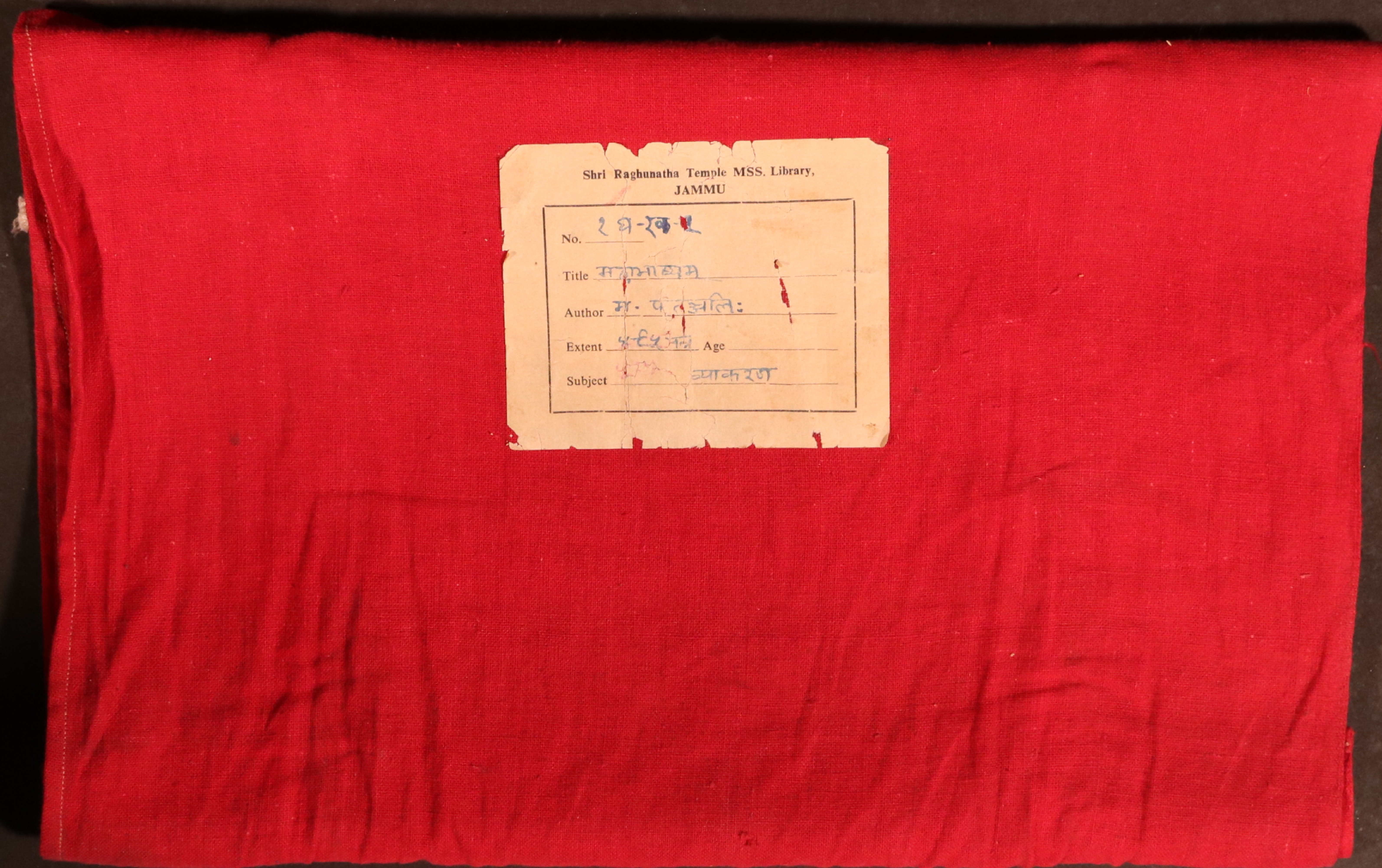
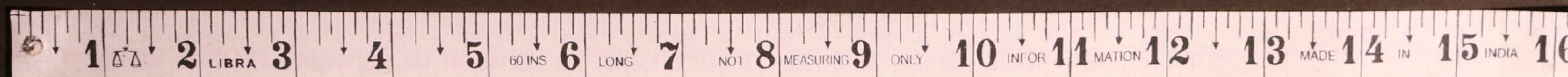

Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU
No. १ घ-रक-
Title
Author म. पतञ्जलिः
Extent
Age
Subject व्याकरण

1 2 LIBRA 3 4 5 60 INS 6 LONG 7 NOT 8 MEASURING 9 ONLY 10 INFOR 11 MATION 12 13 MADE 14 IN 15 INDIA 16

संख्या

नं. १

ॐपादस्यतृतीयः ॐधातुसंबंधेप्रत्ययः
प्रत्ययइतिवर्तमानेपुनः प्रत्ययग्रहणं
किमर्थम् अयथाप्रत्ययानामपिधाते
संबंधेसाधुत्वंयथास्यात गोमानासी
त गोमानभवितेति इहधात्वर्थः भूत
कालोभविष्यत्कालेनाभिसंबध्यमा।
नोभविष्यत्कालः साधयते कस्माद्भ
विष्यत्कालोभूतकालेनसंबध्यमानो
भूतकालः संपद्यते धातुसंबंधेप्रत्य
यस्ययथाकालविधानात्सिद्धम् यथा
कालविहिताएवतेप्रत्ययाः स्वेषुस्वे।
षुकालेषुउत्पद्यंते कालान्यत्वंगम्यते
उपपदस्यतत्कालान्यत्वम् उपपदस्यतु
कालान्यत्वम् कृतोनुषंगेनतु अग्नि
ष्टोमयाजीत्येतदुपपदंभविष्यतिनप्रा
नजनितेति एवंतर्हिप्रत्ययविधिविषयः
प्रत्ययाः साधवःस्युरितिइत्यपि केपुनः
धात्वर्थः अस्तिभूजनयः एवमादिधा।
त्वर्थपादीनामेवाख्यातादिभियोगः तदा
नेनायमेकः कस्यकालमनुवर्ततइति
भाविकृत्यमासीत् प्रयोजनंनिष्ठासाधा
आसीत् एवंतर्हिवाक्यमेवेतदेवंजा।

नं १

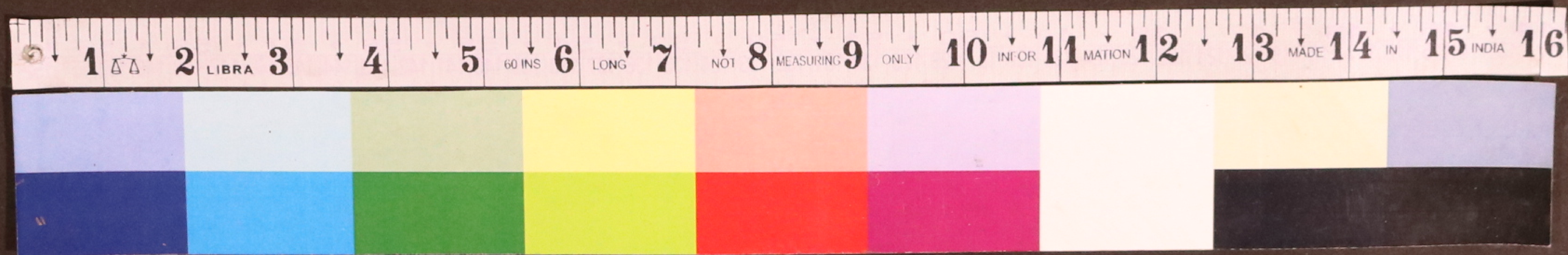

नीयंवाप्रयुज्यते अग्निष्टोमयाजीयेनन
स्मिन्भविताकस्मिन् योगपद्येनमि
ताकदाचस्येनाग्निष्टोमेनेष्टंभवति।
क्रियाममि हिस्यो:परस्मैपदात्मनेपद
ग्रहणात्लादेशप्रतिषेधात् हिस्यो:प
रस्मैपदात्मनेपदग्रहणंकर्तव्यं हि:प
रस्मैपदानांस्यात्मनेपदानामितिवक्त
व्ये किंप्रयोजनम्लादेशप्रतिषेधार्थं।
लादेशोहिस्यामाभूतामिति किंचस्या
यदिहिस्यौलादेशौस्यातां तिङ्ंतेप।
दमितिपदसंज्ञानस्यात् माभूदेवंसर्वे
नपदमितिपदसंज्ञाभविष्यतिकथंसे
त्स्यतिः लकारस्यकृत्वात्प्रातिपदिक
त्वेनदार्थवदप्रत्ययइतिवचनम् लकारः।
कृतःस्यकृत्वात् कृत्प्रातिपदिकमि।
तिप्रातिपदिकसंज्ञानुदात्तप्रातिप
दिकाश्रयाःस्वाद्युत्पत्तिर्भविष्यति य
दिकाश्रयोत्पत्तिः स्यादपवादाभ्यामितिप्र
त्ययानांसंज्ञभविष्यतिकथमव्यया।
त्वे विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्चनिपाता
भवंतीतिनिपातसंज्ञानिपातोव्ययमि
त्यव्ययसंज्ञा इहतर्हि समभयांलुनीहि।

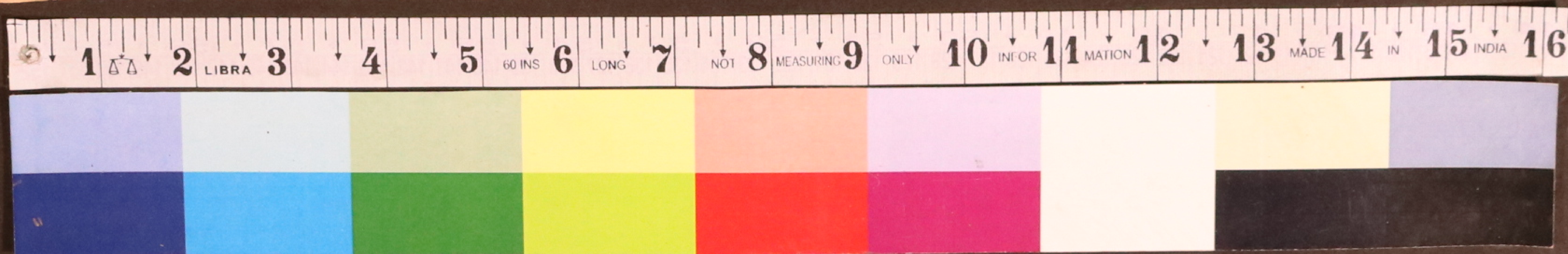
श्री
महा
भा०
८

लुनीहिलुनीहीत्येवायंलुनाति तिङ्तिङ इति
निघातोनप्राप्नोति समसंख्यार्थेच सम
संख्यार्थेच समसंज्ञार्थंचहिस्यो:परा
स्मैपदात्मनेपदग्रहणंकर्तव्यम् हि:प
रस्मैपदानांपथ्यास्यात् स्वआत्मनेपदा।
नांव्यतिकरोमाभूदिति नवानहेतदस्ति
प्रवचनेज्ञापकंपदादेशस्य नलपदादेश:
किंकारणम् नलभमादेशवचनंज्ञाप
कंपदादेशस्य यदयंवाचनत्वमारिश्या
हनज्ञापयत्याचार्यः पदादेशौहिस्यावि।
तितत्रपदादेशोविदादप्रतिषेधः नतु।
पदादेशोपिनस्यादस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः
पितिस्यात्तत्र समभयांलुनीहिलुनीहीत्ये
वायंलुनातित्याहः तलपित्सेहलुनी।
हिलुनीहीत्येवलुनाति पित्वस्याभाववृ
वक्तव्यः पित्प्रतिषेधेयोगविभागःक।
रिष्यतेइदम[illegible]तिसेर्हिर्भवतिततः अपि
च्चअपिच्चभवतियावाहिनाम आद्युत्ता।
पितव्यकव्यं आटिकृतेसाटकस्यादेशो।
भविष्यति इदमिहसंप्रधार्यम् आटकि
यतामादेशइतिकिमत्रकर्तव्यम् परत्वा।
दुत्तगमःनित्यः आदिशःकृतेप्याटिप्रा

मोतिप्रकृतेपिप्राप्नोति प्रतिन्यख्याद् प्र
यस्माकृतेप्यादेशप्राप्नोत्यन्यस्माकृतेश।
ह्येनरस्यप्राप्नवान्विधिरनित्योभवति उभ
योरप्यनित्ययोःपरत्वादागमः स्यादि
कृतेष्वाद्कस्यादेशोभविष्यति इदंतर्हि
भवत्वंवेलत्वंभजइतिस्मसेर्लोपस्त्य।
कारलोपेनप्राप्नोतिसमसंख्योत्वषाप्यप
हतमेव सिद्धंतलोटमध्यमपुरुषैकवच
नस्यक्रियासमभिहारेद्विर्वचनात् सिद्धं
मेतत्कथंलोटमध्यमपुरुषैकवचनस्य
क्रियासमभिहारेलोटमध्यमपुरुषैकवच
स्यद्विवचनमुच्यते एतदेवज्ञापयतिभव
तिक्रियासमभिहारेलोडिति यदयंक्रिया
समभिहारेलोटोद्विर्वचनेशास्ति कुमेन
त्वलेनत ज्ञापकादवलोड्भविष्यति नपुन
र्यपवामावविशेषविहितःसयदाक्रियास
मभिहारेभवति तदाभिद्विर्वचनेभवतो
तिलोटमध्यमपुरुषैकवचनएवावलपि
सिद्धस्यात् इयोवायोर्हिस्वौसर्वेषांपुरुषा
णांसर्वेषांवचनानांमिष्यते सूत्रंचभिद्यते
यथान्यासमेवास्तुतत्रवाकेहिस्वयोपरस्मै
पदात्मनेपदग्रहणांलादेशाप्रतिषेधार्थं

मसंख्यार्थंचेति नैषदोषः योगविभागा
त्सिद्धं योगविभागःकरिष्यते क्रियास
मभिहारेलोड्भवति ततःलोटोहिस्वौभ
वतःलोडेवान्ववर्ततेलोओ हिस्वौवि
ति कथंवाचनधर्मौरितिवाचधर्माविनो
लोटइत्येवमेतद्विज्ञायते यथाविध्यनुप
योगः किमर्थमिदमुच्यतेनुप्रयोगोय
थास्यात् नैतदस्तिप्रयोजनं हिस्वानम
थ्यकेपदार्थके तेनापरिसमाप्तोर्थइति
कृत्वान्प्रयोगोभविष्यतिइदंतर्हिप्रयो
जने यथाविधीतिवक्ष्यामीति एतदपि
नास्तिप्रयोजनंसामान्यवचनस्यतिवस्य
तितद्वांतरेणवचनेनयथाविध्यनुप्रयोगो
भविष्यति समुच्चये किमर्थमिदमुच्यते
ग्रनप्रयोगोयथास्यात् नैतदस्तिप्रयोज
ने हिस्वानमवकेपदार्थकेनेनापरिस
मामोर्थइतिकृत्वान्प्रयोगोभवष्यति
इदंतर्हिप्रयोजनं सामान्यवचनोस्यान्
प्रयोगोस्तुविशेषवचनस्यतिसामान्य
वचनस्यान्प्रयोगोभविष्यतिलुङ्वात्
उपसंवादा उपसंवादाशंकयोर्वचना
नर्थकेलिङर्थवत् उपसंवादाशंकयो

वचनमनर्थकं किंकारणं लिङर्थेता
न लिङर्थेलोडितिएवसिद्धं काइतालिङर्थः
केचिन्नावश्यङः हेतुहेतुमतोलिङिति
घापरघाङः वक्तव्यमेवेतस्मिन्विशेषेलि
ङ्प्रयुज्यते यदिमभवानिदंकुर्यात् ग्र
हमपितेश्इदंदद्यात् नमर्थेति नमर्थ३।
न्यव्येत कस्तमर्थः कर्ता यद्येवंनार्थ
स्तमर्थग्रहणेनयेनैवावश्यपिहेतुना
कर्तेतिवमभवति तेनैवहेतुनामया
दत्तोभविष्यति एवंतर्हिसिद्धमतियन्त
मर्थग्रहणंकरोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः
ग्रस्तमः कर्तस्तमनोर्थइतिकः पुनस्सः
भावः कृतोबलेवतइविभविष्यति
नपुनः कर्मादिष्वकारकेष्विति ज्ञापका
स्येषकर्तयपकृष्यते नवात्मस्मिन्नर्थेश्रा
दिश्यतेश्रुतिर्दिष्टार्थाश्रप्रत्ययाः स्वार्थेभ
विष्यति नयथाप्र किङ्ःमत यावा
दिभ्यः कर्तरिसोसौ स्वार्थेभवत्यावेभवि
ष्यति किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनं अप
यक्तोभावेभवत्यापेतत्त्ववक्तव्यंभवति
उरीचामाङः किमर्थमेङः मानवेयकस्य
च्मुत्तमरस्याक्रियते तउरीचामेङः

श्री
महा
भा
३

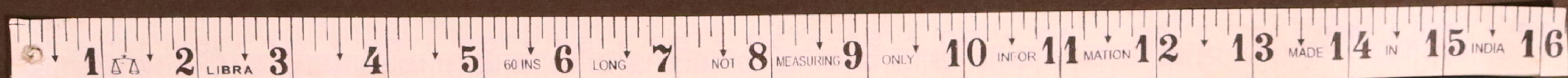
इत्यवोच्यतेतत्त्वप्रमप्यर्थः उरीचा।
मेङः इतिव्यतिहारस्महणेनकर्तव्यं
भवतिकिंकारणं तद्विषयोहिसः व्य
तिहारविषयएवमयतिः एवंतर्हिसि
द्धमतियन्मेङःसानवेयकस्यान्वमत्य
ग्रहणंकरोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः ना
न्तर्वेयकतमनेजनतेभवतीति किमेत
स्यज्ञापनेप्रयोजनं तदशमश्रपसर्वादेश
स्यप्रतिषिधेपृथक्कतिर्देशोमाकारि।
ततारिम्मकेतत्त्ववक्तव्यंभवति किम
र्थेप्रवतरिरस्यचाते नमसानकर्तकयोः
पूर्वकालइत्येवसिद्धं श्पूर्वकालार्थोय
मारेभः पूर्वेत्सोपाचतेपश्चाद्रमयते।
समानकर्तकयोः इत्युक्तस्यान्त्वभवति
पूर्वेभुक्तेततोव्रजतीति यथाद्वेतोक्त्वा
न्त्वभवतिततत्त्वोदानीमिदंभवतिपूर्व
क्कालततोव्रजतीतितत्रक्रियापौर्वका
ल्यं किन्तर्हिकर्तृपौर्वकालमेतत् पूर्वे।
ल्सोभुक्तवान्योयोऽन्त्यमतं पश्चाद्व
जत्येतेभ्योव्रजितरः इत्युक्तस्यान्त्वभव
तिपूर्वकालत्वात् यशस्त्वदिकस्मा
न्त्वभवति पतत्पश्चप्रयत्वं तत्र्यकर्य

भवतीति लड्वात्रवासरूपेणाभविष्यति
समानकर्तृकयोर्वक्ष्यामिः समानक
र्तृकयोरितिवक्ष्यामिः भुक्त्वापीत्वा।
स्नात्वाव्रजतीति किंपुनःकारणंनसिध्य।
ति द्विवचनेनायंनिर्देशः क्रियतेतेनद्वयो
रेवयोः पूर्वकालेस्यात् बहूनांस्यात्
सिद्धंतुक्रियाप्रधानत्वात् सिद्धमेतत्का।
थंक्रियाप्रधानोयंनिर्देशः नात्रनिर्देशा
तेकंयंपुनः तेनैवनामनिर्देशः क्रिय
ते अवश्यंकयाचिद्विभक्त्याकेनचिद्व।
चनेननिर्देशःकर्तव्यः तद्यथाकश्चिदन्ना
र्थीशालिकलापंसतुषंसपलालमाह
रतिनांतरीयकत्वात् सयावदादेयंता
वदादायतुषपलालान्युत्सृजति एवमिहा
पिनांतरीयकत्वाद्द्विवचनेननिर्देशःक्रिय
ते तद्यथाकश्चिन्मांसार्थीमत्स्यान्सशकला
न्सकंटकानाहरतिनांतरीयकत्वात् स।
यावदादेयंतावदादायशकलकंटकान्।
उत्सृजति नात्रनिर्देशस्तंत्रं एवमपिलोक
विज्ञानान्नसिध्यति एतस्माद्वचनात्सिद्धं स।
मानकर्तृकयोरमेतयोलिवक्तव्यं सिध्य।
तिसूत्रेनहिभिद्यते यथान्यासमेवास्तु न।

श्री
महा
भा॰
ष

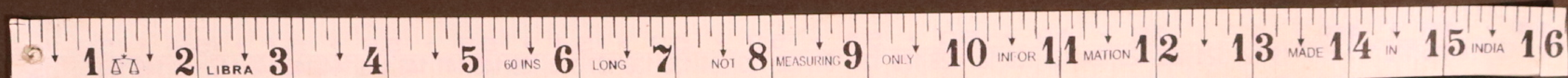
नुचोक्तंसमानकर्तृकयोरितिवक्ष्या
मितिनिपरिहृतमेतत् सिद्धंतुक्रियाप्रधा
नत्वादिति नत्वचोक्तमेवमपिलोकवि।
ज्ञानान्नसिध्यति नैषदोषः सर्वेषामत्र
निक्रियाप्रतिपूर्वकाल्य स्नात्वाव्रजति
भुक्त्वाव्रजतिपीत्वाव्रजतीति एवंचकृत्वा
प्रयोगः प्रतियतोभवति स्नात्वाभुक्त्वा
पीत्वाव्रजति पीत्वास्नात्वाभुक्त्वाव्रजती
ति व्यादायस्वपितीत्युपसंख्यानमपूर्व
कालत्वात् व्यादायस्वपितीत्युपसंख्या
नेकर्तव्यंकिंपुनःकारणंनसिध्यतिअपू
र्वकालत्वात् पूर्वंह्ययंस्वपितिपश्चाद्व्या
ददाति नवास्वप्नस्यावरकालत्वात् नवाव
क्तव्यम्किंकारणंस्वप्नस्यावरकालत्वात्
अवरकालःस्वप्नः ध्रुवशपनसौव्यादायपु
नर्मपिस्वपिति विभाषाग्रेप्रथम कि
मयंग्रामेविभाषाग्रेहोस्विद्ग्रामेकथंव
ग्रामेकथंवाग्रामे अभीक्ष्णपरशिवानिरे
ग्रामेअनुत्पन्नाप्रथमेकिंचातःयदिग्रामे
अभीक्ष्णेनित्यविभाषाग्रामेनित्युत्पत्त
वैष्टेनसिध्यति अथग्रामेअग्रादिषुग्रा
मविधेःसप्तमिषयः अग्रादिषुग्रामविधेः

समासप्रतिषेधोवक्तव्यः सतांहिवक्तव्यः
नवक्तव्यः उक्तमेतत्समैवाख्येपेनस्यैव
कारकग्रणप्रयोजनं ग्रमैवाख्येनयम
त्वविधानमप्यंदनत्रसमासोयथास्यात्
ग्रमावान्येनचयनत्स्वविधानमपपदं
तत्रमाभूदिति स्वाङ्गमिणम्बल् किमर्थं
स्वाङ्गमिमकारान्तंनिपात्यते नखल्वत्र
प्रकृतःसोनवर्तते स्वाङ्गमिमोननिपात
नमीकारमभावार्थं स्वाङ्गमिमोननिपात
नेकियतेईकाराभावार्थं ईकारोमाभूदि
ति ग्रबांहीस्वाङ्गीकृत्वायवागूंभुङ्क्ते स्वाङ्
कारंयवागूंभुङ्क्ते यंतस्यचमकारार्थं यं
तस्यचमकारान्तंनिपात्यते ग्रस्वाङ्गस्वा।
ङ्कृत्वाभुङ्क्ते स्वाङ्कारंभुङ्क्ते ग्रावन्तस्तुनः
समानाधिकरणे ग्रावन्नमताःप्रत्ययाःस
मानाधिकरणोवक्तव्याः केनग्रनप्रयोगेण
किंप्रयोजनं स्वाङ्कारंयवागूंभुङ्क्ते देव
दत्तेनेतिदेवदत्तेनतृतीयायथास्यात् किं
चकारणेनस्यात् णम्बलाभिहितःकर्ता।
ति ननचभक्तिप्रत्ययेनानभिहितःकर्त्तै
ति कृत्वानभिहिताश्रयोविधिर्भविष्यति
तृतीयायवागूंवाद्वितीयाप्राप्नोति किंकार

श्री
महा
भा ८

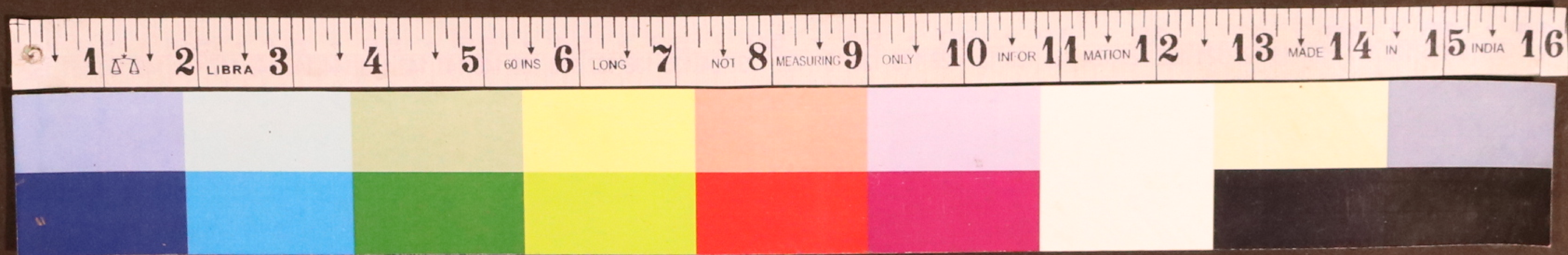
णे णम्बलानभिहितेकर्मेति यदिपुन
रयंकर्मणिविज्ञायेतनैवशक्यं इहदे
स्वाङ्कारंयवागूंभुङ्क्तेदेवदत्तइति यवा
गूंवाद्वितीयानस्यात् किंकारणेनस्यात्
णम्बलाभिहितेकर्मेति ननचभक्तिप्र
त्ययेनानभिहितेकर्मेतिकृत्वानभिहिता
श्रयोविधिर्भविष्यति द्वितीया यदिस
त्यभिधानेचानभिधानेचकृतंत्रिदनभि
धानमितिकृत्वानभिहिताश्रयोविधिर्भ
विष्यतीतिद्वितीयादेवदत्तेनतृतीयाप्राप्नो
तिकिंकारणे णम्बलानभिहितःकर्त्तेति
प्रधानेनतत्कार्यमर्थः यत्कौडदनोभुज्य
तेदेवदत्तेनेतिवाठं देवदत्तोनतृतीयायथा
स्यात् किंचकारणेनस्यात् त्क्याभिहि
तःकर्त्तेति ननचभक्तिप्रत्ययेनानभिहि
तःकर्तेतिकृत्वानभिहिताश्रयोविधिर्भ
विष्यतितृतीया यदिसत्यभिधानेचान।
भिधानेचकृतंत्रिदनभिधानमितिकृत्वा
नभिहिताश्रयोविधिर्भविष्यति तृतीया
ओदनेद्वितीयाप्राप्नोतिकिंकारणे त्क्यान
भिहितेकर्मेतियदिपुनरयंकर्मणिविज्ञा
येत नैवशक्यं इहकृपकाउदनेभुङ्क्ते

देवदत्तश्चैत्रो दत्ते द्वितीयान्तस्मात् किंच
कारणं तस्मात् कथाभिहितं कर्मेति
ननु च भे जिघ्रत्ययेनानभिहिते कर्मे
ति कृत्वानभिहिताश्रयो विधिर्भविष्य
ति द्वितीयायदि सत्याभिधाने चानभिधा
ने च कृतश्चिदनभिधानमिति कृत्वानभि
हिताश्रयो विधिर्भवति द्वितीया देवदत्ते
तृतीया प्राप्नोति किं कारणं कथानभिहि
तः कर्तेति प्रधानेन समवायः भोक्तमो
दनः पच्यते देवदत्तेनेति वाक्यमर्थः देवदत्ते
तृतीया यथा स्यात् किं च कारणं तस्मात्
तस्य नाभिहितः कर्तेति ननु च पचिप्रत्य
येनानभिहितः कर्तेति कृत्वानभिहिता
श्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया ओदनाद् द्वि
तीया प्राप्नोति किं कारणं तस्य नानभिहि
तं कर्मेति कृत्वा यदि पुनरयं कर्मणि विहि
येनतेवशक्यो वक्तुं हि भोक्तमोदनं पचति
देवदत्तश्चैत्रो दत्ते द्वितीयान्तस्मात् किं च का
रणं तस्मात् तस्य नाभिहितं कर्मेति नन्व
च पचिप्रत्ययेनानभिहितं कर्मेति कृत्वान
भिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीयाय
दि सत्याभिधाने चानभिधाने चानभिधाने च

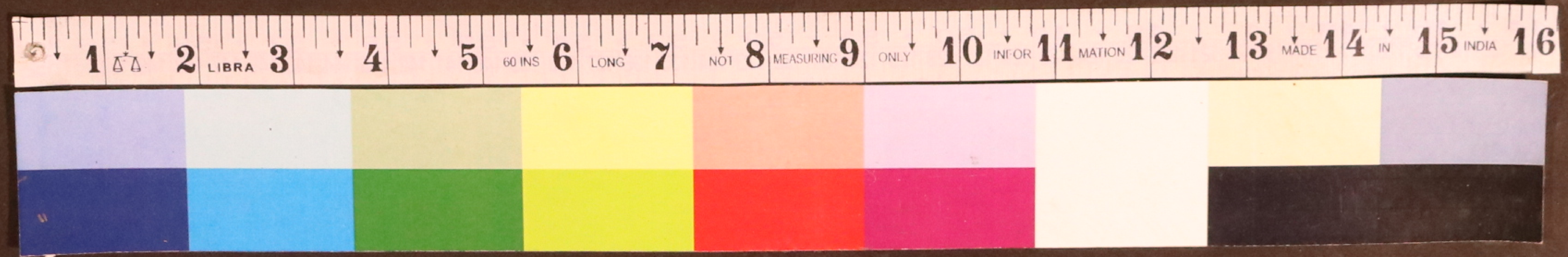
श्री
महा
भा ९

कृतश्चिदनभिधानमिति कृत्वानभिहि
ताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया देवदत्ते
तृतीया प्राप्नोति किं कारणं तस्य नानभि
हितः कर्तेति प्रधानेनेह्यार्थः पक्वौ
दनेनाभोगस्येन देवदत्तेनेति वाक्यमर्थः दे
वदत्ते तृतीया यथा स्यात् किं च कारणं।
तस्मात् कथाभिहितः कर्तेति ननु च पा
चिप्रत्ययेनानभिहिताश्रयो विधिर्भवि
ष्यति तृतीयायदि सत्याभिधाने चानभि
धाने च कृतश्चिदभिदनभिधानमिति कृ
त्वानभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृ
तीयायश्चकमोदने द्वितीया प्राप्नोति सर्व
दोषो न जायते न तत्र हि वक्तव्ये न वक्तव्यं
स प्रत्ययकृतो भावे भवतीति भावे भवि
ष्यति किं वक्तव्यमेतन्न हि कथमनच्य
माने गम्यते तमर्थमिति तेनेतमर्थं प्र
कृः भावः वर्षप्रमाणं कृत्वोपपञ्चाल्पनर
स्यागहणं शक्यमकर्तुं कथं गोपदेश
ह्रसो देव इति प्रातिः सर्वाकर्मान सा
देवकः यदि कः विभक्तीनां सर्वाणां प्राप्नो
ति प्रत्ययनपवादविभक्त्यः नन्वपाप
केन गोपादशा कर्माहृतः कारणे

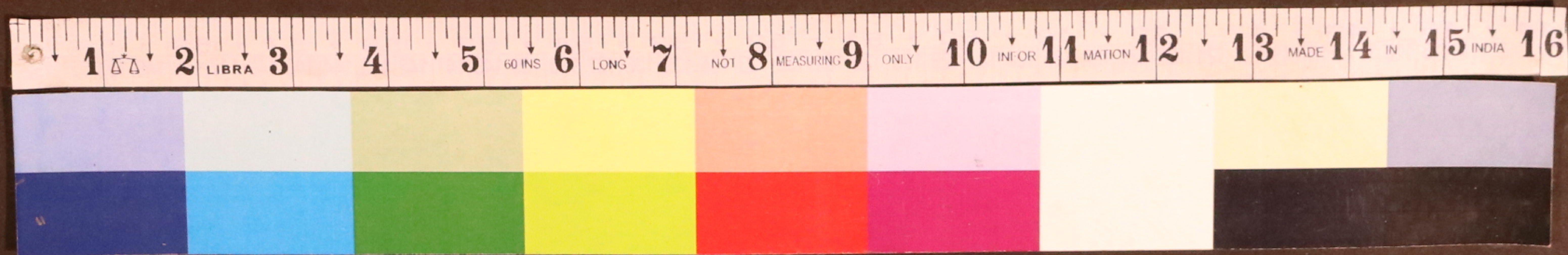
नर्थेकवचने किं कारणं हिंसार्थेभ्यो
णमुल्विधानात् हिंसार्थेभ्यो णमुलि
धीयते तेनैव सिद्धमर्थवत्त्वाद्धिंसार्थस्य
विधानात् अर्थवत्त्वाद्धेतोर्णमुल्वचने को
र्थः अहिंसार्थस्य विधानात् अहिंसार्थो
णमुल्यथा स्यात् अस्ति पुनर्यथैकस्मिंश्चिद्
निर्हिंसार्थो यदर्थो विधिः स्यात् अस्ती
त्याह हन्यात्पुनश्चानेनेदं हन्ति नियसमा
सार्थेन हिंसार्थोऽपि हन्तेरनेन विधिरेषि
तव्यः कथं पुनरिकृताऽपि हिंसार्थाद्धनेर
नेन विधिर्लभ्यः नपुनेनास्त्वनेनेति न
स्यात् विप्रतिषेधेन हन्तेः पूर्वविप्रतिषे
धो वार्त्तिकेनापि नः परत्वान्नित्यसमासा
र्थे वेगाहन्तव्यापयत्याचार्यः हिंसार्था
दपि हन्तेरनेन विधिर्भवतीति अधिकर
णे वेधः इहकस्मान्न भवति ग्राममेवंध
इति पर्वेवच्चामित्राधिकरणे वंधः से
नायं ततः करोतोर्जीवपुरुषयोर्नाशि
वयोरिति कथमहालिकावंधं वद्धः चे
उलिकावंधं वद्धः उपमाने कर्मणि चे
त्येवं भविष्यति निर्देशापवर्ग अथको
यं निर्देशः निर्देशादितिभवितव्यमोत्रिनि

देशः नायार्थं च अर्थग्रहणं किमर्थं मा
यात्प्रत्यय इतीयत्युच्यमाने इहैव स्यात्
छिदाकृत्वा इहन स्यात् इहैककृत्वा अर्थ
ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति
यत्राप्यस्तेन समानार्थः अथ प्रत्यय
ग्रहणं किमर्थं इहमा भूत् हिरुक्कृ
त्वा पृथक्कृत्वा अन्वयो अथ कोऽयं
निर्देशः अन्वचीतिभवितव्यं सौत्रोऽयं
निर्देशः कर्त्तरि कृत् किमर्थमिदमुच्य
ते कर्त्तरि कृद्वचनमनादेशस्वार्थवि।
ज्ञानात् कर्त्तरि कृतो भवन्तीत्युच्यते अना
देशे स्वार्थविज्ञानात् अनिर्दिष्टार्थाः प्र
त्ययाः स्वार्थे भवन्ति तद्यथा गुप्तिज्कि।
द्भ्यः सन् यावादिभ्यः कन् इति एवमिमे प्र
त्ययाः स्वार्थे स्युः स्वार्थे मा भूवन् कर्त्तरि
यथा स्युरिति एवमर्थमिदमुच्यते नैतद्
स्ति प्रयोजने यमिच्छति स्वार्थे ग्राहन
भावे घञ्भवतीति कर्मणि तर्हि मा भू
दिति कर्मण्यपि यमिच्छति आहन्तेः
कर्मणि इष्टिरिति करणाधिकरणयोस्त
र्हि मा भूदिति करणाधिकरणयोस्त
र्हि मा भूदिति करणाधिकरणयोरपि

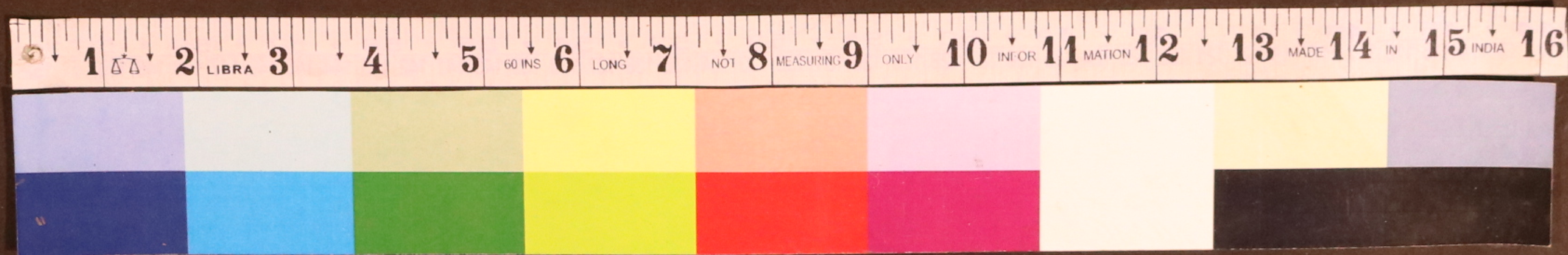
यमिछति प्राहतेनसः करणाधिकर
णयोर्भवतीति संप्रदानापादानयो
स्तर्हिमाभूवन्निति संप्रदानापादान
योरपियमिच्छतिप्राहतेनदाशगोघ्नौ
संप्रदाने भीमादयोपादानइतिइदानी
मनोन्यः प्रयोगोधासोत्तेनाणवचनेकर्त्त
र्येवभविष्यति नदेवतर्हिप्रयोजनं सा
र्थेमाभूवन्निति नत्वेवाकंयमिच्छति
स्वार्थेप्राहतेनभावेवचनंभवतीति घञः
समावेशाद्यः प्रकृत्यर्थात् एतेनेदानी
माभ्यन्तरेभावेघञः तत्रमाभूवन्निति कर्त्त
रद्दाणा कः पुनरेतयोर्भावयोर्विशेषः उ
क्तोभावोभाव्यप्रत्ययप्रयोजनमेतत् किं
नह्योति नञादिनादिप्रतिषेधानानावा
क्यत्वात नञादिनाप्रतिषेधोवक्त
व्यः प्रनादयः कर्त्तरिमाभूवन्निति न
नुचकरणाधिनादयोविधीयन्तेनेनक
र्त्तरिनभविष्यतीति नचकरणास्फुरनेन
चकर्त्तरिनचकरणाधिविधीयतेनवा
धकोभविष्यति नवाघेनकिंकारणं ना
नावाक्यत्वात् नानावाक्यंतत्रचेदंसमान
वाक्येपवादेकल्स्मांगावाध्येननानावाक्या

त्वाहारहनेनप्राप्नोतीतितस्येवकृत्येषवा
कारकरणं एवंचकृत्वाकृतेषवका
रः क्रियते तयोरेवकृत्यक्तखलर्थाइति
भावेवाकर्मकेभ्यइतिकिंप्रयोजनं तव्य
भव्यायर्थे भव्यादिषुसमावेशः सिद्धो
भवति गेयोमाणवकः साम्नां गेयानि
माणवकेनसामानीति ऋषिदेवतयो
स्तुकृन्त्रिः समावेशवचनेज्ञापकमस
मावेशस्य यदयंकर्त्तरिचर्षिदेवतयोरि
तिसिद्धेसमावेशेसमावेशार्थंकारंया
स्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः नभवतिसमा
वेशइतिकिमर्थंतर्हिकृत्येष्वेवकारः
क्रियते एवकारकरणेवचार्थे एव
कारकरणंचचार्थेइष्याम् तयोभा
वकर्मणोः कृत्याभवंति भव्यादीनां
कर्त्तरिचेति किंप्रयोजनं तव्यभव्या
यर्थे भव्यादिषुसमावेशः सिद्धो
भवति गेयोमाणवकः साम्नांगेयानिमा
णवकेनसामानिइतियथावद्भ्यनेऋषि
देवतयोः कृत्रिः समावेशवचनंज्ञापका
समावेशस्येतिनेतज्ज्ञापकमाप्यम ऋ
पवादेकत्वंसमाविध्यनइति पप्यवचनायः

यदुत्सर्गापवादैरुत्सर्गा वाध्येरन् ननुचोक्तं।
नानावाक्यत्वाद्यत्र प्राप्नोति न विदेशस्थ
मिति कृत्वा नानावाक्यं भवति विशेष।
स्थमपि सदेकवाक्यं भवति तद्यथा दिती
येष्वायेसगच्छते तस्माच्चतुर्थषष्ठयोश्च्या
तेपवादः यदप्युच्यते एवकारकरणं च चा।
र्थइति कथं पुनरन्यानामान्यस्यार्थे वर्तते।
कथमेवकारस्यार्थे वर्ततेन सएव एवकारः
स्वार्थे वर्तते किं प्रयोजनमज्ञापकार्थम् किं
ज्ञाप्यते एतज्ज्ञापयत्याचार्यः इतरत्र समा
वेशो भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं
तत्वभगाद्यर्थम् भव्यादिषु समावेशः सि
द्धो भवति गेयो माणवकः साम्नां गेयानि
माणवकेन सामानीति यच्चैतज्ज्ञाप्यते इ
हापि समावेशः प्राप्नोति दाशगोघ्नौ संप्र
दाने भीमादयोऽपादाने इति अत्रापि सिद्धं भ
वति यदयमादिकर्मणि क्तः कर्तरि चेति।
सिद्धे समावेशे समावेशशास्ति तज्ज्ञापय
त्याचार्यः प्रागतः समावेशो भवतीति।
किं पुनरयं प्रत्ययनियमः धातोः परः प्रक
रः प्रकृत्याहोस्विन्नियोगः कर्तरि खल्वपि कृत्।
त्संज्ञो भवति प्रत्ययसंज्ञस्याहोस्वित्संज्ञा।

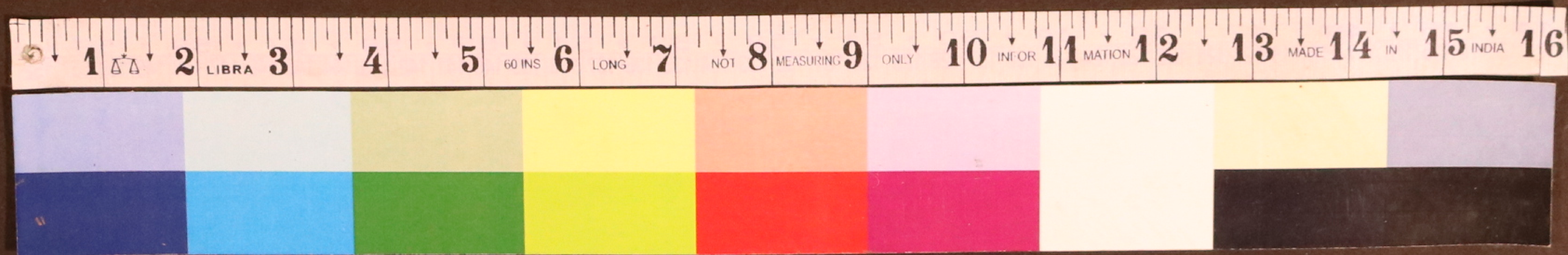
नियमः धातोः परः प्रकारः प्रकृत्याहोस्वि
त्स्वभावतः कर्तरि खल्वपि कृत्संज्ञो भवति
प्रत्ययसंज्ञश्चेति कश्चात्र विशेषः तत्र प्र।
त्ययनियमेऽनिष्टप्रसंगः तत्र प्रत्ययनिय।
मे सति अनिष्टं प्राप्नोति काष्ठभिद्बाल।
णः बलभिद्बालणः यत्रापि नियोगतः
कर्तरि खल्वपि कृत्संज्ञः स्यात् प्रत्ययसं
ज्ञा संज्ञानियमे सिद्धं संज्ञानियमे सति।
सिद्धं भवति यदि संज्ञानियमः विभक्त्यादि
षु दोषः विभक्त्यन्तः पीता गावश्चेति।
सिध्यति प्रत्ययनियमे पुनः सति परिगणि
ताभ्यः प्रकृतिभ्यः परः कोऽनियोगतः।
कर्तरि माहनवेमास्तत्र परिगण्यते प्रकृ
तयः विभक्त्यादिषु चाप्राप्तिः प्रकृतेः प्र
त्ययपरवचनात् विभक्त्यादिषु नियमस्या
प्राप्तिः किं कारणं प्रकृतेः प्रत्ययपरवच
नात् परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः परः
कः स्वभावतः कर्तरि माहनवेमास्तत्रप
रिगण्यते न तर्हीदानमयेमाष भवति
भवति माषः ननु कर्तरि कथ्येन हि कर्त्रे
वगम्यते आकाशमनर्थीयः विभक्तमे
षामस्ति विभक्ताः पीतमेषामस्ति पीताः

इतिः अथवाऽऽनन्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः वि
भक्तयतः विभक्ताः पीतोदकाः पीताः
इति लः कर्मणि च किमर्थमिदमुच्यते
लयतेश्चासायतेश्च यथास्यात् कर्तरि च क
र्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति नैतदस्ति प्र
योजनम् भावकर्मणोरात्मनेपदं विधीय
ते शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् पुनर्वाऽस्य लः
पठनपरस्मैपदमात्मनेपदं वचनमवा
विहितः अतउत्तरं पठति लग्रहणं च कर्म
कर्तृत्वार्थम् लग्रहणं क्रियते सकर्मक
निवृत्त्यर्थम् सकर्मकाणां भावे लो मा भूदिति
यदि पुनस्तत्रैवाकर्मकग्रहणं क्रियेत तत्र
वाकर्मकग्रहणं कर्तव्यम् ननु चेहापि क्रि
यते परार्थमेतद्भविष्यति तत्रैव कल्पक
बलार्थाः भावे चाकर्मकेभ्य इति इदं तर्हि
यावदिह लग्रहणं तावत्तत्राकर्मकग्रहणं
इह वा लग्रहणं क्रियेत तत्र वाकर्मग्रहणं
कोऽत्र विशेषः अयमस्ति विशेषः इह।
लग्रहणे क्रियमाणेऽयं शानः कर्तरि सिद्धो भ
वति तत्र पुनरकर्मकग्रहणे क्रियमाणे
शानः कर्तरि न प्राप्नोति तत्राप्यकर्मकग्रह
णे क्रियमाणेऽयं शानः कर्तरि सिद्धो भवति।

श्री
महा
भा
८

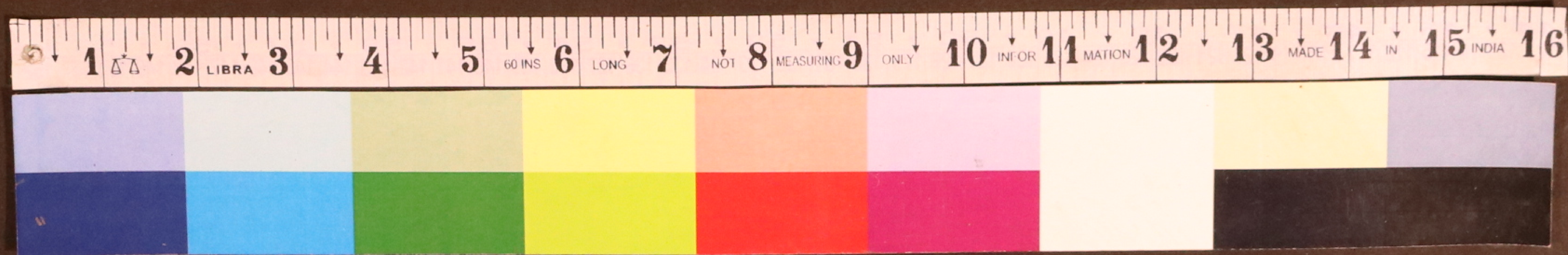
कथं भावकर्मणोर्विहितोऽयं शानः आत्मनेप
दान्कर्मणः सर्वेतत्कर्मार्थे विप्रति
षेधाच्छानः कर्तरि विप्रतिषेधाच्छानः
कर्तरि भविष्यति भावकर्मणोर्विहितस्त
स्य कर्तरि कृदिति कर्तरि कृदित्यनेन
विध्यति विप्रतिषेधेन सर्वप्रसंगस्तु स
र्वेभ्यो धातुभ्यश्शानः कर्तरि इति प्राप्नोति प
रस्मैपदिभ्योऽपि नैष दोषः अनुदात्तङित इ
त्येवं योगो नियमार्थो भविष्यति यद्येव
योगो नियमार्थः विधिर्न प्रकल्पते आत्मने
पदे इति अथ विध्यर्थे शानत्वं नियमोन।
प्राप्नोति एवं तर्हि प्रतिषेध इति नैष दो
षः कर्तरि कर्मव्यतिहारे इत्यत्र कर्तृग्रह
णं प्रत्याख्यायते तत्र कर्तृग्रहणमनुवर्तिष्य
ते शेषात्कर्तरि कर्तरीति कर्तैव यः कर्ता
तत्र यथास्यात् तत्तर्हि नियमार्थं न वक्त
के विधिर्न प्रकल्पत इति विधिरप्रकृतः
कथं भावकर्मणोर्नियमार्थानुदात्तङित आ
त्मनेपदं वक्ष्यते एवमपि अनुदात्तङित
एव भावकर्मणोरात्मनेपदं प्राप्नोति एवं
तर्हि योगविभागः करिष्यते अनुदात्तङि
त आत्मनेपदं ततः भावकर्मणोः ततः क

तेरि कर्तरि चात्मनेपदं भवति यन्त्वदा
नडि तदेव भावकर्मणोरिति विहितं
परस्मैपदं चानेन तथान्तेर्विशेषस्यैव साधन
कर्मणोर्यदिति यमार्थो विधिर्न प्रकल्प्यते
प्रथमविधिर्यमानस्य नियमेन प्राप्नोति
प्रकृतविधौ तत्र चोक्तमानस्य नियमेन
प्राप्नोति नैष दोषः पर्यायवाप्राप्नोमात्ते।
उभयं भवत्येवमात्मनेपदमपि भविष्यति सर्वोपदे
शस्तत्र सर्वे परस्मैपदेनैव प्राप्नोतस्तत्र प्राप्नोति
विप्रतिषेधाद्धातोः कर्तरीति भावकर्म।
णोर्न स्यात् कर्तर्येव स्यात् इह पचतु लय।
ह्यते क्रियमाणे कर्तरि कोऽपि नस्त्वलः
कर्मणोश्च भावे चाकर्मकेभ्य इति लः क
र्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः अनेन इह विप्र
तिप्रतिषेधेन सर्वप्रसङ्गस्तत्र लादेशाः
सर्वे परस्मैपदेषु प्राप्नोति शानच्कानचौ भा
वकर्मणोरपि प्राप्नुतः नैष दोषः शेषात्
रस्मैपदे कर्तरीत्येव तौ कर्तरि क्रियेते ल
स्य लादेशे सर्वप्रसङ्गेऽपि विशेषात् लादेशो
सर्वप्रसङ्गः सर्वस्य लकारस्यादेशः प्राप्नो
ति लतातिल भवेत् किं कारणमप्रविशेषा
त् न हि कश्चिद्विशेष उपादीयते शावच्छा

श्री
महा
भा
११

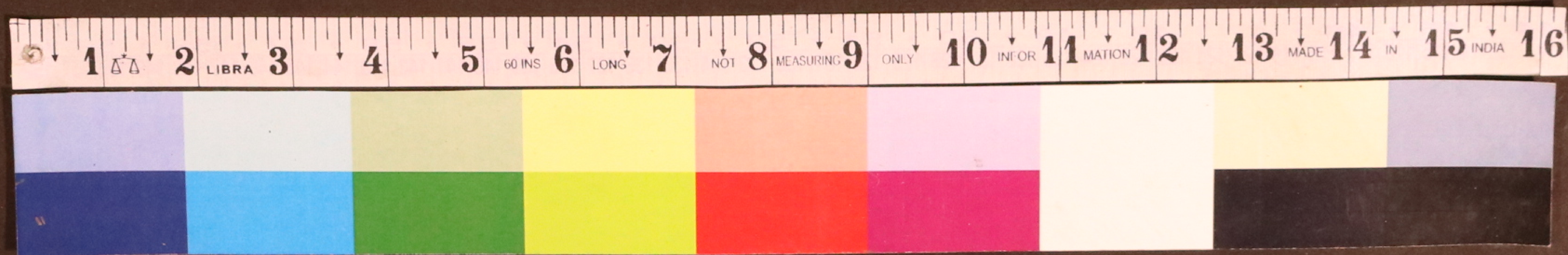
नीयकस्य लकारस्यादेशो भवतीति प्र
त्युपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः प्रथ
मबहुत्वात्स्मिन्प्रथमे लकारस्य।
हणे न चैषोऽर्थवान् प्रथमबहुत्वहणानि
त्वमिति चेत्तन्न वर्णग्रहणेषु प्रथमबहु
णात् सिद्धमिति चेत्तन्न किं कारणं व
र्णग्रहणानि सिद्धे न चैतद्वर्णग्रहणेषु भ
वति प्रथमबहुत्वेनानर्थकस्येति न
स्याद्विशिष्टग्रहणं तस्माद्विशिष्टस्य ल
कारस्य ग्रहणं कर्तव्यं न कर्मव्यं धातो
रिति वर्तते एवमपि शला माला मलः
न च प्राप्नोति उत्पादयोऽप्युत्पन्नान्निश्च
लिय इकानि एवमपि नेदंतः एवं प्राप्नो
ति इत्तंसत्तात्रवाधिकाम विष्यति इहापि
वाधेत पचति पटतीति इत्कार्याभावाद
त्त्वेतान्न भविष्यति इदमस्तीत्कार्यं लि
तिप्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवतीत्येष स्वरो
यथा स्यात् लिनीत्युच्यमानेन चात्र लिनपरत्य
मः पथ्यापि कर्याचिदुभाहात्र नवर्तेना
हात्तंसत्तानामादेशः स्यात् एवमपि न
दोषः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नलादे
शोऽलिङ्गे भवति यदयं लेलिंकरो

नि अथाणुग्रणादयोनुनाधेने पवम
पिनदोषः क्रियते विशिष्टग्रहणोलस्मे
निलादेशस्यावकाशः पचन्त पदन्ते व
ण विधेरवकाशः इयग्रमधम्र इहोभ
येप्राप्नोति पचन्तन्त्र पदन्ते निलादेशो
भवति विप्रतिषेधेन सतर्हि सर्वविप्रति
षेधोकव्यः नवक्तव्यः उक्तं वा किमुक्तं
लादेशेसर्वाणि विधेयानि डिन्तआत्मने
डिन्तपदन्तआत्मनेपदेस्थानप्रतिषेधः डि
न्तपदेनात्मनेपदेस्थानस्यप्रतिषेधोव
क्तव्यः पचमानः यजमानः यजमानः
डिन्तइत्येवंप्राप्नोति उक्तं वा किमुक्तं सा
न्तेयकस्यादेशप्रकार्यतेभवतीति नै
न्तदस्त्युक्तं पदेकिलतदुक्तं स्यायथैवंवि
स्यायेनडिन्तआत्मनेपदं डिन्दात्मनेपदम
डिन्दात्मनेपदानामिति नचनडिन्तोल
कारस्यपदमात्मनेपदानीत्येवमेतद्विज्ञा
यते अथवायथैवेतदेवविज्ञेय डिन्दात्मने
पदे डिन्दात्मनेपदानामितिद्विविज्ञाय
मानेप्रकृत्ति अथापिप्रसज्येत नेषटित
कस्तर्हि टित मत्वार्थटिकर्तव्यः आ
दिर्भक्ष्यति कथमिदोटितिवक्ष्यामि

श्री
महा
भा
१२

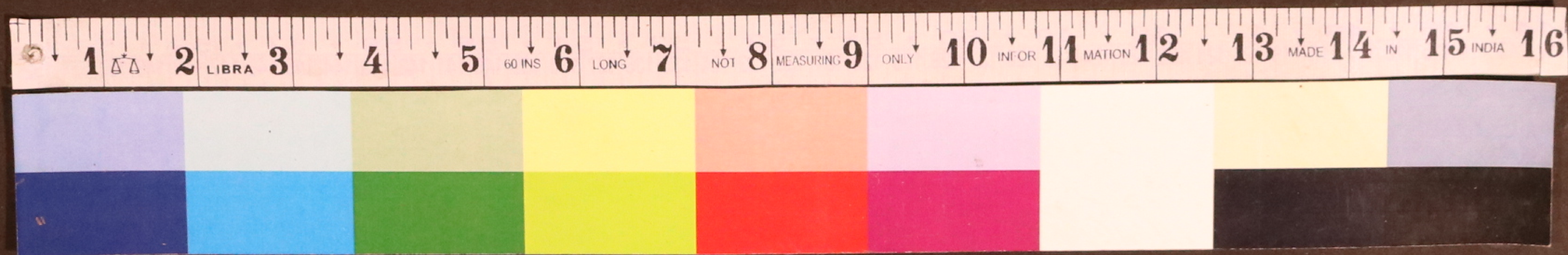
नचावयंपक्तकद्ये पर्यवपष्यमामामृ
न लविशिष्ट इदन्नर्हिउभयंजेमहमा
दिप्रानोलोपइतिचेत्याकारलोपोनप्रा
मोतिनस्माद्विदेषः अष्टिस्तर्हिकस्मान्न
भवति समदृशादेशः स्थानेयोगत्वप्र
योजयति नानेकोनोसङ्ख्यतेविद्द्वमि
तिकृत्वादिर्न्नभविष्यति पर्यवपाद्यप्त
तर्हि कस्मान्नभवति लविशिष्टतिमुप्ति
हेव हिंगमेन्नत्वलदाणश्तिरिदन्तद्
के प्रकृतानामात्मनेपदानामेत्त्वभव
तीति केचप्रकृताः तादयः आत्मनेक
स्मायकेलेनेटितउभाभिरिमीरिति श्यो
रःस्टरिटितिः प्रकृतेलग्रहणकथं प
रस्मैपदानां णलः शिनकेणसर्वादेशा
र्थेणलसिन्कर्तव्यः किंप्रयोजनं शि।
त्सर्वस्येतिसर्वादेशोयथास्यात् अक्रिय
माणेहिशकारेलोन्त्यस्यविधयोभवन्ती
त्यनान्त्यप्रसज्येत उक्तं वा किमुक्तं प्रति
हृत्वाक्तिद्विधिमितिणकारः क्रियतेतस्मा
निदूत्वान्विद्विं कपचपविहारेत्यायः
शकारमनिचोदितः णकारंकरिष्ये।
मिशकारेनकरिष्यामीति णकारेचाकि

येनशाकारोवाकोनत्रविशेषः ध्रुवश्य
मत्रणकारोह्यर्थः कर्तव्यः गिनीति
ह्रदिश्यायास्यात् नार्थोवणकारेणमी
त्वयोर्विभागः करिष्यतेइहमस्तिग
नोड्डित ततः ऋल ऋलाणिड्वतिनत
उत्तरम्भवति एवंतर्हिलकारः क्रियते
तस्यानिहृस्मिह कएवपरिहारोन्यायः
शाकारमपियोदिनः लकारंकरिष्यामि
शाकारंकरिष्यामीति लकारोवाक्रिय
तेशाकारोवा कोनत्रविशेषः ध्रुवश्य।
मेवात्रस्वरार्थोलकारः कर्तव्यः लिति
प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तंभवतीत्येषस्वोय
थास्यात् नैतदस्तिप्रयोजनं यातस्ये
कृतेद्विर्वचनं नञोनर्थतोनोदात्तस्या
नोदात्तस्यादेशोभवतिकथंपुनरयमे
नोदात्तः यदापकाचु आपदेशिषङ्गा
वेन यथैवतर्हिस्वपदेशीवड्विनोना
दात्तः एवमाद्युदात्तोपितत्रोनर्थकः आ
द्युदात्तस्याद्युदात्तस्यादेशः प्रसमेवम
तत् नतिर्हलदृग्णामस्तियातोरादिरु
दात्तोभवतीतिर्हृदंपुनरस्तियातोरंतरु
दात्तोभवतीति योसोलत्रणोनोनोदा

श्री
महा
भा
३

नः ध्रुवोनर्थकः ध्रुवोनोदात्तस्यानोदात्तश्रा
देशोभविष्यतिएतदप्यादेशोनास्ति श्रा
देशस्यानुदात्तोभवतीतिप्रकृतिरोने
नस्वरोलभ्यः प्रकृतिवत्स्ययथैवानोद
त्तएवमाद्युदात्तोपिद्विप्रयोगश्चापि
द्विर्वचनेउभयोरनोदात्तत्वप्रसङ्गेन प्र
नदात्तेपदमेकवर्जमितिनास्तियोगाप
र्थेसम्भवः पर्यायः प्रसङ्गेन तस्मात्
कारः कर्तव्यः लकारः क्रियते तस्यानि
त्यानिहृ ऋकारस्यशित्करणे ऋका
रः शित्कर्तव्यः किंप्रयोजनं शित्सर्वस्ये
तिसर्वादेशोयथास्यात् प्रक्रियमाणे
ह्निशाकारेलोत्रस्यविषयोभवतीत्यस
स्यप्रसङ्गेन ततश्चाकारस्याकारवचने
प्रयोजनं नास्तीतिकृत्वातेनशाकार
सर्वादेशोभविष्यति ऋकारस्यदकारस्या
कारवचनेप्रयोजनं किंप्रकारवचनं।
समसंख्यार्थं संख्यातानदेशोयथास्या
त् तस्मात्किंकरणं तस्मात्ककारः कर्त
व्यः नकर्तव्यः क्रियतेन्यासएव प्रश्लिष्ट
निर्देशोयंप्रपुपु सोनेकालशित्सर्वस्ये
तिसर्वादेशोभविष्यति सोहलहन लट्

इनिर्देशेनतस्य प्रतिषेधः लङ्इनिर्देशो
जस्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः यो न वो
न लङः पाककापनमेवेति जस्भावः
प्राप्नोति उक्तवचनात्सिद्धं उक्तमनवाध
केऽभविष्यति पुनः अकारग्रहणं विपर्ययो वाध
कामेवेति अस्यकारप्रयोगेवान् कोवकाशः
पचत पठत अत्र यीकारलोपः प्राप्नोति
तस्यैवेऽन भिकारलोपे वा यत्नेन एवं जस्
भावमपिवाधे ननवाधनं किं कारणं ये
न नाप्राप्नोति तस्य वाधनं भवति नवाप्राप्ने
इकारलोपे उक्तमारभ्यते जस्भावे प्रा
प्ते प्राप्तो चाप्राप्ते च अथवा पुरस्तादपवा
दा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते इत्येवमनमिका
रलोपं वाधते जस्भावं च न वाधते एवं त
र्हि सिद्धे सति तल्लङ्ग्रहणस्य प्रयोजनं ल
ङ्वयो लङ् लङ्ग्रहणात लङ्भावेन यो
लङ्गृहीत मा भूदिति मद्यपिवद्दिन्नोक।
कारप्रतिषेधः द्विन्नोकस्य कारस्य प्रतिषेधो
वक्तव्यः लग्नी हिलनपति पकारस्यत्वं प्रा
प्नोति नवोच्चारणसामर्थ्यात् नवा वक्त
व्यः किं कारणं उच्चारणसामर्थ्यादत्रोत्व
नभविष्यति प्रलवीयसे वर्द्धि उद्धकारो

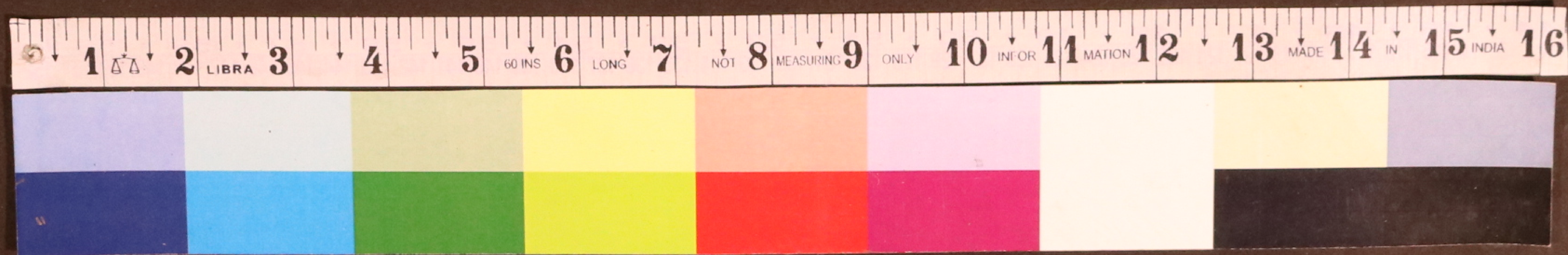
श्री
महा
भा
ध

च्चारणमकारोच्चारणात् उकारे चोच्चा
रयति तस्यैतत्प्रयोजनं उत्वमाभूदिति प
तपे पतपेत्वस्याङ्गप्रतिषेधः पत
पेत्वस्याङ्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः पचा
वेदं पचामेदं आङ्गोणेकलोपत पेदिस्येत्वं
प्राप्नोति नवा वहिरङ्गलक्षणत्वात् नवा व
क्तव्यः किं कारणम् वहिरङ्गलक्षणत्वात
वहिरङ्गलक्षणमाङ्गुणः अन्तरङ्गलक्ष।
णमेत्वं असिद्धं च वहिरङ्गमन्तरङ्गे लिटः
सीयुट् याप्तदादेः सीयुट्प्रतिषेधः या
स्युडादेः सीयुटः प्रतिषेधो वक्तव्यः चि
पुः लिटः सीयुडिति सीयुट् प्राप्नोति नवा।
वाक्यापकर्षात् नवा वक्तव्यं किं
कारणं वाक्यापकर्षात् वाक्यापकर्षा
माप्ती युट् सीयुटे वा विधातत्र लिटो
लापकर्षविज्ञाने सूर्योदानीति योर
पकर्षो विज्ञायते कृषीष्ट कृषीष्टाः
अनादेशस्य इत्यत्र आदेशस्य उक्त
व्यः कृषीयास्ते कृषीयाकोस्तो तक
रथकारादेः लिङ इति सकृत्प्राप्नोति न
वा तिपोः प्राधान्यभावान्न विशेषणमिति
इत्यत्र वा वक्तव्यो किं कारणं तिपो

प्रयोगाभावात् निपातवत्प्रयोगेनतद्विशेष
णलिङ्ग्रहणं नैवं विज्ञायते तत्कारस्थकार
दिलिङ्गमिति कथं तर्हि तत्कारस्थकारयोः स्थाने
भवति नो चेदिह दृश्यते यासुट् किमर्थं यासु
टो ङित्त्वमुच्यते यासुटो ङिद्वचनेऽपि दृष्टं पिति
वचनात्तिपप्रयोजनं भवति अथ किमर्थं ङकारा
नुबन्धोच्यते उदात्तवचनेन च किं पिदर्थमेव ङा
मामानदात्तार्थं वा अथ वे तन्त्रापयत्याचार्यः
आगमानुदात्ता भवन्तीति अस्त्यन्यस्मिन्
योजने ज्ञापकं भवति उक्केवं तत्यासुटो
ङिद्वचनेऽपि दृष्टमुदात्तवचनेनैव निपातना
मेवन्तक्यासुडुदात्तोपदेशो भवति अपि
चलिङ्गम्भवन्तीति मायमेव लक्ष्योपसामान्ये
नसिद्धमतिपङ्क्तीयासेपतमारभेतनन्यप
यत्नाचार्यः आगमानुदात्ता भवन्तीति
अथः किमिदं तपरकारग्रहणं नियमार्थं
आहोस्विज्ज्ञापकं कथं च नियमार्थं स्यात्
कथं वा ज्ञापकं यदि सिञ्ग्रहणमनुवर्तेत
ततो नियमार्थं अथ निवृत्तं ततः ज्ञापकम्
कस्तत्र विशेषः तपरकारग्रहणं नियमा
र्थमिति चेत् सिज्लुक्ग्रहणं तपरकार
ग्रहणं नियमार्थमिति चेत् सिज्ग्रहणोक

श्री
महा
भा
१५

र्तव्यं अथ तः सिज्लुगनादिति वक्तव्ये
ह्माभूत् अकार्षुः अहार्षुः अस्तु तर्हि
ज्ञापकं ज्ञापकमिति चेदन्यत्र लत्वाप्र
तिषेधः ज्ञापकमिति चेदन्यत्र लत्वाप्र
तिषेधः ज्ञापकमिति चेत्तत्रान्यत्र लत्वा
प्रतिषेधो वक्तव्यः अभूवन्निति अत्र
यलत्वेनाज्ञस्वभावः प्राप्नोति एवका
रकरणं च एवकारकरणं वक्तव्यं लटः
शाकटायनस्यैवेति नियमार्थं पुनः सति
र्थेऽपि एवकारेण नच ज्ञापके विशेषविहिते
विधिरारभ्यमाणो नेत्रे एवकारं नियमार्थं
भविष्यति इष्टेनावधारणार्थः नैवं वक्त
रः कर्तव्यः यथैव विज्ञायेत लटः शाक
टायनस्यैवेति एवं विज्ञायेत लट एव शा
कटायनस्येति किं च स्यात् लटः शाकटा
यनस्यैव स्यात् अयुः अयुः अयुः इत्यत्र
द्ग्रहणं च लड्ग्रहणं वक्तव्यं लटः ।
शाकटायनस्यैवेति नियमार्थं पुनः सति
नार्थं लड्ग्रहणेन आतो ङित इत्यनिवर्त
ते न चानयाकारादनेनतो ङिदिति अत्र
दन्तो लटः अस्तु तर्हि नियमार्थं तत्र चोक्तं
तपरकारग्रहणं नियमार्थमिति चेत्सि ।

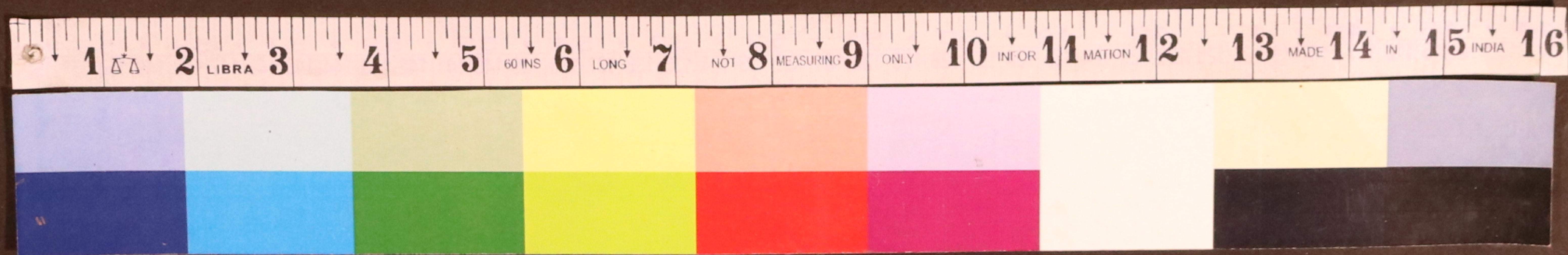
तल्लक्ग्रहणमिति नैष दोषः तत्प्रजाती
यस्यानियमः कश्च तत्प्रजातीयः योऽन्याभ्या
मनंतरः प्रातस्मिंश्च यथा नेदं वकारणं
नैव कर्तव्यं कर्तव्यं च किं प्रयोजनं उत्तरार्थं
लिङ्लिटाविशिष्टिसार्वधातुकमेवेति इत्या
शीर्लिङ्वचनार्थं धातुकसंज्ञा स्यात् तिङ्
ग्रहणं न च ग्रहणात् सार्वधातुकसंज्ञा प्र
सज्येत लङ्ग्रहणं कर्तव्यं कर्तव्यं च किं प्रयो
जनं लङ्वेयोर्लङ् न च यथा स्यात् लङ्गा
वेतयोर्लङ् नत्वमाभूदिति आर्धधातुकसं
ज्ञायां धातुग्रहणं आर्धधातुकसंज्ञायां धा
तुग्रहणं कर्तव्यं धातोः परस्यार्धधातुकसं
ज्ञा यथा स्यात् इह मा भूत् वृत्वनस्य रुचेवे
ति क्रियमाणेऽपि धातुग्रहणे स्वादिप्रति
षेधः स्वादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः इह माभू
त् लूभ्याम् लूभिरिति प्रकृतानां पञ्चेशेष
ग्रहणं एवमपि प्रत्ययिकाम्यति वाचकामी
तीति न प्राप्नोति तस्मात् धातुग्रहणं कर्तव्यं
एवमपि पुत्रकाम्यति भूकाम्यतीति प्राप्नो
ति न हि धातोर्विहितं विहितविशेषणं धा
तोर्यो विहित इति धातोः को विहितः धातो
रेव यो विहित इति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतंजलिमुनिविरचि
ते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्या
यस्य चतुर्थपादे प्रथममाह्निकं ॥ ॥
पादश्च चतुर्थः समाप्तोयं तृतीयाध्याय।
यः ॐ नमः शेषाय ङ्याप्प्रातिपदि
कात् ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं किम
र्थं ङ्याप्प्रातिपदिकात्स्वादयो यथा स्युः
धातोर्माभूवन्निति नैतदस्ति प्रयोजनं
धातोस्स्वादयो विधीयंते नैव वा स्वा
द्यायकाभविष्यन्ति तिङन्तात्तर्हि माभूव
न्निति पचत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीय
न्ते नैव च तिङ उकारपकत्वादय इति हि
त्वा तु कार्यमत्वात् भविष्यन्ति ङ्यावाद्य
स्तर्हि तिङन्तान्माभूवन्निति स्त्रियां
वादयो विधीयंते न च तिङन्तस्य स्त्रीत्वेन
योगोऽस्ति आबादयस्तर्हि तिङन्तान्मा
भूवन्निति अजाद्यर्थेषु आबादयो वि
धीयंते न च तिङन्तस्याजादिभिर्योगो
ऽस्ति प्रत्ययविधिविशेषणः स्यादेवम
पि न दोषः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति
न तिङन्तादाबादयो भवन्तीति यदयं
क्वचित्तिङन्तविशेषे टिद्ग्रहणं करो

निश्रुतिशायेतेनमविषयेनोनिउस्त्रेनिश्र
नउत्तरंपठति ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहण
मंगभपदसंज्ञार्थं ङ्याप्प्रातिपदिकग्र
हणंक्रियतेङ्गभपदसंज्ञार्थं ङ्गभप
दसंज्ञाङ्याप्प्रातिपदिकस्ययथास्यादिति
कःपुनरिहांगपदसंज्ञार्थेनङ्याप्प्राति
पदिकग्रहणेनार्थःशावादिषु नैतदस्ति
प्रयोजनंग्रहणवत्स्यापावादयोविधीयं
ते उगितोङीप्भवति भवत्याभवतीति
यत्तत्स्वरूपंग्रहणेनेतस्माङ्ख्यातिस्त्यै
नाःसंज्ञाभविष्यति यथापि कश्चिद्ग्र
हणःएवमपिनदोषःस्त्रियांदावादयोवि
धीयंते यत्तत्स्वरूपंस्त्रियांवर्ततेनेतस्मा
ङ्ख्यातिस्त्यैनाःसंज्ञाभविष्यति ग्रण
दिषुतर्हिग्रणादयोपिग्रहणवत्स्योवि
धीयंते गर्गादिभ्योयत् नडादिभ्यःफ
गितियत्तत्स्वरूपंग्रहणेनेतस्माङ्ख्याति
स्त्यैनाःसंज्ञाभविष्यति यथापिक
श्चिदग्रहणःएवमपिनदोषःअपत्यादि
षर्थेषगणादयोविधीयंतेयत्तत्स्वरूपम
पत्यादिष्वर्थेषुवर्ततेनेतस्यैनाःसंज्ञाभ
विष्यति स्वार्थिकेषुतर्हिस्वार्थिकाश्च

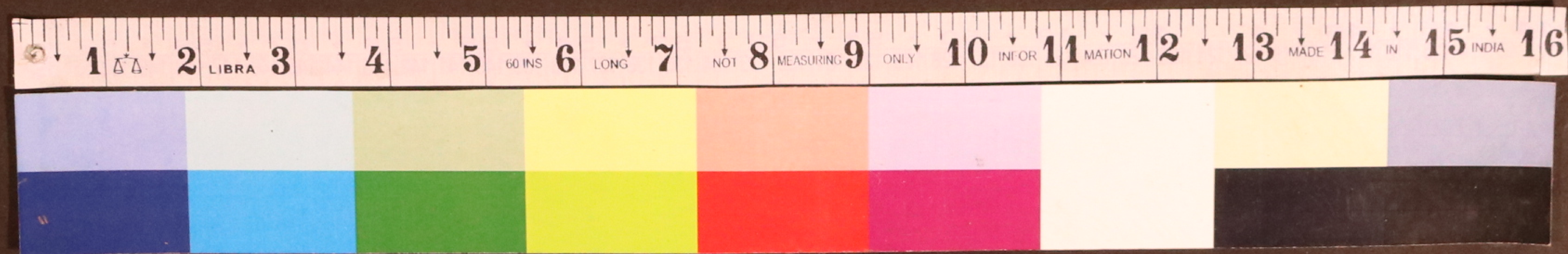
श्री
महा
भा
२

पिग्रहणवत्स्योविधीयंते यवादिभ्यःक
प यज्ञादिभ्योणिति यत्तत्स्वरूपंग्रहण
ते तस्माङ्ख्यातिस्त्यैनाःसंज्ञाभविष्य
ति यत्तर्हिग्रहणःशुक्लतरःकृष्णतरः
इति अथापिनयावत्कल्कःतावत्क
तरःप्रकृष्टःशुक्लःशुक्लतरः यत्तत्स्व
रूपंप्रकृष्टेवर्ततेनेतस्माङ्ख्यातिःतैस्यै
नाःसंज्ञाभविष्यतिस्वादिषुतर्हिपक
त्वादिषुस्वादयोविधीयंते यत्तत्स्वरूप
मेकत्वादिष्वर्थेषुवर्ततेनेतस्माङ्ख्यातिः
तस्यैनाःसंज्ञाभविष्यति कथंपुनरिह
च्यमानाःस्वादयएकत्वादिष्वर्थेषुश
क्याविज्ञातुं एकवाक्यत्वात् एकेवा
क्यंतच्चेदेव यच्चैकंवाक्यं तच्चेदं कि
मर्थंनानादेशान्यस्यक्रियतेकोशलमा
त्रमेतदाचार्यांदर्शयति यदेकंवाक्यंस
न्नानादेशस्थंकरोतियदपिकिंचन्सं
ग्रहीष्यामीति यत्तुयोगस्तुलगार्थं यत्तु
योगस्तर्हिलगर्थं ङ्याप्प्रातिपदिकग्रह
णंक्रियते केभीयपरिशण्ययोर्यंजजौ
लुकेचेतिङ्याप्प्रातिपदिकात्परस्यलु
ग्यथास्यात् प्रक्रियमाणेहिङ्याप्

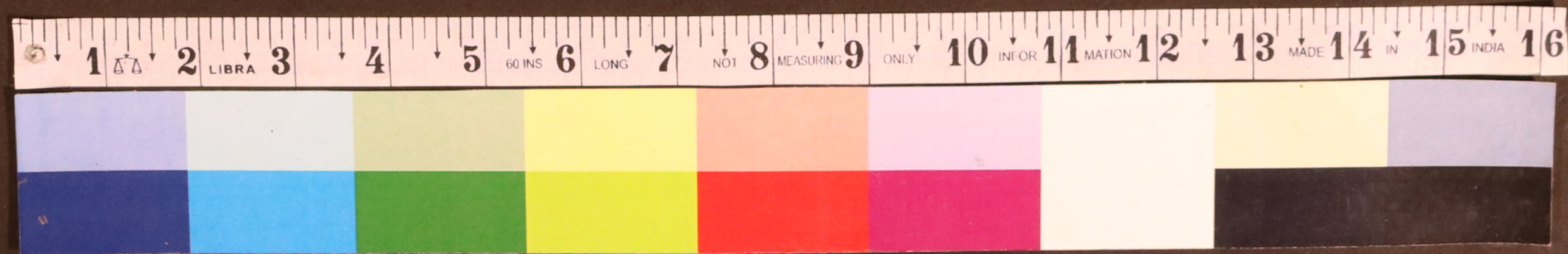
प्रातिपदिकग्रहणोप्रकृतेरपिलक्षणसमे
न एतदपिनास्तिप्रयोजनं यथापरिभा
षितेप्रत्ययग्रहणं कस्मान्नपोभवेन्नोतिप्र
त्ययस्यभविष्यति एवमप्युकारसकार
योः प्रसज्येत कमेसः केसः एतान्यपृणो
तीतिपरस्मैपदीति उणादयोव्युत्पन्नानिप्रा
तिपदिकानि हृहाहृहावर्णास्वरश्चच्छ
न्दोणोचप्रत्ययविधौतत्संप्रत्ययार्थं हृहा
हृहावर्णास्वरश्छन्दस्येणतादिःप्रत्ययवि
धौतत्संप्रत्ययार्थं ङ्याप्प्रातिपदिकग्रह
णंक्रियते हृहानसहृहान प्रवर्णाना
न् प्रनदानादेः झ्याचइति एतानिङ्याप्
प्रातिपदिकविशेषणानियथास्युरिति
यथाक्रियमाणेङ्याप्प्रातिपदिकग्रह
णेकस्मान्नातिविशेषणानिस्युः समर्थ
विशेषणानितत्रकोदोषः उद्गीचोवड्डार
गोमान् इहचप्रसज्येत ज्ञानांब्राह्मणाना
मपत्यमिति एतद्धसमर्थंहृहम् इहच
नस्मात् त्तयोर्ब्राह्मणयोरपत्यमितिएतद्धि
समर्थमहृहेप्रहृहसाचामहृहानेषिन्
हृकृते इहचप्रसज्येत त्तयोर्ब्राह्मण्यो।
रपत्यमितिएतद्धिसमर्थमहृहेइहचन

स्यात्ततोब्राह्मणानामपत्यमितिएत
द्धिसमर्थंहृहे प्रहृह प्रवर्णा प्रनडन्नभव
तीति इहैवस्यात् दत्तस्यापत्यंदाक्षिरिति
एतद्धिसमर्थमकाभान्तप इहनस्यात्
दत्तयोरपत्यंदत्तानामपत्यमिति एत
द्धिसमर्थमवर्णान्ते प्रवर्णासर प्रनदाना
देरन्नभवति इहचप्रसज्येत वाचोविका
रइति एतद्धिसमर्थमनदानादिइहचन
स्यात् सर्वेषांविकारइतिएतद्धिसमर्थम
दानादि स्वर झ्यचलक्षणा झ्यचष्टत्रिति
इहचप्रसज्येत वाचानरनीतिवचानरनी
तिएतद्धिसमर्थंझ्याच इहचनस्यात्र्वे
नत्सरनीतिएतद्धिसमर्थंमझ्याच् अस्मिन्
पुनःसमर्थविशेषणेसतिकिंचिदिष्टंसं
गृहीतंभवति आहोस्विद्दोषानेमेवप्र
स्तीन्याह किंसाम्नानरति येन्त्रानरनीति
एतद्धिसमर्थमपिझ्याच ङ्याप्प्रातिपदि
कसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति यथेष्टङ्या
प्यहणेहृहः स्वःग्रहणमपिकर्तव्यं ना
वपिहिप्रत्ययोनिग्रहणेनावद्धातेनहि।
तः प्रातिपदिकमितिप्रातिपदिकसंज्ञा
भविष्यति ऊङ्ग्रहणं चापिवार्ते उवर्णा

नाहद्विःस्थीयते नैकादेशः एकादेशे
कृतेनादिवद्भावात्प्रातिपदिकसंज्ञाभ
विष्यति यद्येवंङ्ग्रहणोऽनर्थकः ङ्याप्ग्रह
णमपि न कर्तव्यं ङ्यावपि ह्यकारान्ताद्वि
धीयते तत्रैकादेशः एकादेशे कृतेनादि
वद्भावात्प्रातिपदिकसंज्ञाभविष्यति यस्त
र्हिनकारान्तात् क्वचाउसिद्धाद्देवविशेति
ङ्याप्कारान्तान्नाहद्धिलव्यनेकेवानाल।
भेन इस्मिहककुभो देवविशंचमनष्य
विशंचेति इहतावङ्स्मिहककुभावि
ति ङ्यापएवैतत्रैतत्पदिकेह्रस्वत्वं इह
त्वल्पिदेवविशंचमनष्यविशंचेति ना
स्तिविशेषः ङ्यकारान्तादमन्त्राम्नोमन्त्यो
ङ्यजनोनाहोनियमावरुच्यते इहताव
ङुस्मिहककुभाविङ्यापएवोत्रपादिके
ह्रस्वत्वमितिसंज्ञाच्छेदस्माभितेवंनतत् नचै
षासंज्ञानापीदंच्छेदः यदप्युच्यते इहाव
त्वपिदेवविशंचमनष्यविशंचेतिनास्ति
विशेषः ङ्यकारान्तादमउम्नोमन्त्योङ्यजनो
नाहोनिस्वेविशेषः यत्रत्वंजनोनाङ्ग्या
तिःस्यात् देवविशामित्येवंस्वरः प्रसज्येत
देवविशामितिचेष्यतेतस्मान्ङ्याप्एवेवि

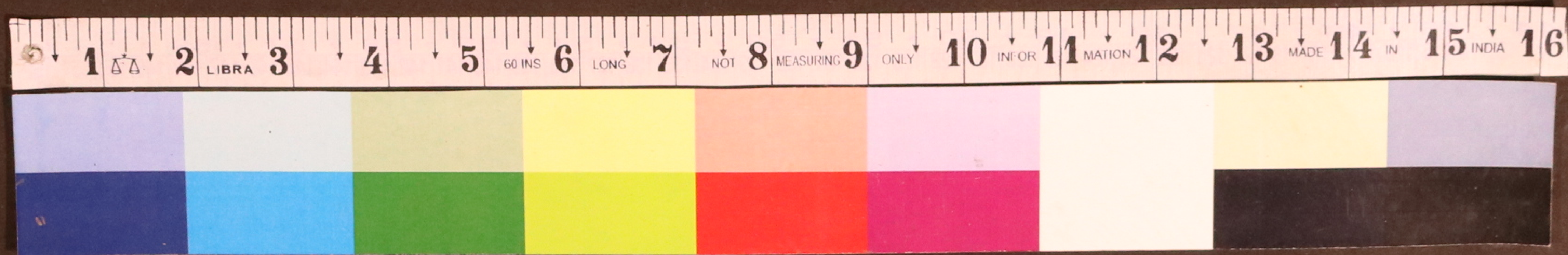
षयः एवं हि न हि पादो न्यत्र स्यात्राहचीति
त्रचीत्युच्यते तत्रैकादेशमाङ्गविष्यति ऋ
चीति नेदंच्छेदो विवक्षितं काठके काला
एके मौदके पैप्पलादके वा किं तर्हि प्रत्य
यार्थविशेषणमेतत् त्र्यृचे न्यत्र यार्थो।
भवतीति एतदपि नास्ति प्रयोजनं पदश
ब्दः पादशब्दसमानार्थः ङ्यकारान्तच्छेद
स्तिष्टयते तस्यास्समासस्यैकंपदं एकः
पाद इत्यर्थः तस्मान्ङ्यातिर्भविष्यति एवं
तर्हिङ्याबुभाभ्यामन्यत्रस्यामितिवक्ष्य
ज्ञेति ङ्याप्ग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिक
ग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्रहणात् ङ्याप्ग्रह
णमनर्थकं किंकारणं प्रातिपदिकग्रह
णेलिङ्गविशिष्टस्यापिग्रहणंभवतीत्येषा।
परिभाषाकर्तव्या कः पुनरत्रविशेषः ए
षावापरिभाषाक्रियेत ङ्याप्ग्रहणंवाङ्ग
ष्णमेषापरिभाषाकर्तव्या बहूमस्याः प
रिभाषायाः प्रयोजनानि कानि प्रयोजनं
सर्वनामस्वरसमासतद्धितविधिलिङ्गत्वा
र्थे सर्वनामविधिः प्रयोजनं सर्वनाम्नः
स्तृड्ढ्रस्वश्च स्यात् येषाम् तेषां यासां तासां
इत्यत्रनस्यात् नैतदस्ति प्रयोजनं आवर्णी

नात् दाक्षिथीयनेनैकादेशः एकादेशे
कृतेनादिवद्भावात्सङ्कविष्यति इदंतर्हिप्र
योजनम् सर्वनाम्नस्तृतीयाच इत्येवस्मा
न्भवताहेतुनाभवतोहेतोरिति भव।
त्याहेतुना भवत्याहेतोरित्यत्रनस्यात् सर्व
नाम स्वर कुसूलकूपकुम्भशालंबिले इ
त्येवस्मात् कुसूलविलम् कुसूलीविल
मित्यत्रनस्यात् स्वर समास द्वितीया।
श्रितादिभिः सहसमस्यत इत्येवस्मात् क
ष्टश्रितः कष्टश्रितः कष्टश्रिता कष्टश्रि
ताइत्यत्रनस्यात् एतदपिनास्तिप्रयोजनं
श्रितशब्दोकारान्तः तत्रैकादेशः एकाद
शेकृतेनादिवद्भावाद्भविष्यति इदंतर्हि
पूर्वसदृशाइति इत्येवस्मात् पितामहशः
पितृसदृशः पितामहशी पितृसदृशीत्य
त्रनस्यात् समास तद्धितविधिः अवित
हस्तिपदेनाढक इत्येवस्मात् हस्तिनोम
मूहः हास्तिकम् हस्तिनीनामसमूहः
हास्तिकमित्यत्रनस्यात् एतदपिनास्तिप्र
योजनम् पुंवद्भावेनेनसिद्धम् एवंतर्हि
प्रमाणेद्वयसच्यथेहनभवति हस्तिद्वय
सं हस्तिनीद्वयसमित्यपियथास्यात् न

श्री
महा
भा
२

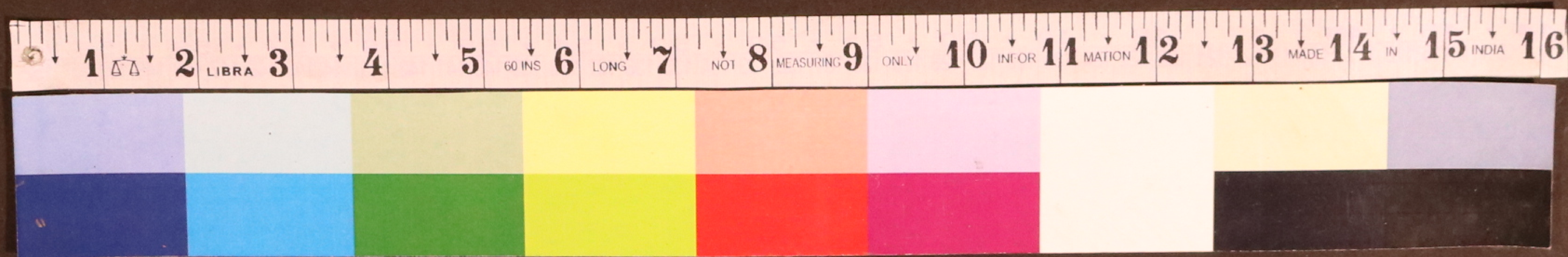
द्विनविधिर्लक्वतेन्सिद्धवभातिस्वरइत्येव
स्मात् स्थण्डिलशायी स्थण्डिलशायिनी।
त्यत्रनस्यात् लुक् अलुक् शयवासवा
सिषुकालात् इत्येवस्मात् ग्रामेवासी
ग्रामेवासिनीत्यत्रनस्यात् मानिनिचवि
धिप्रतिषेधार्थंप्रयोजनं विध्यर्थंतावु
त् कुड्मानिनोस्त्व इत्येवस्मात् दर्शनी
यमानिनीत्यत्रनस्यात् प्रतिषेधार्थमा
पिवक्ष्यति स्याङ्गङ्गोनोमानिनितस्मि।
न् क्रियमाणे इत्येवस्मात् दीर्घमुखमा
नी दीर्घमुखमानिनीत्यत्रनस्यात् प्रा
गयत्नोपचारेभ्यश्चप्रयोजनम् त्वौ
काम्पंकर्तरि इत्येवस्मात् श्येपास्वक्षा
श्येपास्वक्षीत्यत्रनस्यात् उपचार अतः
कृकमिकंसकुंभ इत्येवस्मात् अयस्कुं
भ इत्येवस्मात् अयस्कुंभः अयस्कुं।
भीत्यत्रनस्यात् एताव्येतस्याः परिभा
षायाः प्रयोजनानि यदर्थमेषापरिभा
षाकर्तव्या एतस्याचसत्यानार्थोऽप
ग्रहणेन प्रतिषेधसंगाउपपदविधौ उप
पदविधीवतिप्रसंगोभवति द्विषन्परा
योस्तापेयः श्येहभवति द्विषन्तपइति।

एवं द्विषतीनापत्यमत्रापि स्यात् यञिनोः
फकि श्रुतिः प्रसंगो भवति यथेह भवति
गार्ग्यायणाः दाक्षायणाः एवं गार्गीयः दा
क्षेयश्चात्रापि स्यात् नैष दोषः फगस्त्वा
यको भविष्यति समासान्तेषु चातिप्रसं ।
गो भवति राजाहःसखिभ्यष्टच् यथे ।
ह भवति मद्रराजः एवं मद्रराज्ञीपुत्रा ।
पि स्यात् नवा भवति मद्रराज्ञीति भव ।
ति यदा समासान्तादिकार्यः लिंगविशि
ष्टग्रहणात् ईकारान्तात् समासान्तप्रसज्येत
न चैकादेशः पुंवद्भावः टिलोपश्च न च
मद्रराज्ञीत्येतद्रूपं स्यात् मद्रराज्ञीति चेष्य
ते महदात्वे प्रियादिषु चातिप्रसंगो भवति ।
आन्महतः समानाधिकरणजातीययो
रिति यथेह भवति महाप्रियास्य महा
प्रियः एवं महतीप्रियास्यत्रापि स्यात्
किमुच्यते प्रियादिष्विति यत्र पुंवद्भावः प्र
तिषिध्यते यत्र हि न प्रतिषिध्यते भवि ।
तव्यमेव तत्रात्वेन ञ्नितस्वरे तिप्रसंगो ।
भवति ञ्नित्यादिरुदात्तो भवति यथेह भ
वति दाक्षिः आहिंसकायनिः एवं दा
क्षी आहिंसकायनीत्यत्रापि स्यात् राज्ञः

श्री
महा
भा
११

खेर्ब्राह्मणकुमारयोः अतिप्रसंगो भ
वति राजा च ब्राह्मणकुमारयोरिति य ।
थेह भवति राजकुमारः राजब्राह्मणः
एवं राजकुमारी राजब्राह्मणी त्यत्रापि ।
स्यात् समासे संख्यानग्रहणे चातिप्रसंगो
भवति बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि यथे ।
ह भवति बहुगोमान् बहुयवमान् एवं
बहुगोमती बहुयवमतीत्यत्रापि स्यात्
किमुच्यते समासे संख्यानग्रहणादिति ।
ययवयवप्रयोजनमेतस्याः परिभाषा ।
याः कुसूलकूपकुम्भशालं बिले कुसू ।
लबिलमिति नैषा विभक्तौ चोक्तम
किमुक्तम् विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रह
णादिति एतस्याः परिभाषाया दोषः या
नि च प्रयोजनानि एते दोषाः समा
भूयांसो वा तस्मान्नार्थोऽनया परिभाष ।
या न हि दोषाः सन्तीति परिभाषान्यकर्त
व्या लक्षणं वा न प्रणेयं न हि भिक्षुकाः
सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते न च मृगाः
सन्तीति यवा नोप्यन्ते दोषाः खल्वपि साक
ल्येन परिगणिताः प्रयोजनानामुदाहर
णमात्रेण कृतमेतत् न हि दोषाणां लक्ष
णमस्तीति तस्माद्याथान्येनस्याः परिभा

षायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभा
षा कर्तव्या प्रतिविधेयं दोषेषु तद्धित
विधानार्थेन तद्धितविधानार्थं स्याद
ग्रहणं कर्तव्यं स्यादेवं नान्तद्धितोऽप्यति
येथ्या स्यात् कालितरा हरिणितरा ख
ट्वातरा मालातरा किं पुनः कारणं न सि
ध्यति विप्रतिषेधाद्धितद्धितवलीयस्त्वं
विप्रतिषेधाद्धितद्धितोऽप्यतिः प्राप्नोति त
त्र को दोषः समासान्तप्रदोषः तत्रसमा
सान्तप्रदोषो भवति बहुगोमत्का बहु
यवमत्का समासान्तान्तप्रतिषेध्याद्वे नान्यः
न्यादेशोऽप्यग्रहणं स्यादेशोऽप्यप्रग्रहणं कर्त
व्यं भवति पचतिकाल्पलं प्रकेति उ
दग्रहणेन मात्वन्थार्थः नास्त्यत्र विशे
षः इकारान्तोऽप्येतेनास्यामूरु ताहा ह
देतद्धि भवति तरावतमसं यतेरति तदेत
स्य च प्रत्यार्थेनाधेयात्तद्धितान्तुप्यतिः
तदेतस्य च स्यादेवन्त्यस्य प्रत्यार्थेनाधे
यात्तद्धितोऽप्यतिर्न प्राप्नोति कालितरा
हरिणितरा खट्वातरा मालातरेति किं
कारणं स्यादेवमेतन्तत्स्त्रीप्रधाने तच
स्त्रीत्वस्य प्रकर्षोऽपकर्षोऽस्तः माभूतो न
हि किंचिद्विरुध्यते प्रज्ञातीयकाद्यस्य त

श्री
महा
भा
२२

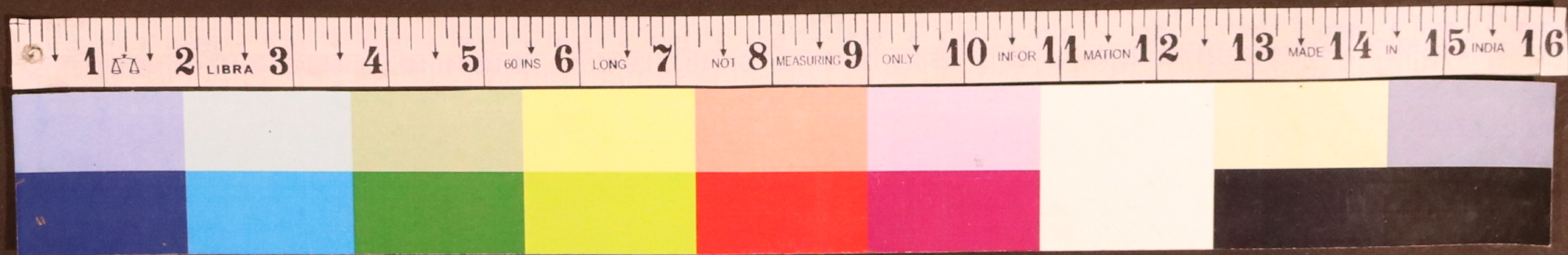
यामेवजातीयकान्वेति पतावदुच्या
ते तिशायनेन सम्बिध्नोति उ प्रतियस्य
च प्रकर्षोऽस्ति तस्य प्रकर्षे भविष्यति श्र
स्ति चास्य प्रधानस्य गुणस्य प्रकर्षः उ
ह्यवल्पिस्तुकृतरः कुसतरइति इय
प्रधाने गुणस्य च प्रकर्षप्रत्ययः स्यादे
पवमप्यपुमान्स्पते उकेवा किम्बालम
सिद्धेत स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वा
न्स्वार्थे सावादय उत प्रातिपदिकविशेष
णं स्वार्थिकाष्टावादयः नैवविज्ञास्यते स्त्रि
यामभिधेयायामिति कथं तर्हि स्त्रियां य
त्प्रातिपदिकं वर्तते तस्माट्टावादयो भवं
ति कस्मिन्नर्थे स्वार्थे इति ननु चोक्तम्
समासान्तप्रदोष इति समासान्ता अपि स्वा
र्थिकाः उभयोः स्वार्थिकयोः परत्वात्समा
सान्ता भविष्यन्ति कथं कालिकेति प्रत्यय
स्थात्कात्पूर्वस्येत्त्वं भविष्यति कथं हरि
णिकेति हरिणशब्दः प्रकृत्यन्तरं कथं लो
हितिका लोहितिकेति वक्ष्यत्येतल्लोहि
तालिंगाबाधनं चेति स्त्रियां स्त्रियाभिधे
याने कासीनामलोकमपरशब्दाः प्रति
हास्तस्त्रीप्रमाननन्तमकमिति यल्लोके

दृष्ट्वापतदवसीयते इयं स्त्री अयं पुमान्
इदं नपुंसकमिति सा स्त्री स च पुमान् तच्च
नपुंसके किं पुनर्लोके दृष्ट्वापतदवसीय
ते इयं स्त्री अयं पुमान् इदं नपुंसकमिति
लिंगं किं पुनस्तत् स्तनकेशवती स्त्री स्या
ल्लोमशः पुरुषः स्मृतः उभयोरंतरं यच्च त
दभावे नपुंसके लिंगात् स्त्रीपुंसयोर्ज्ञाने
भ्रूकुंसे टाप् प्रसज्यते लिंगात् स्त्रीपुंस
योर्ज्ञाने मतिर्भ्रूकुंसे टाप् प्राप्नोति यद्धि
लोके दृष्ट्वापतदवसीयते इयं स्त्रीति स्य
स्तिनभ्रूकुंसे नत्वं खरकुटीः पश्य इह
च खट्वाः पश्य पर्विकाः पश्य खरकुटीः
पश्यंति तस्माच्छमोनः पशीति नत्वं प्राप्नो
ति यद्धि लोके दृष्ट्वापतदवसीयते अयं पु
मानिति अस्ति तद्विपिकादिषु खट्वावृक्षयो
न सिद्धतः खट्वावृक्षयोश्च लिंगं न सिध्यति
यद्धि लोके दृष्ट्वापतदवसीयते इयं स्त्री अयं पु
मानिति न तत् खट्वावृक्षयोरस्ति किं तर्हि
तयोर्लिंगं न्याय्यं नपुंसकं भवेत् तस्मिन् ना
पुंसके खट्वावृक्षयोर्लिंगं न्याय्यं किमिदं
नपुंसकमिति नपुंसके भवं नापुंसके न
द्भावेन पुंसकमिति तदभावे स्त्रीपुंसलिंगा

श्री
महा
भा
२३

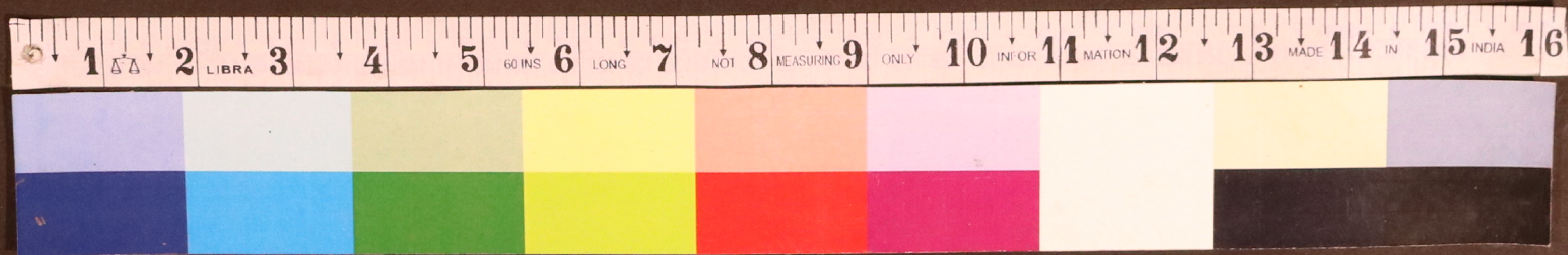
भावेन पुंसकलिंगं न्याय्यं असन्नसत्त्वा।
त्स्मावत् असमत्खट्वावृक्षयोर्लिंगं दृष्ट
वो कथं पुनरसन्नाम लिंगं शाको दृष्टे
मृगतृष्णिकावत् न यथा मृगाः तृषि
ताः अपो पश्यंति न च ताः संति गं
धर्वनगरं यथा यथा गंधर्वनगराणि।
दृश्यंते उपसृत्य च नोपलभ्यंते न
हि खट्वावृक्षयोरसल्लिंगं दृष्टं वा आदि
त्यगतिवत्सत् अथवा यथा आदित्यगतिः
सती नोपलभ्यते न हि खट्वावृक्षयोर्लिंगं
नोपलभ्यते वस्त्रांतर्हितवच्च तत् यथा
वस्त्रांतर्हितानि द्रव्याणि नोपलभ्यंते न
सद्भूत खट्वावृक्षयोर्लिंगं नोपपद्यते
विषम उपन्यासः वस्त्रांतर्हितानि द्रव्या
णि वस्त्रापाय उपलभ्यंते खट्वावृक्षयोः
पुनः येनेदं कारणं वासोवस्त्रादनद्
धाः मूलान्यपि तेषां न खट्वावृक्षयो
रिति नेत्र पितयोर्लिंगं नोपलभ्यते केनैत
दवसीयते खट्वावृक्षयोः सल्लिंगं नोप।
लभ्यते षड्भिः प्रकारैः सतां भावानामनु
पलब्धिर्भवति अतिसन्निकर्षादतिविप्र
कर्षान्मूर्त्यंतरव्यवधानात्तमसावृतत्वादिंद्रि।

यदेवं स्यादिति प्रमादादिति यतो नैक
श्चिदेतद्दृष्टवान् येन त्वङ्गात्वयोः स
लिंगेनोपलम्भेनैकेनेनदवसीयते त्व
ङ्गात्वयोः सलिंगेनोपलम्भेन नयोस्त
न्नकृतेन दृष्टा स्त्रीकृतेन शब्दे दृष्टा स्त्रीत्व
वसीयते प्रकृतेन दृष्टा पुमानिति यथा
काशेन ज्योतिषः न यथाकाशे दृष्टा ज्यो
तिरेवेति गम्यते ज्योतिरिति मिने यथाकाशे
प्रत्योगसंप्रयोगेनैतत् प्रत्योगसंप्रयोगेन
इवति स्त्रीकृतः शब्दः शब्दकृतेन च स्त्रीत्वे
पतदितेवतराश्रयं भवति इतरेतराश्रय
णी च न प्रकल्प्यते प्रत्यक्षेण विरुध्यते प्र
त्यक्षेणाकल्पिस विरुध्यते यथाह त्व
ङ्गात्वयोः सलिंगेनोपलम्भनरति तत्र
सैन्द्रियविरोधः कृतो भवति न च नामे
न्द्रियविरोधिना भवितव्यं नदेचसर्वलि।
गानि दृष्टा कोप्यवसायति नदेचावल्ल
पि सर्वाणि लिंगानि दृष्टानतः तदीतदसि
त्वि कल्पदोप्यवसानमर्हति अथ स्त्रीत्वे
पुमान् इदेतं नपुंसकमिति तस्मान्नैवं यथा क
रोतिः शाके लौकिके लिंगमास्थाने प्रव
र्तते च कश्चित्स्वकृतेनतत्रास्येष कोप्योरव

श्री
महा
भा
२४

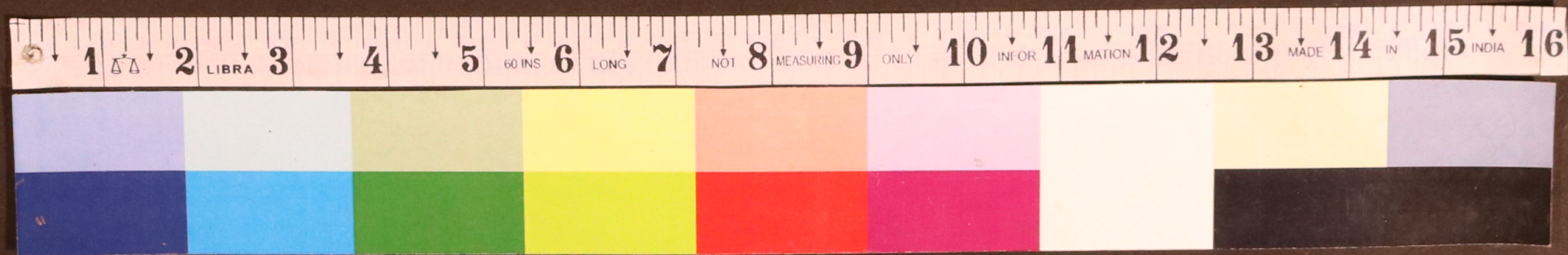
कुतो नः संस्त्यानप्रसवौ लिंगं आस्थेयौ
स्वकृतान्ततः संस्त्यानप्रसवौ लिंगमास्थे
यौ किमिदं संस्त्यानप्रसवाविति संस्त्याने
स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री सूतेः सप्प्रसवे पुमानि
ति ननु च लोकेपि स्त्यायतेरेव स्त्री सूतेः
श्च पुमान् अधिकरणसाधना लोके
स्त्री स्त्यायत्यस्यां गर्भ इति कर्तृसाधनश्च
पुमान् सूते पुमानिति इह पुनः उभयं
भावसाधनं संस्त्यानं स्त्री प्रवृत्तिश्च पुमा
न् कस्य पुनः स्त्यानं स्त्री प्रवृत्तिर्वा पुमा
न् गुणानां केषां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा
नां सर्वाश्च पुनर्मूर्तय एवमात्मिकाः सं
स्त्यानप्रसवगुणाः शब्दस्पर्शरूपरसग
न्धवत्यः यत्राल्पीयांसो गुणाः तत्रावरत
स्त्रयः शब्दस्पर्शौ रूपमिति रसगन्धौ न स
र्वत्र प्रवृत्तिः खल्वपि नित्या न हीह क
श्चित्स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठ
ते वर्धते यावदनेन वर्धितव्यमपचयेन वा यु
ज्यते यावदपचेतव्यं तच्चोभयं सर्वत्र।
उभयं सर्वत्र कुतो व्यवस्था विवक्षातः सं
स्त्यानविवक्षायां स्त्री प्रसवविवक्षायां पु
मान् उभयोरविवक्षायां नपुंसकं तत्रा

कौ लोको नाम तस्योक्तौ वचने लोक
तो नामैव इवति स्त्रीप्रमाणं प्रसक्तमिति
गणिवालपितृकवत् वधिकादिषु म्।
यान्वसिद्धाः लपितृकवद्रूक्तिवचनेश्च ति
एवमस्य गणो भवति न चैतत्संतत्वे सम
नीषिकयाउच्यते इति पदिष्ठलिङ्गावार्यः
लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति प्र
नः पदिष्ठानिपकार्थे शब्दान्तरवादे इति
गोत्वं तमवधवान्ता वाद्येति समानेस्या
यमेद्दीरस्त्रीस्त्रतेः से न मवेप्रमान् नस्यो
कौ लोको नाम गणवालपितृकवत्
कथं पुनरिदं विज्ञायते स्त्रियामभिधेया
यो टावादयो भवन्तीति आहोस्वित् स्त्रीस
मानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति क
श्चात्र विशेषः स्त्रियामिति स्त्र्यर्थाभिधा
ने चेट्टावादयो द्विवचनबहुवचनानेक
प्रत्ययानुपपत्तिः स्त्रियामिति स्त्र्यर्थाभि
धाने चेट्टावादयो भवन्ति द्विवचनबहुवच
नयोरनुपपत्तिः कुमार्यौ कुमार्यः किशो
र्यौ किशोर्यः किं कारणं एकत्वात्स्त्रीत्वस्य
एकोयमर्थः स्त्रीत्वं नाम तस्यैकत्वादेकव
चनमेव प्राप्नोति अनेकप्रत्ययानुपप

श्री
महा
भा
२५

त्तिश्च अनेकस्य प्रत्ययस्य योगो नोपपद्यते गा
र्ग्यायणी कारीषगन्ध्या कालितरा किं
कारणं एकत्वात्स्त्रीत्वस्य एकोयमर्थः
स्त्रीत्वं नाम तस्यैकेनोक्तत्वाद्द्वितीयस्य प्र
योगेण न भवितव्यं किं कारणं उक्तार्था
नामप्रयोग इति स्त्र्यर्थस्य च प्रातिपदि
कार्थत्वात् स्त्रियामिति लिङ्गानुपपत्तिः
स्त्र्यर्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात् स्त्रिया
मिति ईकारेण न प्राप्नोति अस्तु तर्हि स्त्री
समानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति
स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद्भूतादि।
ष्वतिप्रसङ्गः स्त्रीसमानाधिकरणादि
ति चेत् भूतादिष्वतिप्रसङ्गो भवति भू
तमियं ब्राह्मणी कारणमियं ब्राह्मणी
आवपनमियमुष्ट्रिकेति स्त्र्यर्थाभिधा
ने पुनः टावादिषु सत्सु इह न भूतमि
यं ब्राह्मणीति नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितं किं
तर्हि पौंस्नं कारणमियं ब्राह्मणीति
नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितं किं तर्हि प्राधा
न्यं आवपनमियमुष्ट्रिकेति नात्र स्त्री
त्वं विवक्षितं किं तर्हि संभवनं षट्सं
ज्ञकेभ्यश्च प्रतिषेधः षट्संज्ञकेभ्यश्च

प्रतिषेधो वक्तव्यः पंचआलाप्यः दशआ
लाप्यः स्वार्थाभिधाने पुनरप्यवारिषुस
स्मिनचाउस्त्रीत्वे विवक्षिते किं तर्हि मेदो वि
वक्षितः संख्या इहस्त्रीति ईकारेण प्रा
नोति नहि तेनैव तस्य सामानाधिकरण्य
मस्ति सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेष
णत्वात् स्वार्थे टाबादयः सिद्धमेतत् कथं प्राति
पदिकविशेषणं स्त्रीग्रहणं स्वार्थिका ष्टा
बादय इति नैवं विज्ञायते स्त्रियामभिधेया
यामिति नापि स्त्रीसमानाधिकरणादिति
कथं तर्हि स्त्रियां यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्मा
ट्टाबादयो भवति कश्चित्वर्थे स्वार्थ इति अ
थवा पुनरस्तु स्त्रियामभिधेयायामिति न
न्वचोक्तं स्त्रियामिति स्वार्थाभिधाने चेट्टाबा
दयो द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुपप
त्तिः स्वार्थश्च प्रातिपदिकार्थेनानास्ति।
यामिति लिंगानुपपत्तिरिति नैष दोषः स्त्य
नावयुक्त्या न द्विवचनबहुवचनयोरनुप
पत्तिरिति गुणवचनस्य चाश्रयतो लिंग
वचनभावात् गुणवचनानां हि शब्दाना
माश्रयतो लिंगवचनानि भवंति तद्यथा
शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी शुक्लः कंवलः शु

श्री
महा
भा
२९

क्लौ कंवलौ शुक्लाः कंवला इति यदसौ
द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिंगं वच
नं च तद्गुणस्यापि भवति एवमिहापि य
दसौ द्रव्यं श्रितं भवति स्त्रीत्वं तस्य यल्लिंग
वचनं च तत्स्त्रीत्वस्यापि भविष्यति यद
प्युच्यते अनेकप्रत्ययानुपपत्तिरिति भाव
स्य चभावप्रकृतत्वात् भावो भावेन युज्यते
तद्यथा इति तिष्ठणानिमे विश्वनिमे त्रि।
णाविषमउपन्यासः युक्तं तत्र यदन्यसा
धनभेदात्कालभेदाच्च उक्तं नैकस्यवा
ह्निः स्नापने सर्वकालश्च प्रत्ययः अपरस्या
भ्यंतरं स्नापने वर्तमानश्च प्रत्यय इति इह
पुनरेकं स्त्रीत्वं अथैकस्योपलभ्यते किंत्वा
नः यस्योपलभ्यते द्वितीयस्याप्युपलभ्यते
अथैकमवमानतोपि द्वितीयस्याप्यनुमा
नाद्गम्यते कस्य तावद्द्रव्यानेन गुणेना
धेममाने स्त्रीत्वेनाभ्यस्थाप्यद्वयो च भवतः
कः संप्रत्ययः यदिनावद्गुणसमुदायो
द्रव्यं कामतिः यथैते भावाः कृदभिहिता
स्तद्धिताभिहिताश्च विकोचियोगेनिश्र
यमनेनैतत् कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् भव
ति स्त्रीत्वमपि स्त्रीत्वेनाभिहितं द्रव्यवद्विष

तिकृवनावदोषः स्यात् इहस्यादि दोष
स्यात्सन्नावस्थ परिहारः गार्ग्यायणी कारी
षगंध्या कालितरेति इहतावद्गार्ग्यायणी
तिषित्करणात्सामर्थ्यात् ङीष्भविष्यति का
रीषगंध्येति वचनाच्चाप् भविष्यति कालि
तरेति मध्याव कालीनाव कालितरा किंत
र्हि प्रकृत्या कालीकालितरा यन्न खेदेहृप
प्रकर्षे वर्तते तस्मात् के स्त्रीत्वमिति कृत्वा
टाप् भविष्यति यदप्युच्यते इह च स्त्री इति
ईकारेण न प्राप्नोतीति निपातनात् सिद्धं
किं निपातनं स्त्रियामवेति केति कृत्स्नमाख्ये
ति स्त्रीविषये ङ्याप्प्रसिद्धिरकारान्ताद
र्शनात् स्त्रीविषये ङ्याप्प्रसिद्धिः खट्वा
माला किंकारणं अकारान्तादर्शनात् नाका
रान्तत्वात् दशपते नन्वेवं दशपते प्रतिख
ट्वप्रतिमान इति नैषा प्रकारान्तत्वाद्यपत
द्रुमत्व सर्वेषां तत्स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उ
पदेशः सर्वेषामेव तत्प्रातिपदिकानां स्वर
वर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः कर्तव्यः शशः
षष इति मा भूत् पलाशः पलाष इति मा भूत्
मञ्चकः मञ्जक इति मा भूदिति तस्मात्सिद्धं तस्मा
त्सिद्धमेतत् भवति अणुवाद्यमकारान्तना

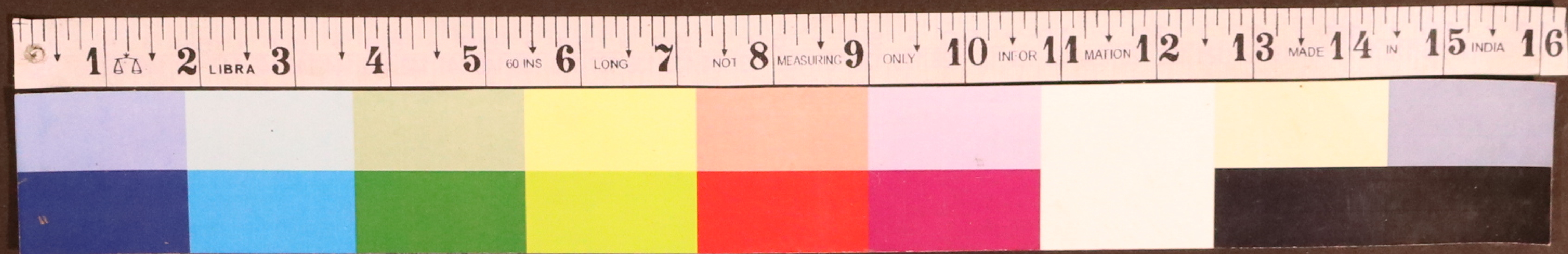
श्री
महा
भा
२१

दशपतेः पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीतः पञ्चख
ट्वः दशखट्वः अजाद्यतष्टाप् शूद्राचा
महत्पूर्वा शूद्राचामहत्पूर्वेतिवक्तव्यम्
शूद्रा अमहत्पूर्वेति किमर्थं महाशू
द्रीजातिः जातिरितिवक्तव्यं याहिमह
तीशूद्रा महाशूद्रा साहि भवति शूद्रा
शब्दः अजादिषु पठ्यते तत्र कः प्रसंगो
यन्महत्पूर्वात्स्यात् नैव प्राप्नोति कोर्थः
प्रतिषेधेन तदन्तविधिना प्राप्नोति ग्रहण
वता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषि
ध्यते एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः भवती।
हतदन्तविधिरिति किमेतस्य ज्ञापने प्र
योजनं भवती अतिभवती महती सु
तिमहती अत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति
जातिरिति च वक्ष्यामीति यदेतज्ज्ञापने
पंचाजी दशाजी अत्रापि प्राप्नोति नैष दो
षः अजादिभिः स्त्रियं विशेषयिष्यामः
अजादीनां या स्त्रीति उगितश्च कथमि
दं विज्ञायते उगितः प्रातिपदिकात् इति
आहोस्विदुगिदन्तात्प्रातिपदिकादिति किं
चातः यदि विज्ञायते उगितः प्रातिपदि
कादिति सिद्धं भवती महतीति सुतिम

वती अतिमहतीतिनसिध्यति नदेन
विधिनाभविष्यतिग्रहणवताप्रातिप
दिकेनतदंतविधिः प्रतिषिध्यते अप
वित्तायतेऽग्निरेगाप्रातिपदिकादिति
सिद्धे अतिभवती अतिमहती भवती
महतीतिनसिध्यतिव्यपदेशिवद्भावेन
भविष्यति व्यपदेशिवद्भावोप्रातिपदि
केन उभयथाचनिर्गोमतीतियवम
तीतिनसिध्यते किंकारणं प्रत्ययग्रह
णेयस्मात्सविहितस्तदादेर्ग्रहणंभवती
ति यथेकस्मिन्स्यात्त अप्रत्तानावडुगि
तः प्रातिपदिकादिति कथमतिभवती
अतिमहतीतितदंतविधिनाभविष्यति
ननुचोक्तग्रहणवताप्रातिपदिकेनत
दंतविधिः प्रतिषिध्यतेनेनप्रातिपदिक
ग्रहणे प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरनु
हणं अथवापुनरस्तुउगिदन्तात्प्रातिपदि
कादिति कथंभवतीमहतीतिव्यपदेशि
वद्भावेनभविष्यतिननुचोक्तेव्यपदेशि
वद्भावोप्रातिपदिकेनेतिनेनप्रातिपदि
कग्रहणे प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोर
नुग्रहणं यद्प्युच्यते उभयथानिर्गोम

तीनिर्यवमतीतिनसिध्यतिकिंकार
णं प्रत्ययग्रहणेयस्मात्सतदादेर्ग्रहणं
भवतीतिनेनप्रत्ययग्रहणं प्रत्ययाप्र
त्ययोरनुग्रहणं कथंवर्णात्तुगितप्र
त्ययोधुगित धातोरुगितप्रतिषेधः
धातोरुगितः प्रतिषेधोवक्तव्यः उखा
स्रत्पर्णध्वत्केयवमत्पतितेपीव
रीतिपूर्वसूत्रनिर्देशोवापिशलमधीत
इतिपूर्वसूत्रनिर्देशश्चवापुनरयंइष्टव्यः
पूर्वसूत्रेप्रधानस्योपसर्जनमितिसं
ज्ञाक्रियतेयावद्भूयात्प्रधानाद्उत्पत्तव्यो।
प्रधानान्नेतितावदुपसर्जनादितिकिं
प्रयोजनं आपिशलमधीतइतिआपि
शलमधीतेआपिशलाब्राह्मणी अप्र
नादितिईकारोमाभूदितिअप्रधानोपस
र्जनादितिउच्यमानेकस्मादेवात्रनभ
वति अप्रसेतेत्वेनतदुपसर्जनं अनुपस
र्जनग्रहणेनात्रनविशेषणेत्वामेत
दनुपसर्जनादितिकिंतर्हिअणोवविशे
षणेत्वाणः अनुपसर्जनमितियत्तद
पिनास्तिप्रयोजनं स्त्रियामितिवर्ततेने
नाणोविशेषयिष्यामः स्त्रियायोविहित

इतिप्रसपिकाशाकल्मिनोऽध्यकामी।
मांसाकाशाकल्मीकाशहत्मीमथीत्रा
त्सिप्तीति प्राप्नोति अयेत्र्यामभियेया।
याममणाईकारेणाभवितव्यं यस्त्वात्येत्राम
भियेयातामणा लमः सः यश्चश्रूयतेउ
सत्रस्तस्माद्दीकारइतिकत्वाप्तनेभवि।
ष्यति इदंतर्हिप्रयोजनम् प्रधानेनतद
नविधिर्यथास्यात कुंभकारी नगरका
री अत्रहितमप्ययग्रहणायस्मात्सतदादेवि
हणंभवतीति अवप्यवाद्यसतिः प्राप्नो।
तिकृत्रहणमगतिकारकस्यापिग्रहणं
भवतीतिसेत्वातादत्मानिर्भविष्यति कल्ल
इपममचातेनचेनन्कुस्त्रहणां कदकर्त
हणंमेतत् कदप्ययमणा नर्हिनोपिपदे
नर्हिईकारांतेनसमासोभविष्यति यघेवं
लभानेकृतःस्यात् तत्र नलभ्ये किंकारणं
अत्रहिगतिकारकोपपदानांकृद्भिःसह
समासोभवतीति समासएवतावद्भवति
समासेचकृतेअवयवाद्यसतिः प्राप्नोति अ
वयवाद्यसतौसमासोकोदोषः कौंभकारेयेन
सिध्यतिअवयवस्याहिस्वरोस्यानो नमा।
दनुपसर्जनाधिकारः जातिशब्देभ्यस्तति

श्री
महा
भा
२५

प्रसंगः जातिशब्देभ्यस्तत्रिप्रसंगोभवति
अवंती कुंती गोधारी सिद्धंतुजातेरनुप
सर्जनत्वात सिद्धमेतत्कथंअनुपसर्जनादि
त्युच्यतेनजातिरुपसर्जनं अनुपसर्जना।
धिकारेजातेर्ङीषविधानेसुपर्णाउपसंख्या
नं अनुपसर्जनाधिकारेजातेः ङीषविधा
नेसुपर्णाउपसंख्यानंकर्तव्यं सुपर्णी
नवासमासस्यानुपसर्जनत्वाज्जातिवाच
कत्वाच्चशब्दस्यसामान्येनङीषविधानेनवा
पषदोषः किंकारणं समासस्यानुपसर्ज
नत्वात्समासोऽत्रानुपसर्जनंसचजातिवा
चकःसमासस्यानुपसर्जनत्वात् तस्यच
जातिवाचकत्वात्तशब्दस्यसामान्येनदोष
भविष्यति जातेरस्त्रीविषयादयोपधादिति
अस्यायाहृत्वापरिहारः बहुव्रीहिरितिकृ
त्वाचोदितेनतस्यऋषइतिकृत्वापरिहारः॥
इतिश्रीभगवत्पतंजलिविरचितेव्या
करणमहाभाष्येचतुर्थस्याध्यायस्यप्रथ
मपादेप्रथमाह्निके ॥ ॥ ॥ कार्त्तिके
यी हारिकेयी किंप्रत्ययः कारणेनसिध्यति
अनन्तरंपत्यकग्रहणोहितसानन्तरंपत्यकस्य
अनन्तरंपत्यकग्रहणोहितसानन्तरंपत्यकस्य

हणं भवतीति विशेषणपरिभाषा कर्तव्या का
न्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि नव
ग्रहणेन व्यञ्जनग्रहणं मा भूत् दिवग्रहणे दि
व्ग्रहणं मा भूत् ननु चेयमपि कर्तव्या न
न्वेयकग्रहणे अनदन्तवेयकग्रहणं ने
ति कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजना
नि यङ्ग्रहणे अपङ्ग्रहणं मा भूत् अजग्रह
णे ऽनजग्रहणं मा भूत् दिवग्रहणे दिव
ग्रहणं मा भूत् ननु चेयमपि कर्तव्या न
दन्तवेयकग्रहणे नैतदस्ति न परिभाषक
र्तव्या न कर्तव्या आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति
भवत्येषा परिभाषेति यदयं वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ
विति यतो ड्डितौ करोति ननु ह्यसंप्रत्ययो
ने कर्तव्ये न कर्तव्यो अनन्त्वेयके दशावृः
स्त्रियां नास्तीति कृत्वा मान्वेयकस्य ग्रह
णं विज्ञास्यते ननु चायमस्ति शिलायाः ढ
इति नैव स्त्रियां वर्तते अयं न हि समाधयामः
टक्के दसीति षष्ठापि न स्त्रियां वर्तते किं का
रणं न त्वसा भवतीति वर्तते कथं सी नाम समा
योसाधीयात् अन्तरग्रहणमनर्थकं तेन दनाडि
ङीन प्रजेनान ङी विधीयते शार्ङ्गरवाद्यञो
ङीति नित्ता चास्ति विशेषः प्रजेनाङीनो वा

श्री
महा
भा
३

ङीपो बाधने देव रूपं स एव स्वरः न वा ज्ञापयि
कारात् न वानर्थके किं कारणं ज्ञाप
यिकत्वात् ज्ञापयतीति तदनुवर्तते यज्ञा
पनार्थोयमारम्भः ङौन्मी ङेदनपानी तत्रा
वश्यं प्रजातिग्रहणमनवकाशम् अनर्थिका
हि पयोगा दाक्ष्यायणीन प्रसङ्गः अनुवर्त
माने हि जातिग्रहणे प्रयोगा दाक्ष्यायणी
न प्रसज्येत वैदस्यापि वैदी इति यदनौ।
स्त्रियामनित्यमस्ति इदमेव कर्तव्यम् नत्त्वक
र्तव्यम् तदप्यवश्यं कर्तव्यं आर्कियणी
हि तस्मिन्नेव समासि नी वैदास्ति यत्वा ज्ञा
ति लक्षणा ङीष्ष ङीपबाधेन ङीनिष्ठनः स।
तिपदना ङीनङीषबाधेन ख्युनउपसंख्या।
ने ख्युनउपसंख्यानं कर्तव्यम् आढ्यंकर
णी सुभगंकरणी अन्यपूर्वामिदमुच्यते ख्यु
नइति नञ्स्नञीकक् ख्युन्नस्तलुनानां।
मुपसंख्यानम् नञ् स्नञ् ईकक् ख्युन्ने
हणं तलुनानामुपसंख्यानं कर्तव्यम् नं
ञ् स्नञ् स्त्रैणी पौंस्नी ईकक् शाक्तीकी
ख्युन् आढ्यंकरणी सुभगंकरणी तरु।
ण तलुन तरुणी तलुनी यञश्च आप
त्यग्रहणाद्दीपा यतः प्रतिषेधार्थम् आप

न्यग्रहणंकर्तव्यमहीपायञः प्रतिषेधार्थं।
इहमाभूत् ईप्याइत्यत्रहिकर्त्तव्येनवक्तव्यं
नैवंविज्ञायते कञ्करणायञश्चेतिकथं।
नहिकञश्चष्यः यञश्चेति प्राचाम् नहि
नवचनेकिमर्थम् नहित्ववचनेषितः प्रा।
तिपदिकादीकारार्थं नहित्ववचनेक्रियते।
षितः प्रातिपदिकादितीकारोयथास्या।
त् नैतदस्तिप्रयोजनम् विकरणासामर्थ्य
देवात्रेकारोभविष्यते यद्येवंतर्हिषित्करा।
णसामर्थ्याद्प्रातिपदिकादपीकारोभ
वति एवंप्रातिपदिकादिग्रहणमनर्थकं।
सामर्थ्यादषितोपिप्रातिपदिकादीकारः
स्यात्अयमप्यप्रातिपदिकाद्वहतोप्रयोज
नम् किंडन्तार्थम् अतउञ दाक्षिः माक्षिः
सर्व सर्वत्रग्रहणंकिमर्थम् प्राचामेवहिस्या
त् नैतदस्तिसिद्धमत्रएवंवाउदन्तहिप्रयो।
जनम् सर्वत्रप्राचांयथास्यात् आवट्याय
नीचापचायिनाष्फायथास्यात् लोहिता
दिषुशाकल्यस्योपसंख्यानम्लोहितादि।
षुशाकल्यस्योपसंख्यानंकर्तव्यं शाकल्या
यनीप्रदिष्टवर्येषुशाकलशब्दः लोहितादि।
षुपठ्यतेनैवशाक इहहिशाकल्यस्यका।

याः शाकलाः कृष्णादिभ्योगोत्रइति।
श्रेणिस्यात् एवंतर्हिकण्वात्शाक।
ल्यः एवंः कण्वशाखाशाकलशब्दः ए।
वंः पठितव्यः कतादुक्तास्थानेकतशा
शाकलशब्दः पठितव्यः एवंतर्हिनता।
देनादी तदन्तादीष्एवंत्ययोग्रहणान्तदं।
तादीष्टैवं येकृष्णमरः दयस्तशाक।
लादयः यकतपर्यन्तास्तशाकलपर्य।
न्ताः किंप्रयोजनम् स्फाणान्तप्रयोज
नम् नैवमतिष्फाणांसिद्धोभवत्यक
राबान्तशाकलः एवंः कतादुक्त्त्यस्था।
ते एवंनिकान्तदेन्तादीष्फाणान्तप्र
योजनंकौरव्या कौरव्यमाण्डूकयोरासु
रेरुपसंख्याने कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेरु
पसंख्यानंकर्तव्यं आसुरायणी कस्यव
क्तव्यः आसुरीयकल्पः वय वधूश्चचव
मइतिचकर्तव्यं इहापियथास्यात् वधू
टी चिरंटीति इहकस्मान्नभवति उ
त्तानशाया लोहितपादिका द्विवर्षा
त्रिवर्षेतिनैतानिवयोवाचीनिकथंत।
र्हिवयोगम्यतेसंबंधात् वयोगम्यते
यदितर्हियत्रसंबंधाद्वयोगम्यतेतत्र

भवति इहापि न प्राप्नोति कुमारी तिष्ठ
त्यपि संबंधाद्योगम्यते कोसौ संबंधः
योसौ पुंसामुदासंप्रयोगः संबंधादेव।
त्रवं योगम्यते इह पुनः संबंधसंबंधादि
हुताजुत्तानवयोपेति यदाकन्येव विशेषि
तं ततउत्तरकालं वयोगम्यते लोहित
पादिकेति यदा बहुव्रीह्यर्थो विशेषितः
ततउत्तरकालं वयोगम्यते द्विवर्षा द्विवा
र्षेति यदा द्विवर्षा विशेषितः ततउत्तर
कालं वयोगम्यते यदि तर्हि यत्र संबंधा
देव वयोगम्यते तत्र भवतीहापि तर्हि
प्राप्नोति कन्येति निपातनादेतत्सिद्धम्
किं निपातनम् कन्यायाः कनीन चेति
अथ इमौ द्वौ प्रतिषेधावनुच्येते न कपि
शकोवनम् कथमेवं वक्ष्यामि प्रतिषेधा
र्थानान्तर्हितत्वात्किं दोष भवतीति वि
धानार्थं भविष्यति परिमाणान्ताद्देवत
द्धितल्लुकि नान्यत इति ततो वक्ष्या
मि तत्कं वस्मान्नेति तद्धितलुकि अथ व
बहुव्रीहेः ऊधसोनङ् कस्मात् लिङ्गाधिकारे
ऊधसोनङ् कस्मात् लिङ्गाधिकारे कर्त्तव्य उ
हमाभूत् महोधाः पर्जन्य इति नवा स

श्री
महा
भा
३१

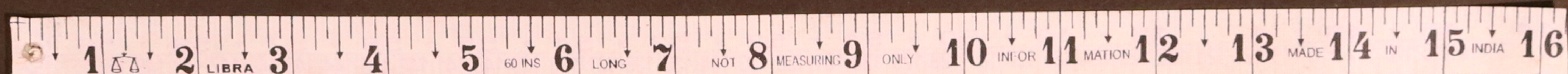
मासान्ताधिकारे स्त्रीन हस्मात् इतरथा
हि कप्रविधि प्रसंगः नवा लिङ्गाधिकारे
नकारः कर्त्तव्यः किं कारणम् समासा
न्ताधिकारे स्त्रीग्रहणात् समासान्ताधिका
रे स्त्रीग्रहणं कर्त्तव्यम् इतरथा हि कविधि
प्रसंगः इतरथा हि कविधिः प्रसज्येत।
कस्मात् पुनरवस्थायां कप्प्राप्नोति प्राङ्
प्रत्ययेः प्राक्तावत्प्राप्नोति किं कारणं न
हि ङीष् विभाषा उत्पन्ने च तर्हि ङीष् प्राप्नोति
उत्पन्ने चापि न भवितव्यं किं कारणं न च
तान्तो यो बहुव्रीहि विभक्तेन नैवाधनथं न
ता बहुव्रीहिः प्राप्नवत हि प्राप्नोति ननु
चोक्तम् न हि ङीष् विभाषेति यत्रापि न ङीष् वि
भाषा कस्य विभाषा कपो वकाशः अन्यो
बहुव्रीहिः अयवकः अव्रीहिकः ङीषोव
काशः विभाषा कप यदान कप् सोवका
शः ऊधोभ्यां हलोभीकप्प्रसंग उभयथा
सोति पर्यवसानकस्मात् तस्मात् स्त्रीग्रहणा
त नवा समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणा
दितरथा हि कविधि प्रसंग इति दामहा
य दामहायनान्ताच्च संख्यादेः दामहायना
न्तं संख्यादेरिति वक्तव्यं इह माभूत् उदा

मावद्भवेति नवरूपविज्ञानाद्धासिद्धं वा।
द्विगोर्हि मितिवर्त्तते नेनरूपष्ठस्यप्रयम उक्ता
नादाम्न उद्दामेति भवेत्सिद्धं यदातत्रु
षः यदा तत्र वेल बहुव्रीहिः नदा नासिध्य
ति उक्तात्तदामप्रधारणा इतिन त्रवैतन्नावत
यत्तद्भवति उक्रमणा वा प्रक्रमणा वाद
मवाचेतनेन अचेतनेन अपि चेतनवदुपचारो।
दृश्यते नयथास्मन्नान्यस्मा वेथनानि स्व
यंते स्यात्वेथनानिइतितन्नहिसंबोधे वि।
निवक्तव्यं नवगकव्यं प्रकृत्तमनुवर्त्ततेकृष।
कृतम संख्याव्ययादेर्ङीवितियदत्तदनुव।
र्त्तते अव्ययादेरपिप्राप्नोति नैषदोषः संख्या
देरित्यनुवर्त्तते अव्ययादेरितिनिवृत्तम
कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोन
वर्त्तते एकदेशोनपकयोगनिर्दिष्टाना
मप्येकदेशानुवृत्तिर्भवति नयथाते।
स्यापायमूलेप्यल्पादिकृणादिभ्यः कृ।
णाङ्गाह्नचोपदानाति निपात्र मूलइमनुव
र्त्ततेपाक इति निवृत्तं प्रत्येहकव्यं भवि
तव्यम् द्दाहायनान्ताद्वयसः शालायाः द्वि
हायनी त्रिहायनेति हायनो वयसिस्मृ
तः वयोवाचिनः हायनशब्दस्य ग्रहणा।

श्री।
महा।
भा।
३३

नचैषवयोवाची अथ णात्वेकस्मा।
न्न भवति णात्वमपि वयोवाचिन एव।
केवलस्मात् मामकग्रहणं किम।
र्थम् नत्र्यणानादिभ्योत्सिद्धं नियु।
मार्थोयमारम्भः मामकशब्दान्म
त्वाङ्कश्चेरव कमाभूत मामिका
बुद्धिरिति राजन्या यजमादिभ्यो
निवक्तव्यं इहापि यथा स्यात् राजि।
राज्ञिमरिष्यनः राज्ञिराज्ञिमजानतः
संज्ञायां त्रिमहोषिमाहब्राम्मेकान्त
त्रिकाम अन्तर्वत्नी अन्तर्वत्नीपतिवदि
तिगर्भभर्त्रसंयोगे अन्तर्वत्नीपतिव।
दिति गर्भभर्त्तृसंयोग इतिवक्तव्यं इ
हमाभूत अस्यान्तेनयापतिमतीए।
थिवीति ग्रथैतन: पातृस्यापतमेस।
योगे किं ग्रन्थदाहियते अन्तर्वत्नी।
शालायामस्तीति किं पुनः कारणं
वाक्ये प्रत्ययो हियतेनपुनः मतप् अ
स्ति सामान्यकारणम् इहापितं
हि न प्राप्नोति अन्तर्वत्नीति एवं तर्हि
अन्तर्वत्नीपतिवतोरनुकमतवेनिपातन
नात अन्तर्वदिति मतन्निपातनेवने

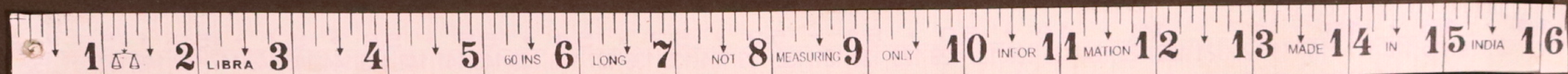

सिद्धम पतिवदितिवंतेनिपातनेम
तत्रेहः किमेविशेषेणेत्याह गर्भि
ण्यांजीवपत्यांच पत्नीस्मिन्विषये वा।
वचनं छंदसि नुग्वक्तव्यः वाच्छंदसिनुग्वक्त
व्यः अन्तर्वत्नी देवानुपैत सान्त
र्वत्नीदेवानुपैत अन्तर्वत्पतिवत्नो
रन्तर्वत्नेनिपातनात् गर्भिण्यांजी
वपत्न्यांचवाचछन्दसिनुग्भवति
पतिवत्नीतरुणावत्सापतिवत्नीत।
रुणावत्सायपत्यौ यज्ञसंयोगइत्यु
च्यते तत्रेदंनसिध्यति इयमस्यपत्नीकि
नहिस्यात् पत्नीसंयाजइति यत्रयज्ञ
संयोगः नैषदोषः पतिशब्दोयमैश्व
र्यवाची सर्वेणचगृहस्थेनपंचमहा।
यज्ञानिर्वर्त्याः यच्चाद्यःसायंप्रातः
होमचरुपुरोडाशंनिर्वपतितस्यापप।
त्नीपवमपिनयजकस्यपत्नीतिन।
सिध्यति उपमानात्सिद्धम पत्नीव
वपत्नी विभाषास पत्युःसपूर्वादुप
सर्जनसमासउपसंख्यानम पत्युःसा
पूर्वात उपसर्जनसमासेउपसंख्याने
कर्तव्यम दृढपतिः दृढपत्नी स्थूल।

श्री
महा
भा
३४

पतिः स्थूलपत्नी वचनाद्भवति नेत्या।
हअस्तिवचनेप्रयोजनम किंग्रामपति
ग्रामपत्नी सिद्धंतपत्युःप्रातिपदिक।
विशेषणत्वात सिद्धमेतत्कथम पत्युः
प्रातिपदिकविशेषणत्वात नैवंविज्ञा।
यतेअस्तियस्मात्पतिशब्दात्पूर्वः सोयम
पूर्वः सपूर्वात्पति शब्दादनुपसर्जना
दिति कथंतर्हिअस्यस्मिन्प्रातिपदिके
पूर्वः नद्विदंसपूर्वम सपूर्वात्प्रातिपदि
कात्पत्युनादनुपसर्जनादिति एतक्कतो
रेव एतक्कतादीनांप्रयोगप्रकरणेचव
नम एतक्कतादयः प्रयोगप्रकरणोक्ता।
कत्याः एतक्कतोः स्त्रीएतक्कतायी या।
यात्रिपतेः क्रतवः एतक्कतः सामवति
लिंगस्यनियोगेनसर्वज्ञागमादेशानांव
चनेलिंगात्किलनकानप्रसंगः लिंगस
नियोगेन सर्वज्ञागमादेशानांवचने।
लिंगात्किलनकृतप्राप्नोति पंचेंद्राण्य
देवताअस्यपंचेंद्रः पंचाग्निः दशाग्निः किं
मुच्यतेसर्वेषामात्रानिमित्तकानामिहैव।
क्रान्प्रत्यंचाभिः स्थावरीभिः प्रीतिःपं
चकाला दशाग्नीर्वैति लिंगग्रहणेनना

थेः सर्वमागमादेशानां वचनेन लब्धं किं तर्हि
न प्रसंगः इत्येवं इदमपि सिद्धं भवति पंच
मेन गृह्णाति पंचकः पैलदग्निमद्वेयप
गदिः मरुदाग्रहणेन अग्नाय्यिषाने इदंत।
ह्निधयोजनं षष्ठेन गृह्णाति षड्क इति सि
द्धं नागमादेशानामगमः स्त्रीप्रकरणो
वचनात् सिद्धमेतत् कथमागमादेशाः
यद्यहस्त्रीप्रकरणोऽत्यानेनेगार्थिकारेव
क्तव्याः स्त्रीप्रकरणग्रहणेन नार्थः सि
द्धं नागमादेशानामगतो वचनादित्येवं इ
दमपि सिद्धं भवति षष्ठेन गृह्णाति षड्क
इति लिंगलुकिं वा प्रकृतिप्रत्यापत्तिव
चनम् अथवा लिंगलुकेव प्रकृतिप्रत्या
पत्तिर्वक्तव्या लिंगग्रहणेन नार्थः लु।
किं वा प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनमित्येवं इ
मपि सिद्धं भवति षष्ठेन गृह्णाति षड्का।
ति किं पुनरत्र न्याय्यः लौकिकप्रकृतिप्रत्या
पत्तिवचनमित्येव न्याय्यः इदमपि सिद्धं
भवति पंचभिः पट्वीभिः क्रीतः पंचप।
टुः दशपटुरिति न तर्हि वक्तव्यं न वक्त
व्यम् नियोगसिद्धिनामप्यन्यतरापाये उभयो
रप्यपायः न यथा देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामि

श्री
महा
भा॰
३५

दं कर्तव्यम् देवदत्तापाये यज्ञदत्तोपि न क
रोति वर्णादत्र असितपलितयोः प्रति
षेधः असितपलितयोः प्रतिषेधो व।
क्तव्यः असिता पलिता छन्दसि क्नमि।
त्येके छन्दसि क्नमित्येके इत्य असिक्नो
षधी पलिक्नी र्ष वन्यो भवंति वर्णाच्छी
षियाने पिशंगादुपसंख्यानं वर्णाच्छी
षियाने पिशंगादुपसंख्यानं कर्तव्यं पि
शंगी जनपदं केऽत्र नीलादोषधौ नीला
दोषधाविति वक्तव्यं नीला ओषधिः प्रा।
णिनि च प्राणिनि चेति वक्तव्यं नीली गौः
नीली वडवा वा संज्ञायां वा संज्ञायामि।
ति वक्तव्यं नीली नीला वोतोगुणगुणव
चनादित्यनेको गुणो नाम सत्वे निवि
शतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते आधे
यश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्वप्रकृतिर्गुणः अ
परआह उपैत्यन्यज्जहात्यन्यद्दृष्टो द्रव्या
न्तरेष्वपि वाचकः सर्वलिंगानां द्रव्याद
न्यो गुणः स्मृतः गुणवचनादीत्युच्यते
नार्थं गुणवचनादीपवक्तव्यः किंका
रणं आखुरनार्थे आखुदालः प्रयोजयं
ति वस्तीनन्नीलसंयोगोपसंख्यानमिति

यः स्वभ्यंयेगोपधानांप्रतिषेधोवक्तव्यः
लकृतिंपुत्राम्लाणी पोङ्गतिंपुत्राम्लोणी प्र
योगात्। गोपालिकादीनांप्रतिषेधः गो
पालिकादीनांप्रतिषेधोवक्तव्यः गोपा
लिका पशुपालिका किंपुनरिहाद्दयं
प्रष्टी प्रपुण्डरीकंपुनरयंप्रष्टशब्दः प्रक
रोनः स्त्रियांवर्ततेन नसादिमियनेनाभिसं
विधेनयथैवहास्मानन्तुनानन्त्वानोद्दन्त
नपरिषत्कोलभतएवंप्रष्टशब्दमपिलभ
ते यथैवंप्रयोगाद्व्याख्यानतहितलप
चनं प्रयोगाद्रास्व्याख्यानतहितस्यलव
क्तव्यः नयाइमितिप्रामोतिननहीदानी
मिदंभवतिप्रष्टारमाः प्राष्ठयंदमाइति
भवतिचविभाषालवक्तव्यः प्राष्ठेय
घेवेनार्थोलुक। विभाषानहितेनाप्तिः
यदातहितलुप्तिः नदाप्राष्ठीयदाननन
हितेनाप्तिः नदाप्रष्ठी एवमपिलवक्त
व्यः नत्यलरणानहितस्यलकेपरार्थेश
होवर्तेन यदिपुनः नस्यामेवप्रष्टशाह्वो
वर्ततेकथंपुनस्तस्यामप्रतिष्टमानायां
प्रष्टशाह्वोवर्ततेन यथैवहासावक्तवेनी।
किंचिन्मापंभवेद्कुनानन्वयंकथनक्तेयां

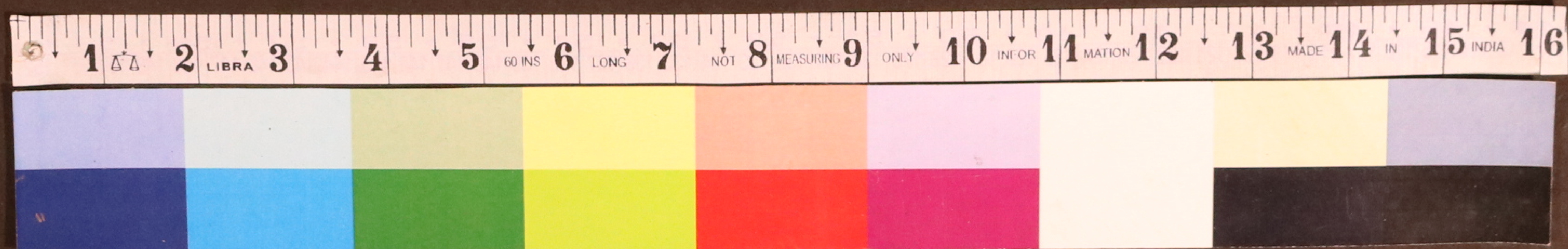
श्री
महा
भा
३९

लभतेएवंप्रष्टशाह्वमपिलभेत संवत
समासवचनाद्वाकारान्तनावपपत्तिः
सवेंतसमासवचनाम्बुकारान्तनाप्रो
पपद्यते मेवंतानोसमासः नचांतेस्या
नात्तदाप दाप्तुत्वन्नैसमासस्याशब्दः
समसेन तत्रप्रयोगादाख्यानमका
रान्तादितिरीकारान्तप्राप्नोति सिद्धन्तिस्
यः प्रष्टशाह्वनाभिधानात् सिद्धमेतत्कथं
स्त्रीप्रष्टशाह्वेनाकारान्तेनाभिधीयते नव
चोक्तं प्रयोगाद्व्याख्यानतहितलवच
नमितितेनदोषः सृष्टाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप
यति नानतहितेनाप्तिर्भवतीति यद
यंप्रयोगाद्व्याख्यापमितीकरंशास्ति
नदस्तिज्ञापकं स्थितत्यदेतस्यवच
नेप्रयोजनमस्ति देवनीकायाः नहितात्व
दर्शमेतस्मात् यतहिग्रामात्व्याख्यात्पादिक
रोतिनाहितहितानमात्त्यामेवति स्रष्या।
वाप्यनरस्तनप्रेदमित्येनेनाभिसंबंधेन
नतुचोक्तमप्रयोगाद्व्याख्यानतहितल
वचनमितितेनदोषः नावश्यमयमे।
वाभिसंबंधोभवतितत्रेदमिति अयम
प्यभिसंबंधोभवतिनायमितिकथंपुनः।

तस्मिन्समुदायेन द्भवति चतुर्भिः प्रकारै
स्तस्मिन्सम्भ्येन द्भवति तात्स्थ्यात् ताद्ध
र्म्यात् तत्सामीप्यात् तत्साहचर्यादिति
तात्स्थ्यात्तावत् मञ्चा हसंति गिरिर्दह्यते
ताद्धर्म्यात् जटिनं यान्तं ब्रह्मदत्त इत्याह
ब्रह्मदत्ते यानि कर्माणि जटिन्यपि तानि
क्रियन्ते इत्यतो जटी ब्रह्मदत्त इत्युच्यते त
त्सामीप्यात् गंगायां घोषः कूपे गर्गकु
लं तत्साहचर्यात् कुन्तान्प्रवेशय यष्टीः
प्रवेशय अथवा पुनरस्तु तस्यामेव प्रष्टा
शब्दः ननु चोक्तं सुबन्तेन समासवचनाच्छ
काभावेनानुपपत्तिः नैष दोषः गतिका
रकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं
गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समा
सो भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या का
न्यस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि प्रयोज
नं कारकस्याव्याश्यो ग्रभविलिमी सुपवि
लिमी सुबन्तानां समासः तत्रान्तरंगत्वाद
प् टापुत्पन्ने समासः विलिमापार्श्वं स
मसाने नत्रकादल्याव्याघ्री सुकीर्णाना
तिशेषप्रामोति जामेः ङीषि धाने प्राज
ने व्याघ्रीकच्छपी सुबन्तानां समासः न

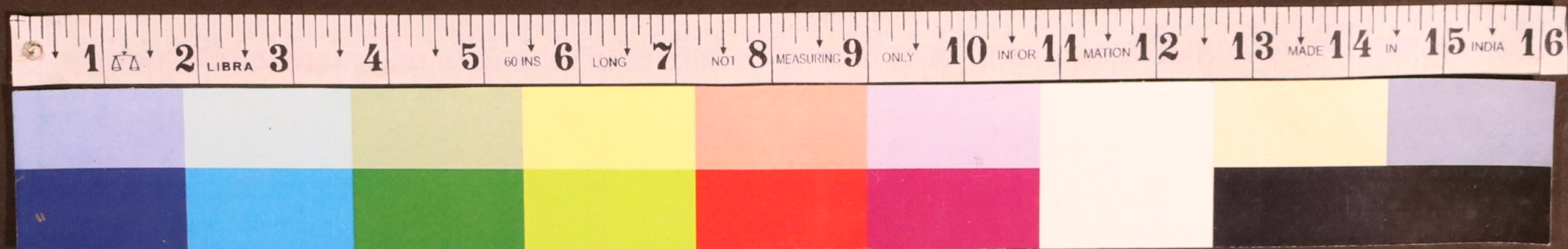
चोन्तरंगत्वाद् टाप् टापुत्पन्ने समासः व्या
शब्दः समसेते तत्रजातेरस्त्रीविषया।
दयोपधादकारान्तादिति ङीष्न प्राप्नो
ति समासान्तस्यापि प्रयोजनं वसाति
प्रातिपदिकान्तस्याविसमासान्तग्रह
णम् समासान्तप्रतिषेधार्थमिति तस्मि
न् क्रियमाणे माषवापिणी व्रीहिवापि
णी सुबन्तानां समासः तत्रान्तरंगत्वान्न
कारान्तादपि ङीपुत्पन्ने समासः वापि
नीशब्दः समसेत तत्र न समासान्तस्येति
णत्वं न प्राप्नोति कुर्दनान दिनेहदिस्यै
व कुर्दनानदिनेहदिस्याच प्रयोजनं सा
ऊटिनं व्याक्रोशी सुप्रावपवाडन्यादिः
प्रसज्येत गतिकारकोपपदानां कृद्भिः स
ह समासो भवतीति न दोषो भवति समा
मध्येनस्या परिभाषायामयथाभावाडना
ति प्राप्नोति किंकारणं प्रत्ययग्रहणेय
स्मान्सन दादेवस्य भवतीति कृदुहणे
गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति
सं वा ताडजनति भवति इति तस्यां परि
भाषायां तेनेतस्याः परिभाषायाः प्रयो

जनं भवति एतदेव सिद्धं न सिध्यति किं
कारणं अप्रातिपदिकत्वात् कृत्स्नस्य।
तिपदिकसंज्ञा भविष्यति ननु चेदानीमप्रा
तिपदिकसंज्ञायामप्येतया परिभाषया।
शक्याम्पस्थाने नेयास्ऽधहिस्मलके
नोपदेशोभकरश्तिवाक्योपिलक्षमज्ये।
न स्वेचेदोषः स्यात् प्रकारकः प्रकरणं
गतिकारकोपपदात्कृदंतात् उत्तरपदप्र
कृतिस्वरं भवतीत्येष स्वरो न स्यात् नैष दो
षः इहप्राप्रातिपदिकसंज्ञेऽवयवस्यापि
समुदायस्यापि नत्रावयवस्य प्रातिपदि
कसंज्ञा तदाश्रयः स्वरो भविष्यति इहा
पि तर्हि सा कृदिंन व्याकोशीतिदेषत्र।
प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदा
यस्यापि तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसं
ज्ञा तदाश्रया अवयवादुत्पत्तिः प्रसज्येत
अवयवादुत्पत्तौ सत्यां को दोषः कंसक
रीषो न सिध्यति अवयवस्य हि स्वरेणा
तो नमस्याप्रयोजनमेवैतदस्याः परिभा
षायाः उभाभ्यां तावत्सिध्यति अवदाता
यो ऽदोषप्रसंगः अवदानायोतऽदोषप्रा

श्री
महा
भा
३८

मोतिश्रवदातनावाञ्नाणी वर्णादनु
दात्तामोपधानोनश्तितिषवर्णावाची
कित्तर्हिविश्रुहवाची एवंसार्ह मी
णायस्य वदातानिविधायोनिस्यक
मेव एतद्धिवविज्ञानोहिस्त्राल्लणा
गश्रूलक्षणमिति सूर्योहवनायांच
प्रवक्तव्यः सूर्यस्यस्रीसूर्या देवतायां
मिति किमर्थं सूरी इदं वरुणाहिमार
ण्ययोर्महत्वे हिमारण्ययोर्महत्व इ
तिवक्तव्यं महद्धिमं हिमानी महदर
ण्यमरण्यानी यवादोषे यवाद्दोष इति
वक्तव्यं दुष्टो यवो यवानी यवनाल्लि
प्यां यवनाल्लिप्यामिति वक्तव्यं यवना
नी उपाध्यायमातुलाभ्यां वा उपाध्याय
मातुलाभ्यां वेति वक्तव्यं उपाध्यायी उ
पाध्यायानी मातुली मातुलानी मु
द्गलात्छंदसि लिच्च मुद्गलाच्छंदसीति
वेति वक्तव्यं रथीरभून्मुद्गलानी आ
चार्यादणत्वंच आचार्यादणत्वं चेति नि
क्तव्यं आचार्यानी अर्यक्षत्रियाभ्यां वा स्वा
र्थे अर्यक्षत्रियाभ्यां वेति वक्तव्यं अर्या अर्या
णी क्षत्रिया क्षत्रियाणी कीलात्करणा।

क्रीता करणपूर्वादिति किमर्थं गवा
क्रीता अश्वेन क्रीता करणपूर्वादित्ये
वमात्रे ग्रहणं प्राप्नोति यथाहि क्रीतशब्दः
करणपूर्वैः विभक्त्याद्यवगृहीतान्नान्त
भविष्यति यदि तर्हि विभक्तिरपि श्रूय
माणिका भवति मनसाक्रीतेति न सि
ध्यति एवं तर्हि नैवं विज्ञायते करणं
पूर्वमस्मात् क्रीतशब्दात् सोऽयं करणपू
र्वः तस्मात् करणपूर्वात् क्रीतशब्दात् अ
नुपसर्जनादिति कथं तर्हि करणमस्मि
न्नास्ति पदिके पूर्वम् न तर्हि करणपूर्वं न
स्मात्करणपूर्वोऽस्ति प्रातिपदिकात् क्रीतो
नाद्यनुपसर्जनादिति बह्व्रीहिसा अ
तोऽस्मेनाजाश्रप्रतिषेधः अतोऽस्मेजाता
स्य प्रतिषेधो वक्तव्यः दन्तजाता स्तनजा
ता पाणिगृहीत्यादीनां विशेष पाणिगृ
हीत्यादीनां विशेषणमिति वक्तव्यं पाणि
गृहीती भार्या यस्या यथा कथञ्चित्पाणि
र्गृह्यते पाणिगृहीता सा भवति बहुलेन
णीं बहुलेनेति वक्तव्यं किमिदं बहुलं
निसर्गाद्बहुलः सोऽस्त्रहणं किं प्रयोजनं प्रवर
विल्व नाद्यर्थं प्रवर्हविल्व प्रवर्हविल

ना शृंगेनाद्गाताद्वहुत्वजनससकालसावादि
पूर्वान् शृंगेनादाताद्वहुत्वजनससकालस्वा
दिपूर्वादिति वक्तव्यं बहु बहुकृतानन्तप्र
कृता सस्कृता काल मासजाता संवत्स
रजाता स्वादि सावयाता दुःखयाता ह
प्रयाता जातिपूर्वाद्वा प्रथवाजातिपूर्वा
दिति वक्तव्यं सागाद्यो सागाद्योपसर्जना
दित्युच्यते किं सागं नाम अङ्गं वक्ष्यतीमा
त्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजं अतत्स्थं तत्र
दृष्टं च तत्र स्थानञ्चेन स्याश्रुतं प्राणिनोऽपि स्वाङ्गं
यद्वत्प्रमिति किमर्थं बहुलोहितानेन दमि
वक्तव्येन निःप्रतिषेधे वक्तव्ये तिरन्दैर्हि व
हुकेषा मूर्तिमदिति किमर्थं बहुरुहिः व
हुमनाः नैतदस्ति अमूर्तत्वनिवर्तनेऽर्थेन दर्हि
बहुज्ञाना प्राणिस्थमिति किमर्थं बहुशा
खावा शाखा अविकारजमिति किमर्थं बहु
गण्डुः बहुपिटका नैतदस्ति इहता वत
बहुगण्डुरिति अन्तर्ऋनिवर्तनेन बहुपिटकेति
वक्तव्ये नेति प्रतिषेधे वक्तव्याति इदं तर्हि
बहुशोफा अतत्स्थं तत्र दृष्टं च प्राणिस्थं च प्रा
णिनि दृष्टं सो वा सत्ते भवतीति दीर्घकेशी
रथ्येति तस्य चेन तत्स्थाश्रुतं प्राणिनोऽपि

स्वांगसंज्ञं भवतीति दीर्घनासिकी प्रवी
णेगनासिकीत्यत्रैवेति सुप्थउपसर्जनग्रह
णं किमर्थं इहमाभूत् प्रशिखा उपसर्ज
नग्रहणमनर्थकं बहुव्रीह्यधिकारात्
उपसर्जनग्रहणमनर्थकं किंकारणं ब
हुव्रीह्यधिकारात् बहुव्रीहिरिति प्रकृतं
वर्तते क्व प्रकृतं बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तादि
ति बह्वजर्थं तर्ह्युपसर्जनग्रहणं कर्तव्यं
बह्वचो नेति प्रतिषेधं वक्ष्यति न बह्वज्
ग्रहणमुपसर्जनविशेषणं यथा विज्ञाये
त बह्वच उपसर्जनान्नेति अथ क्रियमा
णे उपसर्जनग्रहणे कस्माद्बह्वज्ग्रहणं वि
शेषणं स्यात् बहुव्रीहेरिति निवर्तते बहुव्री
हिविशेषणं विज्ञायेत अस्ति चेदानीं कश्चि
द्बह्वज्बहुव्रीहिर्यद्व्यावृत्तिः स्यात् अ
स्तीत्याह स्वङ्गा स्वङ्गीति बह्वजर्थमिति च
न स्वांगग्रहणात्सिद्धं स्वांगग्रहणं क्रिय
ते तद्बह्वज्ग्रहणेन विशेषयिष्यामः स्वा
ङ्गाद्बह्वचो नेति एवं तर्ह्यन्तोदात्तादिति वर्त
ते अनन्तोदात्तार्थोयमारम्भः अनन्तोदात्तार्थ
मिति चेन्न स्वाङ्गादिकृतत्वात्सिद्धं यदयमन्त
न्न विद्यमानस्वाङ्गेति प्रतिषेधं शास्ति तन

श्री
महा
भा
४

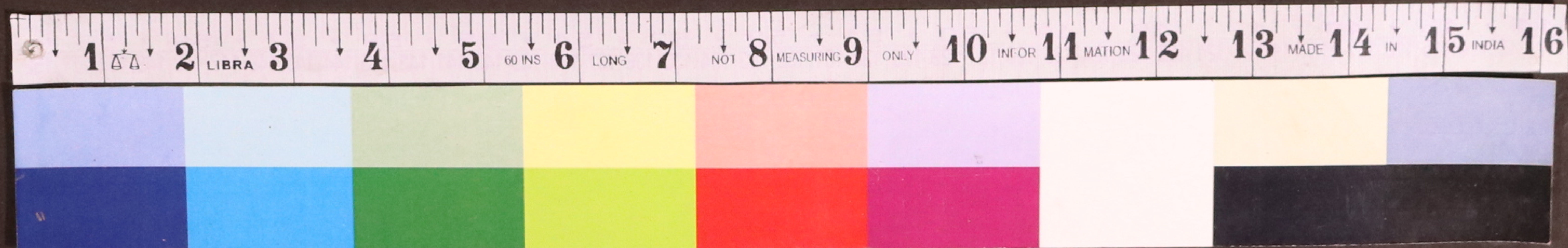
ज्ञापयत्याचार्यः अनन्तोदात्तादपि भव
तीति स्वांगसमुदायप्रतिषेधार्थं तर्हि स्वा
ङ्गसमुदायप्रतिषेधार्थं तर्ह्युपसर्जनग्र
हणं कर्तव्यं स्वांगाद्यथा स्यात् स्वांगस
मुदायान्माभूत् कल्याणपाणिपादा अ
थ क्रियमाणेप्युपसर्जनग्रहणे कस्मादे
वात्र न भवति स्वांगे ह्युपसर्जने न स्वा
ङ्गसमुदायः स्वांगग्रहणेन गृह्यते तद्य
था जनपदसमुदायो जनपदग्रहणे
न गृह्यते काशिकोसलीया इति जन
पदतदवध्योरिति वुञ्न भवति एतदपि
नास्ति प्रयोजनं अस्वांगपूर्वपदादिति
वर्तते न स्वांगं विशेषयिष्यामः अस्वा
ङ्गपूर्वपदान्यद्यत्स्वांगान्तं तद्बहुव्रीहे
रिति यत्तर्ह्यस्वांगपूर्वपदान्यदन्तं तद्।
नो बहुव्रीहिः पदं तस्य बहुव्रीहिः ना
ऽस्वांगपूर्वपदान्तं स्वांगं ननु चास्
त्वस्मिन्योगे बहुव्रीहिविशेषणेनास्
वांगपूर्वपदविशेषणेन न स्वांगमस्वांगपू
र्वपदे स्वपूर्वपदे अस्वांगपूर्वपदे अस्वांगपू
र्वपदे अस्वांगपूर्वपदादिति पञ्चम्येवैत
स्मिन्योगे बहुव्रीहिर्विशेषितो भवतीति

बहुव्रीहिश्च विशेषितः कथं कारितैव
तेन न बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः अस्मा
त्स्वं परामर्शयत् केनैतदं नाद बहुव्री
हेरिति इदं तर्हि प्रयोजनं बहुव्रीहेरि
ति वर्तते उपसर्जनमात्राद्यथा स्यात् ति
ष्कं शीर्ष्ण्यकामस्तिकेशीमालेति नासि
का नासिकादीनां विभाषायां प्रकृत्ता च
नासिकादीनां विभाषायां प्रकृत्याश्चेति व
क्तव्यं कल्याणप्रकृती कल्याणप्रकृतिः क
बरमणि विषशरेभ्यो नित्यं कबरमणि वि
षशरेभ्यो नित्यमिति वक्तव्यं कबर कबर
प्रकृती मणि मणिप्रकृती विष विषप्रकृ
शर शरप्रकृती उपमानात्पक्षाच्च उपमा
नात्पक्षाच्च प्रकृत्याश्चेति वक्तव्यं उलूकप
क्षी शाला उलूकप्रकृतीमेनेति नासिका
दिभ्यो विभाषायां सहनञ्विद्यमानपूर्व
भ्यः प्रतिषेधो विप्रतिषेधेन नासिका
दिभ्यो विभाषायां सहनञ्विद्यमानपू
र्वेभ्यः प्रतिषेधो भवति विप्रतिषेधेनेति
वक्तव्यं नासिकादिभ्यो विभाषायाम्य्वा
काशः कल्याणनासिकी कल्याणना
सिका सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणस्य

श्री
महा
भी
धा

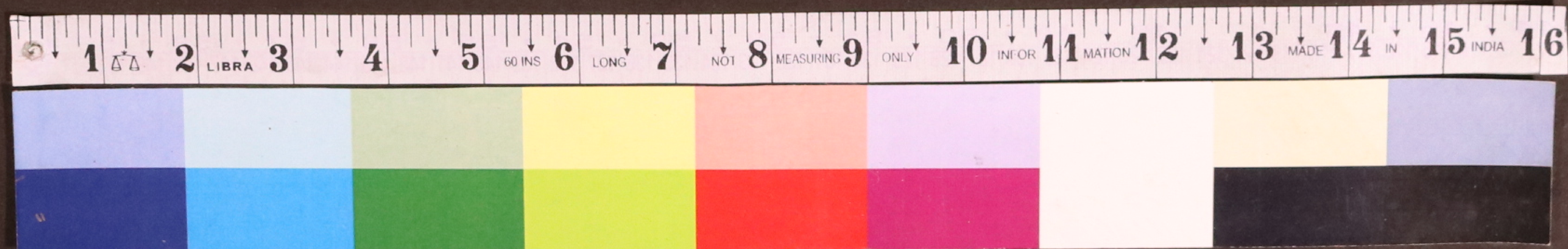
प्रतिषेधस्यावकाशः सनासिका अनासिका
विद्यमाननासिकेति इहोभयं प्राप्नोति स
नासिका अनासिका विद्यमाननासिके
ति सहनञ्विद्यमानपूर्वेभ्यः प्रतिषेधो
भवति विप्रतिषेधेनेषप्रकृतो विप्रतिषे
धः अयं विधिः स प्रतिषेधः विधिप्रतिषे
धयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः अयमपि वि
धिर्नस्मृहुनासिकर्णशाखांक्रान्तप्रतिषे
धविषयश्चारभ्यते सर्वथैव बहुजलक्ष
णेसयोगोपधलक्षणश्च प्रतिषेधं बाधते
एवं सहनञ्विद्यमानलक्षणमपि बाधे
त कानाहमाति: इह तावन्नासिकोद
रेति बहुजलक्षणस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति
सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणस्य अयं ता
दपवादस्तेनैतरानि विधीयन्ते पंनरति एव
मियं विभाषा बहुजलक्षणं प्रतिषेधं बा
धिष्यते सहनञ्विद्यमानलक्षणं नबा
धिष्यति ओष्ठकंठंदन्तकर्णशृङ्गाश्चेति
संयोगोपधलक्षणस्य प्रतिषेधः प्राप्नो
ति सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणस्य सर्वे
पवादाः स्वाङ्गे विधीयन्ते पुनरति एवमियं
विभाषा संयोगोपधलक्षणं प्रतिषेधं बा

षिष्यते सहनञ्विद्यमानस्सर्वलक्षणेन
चाधिष्यते द्विकस्वे द्विकस्सर्वपदादेशीघ्रो
नद्युतने द्विकस्सर्वपदादेशीघः प्रवदान
ंवक्तव्यं शास्त्राभावेश्रयस्त्राणोडीघि
धानेनत्वयापिडीषिविधानडीप्प्रसंगः
इहापिडीष्विधाने हिस्तनिप्रत्ययापिडी
षिविधायडीप्प्राप्नोति शाकुरल्पाद्य
ल्पलाद्य नत्वयैव विशेषाप्रवर्तते यत्र
प्रसंयोगोपधादक्कचाने निधयप्रतेन
वैनेरत्न संयोगोपधादक्कचाननेति एवम
पि द्विकस्सर्वपदादक्कचानेति एवमपि
सर्वपदान्डीषामकेडीषप्रत्येन नैष
दोषः उक्तमेतद्यत्कृत्सगापवादे विभाषा
नत्वापवादेतस्मकुत्सर्गीन भवति अथ
वाडीषष्यादेशोडीपकारिष्यते तत्रहि
डीषाश्रहणाकर्तव्यं नकर्तव्यं प्रकृत
मनुवर्त्तते क्व प्रकृतं अन्यतोडीषितिन
हे प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहा
र्थः द्विकस्सर्वपदादिन्योपंचमीडीषि।
निप्रथमायाः षष्ठीप्रकल्पयिष्यति तस्मा
दित्युत्तरस्येति प्रत्ययविधिरयं नच प्रत्य
यविधौ पंचम्यः प्रकल्पिका भवंति ना

श्री
महा
भा
४२

यं प्रत्ययविधिः विहितः प्रत्ययः प्रकृत
स्यानुवर्तिष्यतिजातेः जातेरित्युच्यते।
काजातिर्नाम आकृतिग्रहणाजातिर्लि
गानांचनसर्वभाक् सकृदाख्याननिर्ग्रा
ह्यागोत्रंचचरणैःसह अपरआह प्रादु
र्भावविनाशाभ्यां सत्वस्य युगपद्गुणैः अ
सर्वलिंगां वदर्थ्यां तांजातिकवयोविदुः
गोत्रंचचरणानिच कःपुनरेतयोर्जा
तिलक्षणयोर्विशेषः यद्यासर्वेजातिल
क्षणेनत्याकुमारीभार्यइति भवितव्यं
यद्योत्तरेणत्याकुमारभार्य इति भवित
व्यं अथास्त्रीविषयादिति कथमिदं वि
ज्ञायते सम्यानायामाकृतौ यदस्त्रीवि
षयमिति आहोस्वित्क्वचिद्यदस्त्रीवि
षयमिति किंचातः यदि विज्ञायते समा
नायामाकृतौ यदस्त्रीविषयमिति शोणी
कुटी पाप्नोति तन्सिध्यति अथ विज्ञाय
ते क्वचिद्यदस्त्रीविषयमिति मालावका
का अत्रापि प्राप्नोति प्रस्तत्क्वचिद्यद
स्त्री विषयमिति कथं मालावलाकेति प्र
जातिसुपादःकमिष्यते अयोपधादिति
किमर्थं इभ्यादतित्रियाप्रत्यानिर्मच

ने उपकोपयादिरिति उपकोपयादिभ्योपि
वक्तव्ये इदमपि यथा स्यात् चटकामूषि
केति यद्युपकोपयादिभ्यश्चेत् काकोलू
लूकोपिकोश्रकोतिन सिध्यति उक्तन
ह्युपोपयादिभ्यो वक्तव्यं चटकामूषिके
ति प्रजादिषु पाठः कर्तव्यः योपधप्रति
षेधे गवयहयमुकयमनुष्यामत्स्याना
मप्रतिषेधः योपधप्रतिषेधे गवयहय
मुकयमत्स्यानामप्रतिषेधो न भवतीति
वक्तव्यो गवय गवयी हय हयी मुकय
मुकयी मनुष्य मनुष्यी मत्स्य मत्स्यी पा
ककर्णि सदृक्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पु
ष्पात्प्रतिषेधः सदृक्काण्डप्रान्तशतैके
पुष्पात्प्रतिषेधो वक्तव्यः सत्पुष्पा प्र
क्पुष्पा प्रत्यक्पुष्पा काण्डपुष्पा प्रान्त
पुष्पा शतपुष्पा एकपुष्पा संभस्त्राजि
नशणपिण्डेभ्यः फलात् संभस्त्राजिन
शणपिण्डेभ्यः फलात् प्रतिषेधो वक्त
व्यः संफला भस्त्रा भस्त्राफला अ
जिन अजिनफला पिंड पिंडफला श
ण शणफलात् मूलान्नञः मूलान्नञः
प्रतिषेधो वक्तव्यः अमूला श्वेताच्चे।

श्री
महा
भी
ध३

ताच्चेति वक्तव्यं श्वेतफला त्रेश्च प्रतिषे
धो वक्तव्यः त्रिफला इतो जातिरितिव
र्तमाने पुनर्जातिग्रहणं किमर्थं उपो
पधादिनिवर्तनेयोपधादिनिवृत्तिर्यथा स्या
त् औदमेयी इतो मनुष्यजातेरितीञ्जप
सेश्चाने इतो मनुष्यजातेः इत्र ऊपसं
ख्याने कर्तव्ये सौति रामी सौति वेली ऊ
ऊतः किमर्थोऽकारो विशेषणार्थः
क्व विशेषणार्थेनार्थः नोदधाने विनि
नोधाने विद्यमाने यवाग्वा यवाग्वै
इत्यत्रापि प्रसज्येत अप्रत्यादी लोचाक्षो
किमर्थे न उऊ. न उङ्पो वाच्यते का नृपसि
द्धिः ब्रह्मबन्धूः वीरबन्धूः सवर्णदीर्घत्वेन
सिद्धं न सिध्यति गोस्त्रियो रूपसर्जनस्ये
ति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत इहच ब्रह्मबन्धुकं
ब्रह्मबन्धुकं षष्ठ्यकोः सिद्धे उ त्पेका
देशसामर्थ्यात् द्विनस्यतक प्रसज्येत
इहच ब्रह्मबन्धूः वीरबन्धूः न च ह्रस्वेनि
कप्रसज्येत नेद्दोषः यतावच्चाने
ब्रह्मबन्धूः वीरबन्धूरिति गोस्त्रियोरुपस
र्जनस्येति ह्रस्वत्वं प्राप्नोति ऊङ्प्रत्ययान्त
नोनादिवन् पदपुच्चात्ब्रह्मबन्धुकं।

अलवं धूककृते षत्वतुकोरसिद्धः एका
देशाद्येकादेशस्यासिद्धत्वात्रित्यस्तक
प्रसज्येतेति पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसि
द्धः नैवं पदाद्योरेकादेशः यदप्युच्य
ते इहत्रलवंधूः वीवंधूरिति नहन्तः
कथं प्रसज्येतेति नैषणानोपावहस्त्री हिरि
त्येवंतत नचैषनयन्तेनावहस्त्रीहिशोष
लत्वणत्वहिकपामोतिनन्ताहीर्घो।
घाराणंकर्तव्ये कृदुप्रकरणोप्राणिजाते
श्चारज्वादीनां कृदुप्रकरणेप्राणिजा
तेश्चप्रज्वादीनामितिवक्ष्ये अलाबूः क
र्कंधूः प्राणिजानेतिति किमर्थं ककषा
कृः अरज्वादीनामिति किमर्थं रज्जुः ह
नुः सहितः सहितसहाभ्यांचेतिवक्तव्यं
सहितोरुः सहोरुः करुः अग्रत्यामिदम
यातेकरुकमेरुलोरितिकडकमेरुलग
णमपनज्वपदत्वात्संज्ञामितिवक्तव्ये क
रुः कमेरुल्कः गणात्स पीलानवलरमधू
त्रिपतेन जातवनीमेगाजनकः ऊरुत्तरेवा
याल्कः सद्वस्याप षाच्चयनस्याप षाच्चय
नस्यापवक्तव्यः शार्करात्स्यां पौतिमा।
ष्या तजागमप्यर्थः गोकत्स्याह्कौड्या

श्री॰
मह
भा
४४

हिग्रुपदवाने सनपटितस्याभवतियदि
नपदवाने गोकर्णी प्रवृत्तिसेप्रसारणं
नप्राप्नोतिहरुमेतन्नंगर्गृहीते गोकर्ण्या
प्रवृत्तमेवभवितव्यं एवंहिसेनानाडप
हेतिपठाहः सेप्रसारणंगोतस्याप्रतिषे
धइति आवट्याच्च अनउपधालोपिन
ऊधसोऽडीपसर्वविप्रतिषेधेन अनउप
धालोपिनोऽन्यतरस्यामित्येतस्माद्भय।
सोऽडीप्भवतिविप्रतिषेधेन अनउप
धालोपिनोन्यतरस्यामित्येतस्यावका
शः वडवाणी वडवनरत्नी ऊधसोऽडीभ
वतीत्यस्यावकाशः विभाषाऽडीपुप
दानऽडीपप्रसावकाशः डीपप्रसंगेउभ
येप्राप्नोतिजयसोऽडीप्भवतिविप्रति
षेधेन सत्रहि सर्वविप्रतिषेधोवक्तव्यो
नवक्तव्यः अनउपधालोपिनोन्यतरस्या
मित्यत्रोधसोऽडीप्भवतीत्येतदनुवर्ति
ष्यते आवट्याच्च यजःष्फश्चापः अवट्या
द्यजः ष्फश्चाप्नोभवतिसर्वविप्रतिषे
धेन आवट्याद्यजश्चापोवकाशः उदी
चां आवट्या ष्फस्यावकाशः प्रत्यानिष
जेनानि गार्ग्यायनी वात्स्यायनी आव

आवग्रहाशाह्नयाचाम्भयंप्राप्नोति आव
ह्यायनीष्को भवति विप्रतिषेधेन आव
ह्यग्रहणानार्थः यञः ष्फश्चापरत्वेव
उदमपि सिद्धं भवति शार्करात्ह्यायणी
यञ्ग्रहणानार्थः ष्फश्चापड्गेव गोक
दशाह्नः कौञ्जादिषु पठ्यते गौकक्ष्याय।
णी तदपि सिद्धं भवति तन्नादिवत्कथं नव
कंथोपर्वंवन्दाम्नः प्राचोष्फः तद्धितस्य
वेत्रकस्यैवेयगष्फस्यान्यस्याप्राप्नोतिष्फ
प्रवतस्य भवतीति ततोलोहितादिकतन्ते
भ्यः सर्वत्र प्राचां चौरीं चौर प्राग्दिशः इह
कस्मान्न भवति दाक्षी लाक्षीति प्रोति
शायिकोनायं तमशब्देन निर्देशः क्रियते
सच विप्रभृतिषु वर्तते विप्रभृतीनामभा
वात् प्रकर्षे चेत्तमेहकास्याद्यानोपोत्तमस्य
गुरु प्राद्विषि केवलं तेषु प्राप्त्यप्रकर्षयद्य
यन्तमः प्रकर्षयद्ययन्तमः यद्ययन्तमः
प्रकर्षवर्तते तङ्करतस्य प्रकर्षाये गतश्रो
त्रलप्यते तङ्करतस्यायेप्रकर्षः गतशाह्व
स्याश्चलोपो भवति नाविथाथ्र्यप्रकर्षा
त्रिथान्त्वर्थोऽप्रकृष्यते नायमत्र्याथ्र्य
स्य प्रकर्षः कस्य तर्हि धात्वर्थस्य तडुतो

पेश्च इति वक्त किं चिन्नयाणां ह्नो कि
लोऽङ्गलोत्रन्तुङ्क्तनमपेक्ष्याङ्कतमित्येतङ्
वति त्रयाणां ह्नो किलोऽङ्गलोश्रुङ्कतम
पेक्ष्याङ्कतमित्येतङ्वति त्रयाणां ह्नो
किलोऽङ्गतो त्रयाणां किलङ्गात्रुङ्कतो
चेत प्रभृतिकं तेष्वो वा राद्द्यायानमि
ष्यति वाराद्यायनः प्राप्नोति किं कारणं
चेत प्रभृतीनामभावात् विद्यते प्राग्
रस्तेन विधिस्त्रायेनतद्रूपेते भिद्यते चा।
लम्बरश्चेत न प्रातिशाखेन उपशाद्।
न उत्तमस्य विधिष्वप्रेसेन तद्रूपते शाद्वाम
रमिर्देवयार्च्छभ्यंनेवविश्व पर्वनस्य
योयदिति शाथिकेन समानार्थस्य मति
प्रभृतिषु वर्तते किंतु नत्र यमणि जेवा।
देशाश्राहोमिरणि स्यां यथः कस्माद्वि
शेषः ष्यङ्गिनादेशपलोपचने ष्यङ्।
नादेशयलोपो वक्तव्यः औदमेघ्याख्या
याः औदमेघाः हैमालिषिः हैमाष्विषे
यः औदमेघ्यायाश्छात्राः औदमेघाः औद
मेघानां सङ्घः अङ्गलक्षणप्राप्नोति प्र
लनस्य आदेशः आदेशे न लोपवचने ष्यंहि
देशः नलोपो वक्तव्यः औडुलोम्याः आर

लोप्स्यति यद्वा भावकर्मणोरिति प्रकृ
तिभावः प्रसज्येत नवाप्यङ्गो लोपनिमि
त्तत्वात् नैषदोषः किंकारणं छेङ्ग
लोपनिमित्तत्वात् लोपनिमित्तं छ्वः
तानाङ्कृते लोपे छ्वः प्राप्नोति किंकार
णं गुरुपोत्तमयोरित्युच्यते नचाकृते
लोपे गुरूपोत्तमं भवति अथवा पुनरस्तु
पः नवचोके छ्वस्थानादेशाय लोपिति
णिवधिरिति नैषदोषः यत्तावदुच्यते।
यलोप इति दोषः किंकारणं एवं वक्ष्या
मि यजादीनां हि नैवं वङ्गावोरभविष्य
ति भस्मादीनां हि नैवं वङ्गवतीति सिद्धम्
प्रत्ययविधौ मच सिद्धः प्रत्ययविद्धाग्रे
नहिहोषोहिराविधौ उभयमिदोस्वत्क
मादेशः परइतिकिमत्रभाष्ये आदेशाद
न्येनस्थाने कृतपतन एवंचैवहिकवा
चार्येणाम्रेडितयो षष्ठीनिर्देशः कृ
तः अनपत्यं कृतो निर्देशः ननच परस्मि
न्नतिथे दोषः लोपपरिहृताः एवं स्थानेव
लोपः परिहृतः सच एवं वस्त्रावः प्रदेभवति
नतडः इमेचायानतिष्यति प्रत्वं वर्णेन
याकार्यायस्यादेशः प्रत्वं वर्णेनकर्म

श्री
महा
भा
५९

यौपकः सामान्यग्रहणार्थः अपरः सा
मान्यग्रहणाविघातार्थः कः सामान्यग्र
हणार्थेनार्थः यस्स्मादिति प्रत्य सामा
न्यग्रहणाविघातार्थेनकार्थः अथैवं किं
प्रयोजनं चावश्यं वक्तव्यं वाच्यथा स्यात् नव
कथं चाप्रविधिरिम हापामसिद्धत्वं।
चेमम्मापिदापामिहै नासिध्यति अणइ
तिइज इतिच ईकारः प्राप्नोति नैषदोषः।
नैवं विज्ञायते अणोनादकारेणादिनेता।
दिकभोरत्नादिति कथं तर्हि अण्यः अका
रः यइकारइतिज्ञ कथं तर्हि स्वरः पकादे
शान्यत्ययोः स्वरः पिदपिमोत्तम उदात्त
वदात्तयोरकादेशाउदात्त इतिस्यादिमत्वा।
दिनोदेशोस्वरलेशापिइष्यति निम्नपादिरु
दात्त इति चापविनानोदात्तत्वे नत्वापित
हिंछाउ उत्कत्वात् सौत्वमदात्तप्राप्नोति
नैषदोषः उक्तेषपिभवत्येते उक्तमेतत्
सार्थिकायाशाद्यः उक्तेपिसीत्येभवत्ये
वस्त्राबादयइति सिध्यतिममापि नहिसाव
वंयकस्यादेशाइकार्यतेति नेनसिद्धम्
विष्यति ग्रस्यानिवन्नेदोषायहहिरवन्नोसि
ध्यति अस्यानिवन्नेदोषः वृद्धिरेतत्प्राप्नोति

गोरूलोमाशाशरलोमेति नचेदानीमर्थे
जरतीयेलभ्यमे वृद्धिर्भविष्यतिस्वरोते
ति तद्यथाअर्थेतजरन्त्याः कामयते अर्थे
नैतिनयाप्यत्रविशेषार्थकर्तव्यस्याद्विशे
षणेनयाप्यन्यविशेषणार्थः अन्वयंयत्क
र्तव्यः कविशेषणार्थेनार्थः यंउः संप्रसा
रणमिति अक्रियोचविशेषोऽसमानेवं
योविशेषवान् अक्रियोवासमविशेषः
सान्वेयस्तविशेषवान् सान्वेयेकेस्त
विशेषवान् यास्यायानेकथंनस्यात् या
यायाअत्रइन्तत्रकस्मान्नभवति पक्वोम।
स्याद्विशेषणं पक्वोमसविशेषणंस्यात
वयाप्यनदीकर्तव्योअर्थकश्चिन्नपिमति
कः कारिष्यतेकिंचातः अर्थाख्यिमत्रभेदः
स्यात् यद्येनाभ्यासः क्रियतेमत्रभेदः
कृतोभवतिषिषिनिलिगेअप्रसज्यते अथपि
क्रियतेसिषिनिरलीकारः प्राप्नोति दिति
वेकीयतेदोषः अथदिनक्रियतेदोषोभ
वतिलोलूयाञ्चः योस्थयापतिरिति य्य
वधानान्वद्यति प्रकारेणायवद्दिन
त्वान्नभवति योनेतयोनयाकः सः यानो
तितिवर्नतेयत्र्यानेनयोनासोयाकः यत्र

श्री
महा
भा
५०

यानेनोसावेतरः नचेद्भयतः साम्प्र
भयत्रप्रसज्यते नचेद्भयतः साम्प्र
भयत्रप्राप्नोति यदिपुनर्यङ्डायानविशे
षेण यदीस्थानः यङ्डानेनावायदिति
त्वमेतत् यथेवयङ्डायानविशेष्यते
अथापियानेनायङ्ङ्तत्वमेतङ्भवति उ
भौप्रयानेयदिनावदोषः अथोभौप्रधाने
भवतः नात्रदोषोभवति तथाप्रसार्थेत
त्वाकानिस्तो वाकातिः वाकुप्रत्रइति
प्रसारणेप्राप्नोति यावप्रकरणेस्तेह।
स्यानेनास्तीतिनिश्चयः यावप्रकरणे
सेहस्यानेनास्तीतिकृत्वायचनिश्चयः
क्रियतेअववपमात्वाय्यायानग्रहणेक
र्तव्ये इहमाभूत गोभ्या गोभिः नाभ्यांना
भि अन्नार्थेयदिकर्तव्यतेद्वैवनकरिष्य
ते उपदेशयदेजेतनस्याशिस्यान्नभिष्यते
उद्देशेन्वृद्धिशद्धानेन्यायेतेभविष्यति
यवंनर्होपदेशङ्भ्यते उद्देशाचप्रातिप
दिकानांनोपदेशः गोवा किमर्थमिद
मुच्यते गोयावयवात्दगोनार्थे गोशकच्
वाद्योनार्थमितिचेन्नदनिर्देप्राप्नोति इ
हापिप्राप्नोति प्राहिखाधीकाबड्ङ्ञी

निपर्वेन हि गोशब्दे गोशब्दावयवात् गोश
दि निवर्त्तनानर्थक्यं गोशादिति चेद्दुव
नेमनर्थकं सिद्धं गोशब्दे गौणत्वे इन हि
प्रयोजनं गुरुरूपेण समयोरिष्यते गुरु
रूपेण सार्थीयमात्रं भः गुरुरूपेण सार्थ
मिति चेन्नैवं यामनयवत्वान्सर्वप्रसंगः
गुरुरूपेण सार्थमिति चेन्नैषामवयवत्वा
त्सर्वत्र प्राप्नोति शुक्लाशीतिसहस्राणि।
ऋर्ये नन्ना स्त्री सौव भवति नत्रागन्या
य्र्मः क्रषिभिः प्रत्नोप्युपगतः नत्रम
बतो यन्त्यपेनातियोगरिणि प्रत्नोऽन्यगोश
वयवाः नत्र भातिः प्राप्नोति तत्राविशे
नस्मान्त्रार्थीनेन यो येन कथं येऽभः प्र
गुरुरूपेन संप्रश्याते सिद्धं तत्रैकादिषु
पसंख्यानात् चैकादिषूपसंख्यानेक
नैव केपुनरेकादयः ये कोऽचारथ्यः भा
रद्वाजीयाः पठंति सिद्धं तु कलाख्यो
गोत्राभिमताभा इति सिद्धमेतत्कथं तु
लाख्यो लोके गोत्रवदभिमता गोत्रावयवा
इत्युच्यते शुक्लवान् गोत्रावयवाः को भवि
तुमर्हति योगोवादस्त्वपुनः कश्चगोत्रा
दवपुनरन्योनेनन्दे दत्वनाथाजरस्येति

इति श्रीभगवत्पतंजलिमुनिविरचिते
व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य
प्रथमपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ ॥

समर्थः समर्थवचनं किमर्थम् सम
र्थादुत्पत्तिर्यथा स्यात् उपगोरपत्यमि
ति असमर्थान्मा भूत् कंबल उपगोरप
त्यं देवदत्तस्येति समर्थवचनमनर्थकं
किं कारणं न ह्यसमर्थेनार्थाभिधानं
न ह्यसमर्थादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्था
भिधानं स्यात् अनभिधानान्नोत्पत्ति
र्भविष्यति प्रथमवचनं किम
र्थं प्रथमादुत्पत्तिर्यथा स्यात् अप्रथ
मान्मा भूत् उपगोरपत्यमिति अपत्य
शब्दात् प्रथमवचनमर्थकं न ह्यप्रथमेन
र्थाभिधानं प्रथमवचनमनर्थकं किं
कारणं न ह्यप्रथमादुत्पद्यमानेन प्र
त्ययेनार्थाभिधानं स्यात् अनभिधाना
न्नोत्पत्तिर्भविष्यति वावचनं
किमर्थं वाक्यमपि यथा स्यात् उपगो
रपत्यमुपगोरिति वावचने चोक्तं किम्
के वावचनानर्थक्यं तु स्वभावसिद्धत्वादि
ति इहापि वावचनमनर्थकं किं कारणं

नचनिमित्तान्यपयन्ति इहदैषादतो।
हलिपदस्याहलिपदस्य स्यगवतस्थेन
इवनिकेंचहलिस्य नवसाभाविकेह।
निविषयेप्रत्ययेप्राप्तेवावचनेनकमम
मभिसंबंधमन्यहेतः संसायाः नवसंज्ञा
याभावाविघातेनसम्बन्धार्थोवचनेन प्र
थेनत्समर्थग्रहणेनेवकर्तव्यो कर्तव्यो
चकिंप्रयोजनं समर्थानुनातिर्येयथास्या
न ग्रममर्थाकामभूत किंपुनःसमर्थ।
मथाभिधाने यन्समर्थं किंपुनस्तत्कृते
वर्णानस्त्रीकेपदेसंमान्यिनिः वेचमाणि
रितिग्रथवान इचनेनेवकर्तव्यकर्त
व्यैकिंप्रयोजनं नित्याःशब्दाःनित्येषु
शब्देषुवाकुस्थानेनभावनमनाख्याय
ने पारदीव्य ग्रयुक्तोयंनिर्देशःनहित
चकश्चिदीविनिशाहुः पठनेकस्तर्हिदी
व्यतिशब्दःकथनहिनिर्देशःकर्तव्यःपा
रदीव्यतेतितिनकर्तव्यःदीव्यतिशब्दोदी
व्यकुव्योलितस्मादेषापंचमी किंपुनः
कारणविकलनिर्देशःक्रियते पतज्ज्ञा
पयत्याचार्योभवत्येषापरिभाषा एकदे
शविकृतमनन्यवदिवनीतिकिमेतस्यज्ञाप

श्री
महा
भा
५५

केप्रयोजनं एकदेशविकृतेष्पसंख्या
नेवोदयिष्यतितन्नकर्तव्यंभवति ग्र
थवाप्राक्शब्दोयेदिक्शब्दः दिक्शब्दा
च्चयोगेपंचमीभवति नचाग्रस्थमास
मानापिकरणइतिशब्दोभविष्यति ग्र
थप्राग्वचनंकिमर्थं प्राग्वचनंसंकृहि
यानार्थं संकृहिहितःप्रत्ययःविहितो
यथास्यात योगेयोगेतस्यग्रहणंमाका
र्षीमिति नैतदस्तिप्रयोजनं अधिकारः
प्रतियोगंतस्यानिर्देशार्थइतियोगेयो
गउपतिष्टते अधिकाराभिहमिलिचेन
अपवादविषयेणप्राप्नोति अतइल प्र
नचेतिगुणपिप्राप्नोति तस्मात्प्राग्वचनं
तस्मात्प्राग्वचनेकर्तव्यं अथक्रियमाणे
पिप्राग्वचनेकथमिदंविज्ञायते प्राग्दी
व्यतःयाःप्रकृतयःइहोपाहोस्वित्प्रा
ग्दीव्यतेर्येर्थाइतिकिंचातःयदिविज्ञा
यतेप्राग्दीव्यतोयाःप्रकृतयइतिसएव
दोषः अपवादविषयेणप्रसंगइतिअ
थविज्ञायतेप्राग्दीव्यतोयेर्थाइतिसए
वदोषः अपवादविषयेणप्रसंगइति
अथविज्ञायतेप्राग्दीव्यतोयेर्थाइतिन

दोषोभवति समानेर्थेप्रकृतिविशेषा
उपादीयमानाइवर्णेनबाध्येत यथानदोष
स्तथास्तु प्राग्दीव्यतोर्थ्याइतिविज्ञा
यतेकृतमपतत् तथात्वयंप्राधान्येनार्थ
प्रत्ययनिर्देशतिस्तथावश्यमत्रप्रकृत
यः पठ्यते ततोपाकाविशेषनिमित्तत्वे
नोपादीत प्रत्ययाश्चपुनरस्त्वशमाधीयते
याः प्रकृतइति ननुचोक्तमपवादविष
येणाप्रसंगाइति नवाक्वचिद्धावचनात्
नवापषदोषः किंकारणं क्वचिद्धावच
नात् यदयंक्वचिद्धावचनंकरोतिपी
लायावा उदश्चित्नोन्यतरस्यामितितज्ज्ञा
पयत्याचार्यः नापवादविषयेणाभवती
तियद्येतज्ज्ञापनेनार्थः प्राग्वचनेनाधि
कारात्सिद्धं ननुचोक्तधिकारात्सिद्धमि
तितज्ज्ञापयत्याचार्यः नापवादविष
येणाभवतीतियद्येतज्ज्ञापनेनार्थः प्रा
ग्वचनेनाधिकारात्सिद्धं ननुचोक्तधि
कारात्सिद्धमितिचेदपवादविषयेणाप्र
सङ्गाइतिनेषदोषः परिहृतमेतत नवा
क्वचिद्धावचनादितिकिंपुनःकारणमि
यान्नत्वपरिहृयते नयावककाइत्येवोच्य

श्री
महा
भा
५

ते एतज्ज्ञापयत्यर्थेश्वयंभवतीतिकि
मेतस्यज्ञापनेप्रयोजनं प्रकृतिविशे
षाउपादीयमानाइवर्णेनबाध्यन्ते इतिवा।
उष्ट्रातिपितृमतोक्छन्दस्युपसंख्यानंक
र्तव्यं वाक्वाच्यः मतिमत्यः पितृम
त् पैतृमतः ऋश्चिवाजाजोवक्तव्यापा
र्थिपार्थिवादेवस्ययञ्जोवक्तव्यो दैव्यं
दैवं बहिषष्टिलोपोयञ्चवक्तव्यः बा
ह्यंभवोवाह्यः ईकक्वचवक्तव्यः वाही
कः ईकक्छन्दसिवक्तव्यः वाहीकम
त्वभद्रव स्थाम्नोकारः स्थाम्नः प्रका
रोवक्तव्यः अश्वत्थामः लोम्नोपत्येषु
कारोवक्तव्यः उडुलोमाः शारलोमाः
वहुष्वितिकिमर्थं औडुलोमिः शारलो
मिः सर्वत्रगोरजादिप्रसङ्गेयत् स
र्वत्रगोरजादिप्रसङ्गेयद्वक्तव्यः ग
विभवंगव्यं गोरिदंगव्यं गौर्देवता
ऽस्यस्थालीपाकस्यगव्यःस्थालीपाकः
उत्पादयोर्थविशेषलक्षणादणपवा
दात्पूर्वविप्रतिषिद्धं उत्पादयः अर्थवि
शेषलक्षणादणपवादाद्भवन्तिपूर्व
विप्रतिषेधेन पाटीनामप्रकाशश्च

हिर्निर्दैवतास्यश्राद्दिशः अर्थविशेषे
लक्षणस्याभावाद्वचनस्यावकाशः इति
दौलेयः इहोभयंप्राप्नोति द्विनैरपायनेदे
यः अपरस्यार्थविशेषलक्षणस्याणप
वादस्यावकाशः बैः अविनइत्थिवे।
नोष्टकः शाखापिकशाकुलिके एणादी
नामवकाशः बाभ्रव्यस्यांप्राज्ञापत्ये इ
होभयंप्राप्नोति वनस्पतीनांसमूहःस्का
नस्पत्यं एणादयोभवन्तिविप्रतिषेधेन
सतिह्रस्वंविप्रतिषेधोवक्तव्यवक्तव्यः
इष्टवाचीपरशब्दः विप्रतिषेधेपरंयदि
ष्टंतद्भवति वानस्पत्यमपत्यसमूहयोः
उत्सादिभ्योयञ् अस्यावकाशः ग्रीष्माद
क्षेदसीतिवक्तव्यं ग्रैष्मं अस्क्षेदसीति
किं विशेषणैषीयश्छंदसीत्युच्यते ग्रै
ष्मावैनोमासोत्सर्गनप्राप्नोतिअक्षेदसी
त्युच्यते नैतच्छंदः समीत्तिनैः काठके।
कालापके मोदके पैप्पलादके किं त
र्हिप्रत्ययार्थविशेषणमेतत् नचेच्छं
दः प्रत्ययार्थोभवतीति सोपि किमर्थं न
उत्सर्गणाउच्यतेनननअटवाचात्तकारूप
सिद्धिः पौंस्नं प्रसिद्धिमकारान्तःनशब्द

श्री
महा
भा
५८

स्वप्रत्ययोनसिध्यति संयोगान्तस्य
लोपइतिलोपःप्राप्नोति एवंतर्हिनै
वार्थानञ्ज्ञानाऽपिस्वजाग्रजप्रकृतः
सोववनिष्पात्तेनकारस्याभावोवक्तव्यः
अग्नयनकारामसमस्ति किंसर्वान्तःक
रिष्यते ग्राहोस्विन्नरादिः किंचातःय
दिसर्वान्तःस्त्रैणाः वकारलोपःप्राप्नोति
स्त्रैणानांसंघः संघांकलक्षणाधञ्जि
ज्ञामणीतिअणप्राप्नोति अथपरादिः
पौंस्नं सपवदोषः संयोगान्तलोपः
प्राप्नोति अस्तुसर्वान्तःकथंस्त्रैणः स्त्रै
णानांसंघ इति उभयत्रलौकिकस्यौ
भस्यग्रहणान्नवैदलौकिकेगोत्रे ईका
रःप्राप्नोतिइष्टमेतत्संग्रहेप्रोक्तस
णीपौस्नीनभवितव्यं एवंतर्हिसोना
गःपठति नञ्स्नञ्जीककञ्ख्युरूतरुणा
तलनानामुपसंख्यानमितिइतिलोपस्तु
हिप्राप्नोति नञ्स्नञ्वचनान्नभविष्यति
भवेदिहनञ्स्नञ्वचनात्स्नात स्त्रैणमिति
इहत्वत्ज्ञपौंस्नमितिलिङ्गवचनादेवप्राप्नो
ति नञ्स्नञ्कसेहोवक्तव्यौनञ्स्नञ्जो
भवनादितिचेद्धनसर्वप्रतिषेधोवक्तव्यः

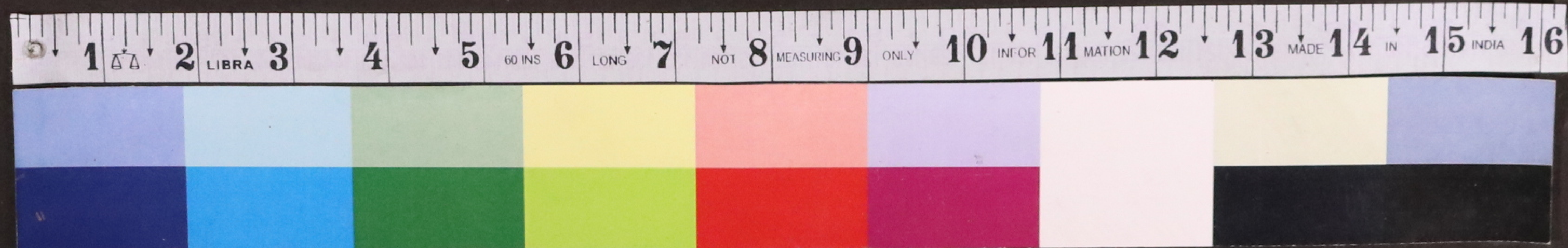
स्त्रीवत् पुंवदिति निर्देशः कारणेन
सिध्यति इमौ न जस्त्वं जौ प्राप्नुवतो हि
स्त्र्योर्नैते तौ विशेषविहितौ सामान्यवि
हितं वतिं बाधेयातां नन्न हि वक्तव्येन व
क्तव्यौ वतेः प्राप्नोति नित्यत्वात् वतेः प्राप्नो
ति चेद्भावउपसंख्यानं वतेः प्राप्नोतिचे
द्भावेउपसंख्यानं कर्तव्यं तस्य भावेस्त्रीपुं
साभ्यां नञ्स्नञौ चेति वक्तव्ये चकारस्त्व
त्वयोः समावेशार्थः स्त्रीत्वं स्त्रीता पुंस्त्वं पुं
स्तापि भवति स्त्री भावः स्त्रैणं पुंभावः
पौंस्नमिति सूत्रेऽभिधीयते यथान्यासमे
वास्तु ननु चोक्तं नञ्स्नञौ भवनात्प्राति
वेदमर्थं प्रतिषेधः नैष दोषः आचार्य
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति न वत्यर्थे नञ्स्नञौ
भवत इति यदयं स्त्रियाः पुंवदिति निर्दे
शं करोति एवमपि स्त्रीवदिति सिध्यति यो
गापेक्षं ज्ञापकं त्वतल्लौ न बाध्येते न बाध्ये
ते वदिति निर्भाचत्वादिति चकारणमप
वादसमावेशार्थमिति द्विगोः इह क
स्मान्न भवति द्वैविद्यः पांचनदः षाट्कुल इ
ति इह तावत् द्वैविद्य इति नैवं विज्ञायते द्वि
सो विद्या अधीते द्वैविद्य इति कथं तर्हि द्वि।

व्यवा विद्या द्विविद्या द्विविद्यामधीते द्वै
विद्य इति इहापि पांचनद इति नैवं वि
ज्ञायते पंचसु नदीषु भवः पांचनदः
इति किं तर्हि पंचानां नदीनां समाहारः
पंचनदं पंचनदे भवः पांचनद इति षा
ट्कुल इति नैवं विज्ञायते षट्सु कुलेषु भ
वः कथं तर्हि षण्णां कुलानां षट्कुलं षट्
कुले भवः षाट्कुल इति अजादिग्रह
णं च कर्तव्यं इह माभूत् पंचगर्गरूप्यं
पंचगर्गमयं द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रह
णं द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यं
द्विगुनिमित्तो यस्ताद्धितस्तस्य लुग्भव
तीति वक्तव्यं इह माभूत् पंचकपाल
स्येदं खंडं पांचकपालमिति अर्थविशे
षास्मिन्न्यपेतन्निमित्तादपि अर्थविशेषा
मे प्रत्ययेऽप्यतन्निमित्तादपीति किं प्रयो
जनं पंचसु कपालेषु संस्कृतः पंचक
पालः पंचकपाल्यां संस्कृत इति विगृह्य
पंचकपाल इत्येव यथा स्यात् अथ
क्रियमाणेपि तन्निमित्तग्रहणे कथं इदं
विज्ञायते तस्य निमित्तं तन्निमित्तं तन्नि
मित्तादिति आहोस्वित् — निमित्तमस्य।

सेननिमित्तमिति: किंचान्यदि वि
ज्ञायेतेनस्यान्निमित्तंतन्निमित्तेननिमि
त्तादित्ति क्रियमाणेपितन्निमित्तग्रहणे
प्राप्नोति अथविज्ञायतेस्मिन्निमित्तम
स्यसोयंतन्निमित्त: तन्निमित्तादिमदो
षोभवतियथानदोषस्तथास्तुकृतेनप
नेन् यस्मादृप्रार्थेविशेषासंप्रत्यये
तन्निमित्तग्रहणंकर्तव्यं द्विगोरिति
नैषपंचमीकातर्हिसंबंधषष्ठीद्विगो
स्तद्धितस्यलुग्भवति किंविद्विगोस्त
द्धितनिमित्तं यस्मिन्द्विगौतेनतद्भव
तिकस्मिंश्चतद्भवतिप्रत्ययेशंतर्हिव
क्तव्यं अर्थविशेषासंप्रत्ययेनन्निमि
त्तादपीतिएतच्चनवक्तव्यं इहास्मा
भिरेशद्वेसाध्ये पंचसुकपालेषुसं
स्कृत: पंचकपालांसंस्कृत: पंचकपा
लोपदशकपालइति तत्रद्वयो: शब्दयो
समानार्थयोरेकेनविग्रहः अपरस्मादुत्प
त्तिर्भविष्यतिनिश्रुकिविकल्पायेन तद्य
थाश्ववर्मासमितिविग्रहःआश्विकशब्दा
दुत्पत्तिर्भवतिआश्विकमिति एवंपंच
सुकपालेषुसंस्कृतइतिविग्रहःपंच

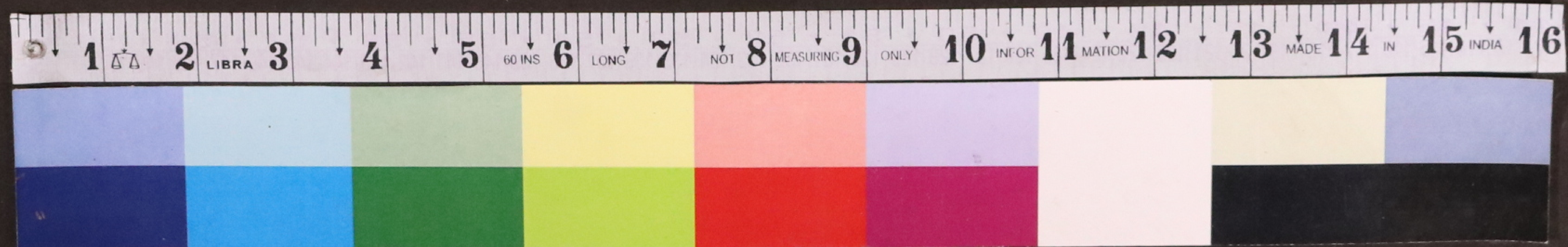
कपालइतिभविष्यति पंचकपालां
संस्कृतइतिविग्रहवाक्यमेव येषांद्वे
वेरूवाच्ये तच्चैवंसतिसिद्धंभवति गो
त्रे गोत्रेलुगचीतिचेदितरेतराश्रयत्वा
दप्रसिद्धिः काइतरेतराश्रयता लुक्नि
मित्तअजादिः अजादिनिमित्त लुक्
तदितरेतराश्रयंभवति इतरेतराश्रया
णिचनप्रकल्पन्ते विप्रतिषेधात्तलुक्
विधाने विप्रतिषेधात्तलुक्भविष्य
ति लुकोवकाशः गर्गाः वत्साः विदाः
उर्वाः वृद्धस्यावकाशः शालीयोमालीयः
गार्गीयः वात्सीयः इहोभयंप्राप्नोति गा
र्गाणांछात्राः गार्गीयाः वात्सीयाः छोभ
वतिविप्रतिषेधेननैषयुक्तोविप्रतिषेधः
भस्त्रीतिचलुक्प्राप्नोति वाह्येचार्थाद्वि
धीयतेजातिः बहिरंगमंतरंगाद्विप्रतिषे
धादष्टकेभ्यस्त्रिप्राप्तसालकोयदजादौ
तद्धितलुकंशास्ति एतद्ब्रवीतिकुर्वत्स
मानकालाववलुक्लुक यदयंभस्त्रिया
मस्यलुक: अजादौतद्धितेलुकंशास्ति।
तज्ज्ञापयत्याचार्यः समानकालावेता
विति यथादिवालुकः प्रसंगोभवत्यत्व

कःकृत्स्नस्याप्रसिद्धेस्त्व यदिवालकः प्र
सिद्धोलकभवतियथाशाकः प्रसिद्धो
भवति सर्वमपवादाश्रितिविशेनेप
ग्राडुत्सर्गाः लबवालकः प्रसंगोप्रतीह
ते कृत्स्नस्यानत्या नावाप्रनवलकः प्र
संगोयदिप्रसीद्वत्पते नथाशाकेप्रलक
सिद्धोभवतिप्रकल्प्यापवादविषयंत
तउत्सर्गोभिनिविशते योत्रस्यावहुलो
पिनोवहुवचनेनसंप्रत्ययोह्येकयोर
लकयोवसावहुलोपिनः वहुवचनेन
संप्रत्ययोह्येकयोलघकथ्यः विदाना
मपत्यंमाणवकः वेदः वेदाकिमर्थमिदं
नप्राचीनेवालकिंतहः प्राचीनस्यान्ते
नचाप्रयुञ्जादिप्रथमः प्रत्ययलक्षणेन
वर्णाश्रयेनास्तिप्रत्ययलक्षणं एकवच
नेद्विवचनेनसंप्रत्ययोवहुप्वलोपाइति
वक्तव्यः वेदस्यापत्यंवहवोमाणवकावै
दाः वेदयोर्विदाः सुञ्जोवहुषु यञ्जो
वहुषुस्त्रियामानेल्लकप्राप्नोतिमाम्भूदेव
सुञ्जोवहुषुसुञ्जोवहुषु स्त्रीतेतपदद्वन्द्
वयस्यंतेयद्वधिस्पेनसविष्यति नेवशक्यं
इहहिदोषः स्यान्कामप्रभूतयः काश्य

श्री
महा
भा
५४

पाइतिनैषदोषः यत्रावहुत्वंतत्रगोत्र
स्यवहुलोवचनेनसंप्रत्ययोह्येकयो
र्लुग्वक्तव्य इति नवक्तव्यः प्राचीने
वालकंसिद्धः प्राचीनस्यानेनचाञा
दिप्रथमः प्रत्ययलक्षणेन नवचो
केवर्णाश्रयंचास्तिप्रत्ययलक्षणमि
ति यदिकानिचिद्वर्णाश्रयाण्यपिप्र
त्ययलक्षणेनभवंति तथाचरमपि
भविष्यति अथवाविशेषणालुकम
कालितनित्वाद्यविशेषणात्
कस्मात्फलिनेस्यान्ते विदानामप
त्यंवहवोमाणवकाविदाः अस्मापिप्रा
प्नोतिअस्तुपुनरस्याववहुत्वेनेमा
नस्यलुकभविष्यतिपुनरलुक कि
स्मान्नभवतिसमर्थानांप्रथमस्यागो
त्रप्रत्ययोनस्यलुग्याचेत नैतत्सम ।
र्थानांप्रथमसंगोत्रप्रत्ययोनद्वितीयम
र्थमुपसंक्रामत्रयवयंचेनदेवविद्ये
ग्रन्थिभरद्वाजिकाः अत्र्यंवामिरसिकाकु
त्सकुशिकिकेभोयमर्थंभर्गोभार्गवि
कागृहराोकानियमार्थं अथवाभर्गः ।
भार्गविकाशहराणानियमार्थं भविष्यति

पतमेव द्वितीयमर्थमेकोनपल्लकम
विष्यति नान्यथरस्पृच्यते एकवचन
द्विवचनान्तस्य च प्रयुक्तो बहुवलोपोप्
मिवकत्वइतिमामूदेवं प्रत्येयो बहुष
यजोबहुषिनिमुजोनयहुषपजेते
यहुषिनो तेभविष्यति ननु चोक्तं
वैशाकामिह्नद्विदोषामात्कोथप
प्रतिकृतयःकापाइति लौकिकस्पत
त्रमेत्रस्यग्रहणा नैवन लौकिकेयो
वेयपजेतेयदृहषिनेवमस्वाने विद
नामपत्येमाणावकोवेदः वैदो ग्रा
पिकाणो ग्रल्वयल्लकैवायिष्यते त्रि
लक्किचवक्तेप नत्केको निमिनेनासौ
निकृत्वापनलुकृभविष्यति उक्तं चकि
मकम् प्रपत्नोवागोत्रे पदमयकृते
स्वापत्वः आपत्यान्त्रोवहवपात्नाश्च
द्वितीयेपूर्वमेतः मत्वाश्यिामेकोपो
त्रग्रहणानर्थकं च बहुवचनलोपित्
च सिद्धमिति ग्रत्रविदान्नामपत्येमा
नवकाइति विग्रहाविदशावाबहुष
त्यलिभेविष्यति विदाइति प्रकिवि
कमायेनहन्ति पूर्निल्लगावीतिचेन

नायस्पायपेक्षप्रसंगः पूनिल्लगाचीतिचे
न्नत्यस्याय्येइप्राप्नोति निष्कृति इप्रसयेव
क्षिनेलक् प्रनिह्रस्य प्रत्ययस्य प्रवताप्र
मत्येनतसिद्धं स्वविशेषणाल्लवचनेहलि
प्रतिषेधः सिद्धमेतन्केयविशेषणात्स्य
कापलिनेमिवद्गामिस्पिन्येनस्तूवनदि
भियते यथान्यासमेवास्तु ननु चोक्तं
पूनिल्लगचीतिचेन्नायस्पायप्येक्षप्र
संगइति नैषदोषः प्रचीतिनैषापरस
समी कानर्हिविषयसमसीप्रज्ञादेवि
षयइति नवाविबिधेत्वकिकृतपोय
नः प्रस्नायः प्रत्ययः प्राप्नोतिसमतोभवि
ष्यति कानिपुनरस्यायोगस्य प्रयोजना
नि प्रयोजनं सौवीरगोत्रेभ्योणादकः कौ
पादाहेवरपत्येमाणवकः पादाहृनः
पादाहृनस्य पनः कौमापाठकृनाःस्त
ठक् भागविज्ञोपत्येमानको भागवी
निकरंभागवस्यापत्यंनः कौमाःभा
गवित्ताः ठक् कौनैकारवेरपत्येमान
वकः नैकारवीयः नैकारवीयस्पत्वनः
कौमाः नैकारवीयाः इत्तरापोसर्वेत्र इत्त
राणोसर्वेत्रपोजने शेषणावपापूनः कौ

ग्राः औपगवीयाः वृद्धवदतिदेशे सति इञो
गोत्रे इति छः प्राप्नोति नैष दोषः प्रत्याख्या
यते स्म वतिदेशः कथं यानि प्रयोजनानि।
नानि ज्ञापकेन सिद्धानि यत त्वेकं नाम हि
इञः प्रयोजनं यत् स्वस्वरस्यापत्यं स्वस्वरिः
स्वस्वरस्यापत्यं स्वास्वरिः स्वास्वरेः छा
त्राः स्वास्वराः यत् ख कुलस्यापत्यं कुली
नः कुलीनस्यापत्यं कौलीनिः कौलीने
श्छात्राः कौलीनाः ख ञ स्वस्वरप
त्ये स्वस्वरीयः स्वस्वरस्यापत्यं स्वास्वरिः स्वा
स्वरेश्छात्राः स्वास्वरीयाः एतान्यपि न
सिध्यन्ति प्रयोजनानि एवमपि कृत्स्न
यः कुलीनः स्वस्वरीय इत्येवं भवितव्यं उ
क्तमेतत् प्राग्नोत्तरेऽपि एवालणगोत्र
मात्रात् एवं अनपत्यप्रत्ययान्तेन च
वालणगोत्रमात्रादित्यनेन चानेन चैत
द् वालणगोत्रमात्रे एवालणगोत्र
मात्रादिति नाप्यपृक्तं यस्य एवं चाल
णगोत्रमात्रादिति किं नहि इप्रमत्ययं प्र
तिषेधः वालणगोत्रमात्रात्तु तिप्रत्ययं
चैतद्देवविशेष माष्ठिः कापिञ्जलिरि
व मर्थ्ये एवं तर्हि एवं सर्वं प्रयोजनं

श्री
महा
भा
५९

घ्राः ग्लुचुकायनेरपत्यं माणवकः
ग्लौचुकायनस्य छात्राः ग्लौचुका।
यनाः एवं च कापिञ्जलायनं कापिञ्जला
देरपत्यं माणवकः कापिञ्जलायनः त
स्य--नः छात्राः कापिञ्जलायः प्राग्दी
व्यतोधिकारे सतो वृद्धवदतिदेशः कर्त
व्यः एवं वा वृद्धवद्भवतीति वक्तव्यं किं प्र
योजनं गार्ग्यायणानां समूहः गार्ग्यम्।
यणाकं गार्ग्यायणानां किंचित् यदि
वृद्धवदतिदेशः क्रियते औपगवेश्छात्राः
छात्राः औपगवीया इति इञो गोत्रे इत्य
णप्राप्नोति यदि पुनरेवं वा वृद्धवदित्यनेन
स्वतन्त्रतिरतिदिश्येत कथं पुनरेवा
वृद्धवदित्यनेनानन्तरः शक्यो निर्दे
वतिनिर्देशोये कामचारश्च वतिनिर्दे
शो वाक्यविशेषसमर्थयितुं न यथा उ
शीनरवन्मद्रेषु यवाः सन्ति न सन्तीति मा
तृवदस्याः कलाः सन्ति न सन्तीति एवमि
हापि एवं वा वृद्धवद्भवति वृद्धवन्न भव
तीति एवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे य
था गोत्रे एवं वा प्रयोजनं भवति एवं प्राग्दी
व्यतोधिकारे स्यापि न भवतीतत्रदृक्तं।

वे यथैवेन तुस्यानेग्रणवेनहिँएति।
लगीमेनतत्राक्रियते कथं फकफिञो
रन्यतरस्यामिनिफक फिञ्जवतोपवावा
हहवहवनोति वक्ष्यामि यदात हित
हहवनदा गार्ग्यायणानोसमूहः गा
र्ग्यायणक गार्ग्यायणानोकिंविङ्गार्ग्या
यणाके गार्ग्यायणोभक्तिरस्मार्ग्यायण
केोगोत्राभ्युपोऽजप्राप्नोति यदिएवनर्थ
वाहहवदिग्यनेनार्थोतिदिग्यते प्रति
यानेथिकोस्तनोहहवनदर्थोभवतीति
न हकको यथैवेन तुस्यानेग्रथवेनहिँए
तिलगिमेनतत्रकोयपेन कथं फकफिञो
रन्यतरस्यामितिफकफिञ्जवतोपवहह
वहवतीतिवक्ष्यामि न हिनहहवनदाग्गा
र्ग्यायणानोसमूहः गार्ग्यायणाके गार्ग्या
यणानोकिंचिङ्गार्ग्यायणाके गार्ग्यायणा
भक्तिरस्मा गार्ग्यायणाकः गोत्राभ्युपोऽजन
प्राप्नोतिएवंनहिराजन्याहुजमनध्या।
त्तुत्सापकेलौकिकेपरं यदयं भ्रजविथौ
राजन्यमनुष्ययोर्ग्रहणंकरोतत्सापय
त्याचार्यो लौकिकं परंगोत्रग्रहणमिति
प्रवाच लौकिकंगोत्रमिमप्रचयेन किंगो

श्री
महा
भा
५२

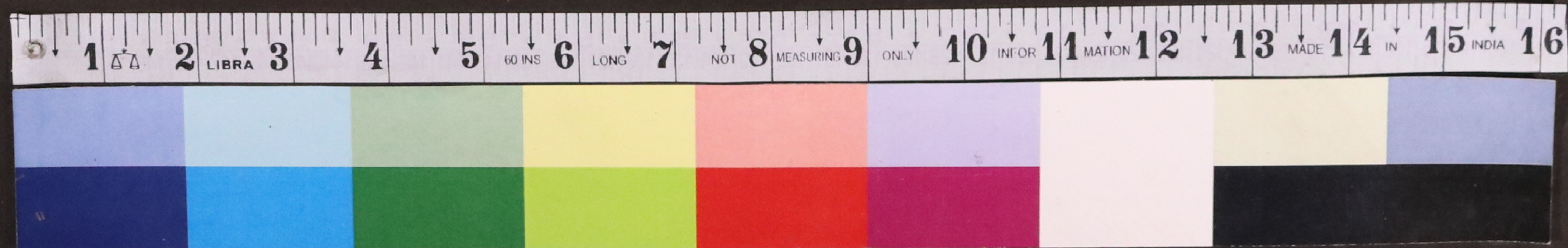
ऽपिमाणवकः गार्ग्यायणः किंगोत्रो।
पिमानवकः वात्स्यायनः यथैतन्नाप
नेऽउपगवेष्ठेनःकाशाऽउपगवीया गो
त्राभ्युपइञोगोत्रइतिइञ्प्राप्नोति सा।
मूहिकेष्वज्ञापके यदिमान्मूहिकेष्वज्ञा
पके गार्ग्यायणानोकिंचिनगार्ग्याय
णाके गार्ग्यायणोभक्तिरस्मा गार्ग्यायण
कः गोत्राभ्युपोऽजप्राप्नोतिशुल्लियो।
ज्ञापके शालंकोयतः कामीः शालंकाः
इञोगोत्रइत्यणनप्राप्नोति प्रस्तनहोवि
शिषाणकश्चाष्टोपगवेष्टेन काशाः ऽप
गवीयाः गोत्रेणावेजेविशेषयिष्यामः
गोत्रेयइञ्विहितइति नच्या नेस्यदमि
त्यपत्यापि नेस्यन्तदभिन्यपत्याणामिद्ः
नेस्यैरविशेषाहोनेऽप्यत्यसमूहाधिका
रोनिवासइति किमर्थंतर्हीदमुच्यते।
वायनार्थं क्वचेभवत येन वायकाण्व
हायनार्थं कथंपुनरयोऽलिकः शोषिके
वायेन उत्सर्गः शेषप्रकाशो योपवृक्तो।
गः सोऽपिशेषएवसूत्रोतमितिवाधना
र्थैमतिकिंप्रयोजनं वृद्धान्माप्रयोजनं
वृद्धानिप्रयोजयति भालोरपत्यमानवः

यामयोरप्यंशामयाः कथं पुनरिक्षु
नाध्यायवादः शाक्लकौवापितेनस
ग्रहणासामर्थ्यात् किमर्थमिदंभवानध्या
रुह्येनस्यग्रहणास्यैवप्रयोजनमाह प्रव
श्यमानराश्यमनिर्देशः कर्तव्यः समर्थवि
भक्तिरपिनिर्दिश्यश्रूयमाणार्थे प्रतिनिर्दिष्ट।
व्या एवं तर्हि योगविभागकरणसामर्थ्या
त् इतरथा हि तस्यापत्यमनङ्गभवेयेव
रूपात्पुंलिङ्गेनार्थनिर्देशः क्रियते एक
वचनेनेनचनेनपुंलिङ्गोस्त्रीत्वासक्तिः स्यात्
एकवचनेनास्य स्त्रीनपुंसकलिङ्गाः द्वि
द्विवचनेनान्येन स्यात् नहिनार्थनिर्देशे
लिङ्गवचनमप्रमाणं तस्याविवक्षितत्वा
त् नहिनार्थनिर्देशे लिङ्गवचनमप्रमा
णं किंकारणं तस्याविवक्षितत्वात्तत्र
निर्देशस्तत्र कथं पुनस्तेनैकवचनामनि
र्देशः क्रियमाणेनचान्येनस्यात् तत्कारीचम
वोहाद्वैधीचनानैयकत्वाद्वचनेननिर्दे
शः कर्तव्यः तद्यथा कश्चित्कस्यचित् शालि
कलायं स्थापयति प्रमाणमाहरतितेनोतरी
यकत्वात् सर्वापरादेशत्ववरादायनेत्र
पलान्युत्सृजति तद्यथा कश्चित्कार्यार्थेस

श्री
महा
भा
४८

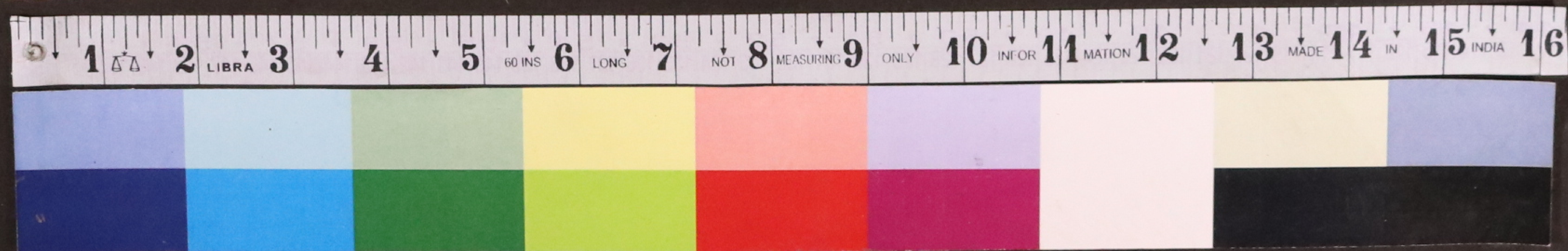
शाकलान्सकेटकानाहरतितेनोतरी
यकत्वात् सर्वावरादायेत्तावदाश्य
शाकलकेटकानुत्सृजति एवमिहा
पिनोतरीयकत्वात्पुंलिङ्गेननिर्देशः
क्रियते एकवचनेनेनचनद्यत्रविदे
शास्तत्र सर्वनामनिर्देशो विशेषास्य
न्ययः सामान्यनिर्देशात् सर्वनामनि
र्देशो विशेषस्यासम्प्रत्ययः किंकारणं
सामान्यदर्शनात्सर्वनाम्नायं निर्देशः
क्रियते सर्वनाम च सामान्यवाचि तेन।
सामान्यवाचि न प्रवोन्नतिः स्यात् विशे
षवाचिनेन स्यात् सामान्यचोदनास्तु।
विशेषेववतिष्ठते तद्यथा गोरनुबंध्यो
जोग्नीषोमीय इति शाकृत्वोचौदितायां
ह्रव्ये आरंभणालंभनप्रोक्षणविशसना
दीनि क्रियते विषमउपन्यासः अस्ति
कारणंतत्र भवति किंकारणं आरंभ
वात् आकृत्यारंभणादीनां संभवो।
नास्तीति कृत्वा आकृतिसहचरिते द्रव्ये
आरंभणादीनि क्रियन्ते इहमपर्यवज्ञानी
यकेमेव अभेदवासामान्यवाचिनस्य
नेः विशेषवाचिनस्तु मतिरिमेविषयाति अ

पत्याभिधाने स्त्रीपुंलिंगस्यासिद्धिर्नपुं
सकत्वात् अपत्याभिधाने स्त्रीपुंलिंग
स्याप्रसिद्धः किं कारणं पुंसकत्वात् अ
पत्येन पुंसकलिंगेन नपुंसकलिंगस्य
चापत्याभिधाने स्यात् स्त्रीपुंलिंगस्यत्वस्या
त् नन्वेवं पुनरत्ताद्देव चोदितं परिहृत
च उत्पत्तिस्तत्र चोद्यते इह पुनरपत्ये
नाभिधाने चोद्यते सिद्धं तु प्रजनस्य वि
वक्षितत्वात् सिद्धमेतत्कथं प्रजनस्य
विवक्षितत्वात् प्रजनोत्र विवक्षितस्त
च सर्वलिंगः किं पुनः कारणं समानो।
यो प्रहृतो अपत्येन पुंसकलिंगप्रहृजं।
नः सर्वलिंगः एकार्थशाद्वान्यत्वादृष्ट
लिंगान्यत्वे एकार्थशाद्वान्यत्वात् लिंग
नानेत्वदृश्यते तद्यथा प्रष्ठः तारका नक्षत्र
योह कुटीमठ इति अवयवान्यत्वाच्च लि
गान्यत्वं दृश्यते तद्यथा कुटी कुटीरः
शमी शमीरः शुण्डा शुण्डारः अवयवान्य
त्वात् किलत्लिंगान्यत्वं स्यात् किं पुनर्यत्र
शाद्वान्यत्वमपि एकोर्थः किमर्थमिदमु
च्यते उत्पादयितारं प्रजापत्ययोगान्तस्य च
विवक्षितत्वात् एकवचने गोत्रे उत्पादयिता

श्री
महा
भा
५४

त्पादयितापत्येन युज्यते न तस्य च विव।
क्षितत्वात् एकवचने गोत्रे उत्पादयि
तोत्पादयितापत्येन युज्यते न तस्य च विव
क्षितत्वात् उत्पादयितुः स च अभिसंब
न्धो विवक्षितः उत्पादयितारं प्रजापत्य
योगान्तस्य चाभिसंबन्धस्याविवक्षितत्वा
त् उत्पादयितुः उत्पादयितुः अपत्या
भिधाने प्राप्नोति युष्यते च एक एवस्या
दिति तद्यानेर एवं यत्नेन सिध्यतीति ए
कवचने गोत्रे एवमर्थमिदमुच्यते क
थं पुनर्ज्ञायते उत्पादयिता उत्पादयिता
उपत्येन युज्यत इति एवं हि दृश्यते लो
के पितामहस्यापत्यं गोदारकमासीनेक
श्चिन्तकोनिकस्यायमिति सेष्याह देव
दत्तस्य यज्ञदत्तस्य चेति उत्पादयितारं
परिज्ञात्वान्यत्वेन भक्तिप्रयोजनमेत
त् किं तर्हीति तत्प्रजमपानादोषप्रति
षेधो गोत्रे नियतत्वात् तद्यप्रतिपानात्
गोत्रे प्रतिषेधो वक्तव्यः औपगवस्याप
त्यमिति किं कारणं गोत्रे नियतत्वात्
त्रे युवप्रत्ययो न स्यात् किं तर्हि तेनस्यासोपा।
घ्यानालोपकस्य गोत्रे प्रत्ययः प्राप्नोति

सिपकः स्यात् कथं प्राप्नोति यः प्रत्ययो
नात् परमप्रकृतेः प्राप्नोति विकल्पाश्र
योगाद्धि न प्राप्नोति पनयोश्चैव परिहा
रः परिहृतमिदं त्वाचार्यः प्रवृत्तिं चान हिते
प्राप्तिरिति न स्याच यथा नन्दप्रत्ययान्तेय
थ्यालदेव विकारमर्थं च प्रत्ययान्ते हितो
येच नत्वीयं च विकारं संक्रामति एव
मिहापि न दृ पनप्रत्ययान्ते हितो येच
त्वीयं चापन्नं संक्रामिष्यति भवेन्नि
हु औपगवमपश्यमौपगवः यत्रम
पवाने नरद्वयोमपवगोत्रे इनवस्त्वलव
ल न सिध्यति गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यः इति
त्रतस्याद्वाने नरद्वयोतेत्रमः गोत्रेसि
यो च नियमः स्त्रियां च प्रवरायां नियमो
न प्राप्नोति औपगवी माणविका नियम
माहि यद्यपि प्रत्यये पकोगोत्र गोत्रादय
स्त्रियामिति कतरस्मिन्नयं दोषः उ
त्पादयितव्यः प्रत्ययेन उत्पादयितव्यस्मि
न्वात्र दोषः उत्पादयितव्यप्रकेन
सर्वेन उत्पत्त्या भवितव्यं न च नियमो नोप
पद्येत अप्रमति नियमे नैष दोषः सर्वेष्वेव
हि प्रत्ययेष्वेकप्रत्यये दोषः सर्वेष्वेव हि प्रत्य

श्री
महा
भा
९

प्रकेष्वसर्वेन उत्पत्त्या भवितव्यं न च नि
यमउपपन्नो भवति समति नियमेऽपि दो
षा उत्पादयितरि चापत्यप्रकेस्त्रियाप्रव
त्याः अग्रेषिथानेन प्राप्नोति किं कारणं ग
र्गगोत्रसंज्ञाप्रवर्तत्वावायनगोत्रात्प्रनि
वा स्त्रियां प्रत्ययो विधीयते प्रवृत्तिं चान
हितेः प्राप्तिः प्रवृत्तिं चान हिते नियमस्या
प्राप्तिः गार्गीयणास्यापत्यमिति कतर
स्मिन्नत्वेऽयं दोषः सर्वेषु प्रत्ययेष्वे
तावन्न दोषः सर्वेषु हि प्रत्ययप्रकेष्वस
र्वेन उत्पत्त्या भवितव्यं न च नियम उपप
न्नो भवति समति नियमे नैष दोषः उत्पा
दयितरि तर्ह्येप्रत्ययप्रकेष्वयं दोषः उ
त्पादयितरि तर्ह्येप्रत्ययप्रके परमप्रकृते
रनेन राज्ञो यायापो यान्त्र प्राप्नोति प्र
त्ययेन प्राप्नोति किं कारणं गोत्रादिति नि
यमात् संततर्हि सर्वैः प्रत्ययप्रकाशनि
कथं पुनः सीयते सर्वैः प्रत्ययप्रकाशनि
एवं हि यास्तिकः एवं निर्देशात्प्रकृष्टात्
के यस्माद्दहे प्रवृत्तान् विधेयन्त्सोमेऽपि
वेदिति यदि सर्वेषु प्रत्ययप्रकाभवेनित्
न पत्तउपपन्नो भवति कथं यत्रके पि

नामढ्योन्ये गोदारकमासीनेकश्चिद्
ह्यतिकस्मायमिति मिश्राद्देवदत्तस्य
यज्ञदत्तस्येति उत्पादयितारं व्यपदि
शन्ति बालानामिति उच्यतिसत्यं विव
क्षितानां सर्वेषां न उद्दमपत्यं देवदत्तस्य
सोत्पादयितेति प्रयत्सर्वेषपत्यप्रकृते
प्रकिमनेन क्रियते एकोगोत्रइतिसर्वे
षामपत्यायोगात् प्रत्यायोनाङ्गोत्रप्रति
षेधार्थमेकोगोत्रे सर्वेषामपत्ययो।
गात्प्रत्ययोनाङ्गोत्रप्रतिषेधार्थमेको।
गोत्रइत्युच्यते प्रतिप्रयोजनमेतत्किं
नहीतिनन्तरापत्ये रूपकोभवतियो
वापरमप्रकृतेर्यावान्ननेतरादिति नि
यमात्त्वपपतिस्त्र नियमस्त्वनोपपद्य
ते किंकारणं नहीकस्मिन्नपत्येनेक
प्रत्ययप्राप्तिः नह्येकस्मिन्नपत्येनेकः
प्रत्ययः प्राप्नोति किं तर्हि उपत्यान्तरे
षाङ्गेनराद्वन्यपत्यानरप्राप्तिः प्रपत्यान्त
रे प्रपत्यान्तरे राङ्गेनराद्वुकृत्स्नानगात प्र।
त्यत्यान्तरेप्रत्ययान्तरप्राप्नोति फगेनादि
त्र इञेनाफक इञ्चिकपित्रो दासानपी
प्रत्ययमालाप्राप्नोतिकरस्मिन्पत्यो

श्री
महा
भा
५१

यदोषः उत्पादयितृजयपत्यप्रकृते उत्पा
दइत्येतस्मिन्वत्त्ये दोषः उत्पादयितुर्यप
त्यप्रकृतेन सर्वेउत्पत्याभवितव्यं तत्रनि
यमोनोपपद्यते प्रप्नोतिनियमेनैषदो
षः सर्वेषु तर्ह्यपत्यप्रकृतेष्वेयं दोषः स
र्वेषु च न दोषः सर्वेषु चापत्यप्रकृतेषु
सर्वेतउत्पत्याभवितव्यं तत्रगोत्राप
त्ये नियमउपपन्नो भवति सति निय
मेनैषदोषः उत्पादयितुस्त्वापत्यप्रकृ
तिषु प्रवृत्यप्रसिद्धानेनप्राप्नोति किं
कारणं गोत्रसंज्ञाप्रवृत्तेसंज्ञावाधनेगो
त्रप्रत्ययोत्पत्तिर्यथापत्यविधीयते
यदिचानन्तरेप्राप्तिः यदिचानन्तरेनेय
मोनप्राप्नोति मार्ग्यायणस्यापत्यमि
तिकरस्मिन्पत्येदोषः सर्वेषपत्यप्रकृते
षु सर्वेष्वपत्यप्रकृतेषु नावत्त्वदोषः स
र्वेषु हिप्रपत्यप्रकृतेषु सर्वे तउत्पत्याभ
वितव्यं तत्र नियमउपपन्नो भवति स
ति नियमेनैषदोषः उत्पादयितृत्वेन
यपत्यप्रकृतेष्वयं दोषः उत्पादयितुर्यप
त्यप्रकृते न सर्वे उत्पत्याभवितव्यं तत्र नि
यमोनोपपद्यते प्राप्नोतिनियमेनैषदोषः

उत्पाद्य इति चेदपत्यप्रत्ययेन दोषः कथं
अपत्यसमुदायाद्धि नियमो न प्राप्नोति
तः तस्मिन्नसवस्वरः प्राप्ता नियमोऽस्य
भविष्यति अपत्यमित्यनेन सर्वस्वम
पत्यादिषु निकमपत्येष्वमीच्ते तस्मि
न्नसवस्वः प्रत्ययाः प्राप्ताः नियमोऽस्य
भविष्यति एको गोत्र इति यदुच्यते
स्त्रियां वानियम इति एवं वक्ष्यामि गोत्रा
द्धि त्रिप्रत्ययो भवति स्त्रियां न तिप्पवमपि
स्त्रियां प्रवर्त्या अभिधानेन प्राप्नोति प
वेतर्हि वक्ष्यामि गोत्राद्धित्रिप्रत्ययो भव
ति स्त्रियां लक्यवमपि औपगवी माणा
विका अव उपसर्जनादिती कारोन प्राप्नो
ति मा भूदेवं अपत्यग्रहणे उपसर्जनमिति अ
णो न यञ उपसर्जनमित्येवं भविष्यति नै
वं शक्यं इह हि दोषः स्यात् काशकृत्स्नि
ना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी तामधी
ते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी अत्र ङीनादिति का
रः प्रसज्येत नैष दोषः अथ प्राप्तमभिधेय
या मणाईकारेण भवितव्यं यत्राप्राप्योम्या
मभिधेयायामणालभः सः पश्च भूयतेऽ
नन्यत्वात्स्मादीर इति कृत्वा प्रवर्तनं भविष्य

ते इह तर्हि औपगवी माणविका भार्या
अस्य औपगवी भार्यः जातिलक्षणः पुं
वद्भावप्रतिषेधो न प्राप्नोति मा भूदेवं इ
ह निमित्तस्य ह्येवं भविष्यति यत्तर्हि
न हि निमित्तस्य कायनीमानव्याका
यनी भार्यः तस्मात्स्त्रियाः पुंवत्सा पुंवस
ज्ञायां पुंवद्भावयोगान्मस्य अयोनमेत प्र
निवर्तते इहोत्पादयेदपत्ये प्रत्ययो
नाप्रतिषेधो वक्तव्यः परमप्रकृतेर्ग्रो
नान्निवर्तत्वा सर्वेष्वपत्यप्रत्ययेषु प्रत्य
यो न तापत्यप्रत्ययो न प्रतिषेधो वक्तव्यः न
स्मात्प्रतिषेधः तस्मात्प्रतिषेधो वक्तव्यः
संज्ञाकारिभ्यो वा प्रत्ययोत्पत्तिः अथवा
संज्ञाकारिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिः कृच्यते क
थं गार्ग्यायणः वात्स्यायन इति गोत्राद्धि
विच्च गोत्राद्यनेनैव वक्तव्यो तत्कृत्स्ना।
त्पादिनिवृत्त्यर्थं तद्भावशंपसंज्ञाकारि।
ग्रहणं कर्तव्यं किं प्रयोजनं जात्यादिनि
वृत्त्यर्थं जात्यादिभ्यस्त्वनिर्मा भूदिति।
जातिर्निवर्तते काकस्यापत्यं कारवस्या
पत्यमिति संख्यानवर्तते नवानामपत्यं
दशानामपत्यं इति संख्यानवर्तते सर्व

श्री
महा
भा
९२

नामन्नवर्तते सर्वेषामपत्यविशेषाणामप
त्यमिति यत्तावदुच्यते जातिर्निवर्तते
काकस्यापत्यं क्रूरस्यापत्यमिति ये
नैव हेतुनापकः काकः तेनैव हेतुना
द्वितीयस्तृतीयश्च काको भविष्यति
यदप्युच्यते संख्यानं वर्तते न वानामप
त्येद्रुशानामपत्यमिति संख्येयमप
त्ये संख्या प्रवर्तते तस्मापत्ये सापत्यम
समर्थं भवति गुणसामर्थ्यात्तु भविष्य
ति यदप्युच्यते सर्वनाम न वर्तते सर्वेषा
मपत्यविशेषाणाममत्यमिति निर्देशमप
त्ये निर्देशः प्रवर्तते तस्मापत्ये सापत्य।
मसमर्थं भवति गुणसमर्थं तावत्तु भवि
ष्यति यत्तावदुच्यते येनैव हेतुनापकः
हकः तेनैव हेतुना द्वितीयस्तृतीयश्च
काको भविष्यतीति नैतद्विवदामहे का
कोऽन्यःकाक इति किं तर्हि येनैव हेतुना
पत्यं काको भवति काकस्यापत्यं क्रूरस्या
पत्यमिति तेनैव हेतुना हृतिरपि प्राप्नोति
यदप्युच्यते संख्येयमपत्ये संख्या प्रवर्तते त
स्मापत्ये समसमर्थं भवतीति भवति वैक
स्यापि दर्थ्यान्तकरणाद्वापत्ये निर्ज्ञाते त

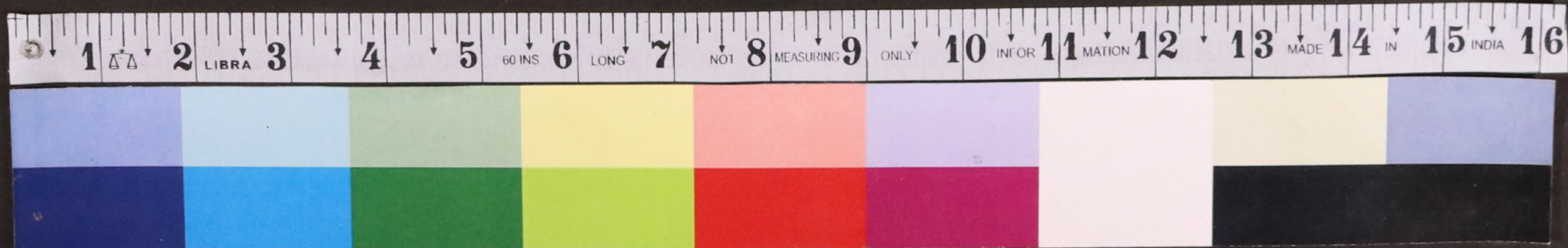
श्री
महा
भा
९२

दाहृतिः प्राप्नोति यदप्युच्यते सर्वेषामप
त्यविशेषाणामपत्यमिति निर्देशमपत्य।
निर्देशः प्रवर्तते तस्मापत्ये सापत्येचास
मर्थं भवतीति भवति चैकस्यापि दर्थ्यान्त
करणाद्वापत्ये निर्ज्ञाते तदाहृतिः प्राप्नो
ति पर्वतर्हि न मिथ्यानाज्जात्यादिभ्यउ
त्पत्तिर्न भविष्यति तत्रावश्यमनभिधान
माश्रयितव्यं क्रियमाणेपि हि सेतत्का
रिग्रहणाय व्रजात्यादिभ्यउपपद्यमानेन
प्रमाये नार्थस्याभिधाने भवति तत्रोत्पत्तिः
नयथाकुतत्स्वरतिमाहृतिः केन्कापिज
लिःकृतः गृह्येन विदथ्यासपोचिस्तृत
समोमनः तदायनिः यास्यनिःमायनि
रितितदेतदनार्थं मेत्ताकारिग्रहणं।
वाकर्तव्यं प्रत्ययोलाहाप्रविधोवक्त
व्यः गोत्रग्रहणानेकरिष्याने पकोपत्ये
प्रत्ययो भवतीत्येव यदि वैदीनी प्रत्यया
तास्वत्यः स्यात्पदि गोत्रग्रहणं क्रिय
ते कण्ठेगार्ग्यायणः वात्स्यायन इति
त्वयमेवैतत् गोत्रस्यापि विधानमिति प्र
श्लापि गोत्रग्रहणं क्रियते एवमपि नदो
षः नपकग्रहणान प्रत्ययोभिसंबध्यते

एकोगोत्रेप्रत्ययोभवतीति किंतर्हिप्रकृ
तिरभिसंबध्यते एकाप्रकृतिर्गोत्रेप्रत्य
यमुत्पादयति यतिचेदानींप्रत्ययेनाद
पिप्रत्ययः स्यात् नैकः प्रकृतिर्गोत्रेप्रत्
ययमुत्पादयेत् पृथग्वाप्रस्थानेयेयत्नः
क्रियते नह्यनेनेलोकाद्रियतेलोकेहि
संख्याप्रवर्तमानानामपचारेति एकइति
वाप्रथमइतिवाभवद्यात्प्रथमोपपन्ने
प्रत्ययमुत्पादयतितावदेकोगोत्रइति ॥
इतिश्रीभगवत्पतंजलिमुनिविरचिते।
व्याकरणमहाभाष्येचतुर्थाध्यायस्यप्र
थमपादेतृतीयमाह्निकम् ॥ सूत्र
न् इञोहृद्भ्यांत्रिनपिनोविप्रतिषेधे
न इञोहृद्धाहृद्धाभ्यांफिञ्पिनोभवतः
विप्रतिषेधेनइञोवकाशः तदायनिः
यस्यायनिः इञोभयंप्राप्नोति तामसाय
ति सामितिकायनिः फिञोवकाशः त
दायनिः सचायनिः इञः सपवइहोभ
येप्राप्नोति म्लचकायनिः म्लचकायनिः
फिञ्फिञोभवतोविप्रतिषेधेनइञ्क
स्मात्रभवति दाक्षिस्ताक्षिः वड्डवना
नेदानमग्रतदाजमग्रइञोभवतिविप्रतिषे

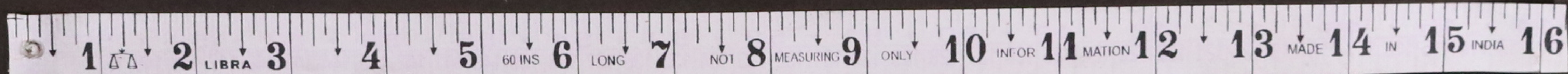
धेन तद्राजस्यावकाशः ऐक्ष्वाकः इञः
सपवइहोभयंप्राप्नोति पांचालः वैदेहः
वैदर्भः तद्राजोभवतिविप्रतिषेधेन बा
ह्लादिभ्यश्च बाह्लादिप्रभृतिषुयेषांद
र्शनंगोत्रभावेलौकिकेततोन्यत्रतेषांप्र
तिषेधः बाह्लादिप्रभृतिषुयेषांदर्शनं।
गोत्रभावेलौकिकेततोन्यत्रतेषांप्रतिषे
धोवक्तव्यः बाह्लादयोबाह्लविः याहि
बाहुर्नामबाहवस्तस्यभवति तदुत्साप
त्येनाउयनः योहिनडोनमनाडित्सस्य
भवति संबंधिशब्दप्रत्ययानांतत्सदृशा
त्प्रतिषेधोवक्तव्यः श्वशुरस्यापत्यंश्वाशु
र्यः योहिश्वशुरानामश्वाशुरिः तस्यभव
तिप्रत्ययग्रहणेनतार्थः संबंधिशब्दानां
तत्सदृशात्प्रतिषेधइत्येव इदमपिसिद्धं
भवति मातृपितृभ्यांस्वसामातृष्वसा
स्यामातृष्वसेति कुपाकारकस्य सैयात्
व्यासपोरितिवक्तव्यं सौत्थानकिः वैया
सकिः सुकः श्रमणामिदमुच्यते सदा
व्यासवरुडनिषादचंडालबिंबाना
मितिवक्तव्यं सौत्थानकिः सुकः वारुड
किः चांडालकिः बैबकिः तर्हिवक्त

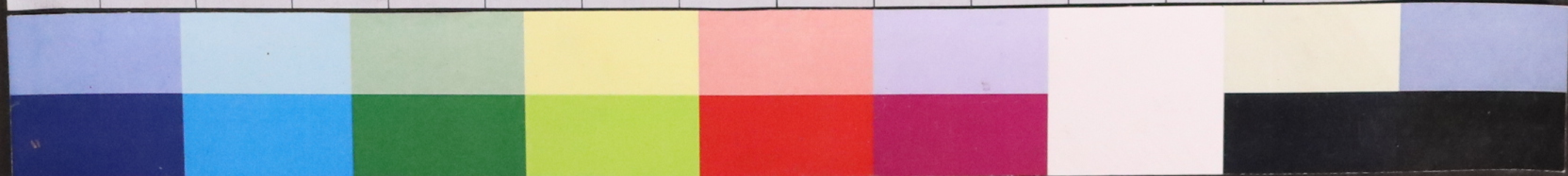

येनवक्तव्यंप्रकृत्यैनराणवेतानि या
वेकुञ्ज किमर्थश्चकारः स्वरार्थः ञ्चिति
तउदात्तो भवतीत्येतोदात्तत्वं यथा स्या
त् प्रथमकाभः किमर्थः जकारो वृद्ध्य
र्थः ञितीति वृद्धिर्यथा स्यात् एकेन
ककारेणोभयं सिद्धं प्रवरूपमत्र विशे
षणार्थो नवेयः कर्तव्यः फलोन सि
द्यापक इत्युच्यमानेनाशयतः प्रत्राणि
प्रसज्येत प्रत्यापिफल इत्युच्यते एव
मपिप्रत्याययतः प्रत्रापिप्रसज्येत तस्मा
च्चकारः कर्तव्यः ञ्चेतोदात्तत्वमपि य
था स्यात् चकारे च दातो विशेषणार्थे
क्रियमाणे प्रवरूपवृद्ध्यर्थो यावेयाक
र्तव्यः सचजकार एव कर्तव्यः स्वस्वभेदे
माभूदिति क्रियमाणे पि वेचकारे ञ्चेतो
दात्तत्वं न प्राप्नोति किं कारणं परत्वात्
ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति चित्कराणा
सामर्थ्यांदन्तोदात्तत्वं भविष्यति ञित्कर
णसामर्थ्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति प्रत्यात्य ञि
त्करणप्रयोजनं किं वृद्ध्यर्थो जकारः वि
त्करणेपि तर्हि प्रत्यायप्रयोजनमस्ति किं
विशेषणार्थश्चकारः शक्यो विशेषण

श्री
महाभा
८५

र्थोऽस्तोत्वेयप्रासिके तत्रचकारान्तेराया
द्वेतोदात्तत्वं भवति वृद्ध्यर्थो ञकारः शा
कोन्त्वेयप्रामेके तत्र जकारान्तेराण
दात्तत्वं प्राप्नोति एवं तर्हि स्वरेयोगवि
भागः करिष्यते इदमस्ति चितः चितः
अन्तउदात्तो भवतीति ततस्तद्धितस्य
तद्धितस्य च चितः अन्तउदात्तो भवति कि
मर्थमिदं परत्वात् ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं
प्राप्नोति तद्बाधनार्थं ततः कितः कित
स्तद्धितस्य अन्तउदात्तो भवति किंप्र
नरत्रस्वरार्थेन चकारान्तत्वेयेनयाव
तापलंतात ज्योतिषीयेत तद्ज्ञितीत्या
द्युदात्तत्वं न भविनतो नैतदस्ति वृ
द्धलोपकृते अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्
कौञ्जायन इति इह के चित्क्योः फल
विद्धावित्व हुभफके केचित्फलं तत्र
कितत्यापरत्ववचनमेवस्याप्येयो ।
कस्याद्वित्य जिस्तित्व चक्रेफकिके
जायनाम पत्यं माणवकः कौञ्जायनः
कौञ्जायन्योः केनयशाद्धः स्यूयेनस्रोक
योरिच्युच्यमानेन प्राप्नोति इहकौञ्जा
यस्यापत्यं वहूवो माणवकाः कौञ्जायनाः

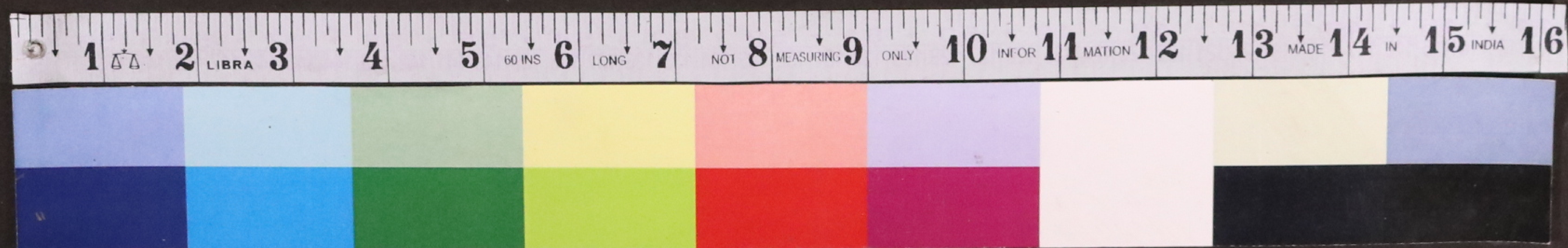

केनयशाहेनसूयतेह्येकयोमिलस्युमा
नेगान्यप्राप्नोति तदेतत्कथंकृत्वाज्ञाय
चतेज्ञापकोभवतियदितत्रास्तित्राप
त्योवागोत्रेपरमप्रकृतेस्त्रापत्यःत्राप
त्यःत्वीवेहस्रपातवार्थेहितीयोप्रवर्ते
तःमत्वासौयंपकोगोत्रग्रहणानर्थ
कोचवक्रूत्ववमलोपिपुचसिद्धमिति
मतिहितस्मिन्ह्येकयोवपिप्राजिति
वकृप्रचफकिनदोषोभवति नवकौ
ञायनानापत्येमाणावक इतिविग्रह
कुंजशाह्येकयोकत्यत्तिभविष्यति
कौंजायन्यःकौंजायन्यौ कौंजायना
प्यापत्येमाणावकाइतिविग्रहे कुंज
शास्राहृकृष्ट्यत्तिभेविष्यति कौंजाय
नाइति युन युन्व्यानेनर्थेइष्यते
तेयदनसिध्यतिकौशिकोविश्वामित्र
इति किंकारणंविश्वामित्रस्तपस्तेपे
नानृषिःस्यामिति तत्रभवानृषिःस
म्पन्नःसपुनस्तपस्तेपेनानृषेःपुत्रःस्या
मितितत्रभवान्गाधिरृषिःसंपन्नःपु
नस्तपस्तेपेनानृषेःपौत्रःस्यामितितत्र
भवान्कुशिकोपिऋषिःसम्पन्नःन

श्री
मह
भा
८८

देनद्दष्टानेनतर्थेनभवतीति कथंतर्हि
ऋषभवंतेतेनेतियद्येवं युन्व्यानेन
र्थेवचनमनर्थकंसंज्ञागोत्राधिकारात
युन्व्यानेनर्थेवचनमनर्थकं विकार
णोसंज्ञागोत्रादिकारात संज्ञागोत्रइति
वर्ततेकःप्रसंगोयद्दनेनस्यात् नैव
प्राप्नोतिनार्थोप्रतिषेधेनएवंतर्हिसि
द्धेसतियद्दष्टानेनर्थेइतिप्रतिषेधंशा
स्तिनज्ञापयत्याचार्यःवादादिभ्योयु
न्यषयःपटेतेनेतमनंतरापिहानिर्भव
तीतिकिमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनं नाभे
डःपुत्रादौड्डिः इत्येतत्सिद्धंभवतिव
न किमर्थमिदमुच्यतेनगर्गादिभ्योय
ञितेवसिद्धं लकस्त्रियामितियदिप्र
त्येवोच्यतेनेवशाकंत्राशिरसग्रहणा
हिविच्छिद्यते शिवा किमर्थंशिवादि
भ्योणविधीयतेनयथाविहितमेवोच्य
ते शिवादिभ्योयथाविहितइत्तीयथा
विहितइत्योगनच्छमानेइञ्प्रसज्येता
न इञेवयथाविहितःएवंवचनमि
दानीकिमर्थंस्यात् येनप्राप्नोकास्त
दापनार्थंमेवेनालियस्तेनवायेन त

ग्रहंभस्मासमर्थ्योयोविहितोनवप्राप्नोति
समभविष्यति कस्मात्सावर्णेव उत्तरार्थेन
हिपुत्रहाम्योनदीमानवीभ्य इतिप्रत्य
याविहितः इतीयत्सुच्यमाने फक्प्रसज्ये
त फगतोयथाविहितः पुनर्वचनमि
दानींकिमर्थंस्यात् येनस्याचापकास्त।
ड्डायनार्थे सर्वेनास्तियस्तेवाचेननग्रहं
भस्मासमर्थ्यात् योविहितोनचप्राप्नोति
समभविष्यति कःपुनरसावर्णेवउत्त
र्थमेवतर्हि रस्यथककसिकुरुभ्यश्र
त्वात्रयथाविहितः इतीयत्सुच्यमाने इञ्।
प्रसज्येत इञ्चोतोयथाविहितः पुनर्व
चनमिदानींकिमर्थंस्यात् मातरकार्भव
द्यामिकन्यायाः कनीभावमितिपञ्चेना
वन्ययोजनेस्यात्तवेद्यत् स्त्रीभ्योढ
कस्मात्रुकाः कन्यायास्रकनीनइति
इदंतर्हिप्रयोजनेद्यग्रस्त्रीभ्योढणाबाहुः
णोवादिषुपदाते नचयथाविहितमिती
यत्सुच्यमाने इञ्प्रसज्येत नपरत्वात्तेनो
नास्याचापेननदारंभस्मासमर्थ्यादिञ्प्र
सज्येत पुनरणग्रहणाच्चाणेवभवतिस्र
ष्य रिषस्याणोढकटकोविप्रतिषेधेन स्र

श्री
महा
भा
८

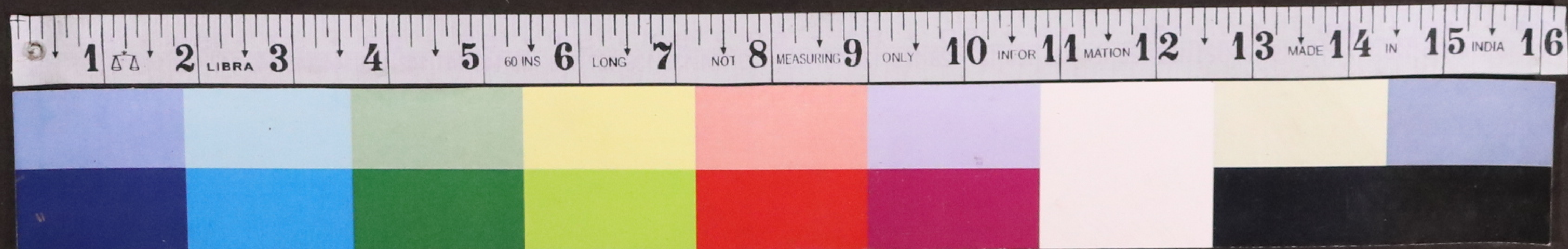
षणःस्याणास्यरकठकोभवतोविप्र।
तिषेधेन स्त्रषणोवकाशःवासिष्ठःवै
श्वामित्रः ढकोवकाशः तुलिदोलेयः
ह्योभयंप्राप्नोतिवयिग्रायेयः ढकह्को
भवतोविप्रतिषेधेन स्याणोवकाशः
मकर्दिकाः मकर्दिकः ढकोवकाशःगा
णिकेरः ह्योभयंप्राप्नोतिपाणिकेरः
मौद्गलिकेरः ठकढकोभवतोविप्रति
षेधेन झकोठकोढकफञोह्यचोढक
वतीत्येनस्यात् ठकफञोभवतोविप्र
तिषेधेनस्त्रह्यचोढकभवतोरस्यावका
शः दानेयः गोमेयः ढकः स्रपवः ह्योभ
येप्राप्नोति नरी नाटेरः दासीदासेरः ढ
ञोवकाशः हैयापवाहेयः मद्वाहेयः
ढकः स्रपवरह्योभयंप्राप्नोति नेह्वो
वेयः ढकढकोभवतोविप्रतिषेधेनन
वर्षणः पुनर्वचनमपातिहृह्यर्थः न
वापषपकोविप्रतिषेधः योयमस्य
णोठकस्तुकिकारणाकरणाणः पुनर्वे
चनमपातिहृह्यर्थः सिद्धोयाणा उत्तरो
णोवनमपुनर्वचनपतन्ययोजनं येयेन
रपवादाः प्रापवेतितद्दायनार्थं सयथे

वनदपवादमिजेनबाधेनपवेठकपिबा
धेन तस्मादद्विभ्योतिथाने आदिप्रति
षेधः तस्माद्विभ्योतिथाने आदि
भ्यः प्रतिषेधोक्तव्यः नवकेभ्यः मध्येप
वादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते इतिप्रवमय
स्तेषाण इत्येतदपवादेबाधिष्यते प्रये
बाधप्रक्तो विप्रतिषेधः येयेठकं ठक
ठनो प्राकिकारणे ठकः पुनर्वचनम
न्यतिहमर्थं सिद्धोचठकस्तोभ्यो ठगि
त्येवन्तसपुनर्वचनपतस्ययोजनं येये
तदपवादाः आमस्वतितद्बाधन्तार्थं मप
र्थेवनदपवादेनत्रापिकाणेबाधनेप
वेठकद्वजावपिबाधेन तस्मान्त्रापि
कार्ष्णिपुत्रजइतिवक्तव्यंमध्येपवादाः
पूर्वान्विधीन्बाधन्तइतिप्रवमयेठक् त
त्रापिकाणेनदपवादेबाधिष्यते ऊर्ध्व
षेधपकहर्निकुर्वाणाः सेनोनामपः ऊर
षेधपहर्निकुर्वाणाः सेनोनाम्नो भव
तिविप्रतिषेधेन उष्णाणावकाशःवा
सिष्टः गणपादागिरिषाणपः जातसेनोना
मर्षिः ततउभयंप्राप्नोतिणाभवतिविप्र
तिषेधेन जातसेनः शुषकाणावकाशः

श्री
महा
भा
९८

श्वाफल्कः चैत्रकः गणपासपवउग्रसे
नो नामोधकः तस्मादुभयंप्राप्नोतिणप
भवतिविप्रतिषेधेन उग्रसेनः वृष्ण
णावकाशः वासुदेवः आनिरुद्धः गण
मासपववित्वक्सेनोनामहलिः त
स्मादुभयंप्राप्नोतिणाभवतिविप्रतिषे
धेन वष्वकसेनः कुर्वाणावकाशाः
नाकुलः साहदेवः गणपासपव भीम
सेनोनामकुन्तः तस्मादुभयंप्राप्नोति
णाभवतिविप्रतिषेधेनभैमसेन्यःसे
नोनाम्नो भवतिविप्रतिषेधेनजानोग्र
विष्वकभीमस्याइतिवक्तव्यं मात किं
मर्थं स्त्रीलिङ्गनिर्देशः क्रियते नसंभ
मूर्वसेनोवोच्यते स्त्रीलिङ्गेयोमातेश
ब्दस्तस्माद्यथास्यादिहमाभूत् सेमि
मीतेसमाना समानरूपतामात्रैःक
माइह विप्रतिषिद्धे को विप्रतिषेधः।
प्रयत्नमितिवर्त्तते यदि च कन्या पत्य
प्रत्यापत्यतकन्या कन्याचापत्येचेति
विप्रतिषिद्धे नैव विप्रतिषिद्धे कथंक
न्याशब्दोयेनाभिसंवन्धं केभिसंप्र
योगवर्तते याचरद्दानीयागाभिसंबन्धा

नेऽस्मा मद्रमे प्रयोगे गच्छति तस्यो कस्या
शब्दो वर्त्तते कतमायाः कस्याः कस्याः क
स्याभिसन्तायाः स्वदर्शनायाः यद्यदप
त्येकानीनः स्त्रीभ्यो ढक् सर्वेषु वस्त्रीग्र
हणेषु विचार्यते स्त्रीग्रहणे न स्त्रीप्र
त्ययग्रहणं वा चाप् स्त्रीशब्दग्रहणं वा
स्त्र्यर्थग्रहणं वा किं चातः यदि स्याव्
ग्रहणं मध्यग्रहणं वा इडविड पेडवि
डः पृथा पार्थवः उशिक औशिजः
दरद्दारदः अत्रापि प्राप्नोति प्रत्य
प्रत्ययग्रहणे लोवाभ्रेयो वैमात्रेय
इति न सिध्यत्यस्तु प्रत्ययग्रहणं क
थं लोवाभ्रेयो वैमात्रेय इति अभ्रा
दिषु पाठः करिष्यते वडवाया वृषे
वाच्यः वडवाया वृषेऽपत्यवत्कथ्यः व
डवायाः वृषः वाडवेयः श्रुणाक्रौ।
न्वाकौ किलातस्मरतः क्रौंचः कौ।
किलः श्रमकृतिरोमात्र उक्तिः।
षा स्ववत्कव्यः मूषिकायाः उमान
सौषिकारः मृगायाः उमानमार्गारः
गोधायाः उमान गौधेरः चटका
याः उलिङ्गेन निर्देशः कर्तव्यः इ

श्री
महा
भा
८५

हापि यथा स्यात् चटकस्यापत्यं चाटकेरः
यदि पुंलिङ्गनिर्देशः क्रियते चटकस्याप
त्ये चाटकेर इति न सिध्यति प्रातिपदिक
ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवती
त्येवं भविष्यति स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः
चटकाया अपत्यं स्त्री चटका आरम्भ आ
रम्भवचनमनर्थकं एरकासिद्धत्वात् आरम्भव
चनमनर्थकं किं कारणं एरकासिद्धत्वात् गो
धायाः कारणात ढक्प्रत्ययः एवं तर्हि सि
द्धे सति यदाकारे सालित ज्ञापयत्याचा
र्यः अतोऽन्येभ्योऽपि भवतीति किमेतस्य।
ज्ञापने प्रयोजनं टौटारः पौटारः अन्यत्सि
द्धं भवतीति स्वद स्वदाभ्य इत्यनेका।
ह्रदानाम अनियतपुंस्काग्रहणेनावा
ढकि केन विहिते पितृष्वसुर्ढकि लोप इ
त्युच्यते एतदेव ज्ञापयति भवति पितृ
ष्वसुर्ढगिति यद्ढकि लोपं शास्ति मातृ
ढकि लोप इत्युच्यते तदेव न सिध्यति मा
तृष्वसुरिति नैष दोषः एवं वक्ष्यामि पि
तृष्वसुश्छण् ढकि लोपः ततो मातृष्व
सुर्मातृष्वसुश्च पितृष्वसुर्यदुक्तं तद्भव
तीति किं पुनस्तच्छण् ढकि लोपश्च त

न राज्ञोपत्ये जातिग्रहणं राज्ञोपत्ये जा
तिग्रहणं वक्तव्यो राजन्यो नाम जातिः
क्व मा भूत् राजना इति वान्स व्यन्वचन
मनर्थकं प्रत्ययार्थाभावात् व्यन्वचन
मनर्थकं किं कारणं प्रत्ययार्थाभावात्
किमिदं प्रतिपार्थाभावादिति स्वस्यामि
भावादभावात् अपत्यमिति वर्तते अप
पत्ये चापि सपत्ने भ्रातृव्यशब्दो वर्तते पा
प्मणा भ्रातृव्येण अस्त्रजावदपत्ये सपत्न
श्चेतः भ्रातृव्य इति कथं पाप्मणा भ्रातृ
व्येणेति उपमानात् सिद्धं भ्रातृव्य इव भ्रा
तृव्यः गोत्रे किमर्थो णकारः वृद्ध्यर्थः
जैग्नानौ निवृद्धिर्यथा स्यात् गार्गीजाल्मः
गोत्रस्त्रियाः प्रत्ययस्याणिकारणमनर्थकं
वृद्धत्वान्निपदिकस्य गोत्रस्त्रियाः प्र
त्ययस्याणितकरणमनर्थकं किं कारणं
वृद्धत्वात्प्रतिपदिकस्य वृद्धमेवैतत्प्राति
पदिकं तदर्थं तर्हि णकारः कर्तव्यः अ
लुगेतस्मा वृद्धेतवृद्धिर्यथा स्यात् वृत्तेश
जाल्मः लुगर्थमिति चेत् लुकप्रतिषे
धात् लुगर्थमिति चेत् तन्न किं कारणं
लुकप्रतिषेधात् प्रतिषिध्यते च लुक्

श्री
महा
भा
७

गोत्रेऽलुगचीति व्यवहितत्वादप्रतिषेधः
ईकारेण व्यवहितत्वात्प्रतिषेधो न स्या
नोति व्यवहितत्वादप्रतिषेध इति चेत्
न पूर्ववद्भावात् व्यवहितत्वादप्रतिषेध इति चे
त् तन्न किं कारणं पूर्ववद्भावात् पूर्ववद्भावा
भवति तस्मात्तद्धितेषु पूर्ववद्भवतीति कि
मर्थेन णकारः कर्तव्यः गार्गीभार्यो ग्र
स्य गार्गीभार्यः वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भा
वप्रतिषेधो यथा स्यादिति गोत्राद्यून्यस्त्रि
यामिति वचनात् प्रयोजनं गोत्राद्यून्य
स्त्रियामिति वचनात्प्रयोजनमेतद्भवति
नास्ति चार्थः पुंवद्भावाद्धि स्त्रियाः प्रयो
जने पुंवद्भावाद्धि स्त्रियाः प्रयोजनमे
वैतद्भवति तस्मीवश्यं अस्ति गार्गी
स्तौ अपरस्मात् द्वौ वंशौ मातृवंशः
पितृवंशश्च यावता मातृवंशोप्यस्तिता
स्मिगार्गी वृद्धाहकसौवीरपुत्रेष्वपि पां
चालुतिः इमवचनाद्योगाः तत्रयोगः
कुत्सनप्रवराः सौवीरगोत्रपवसभा
मोहयोरपि पादा किमर्थो णकारः वृ
द्ध्यर्थः जैग्नानौ निवृद्धिर्यथा स्यात् पां
टाहतो जाल्मः पौटाहतः प्रत्ययस्य।

णिकस्यार्थकः ह्रस्वात्प्रातिपदिक
स्य पौत्राद्यन्तेप्रत्ययस्याणिकरणमन
र्थकं किंकारणं ह्रस्वात्प्रातिपदिक
स्यह्रस्वमेवेनप्रातिपदिके पुंवद्भावप्र
तिषेधार्थेन पुंवद्भावप्रतिषेधार्थेना
कास्कर्तव्यः पौत्राद्यन्तात्प्रस्तपौ
त्राद्यन्तभार्या वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भा
वप्रतिषेधो यथा स्यादिति उक्तंवाकि
मर्थं गोत्राद्यन्तस्त्रियामितिवचनात्प्र
योजने पुंवद्भावाभावस्त्रियाः प्रयोजन
मिति ऊङ्वा वामरथ्यस्यकेदारिवनस्व
रवर्जं वामरथ्यस्यकेदारिवद्भावोवक्त
व्यः किमविशेषेणेत्याह स्वरवर्जप
न्नाकिंप्रयोजनं वामरथ्यसङ्घाङ्काःवा
मरथ्याः केदारिभ्योगोत्रइतिप्रत्ययाप्रा
प्त यदिचकेदारिवदित्युच्यतेप्रत्ययाश्रु
यननिर्दिष्टंभवति तत्रकोदोषः वामरथ्या
वा ङ्कलोपेनभवतीतिवामरथ्यानां सं
घः संघाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामणि
तत्प्रत्ययात्पि यदिपुनःस्वरादिसूत्र
तेएवमपिप्रत्ययाश्रयमनतिदिष्टंभ
वतितत्रकोदोषः वामरथ्यासङ्काङ्काः

श्री
महा
भा
९१

वामरथ्याः कण्वादिभ्योगोत्रइत्याण
न्प्राप्नोतिप्रकृततर्हिकण्वादिवदि।
तेवक्तव्ये वामरथ्याः वामरथ्यानामेत
इतियद्येवंस्वरवर्जमित्याह तन्नाप्य
न्याचार्यः प्रत्ययाश्रयमप्यतिदिष्टंभ
वतीति उदी उदीचामिञ्जियोनत्वाण
एववचने उदीचामिञ्जियोनत्वाणु
णवक्तव्यः ताल्वाणः यदिपुनस्यन्तत
शाह्यःशिवादिषुपठ्येत शिवादिवि
तिचेत्स्त्वाणविधिः शिवादिविति चे
त्वाणोविधेयः तालणः सिद्धंतदीचा
वाणवचनात् सिद्धमेतत्कथं उदी
चांवाणवचनात् उदीचांवाणोभव
तीतिवक्तव्यावाणनमुक्तेयायनः प्राप्नो
तिसततेरभविष्यति कौसल्यमिमि
दं कौसल्यकार्मार्ययोर्विकृतयोर्ग्रहणं
क्रियतेतनकौसलकर्माराभ्यांतु दागाम
इति सुसल्यमिरमयातेकौसल्यका
मार्योभ्यांचेति पिञप्रकरणेदयकौ
सलकर्मारछागवृषाणांवादि
स्येति वक्तं दश छागल्यायनिः कौसल
कौसल्यायनिः कर्मारकार्मार्यायणिः
छाग छाग्यायनिः वृषवार्षायणिः

यदि पुट् क्रियते पुटि कृते पुनर्नादित्वा
दादेशो न प्राप्नोति इदमिह संप्रधार्यं
पुट् क्रियतामादेश इति किमत्र कर्त्तव्यं ।
परत्वादादेशः नित्यः पुट् कृतेप्या
देशे प्राप्नोति अकृतेपि प्राप्नोति पुडप्य
नित्यः अन्यस्य कृते आदेशे प्राप्नोति ।
अन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्वि
धिरनित्यो भवति पुगन्तरङ्गः खल्वपि पुट्का
र्यमन्तरङ्गता उभयनिसन्निपातेन पुड्
त्पद्यते उभान्तरेषन्त्य प्रकृतिप्रत्यया
वाश्रित्य प्रवर्तमानस्यादेशस्तु चान्तरादेशो
पेतरङ्गः कथं बहूनामनन्नापन्ना
दिष्टपदे सिद्धं चेन्न सर्वसिद्धमिति
प्रनवकाशस्तर्हि पुट् एवं तर्हि सर्वे
नः करिष्यते दापयत्यादिः अर्पणा
न प्राप्नोति यस्त्वतर्हि परादिरेव नन्व
चोक्तं पुटि कृते पुनर्नादित्वादादेशो न
प्राप्नोति नैष दोषः सिद्धत्वादिष्टस्य
पुडुच्चनात् सिद्धमिति चेत्कथं पुडुच्चा
दिष्टमिति चेत्कथं ननु हि चेत्कथं न च
कृत्वाचेन सन्नियोगः करिष्यते पुक् ।
किंच पुनर्नित्यप्राप्नोति किंचाप्यादेश
इति वाकिना यदि पुनरयं कुङ्पादि

श्री
महा
भा
११

पुः क्रियते कुटिप्रत्यययोरादेशान्नप
पतिष्यन्नादित्वात् कुटि सति प्रत्यये
सदेशो नोपपद्यते किं कारणमनादि
त्वात् कुटि कृते पुनर्नादित्वादादेशो न प्राप्नो
ति एवं तर्हि सर्वे नः करिष्यते सर्वेन
नलोपवचनं यदि सर्वे नः क्रियते न
लोपो वक्तव्यः वार्मिकायनिः पराद्धे
प्तः सति नलोपः प्रातिपदिकान्तस्ये
ति नलोपः प्राप्नोति यस्त्वतर्हि परादि
रेव नन्वचोक्तं कुटि कृते पुनर्नादित्वादा
देशो न प्राप्नोति सिद्धत्वादिष्टस्य कुडुच्च
नात् सिद्धमेतत्कथं कुडुच्चादिष्टमिति
वक्तव्यं न हि वक्तव्यं न वक्तव्यं चेन सि
न्नियोगः करिष्यते कुङ् चाकिंच यद्वा
प्राप्नोति किंचाप्यप्राप्नोति आदेशः
सिध्यति पूर्वेण हि सिध्यते यथान्यासमे
वास्तु ननु चोक्तं सर्वेन नलोपवचन
मिति नैष दोषः क्रियतां पत्न्याः सर्व
चर्मिकयोर्णोर्नलोपश्च निकारिष्यत्य
जः फिञ्नो णो हि प्रतिषेधेन कारिष्य
न्भवती यस्मात् फिञ् भवति विप्रति
षेधेन कारिष्यञ् भवतीत्यत्र वक्ता ।

गः प्रयुक्ताः किं लोहकारैः फिजीवे
काशः नाप्रयुज्यन्ते सम्मितिकाभिः
इहोभयं प्राप्नोति नापि नायन्ते फिज्ज
भवति विप्रतिषेधेन मनो अप्रयुक्त इति
नेम्यूडि मनोऽन्तस्येकः स्वरतः नकार
स्य तु मूर्धन्यत्वेन सिध्यति माणवः यदि
ष्टकस्त्वयानः क्रियते मानुषः वृद्धश्च लोपः
प्राप्नोति मानुषाणां सर्वे कल्याणं षमि
ज्ञामाणीति णत्वं प्राप्नोति अथ त्वं हि प
रादिः क्रियते मानवी पुंजेनादिइकारो
न प्राप्नोति अस्त्वन्तादिः सर्वे न पवकथं
मानुषः मानुषाणां सर्व्वमितु उभयत्र लौ
किकस्य ग्रहणं नचेन लौकिके गौ च
इहन्त हि मानुषक मिलिह लस्यति प
लोपः प्राप्नोति परादावपोषदोषः प
हितलक्षणहितरूपेति हलरहणंनन
देशविशेषणं शक्यं विज्ञातुं इहहिदो
षः स्यात् हकारेण पर आनर्कीय सीइ
ति नत्वा उभाभ्यां भवकथं प्रकृत्या
केरारजत्म मनुष्यप्रत्यालइति अप पौत्र
प्रभृति गोत्रसंज्ञा योऽप्यपत्यविवक्षा
नस्यापौत्रप्रभृति गोत्रसंज्ञा भवतीति

प्री
महा
भा
७३

कथं गार्ग्योपि हि केचित्प्रभृतिपौत्रकु
शिकोपि तत्रमाभूदिति नैतद्विवक्ष
तं न वक्तव्यं समर्थानां प्रथमाद्वेति व
र्तते समर्थानां प्रथमस्य यदपत्यं पौत्र
प्रभृतीति विज्ञायते जीवदंशं तत्कु
त्सिते गोत्रसंज्ञं भवतीति वक्तव्यं गा
र्ग्यस्त्वमसि जाल्म वात्स्यस्त्वमसि जाल्म
का एतत्तस्य कुत्सापि न लोके व्यपदे।
शो वर्तते प्रसक्तेनेत्वं भवितव्यं यदा
नी पितृमान्स्वतन्त्रो भवति तदुच्यते गा
र्ग्यस्त्वमसि जाल्म न त्वं पितृव्यपदेश
मर्हसीति जीवति तु वंश्ये युव
ति पौत्रप्रभृत्यपत्ये च जीवति तु वं
श्ये युवेति पौत्रप्रभृत्यपत्ये वक्तव्यं न
महि वक्तव्यं न वक्तव्यं पौत्रप्रभृतीति
वर्तते इति एवं तर्हि एतच्च इष्टं पौत्रप्रभृ
तिर्इति वर्तते इति किमर्थमान्वाख्या
ने प्रयोजनं न च देवदत्तस्य देवदत्ता।
त्पत्यं देवदत्तिरिति अनेन यद
पत्यं तस्य युवसंज्ञा मा भूदिति देवद
त्तस्य नप्तुर्हि पौत्रे युवसंज्ञा प्राप्नोति पत
दपि पौत्रप्रभृति भवति एवं तर्हि न

पौत्रप्रभृतीन्यपत्येनापत्यमभिसंबध्यते
पौत्रप्रभृतिर्यदपत्यमिति किं तर्हि वे
शेषोपि संबध्यते पौत्रप्रभृतिर्वेदपत्यं जी
वति यदपत्यमिति एवमपि देवदत्त
स्य हि पुत्रेण यः कनीयसि प्रवसत्ता
प्नोति भ्रातरि ज्यायसीति एवं तर्हि
पत्यमेवाभिसंबध्यते न तु पौत्रप्रभृ
ति स्वमानाधिकरणमपत्यं नैवं विज्ञा
यते पौत्रप्रभृतिर्यदपत्यमिति कथं
तर्हि पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यमिति इह स
च सूत्रने इह स्याच पुत्रापो प्रवसेत्ताप
नत्या न तु भवेत्तो गार्ग्यायणाः न भव
वेतो वात्स्यायनः कातर्हि इह स्त्रा।
प्रवर्त्ते लोकेऽपि ते सृजेत्पचर्यते
न तु भवेतो प्रवतेनोपचर्यमाणाः श्री
ता भवति प्राप्यत्यो वा गोत्रे प्रथवस्था
पत्यो गोत्रसंज्ञो भवतीति वक्तव्यं पश्च
प्रकृते स्त्यायापत्यः भवतीति वक्तव्यं प्राप
त्यान्जीवति वंश्यापत्यार्थे हितीयाप्रवसे
सः प्राप्यन्ती जीवति वंश्यापत्यार्थे हितीयो
यः प्रत्ययो वक्तव्यः प्रवसे त्वज्ञ भवती
ति वक्तव्यं सत्रापि संयो सत्रापि याभव

तीति वक्तव्यं एके गोत्रग्रहणानर्थं।
कथं च एवं कृत्वा एको गोत्रग्रहणमन
र्थकं भवति बहुवचनलोपि प्रचमि
हे बहुवचनलोपि प्रच सिद्धं भवति न
त्रविदानामपत्यमाणवकः इति विरह
विदर्भाज्ञात् हेकयोरुन्यान्तेभेविष्यति
वेदः वैदो वेदस्यापत्यं बहवो माणवका
इति विरहा विदभाज्ञात् बहुष्वपि
भविष्यति विदाः वाप्य गृग्रहणं कि
मर्थं भ्रातरीति वर्तते सपिंडमात्रेपथा
स्यात् प्रथम्भ्रविरतग्रहणं किमर्थं
जीवत् जीवति यथा स्यात् मृते मास्
त् मृते हि गार्ग्यः पुत्रो भवितव्यो यु
गोत्रयूनोः समावेशो भवति उताहो
न किंच प्राप्नोति नह्येकमेकसंज्ञाधि।
कारः किं चातः गोत्रयूनोः समावेशो
गार्ग्यस्त्यक्तं न भवेत् गोत्रयूनोः समा
वेशो को दोषः तन्त्रं न प्राप्नोति गोत्रा
श्रया विधयो यूनापि प्राप्नुवन्ति या।
स्कायनः लाक्षायणः यस्कादिभ्यो
गोत्र इति लुक् प्राप्नोति यस्कादिनहा।
यो स्तिन यूनो प्रवर्तते नात यस्कादिष

नदोषः किंकार्यो नपूर्वीमनवर्त्तनात्
नपूर्वोपत्रानवर्त्तनेकप्रके ननोत्प।
लिभइति दोषोयो विदपो चालाः नपूर्वी
मनवर्त्तनात् यदि नपूर्वीमनवर्त्तने प्रत्र
यः विदाः पंचालामानेकका इतिनसिध्य
ति सेवरूमनववर्त्तिष्णेन नलोत्लिभस्त
दाजस्यवकृषेनैनेवास्ति यात्लमभवति
नोत्ललिभोपूर्विन यस्मादिभ्यागोमेत्स
मभवतिपूर्विन नोत्लिभइतिनिष्टेने
यनिनोस्या त्रिभरवकृवसिद्धयोतमोपि
रोभाप्रुत्लमभवतिपूनिनेत्यपिनिष्टेने इ
ह्रनहिंकोवायनीयस्यकायाः कोवा
यनीयकः कवावादिभ्योगोमेत्स्याएप्रानो
ति कावादिभ्योइत्स्याएप्रानोति कावा
दिषुनदोषोस्तिनहस्तितनः परे क
ापादिषुदोषोनास्तिकिंकार्यो नपू
र्वास्तिनतः परे कावादिषुयोविहित
स्तंदनात्प्रातिपदिकादिष्योते यस्मात्
कापादिभ्योविहितः ननदंतप्रातिपदि
केपरस्थेचप्रातिपदिकेनामकोएवादि
भः इहनहीपगवस्यापनेउपगविहि
तिगोत्रइनेतस्मात्रियमान्वयोनप्रानो

ति एकोगोत्रेप्रतिपदं प्रतिपदमत्र
प्रत्ययाविधीयेते गोत्राद्धूत्यस्त्रियां।
मितिन देशान्तरेपिनेकः प्रत्ययाप्रामो
ति गोत्राद्धनिचसेनस्मरेन गोत्राद्धू
निचनस्मेरेन किंयकरमोव गोत्रेन
हीलयकः सहूत्यपिप्रामोति प्रति
पुनर्पूनिलगितोवत्समभविष्यतिने
वेशाकेप फकफिञोरेषिस्मात् शा।
लेके इनः कामाः शालेकायाः फ
कफिञोरन्यतरस्यामितिन्यतरस्य
प्रवणोप्रसज्येत नस्माद्यवसत्ता।
योगोत्रसंज्ञायाः प्रतिषेधोवक्तव्यः
नवक्तव्यः तन्निपात्मकः नेः किय
नेसन्निपात्मकोभविष्यति जीव
तिवंशेप्रपवेपुवसंज्ञायामेवभवती
ति यदितर्हिपुवसंज्ञानभवतियइष्य
तेहनिगोत्रप्रुत्यामिभपसेतनसिध्ये।
ति गार्ग्यायणानांसमूहोगार्ग्यायण
कं गार्ग्यायणानोकिंविद्धगार्ग्यायणकं
गार्ग्यायणोमाकिंस्सोगार्ग्यायणाकःयो
गाह्ययेवुत्तनप्रामोति वुन्विधौज्ञापके
वुन्विधावेनज्ञापकं यदितविधौ।

शालंकेरेतेः छात्राः शालंकाः इञोगो
त्रइत्यणनप्राप्नोति शुद्धस्तर्हि विशेष
णा कथं मा प्रगादेव एतेः छात्रा औपग
वीयाः इञोगोत्रइत्यणप्राप्नोति नैष
दोषः गोत्रग्रहणेनेञ्जविशेषयिष्यामः गो
त्रेयइञ्विहितस्तदितिनाभ्यासिनमपिरेष्य
वियत्नेर्जीवति जनपद क्षत्रियादेकरा
जात्संघप्रतिषेधार्थं क्षत्रियादेकराजा
दितिवक्तव्यं किंप्रयोजनंसंघप्रतिषेधा
र्थं संघान्माभूत पंचालानामपत्यं विदे
हानामपत्यमितितर्हिवक्तव्येनवक्त
व्यं नहीतेराजावस्तुबलकेपंचालाइत्यत्र
ञ्वति यत्तस्मात्त्र्यसंघेत्तवप्रत्ययस्य
स्मात् एवश्रमायश्रुत्वसत्यकव नास्ति
श्रुत्वंभविष्यति यदेतर्हितेषुकाणा
मेतेमालवानामपत्यमित्यपित्वाइ
क्तोमालव्यइति नैतत्तेषादासेवाभव
ति कर्मकरेवा किंतर्हितेषामेवकस्मि
श्चित् यावत्तान्तेषामेवकस्मिंश्चित्यस्त
स्मात्तस्यापत्येप्रत्ययः स्यान्तद्वश्र
यश्रुत्वंसत्यक नास्तिश्रुत्वंभविष्यति
श्रुत्वक्षत्रियग्रहणंकिमर्थंद्रम्माभूत

विदेहानामब्राह्मणः तस्यापत्यंवैदेहिः
क्षत्रियग्रहणंनर्थक्यंचोक्तंएवेतावड्
कं वाक्यभिप्रमस्तिश्रुत्वादर्शनेनोत्र
भावेनौकिकेतस्योत्पन्नेनर्षाप्रतिषेध
इति स्वपरमक्तं स्वनभिधानादिति क्ष
त्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्यराजन्य
पत्यवत् क्षत्रियसमानशब्दात् तस्या
राजन्यपत्यवत्प्रतिषेधोभवेतीतिवक्तव्यं पं
चालानांराजापांचालः पूर्वारावक्तव्यः
पौरवः पौरवेणावक्तव्यः पौरवाः जन
पदशब्दात्क्षत्रियादञ् इत्यञ्जनभगवः प्र
णीञ्जपङ्क्तेजोविप्रतिषेधेन आणःज
ङ्गण्यइञ्इस्येतेभवेतिविप्रतिषेधेन
अणेवकाशः आंगावोगः ज्यस्यावका
शः आंवष्ठः सावीर्यः इहोभयंप्राप्नोति
दावेः पार्थः अणेवकाशः नैषध्यः इहो
भयंप्राप्नोति नीषीनैष्यः इञोवकाशः
आजमीढिः आजक्रंदिः कुनामस्यइहो
भयंप्राप्नोति वपः वैयधिः स्यङ्कुरुणा
दिभ्यो ण्यः ड्रंगः कौरव्यादीभ्योण्योभव
तिविप्रतिषेधेन ण्यस्यावकाशः श्यावन्यः
कौत्सः ण्यस्यावकाशनिषेधोनामजनपदः

तस्मादुभयं प्राप्नोति नैष दोषः ज्ञाज्ञा केवोके
वोज्ञादिग्भोलग्रवचनं वोगट्टांथं केवो।
ज्ञादिग्भोलग्रहणकर्त्तव्यः किंप्रयोजनं वोशब्द
र्थं वोऽः केऽः केरः नलः केवोज्ञालक
ग्रनस्य इलक्षणमात्रं भवति ग्रवश्या सो
वीर्थी ग्रनश्च्यते नैषोकार्यः भेदेन
विधिना प्राप्नोति ग्रनउत्तरं पठति ग्रन
इति नदंतानां ग्रामवेणादिग्भोलग्रवचना
त् ग्रनश्लितं तस्माद्ग्रहणात्किंकारणं
ग्रवणादिग्भोलग्रवचनात् यद्यप्यमवेणा
दिग्भोलकेणास्तिनत्ता पथमाचार्याःवा
चतंदंतविधिर्भवति पश्चादिग्भोलग्रव
क्त्वाः पारस्त्रः ग्रामणी योधेयादि
निषेधो ज्ञापकं पश्चादिलकः यद्येन
प्राप्यभगो दियोधेयादिग्भाइतिप्रतिषे
धेपास्ति तन्नापथमाचार्यः भवितावा
ग्रादिग्भोलग्रमिति ॥ ॥ इति श्री
भगवत्पतंजलिमुनिविरचितेव्याकरण
महाभाष्ये चतुर्थस्य पादस्य चतुर्थमा
ह्निकम् पादश्च चतुर्थः ॥ ॥ ॥
तेनरक्तं रागात् रागादिति किमर्थं देवद
त्तेनरक्तवस्त्रे रक्तादीनामर्थाभिधानेप्रत्य

श्री
महा
भा
११

यविधानादुपाध्यानर्थकं रक्तादीना
मर्थाभिधानेप्रत्ययविधानादुपाधिग्र
हणमनर्थकं तत्र रागाद्रक्तमात्रेण
प्रत्यये नार्थस्याभिधानेस्यात् ग्रनभि
धानात्तत्र उत्पत्तिर्न भविष्यति लाक्षा
च ठक्प्रकरणे शकलकर्दमाभ्याम
पसंख्यानं ठक्प्रकरणे शकलकर्दमा
भ्यामुपसंख्यानं कर्त्तव्यं शाकलिकं
कार्दमिकं नीलया अण् नीलया अण्व
क्तव्यः नीलया रक्तं नीलं पीतात्कन् पी
तात्कन्वक्तव्यः पीतेन रक्तम् पीतकं पी
तकं याहोवा प्रकृतेभे तस्मात्तलग्रव
क्तव्यः हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्व
न हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्वक्तव्यः
हारिद्रं माहारजनम् रागादित्युच्यते
नेदं न सिध्यति हारिद्रो कुक्कुटस्य
पादौ काषायौ गर्दभस्य कर्णौ इति उप
मानात्सिद्धं हारिद्राविव हारिद्रौ काषा
याविव काषायौ नक्षत्रेण युक्तः कालः
निर्देशः योगादिनामभवति यथोःस
त्रिकर्षविप्रकर्षौ सः निर्देशकालेनहे
चकं यत्तिहि निर्देशः कर्त्तव्यः नक्षत्रेण

वेदमसोयोगान्नयुक्ताकालेप्रत्ययवि
धाने नक्षत्रेणचेदमसोयोगान्नयुक्ता
कालीप्रत्ययोभवतीतिवक्तव्यं पुष्पेणा
युक्तः पुष्पयुक्तस्तुदमाः प्रसिकालेयो
पीराचिः नक्षत्रपदलोपः नक्षत्रपद
लोपाबक्तव्यः पुष्पयुक्तशब्दात्प्रत्ययो
विधीयते लिंगवचनानुपपत्तिश्च लिंग
वचनयोश्चानुपपत्तिः चेदमसोयलिंग
वचनेचनस्तकभावेनप्राप्नोति कालयो
स्मिन्नेव प्रत्ययेनचनेत्रेणायुक्ताकालस्याव
नचेत्तिकग्रयुक्तोयंनिर्देशः योपाहिवा
ममभवति ययोःसन्निकर्षविप्रकर्षौस्तः
निस्पाहिकालनक्षत्रेइति नेषदोषः पु
ष्यसमीपगतेचेदमसिपुष्यशब्दोवर्त्तते
तेननक्षत्रेणकालोविशेष्यते तथा
चेमेप्रत्ययः एवंचक्तवालोकेसंप्रत्ययो
भवति पुष्यसमीपगतेचेदमसिचन्द्रमा
सोभवतिपुष्येणायमचापिरिति लु
बविशेषे इहकस्मान्नभवति पौषीरा
त्रिःपौषमहः अविशेषइत्युच्यते विशे
षाश्चात्रगम्यतेरात्रिरित्युक्तेअहनेतिग
म्यते अहरित्युक्तेरात्रिर्निगम्यते इह

श्री
महा
भा
१८

नह्निनप्राप्नोतिअद्यपुष्यइति अद्यापि
हिविशेषोगम्यते अद्येत्युक्तेनज्ञायतेस्य
इतिअद्यपुष्यइतिविशेषोगम्यतेअविशेषो
पिनगम्यते अद्येत्युक्तेनज्ञायतेरात्रे
वादिवावेतियतोविशेषणदाप्रयोल
क्भविष्यति इहापितर्हिअद्यापिवि
शेषोगम्यतेअविशेषोपिनगम्यते रा
त्रिरित्युक्तेनज्ञायतेकदेतियतोविशे
षणदाप्रयोलप्राप्नोति एवंतर्हिन
क्षत्रेणयुक्तः कालइत्यनुवर्त्तते नक्ष
त्रेणयुक्तस्यकालस्यावयवश्चेदिकाल
नः विशेषकः पुनः कालोनक्षत्रेण
युज्यतेअहोरात्रः इहकस्मान्नयुक्तव
द्भावोभवतिश्रवणारात्रिः निपातना
देतत्सिद्धं किंनिपातनंविभाषाश्रव
णाअश्वत्थाभ्यांतिकीवैत्रेम्पइति दृ
ष्टंसाम दृष्टंसामकलेर्ढक दृष्टंसाम्ने।
सर्वत्रकलेर्ढकवक्तव्यः कलिनादृष्टंका
लेयंसामसर्वयोगेन ऊपवक्राह सर्वत्राग्नि
कलिभ्यांढग्वक्तव्यः अग्निनादृष्टंसा
मआग्नेयंअग्नौभवमाग्नेयं अग्नेःस्वमाग्नेयं
अग्निर्देवताअस्यआग्नेयः कलिनादृष्टं
कालेयं कालेरागतंकालेयं कालो

भवं कालेयं कालेस्य कालेयं कालि
देवतास्य कालेयस्थाकः इष्टे सामनि
जाते चाण्डित्यङ्गिवा विधीयते इष्टे सा
मनि जाते चाण्डिङ्गिवा विधीयते इष्टे
सामनि जाते वग्राण्डितङ्गिवा वक्तव्यः
उशानसां इष्टे साम औशानसम औशने
शातभिषजि जातः जातभिषजः शात
भिषजः शातभिषः नीपादीकक नी
पादीककव्यः हेनीपीकः नानी
पीकः नविपायाः ङितीयाविधेयत्वव
गोत्रादेकवद्विधाने औपगवके इष्टे सा
मनि जाते चाण्डित्यङ्गिवा विधीयते नी
पादीकङ् नवियायाभो यादेकवदि
धाने वामदेवात् उपदृपो किमर्थो उ
काट्. डितीतिलोपाय यास्यात् ने
तदस्ति प्रयोजने यचेतिलोपेनापान
सिद्धे एवं तर्हि सिद्धे सति यद्यनोडि
तौ करोति तत् ज्ञापयत्याचार्यः भवत
पते परिभाषे अनुबन्धकग्रहणेनसा
नुबंधकस्य उदनुबंधकग्रहणेनचना
तदनुबन्धकस्य ग्रहणमिति किमेतस्य
ज्ञापने प्रयोजनं अवासेदेश्यमेतत् सि
द्धं भवति सिद्धे यस्येति लोपेन किमर्थो

श्री
मह
भा
१५

यद्यनोडितौ ग्रहणमात्रदर्थं भूतामदे
व्यस्यान्तस्य परिहृतो रथः परिहृतो र
थः इति तदिकान्त ग्रहणे परिहृतो रथ उ
त्पन्नतदेकान्तग्रहणं कर्तव्यं येन परि
हृतो रथो रथ्यकौ न अत्र भवतीति वक्त
व्यं इदमाप्नुतं पदेः परिहृतो रथ इति प्र
तमभिधानात् पाण्डुके अप्रयोगः शाको
वकेन कथं पाण्डुकंबली पाण्डुकंबलि
नो पाण्डुकंबलिन इति इति नैतन्मत्वर्थी
यतसिद्धं पाण्डुकंबलोस्यास्तीति पाण्डुकंब
ली कौमारापूर्वकौमारापूर्ववचन इत्यभ
यतः स्त्रियाः पूर्वत्वे कौमारापूर्ववचन
इत्युभयतः स्त्रियाः पूर्वत्वे इति वक्त
व्यं अपूर्वपतिं कुमारीं पतिरुपपन्नः ।
कौमारो भर्ता कुमारी अपूर्वपतिः पति
मुपपन्ना कौमारी भार्या कौमारापूर्ववच
ने कुमार्या अणा विधीयते अपूर्वत्वेय
दा तस्याः कुमार्या भवतीति वा अथवा
कुमार्या भवः कौमारः यथैवं कौमारी भा
र्येति न सिद्ध्यति प्रयोगात् स्याभिधाने
प्रयोगात् स्यादभिधाने भविष्यति कौमार
स्य भार्या कौमारीति सास्मिन्पौर्णमासीति

पौर्णमासीतिसंज्ञाग्रहणं मास्मिं पौर्ण
मासीत्र संज्ञाग्रहणं कर्त्तव्यं असं
ज्ञायां गरीयानुपसंयोगः अक्रियमा
णे हि संज्ञाग्रहणे गरीयानुपसंयोगः
अक्रियमाणे हि संज्ञाग्रहणे गरीयान्
उपसंयोगः कर्तव्यः स्यात् मासार्धमास
योरिति वक्तव्यं स्यात् इह मा भूत्त्रयोषी
पौर्णमासी अस्मिं पञ्चदशरात्र इति संवत्स
रपर्वणोरिति वक्तव्यं स्यात् भृतकमासे।
मा भूदिति तत्र हि वक्तव्यं न वक्तव्यं इति
करणः कथं नेन नश्रुहि वक्ता करोतष
से इति लोपः कस्मान्न भवति इकारो स्याव
णस्य संस्थान् अस्य यत्कारणं यदहं विः
कथं न स्य प्रतिषेधः कर्तव्यः यदि तावत्
किमाकादेशः कस्मादनुबृहि तिभवि
तव्यं अस्य न किमः काया ननुबृहीति भ
वितव्यं अस्य वाय यद्यपि किमः उभयथा
कस्मात्यनुबृहीति भवितव्यं सर्वमस्मादि
सर्वनामसंज्ञा क्रियते सर्वं प्रजापतिः
प्रजापतिश्चकः अयश्चात् यथैव किमः
अस्यापि न किमः उभयथा कायाननुबृही
ति भवितव्यं संज्ञोपसर्जनयोर्हि सर्वना

श्री
महा
भा
८

म संज्ञा प्रतिषिध्यते संज्ञावैषा तत्र भव
तः अपोनप्त्र अयं यदपोनप्त्रियं अ
पांनप्त्रियं हविः कथं न स्य प्रतिषेधः कर्तव्यः
अपोनप्त्रे नुबृहि अपांनप्त्रे नुबृहि
अपोनप्त्रपांनप्त्रभावः कस्मान्न भवति
प्रतिसंनियोगेन ऋकारान्तत्वमुच्यते
तेनासति प्रत्ययेन भवितव्यं क्वच क्व
प्रकरणे गोपालीधुरादिभ्य उपसंख्या
ने क्व प्रकरणे पैगालीधुरादिभ्य उ
पसंख्यानं कर्तव्यं पैगालीधुरीयं माणि
बिदवीयं शातकराण्डवकस्य कर्मण्य आ
तरुद्रियं शातकर्णीयं कालेभ्यो भवव
त् कथमिदं विज्ञायते भवे प्रत्यये वि
हितास्ते भवति कालेभ्यः मासादेवेने
नास्मिन्नर्थ इति आहोस्वित् कालेभ्यो भ
वे ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति मास्या दे
वेतास्मिन्नर्थे इति कश्चात्र विशेषः
कालेभ्यो भवे प्रत्ययमात्र प्रसंगः यदि
विज्ञायते भवे ये प्रत्यया विहितास्ते
भवन्ति कालेभ्यः मास्या देवतेनास्मिन्न
र्थे इति प्रत्ययमात्रे प्राप्नोति षः कालेभ्यो
भवेन मसविधाने प्रातिपदिकमात्रात्र

संगः अथ विज्ञायते कालेभ्यो भवे य।
प्रत्यया विहितस्तत्र भवति सामान्येव
तेनास्मिन्नर्थे इति प्रातिपदिकमात्रान्
भवति सिद्धेदुभयनिर्देशात् सिद्धमे
तत्कथं उभयति निर्देशः कर्तव्यः काले
भ्यो भववत्कालेभ्यो मतउभयनिर्देशः
कर्तव्यः न कर्तव्यः भववदिति वतिना
निर्देशोयं यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्योय
त विशेषेण प्रत्यया विहितास्ताभ्यः
प्रकृतिभ्यः तेन विशेषेण सामान्येव
तेनास्मिन्नर्थे भवति ततोमी भववत्क
तास्युः अथ तर्हि प्रकृतिमात्रादुस्युः अ
नया मात्रैवामात् नामी भवत्कृताः
स्युः महाराजः ठक् प्रकरणे तदस्मिन्व
र्तत इति नयज्ञादिभ्य उपसंख्यानं क
र्तव्यं नवयज्ञो वर्ततेस्मिन्काले नावय
ज्ञिकः पाकयज्ञिकः पूर्णमासादण्
पूर्णमासादण् वक्तव्यः पूर्णमासो व
र्ततेस्मिन्काले पौर्णमासी तिथिः पि
तृव्य मातुलेति किं निपातिते
पितृमातृभ्यां भ्रातरि व्यदुलचौ पितृ
मातृभ्यां भ्रातरि यथाक्रमं व्यदुलचौ प्रत्ययौ निपा

श्री
महा
भा
८

त्येते पितुः भ्राता पितृव्यः मातुः भ्रा
ता मातुलः मातामहपितामहेति किं
निपातिते मातृपितृभ्यां पितरि डामह
त् मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् प्रत्य
यो निपातिते मातुः पिता मातामहः
पितुः पिता पितामहः मातरि षिच्च मा
तामही पितामही महिषाच्छेदस्थान
डीषि गौरादिदर्शनात् महिषा पुनरेषभ
विष्यति छेदस्थाने गौरादिदर्शनात्
छेदस्थाने ङीष् गौरादिदर्शने पितामहा
इति अवेर्मंगे सोढदूसमरीसचः अ
वेर्मंगे सोढदूसमरीसच्प्रत्ययेन प्रत्य
या वक्तव्याः अविसोढः अविदूसः अ
विमरीसः तिलान्निष्फलात् पिञ्जपीञ्जौ
तिलान्निष्फलात् पिञ्जपीञ्जौ वक्तव्यौ
तिलपिञ्जः तिलपिञ्जः पिञ्जश्छेदसि
उञ्च पिञ्ज छिंदसि उञ्च वक्तव्यः तिलो
ञ्छेदं गतनं भिक्षादिभ्योण् किमर्थं भि
क्षादिषु युवतिशब्दः पठ्यते न तत्स्या
समूहस्त्वेव सिद्धे न सिद्ध्यति अण्
जादिलक्षणो जप्राप्तः तद्बाधनार्थं अ
नन्तरं पठति भिक्षादिषु युवतिग्रहणं

नर्थकं पूर्ववत्तावदप्रसिद्धत्वात्प्रत्ययवि
धौ भित्तादिषु प्रवृत्तिग्रहणमनर्थकं
किं कारणं पूर्ववत्तावदप्रसिद्धत्वात्प्रत्यय
विधौ पूर्ववत्तावदत्र भविष्यति भस्याढे तद्धि
ते पूर्ववद्भवतीति सिद्धं प्रत्ययविधौ भि
त्तादिषु प्रवृत्तिग्रहणमनर्थकं किं का
रणं पूर्ववत्तावदप्रसिद्धत्वात्प्रत्ययविधौ पू
र्ववत्तावदत्र भविष्यति भस्याढे तद्धिते पुव
द्भवतीति सिद्धं प्रत्ययविधौ गोत्रोत्तरप
दस्य भस्त्राश्चेति वक्तव्यो बुद्धावासमोहावा
र्येके अजेन वर्ज्य सर्वे प्रतिषेधार्थं अजो
ऽवुञ्भवति सर्वे विप्रतिषेधेन अश्वोत्सवक
याः कपोतकापोते बृश्चावकाशः स्तोत
कायतिके इह हो भयं प्राप्नोति उपगावके
कापस्वके वुञ्भवति सर्वे विप्रतिषेधे।
न सत्तर्हि सर्वे विप्रतिषेधो वक्तव्यो न वक्त
व्यः तद्येतन्तत्सर्वापिवुञ्परमञ्जेवा
यत इति अथवा इष्टवाचीपरशब्दः विप्र
तिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति ठकञ्विप्र
तिषेधात् ठकञ्भवति विप्रतिषेधेन को
वकस्याः मत्कसाकुके अजः सपवस्तो
भवं प्राप्नोति शापकुलिके शौनकिके

श्री
महा
भा
८२

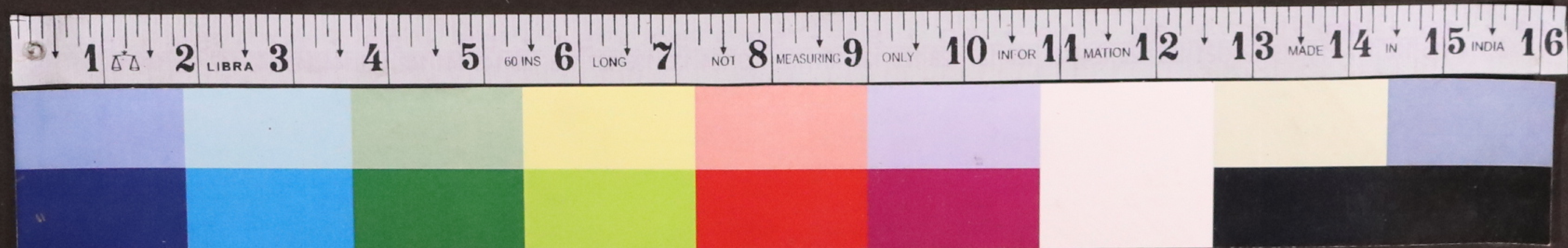
ठकञपतिविप्रतिषेधेन केदाराय
ञ् गणिकायाश्चेति वक्तव्यं गणिका
णां समूहो गाणिक्यं ब्राह्मणा किमर्थं
ब्राह्मणादिभ्यो यञ्विधीयते न यत्र प्र
कृतः सोऽनुवर्तते नह्यस्ति विशेषो ब्रा
ह्मणादिभ्यो यञ्वा यञो वानदेवरूप
मत्र स्वरः पूर्वत्र हि यञि सति यद्ब्राह्म
णादिभ्यो यञ्ने शास्ति नन्त्रापयत्ना च
यो ऽसमेभ्यो ण्य भवतीति किमेतत्।
सज्ञापने प्रयोजनं यत्प्रकरणे ह्य
दुपसंख्यानमिति वा द्विषा निवर्तते
ढो भवति यत्प्रकरणे हायोपसंख्या
ने कर्तव्ये इष्टानोमसमूहः स्याः षड
हः ग्रामजन ग्रामसमूहायाभ्यो चेति
वक्तव्ये जगता मसायता अह्नः खः
अह्नः खो वक्तव्यः अह्नां समूहः अही
नः क्रतौ क्रताविति वक्तव्यं इहमाभूत्
आह्नयः नपाद्मानेभास्करानाम
त्यवः पार्श्वाः स्मा पार्श्वाः समवक्तव्यः
पर्शूनां समूहः पार्श्वम् यदिमचाकिय
ते इन्संज्ञा न प्राप्नोति पूर्वत्र हि ताद्धकत्व्यः
खेस्फिकादिके रुपयक्रोत्सक किमर्थं।

टिठिकादिष्वलुक्शब्दः पठ्यते नाव
श्यमेतेष्वेव सिद्धं न सध्याति चाषो
ल्ककेयोश्छेरस्याप्रदानप्रयोगेस्य रुप
ने चाषणा कि किंदे विना यड्लुकोव
दविनेनयोः कुरुसिभामृहिकोनाट
यणेते यमवर्देणतेतवेतावन्नदात्रारी
यदेतर्हिप्रयोजने ग्रथमोल्लुकागोत्रे
मत्रगोत्राग्रयोजुजन्माकः नहायनार्थ
पतद्दपिनास्तिप्रयोजनं वहुवचनो
मानोमाम्नहिकः वद्धृणवल्लुक तत्र
लकिकेतेन दाकादेरिमेवसिद्धं नसि
ध्यति गोत्रेलगचीमल्लुकप्रामोनिग्र
जसिद्धिरनदानाहः कोत्थिः स्वङ्कामा
लवात प्रन्थयात्मादेरितिकजसिद्धः कि
मर्थं तद्दकमालवपाद्धः टिठिकादिषु
पठ्यते गोत्रप्रयोत्रुनप्रामः स्वडाथ
नार्थिः गोत्राडुजन्नवतद्गोत्रे गोत्राडुज
भवतीन्यचाते नव तद्दकमालवपाद्धा
गोत्रे नचगोत्रसमदाभागोत्रत्रहणान
रहाते तयथा तनपसमदाभोजनप
द्रयद्यहणारहाते कामिकोसलीयाऽति
युजनभवति तदेतविधिनाप्राप्नोतितदे

श्री
महा
भा
८३

नान्नसमर्थवनः परिगणितेषु कार्येषुत
देविधिः नचेदेतनपरिगणणेन ज्ञापके
स्यात्तदेतन्मे पवेतर्हिज्ञापयत्याचार्यः
भवतीहतदेतविधिः तयाचापिशला
विधिः पवेचापिशलोविधिः पवेचक्रला
आपिशलेराचार्यस्यविधिमुपपद्योऽभ
वति येनरत्ननिकमन्यायपति येद्वेलो
समृद्धोयेनकेग्रनजितिकिमर्थं प्र
येहेनोसमृद्धः प्राप्तोनवेसेनायोनिप
माथवा प्रग्यवाग्निघमार्थायमारभः
तद्दकमालवकप्राह्मणेनाथामेवक्र
माभूत् सौद्दकमालवकमन्यादिति।
यथावाध्येतवाजवुजा प्रग्यवाज्ञापय
त्याचार्यः पूर्वोपितुजपरमजेवाधतइ
ति नन्वेवाकेगोत्राडुजवचनेगोत्रेमिति
तदेतविधिनाप्राप्नोति तदेतान्नसमर्थेन
इतिज्ञापकेस्यात्तदेतन्मे पवेतर्हिज्ञापय
त्याचार्यः भवतीहतदेतविधिरितिकथं
पुनरेतदुभयंज्ञापकेज्ञापयितुं भवति
चतदेतविधिः पूर्वश्रवुजपरमजेवाधत
इति उभयंज्ञाप्यते अनपकरोत्तद्दक
मालवान्सेनासंज्ञायां अत्तपकरोत्तद्द
कमालवान्सेनासंज्ञायामितिनकथं सो

इकमालवी सीमा चेत् द्वौ इकमालव
कमन्यदिति पाशादिभ्यो यः पाशानां
णासमवात् प्रथमवानादर्शनादसमू
हः प्रथमवानानामदर्शनात्प्रकोय
सामूहिकेषु वानसामूह्य पाः स्वस्थ
स्थानादर्शपेते ननु इदानीमिदं भवति
वाम्पेतिश्रीचेवेन श्रीजोवाने वाम्पेति
प्रथवास्थस्थवानाप्रपिदर्शपेते नघया
सर्वावानः उभयोवानः सर्वमोवानः वा
नवोव दिशोरस्या इति चकच खलादिभ्य
इनि चकचः खलिनी ऊकिनी कुडुमि
नीति विषयो देशे विषयाभिधानेजन
पदेस्य वचन विषयात् विषयाभिधा
नेजनपदेस्य वचन विषयात् कवाः
श्रेयान्नो विषयः श्रैयाः वैगाः महाकु
शः गोथायादिभ्यो वा गोथायादिभ्यो वि
वङ्ति वक्तव्यो गोथारः गोथारयः वाम
नः वामानयः शैवः शिवयः राजन्यादि
भ्योवुञ् राजन्यादिभ्योवाञुन्वक्तव्याः
राजन्यः राजन्यकः दैवयानवः दैवयान
वकः विल्वनादिभ्योनित्यान् विल्वना
दिभ्योनित्यमित्यवक्तव्यो वैल्वनकः आ
वरीयकः आत्मकामेयकः नन्दी

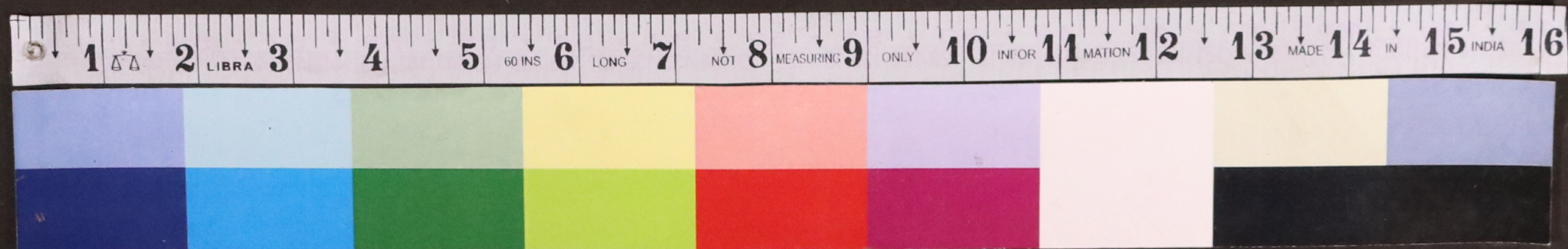
श्री
महा
भा
ष्य

देवदत्तकः नवाभ्यधेयस्य निवासवि
षयत्वात् निवासविवक्षायामलप् विषय
विवक्षायाम् अयोमविष्यति इदंतर्हि
प्रयोजनं पर्वताः कास्याहनित्यो विधि
र्हविभाषेति एतदपिनास्ति प्रयोजनं
यावता यदभिधेयस्यनिवासस्य विषय।
स्याभिधेयस्य निवासविषयत्वात् नि
वासतायामलप् विषयविवक्षायामयः
सोस्यादिरिति छन्दसः प्रगाथ विधानेन
पुंसकान्त्यार्थ उपसंख्यानं कर्तव्यं त्रि
ष्टुबनुष्टुभं छन्दः पुनः ष्टुभं जगत्येव
जागतेन दर्शनेन तत्र किमर्थमिमा
श्रु भावश्री निर्देशेन यो यो स्ववस्प
प्यस्मै यावस्याधीनेप्यस्मै नेनयोराव
यपकः समावेशः भवति हि कश्चित
पादे पठति कुतस्त्यादि अक्रामीस
ने कान्त्वयानि सामानि यधैव सामया
मोदेशे विद्यकइति प्राप्नोति नैष दोषः
तादर्थ्यात् ताच्छब्द्यं भविष्यति उवर्थो
थ्रमवस्य मिह उवथ्यान्यधीते औक्थि
कः यत्तमधीते याज्ञिकः यद इदानीमो
विद्यका याज्ञिकं चाधीते तत्र कर्थ भवि
तव्यं औक्थिको याज्ञिक इत्येव भवित

थं कथं नवेदंश्चप्रतिपालक नवेदंश्चप्रति
पालश्चवक्तव्यः नवेदंश्चप्रतिषधश्च सर्वहि
वक्तव्यः नवक्तव्यः इहाप्यभिसेश्चाह्लभ
थे उविषकामधीते उवथान्यधीतेऽ
विषकइति नवेद्यैपाश्चवृयोः समानार्थ
योरेकेनविग्रहाश्चपरस्मात्तउत्पत्तिर्भवि
ष्यति अविरविकन्यायेन तद्यथा अवे
र्मांसमितिविग्रहाविकशब्दादुत्पत्ति
र्भवत्याविकमिति एवमवथान्यधीते
इतिविग्रहातेउपकइतिभविष्यति
उविषकामधीतइतिविग्रहवाक्यमे
व विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पा
देरिकक्स्मृतः विद्या वायसविद्यिकः
लक्षण गौलक्षणिकः आश्वलक्षणि
कः कल्प पाराशरकल्पिकः मातृक
ल्पिकः मातृ सूत्रवार्त्तिकसूत्रिकः अक
ल्पादेरितिकिमर्थं कल्पसूत्रः विद्याचा
नङ्गक्षत्रधर्मसंसर्गत्रिपूर्वेतिवक्तव्यः आङ्ग
विद्यः क्षात्रविद्यः धार्मविद्यः सां
सर्गविद्यः त्रैविद्यः आख्यानाख्यायिकेति
हासपुराणेभ्यश्चठञ्वक्तव्यः यावक्री
तिकः प्रैयंगविकः यायातिकः आख्या
न आख्यायिका वासवदत्तिकः सौमनो

श्री
महा
भा
८५

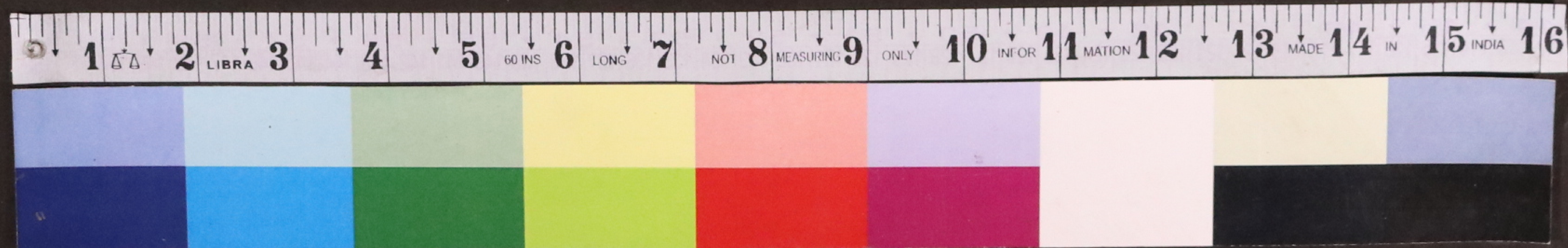
त्तरिकः ऐतिहासिकः पौराणिकः स
र्वसादेर्द्विगोश्चलः सर्वसादेर्द्विगोश्चलो
वक्तव्यः सर्ववेदः सर्वतन्त्रः सार्वतन्त्रिकः स
संग्रहः पंचकल्पः द्वितन्त्रः अनुसूर्लक्ष्य
लक्षणे सर्वसादेर्द्विगोश्चलः इकन्पदो
त्तरपदाच्छतषष्टेः षिकन्पथः अनुब्रा
ह्मणं ये पाणिनशाकटायनः कथमनुब्राह्म
णी अनुब्राह्मणिनः इति नैतन्मत्वर्थी
केन सिद्धं वसन्तादि अनुकोऽयं निर्देशः
अधीते वेद निवर्तते न च वसन्तो नामा
ख्यायमस्ति नैष दोषः साहचर्यात्ताच्छ
ब्द्यं भविष्यति वसन्तचरितमध्ययनं व
सन्तोऽध्ययनमिति प्रोक्ताल्लुक् अनुको
ऽयं निर्देशः प्रोक्तादिति भवितव्यं सोऽयं
निर्देशः सूत्राच्च कोपधात् संख्याप्रकृते
रिति वक्तव्यं इह माभूत् माहावार्त्तिकः
कालापक छन्दो किमर्थमिदमुच्यते
अप्रत्याभिधेयत्वादनित्यत्वात् छन्दो ब्रा
ह्मणानि तद्विषयवचने अप्रत्याभिधे
यमनित्यं भवति पाणिनीयमिति वा भ
वति पाणिनीया इति वा अप्रत्याभिधेय
त्वादनित्यत्वात् छन्दो ब्राह्मणानामप्यनि
त्यता प्राप्नोति इष्यते च तद्विषयेव स्या।

दितितद्वेत्तेप्राणवयत्नेनसिद्धानीतिछं
दोब्राह्मणानेनतद्विषयवचने एवमर्थ
मिदमुच्यतेप्रपिप्रयोजनमेतत् किंत
र्हीति तत्रयथाधिकारंतद्विषयप्रसंगः
तत्रयथाधिकारंतद्विषयतांप्राप्नोतिपु
धीतेवेदनिर्वर्तनेनाध्येतृवेदितृषुव
नतद्विषयतास्यात् येप्युपचारास्तत्र
स्युःयथेहभवतिपाणिनीयं महत्सु
विहितमितिएवमिहापिस्यात्कठेमह
त्सुविहितमिति सिद्धंतुप्रोक्ताधिकारेत
द्विषयवचनात् सिद्धमेतत्कथंप्रोक्ताधि
कारएवतद्विषयतावक्तव्यातेनप्रोक्तं
छंदोब्राह्मणानामध्येतृवेदितृरितितत्र
ह्यध्येतृवेदितृग्रहणंकर्त्तव्यं नन्वेतद
पिक्रियतेपरार्थमेतद्भवति तस्यैतेन
हेदेतिएवंतर्हियावदिहछंदोब्राह्मण
ग्रहणंतावेतत्राध्येतृवेदितृग्रहणंकर्त
व्यं ननुचेदापिक्रियतेपरार्थमेतद्भवति
तददेनेनेदृयौतिएवंतर्हियावदिहछं
दोब्राह्मणग्रहणंतावत्तत्राध्येतृवेदितृ
ग्रहणं मन्ववतनापिक्रियतेपरार्थंतद्भ
वति पुराणप्रोक्तेषुब्राह्मणकल्पेषुन
कारेभिछंदसीतिः स्वाछंदोग्रहणं

श्री
महा
भा
८९

क्रियते नत्वध्येतृवेदितृग्रहणंकोन
त्रविशेषः याज्ञवल्क्यादिभ्यःप्रतिषेधः
याज्ञवल्क्यादिभ्यःप्रतिषेधोवक्तव्यःया
ज्ञवल्कानिब्राह्मणानिसौलभानि
किंप्रोक्ताधिकारेतद्विषयताक्रियतइ
त्यतोयाज्ञवल्क्यादिभ्यःप्रतिषेधोवक्त
व्यःनमाह सर्वथायाज्ञवल्क्यादिभ्यः
प्रतिषेधोवक्तव्यः इतिर्वाप्रोक्ततद्विष
यः पुराणाइनिःप्रोक्तेतद्विषयोभवती
तिवक्तव्ये इयिनिःप्रोक्तेतद्विषयोभव
तीत्युच्यते पैंगीकल्पः प्राप्नोति
काश्यपककौशिकग्रहणांकल्पेनि
यमार्थंइत्युक्ते काश्यपकौशिकाभ्या
मेवइनिःकल्पेतद्विषयोभवति ना
न्योभ्यइति एकाकिणादीनांतद्वि
षयतानप्राप्नोति नैतिरोयाः वामतेन
वीयाः यदिपुनःछंदसःप्रोक्तेतद्वि
षयाभवतीत्युच्यते एवमपिपैंगीकल्पः
प्राप्नोतिकाश्यपकौशिकग्रह
णंचकल्पेनियमार्थमित्येव एवमपि
न्याणिकाणांतद्विषयतानप्राप्नोतिकौ
ठः कांककंःसौरःपैप्पलादःछंदोग्रहणा

दयस्त्राप्योन्नसिगिकानप्येतद्वेदित्रोरेव
वाधेरन् यनेउपचारास्तत्रनवाधेरन्नि
तिसिगाप्रोक्ताः प्रोक्ताश्तनिमुत्तनहि वि
शेषाः ननुचोक्तं याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रति
षेधश्तिवद्यनेनतत् याज्ञवल्क्यादिभ्यः
प्रतिषेधस्तुल्यकालत्वादिति नैषवक्त
व्यंतद्विषयताचनभवतीति कथंकाश्य
पिनः कौशिकनश्तिश्तिः प्रोक्तेनिद्विष
योभवतीत्युच्यमानेवशंपकाश्यपकौ।
शिकग्रहणंकर्त्तव्यंनियमार्थमिह्मेवो न
देवराचीविभंथंभविष्यतिकथंपारा
शिराणोभिक्षवः शैलालिनोनटाःश्रुग्रा
पिनद्विषयताचेत्यनवर्त्तिष्यते नदस्मि
न्नेतन्निनस्यति अथरम्भकिंपुनरयम
कृयोगः प्राहोस्वित्ताम्नायोगाः किंचा
तः यदिकयोगः देशेनज्ञाप्रीतस्यान्नद्व
त्तिः कर्त्तव्या नहिकयोगेनद्वत्तिर्भवति
कथंज्ञापनेयदयंनदधीतेनतद्वेदेतिद्वि
तद्ग्रहणंकरोति अथनानायोगाः ए
रजिनेत्रमादिनकर्मणाचदेवसर्वोत्पम
र्थोदेशेनतस्यापविषयस्यात् यथैकोसि
नयास्त अथलतावद्गत्तदेकयोगाःनत

चोक्तंदेशीतन्त्वाम्नीत्यस्यान्नद्वत्तिः
कर्त्तव्या नह्येकयोगेनद्वत्तिर्भवति
इति एकयोगेप्यन्नद्वत्तिर्भवतिक
थंज्ञापनेयदयंतदस्यास्मिन्निति
मत्तविति द्विस्तत्ग्रहणंकरोति अ
थनयधीतेनतद्वेदेतिप्रमाश्वतमाचार्य
स्यशाकामकते अथवापुनः सन्तुनाना
योगाः ननुचोक्तमोरञिप्यवमाधनं रु
माणंयथैवमवीत्यमर्थादेशोनस्यैवविष
यस्यादितिनैषदोषः यो हृष्यवदधिकाः
नद्यायोगोमृषाप्रवद्विंतसर्वैचोघगच्छ
तितद्दधिकारः ओरञ् ओरञ्विधे।
द्दञपविप्रतिषिद्धं ओरञ्विधेर्मतब्
भवति विप्रतिषेधेन ओरञोवकाशःक
ट्ठत्वकानतं मत्पोवकाशः उद्वेवाव
ती मघकावती इहोभयंप्राप्नोति इक्षुम
तो द्रुमतो मतब्भवतिविप्रतिषेधेनम
तोग्रवक्तव्याम् अंगग्रहणंकिमर्थं
अथवाहत्य उग्रहणंमागविशेषणं।
वित्ताधेन वकवौगादितिष्यथाकिया
माणेऽंगग्रहणंवकनग्रहणंकस्य
विशेषणंस्यात् मन्वेतविशेषणंतत्र

कोदोषः इहापि प्रसज्येत मालावतां
निवासो मालावतं नयामन्त्वर्थ किम
र्थेन यामन्त्वविधीयते न तदस्यास्य
स्मिन्निति मतुविधिर्व सिद्धं नयामन्त्व
वचने मत्वर्थीयविधानात् नयामन्त्व
वचने क्रियते मत्वर्थीयविधानात् अथम
त्वर्थीयविधीयते स विशेषविहितः मास
त्वविहितं मतुं बाधेत निर्देशादर्थैवे
निर्देशार्थं चेन यामन्त्ववचनं क्रियते
निर्देशार्थे भमनन्यथा स्यात् उशुर म
हिषाश्च निवक्तव्यं महिषान् नडादीनां कु
क् यदिह्रस्वं कुक्करणादि क्रियेत कुटि
प्रत्ययादेरिमादेशादेशान्नपपत्तिः नादि
त्वात् कुटित्वप्रतिपादेरिमादेशाप्राप्त
पपत्तिः कुटिकिनेनादिना नादेशो न प्रा
प्नोति एवं तर्हि ह्रस्वीतः करिष्यते ह्रस्वीत
ह्रस्वान्ते यदि ह्रस्वीतः ह्रस्वत्वं वक्तव्यं कुमु
दीयाः परोक्षः सान्तिकाः इति सिद्धं
सिद्धं भवति अथ तर्हि पादिः नन्वचो
के कार्यकिनेनादिना नादेशान प्राप्नोति सि
द्धं नादिशब्दकुटत्वात् सिद्धमत्र वक्तव्य
कुशादि ह्रस्वे निवक्तव्येन न हि वक्तव्येन

वक्तव्ये न वक्तव्ये सति योगात्सिद्धमत्रि
योगः करिष्यते कशपत्त्रश्चायेते शक्ति
योगानाम चकारः कर्तव्यः ऊष्ठ किंच य
श्चान्यन्यामोति प्रादेशः सिध्यति सूत्र त
र्हि भिद्यते यथान्यासमेवास्तु न न्वाके
र्वीते ह्रस्वत्वमिति निपातनादेतत्सिद्धं
किं निपातने कुमा ह्रस्वत्वं चेति न तर्हि
ह्रस्वीतेमति निपातने कर्तव्यो परोक्षव्य
पदेशः यहितत्केणा इति ह्रस्वत्वेन का
दिमात्रेशाकंज्ञाते इहापि प्रसज्येत म
हीकलः परीवारः कुमारीकाम्यतीति
तस्मादुभाभ्यामेतद्वक्तव्यो कुम्माह्रस्वत्वं
चेति ॥ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलि
मुनिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये च
तुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथममा
ह्निकम् शेषे शेष इत्युच्यते कः शेषः
अपत्यादिभ्यो येऽन्येऽर्थाः स शेषः किम
र्थं पुनः शेषग्रहणं शेषश्च कस्यो यथा
स्युः स्वार्थो मा भूवन्निति नैतदस्ति प्रयो
जनं इदं तावदयं प्रष्टव्यः अपत्यादयः
र्थाः कस्मान्न भवन्तीति अयत्यादिष्वर्थे
ष्वनादयो विधीयन्ते ते न स्वार्थे न भवि

धेति इमेतर्हि ज्ञानादिस्वर्थेषु विप्रीये
तेनेनसार्थेनभविष्यंति कथंपुनर्वि
हीयमानावादयोज्ञानादिषु शक्यावि
ज्ञाते पुनर्वनिषेधोनेनअवादयः यथ
न्ववनेनेवादयः याघापराप्रकृतिस्तस्या
स्तस्याः सर्वैः सर्वैः प्रयोगाः प्राप्नुवंति एवं
तर्हि ज्ञानादिषु श्वादीनेपोविप्राम
ते पुत्रकेवबहूनोपेताप्रपन्नमानोप
मवेनेनयोगामपेक्षते वहूनोप्यपेक्षा
भवति तद्यथा कथादिषु यथाविप्राव
प्रयोगः इतिसामान्ये सविशेषकं सर्वम
पेक्षते अथवापुनरस्तु वहूनि ननुचो
केषायापराप्रकृतिः तस्याः तस्याः सर्वैःसु
वैप्रयोगाः प्राप्नुवंतीति नैषदोषः सर्वह
न्ववनिषेधे राघवारपाराहुर्वोग्रामा
घोवजो राघवारपाराहुर्वो ग्रामादि
भोदकज्र राघवारपाराहुलो ग्रामाघी
यन्नावितिप्रतउत्तंपठति शेषवचने
चादीनामपन्नादिषुप्रसंगार्थं शेषव
चनेक्रियते शेषचारणोयथास्युः अपन्ना
दिषुमाभूवन्निति कथं चप्राप्नुवंति न
स्येदवचनात्प्रसंगः तस्माद्विशेषाद्येने

श्री
महा
भा
९८

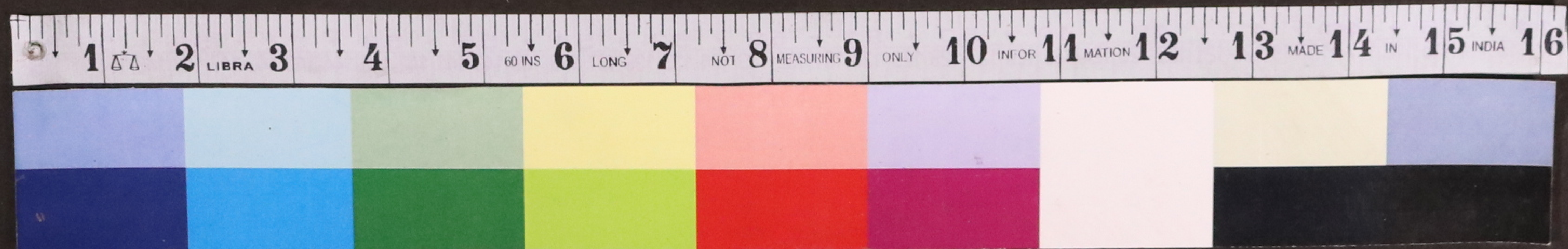
अपनेभसमूहोविकारोनिवासइति विप्र
तिषेधात्सिद्धं अणामस्यः कियंतस्वादय
इति अणादयोभविष्यंति विप्रतिषेधेन
वापरत्वाद्धादीनां नवाप्रकोविप्रतिष
धः किंकारणंपरत्वाद्धादीनां विप्रति
षेधेपरमित्युच्यते सर्ववाणादयः परेवा
दयः परेणास्युः करिष्यते सूत्रविपर्या
सश्चकृतोभवति अणापवादत्वाच्छादि
षयेचादिप्रसंगः अणपवादत्वाच्छादी
दीनामविषयेवादयः प्राप्नुवंतीति नै
षदोषः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाणवि
षयेचादयोभवंतीतियदयंफक्कंचेति
फंशास्तिफक्ल्पति नेतदस्तिज्ञापकं कि
मर्थमेतत्स्यात् सौवीरगोत्रेस्तिनिर्वृत
ते नफफिंत्रेत्सौवीरगोत्रसमर्थैर्गार्ग्य
हाणांमाभूदिति केवलज्ञापके देवयान्वय
ह्णांदिविषये भाषापाणग्रहणेनेवा
सिकेषुराष्ट्रावारराष्ट्रावारपाराद्धिरद्दी
तादपि अवारपाराद्धिरद्दीनादपीति
वक्तव्ये पारावारीणाः कथादि ग्रामाच्चे
तिवक्तव्ये ग्रामेयकः तत्तर्हि वक्तव्येन
वक्तव्यः कर्मादिभ्यः फक्निजयग्रामादि

मेतदनुवर्तिष्यते कुलकुक्षिग्रीवाभ्यो
गः शाकोपके कण्ठेकालेयकः कुल
स्यापत्ये कुक्षिग्रीवात्कन्फनः कुल
स्यापत्यं कौलेयः इति भविष्यति कुक्षिग्री
वादपि फञ्जे नात्कन्नभविष्यति कथं पूर्वा
वाहल्पस्यापत्यमपि निवक्तव्यं वाह्लायनी
उदीच्यावोपदीयनी एकोरश्ममनवघ्न इति
किमर्थं शोकवकोमनवघ्नः एकोरश्मवघ्न
ग्रहणमनर्थकं चमनवघ्नानन्तस्य योगविभा
गानात् एकोरमनवघ्नग्रहणमनर्थकं
किंकारणं मनवघ्नान्तस्य योऽत्र विधाना
तस्येयं मनवघ्ने मनवघ्नस्य चतुर्नविधीय
तेसवायकोभविष्यति एवं तर्हि ज्ञाप
यत्याचार्यः अमनवघ्नमनवघ्नस्य पक्रा
णेभवतः इति मनवघ्नस्य फकरणे ज्ञाप
कमिति चेन्नानिष्टत्वात् अमनवघ्नस्य फ
करणे ज्ञापकमिति चेन्न न किंकारणं अ
निष्टत्वात् नह्यमनवघ्नमनवघ्नस्य फ
करणं विष्यते किं तर्हि ऋजेनवघ्नेन ग्र
णं ग्रहणं चर्याकक्कादिभ्यो विधाना
त् ग्रहणं ग्रहणं चानर्थकं किंकारणं क
क्कादिभ्यो ग्रहणं विधानात् कक्कोरिपा

श्री
महा
भ ५

रादयोगमभविष्यति अव्यायान्ते परिमा
णं कर्तव्यं अमेरुकेन सिद्धमस्त्वावि
पिर्धो व्याघ्रान्सरतः अश्मा अश्मान्यः इह
इहन्यः कुकुलः त्वमसि ततस्त्वः यतस्त्वः
त्रयत्रन्यः नत्रन्यः इतरथा ह्योत्नरहोप
दिष्ट पारुत्वात्तोप्रतिषेधोवक्तव्यः स्यात
उत्तराहः उपदिष्टः पारुतरे स्यमभुवे
स्यपतेः भुवेवक्तव्यः नित्यः निसेयाते
स्यव्यक्तव्य इति विष्टः अरणपालावक्त
व्यः आरणाः समनसः हरादेम्यो वक्त
व्यः हरेन्यः उत्तरादाहञ् उत्तरादाहञ्
वक्तव्यः उत्तराहः अव्ययात्त्यप्याविष्ट
योपसंख्यानं छन्दसि अव्ययात्त्यविष्ट्य
आविस्त्यः छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यं
विशेषणं ये नदाह अव्ययतीरकृप्योत्तरप
दोदीच्य ग्रामकोपधविधेर्हृद्धाच्छो विप्र
तिषेधेन अव्ययतीरकृप्योत्तरपदोदीच्य
ग्रामकोपधविधेर्हृद्धाच्छो विप्रतिषेधे
न अव्ययतीरकृप्योत्तरपदोदीच्यग्राम
कोपधविधेः हृद्धाच्छो भवति विप्रतिषे
धेन अव्ययात्तावत्भवतीत्यस्यावकाशः
अमात्यः कस्यावकाशः शालीयोमालीयो

यः आरादुभयं प्राप्नोति आरातीयः ती
रोत्तरपदादञ्भवतीत्यस्यावकाशः
कवतीरं कावतीरी कस्य सपूर्वाय
मतीरादुभयं प्राप्नोति वायसतीरीयः
रूप्योत्तरपदाञ्ञ्यो भवतीत्यस्यावका
शः चारणारूप्यं वणारूप्यं रूप्याञ्ञसि
सपूर्वमाणिरूप्यादुभयं प्राप्नोति मैचा
पिरूप्यं परत्वाद्योपधलक्षणोञ्भवत्यथ
नै मालिरूप्यकः उदीच्यग्रामाश्चबहु
चोनोदात्तादञ्भवतीत्यस्यावकाशः
शिवपुरः शैवपुरः कस्य सपूर्ववाउवक
षादुभयं प्राप्नोति वाउवकषीयः कोप
धादण्भवतीत्यस्यावकाशः निलीनकं
नैलीनकः कस्य सपूर्व डौल्लकादुभयं
प्राप्नोति डौल्लकीयः नैमष्ठञ्ञिठौ नैम
स्यावोदिभ्यः ठञ्ञिठौ भवतो विप्रतिषे
नञ्प्रत्ययान्तभवतीत्यस्यावकाशः कुल
नः ठञ्ञिठयोरवकाशः कारन्तरिकी
कारन्तरिका आरान्नामवाहीकग्रामस्त
स्मादुभयं प्राप्नोति आरान्कीआरान्कानी
रोत्तरपदादञ्भवतीत्यस्यावकाशः का
लतीरं कालतीरी ठञ्ञिठयोः सपूर्वका

श्री
मह
भा
४४

लीरो नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्रा
प्नोति कालीरिकी कालीरिका रूप्यो
त्तरपदाञ्ञ्यो भवतीत्यस्यावकाशः वाण
रूप्यं वाणारूप्यं ठञ्ञिठयोः सपूर्व
दाशारूप्यं नाम वाहीकग्रामस्तस्माद्
उभयं प्राप्नोति नैचापिठञ्ञिठौ परत्वा
द्योपधलक्षणोञ्भवत्यथ दाशारूप्य
कः उदीच्यग्रामाच्चबहुचो नोदात्ताद
ञ्भवतीत्यस्यावकाशः शिवपुरः शै
वपुरः ठञ्ञिठयोः सपूर्व शाकलं ना
म वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति
शाकलिकी शाकलिका कोपधाद
ण्भवतीत्यस्यावकाशः निलीनकं
नैलीनकः ठञ्ञिठयोः सपूर्वसोम
कं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं
प्राप्नोति नैचापिठञ्ञिठौ परत्वात्को
पधलक्षणो कोपधेन सौमकीयः
वा ठञादीनोऽपवादत्वान्न हि विषये
चाभावादिति रोषो नचार्थो विप्रति
षेधेन किं कारणं ठञादीनोऽपवा
दादत्वान् ठञादयः अपवादाः न हि
षये चाभावादिति शेषो नहि विषये कुच

विषयेऽन्यभावी नामभावः कोपधाद
णः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थं अयंच वा
प्यस्त्वेकोऽविप्रतिषेधः कोयंकोपधाद
णाकृस्यच किंकारणं कोपधादणः पु
नर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थं अयं सिद्धो वा
णउत्सर्गोऽविकल्पः पुनर्वचनमेतस्य
योजनं येनैतदपवादाः शामवंतिन
ष्ठाथनार्थं सर्वेष्वेवतदपवादमजेवा
धेत एवं कृमपिवाधेतनतस्मादतोऽ
नेकोपदप्रतिषेधः तस्मादतोऽद्यनेको
पदादञः प्रतिषेधो वक्तव्यः मध्येऽपवा
दाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त इत्येवं कोपधाद
ण अञं वाधिष्यते केन वाधिष्यते का
वोदेशकालाठ्ठञ् छात उदेशाठ्ठञ्
कालाठ्ठञ् इत्येतद्भवति विप्रतिषेधे
न छस्यावकाशः शालीयः मालीयः
उदेशाठ्ठञ्भवतीत्यस्यावकाशः नि
षादकर्षुः नैषादकर्षुकः उभयं
प्राप्नोति दाविकर्षुकः कालाठ्ठञ्भ
वतीत्यस्यावकाशः अयं मासिकं सां
वत्सरिकं छस्य स एव मासाउभयंप्रा
प्नोति मासिके नवचारणाकाड्वति

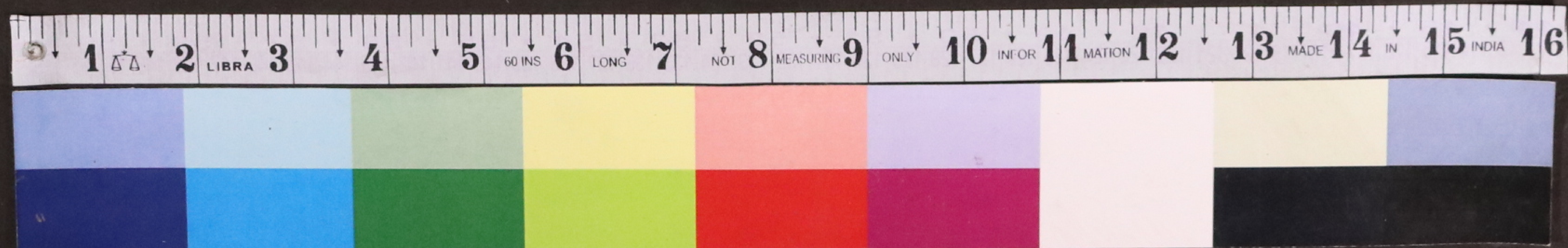
श्री
महा
भा
४२

विप्रतिषेधेन अणोऽवकाशः पौषक
स्यसएव स्नातेरुभयंप्राप्नोतिस्नौवातः
प्रत्ययात् ठक्स्यलोकाड्वतोविप्र
तिषेधेनठुलोवकाशः दौवानने दिवा
तने छस्यसएव मानः शाहाउभयंप्रा
प्नोति प्रातस्तने शरीरावयवाद्यतठ्
ड्वति विप्रतिषेधेन यतोऽवकाशः दं
त्यं ओष्ठ्यं छस्य स एव पादउभयंप्राप्नो
ति पद्यं वर्गान्ताच्चाशब्दे यत्खौ छाड्
वतो विप्रतिषेधेन यत्खयोरवकाशः
अकूरवर्ग्यः अकूरवर्गीणः छस्य स एव
वासुदेववर्गी उभयंप्राप्नोति वासुदेव
वर्ग्यः वासुदेववर्गीणः वृकचेनोदा
ताठ्ठञ् छाड्वति विप्रतिषेधेनठञोव
काशः नस्मनने नतानतिकः छस्य
स एव सामस्तौ उभयंप्राप्नोति सामस्ति
कः प्राग्यस्यानेभ्यष्टक् छाड्वति।
विप्रतिषेधेनठञोवकाशः शौल्किके
गौल्मिके छस्य स एव आपणौ उभ
यंप्राप्नोति आपणिकः विप्रयोनिसे
वेभ्योभ्यो वुञ्छाड्वति विप्रतिषेधेन
वुञोवकाशः औपध्यायकं पैतामह

के ह्रस्वसमपवश्होभयेप्राप्नोति स्रा
चार्यके मातलके मतनमक्ष्वकाङ्वति
विप्रतिषेधेन ह्नोवकाशः हौत्न
के स्रास्के ह्रस्वसमपवश्होभयेप्राप्नो
ति शास्त्रके मात्रके तृणयटोह्काङ्
वतिप्रतिषेधेन तृणमयटोस्वकाशः
देवदत्तरूप्यं देवदत्तमयं ह्रस्वसमपव
चाप्तस्याङ्भयेप्राप्नोतिवाप्तदत्तरूपं
वाप्तदत्तमयं प्रविनाडुक ह्रादवति।
विप्रतिषेधेन ह्नकोवकाशः स्राष्टषिकं
शाषकुलिकः मोदकिकः ह्रस्वसमपव
पाम्यमाङ्भयेप्राप्नोति पायसिकः गो
चक्तियाखिप्पावह्लेवुत्र ह्राङ्व
तिविप्रतिषेधेन ठञोवकाशः ग्लौव
कायनः ग्रेगतेकः ह्रस्वसमपवश्होभ
येप्राप्नोति गार्गकः वात्सकः मालव
कः गोनिरंतेवाभिन्नात्तोणाभ्यः ह्रा
ङ्वतिविप्रतिषेधेन गोनिरवकाशः
ह्रादिङ्विणः लोहवविः ह्रस्वसमपवश्
होभयेप्राप्नोति स्रारुणिनः शान्याय
निवः पत्रपूर्वादनकाङ्वतिविप्रति
षेधेन प्रज्ञोवकाशः उष्ट्रः उष्ट्र उष्ट्र

षो ह्रस्वसमपवश्होभयेप्राप्नोति वा।
मीवामवामीरथ्ये हेहाहेरमेयकनिक
योः ह्राङ्वतिविप्रतिषेधेनवुनोवका
शः श्रहिनकुलिकाह्रस्वसमपवश्होभ
येप्राप्नोति काकोलूकिकाश्वावराहि
कागोत्रवरणाद्वुञ् ह्राङ्वतिविप्र
तिषेधेन वुञोवकाशः ग्लोवुकायने
ग्लोवुकायने काठके कालापके ह्र
स्वसमपवश्होभयेप्राप्नोति गार्गके वा
त्सके मोदके पैप्पलादके काणादीनो
ऽविधेः काणादिभ्यो णभवति इञोण
भवतीत्यस्यानवुञ्भवतिविप्रतिषेधे
न काणादिभ्यो णभवति इञोणभव
तीत्यस्यावकाशः काणवाः दहमाणा।
वाः दाक्षाः दहमाणवाणवाः वुञः स
पवश्होभयेप्राप्नोतिकाणवके दाक्ष
के ठञ्जिठाभ्यामोर्दशेठजितेनङ्
वतिविप्रतिषेधेन ठञ्जिठयोरवका
शः कारतेविकी शेहेशठवतीत्यस्या
वकाशः निषादकर्षुकः श्होभयेप्रा
प्नोति नापितवास्तुकः ठञ्भवतिवि
प्रतिषेधेन नवाठञोनवकाशप्रत्यान्

नवार्थो विप्रतिषेधेन किं कारणं ठञोन
वकाशत्वात् । अनवकाशः ठञ् ठञ्ञिठौ
बाधितेन न चेदानीमेवावकाशः प्रक्र
मः यद्वृद्धमनवर्णान्तं वाहीकग्रामः स ठ
ञ्ञिठयोरवकाशः यदवृद्धमवर्णान्तम
वाहीकग्रामः स ठञोवकाशः यद्वृद्धम
वर्णान्तमवाहीकग्रामः स ठञोवकाशः य
द्वृद्धमवर्णान्तं वाहीकग्रामस्तत्र तस्मादुभ
यं प्राप्नोति पर्वतर्हि नोपमस्य विप्रति
षेधस्योपालंभः कस्मात्हिकश्यसोदयो ।
कालाट्ठञिति न वचनमाण्डवकाशः प्र
क्रमः यदवृद्धमनवर्णान्तं सकृत्स्यावका
शः यदवृद्धमवर्णान्तं स ठञोवकाशः य
द्वृद्धमवर्णान्तं वाहीकाग्रामस्तत्र तस्मादु
भयं प्राप्नोति पर्वतर्हि वृद्धात्याच्चाभित
नेनेकिं क्रियते यावद्वृद्धात्सर्वस्मिन्योगो
वृद्धात्प्रावृद्धाच्चेति यदेतस्मिन्योगे वृद्ध
ग्रहणं तदनवकाशं तस्मादनवकाशत्वा
दयुक्तो विप्रतिषेधः योपदप्रस्थादीभ्यो
ऽञ् ठञ्ञिठाभ्यां भवति विप्रतिषेधेन वो
पधाद्वुञ्भवतीत्यस्यावकाशः सांकाश्यम
सांकाश्यकः ठञ्ञिठयोः स एव दाशारु

श्री
महा
भा
४४

पेनाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नो
ति दाशारूप्यकः प्रस्थाद्वुञ्भवतीत्य
स्यावकाशः मालाप्रस्थकः ठञ्ञिठ
योः स एव पालानप्रस्थं नाम वाहीकग्रा
मः तस्मादुभयं प्राप्नोति पालानप्रस्थकः
प्रस्थाद्वुञ्भवतीत्यस्यावकाशः कौ
चीपुरकः ठञ्ञिठयोः स एव नान्दीपु
रं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नो
ति नान्दीपुरकः वाहान्ताद्वुञ्भवतीत्य
स्यावकाशः वातवहं वातवहकः ठञ्
ञिठयोः स एव कौकडीवहं नाम वाही
कग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति कौकडु
डीवहकः ठञ्ञिठञः वुञ्भवति विप्रति
षेधेन ठञ्ञिठोवकाशः नैषादकर्षुकः
वुञः स एव आश्वीतमायोरुभयं प्राप्नोति
आश्वीतमायवकः जनपदानामकाणो
ऽञ्ज्यो भवति विप्रतिषेधेन अस्या
वकाशः अंगाः आंगकः ठञ्ञः स एव
जिह्वो नाम जनपदः तस्मादुभयं प्रा
प्नोति जैह्वकः अस्यावकाशः ऋषिक
आर्षिकः ठञ्ञः स एव इक्ष्वाकवो नाम
जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति ऐक्ष्वाकः

नवावुञपवादत्वादणः नवार्थोविप्रति
षेधेनकिंकारणं वुञपवादत्वादणोवु
ञपवादोण वुञ्ह्यस्मिन्बाधिष्यते को
पधादणोवकाशः कोपधादणभव
तीत्येतस्मात्‌ वुकोराजकोभवतिवि
प्रतिषेधेनकोपधादणभवतीत्यस्याव
काशः निलीनकं नैलीनकः वुकोराज
कोभवतीत्यस्यावकाशः आरीहणकं
आरीहणकीयः ब्राह्मणकोनामजनप
दः तस्माच्छभयंप्राप्नोति ब्राह्मणकीयः
यत्ववुञश्चकोभवतिविप्रतिषेधेन यत्व
तोवुञ्भवतीत्यस्यावकाशः पारोयते
पारोयतकः कूपसमपवआस्ककेनामध
न्व तस्माच्छभयंप्राप्नोति आष्ककीयः न्वा
कूपपुनर्वचनेऽस्यापवादनिवृत्त्यर्थं न
वार्थोविप्रतिषेधेनकिंकारणं कूपपु
नर्वचनेऽस्यापवादनिवृत्त्यर्थं सिद्धोयं
वृद्धाच्छः भवतस्मात्पुनर्वचनमेतत्प्रयोज
नं येनेनदपवादाः प्राप्नुवन्तितद्बाधनार्थं
मघयैवायोस्तदपवादोबाधतेयवमिम
मपिबाधिष्यते जनपदञ्जनपदवध्योर्वुञो
विधानेवपवमात्रान्त्वम्‌ः जनपदतद

श्री
महा
भा
४५

ध्योर्वुञोविधानेप्रवयवमात्रान्याप्नो
ति मोजोनामावाह्नीकग्रामः तस्मिभ
वोमौजीयः पवेन द्विजनपदादेवजन
पदावध्यः जनपदादित्युच्यमाने
जनपदाद्भिरवेन अवधिग्रहणमन
र्थकं सिद्धंजनपदादित्येववचनाद्धिप्रयो
जनं जनपदाज्जनपदावध्येः वुञेवय
थास्यात् यदन्यत्प्राप्नोतितन्माभूदि
ति किंचान्यत्प्राप्नोति कुः गर्ततवप।
दाच्छविधेर्जनपदात्‌वुञ्‌स्यैविप्रति
षिद्धमितिवक्ष्यतितस्यैविप्रतिषेधेनप
ठितव्योभवति आरण्य आरण्यमित्य
च्यतेमनुष्यइति पथ्यध्यायविहारमनु
ष्यहस्तिघितिवक्तव्यं आरण्यकःपंथा
आरण्यकोध्यायः आरण्यकोविहारःआ
रण्यकोमनुष्यः आरण्यकोहस्ती वाग्रो
मयीघितिवक्तव्यं आरण्यकागोमयाः
आरण्यगोमयाः विभाषाकुरु कुरुयुगं
धरभ्यांवाचनो मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्‌विधा
ने कुरुयुगंधराभ्यांवावचनात्‌ मनुष्य
तत्स्थयोर्वुञ्चिप्येतद्भवतिविप्रतिषेधेन
कुरुयुगंधराभ्यांवावचनस्यावकाशः

कौरवः कौरवकः यौगंधरः यौगंधरकः
मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्भवतीत्यस्यावका
शः अन्ये कच्छादयः काच्छको मनुष्यः का
च्छकमस्य हसितं जल्पितं ईक्षितं स्मितं
वुञ्भवति विप्रतिषेधेन न युक्तो विप्र
तिषेधः नहि कुरुशब्दस्यान्यकस्माच्छा
द्योवकाशः कुरुशब्दस्य यः कच्छा
दिषु पाठः सोनवकाशः न खल्वपि कु
रुशब्दो विभाषायाः प्रयोजयति अनेन
वुञ् कच्छादिपाठादण् भविष्यति से
षा युगपरार्था विभाषा कच्छादि किम
र्थः साल्वानां कच्छादिपाठः क्रियते सा
ल्वानां कच्छादिषु पाठो णविधानार्थः
साल्वानां कच्छादिषु पाठः अन्विधाना
र्थः क्रियते अन्यथा स्यात् वुञ् सा
भूदिति नवापदातिगोयवाग्रग्रहणं
वधारणार्थं भविष्यति अपदातावेव
साल्वात् गोयवाग्वोरेव च साल्वात् इति
गर्तोत्तर गर्तोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदा
द्वुञ्भवति सर्वविप्रतिषेधेन गर्तोत्तरप
दाच्छो भवतीत्यस्यावकाशः श्वाविद्गर्तीयं
श्वाविद्गर्तीयः वुञोवकाशः अंगः आंग

श्री
महा
भा
५९

कः इहोभयं प्राप्नोति त्रैगर्तकः वुञ्भ
वति सर्वविप्रतिषेधेन स तर्हि सर्वविप्र
तिषेधो वक्तव्यः न वक्तव्यः उक्तमवधि
ग्रहणस्य प्रयोजनं तत्पदाज्जनपद
वधेर्वुञ्च यथा स्यात् यदन्यत्प्राप्नोति
तन्मा भूदिति गहादि गहादिषु पृथि
वीमध्यस्य मध्यमभावः गहादिषु पृथि
वीमध्यस्य मध्यमभावो वक्तव्यः पृथि
वीमध्ये भवः मध्यमीयः चरणसंबंधेन
निवासलक्षणात् चरणसंबंधेन निवा
सलक्षणोण् वक्तव्यः चय आचाः चय
उदीच्याः चयोमाध्यमाः सर्वे निवासल
क्षणाः हहाद ईकारांतादपीति वक्त
व्य इहापि यथा स्यात् पैलीयकः न
र्दीर्घविकल्पेन वक्तव्यं अकेकांतग्रह
णे कोपधग्रहणं सौसुकार्थं अके
कांतग्रहणे कोपधग्रहणं कर्तव्यं किं
प्रयोजनं सौसुकार्थं सौसुकीयः ॥
इति श्रीमद्भगवत्पतंजलिमुनिविर
चिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्या
ध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकं ॥
पादस्तृतीयः युष्मदस्मदोरपयवि

पानेयोगविभागः युष्मदस्मदोरन्यत
विधानेयोगविभागःकर्तव्यः युष्मदस्म
दोरन्यतरस्यांछोभवति युष्मदीयः अ
स्मदीयः ततःखञ्च खञ्चभवतियुष्मद
स्मदोरन्यतरस्यां यौष्माकी अस्माकीनः
किमर्थोयोगविभागः समसंख्याप्रतिषे
धार्थः संख्यातानुदेशोमाभूदिति नास्ति
अदेशवचमेवाकिं योगविभागःकर्त
व्यः तस्मिन्नणि युष्माकास्माकौभवतः
यौष्माकः आस्माकः ततःखञि खञिच
युष्माकास्माकौभवतः यौष्माकीणः आ
स्माकीणः किमर्थोयोगविभागः समसं
ख्याप्रतिषेधार्थएव यत्तर्हि खञ्ग्रह
णंकर्तव्यं नैवतेनाणखञ्ग्रहणंयोग
गमुपजायते तर्हिकर्तव्यंनकर्तव्यं
एवंवक्ष्यामि तस्मिन्नणि खञि युष्माकास्मा
कौभवतः ततखञि अणिच युष्माका
स्माकौभवतइति तर्हि एकार्थग्रहणं
च एकार्थग्रहणंचकर्तव्यं एकार्थयो
युष्मदस्मदोरितिवक्तव्यं किमर्थं नएक
वचनइत्येवसिद्धं एकवचनाभावात् ए
कवचनइत्युच्यतेनचात्रएकवचनंपश्या

श्री
महा
भा
४०

मः यदिपुनरेकवचनेपरतोनाणखञौ
नौविशेषयातां मैवंशक्यं इहहिप्रस
ज्येयातां युष्माकंछात्राः यौष्माकीणाः
आस्माकीनाः इहचनस्यातां तवछात्राः
तावकीनाः मामकीनाः तस्मान्नैवंशक्यं
नचेदेवमेकार्थग्रहणंकर्तव्यं नकर्तव्यं
नेदंपारिभाषिकस्यैकवचनस्यग्रहणं
अर्धाद्यत् अर्धाद्यद्विधाने सपूर्वाट्ठञ्व
क्तव्यः वालवार्धिकः गौतमार्धिकः दि
क्पूर्वपदादिष्ट ठञ्च वक्तव्यः पूर्वार्ध्यः
पौर्वार्धिकः दाक्षिणार्ध्यः दाक्षिणार्धिकः उत्तरार्ध्यः
औत्तरार्धिकः किमर्थमिदमुच्यते यथा
यन्नासपूर्वाधिकस्पूर्वपदादयोऽभयपु
च्यते इदमप्यपूर्वंक्रियते अर्धाद्यवि
धानेसपूर्वाद्वृत्तितिषेधोविज्ञानीयात्
सर्वमेव विकल्पतइति तदाचार्यः सुहृ
द्भूत्वान्वाचष्टे दिक्पूर्वपदाद्वायथाना
समेवभवतीति परमपरमन्तरादेशा
नुपपत्तिरनादिष्टत्वात् अमुमन्तादिके
आदेशानुपपत्तिः किंकारणं अनादि
ष्टत्वात् तदिकतेअनादिष्टादेशोनप्रा
मोति एवंतर्हि सर्वेतःकरिष्यतेसर्वैते

कप्रतिषेधः यदिरसर्वोनेकप्रतिषेधः य
दिरसर्वोनः कादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः
शौवस्तिके नोनादिनिकादेशः प्राप्नोति
अस्तत्र दिपनादिः ननु चोक्तं स्य सस्तस्या
देशात्पपविरनादिवादिति सिद्धत्वादे
शस्य तस्य वचनात् सिद्धमेतत्कथं तस्या
दिस्यापेति वक्तव्ये सन्नियोगाद्यस्य वा
चेन सन्नियोगः करिष्यते तद्द किंच य
स्यायस्याप्नोति किं चान्यत् प्राप्नोति स्यादे
शः सर्वत्र हेमन्तस्याणितलोपवचना
नर्थकं हेमन्तः प्रकृत्यन्तरत्वात् हेमन्तस्या
णितलोपवचनमनर्थकं किं कारणं हे
मन्तः प्रकृत्यन्तरत्वात् प्रकृत्यन्तरं हेमश
ब्दः स्यात् अप्रकृत्यन्तरं एवं व्याह हेम
न्ते हेमन्तमागनीगतिकाणीं तस्मादेतेम
नस्य तस्य च निपलोपदर्शनात् अलो
पः खल्वपि दृश्यते पत्किः हेमनीति अ
पस्याह हेमन्तस्याणितलोपवचनम
नर्थकं किं कारणं हेमन्तः प्रकृत्यन्तर
त्वात् अलोपदर्शनात् अमेव तमस्तस्य
भाइस्येव सिद्धं सायं चिरं प्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्य
स्तोच्च वक्तव्यः चिरन्ते परुत्ने परारिते

श्री
महा
भा
५८

प्रगाणेऽकारस्यालोपश्च वक्तव्यः प्रत्न
भाद्भाने अग्रादिपश्चाद्दिमः स्वरत्नः अ
ग्रिमे अदिमे पश्चिमे अथ सायंचिरयोः
किं निपात्यते सायंचिरयोर्मकारान्तत्व
प्रत्यय सन्नियुक्तं सायंचिरयोर्मकारान्त
त्वम् प्रत्यय सन्नियोगेन निपात्यते सा
यन्तनं चिरन्तनं नैतदस्ति प्रयोजनं मका
रान्तः सायंशब्दः यदि मकारान्तः कथं।
सायाह्नः सायमोऽह्नोपलोपः सायमः
अह्नोमलोपो वक्तव्यः कथं सायन्तने
तरे चेति वक्तव्यं कथं सायं सायं वास
मस्यामिति वक्तव्यं अथ प्राह्णप्रगयोः
किं निपात्यते प्राह्णप्रगयोरेकारान्त
त्वं प्राह्णप्रगयोरेकारान्तत्वं निपात्य
ते प्राह्णेतनं प्रगेतनम् नैतदस्ति प्र
योजनं समस्याप्रलुका सिद्धं भवेति
ह्युपश्लमीयरावनस्याविभक्त्यः
तदानसिद्धमित्युक्तं किमुक्तं त
स्यादेशात्पपविरनादिवादिति त
द्विकलेखादित्वात् आदेशोऽनप्राप्नो
ति एवं तर्हि सर्वोनः करिष्यते सर्वोने
विसर्जनीयः यदि सर्वोनः विसर्जनी

यः यदिहसर्वोनो विसर्जनीयोवक्तव्यः
प्रातस्तनं पुनस्तनं परादीपुनः सति
खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्ज
नीयः सिद्धो भवति असत्तद्धि परा
दिः ननचोक्तंतदिक्रीतोप्रत्याद्दत्वा
दादेशोनप्राप्नोतीति सिद्धत्वादिष्ट
स्पतद्वचनात् सिद्धेमनकर्त्तव्यं नट।
प्रादिष्टस्येति वक्तव्यं ननहिवक्तव्यं
नवक्तव्यं प्रथवाचेनयोगःकार्य।
यो नहकिंचयत्राप्नत्याप्नोतिकिंचा
नाप्राप्नोतिस्त्रादेशः विभाषा सर्वाह
णापराह्णाभ्यांस्हचेतवचनेसम।
मोप्रवणार्थं सर्वाह्णापराह्णा
भ्यांस्तवत्तवक्तव्यं किंप्रयोजनं सम
मोप्रवणार्थं समम्याप्रवणाय या
स्यात् सर्वाह्णेतनं अपराह्णेतनेतन
हिंवक्तव्येनवक्तव्यं आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा
पयतिभवत्यत्रसममीति यदयंप्रका।
लनेप्रकालनात्पूर्तिसमम्याप्रसङ्के
यास्ति अल्पवचनेज्ञापकमिति चेद
व्ययात्तमममोप्रसङ्गः अल्पवचनेज्ञाप
कमितिचेत्प्रव्ययात्सममीप्राप्नोतिरो

श्री
महा
भा
११

षातनं दिवातनं अल्पत्वाद्ययादितिल
कम्भविष्यति इह्णाणिल्कप्राप्नोति स
र्वाह्णेतनं अपराह्णेतनं अल्पत्वात्ते
केवाधिष्यतेइह्णापिवाधेत दिवातनम
दोषातनं समानाश्रयोऽल्कः अल्पकावा
धाते कश्च समानाश्रयः यः प्रत्ययाश्रयः
अश्च प्रागेवप्रत्ययोत्पत्तेल्लगभवतिनसि
ध्यतीह हिंसप्रत्यये ल्लगभवितव्यं सति
वल्कि अल्पकाभवितव्यं नचचप्रत्यय
एवनास्तिकुतोल्कभविष्यतिसेषात्त
पक्षीनामसतीविभक्तिराकृष्यतेसायत्थे
हवाधिकाभवति सर्वाह्णेतनमपरा
ह्णेतनमिति एवमिहापिस्यात् दोषा
तनं दिवातनं एवंतर्हि तत्रप्रः अल्पव
चनेज्ञापकं भवत्यत्रसममीतिकिंतर्हिभ
वतिस्ववेयताज्ञापनमितिति किंपुनर्ज्ञाप्य
ते नघावतासमर्थो नो प्रथमादिनिवर्त
ते सामर्थ्यं च मूलतेनज्ञाप्यमिताह क
थं स्यात्प्रत्ययानिर्दिकादिक्रियापिवर्त्तते न
मकृतपतत्वे ताज्ञापनिभविष्यति न
पुनर्द्व्याप्रत्यानिर्दिकादिति कथंयनदु
हाहहावर्णामर्हानल्कोणच प्रत्यय

विधानमप्रत्ययार्थमिति समर्थस्य वृ
द्धस्याप्रातिपदिकमित्येवमेतद्द्वितीय
तेयपेतत्स्त्रायणकथं द्विपदःआम
ते द्विपारूपं इष्टोरूःआगमे षष्ठ्यारू
पं कीलालपआगते कीलेलोपात्रूपं
वषषःआगते पपिवरूपं पड्रावःऊ
ड़्आकारलोपःप्रसारणमित्यनेविध
यःप्राप्नोति लकिकृतेनभविष्यति
इहतर्हि सामसमास्यःसामसःवेमनः
नलोपःप्रातिपदिकान्तस्येतिनलोपः
प्राप्नोति लकिकृतेभन्वात्रभविष्यति
इहमपिहसंप्रधार्य लुक्क्रियतांनलो
पइति किमत्रकर्तव्यं परत्वान्नलोपःप
वंनहिरिमिहसंप्रधार्य नलोपःक्रिय
तामहितोलापतिरितिकिमत्रकर्तव्यं प
रत्वान्नलोपःअसिद्धोनलोपःतस्यासि
द्धत्वान्नहितोलापतिर्भविष्यति परिहारेति
तेअकार्थेषुनलोपोसिद्धःनचैदेतत्प
रिगण्यते कथंसर्वविधिविति सर्वविभक्ते
नःसमासःसपोविधिःसविधिःसर्वता
द्विविधिःतत्रजातःकिमर्थंजातादयो
र्थानिर्दिश्यन्ते जातादिषुयथेष्टवादयोय

श्री
महा
भा
९०

थास्यस्वार्थमाभूवन्निति नैतदस्ति
प्रयोजने योगइतिवर्तते नस्वार्थेन
भविष्यति अतउत्तरंपठति तत्रजा
तादिषुवचनेनियमार्थं नियमा।
र्थोयमारंभः जातादिष्वेवचाद्योय
थास्युरिहमाभूवन् नद्यांस्नातन्नयोने
इतियदिनियमःक्रियते दोषदाःस
कथंवःऔत्स्नावलोपावकइतिसक्रु
तेनाममभवति यत्नएवापकृष्णाभाव
क्रियते नचपावकउत्स्नवेलादेवाप
कृष्णाभावक्रियते अवश्यपराध्यनाद्दी
तिप्रतीत्याप्यानस्मात्त्रार्थेनियमेन
कस्मान्नभवतितत्रास्नातत्रयेशमइति
अनभिधानात् नचावश्यमनभिधा
नेआश्रयितव्यं क्रियमाणोपिह्यर्थेनिर्दे
शेयत्रजातादिषुत्पद्यमानेनप्रत्ययेना
र्थस्याभिधानेनभवति नभवतितत्रप्र
त्ययोत्पत्ति तथ्याश्रयत्प्ययत्नतिह
तम्भूलायायातइति नतर्हिदानीं जाता
दयोर्थानिर्देष्टव्याःनिर्देष्टव्याश्चकिं
प्रयोजने अपवादविधानार्थं वाप्राह
षष्ठ्य प्रावृषिजातःप्रावृषिकःकमा

भूत आषाढीभवाः आषाढेणात्वला
हुकः पानिवेतनानि निरपवादान्यथो
निर्दिष्टानि तानि शक्यानि कर्तुं कृत
लक्षणेन कुशलाः स्रौघ्नो देवदत्त इति।
श्रविष्ठात्वकप्रकरणे चित्रारेवतीरोहि
णीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानं कर्तव्यं चि
त्रायां जाता चित्रा स्त्री रेवती रेवती स्त्री रो
हिणी रोहिणी स्त्री फल्गुन्यषाढाभ्यां ट
नौ फल्गुन्याषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ फ
ल्गुनी आषाढा उपदधाति श्रविष्ठाषा
ढाभ्यां छण श्रविष्ठाषाढाभ्यां छण् वक्त
व्यः श्राविष्ठीया आषाढीया सत्तर्हि वक्त
व्यः न वा नक्षत्रेभ्यो बहुलं लुग्वचनात्
न वा वक्तव्यः किं कारणं नक्षत्रेभ्यो लु
ग्वचनात् नक्षत्रेभ्यो बहुलं लुगित्येवम
त्र लुग्भविष्यति प्रायभवः प्रायभवग्रह
णमनर्थकं तत्रभवेन कृतत्वात् प्राय
भवग्रहणमनर्थकं किं कारणं तत्र
भवेन कृतत्वात् यो हि ग्रामे प्रायेण भवति
तत्रभवो ऽसौ भवति तत्तत्रभव इत्येव सि
द्धे न सिध्यति अनित्यभवः प्रायभवः प्र
नित्यभवः प्रायभव इति चेत्कस्य

श्री
महा
भा
१०२

षेवतस्य यो भवो नक्कसेशाय तत्रभवे।
न्याय्यमन्यते स्रौघ्नो देवदत्त इति तेनेत्व
त्वे सोऽपि ह्यवश्यमेकदीशादीन्याति।
क्रामति प्रायेण तत्रैवोपायभवे उदाहर
णान्याय्यमन्यते तत्रभवे किमुदाहरणं
यत्तत्र नित्यं स्रौघ्नाः सांकाशाः स्रौघ्नः सा
काश इति एवं तर्हि तत्रभव इति प्रकृत्य
जिह्वामूलांगुलेश्छो विधीयते सद्यथा
तस्मिन् इष्टापचार्ये गुलीयकमिति भव
तोवे प्रायभवे ऽपि भविष्यति इदं तर्हि प्रयो
जनं प्रायभव इति प्रकृत्य उपजान्वक
र्णनीवेष्ठकेवक्ष्यति समायभवपव्य
र्थ्यासात् तत्रभवे माभूत उपजानुभ
वेगत्वित्ति प्रायेदानीं तत्रभव इति प्रकृ
तिशरीरावयवाद् यत् विधीयते सोत्रक
स्मान्न भवति अनभिधानात् यथैव
तर्हि अनभिधानात् यत्रभवे ऽपवदापिन
भविष्यति कोशाड्ढञ् विकारे ढञ् विका
रे कोशाड्ढुक्तव्यः कौशेयो विकारः को
शेयं साभूनेहार्थानुपपत्तिः संभूतश्चेत
स्युच्यमाने ऽर्थानुपपत्तिः स्यात् न हि
कोशे संभवति किं तर्हि कोशात्संभवति

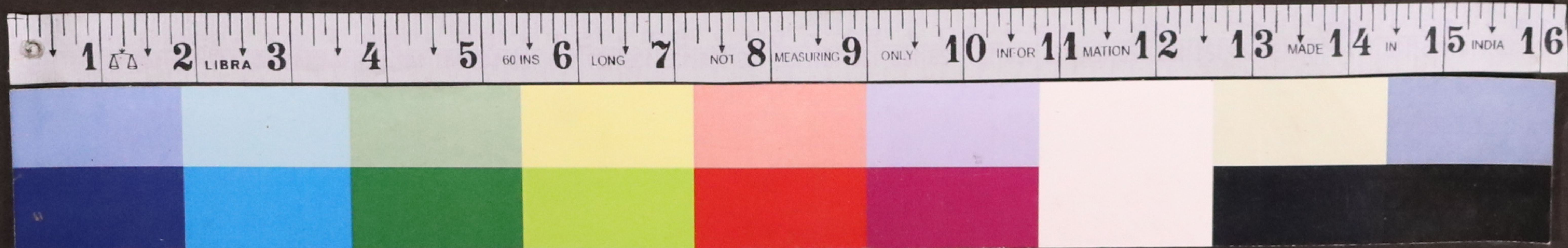
कारः यदिविकारस्स्यात भस्मनपि
प्राप्नोति भस्मापि कोशविकारः प्रथमे
भूतस्यस्यात मात्रे क्रिमीकस्मात्र भवति
क्रिमिरपि कोशस्य भवति यमभिधाना
न यथैव नहि नभिधाने क्रिमीन भवत्ये
वं भस्मनापि न भविष्यति अर्थस्योपपन्नो
भवति कलाप्य अणुकोऽयं निर्देशः का
लादिनिवर्तते न च कलापी नाम कालो
स्ति नैष दोषः साहचर्यात्कालोऽभवि।
ष्यति कलापि सहचरितः कालः काला
पीकाल इति तत्र भवः तत्रापि वर्तमाने उ
न स्तत्र ग्रहणं किमर्थं तत्र प्रकरणे उ
त्तं वचने कालनिवृत्त्यर्थं तत्र प्रकरणे
तत्र पुनर्वचनं क्रियते कालनिवृत्त्यर्थं
कालाधिकारो निवर्त्यते न काको वा
रुपतद्रूपे वाधिकारो निवर्त्यते कोवा
भिसंबंधः यत्तत्र ग्रहणं कालाधिकारं
निवर्तयेत् एषोभिसंबंधः का काभिसं
बंधे तत्र ग्रहणमनुवर्तते तत्र ग्रहणात्त
तत्र ग्रहणस्य निवर्त्तके भवति नास्ति।
त्रिहृते कालाधिकारोपि निवर्त्तते गंभी
ज्याप्रकरणे परिमुखादिभ्य उपसंख्याने

ज्यप्रकरणे परिमुखादिभ्य उपसंख्याने
कर्तव्ये पारिमुखं पारिहनव्यं अव्ययी
भावाद्विधान उपकूलादिभ्यः प्रतिषेधः
अव्ययीभावाद्विधान उपकूलादिभ्यः
प्रतिषेधो वक्तव्यः औपकूलः औपमूलः
औपशालः अंतःपूर्वपदाट्ठञ् स्याते समा
नस्य तदादेश्च अध्यात्मादिषु चेष्यते स
मानस्य सामासिकः तदादेः सामान्यग्रा।
मिकः सामानदेशिकः अध्यात्मादिषु च
ष्यते आध्यात्मिकः आधिदैविकः आधि
भौतिकः ऊर्ध्वंदमाश्च देहाश्च ठञ्वक्तव्यः
और्ध्वंदमिके और्ध्वदेहिके लोकोत्तरप
दस्य च ठञ्वक्तव्यः ऐहलौकिकं पारलौ।
किकं मुखपार्श्वतसोरीयः मुखपार्श्व
भेताभ्यां तसेर्लोपो ईयोवक्तव्यः मुख
तीयः पार्श्वतीयः कुक् जनपरयोश्च ई
यो वक्तव्यः जनकीयं परकीयं ईयः का
रिण्यमपि मध्यीयः मध्यमीयोश्चापोत
स्या मध्यमीयो चापि वक्तव्यो माध्यमकः मा
ध्यमीयः मध्यमध्याह्निनो च स्मात म
ध्यशब्दो मध्यं मणमापद्यते दिनणच्वा।
स्मान्मध्यो वक्तव्यः मध्यंदिन उपायति

ष्यामीत्यकर्तव्यः प्रसंख्यामानजिता
तथा प्रजिनोजाश्चलवकर्तव्यः उत्लाजि
नः सिंहाजिनः व्याघ्राजिनः वाहोदेयः
पोचर्जमोयोभीर्यचवशोनेनस्यव्या
किमर्थं भवव्याख्यानयोर्युगपदधिका
रः क्रियते भवव्याख्यानयोर्युगपदधि
काराऽपवादविधानार्थः भवव्याख्यान
योर्युगपदधिकारः क्रियते अपवादवि
धानार्थं युगपदपवादं वक्ष्यामीति कि
मुच्यतेऽपवादविधानार्थ इति नचवनि
देशार्थोऽपि स्यात् कृतनिर्देशो हि नाव
र्थोपक्रमस्तत्र भवार्थ इति अपरस्त्वाह भ
ति अथ व्याख्यानव्यानाम्नो ग्रहणं क्रियते
भवार्थं किमुच्यते भवार्थमिति नच
नैर्व्याख्यानार्थमपि स्यात् व्याख्याने हि
वचनात्सिद्धं व्याख्याने हि भवार्थेनैव
वचनेन सिद्धं यस्मात्ति व्याख्यानमिष्यते इव
ति तस्मादन्यत्रापि भविष्यति किं प्रयोजनं।
इवनिव्याख्यानव्यानामयदुच्यते भवा
र्थमिति न च व्याख्यानार्थमपि व्याख्या
ख्यानव्यानाम्नो ग्रहणं क्रियते इह मा
भूत पाटलिपुत्रस्य व्याख्याने सुकोस

श्री
महा
भा
२३

लेति अथ क्रियमाणे व्याख्यानव्या
नाम्नो ग्रहणे कस्मादेवान न भवति प्र
वरो हणे व्याख्याने पाटलिपुत्रव्या
ख्यानेयवशाखावेष्टेः शाप्रसप्राकारा
इति समप्रमेरूपतन क्वचिन्नकाचिद्य
स्तत्रवागतिर्भवति प्राकृत्येष्वेव
प्रसक्तत्रागतिर्भवतीति रूक्तव्याख्या
यते व्याकरणं व्याख्यायतस्त्रच्यते न
कश्चिदाह पाटलिपुत्रं व्याख्यायतद
ति भवेमेवप्रत्ययकर्तव्यः अग्निष्टोमस्य
व्याख्याने कल्पः अग्निष्टोमः राजसूयः
वाजपेयः स्तर्हि वक्तव्यः न वक्तव्यः
नास्थानाकृत्याम नास्थानाकृत्यो
भविष्यति अग्निष्टोमार्थं अग्निष्टोमः
राजसूयः वाजपेयः क्रतुः क्रतुग्रहणं
किमर्थं इहेभरतीयस्त्रच्यमानेऽप्य
वसलोभूतकार्यस्मालस्तत्र स्यादिति स्यात्
आग्निष्टोमिकः राजसूयिकः वाजपे
यिकः यज्ञयज्ञशब्दोऽपि नाव पाशि
कः पाकयज्ञिकः इहन स्यात् पाञ्चौ
दनिकः साप्तौदनिकः क्रतुग्रहणेऽपु
नः क्रियमाणे न दोषो भवति आह्स्मा

माख्यानग्रहणोसेवानविसृहीता।
र्थम् नामाख्यानग्रहणोसेचानवि।
गृहीतार्थेइष्टैं नामिकः आख्याति
कः विदूरप्रकोयनिर्देशः नह्येतावि
दूराद्भवतिकिंतर्हिवालवायाद्भव
तिविदूरेसंस्क्रियते एवंतर्हि वाल
वायोविदूरेव वालवायोविदूरशहस्मा
पद्यतेज्यस्मात्माप्रयोवकत्वःप्रकृ
त्यंतरमेववा अथवाप्रकृत्यंतरविदू
रशब्दोवालवायस्य नैवतत्रवालवा
येविदूरशब्दस्तुपाचरंतिनैवतत्रनिचे
हृयाज्जिजरीवडुपाचरेत नद्यश्यो
वाणिजीवाराणसीजित्वरीत्युपाच
रंति एवंवैयाकरणावालवायावि
दूरेत्युपाचरंति वालवायोविदूरंचप्र
कृत्यंतरमेववा नैवतत्रनिचेद्धयाम
जित्वरीवडुपाचरेत अभिनिष्क्र
मोयनिर्देशः चेतनावतएतद्भवतिनि
ष्क्रमणंवाप्रक्रमणंवाद्वारंवाचेतने
कथंतर्हिनिर्देशःकर्तव्यः अभिनिष्क्रम
णद्वारमिति सतर्हिनिर्देशःकर्तव्यःनक
र्तव्यः अचेतनेष्वपिचेतनावडुपचारो

दृश्यते नद्यश्यायमस्यकोणः आ
भातिस्मृतः अयमभिप्रविद्धइति अ
धिकृत्य अधिकृत्यकृतेग्रंथे लवा
ख्यायिकाभ्योबहुलं अधिकृत्यकृ
तेग्रंथइत्यत्राख्यायिकाभ्यो बहुलंव
क्तव्यः वासवदत्तासुमनोत्तरा नचभ
वतिभैमरथी किंप्र इहदेवासुरा।
दिभ्यःप्रतिषेधः इहदेवासुरादिभ्यः
प्रतिषेधोवक्तव्यः देवासुरम् राक्षो।
सुरम् देवासुरम् राक्षोसुरीमौमाग्र
मिनिकामाभिनयोः कोविशेषः अन्त
वासीनामप्यत्रमप्रयुज्यतेश्रुजिनोवा
भ्युपत्यैकवितस्म वासुदेवा किम
र्थंवासुदेवशब्दाद्विधीयते नगो
त्रक्षत्रियाख्येभ्योबहुलंवुञित्येव।
सिद्धं नयस्यापिविशेषावासुदेवशब्द
पङ्कनोवाबुञोवानदेवरूपं सएवच
स्वरः इदंतर्हिप्रयोजनं वासुदेवश
ब्दस्यपूर्वनिपातंवक्ष्यामीति अथ।
वानैषाक्षत्रियाख्याख्यासंज्ञैषातत्रभव
तः जनपदिनाम् सर्ववचनंकिम।
र्थं सर्ववचनंप्रकृतिनिर्ह्रासार्थम्

सर्वेवचनेक्रियतेप्रकृतिनिर्ह्रासोर्थे
प्रकृतिनिर्ह्रासोयथास्यात् नच्छम।
हदस्यार्थेम नच्छमहदस्यार्थेइदस्योम
माढेभक्तिरस्य माढेडाभक्तिरस्योम
इकउत्सेव यथास्यात् वाग्गेभक्ति
रस्यवाग्नेवाभक्तिरस्यहमिकउत्सेव
यथास्यात् तेन प्रोक्तग्रहणमन।
र्थकम नत्रादर्शनात् प्रोक्तग्रहणम
नर्थकमकिंकारणं नत्रादर्शनात्
ग्रामेग्रामेकाठकंकालापकंचप्रोच्य
तेनत्रादर्शनात् नत्वन्नप्रत्ययोदृश्य
ते ग्रन्थेचदर्शनात् यत्रचदृश्यतेग्र
न्थः सः नत्वहतेग्रन्थइत्येवसिद्धं कं
ठोक्तनहीदंवक्तव्यं नहिकंठादसि।
किंयथानित्यानिकठादसीनि कठा
न्त्यमितिचेन्मन्य कठादीन्यमितिचे।
त्तस्मिन्नड्भवतिग्रामेग्रामेकाठकं
कालापकंचप्रोच्यते नत्रादर्शना।
त् नचतत्रप्रत्ययोदृश्यते ग्रन्थेचदा
र्शनात् यत्रचदृश्यतेग्रन्थः सनत्वह
तेग्रन्थइत्येवसिद्धं कठादीण्येवनहीं
दंवक्तव्यं नचोक्तनहिकंठादसिकि।

श्री
महा
भा:
१०४

यंतेनित्यानिकंठादीमिति यद्यप्यर्थोनि
त्यः यात्वसौवर्णानुपूर्वीसानित्यातद्भेदा
श्चैतद्भवति काठकंकालापकं मोदकं।
पैप्पलादकमिति नतर्हीदानीमिदंवक्त
व्यं वक्तव्यंचकिंप्रयोजनं यत्तेनप्रोक्तं न।
चतेनकृतं माथुरीवृत्तिः यदिनसम्प्र।
निबंधनमस्ति इदमेवक्तव्यंतत्रवक्तव्यं
नदपिवक्तव्यमवक्तव्यं यत्तेनप्रोक्तंनच।
तेनकृतंनवतेनप्रोक्तं नास्त्यवकाश।
नात्कास्प्रोक्तः कालापि प्रत्यन्तका
रिदिग्रहणं प्रत्यन्तकारिदिग्रहणंकर्त
व्यं छन्नेनवाम्पेनवासिभ्योमाभूदिति नन
हिवक्तव्यनवक्तव्यंकलापिवैशंपायनग्रहणान्त
पके वैशंपायनांतेवासिभ्यः प्रत्यन्तकारि।
हणमायचवंकलापिवाशंपायनग्रहणंकरो।
तिनत्वाचार्यः नांतेवास्येनेवासिने
वासिभ्योभवतीतिकथंकालापकं वैशं
पायनांतेवासीकठः कठान्तेवासी खाडाय
नः वैशंपायनांतेवासीकलापी यदितर्ह्यन्ते
वास्यन्तेवासिभ्योपिस्यात् कलापिवैशंपायनग्र
हणमनर्थकंस्यात् नह्येकलापिग्रहणं।
कर्तव्यं नपौनकादिभ्यश्छान्दसि यदितर्ह्य
न्यः प्रवर्त्तयत्याचार्यः नांतेवास्यन्तेवासिभ्यो

भवतीति ततः कलापिना अयनत्र
ह्णं करोतीति क्वेदोग्रहणं चेतरथा ह्यति
प्रसंगः क्वेदोग्रहणं च कर्तव्यं इतर
था ह्यतिप्रसंगः इतरथा ह्यतिप्रसंगः स्या
त् इहापि प्रसज्येत तित्तिरिणा प्रोक्तः श्लो
क इति पुराणं पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणक
ल्पेषु याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधः तुल्य
कालत्वात् पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणक
ल्पेष्विति अयं याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषे
धो वक्तव्यः याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणा
नि सौलभानीति किंकारणं तुल्य
कालत्वात् एतान्यपि तुल्यकाला
नीति कृते कृते ग्रन्थे मक्षिकादिभ्यो
ण कृतग्रन्थ इत्यत्र मक्षिकादिभ्यः अ
ण वक्तव्यः मक्षिकाभिः कृतं माक्षि
कं तद्विशेषेभ्यश्च तद्विशेषेभ्यश्च
एवक्तव्यः सरघाभिः कृतं सारघम्
गार्धतं पौत्तिकम् सतर्हि वक्तव्यः
न वक्तव्यः योगविभागः करिष्यते
कृते ग्रन्थे ततः संज्ञायां संज्ञायां च
तेन कृतः इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहि
तं प्रत्ययो भवति सरघाभिः कृतं
सारघम् गार्ध्मनम् पौत्तिकं ततः

श्री
महा
भा
१०९

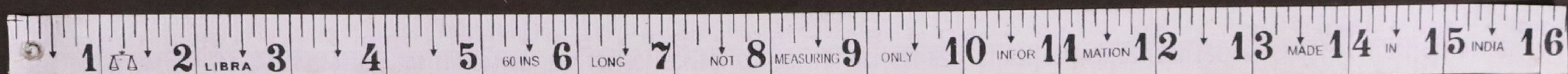
कुलालादिभ्यो वुञ् संज्ञायामित्येव
इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिवि
रचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्या
ध्यायस्य तृतीयपादे प्रथममाह्निकं
तस्येदं तस्येदमिति सन्निहिताभिः त
स्येदमिति सन्निहितेभ्यस्ताभिः किंकार
णं इदमः प्रत्यक्षवाचित्वात् इदमिति
तत्प्रत्यक्षे वर्तते नेह स्यात् तस्येदमि
ति तस्यादइति तस्यानदिति तस्यात् सि
द्धं तु प्रयोगात् षष्ठी तत्र सिद्धमेतत् कथं
यद्योगात् षष्ठी प्रवर्तते तत इति वक्तव्यम्
अनन्तरादिषु च प्रतिषेधो वक्तव्यः त
स्यानन्तरः तस्य समीप इति किं यद्योगा
त् षष्ठी प्रवर्तते इति तेनान्तरादिषु प्रति
षेधो वक्तव्यः सिद्धं तु परिगणनात् सि
द्धं तत् कथं परिगणनं कर्तव्यं सग्राम
जनपदमनुष्येभ्यः वैग्रामजनपदम
नुष्येभ्य इति वक्तव्यं स्रौघ्नः माथुरः
ग्राम जनपद आङ्गकः वाङ्गकः जन
पद मनुष्य दैवदत्तः याज्ञदत्तः पत्राद्वा
ह्ये पत्राद्वाह्ये इति वक्तव्यं आश्वम् औष्ट्र
म् गार्दभम् रथाद्यथोगे रथाद्यथोग

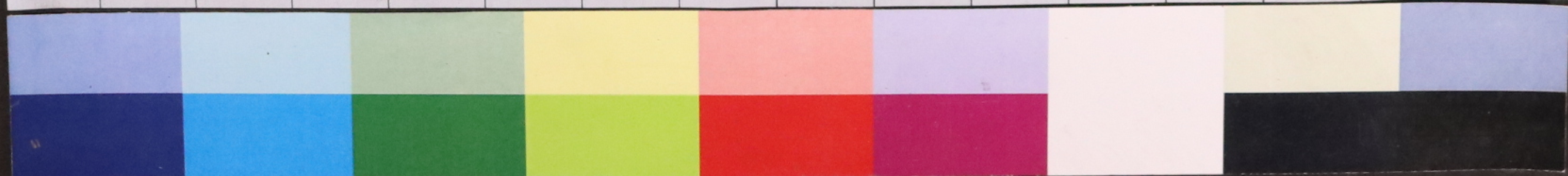

इति वक्तव्यं आश्वरथे रौहरथे गार्द
भरथे वहेस्तुरणिड् वहेस्तेनादण्व
क्तव्यः उत्त्व वक्तव्यः संवोढुः संसावहित्रं
अग्नीधः शरणे रञ् भं च अग्नीधः शरणे
रञ्वक्तव्यः भसंज्ञा च वक्तव्या अग्नीध्रम
समिधामाधाने षेण्यण्वक्तव्यः समिधा
माधाने मंत्रः सामिधेनी मंत्रः चरणा
द्धर्माम्नाययोः चरणाद्धर्माम्नाययोरिति व
क्तव्यं कठानां धर्म आम्नायो वा काठकम
कालापकं मौदकम पैप्पलादकमि
ति ननु हीदं वक्तव्यं न वक्तव्यं गृ
ह्येनद्धि मिथ्येन यथान्यासमेवास्तु नन्व
चोक्तं तस्येदमिति सिद्धे इति धानि विति
किमिदं भवान् अस्यार्थमेपालभते न
पुनः प्रकृतमर्थमपि यद्येव हीदमिते
नत्यन्ते वर्तते एवं तदिदं तस्य रोद्वे
वर्तते तेन हेव स्यात् तस्येदमिति अप्रा
प्रषोन्यतस्यात् अस्यत्र विशेषः
पकशेषो निर्देशो भवति अस्य चाप
घवस्य चेतरे हापितस्यैकशेषो भव
ति तस्मान्न वक्तव्यं चेदमित्येवयदप
चोते यत्न तयोर्दिषु वप्रतिषेधो वक्त

श्री
महा
भा
९१

व्यः अनभिधानादेनेन तद्वारि स्यात् क्षमावि
षाति ऐकांडवैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषे
धः वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः
देवासुरम् राक्षोसुरं संज्ञा संज्ञादिषु
घोषग्रहणं संज्ञादिषु घोषग्रहणं क।
तेव्य मार्गो घोषः वानरो घोषः किमर्थ
णकारः ह्रस्वार्थं गिणीनीति हृदिषि च्या।
स्यात् संज्ञादिषु प्रशयप्रतिकरणान
र्थकं हेतु बाधानि परिकम संज्ञादिषु
प्रमयप्रणिकरणमनर्थकं किंकारणं
हेतुन्याय्यानि परिकम हेतुमेव तन्यानि
परिकम् लिङ्गवचनावप्रतिषेधार्थं तन्न
लिङ्गवचनावप्रतिषेधार्थं तन्नाकारः
कर्तव्यः लिङ्गार्थं वैरीमे वचनाव प्रतिषे
धार्थं वैरीमसंशा अस्य वैरीमसंशाः ह
द्विनिमित्तस्य वित्ते वप्रतिषेधो यथा स्या
त् एवं केचिदि जलदा लिपदारणं केचि
जलदा लिपदा रणं वक्तव्य केचिज्ज।
लाः हालिपदाः आथर्वणिकस्येकलो
प च वक्तव्यः आथर्वणो धर्मः आथर्व
णाम्नायो वा इदमाथर्वणार्थमाथर्वणि
कार्थं चलमादाय क्रियते चलनादिषु

श्री
महा
भा
९८

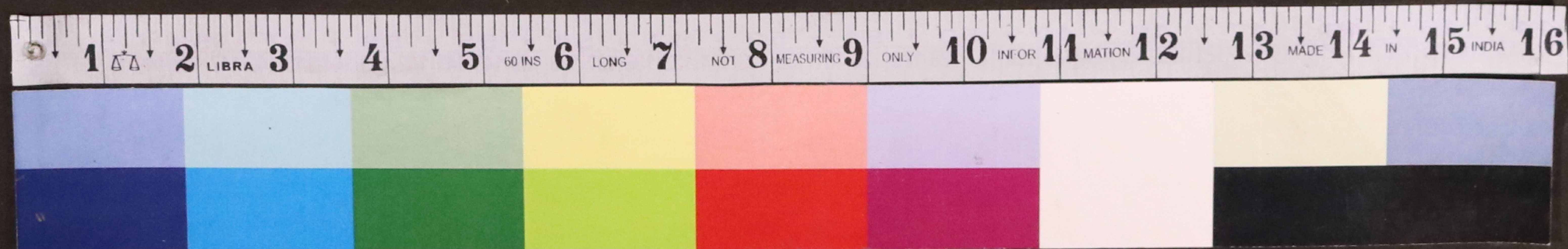
यर्वः शाह्ः आथर्वणाशाह्वपद्यते ष
ष्ठ्याये प्रकृतिभावार्थं ग्रहणं क्रियते
इदं चतुर्थमिकलोपार्थं द्विग्रहणं शा
कामकर्तेकर्थेतेन शाकमितिप्रकृत्य
ऋषिभ्यो लुग्वक्तव्यः वसिष्ठोनुवाकः
विश्वामित्रोनुवाकः इत्येवमर्थं तत्राव
क्तव्यः अथर्वणेवेति तत्रसिद्धं अथ
र्वाइति आथर्वणाःइति च अथवसंता
दिषु आथर्वणाशाह्ःपद्यते तत्रनेवा
र्थः प्रकृतिभावार्थं गोपीकलोपार्थं
नयद्विवसंतादिषु आथर्वणशाह्ःपद्यते
अथर्वाणमधीते आथर्वणिकः इति न
सिध्यति नैषदोषः नैषकोऽहि साध्यम
तद्धयोःशाह्योःसमानार्थयोरेकेन वि
ग्रहः अपरस्मात्तद्धितोभविष्यति अवि
रविकन्यायेन तद्यथा अवेर्मांसमिति वि
ग्रहे अविकशब्दात्तद्धितोभवति आवि
कमिति एवमाथर्वणमधीत इति वि
ग्रहे आथर्वणिकशब्दात्तद्धितो भविष्यति अथ
र्वाणमधीत इति विग्रहे वाक्यमेव न
चाभिसंबन्धमाणं कर्तव्यं आथर्वणिका
नामिदं धर्मिति नव दोर्नीसम्पदायविका

नोयं भवितुमर्हति अन्यद्वत्तो धर्माम्नाय।
ह्रानेस तस्य निवर्तमानेपुनस्तस्य ग्रहणं कि
मर्थं तस्य प्रकरणे तस्य पुनर्वचनं शेषकनि
वृत्त्यर्थं तस्य प्रकरणे तस्य पुनर्वचनं क्रियते
शेषकनिवृत्त्यर्थं शैषिकाणि वर्तन्ते कथं
वयामवंति तस्येदं वचनात्संगः तस्येदं।
विशेषा ह्येते अपत्यं समूहो निवासो विका
र इति किमर्थमिदमुच्यते बाधनार्थं कृतं भ
वेत येनस्यावधकानर्थं बाधनार्थं कृतं।
पुनर्शैषिकबाधने अत्मनः शेषपवास्मै।
याहि अत्मनः सापि शेष एव कुतः शेषि।
काणां विकारावयवयोः प्राप्नुवंति यावता
सर्वमस्यापवादस्थाने ऽस्तूत्सर्गो न किंचिदुच्य
तेहलसीराहंगीमिति कथं पुनरिकता
अपवादः प्राप्नुवन्नशक्तो बाधितुम तस्य
ग्रहणसामर्थ्यात् किमिदं स्वनयोरस्य
तस्य ग्रहणस्य प्रयोजनमाह तस्यमः।
सर्वस्यैव योगस्य अपवादमनर्थोत्ति
देशः कर्तव्यः समर्थ विभक्तिरपितत्रैव
प्रथमसमर्थात् निर्देश्यात् प्रकृतात् समर्थवि
भक्तिरनुवर्तते तस्येदमितिनिवाससंप्रत्य
यः इयमास्त्रेनशैषिकानां निवृत्तेः न

ष्टिकाकोबाधतइत्येवाधिकारानिवर्त्तते।
यावत्यपि विकारावयवयोः प्राधिकाने।
ष्वेति महद्भ्यःस्त्रेणाविहत्तिर्विवक्षया अव
यवेवाश्रयणानपवियद्वेद्यानिवृत्तिः अव
यवेवाश्रयणापवियद्वेद्यानिवृत्तिरिष्यते।
नत्वचनिवृत्तिःप्राप्नोति पाटलिपुत्रकाः।
प्रासादाःपाटलिपुत्रकाप्राकाराइति अ
णमयदोस्त्रप्रतिषेधात्रुपपत्तिमयड्रूक्षयो
न अणमयदोस्तु विप्रतिषेधोनापपद्यते
परिष्कृतिविप्रतिषेधम अणोवृद्धात्म्य
ङितिमविप्रतिषेधोनापपद्यते किंकार
णमयड्रूक्षर्यान्न निवृत्तिरिहिप्राधिकपुर्वृ
द्धात्मयद्धत्सर्गःपचादः उत्सर्गापवाद
योस्त्वायुक्तोविप्रतिषेधः अनुवृत्तिर्हि।
कोत्सर्गापवादप्रतिषेधोन्मात् अनुवर्त्ते।
मानेशुग्रोधिकेपूर्वह्वाकउत्सर्गः नस्या।
णमयटापवादो अपवादविप्रतिषेधान्न
यद्गविष्यति यत्नावद्यच्चतेनवासंप्रत्ययः
इयनामद्भ्रणाशाधिकारोनिवृत्तेः नत्।
वाणाङ्गलंभः सिद्धेग्रणानमप्रदेमिमन्व
सोयंपुनर्लक्षणग्रहणाननत्रसापवाद
स्थाणाःअनेनेहस्मेनिरपवादस्तत्वणाञ्यति

श्री॰
महा॰
भा॰
११५

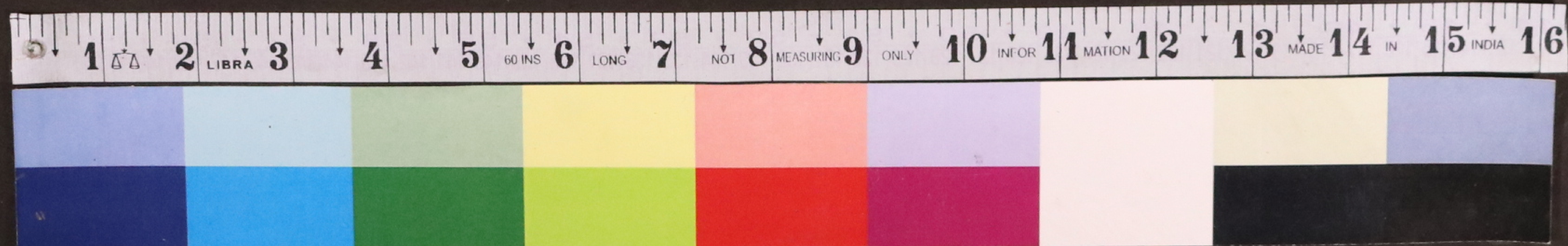
पादपति नत्रयेनाभविहतीयाल्लानपवा
दत्वाद्धाधिषाते चेत्कृतीयाल्लाप्परत्वात्
येचत्तयोस्तत्रचेचिन्मरस्लादपवादाः
अनेनतोविधीवाधेनइति एवमिमेनवा
धिष्यन्तेकेचिन्मपवादाःपूर्वोविधी।
वाधंतइति एतावेनसूत्रेणः यङनन्त
तीयाश्रनयोभावानपेचमाःसंनिनपष्टाः
यदप्युच्यतेअवयवेचप्राणोषधिवृक्षे।
भ्योनिवृत्तिरुच्यते नत्रकःप्रसंगोयद
प्राणोषधिःवृक्षेभ्योनिवृत्तिःस्यात् य
दप्युच्यतेअणमयदोस्तुविप्रतिषेधोनुप
पत्तिर्मयड्रूक्षयोरितिमाभूद्विप्रतिषेधः
पुरस्तादपवादाअनेननानिधीवाधेनइ
त्येवमणंजवाधिष्यते मयटंनवाधिष्य
ते अवयव किमर्थं विकारावयवयोर्गु
णपदधिकारः विकारावयवयोरुक्ते
किमर्थं नत्रनावश्यके भवत्याख्यानेषा
पुग्मादधिकारोपवादविधानार्थःकृत
निर्देशोहिनाविति इहापिविकारावय
वयोपुग्माद्धिकारोपवादविधानार्थः
कृतनिर्देशोहिनावर्थोनस्यादस्मिन्निति वि
त्वाकिमर्थं विकाराधिकारेवीप्पकाःपाद्‌ः

पक्षेन नकोपदार्थानामेवसिद्धं विला
दिषु गर्भीषु काग्रहणामपदप्रतिषेधार्थम्
मपटुनामोभूदिति अन्वदाना अन्वदाना
देशोविधानेअग्रदानां दीर्घउपसंख्या
ने अन्वदानादीदेशोविधानेअग्रदानां।
दीर्घउपसंख्यानेकर्तव्ये कुवलीकोत
ले वदरी बादरम् नत्ताहिवक्तव्येन
वक्तव्ये विनिघातेकृतेन्वदानादेवि
भेवसिद्धं नसिद्ध्यतिकिंकारणं प
दस्यान्वदानादित्वे पदस्यविनिघा
तः सर्वतेचपदम् अध्याप्यतिपदि
कान्वप्रत्ययोविधीयते नवासमर्थ
स्यान्वदानादित्वात् नवाकर्तव्यम्
किंकारणं समर्थस्यान्वदानादित्वात्
समर्थमन्वदानादित्वेनविशेषयिष्या
मः नैवंशक्यम् इहचप्रसज्येत वा
चोकिरश्मेनाहिसमर्थमन्वदानादित्व
चनस्यात् सर्वेषांविकारइतितस्मा
न्नैवंशक्यम् नचेदेवमुपसंख्यानेक
नैवनकर्तव्यम् आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप
यतियावन्नेवद्धितीयस्यस्वरस्यादुर्भा
वनावच्चैव एवंस्याविनिघातइतियद

श्री
महा
भा
११०

येभिन्नादिषु गर्भिणीशाब्दस्यपाठप
नम्प्रयोजनमन्वदानादिलक्षणोमा।
माभूदिति यदिचपदस्यविनिघातः
गर्भेशाह्वायमाग्रदानः तस्मादिन्वेता
यः प्रत्ययः प्राप्नोतिसन्नावस्यात् न
स्मिन्नवस्थितेविनिघातः नवेकोन्व
दानादिलक्षणस्यानः प्रसंगः यस्माति
नाचार्यः यावन्नेवद्धितीयस्यस्वरस्यप्रा
दुर्भावः तावन्नस्त्रैवस्यविनिघातइति
अतोभिन्नादिषु गर्भिणीशाब्दपाठइति
पदग्रहणंकिमर्थं पदग्रहणंपरिमा
णार्थं पदग्रहणंक्रियतेपरिमाणा
र्थम् वाक्यस्यमाभूत् अन्वदानेप
दमेकवर्जमिति मध्य किमर्थमुच्य
योविष्टच्यतेमर्थेहुनयोर्वचनमपवा
दविषयेनिवृत्त्यर्थं मध्यदित्तयोवि
त्वच्यतेअपवादविषयेप्रनिवृत्त्यर्थ
यास्यात् विल्वमयं वल्वम् पत्तयो
विरूपर्थनिर्देशोऽस्त्वथः हैमोविज्ञा।
नीयाम् योगयोर्वाप्रत्यययोर्वैनिति
दाचार्यः कस्माद्वावाचष्टे पत्तयोवि
रूपर्थनिर्देशइति जिन किमर्थमिद

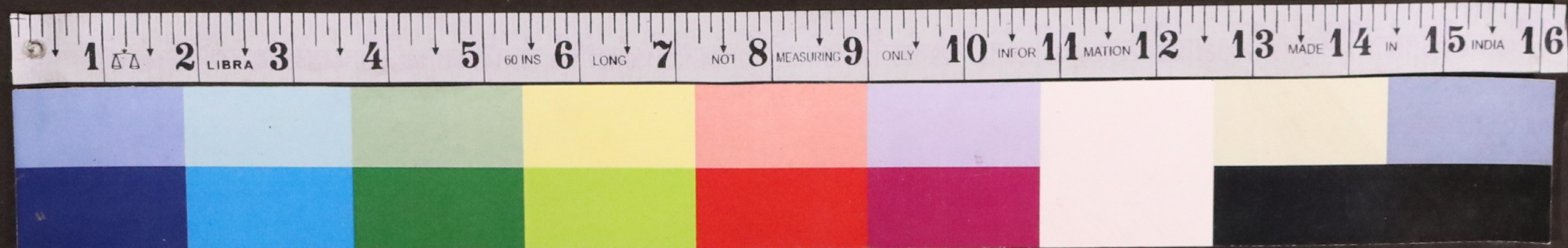
मुच्यते विकारावयवयोः विकाराव
यवप्रकृतत्वात्तद्प्रतिषेधार्थम् नि
तस्य तस्यया द्सो विधानम् विकारो
विकारेणाऽप्युपलभ्यते वयवेनावयवः
विकारावयवयो विकारावयवप्रकृ
तत्वात्तद्प्राप्नोति इष्यते चा वस्था
दिति तत्रान्तरेणापि यत्नं न सिध्यति मय
ट्प्रतिषेधार्थं जितश्च तत्प्रत्ययाद्ञो
विधाने एवमर्थमिदमुच्यते न वाऽऽस्था
नावयवे समुदायशब्दो विकारे च प्रकृ
तिशब्दस्तस्मात्तस्य प्रभावः नैव तस्य
योजनमस्ति विकाराणाम् इहोपाव
यवे समुदायशब्दः तद्यथा पूर्वे पञ्चा
लाः तैलं भुक्तम् शुक्लो नीलः कृष्ण
इति विकारे च प्रकृतिशब्दः विकारे
व प्रकृतिशब्दो दृश्यते तद्यथा शाली
नं भक्ष्य मस्य शालि विकारस्य विका
रेणेति तस्मात्तस्य प्रभावः तस्मात्प्रय
ऽप्रतीनभविष्यति नैतदस्ति अवयवस्य
वे समुदायशब्दोऽस्ति नास्तीति विकारे
वा प्रकृतिशब्द इति किं तर्हि विकारा
वयवशब्दोऽपि नास्ति तेन तत्प्रत्ययः प्राप्नो

ति विकारावयवशब्दात्प्रसङ्ग इति चेत्त
त्रैवानभिधानात् विकारावयवश
ब्दात्प्रसङ्ग इति चेत् तत्र विकाराणाम्
तेनानभिधानात् न हि विकारावयव
शब्दादुत्पत्तिर्नार्थस्याभिधानं स्यात् अ
नभिधानान्नोत्पत्तिर्भविष्यति न
त्वावयवमनभिधाने प्रतिपत्त्यै स्वस्व
चनम् तस्मात्तत्प्रत्ययात्तत्स्वरवक्त
व्यः यदिदं गव्यम् एकं गोमयं भस्मै
वं गोमांसे कापिञ्जलं मसमिति अन्यत्र
गोमयाद्भवति न फलात्स्वरवक्तव्यः इह
तर्हि उष्ट्रको अजेनादितो कारान्तं प्रा
प्नोति इष्टमेवैतन्नैव संशयोऽत्र स्यात् इति
तम् औष्ट्रिकेणैव भवितव्यं एवं हि सौ
नागाः पठन्ति उष्ट्रात्प्राकृते प्रसङ्ग इति इ
ह तर्हि पालाशो समिदिति तत्परं अपसर्जनत
त्वाणाईकारान्तं प्राप्नोति मा भूदेवम् अ
न्यो नोपसर्जनमिति अजेनादयोपसर्जे
नादित्येवं भविष्यति नैवं शक्य इह हि
दोषः स्यात् कापिञ्जलानां पाककोऽमोमा
साकाशाकन्नाम्नाप्नोतीति अजेनादि
तीकम्भः प्रभजेन तस्मादिति तेनानभिधा

तादिष्वेव इहतर्हिकापोतरसश्निषा
गीत्राद्वेनोपपद्यते नैषदोषः इदंता
वदयंप्रष्टव्यः अथयोसौवायंकपो
तः सलोमकः सपक्षः नचसंप्रति
प्राणीति कथंतर्ह्यप्राणि शब्दोवर्ततेतर
ति अथयस्यमेतत्प्रकृत्यन्तरयाविकारा
भवंतीति इहापिनदोषोभवति क्रीत
कथमिदंविज्ञायतेक्रीतेयेप्रत्यया।
विहितास्तेभवंति परिमाणाद्विका
रावयवयोरिति आहोस्वित्परिमाणा
त्क्रीतेयेप्रत्ययाविहितास्तेभवंतिवि
कारावयवयोरिति किंचातः यदिवि
ज्ञायतेक्रीतेयेप्रत्ययाविहितास्तेभवं
तिपरिमाणाद्विकारावयवयोरितिप्र
त्ययमात्रंप्राप्नोति अथविज्ञायतेपरि
माणात्क्रीतेयेप्रत्ययाविहितास्तेभ
वंति विकारावयवयोरितिप्रकृति
मात्रात्प्राप्नोति तस्मात्क्रीतवत्परिमा
णादेवंच क्रीतवदितिवक्तव्यं नतर्हि
वक्तव्यंनवक्तव्यं क्रीतवदितिनिर्
देशोयं यस्त्वेवाभ्यःप्रकृतिभ्योयेन
विशेषणेनक्रीतेप्रत्ययाविहितास्ता

श्री
महा
भा
११२

भ्यःप्रकृतिभ्यःतेनविशेषणेनक्रीते
प्रत्ययाविहितास्ताभ्यःप्रकृतिभ्यस्ते
नविशेषणेनपरिमाणाद्विकारावयव
योर्भवंति ततोभ्मोक्रीतवत्कृतास्युः
अथहिप्रकृतिमात्राद्वास्युःप्रत्ययमा
त्राद्वाणाप्राणिक्रीतवत्कृतास्युः अ
णोहठान्मयट् अणोहठान्मयडिति
तद्भवतिविप्रतिषेधेन अणोवकाशः
तैतिरीकः तैतिरीक मयटोवकाशः
काष्ठमयम् इहोभयंप्राप्नोति शाक
मयम् उञोवकाशःदेवदारवम् उञः
प्रवदारवजमयड्भवतिविप्रति
षेधेन उञोवकाशः एनेन आम
उचम् मयटःसएव इहोभयंप्राप्नोति
दारुणे अवदारवजभवतीन्यस्या
वकाशः जरद्वृत्तः जरद्वृत्ते मयटस्स
एवइहोभयंप्राप्नोति आत्ममये म
यटःप्राणिक्लिपतिषेधेन मयटःप्रा
ण्यजभवतिविप्रतिषेधेन प्राण्यजो
वकाशः कर्दमम् मयटःसएवइ
होभयंप्राप्नोति चापम् शापमभव।
तिविप्रतिषेधेन नव्यानवकाशजारण

दोमयट् नैवेषकोविप्रतिषेधः यो
यमत्तोमयट्स्य किंकारणम् अन
वकाशत्वात् अपवादोमयट् अने
बाधिष्यते मकच्चमनवकाशः एष
मवर्त्तते शैषिकाः अथनिहिताः शै
षिकाः हहमाङ्गदाते मयटोवकाशः
शाणजस्य अवाचापि एकोविप्रतिषे
धः सोयंमयट् शाणजस्य किंकारणं
अनवकाशत्वात् अपवादोमयड्भवि
व अनवकाशोमयट् मयश्चैवोरञ्म
नवदात्तादेरञ्चबाधेतेनपरेशाणजम
पिबाध्येत तस्मान्मयड्विधेशाणि
णोनिषेधः तस्मान्मयड्विधानेशाणि
भाः प्रतिषेधोवक्तव्यः मनर्हिवक्तव्यः
नवक्तव्यः मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्
बाधन्तइत्येवमयंमयट् औरञमनुदा
त्तेरञ्चबाधिष्यतेनबाधेत तस्मिन्मध्येप
वादाः पूर्वस्मात्पवादाः इतिसान्नुवृत्ते
शैषिकाः पूर्वस्मादपवादाश्च नेनगांबा
धन्तइत्येवमणा अनेनबाधिष्यतेमयटे
नबाधिष्यते अनुदात्तादेरञः शाणजनवि
प्रतिषेधेन अनुदात्तादेरञः शाणज

श्री
महा
भा
९३

भवतिविप्रतिषेधेन अनुदात्तादे
रञ्भवतीत्यस्यावकाशः जरद्ध
द्दः जारद्धम् शाणजः सप्त
होमये प्राप्नोति कपोत कापोतम्
शाणजम्भवतिविप्रतिषेधेन कः
पुनरविशेषः तेनचासत्यनेनवा
सापवादकत्वादितिनस्यादिह
स्यात् स्याविधोविकारः शेषेवि
यम कले फलेलुग्वचनानर्थ
क्यप्रकृत्यन्तरत्वात् फलेलुग्वच
नमनर्थकं किंकारणं प्रकृत्य
न्तरत्वात् प्रकृत्यन्तरमामलकं फ
ह्: फलेवर्तते एकान्तदर्शनात्
प्राप्नोति एकान्तदर्शनान्नसंगइ
तिचेत् हेतेलुग्वचनम् एका
न्तदर्शनान्नसंगइतिचेत् हेतेलु
ग्वक्तव्यः हेतौ पिप्पलीफलेकोलः
लपूर्व लुप्प्रकरणे फलपाक
शुषामुपसंख्यानं लुप्प्रकरणे
फलपाकशुषामुपसंख्यानं लु
प्प्रकरणे फलपाकशुषामुपसंख्या
नेकर्तव्ये व्रीहयः यवाः माषाः

मङ्गाः निल्लाः श्रवणमूलेश्च वबहुले।
श्रवणमूलेश्चवबहुलेलेरवक्तव्यः म
ल्लिकाकरवीरम विषं मृणाले
नभववतिपाटल्लानिमूला ॥ ॥
इति श्रीमद्भगवत्पतंजलिमुनिवि
रचिते व्याकरणमहाभाष्यवर्त्ति चतु
र्थाध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयमा
ह्निकं पादस्य तृतीयः प्रागवहतेष
क ठक्प्रकरणे तदाहेतिमाशब्दा
दिभ्यउपसंख्यानं ठक्प्रकरणे तदा
हेतिमाशब्दादिभ्यउपसंख्यानं का
तेयं माशब्दिकः नेत्यशब्दिकः।
कार्यशब्दिकः आहौप्रभृतादिभ्यः
आहौप्रभृतादिभ्यः इवक्तव्यः आ
भूतिकः पारायणिकः एककेनास्म।
त्रादिभ्यः एककेनास्मानादिभ्यः
इवक्तव्यः सास्त्रानिकः सांवत्सरि
कः सांवत्सरिकः गकुलोपदादा
दिभ्यः गकुलोपरदादादिभ्यः इव
क्तव्यः पारदारिकः गारुतल्पिकः
आकर्षाद्कल ष्ठकेषांचिन्मतेहि
तिकेषुवकेषांचिन्मतेष्ठेः नत्रन।
तायतेकेषामस्मानमिति ॥ ॥

श्री
महा
भा·
११९

केकेषांचिन्मतेष्ठेमिति नत्रकिंतद्यपरिगण
नेकर्तव्यं आकर्षपर्पादिभ्योभस्त्रादिभ्यःकु
शीलसूत्राच्चायावसथात्किशरादिभ्यः ष।
डेनेत्यधिकारे विभाषाविवयान् विवधा
द्वेतिवक्तव्यं वैवधिकः नेत्यमित्रियम् नित्य
ग्रहणं किमर्थम् विभाषामाभूत नैतद।
स्तिप्रयोजनम् एवं तस्मिन्नेवयोगे विभाषा
ग्रहणं निवर्तते इदं तर्हि प्रयोजनम् इमंस्त्रि।
यावचनं विषयार्थम् नित्यं ग्रहणमवविषय।
मेव यथास्यात् केवलस्यप्रयोगोमाभूत् य
स्तिप्रयोजनमेतत् किं तर्हीति नत्र यथा।
धिकारेण द्विषयप्रसंगः नत्रयथाधिकारेण
द्विषय नाप्नोति निह्नत इति वर्तिनेनद्वि
ह्नस्यतं अनंतरविषयंस्यात् यभिउपचारस्य
स्यनस्यात् कृत्रिमंमहल्लाविहितमिति य
वेतर्हि भाव इति शक्रस्यमञ्चकल्यः कृद्धि
माम्भूमिः सेकिमोमिमिरिवसर्थे नत्रा।
वक्तव्यः नेत्यमइवतिरिति नलोनित्यम्
नित्यंइनादिमत्त्रियकिमर्थम् नित्यंग्रहणं।
मिमञ्चिविषयेनयथास्यात् कवलस्यप्रयो
गोमाभूदिति नेत्यमित्रियम् तूर्णादितिःप्र
यंयोगायकोवतकम कार्षीशर्णीतूर्णीने

चूर्णिनः इनिरिनिनैतन्नार्थिके नमिङम
चूर्णादिति लवणाल्लुक लवणाल्लुग
वचनानर्थकं रसवाचित्वात लवणाल्लुग
वचनमनर्थकं किं कारणम रसवाचित्वात
रसवाचष लवणशब्दः नैष संसृष्टनिमित्त
कः आनस्य रसवाचीअसंसृष्टेचदर्शनाम।
असंसृष्टेपिहि लवणशब्दो वर्त्ततेनस्या
लवणं क्षीरं लवणपानीयमिति संसृष्टे
चादर्शनात संसृष्टेपि च यदा नोपलभ्यते
तदाह अलवणः सूपः अलवणःशाकमि
ति लवणाल्लुक प्रकृतिग्रहणम प्रकृ
यतिनिर्देशः यदभावलादद्यावक्रयक्ताति
ज्ञेयम कथं तर्हि निर्देशः कर्त्तव्यः प्रय।
कृतिग्रहणायेति मतन्हि निर्देशः कर्त्तव्यः
न कर्त्तव्यः नादृष्टानाकृष्टाभविष्यति गा
हार्थग्रहणम गणाशह लोपो वा मेरणाश
हल्लोपो वा उक्तव्यः क्षिरणमेवपादितिम
यक्ततिहरणिकः नैरणिकः हडहस्थ
धीभावः हडहकोधीभावो वक्तव्यः वार्थे।
यिकः धर्मं चरति अधर्माच्च अधर्मश्चरति
वक्तव्यम आधर्मिकः कर्नोक्त नूनरा।
भावमज्ज्चेति वक्तव्यम प्रथमाधार्मिनस्या

श्री· महा· भा
११५

पितारी विशसितुरिट्लोपश्च अञ्वक्तव्यः
विशसितुर्धर्म्यम वैशस्त्रं विभाजयितु।
र्णिलोपश्च अञ्वक्तव्यः विभाजयितुर्ध
र्म्यम वैभाजित्रम शिल्पम किंयएष्दे।
गः शिल्पम मार्दङ्गिकः किंचातः ऊमका
रेषाप्नोति एवंतर्हि उत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः
शिल्पम मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गि।
कः पविकिकः शाकिमकनुच्यते नकगौवा
च्यते शक्तियष्टोरीकारेनकशाहश्चडाग
यः नसिद्ध्यति विभाषावैव हि शक्तिय।
ष्टोरीकारः अपिचकेसाईतिह्रस्वत्वंप्रस
ज्येत एवंतर्हि ईकक् उच्यते का रूपसिद्धिः
शाक्तीकायाष्टीकः सवर्णदीर्घत्वेनसि।
द्धे नसिद्ध्यति यस्येति लोपः प्राप्नोति श
कारोच्चारणसामर्थ्यान्नभविष्यति य।
दितर्हिप्रागुवन्विधिरुच्चारणसामर्थ्या
द्धाध्यते सवर्णदीर्घत्वमपि तन्प्राप्नोति य
विधिप्रत्ययपदेशोनर्थकः सविधिर्बाध्या
ते सस्यतुविधिर्निमित्तमेवनासौबाध्यते
यस्यतुविधिर्निमित्तमेवनासौबाध्यते य
स्येति लोपंच प्रतिईकारोच्चारणमनर्थ।
कम सवर्णदीर्घत्वस्य निमित्तमेव अपि

कियस्यास्तिमतिः स आस्तिकः किंचातः
वैरप्याप्नोति एवंतर्हि इतिलोपोत्रद्रष्टव्यः
अस्तीत्यस्यमतिः आस्तिकः नास्तीत्यस्य
मतिः नास्तिकः दिष्टमित्यस्यमतिर्दैष्टि
कः कथादिः कियस्यककथायां शीलम
काद्यः किंचातः वाजपरुषप्राप्नोति एवंत
र्हितरपदलोपोत्रद्रष्टव्यः कत्रमिवकत्रम्
गुरुकत्रम गुरुणाशिष्यकत्रवक्षायः शि
ष्याणागुरुकत्रनत्यभिपाल्यः हिंत हिंतेभ।
त्वाइतिचतुर्थीनिर्देशः हिभत्वाइतिचतु।
र्थीनिर्देशः कर्तव्यः इतरथाहिनिर्देशान।
भवति हिंतशब्देनचयोगेचतुर्थीविधा
नेप्राप्नोति सतर्हिचतुर्थीनिर्देशः कर्त
व्यः नकर्तव्यः एवंवक्ष्यामिहिंतभक्षात्
दस्मिन्नेनादीयतेनियुक्तंतस्माइति नह।
हति बहुत्वभिधानेरथ्यशाकटहलसीर
भ्यः प्रत्ययविधानानर्थकंविहितत्वा
त् बहुत्वाभिधानेनरथ्यशाकटहल।
सीरभ्यः प्रत्ययविधानमनर्थकं किंकार।
णंविहितत्वात् विहितोत्रप्रत्ययात्स्याद
मितिशब्दभेदाद्विधानम् शब्दभेदाद्।
विधिः संभवति अन्योहिशब्दोरथ्यंवहति

श्री
महा
भा
५५

अन्योहिरथ्यस्यवोढेतिशब्दभेदाद्विधा।
नमितिचेदर्थाश्रयत्वात्प्रत्ययविधानस्या।
र्थसामान्यात्सिद्धम् शब्दभेदाद्विधान।
मितिचेत् अर्थाश्रयः प्रत्ययविधिः यथै।
वार्थोरथ्यंवहतितथैवरथस्यवोढेतितत्रा।
र्थसामान्यात्सिद्धम् इदंतर्हिप्रयोजनम्
योह्योरथ्योवहतिसहिरथ्यः योह्योरथ
योर्वोढासहिरथ्यः तेनसतिलुग्भवति अ
नेनसतिकस्मान्नभवति प्राग्दीव्यतइत्युच्य
ते संज्ञायांजन्याः किंनिपात्यते जनन्याज
नीभावोनिपात्यते यश्चप्रत्ययः जन्याइति
निपातनानर्थकं पंचमीनिर्देशात् ज।
न्याइतिनिपातनमनर्थकम् किंकारणं
पंचमीनिर्देशात् जनीशब्दादयत्पंचमी
इदंतर्हिप्रयोजनम् सर्वकालः प्रत्ययवि
धिर्यथाविज्ञायेत जनींवहंतिजन्याः ज।
नींवोढारोजन्याः जनीमवाकल्तेजन्याः इ
ति विध्यस्य विधानकरणेन विधानप्र
करणेनभवितव्यम् इतरथाह्यनिष्टप्रसंगः
अथनुवीयमानेनिष्टप्रसंगोभवतिइहा।
पिप्रसज्येत शाकटमभिधानंतिकं दके वि।
धानीतिनतर्हिदानींनवक्तव्यं कस्मान्न
भवति शाकटमभिधानंतिकं दके विधानी

तिश्रुतमभिधानात् गृहपति गृहपतिना
संयुक्त इत्युच्यते तत्र यदग्निनाग्नावपि
प्राप्नोति दक्षिणाग्निरपि गृहपतिनासं
युज्यते एवं तर्हि गृहपतिना संयुज्यत
इत्युच्यते सर्वत्र गृहपतिना संयुक्तः न
च प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते समाधायो।
यो गृहपतिना संयुक्त इति कश्च साधी
यः पाक्षिपत्नीसंयानाः क्रियेते अथवा
गृहपतिनामसंज्ञः स्माभिजुच्यते अ
थवा संज्ञायामिति वर्तते मतर्थमामास
तन्वोरनंतरार्थो वा मासतन्वोरनंतरा।
र्थे वेति वक्तव्यं मथस्मिन्नास्ति मथमि
न्ननंतरमिति वा मथवः मापकं लगा।
कारो कारेफा श्वस्तकारो कारेरफाश्च
प्रत्ययावक्तव्याः लक मयः नपः मनः अ
कारः इथः ऊर्जः इकारः शुचिः रकारश्च
शुक्रः वसोः समूहे वश्च दानसमूहे छंद
सउपसंख्यानं श्रुतरसमूहे छंदसउप
संख्यानं कर्तव्यं ॐ मावयेति चतरवरं
श्रुत्वश्रीषडितिचतरवरं येयजामहे इ
तिपंचाक्षरं यजेति अवरं इत्तरोषष्
कारः एष वै सप्तदशाक्षरः छंदस्याः प्रजा
पतिर्यज्ञमनविहितः छंदसि वक्षुभिर्व

श्री
महा
भा
११८

सत्यैरुपसंख्यानं छंदसि वक्षुभिर्वस
त्यैरुपसंख्यानं कर्तव्यं हस्तौपृणस्व
वक्षुभिर्वसत्यैः अग्निरीशे वसव्यं तन
स्वुपसंख्यानं कर्तव्यं नकर्तव्यं स्वार्थ
विज्ञानात्सिद्धं स्वार्थविज्ञानात्सिद्धमे
तत् वसवपवसव्याःपोत ॥ ॥
इति श्रीमद्भगवत्पतंजलिमुनिविरचि
ते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्या।
यस्य चतुर्थपादे प्रथममाह्निकं ॥
पादस्तु तृतीयः प्राक्क्रीतात्छः प्राग्वचनं
किमर्थं प्राग्वचने किमर्थं प्राग्वचने
उक्ते किमुक्तं तत्रतावदुक्तं प्राग्व।
चनं संकरविधानार्थं अधिकारान्सिद्ध
मिति चेदपवादविषयेप्रसंगः इति इ
हापि प्राग्वचनं क्रियते संकरविधानार्थं
संकरो हि भवति प्रत्यययोः माभूत् योगे
योगेनस्य ग्रहणमाकार्षमिति नैतद
सि प्रयोजनं अधिकारादप्येतन्सिद्धं
अधिकारात्प्रत्ययोपातस्यानिर्देशादि
तियोगे उपतिष्ठते अधिकारान्सिद्धमि
ति चेदपवादविषये बसंगः अधिका
रान्सिद्धमिति चेदपवादविषयेछःप्रा

मोतिउगवादिभ्योयत् क्लेशेतिक्लोपि
प्राप्नोतितस्मात्प्राग्वचनेकर्तव्यं अप्र
क्रियमाणेपिप्राग्वचनेकथमिदंवि।
ज्ञायतेशाकटीनायाःप्रकृतइयति
प्राह्यासितशाकटीनायर्थ्यइति किं
चातः यदिविज्ञायतेशाकटीनायाः
प्रकृतइयति सएवदोषः अपवादविष
येकप्रसंगइति अथविज्ञायतेशाकटी।
नायेथ्यइतिनदोषोभवति समानेर्थे।
प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानोयत्कबाधि।
ष्यते शाकटीनायेथ्यइतिविज्ञायतेय।
थानदोषस्तथास्तु कृतएतत्तथाश
यमवधिविनाथेप्रतिनिर्दिशति इतर।
थाहिवक्ष्यतत्रप्रकृतयः पठन्ते नेनो।
यंकोविदवधिनेनोपादीत अथवाप्र
नस्तशाकटीनायाः प्रकृतयइति न
नुचोक्तमपवादविषयेकप्रसंगइति न
वाकचिद्वावचनात नैवदोषः किंका
रणं क्वचिद्वावचनात यदयंक्वचिद्वा।
चनंकरोतिविभाषाहविरपूपादिभ्यः त
ज्ज्ञापयत्याचार्यः नापवादविषयेकोभ
वतीति यद्येवंनार्थःप्राग्वचनेन अथि

कारान्निद्दम नन्वोक्तमधिकारान्नि।
द्दमितिचदपवादविषयेकप्रसंगइति।
परिहृतमेतत् नवाक्वचिद्वावचनादि।
ति अकिमर्थमिवानवधिः क्रियतेन
प्राग्यजइत्येवोच्यते यद्येवंनहिज्ञापयत्या
चार्यः अर्थवत्त्वयंभवतीतिकिमेतस्यज्ञा
पनेप्रयोजनम् समानेर्थेप्रकृतिविशे
षादुत्पद्यमानोयत्कंबाधते उगवादि।
भ्योयत् यज्ञाबजः एवंविप्रतिषिद्धम्।
सनडुपानहेप्रयोजनम् यज्ञावजोभ
वतः एवंविप्रतिषेधेनकिंप्रयोजनम् स
नडुपानहोप्रयोजनम् यमावकाशः
शाकट्यं पर्याण्यं अजोवकाशः बाभ्र
वारवम् सनडु ऐनामचर्मविकारः नस्मा
दुभयंप्राप्नोति सनंगवाचर्म ज्यस्यावका
शः औपानह्यम् दारु अञः सएव उपा
नन्नामचर्मविकारः तस्मादुभयंप्राप्नोति
औपानह्यंचर्म यञ्जोभवतः एवंविप्र।
तिषेधेन फञ्च फञ्जवाधः एवंविप्र
तिषेधेनभवतीतिवक्तव्यम् फञोवका
शः कार्दिपाणिनिमग्रजः सएव
कृदिनामचर्मविकारः तस्मादुभयंप्रा।
मोति कार्दिप्येचर्मफञ्भवतिएवं।

विप्रतिषेधेनेह विरूपादिभ्यो विभा
षा यत् इह विरूपादिभ्यो विभाषा याप्र
इत्वं निर्दिष्टं विप्रतिषेधेन अन्त्यविकारो
भाष्य अन्त्यविकारे भाष्य विभाषा यापेक्ष
त्वनिर्दिष्टं विप्रतिषेधेन अन्त्यविकारेभ्य
श्च विभाषायाश्च वक्तव्यः स्त्रैणः स्त्रैणेयः
यनः संपत्वश्चोभयं प्राप्नोति सक्तव्या।
यामाः पञ्चत्वनिर्दिष्टं विप्रतिषेधेन स
न्ति हि विप्रतिषेधेन सन्ति हि पूर्वं विप्रति
षेधो वक्तव्यः न वक्तव्यः इष्टवाचीपर
शब्दः विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीप्र
येनाभिशब्दो गवादिषु पठ्यते उच्यतेना
भिनं भे चेति तत्रोच्यते नाभेर्नभं च प्र
यविधानानुपपत्तिः प्रकृत्यभावात् ना
भेर्नभभावे प्रत्ययस्यानुपपत्तिः किंका
रणं प्रकृत्यभावात् विकृतेः प्रकृतौ।
नभिप्रत्ययेन प्रत्ययेन भवितव्यं नहि ना
भिसंज्ञकाया विकृते प्रकृतिरस्तिषेधे
वरितव्यं इत्यवक्रारणामेतल्लचकेनव्य
प्रच्यते सिद्धं तु शाखादिषु वचनादुत्त
ते च सिद्धमेतत्कथं शाखादिषु नाभिश
ब्दः पठितव्यः न वक्तव्यं नेच वक्तव्यं नाभि
रेव भवतीत्यत्र कः पुनरिहोपमार्थः

यत्तद्वाक्यारणां परिवर्तनेवा अपरस्त्वाह य
तंदजेनोपाजनमितिनित्यहीदानींनाभिनभ
वैनिवक्तव्यम् वक्तव्यंच किं प्रयोजनम् या
वेनाप्यपरवंतिवङ्गाणिनदर्थम् नेष्टहिना
भिसंज्ञिकाया विकृतेः प्रकृतिरस्ति या।
नि चापि परवंतित्वङ्गाणितदर्थमपीदवक्त
व्यो इष्टपनेहि समदायावयवमात्थक
त्वे नयथानाविशाखेनितणानवयोग
श्चविकारशाहोइष्टपनेनयथावैभीतको
रूपः खादिरंचपालमिति नतयथावत्सम
दायहतिभेविधानि अथयोनभ्यायौह
त्तः कथंनत्वभवितव्यं नभ्योहतः नभ्या
शिशयेति नभ्यानत्नवचने नभ्यानस्त
यवक्तव्यः सन्ति हि वक्तव्योनवक्तव्यःनाद
र्थ्योनास्त्येभविधानि नभ्यार्थो नभ्य इति
केवलस्य अप्रयोगः शक्योनकेकथम
प्रीतिशालेकेवलस्मिनिनिपातननादेनास्ति
हे किंनिपातनं अपरिमाणविस्ताचित
कोवलेभ्योनहित्तलकीति इदंनहिप्रयो
जनेसंज्ञायामितिवक्ष्यामीति इदमाम्ब
त्केवलीयाकरणं एतदपिनास्तिप्रयोज
ने परिमाणपार्श्वदासेनपार्श्वदासेशामेकं

वत्पग्रहणं क्रियते परिमाणे च मेते च वि
भाषा हवि किमिमं ग्रामे विभाषा ग्राह्यो
स्विद् ग्रामैकदेशे च ग्रामे उवर्णादिन्यवाति
ने ग्रामे ग्मन वा ग्रामे हविरस्पादिभ्यो ग्रामे
विभाषा ग्रामे निभ्यो विधिः वरुणास्ते उक्ता।
शाचीनाव यत्प्रकरणे रथाच्च यत्प्रकरणे
रथाच्चेति वक्तव्यं रथाय हिता रथ्या ख
लयव वृषब्रह्मणोऽयमकारान्तो गृह्यते वृष
न शब्दस्यापि नकारान्तोऽस्ति तस्योपसंख्या
नं कर्तव्यं वृषन्शब्दादुपसंख्यानं कर्तव्यः वृषभ्यो हि
तमिति विगृह्य वृषण्यमित्येव यथा स्यात् ते
ना ब्रह्मन् शब्दोऽनकारान्तो गृह्यते ब्रह्म
णःशब्दस्यानकारान्तोऽस्ति तस्योपसंख्यानं
कर्तव्यं ब्रह्मन् शब्दादेशादेवक्तव्यः ब्राह्म
णेभ्यो हितमिति विगृह्य ब्रह्मण्यमित्ये
व यथा स्यात् न तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं स
मानार्थावेतौ वृषशब्दो वृषन्शब्दश्च ब्रह्म
न्शब्दो ब्राह्मणशब्दश्च ब्राह्मणश्च समाना।
यौ एवं तर्हि कुतो न चरमिति ब्रह्मन् कुतो
न चरमिति ब्राह्मणोऽति तत्र वृषशब्दयोः स
मानार्थयोरेकेन विग्रहः अपरस्मादुत्प
त्तिर्भविष्यति अविरविकन्यायेन तद्यथा

श्री
महा
भा
१२

अवेर्मांसमिति विगृह्यानिकशब्दादुत्प
त्तिर्भविष्यति आविकमिति तद्वदिहापि
वृषाय हितमिति विगृह्य वृषण्यमिति वृषे
हितमिति विगृह्य वाक्यमेव तथा ब्रह्म
णे हितमिति विगृह्य ब्रह्मण्यमिति ब्रा
ह्मणेभ्यो हितमिति वाक्यमेव हि भविष्य
ति भेदशब्दे चेद्दृश्यमाभिः साध्यं तच्चैव भवि
ष्यति आत्मन्विश्वभोगोत्तरपदात्खविवि
धाने निर्देशः सर्वपदार्थहितत्वात् भोगो
त्तरपदात्खविधाने अनिर्देशः आगम।
कोऽनिर्देशः अनिर्देशः किंकारणं सर्व
पदार्थहितत्वात् उत्तरपदार्थप्रधानस्त
त्पुरुषः सर्वपदार्थहिते च प्रत्ययः इष्यते
पितृभोगाय हितं यो मातापितृभ्यां हितः इ
ष्यते एवं तर्हि भोगेन त्वमयोभिधास्यते
भोगेनरितिचेद्वावचनं भोगीनरिति य
दि अप्रयोऽभिधीयते वा वचनं कर्तव्यम
मातृभोगीणः पितृभोगीणः मातृीयः
पित्रीयः इत्यपि यथा स्यात् राजाचार्या
भ्यां नित्यं राजाचार्याभ्यां नित्यमिति वक्त
व्यं राजभोगीनः आचार्यभोगीनः आ
चार्याद्णत्वं च वक्तव्यं आचार्यभोगीनः

किंभोगीमन्प्रत्ययो विधीयत इत्यतो रा
जाचार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यं चेमां इह स
र्वथा राजाचार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यं इ
ह च ग्रामणीभोगीनः सेनानिभोगीन इ
त्यत्र पदनिमित्तं इह स्वनेऽप्राप्नोति इह च
प्रवभोगीनः प्रवणी भोगीनि उत्तं प्राप्नोति स्व
रे च भियते यथान्यासमेवास्तु ननु चोक्तं
भोगोत्तरपदात् खविधाने निर्देशात् स्व
र्वपदार्थहितत्वादिति नैष दोषः अयं भो
गशब्दो ऽस्त्येव द्रव्यपदार्थकः तद्यथा भोग
वानयं देश इत्युच्यते यस्मिन् गावः सस्या
नि च वनेन प्रक्रियापदार्थकः तद्यथा भो
गवानयं ब्राह्मण इत्युच्यते यः सम्यक् स्ना
नादीः क्रियाप्रत्नभवति तद्यः क्रियापदा
र्थकः तस्येदं ग्रहणं यस्तापि त्रस्याभ्यः क्रि
याभ्यो हितः सर्वथा दसौ पित्रे पि हितो भ
वति यदि सर्वथा दसत्त द्रव्यपदार्थस्य ग्र
हणं यो हि पितृद्रव्याय हितः सर्वथा दसौ
पित्रे पि हितो भवति अथवा भोगशब्दः शरी
रवाच्यपि तद्यथा अहिरिव भोगैः पर्येति
वहूमिति पर्वपित्रशरीराय हितः पितृ
भोगीण इति खविधाने पंचजनादुपसं

श्री
महा
भा
१२१

ख्यानं खविधाने पंचजनादुपसंख्यानं क
र्तव्यं पंचजनाय हितः पंचजनीनः समा
नाधिकरणादिति वक्तव्यं यो हि पंचानां ज
नानां जनाय हितः पंचजनीयः स भवति स
र्वजनाट्ठञ्च सर्वजनाट्ठञ्च खश्च वक्तव्यः
सर्वजनाय हितः सार्वजनिकः सर्वजनी
नः समानाधिकरणादिति वक्तव्यं यो हि
सर्वेषां जनाय हितः सर्वजनीयः स भवति
महाजनान्नित्यं महाजनान्नित्यं वक्त
व्यः महाजनाय हितः माहाजनिकः तत्पु
रुष इति वक्तव्यं बहुव्रीहौ मा भूदिति म
हान् जनोऽस्य महाजनः महाजनाय हि
तः महाजनीयः यदि तर्हि तत्प्रसंगात्से
नोऽस्यपादिः क्रियते आत्मन्यात्मेत्यपादिक
र्तव्यः आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्स
मानाधिकरणादिति वक्तव्यं यो हि विश्वेषां
जनाय हितः विश्वजनीयः स भवति।
अयमतमेतदनभिधानाद्यथाऽसेतन्न भ
विष्यतीति इहापि तर्हि उपाधिग्रहणेन
इहाप्यनभिधानादेव न भविष्यति सर्वपु
रुष सर्वाणस्वावचने सर्वाणस्येति
वक्तव्यं सार्वः सर्वीयः पुरुषाद्वधे इति वक्त

ध्ये पौरुषेयो वधः अन्यत्वमिदमुच्यते पु
रुषाद्वध इति पुरुषाद्वधविकारसमूहे
नकृतेष्विति वक्तव्ये वधः पौरुषेयो वधः
विकारः पौरुषेयमार्घ्यविधासमूहे स
मूहः पौरुषेयसमागते तेनकृतपुरुषे
णकृतंपौरुषेयं तदर्थं विकृतदर्थमिति
कल्पनामसमर्थं तदर्थमितिकल्पना
मसमर्थत्ववक्तव्यः इदमार्थमेवमाह्निके गो
गमविके कोशरूपतिके नवाप्रयोजने
नकृतत्वात् नवावक्तव्यः किंकारणं प्र
योजनेनकृतत्वात् यदीदमर्थमिदम
हस्तस्यप्रयोजनं श्रेयवसिद्धे कृदिकपा।
दिउपपत्त्यर्थमितिप्रत्ययानुपपत्त्यभावात्
उपपत्त्यर्थमितिप्रत्ययस्यानुपपत्तिः किंका
रणं उपपत्त्यभावात् विकृतेः प्रकृतावभि
धेयायां प्रत्ययेनभवितव्यं नचोपपत्तिरस्ति
कायाविकृतेः प्रकृतिरस्तियदितदर्था
येन दीपदेयमित्युच्यते सिद्धं नकृदेतस्मा
त्तावेत्वचनात् सिद्धमेतत्कथं कृदेन
प्रस्तावार्थं ग्रजवक्तव्यः उपपद्यते उपपद्यम
सिद्धमिस्तुतं नदीभिधानेयथान्यासमवा
स्तु ननुचोक्तमुपपत्त्यर्थमितिप्रत्ययात्

पपत्तिरुपपत्त्यभावादितिनैषदोषः प्रय
मपदिशाहेस्त्येवकर्मस्थापनः उपधीय
तेउपधिरितिप्रतिभानस्थापनः उपधा
नमविपधिरितिनयोभावस्थापनस्तस्मे
देग्रहणं एवमपिनसिद्धतिकिंकारणं
विकृतेः प्रकृताविति वर्तते प्रकृतिक
तिग्रहणं निवर्तिष्यते तस्यावर्णनिव
र्ये इहार्थमनगार्थेच इहार्थेतावत्बा
लेयास्तण्डुलाः उत्तरार्थं ऋषभोपानहो
र्यः आर्षभ्योवत्स इति प्रत्ययस्तदर्थमिति
नवर्तते किंचार्थे नह्यस्याबाढमर्थस्त
दस्यतरस्मिन्स्यादितिवक्ष्यति तत्तदर्थेन
यास्या प्रासादोदेवदत्तस्यास्यात् प्राका
रोनगरस्यस्यादितियदिस्तेनदर्थमिति
नवर्तते ऋषभोपानहोर्ञ्यः आर्षभ्यो
वत्सः उपानदर्थ्यस्तिलकतकरस्यचापि
प्राप्नोति एवंतर्ह्यनुवर्ततेप्रकृतिवि।
कृतिग्रहणं ननुचोक्तं वत्सर्षभयोः न
सिद्धति कृत्स्नतर्भवोविकारेमत्वाद्द व
त्सर्षभयोर्नसिद्धतीतियदितावत्प्र
कृत्युपमर्दनभवतिसविकारः वैभीत
कोयूपः वादिरंचयालमितिनसिद्धं।

ति अथमतमेतन्नदेवगुणानयुक्तेवि।
कार इति वत्सदमयोरपि सिद्धं भवति
गुणानस्पृक्तादितेऽनावालेपाः गुणान
पृथक्कस्यचेद्वत्सः [illegible] रोपयेनन
सिद्धं तिवचनात्स्वार्थिको भविष्यति नद
स्यात् दास्मिन् स्याङ्ग्रहणं किमर्थं इह मा
भूत्प्रासादो देवदत्तस्य प्राकारो नगरस्य
स्यादिति शकार्थे लिटोतिवक्तव्ये नेत
दस्ति इदानीमवयुक्तेन हेपाधरूपाणि भ
वन्ति विशेषणास्यवाविशेषणमिति एवं
तर्हीति करणः क्रियते तेननद्योऽविवक्षा भ
वति विवक्षा चतुर्थी प्रत्तिशयो कोविव
क्षा अस्ति लौकिकी प्रायोको विवक्षा।
योक्तास्तस्याप्रवृत्तायां स्त्रियां स्त्रियं यथा
जिह्वया सहजप्रवृत्तानां स्त्रियां जशाखा
नृपके लौकिकी विवक्षा यत्र प्रायस
संप्रत्ययः प्राय इति लोको व्यपदिशन्ते
प्रासादो देवदत्तस्य स्यात् प्राकारो देवदत्त
स्यस्यादिति नात्रोपन्यासे नेन प्रत्ययेन प्रा
यस्य संप्रत्ययः स्यात् यत्रो नेनार्थः स्याकर
णेन नहि प्रासादो देवदत्तस्यान्यत्रोपन्यासमा
नेन प्रत्ययस्य संप्रत्ययः स्यात् ग्राहीदस्य

श्री
महा
भा
१२३

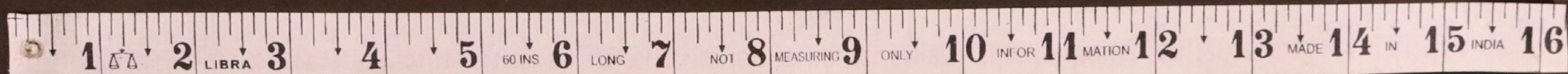
अकिमर्थं संख्यायाः पृथक्ग्रहणं क्रिय
तेन संख्या परिमाणमेवतत्र परिमाणा
ग्रहणात् देवदत्तो भविष्यति साहे।
द अथ किमर्थं संख्यायाः पृथक्ग्रहणं
क्रियते न संख्या परिमाणमेव तत्र परिमा
णग्रहणात् देवदत्तो भविष्यति ए
वं तर्हि सिद्धे सति यत्संख्यायाः पृथक्ग्र
हणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्यत्सं
ख्या अन्यत्परिमाणमिति किमेतस्य ज्ञाप
ने प्रयोजने अपरिमाणविस्ताचितकाचि
तनाचितकेवलेभ्यो तनहितल्लकीति द्वा
भ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशताय परिणाय ग्रद
सेन परिमाणेन भवतीति यद्येतज्ज्ञाप्यते
न स्यात्परिमाणे संख्यायाः संज्ञासंघस्य।
त्राध्ययनेष्विति विशेषणानवकल्पते पा।
रिमाणस्यासंख्येति इह च क्रीतवत्परिमा
णादिति संख्याविहितस्य प्रत्ययस्याति
देशोन प्रकल्पते ग्रामस्य विकारः पाता:
शतिकः साहस्र इति यत्तावत्संख्येति
ज्ञापयत्याचार्यः अन्या संख्या अन्यत्परि
माणमिति नैतज्ज्ञापकमन्यायेन न्यायसिद्ध
मेवैतत् अन्येव हि संख्या अन्यत्परिमाणमि

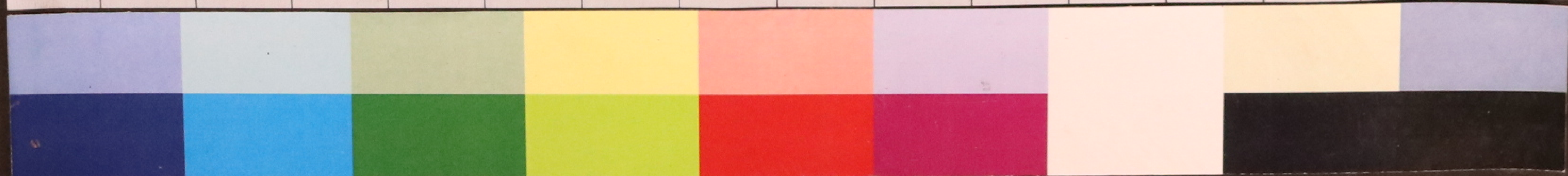

भेदमात्रं संख्या हृयस्त्रीषोकानेयस्यापरि।
माणं सर्वस्य संख्या भेदमात्रं ब्रवीति परि।
माणं च सर्वतः सर्वतोमानमिति चातः प
रिमाणं प्रस्थस्य प्रस्थस्य च समानाह।
तेः न कुतश्चिद्विशेषावगम्यते नैवोन्मा
नतः न प्रमाणतः न परिमाणतः किं पु
नरुन्मानम् किं प्रमाणम् किं परिमाणम्
ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं ऊर्ध्वं यन्मीयते तदु।
न्मानम् परिमाणं च सर्वतः सर्वतोमान।
मिति च तः परिमाणं कुनपतन परिसर्व।
तोभावे वर्तते आयामस्तु प्रमाणं स्यात्
आयामविवक्षायां प्रमाणमित्येतद्भवति।
संख्या बाह्या तु सर्वतः यातस्तु संख्यामवे।
तो बाह्या भेदमात्रं ब्रवीति एषा नैषामन्त
तस्तु न एवं च कृत्वा संख्याया ग्रहणं क्रिय
ते पृथक् यदप्युच्यते संख्यायाः संज्ञा
संघसूत्राध्ययनेषु इति विशेषणं न प्रक
ल्पत इति आहायां परिमाणायां संख्ये
ति नवास्ति संख्या परिमाणेन तद्वचनं
दियतौ विवक्षा भविष्यति यदप्युच्यते।
क्षी नवस्परिमाणादिति च संख्या विरि।
तस्य प्रतियस्यानिदेशो न प्रकल्पत इति

श्री
महा
भा
१२८

संख्यायाः प्रतिषेधवक्तव्यः किं प्रयोजनम् ठगा
दयः प्रागर्हाद्भवन्ति आहोस्विदर्हादेण क
स्मात्र विशेषः ठगादयः प्रागर्हाच्चेदर्हेन।
द्विधिः ठगादयः प्रागर्हाच्चेत् अर्हे भगाद
यो विधेयाः शतमर्हति शत्यः शतिकः सा
हस्र इति वस्त्ववचनात्सिद्धम् अर्हयः प्रात
मर्हति शतेन समावेशो भवति तत्र मो सामास
वस्त्वप्रत्ययेनेव सिद्धम् वस्त्ववचनात्सि
द्धमिति चेत् मासोदनिकादिषु प्रासिः वा
स्त्ववचनात्सिद्धमिति चेत् मासोदनिकादि।
षु प्रासिः मासोदनिकानित्यः श्वेतच्छ
त्रिकः कालापमूपिकः तथा गुणाभाव
निप्रसङ्गो भवति किमर्थं च्चालग्रहणे हि आ
पः शतिकः साहस्रः नैषिक इति न सिद्ध
ति सत्तनाहिमर्हादेण आहोस्विद्भोजनादि
षु निप्रसङ्गः आहोस्विद्भोजनादिषु निप्रस
ङ्गो भवति भोजनमर्हति यानमर्हति कि।
मुच्यते भोजनादिषु निप्रसङ्ग इति यदा के।
दादिभ्य उच्यते अवशं मासोदनिकार्थो।
योगविभागः कर्तव्यः तदर्हति तत्र केदा
दिभ्यो नियमित तत्र क्रियमाने भोज।
नादिषु निप्रसङ्गो भवति उक्तं वा किमुक्तं

अनभिधानादिति अनभिधानाज्ञजनादि
मूत्पतिनभविष्यति अथवायोगविभागो
नकरिष्यते कथंमासोदनिकोतिथिः श्रो
नकविकः कालापकिकः अस्मिन्दीय
तेअस्मात्इतिचयत्वमेतन्सिद्धम अथवाप्रा
नः मंत्रग्राणहोत नवचोकेष्वादयः प्रा
गहाच्चादेहैवविधिरितिपरिदन्तमेतन्न व
मैवचनात्सिद्धमिति नवचोकवर्षवच।
नात्सिद्धमितिचेन्मासोदनादिष्वप्राप्तिरि।
ति तथाग्राणांणाप्रविप्रत्यभवति कि।
मयत्राल्लणोपाहिति पातमहेतिशात्वः श्रा
निकः माहस्वः नैविककइतिनसिद्ध्यतीति
अस्मन्दीयतेअस्माइतिचप्रवमेतत्सिद्धम
असमासे अममासे इतिकिमर्थम परम।
गोस्केणाकीतेपारमनिष्केकम नेतदस्ति
प्रयोजनं निष्कशाहात्यन्तयाविधीयतेकः
प्रसंगोयत्परमनिष्कशहात्स्यात नैवप्रा
प्नोतिनार्थः प्रतिषेधनतदन्तविधिनप्राप्नो
ति ग्रहणवताप्रातिपदिकेनतदन्तविधिः
प्रतिषिध्यते अतउत्तरंपठति निष्कादिष्व
समासग्रहणंज्ञापकंएवंजातीयकानांप्रतिषेध
स्य निष्कादिष्वसमासग्रहणंक्रियतेज्ञापक

श्री
महा
भा
१२५

र्थं किंज्ञाप्यम एतज्ज्ञापयत्याचार्यः एत
दन्तविधेः प्रतिषेधोनभवतीति किमे।
तस्यज्ञापनेप्रयोजनम ग्रामवनेष्टजितप्र
नदन्तविधिः सिद्धोभवति नैतदस्तिप्रयो।
जनम ग्रहणवताप्रातिपदिकेनतदन्तवि
धिप्रतिषिध्यते नचटक्रियाकाविस्त्रह।
निर्वृत्तेन इदन्तस्तिप्रयोजनं आर्हादगोपु
च्छसंख्यापरिमाणाट्ठगिति परमगोपु।
च्छेनक्रीतंपारमगोपुच्छिकमित्यत्रतदन्तवि
धिः सिद्धोभवति एतदपिनास्तिप्रयोजनं
विधौप्रतिषेधः प्रतिषेधोऽस्त्वायम एवंत
र्हिज्ञापयत्याचार्यः अनउत्तरंतदन्तविधेः
प्रतिषेधोनभवतीति किमेतस्यज्ञापने।
प्रयोजनम पारायणान्तरायणचान्द्रायणं
वर्तयतीतिद्वैपारायणिकः द्वैपारायणिकः
अत्रतदन्तविधिः सिद्धोभवति एतदपिना
स्तिप्रयोजनम वक्ष्यत्येतत्प्राग्वतेः संख्या।
पूर्वपदानांतदन्तग्रहणमलुकीति एवंत
र्हिप्रयोजनम द्विलक्षणमाषतिलवृष
ब्राह्मणेष्विति राजमाषेभ्योहितंराजमाष्य
म लतिलं प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां।
ग्रहणानलुकीतिवचनकं पारायणान्त।

वायणचोद्ग्रायणोवर्तयेति दैपायायणिकः
द्वैपारायणिकः मूलकोतिकिमर्थंद्वाभ्यां
सूर्पाभ्यांक्रीतंद्विसूर्पं त्रिसूर्पं द्विसूर्पेणक्री
तेद्विशौर्पिकं त्रिशौर्पिकं शाणञ्च शाणप्रति
षेधेप्रयशाणेप्रतिषेधः शाणप्रतिषेधेमश
तेवप्रतिषेधोन भवतीतिवक्तव्यं द्वैसमाभ्
न शाणेनक्रीतंशाण्यं शाटकशाणमितिसेयो
याभुभिद्वनेभुभिवक्तव्यं द्वाणियव्यास्या।
न कतिभिःक्रीतेकतिके किंपुनःकारणं
नसिद्ध्यतितेनायानेतिप्रतिषेधःप्राप्नोति
तिप्रतिषेधाद्दनिग्रहणमितिचेत प्रत्येव
हृहणामिद्धेमनद्ववतिप्रत्येवनलिशाह
स्पनहणं नचइतेतिशाहोत्थवान नै
षापरिभाषहृशकाविज्ञाते नह्यिकेवले
नप्रत्ययेनार्थोगम्यतेकेननर्हिसप्रकृतिके
न कृत्र्हिषापरिभाषाभवति कार्येनाति
संचानग्रहणानि ननर्हिउतिग्रहणंकर्त
व्यं प्रत्ययग्रहणानिद्धमिमेवनन्वचोक्तेनै
षापरिभाषाइहृशकाविज्ञाते नह्यिकेव
लेनप्रत्ययेनार्थोगम्यतेकेननर्हिसप्रकृ
तिकेनेतिकेवलेनापिप्रत्ययेनार्थोगम्यते
कथंप्रत्ययनिरकाभमिति वनोरिक

श्री
महा
भा
१२८

स्याद्मिद्धियौयतेनकइत्याह् तकनोग्र
हणंकर्तव्यं प्रक्रियमाणेह्यिकाणेग्रह
णेप्रत्ययाधिकारान्प्रत्ययोयंविज्ञायेत दि
न्करणासामर्थ्याद्दधिर्मविष्यति अस्मा
द्धिकरणेप्रयोजने किंदिनइतिईकारोग्र
यास्यात प्रकारांतप्रकरणाईकारः नैव
षोकारान्तःप्रवमपिकृतपतद्धिकरणासा
मर्थ्याद्दयमादिर्भविष्यति नपुनरकारा
न्तप्रकरणासमानकारान्तादीकारःस्यात
तस्मात्कनोग्रहणंकर्तव्यं प्रकृतमनुव
र्ततेकप्रकृतंसंख्यायाअतिशदन्तायाःक
न्निति तद्वैप्रथमानिर्दिष्टंषष्ठीनिर्दिष्टेन
चेहार्थःवनोरित्येषापञ्चमीकन्निविप्रथ
मायाःषष्ठीप्रकल्पयिष्यति तस्मादित्यु
त्तरस्येतिप्रत्ययविधिरयं नचप्रत्ययविधौ
पंचम्यःप्रकल्पिकाभवंतिनायंप्रत्ययवि
धिःविहितःप्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते
विधास्यति अमंतायामितिकिमर्थं विंश
तिकःत्रिंशत्कःकथंचायंकन्भवति सं
ख्यायाःकन्भवतीतिअतिशदन्तायाइति
प्रतिषेधःप्राप्नोति तदाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप
यतिभवत्यत्रकनिति यदयंविंशतिका

नावश्यंनिपर्ययेन निपातनेनैकवोनिर्वि
षोनैवव्याप्तकेस्यात् तेनाहृयोगापे।
क्तेत्ताप्कमितिग्रहणयोगविभागः क
रिष्यते विंशतित्रिंशद्भ्यांकन्भवति न
तोऽसंज्ञायामिति कंसा टिठन्यर्धाच्च
टिठन्प्रयोर्धाच्चेतिवक्तव्यं अर्धिकः अर्धिकी
कार्षापणाद्वा प्रतिश्च कार्षापणाट्टिठन्
वक्तव्यः वा च प्रतिरादेशः कार्षापणाश
हस्रवक्तव्यः कार्षापणिकी प्रतिकः प्रति
की शूर्पाद्विगोर्लुक्प्रके किमर्थंके तत्र
तावत्के द्विगोर्लुकि कृते निमित्तं विशेषणे
प्रत्ययेन निमित्तादपीति इहापि द्विगोर्लु
कि कृते निमित्तग्रहणं द्विगोर्लुकि कृते निमि
त्तग्रहणं कर्तव्यं द्विगोर्निमित्तयस्तद्धि
तस्तस्य लुक्भवतीति वक्तव्यं इह मा।
भूत् द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतेन द्विशौर्पिके ग्र
र्थविशेषणे प्रत्ययेन निमित्तादपि शूर्थ
विशेषणार्थप्रत्ययेन निमित्तादपीति वक्त
व्यो किंप्रयोजनं द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशू
र्पं द्वयोः शूर्पयोः समाहारो द्विशूर्पी द्विशूर्प्या
क्रीतमिति विग्रहे द्विशूर्पमिति वा यथा।
स्यात् शूर्पक्रियमाणेपि निमित्तग्रह।

णेकथमिदं विज्ञायते तस्मान्निमित्तात
निमित्तं तन्निमित्तादिति आहोस्विन्नि
मित्तसमासोऽयं तन्निमित्तः तन्निमित्तादि
ति किंचातः यदि विज्ञायते तस्मान्निमि
त्तान्निमित्तं तन्निमित्तादिति क्रियमाणे
पि निमित्तग्रहणे न प्राप्नोति अथ वि
ज्ञायते सन्निमित्तसमासोऽयं तन्निमित्तं त
न्निमित्तादिति न दोषो भवति यथा तदा
षत्न्याल्लुक्कृतपतनपतनच्यदयमाह अर्थ
विशेषणं प्रत्ययेन निमित्तादपीति तत्त
र्हि निमित्तग्रहणं कर्तव्यमेव कर्तव्यं द्वि
गोर्निमित्ते या पञ्चमी कानर्हीयश्चो द्विगो
र्लुक् तस्य लुग्भवति द्विगोर्यस्तद्धितः कि
ञ्च द्विगोस्तद्धितो निमित्ते यस्मिन्निमित्ते द्वि
गुरित्येतदुक्तं भवति प्रत्यये इदं तर्हि वक्तव्यं अ
र्थविशेषणं प्रत्ययेन निमित्तादपीति पत
च्छन्नवक्तव्यं कथमिहास्माभिः द्वैशाहो
साध्ये द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पं द्विशू
र्पी क्रीतेन द्विशूर्पमिति तत्र द्वयोः समाहा
र्थयोरेकेन विग्रहः अथवास्मादन्यानिभे।
विष्यति अपि विकल्पायन तथ्याप्रवे
मासमितिविग्रहाविकयाहाज्जन्यानिर्भेव

ति आर्षिकमिति एवमिहापि द्वाभ्यां
शूर्पाभ्यां क्रीतमिति विगृह्य द्विशूर्पमि
ति भविष्यति द्विशूर्पी क्रीतमिति विगृ
ह्य वाक्यमेव अप्रसज्ञाप्यामिति किमर्थं पा
ञ्चलोहितिकं पाञ्चकलापिकं संज्ञाप्र
तिषेधानर्थक्यं च तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य
संज्ञाप्रतिषेधोऽनर्थकः किं कारणं त
न्निमित्तत्वाल्लोपस्य नान्तरेण तद्धितं तस्य
च लोपो द्विगुःसंज्ञा ति यत्नसाङ्गस्य
नेनाभेन तन्निमित्तत्वात् पञ्चानां लोहि
तानां समाहारः पञ्चलोहिती पञ्चलो
हित्या क्रीतमिति अत्रापि पञ्चलोहितमि
त्येव भवितव्यं कथं उक्तं तेन तदर्थविशे
षासंप्रत्ययेन तन्निमित्ताद्यपीति उक्तं संख्या
ने प्रयोजने च तस्माद्द्विगोरप्यर्थग्रहणान
र्थक्यं उक्तं संख्यानेऽप्यर्थग्रहणस्य प्रयो
जनं किमुक्तं अर्थग्रहणं च समास
के विधेये लुकि चाग्रहणमिति तस्माद्
द्विगोरर्थग्रहणानर्थक्यं तस्माद्द्विगोर
र्थग्रहणमनर्थकं द्विगोर्निमित्तं लुक सि
द्धः विभाषा कार्षापणसहस्राभ्यां
सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानं कर्षा

श्री
महा
भा
१२८

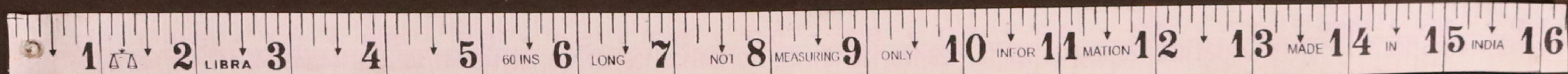
पणसहस्राभ्यां सुवर्णशतमानयोरुप
संख्यानं कर्तव्यं अध्यर्धसुवर्णं अध्यर्ध
सौवर्णिकं द्विसुवर्णं द्विसौवर्णिकं अ
ध्यर्धशतमानं अध्यर्धशातमानं द्विश
तमानं द्विशातमानं द्वित्रिपूर्वान्नि
ष्कात् बिस्ताच्च द्वित्रिभ्यां द्वैयोग्यं द्वित्रि
भ्यां प उच्यते द्वैयोग्यमेव न द्रष्टव्यं कि
मिदं द्वैयोग्यमिति द्वयोर्योगयोर्भवं द्वि
योगं द्वियोगभवो द्वैयोग्यं द्वेष विज्ञा
नीयात् विशेषणोऽनन्तरं द्वित्रिभ्यामि
ति तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे द्वित्रि
भ्यां द्वैयोग्यमिति तत्र च बहुग्रहणं तत्र
च बहुग्रहणं कर्तव्यं बहुनिष्कं बहुनै
ष्किकं बहुबिस्तं बहुबैस्तिकं खार्या ई
कन् केवलायाश्च केवलायाश्च खार्या ई
कन्वक्तव्यः खारीकं काकण्याश्चोपसं
ख्यानं काकण्याश्चोपसंख्यानं वक्तव्यं अ
ध्यर्धकाकणीकं द्विकाकणीकं त्रिका
कणीकं केवलायाश्च केवलायाश्चेति
वक्तव्यं काकणीकं शाणाद्वा शतमा
नाभ्यां वा शतमानाभ्यां वेति वक्तव्यं
अध्यर्धशाणं अध्यर्धशाणं पञ्चशाणं पं

चशाते शूर्पशताभ्यां शूर्पशताभ्यां पं
चशताभ्यां पंचशताभ्यां द्विविंशतिर्वादशाच
द्विविंशतिर्वादशाचेतिवक्तव्य द्विशताभ्य
द्विशतांते द्विशताभ्यां त्रिशताभ्यां त्रिशताभ्यां त्रै
शताभ्यां तेनक्रीते तेनक्रीतमित्यधिकरणा
त् तेनक्रीतमित्यधिकरणादितिवक्तव्य
इहमामाभूत् देवदत्तेनक्रीते यज्ञदत्तेन
क्रीतमिति प्रकर्षैकाभावात्प्रकर्षैकाना
दितिवक्तव्य इहमामाभूत् देवदत्तेनपा
णिनाक्रीते यज्ञदत्तेनपाणिनाक्रीतमि
ति संख्यैकवचनद्विगोश्चोपसंख्याने स
ख्यायाश्चेतिवक्तव्य इहापियथास्यात्
पंचभिः क्रीतेपंचकं सप्तकं किंपुनःका
रणंनसिद्ध्यतिएकवचनान्नादितिवच्यति
तस्मात्पुरस्तादेकपुः एकवचनान्नात्
एकवचनान्नादितिवक्तव्य इहमाभूत्
सूर्पाभ्यांक्रीते सूर्पैः क्रीतमिति द्विगोश्च
तिवक्तव्य इहापियथास्यात् द्वाभ्यांसूर्पा
भ्यांक्रीतेद्विसूर्पं त्रिसूर्पमिति यदेकव
चनान्नादित्युच्यते माषैः क्रीतेमाषिकं मा
षैः क्रीतेमाषिकमितितन्नसिद्ध्यति परिमा
णसंख्यायादेकवचनेनतः तन्नैक

श्री
महा
भा
१२५

वचनान्नादिवक्तव्य तस्मिंश्च क्रियमाणे
वक्तव्य कस्मान्नभवतिसूर्पाभ्यां।
क्रीतेसूर्पः क्रीतमिति उक्तंवा किमुक्तंप्र
तमिधानादितियथैवकरणादकर्षैकान्ना
दितमिनवक्तव्य कर्षैकर्षैकानाद्वाकस्मा
न्नभवतियुक्तमभिधानादेव तस्यनिमित्ते सं
योगोत्पातयोः कोविशेषः संयोगोनाम
भवति यात्रिकिकामेदानाकदेवाप्य
वापांवा तस्यनिमित्तप्रकरणोवातपित
श्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानेवा
तस्यशमनंकोपनंवातिकं पैत्तिकं श्लैष्मि
कं सन्निपाताच्चेतिवक्तव्य सान्निपातिकं
गोद्व्यचोसंख्या यत्प्रकरणेब्रह्मवर्चसाच्चेप
त्प्रकरणेब्रह्मवर्चसाच्चोपसंख्यानेकर्तव्य
ब्रह्मवर्चसः संयोगोब्रह्मवर्चस्यउत्पातो।
वा तस्मिन्वृद्ध्याद्यस्मिन्दीयतेस्मार्थेति
च तदस्मिन्दीयतेस्माच्चोपसंख्यानेकर्तव्य।
व्यं पंचस्मिन्वृद्धिरायोवालाभोवाशुल्क
लोवाउपदावा दीयतेपंचकः सप्तकः
शतकः नवकः तदर्थेपसंख्यानेकर्तव्य
यदिसहस्रदीयतेतस्मिन्नपिदीयते तत्र
तदस्मिन्दीयतइत्येवसिद्धं सस्यात् ठन्प्र

कारणेनेनाडुपसंख्यानं ठन्प्रकरणेनं
नाडुपसंख्यानंकर्तव्यं द्वितीयकः मृ।
तीयकः किंपुनःकारणंनसिध्यति पू
रणगुणादिसूत्रेने नचैतन्पूरणानम श्र।
नेनतर्पयंचपञ्चम पूरणानामार्थः नदर्थ।
माह यत्नीयशब्दः सोपिपूरणार्थः सा।
र्थेपूरणानान्स्वार्थभावेस्वन संभवे नन
र्थवतीतिद्रोणामदेणाच तत्पवतेतिद्रो।
णाद्धणाचेतिवक्तव्यं द्रोणाप्रवृत्तिद्रोणी
द्रोणिकी कुलिजा कुलिजासूतिसिद्ध
लकखयग्रहणमनर्थकमेवमिस्विकभा
वात् एवंमिस्त्रपियोगसर्वपवत्रिकोर्द।
श्रपते द्वाकटकी द्वाटकीनाद्वटकीति
तदस्यपरिमाणाम संज्ञायांस्वार्थउन्पायः
संज्ञायेवार्थप्रत्ययउ न्पायंपंचैवपंचकाः
शाकुनयः जिकाः शालकायिकाना
समकोवलहदः ततःपरिमाणमिति
ततःपरः प्रत्ययःपरिमाणमितिवक्त।
व्याः पंचकः संघः दशकः संघः जी
वितपरिमानेच जीवितपरिमाणेचाप
संख्यानंकर्तव्यम षाष्टिजीवितपरिमा
णमस्यषाष्टिकः साप्ततिकः जीवित

श्री।
मह।
भा।
१३

परिमाणेचेत्यनर्थकंवचनंकालादिति
सिद्धत्वात् जीवितपरिमाणाचेतिवचन
मनर्थकंकिंकारणं कालादितिसिद्ध।
त्वात् कालादितिविसिद्धम उदाहरणेषु।
षष्टिजीवितपरिमाणेषष्टिसमोभूतोभव
ति तत्रमयिष्टभूतोभूतोभावेष्वपिसि।
द्धम एवंपंचैतदेवविजेयं उदवचनेद्वि
लकप्रसंगः उहवचनेहिद्विप्रमाणत्वा।
कृप्रसज्यते द्विषाष्टिकः त्रिषाष्टिकः
अनेनमसतिलुकभवतितेनसतिकस्मा।
न्नभवति आर्हादितिसूत्रेणसिध्यतिनेह्ये
मेकालशब्दाः किंनर्हिसंख्याशब्दाः उ
भेरमेपिकालशब्दाः कथंसंख्यासंख्ये
येवर्तते यदिनर्हियोषःकालेवर्ततेस।
कालशब्दः रमणीयादिषुनिप्रसंगोभव
ति रमणीयंकालभूतः शोभनंकालभू
तइति अथमनमेनकालेटञ्चः कालट्ट।
श्चः कालटञ्चः शब्दःकालशब्दः काले
येनव्यभिचरतीतिरमणीयादिषुनिप्र
संगोनभवति जीवितपरिमानेचूपसंख्या
नंकर्तव्यं उहवोपसंख्यानंकर्तव्यं वार्षा
शतिकोवार्षिसहस्रिकइति नहिवर्षशा

नशब्दःसंख्या किंतर्हिसंख्येयवचनशत
शब्दःएवंतर्हिप्रत्येकमपिदशानेत्वाद्दश
न्यर्थःप्रत्येकमपिदशपतइतिवक्तव्यंकिं
प्रयोजनं त्वारशताद्यर्थः त्वारशानिकोशा
शिः त्वारसहस्रिकोराशिः एवंतर्हिदो
षः इहवचनेहिलुक्प्रसंगाइतिनब्रूमः
यत्रक्रियमाणेदोषः तत्रकर्त्तव्यमितिकिं
तर्हियत्रक्रियमाणेनदोषस्तत्रकर्त्तव्यम्
क्वचक्रियमाणेनदोषःपरमहीत् तत्र
ह्युपसंख्यानेकर्त्तव्यं कालादेवमसिद्धं
नवचोक्तंनसिध्यति नेमेकालाशब्दः किं
तर्हिसंख्याशब्दाइमेइतिइमेपिकालशब्दाः
कथंसंख्यासंख्येयेवर्त्तंते नन्वोचोक्तं यदि
तर्हियेयःशब्दःकालेवर्त्ततेसकालशब्दः
रमणीयादिषुनिप्रसंगइति उक्तंयत्किम्
क्तेमनभिधानाद्धिना मनभिधानाद्रमणी
यादिस्वरजिनेभविष्यति स्तोमेनविधिःपं
चदशाद्यर्थः स्तोमेचेविधेयःकिंप्रयोजनं
पंचदशाद्यर्थाःपंचदशास्तोमःसप्तदशा
स्तोमइति ॥ ॥ ॥ इतिश्रीमद्भग
वत्पतंजलिमुनिविरचितेव्याकरणमहा
भाष्येपंचमस्याध्यायस्यप्रथमपादेप्रथ।

समाह्निकं ॥ पंक्तिविंशतिःइमेविं
शत्यादयःसप्रकृतिकाःसप्रत्ययकाश्च
निपात्यंते तत्रनज्ञायतेकःप्रत्ययःकः
प्रत्ययार्थइति तत्रवक्तव्यमियंप्रकृति
रयंप्रत्ययोयंप्रत्ययार्थइतिइमेत्रमःद्विश
ब्दाद्येदशार्थाभिधायिनःस्वार्थेशतिच
प्रत्ययोनिपात्यते विंशादेश द्वौदशतौविं
शतिर्विंशत्यादयोदशदर्थेचेत्समानव।
चनान्नपपतिः विंशत्यादयोदशदर्थेचे
त्समासोनोपपद्यते विंशतिगवमिति
किंकारणं द्रव्यमनभिहितंतस्यानभि
हितत्वात् षष्ठीप्राप्नोतिषष्ठ्यांतचसमासे
एवंनिपतति तत्रगोविंशतिरितिप्राप्नो
ति नचैवंभवितव्यंगोविंशतिरितिभवि
तव्यंच विंशतिगवंतन्नसिध्यति इहचविं
शत्यलीचत्वारिंशन्न्यलीतिसमानाधिकर
णलक्षणःसमासोनप्राप्नोति वचनेचवि
धेये विंशतिर्द्वयोर्दशतोद्विन्नाद्रूपाद्विर्व
चनमितिद्विर्वचनेप्राप्नोति एवंतर्हिप
रिमाणिनिर्देशनःस्वार्थेप्रत्ययविधाने
परिमाणिनिर्देशनःस्वार्थेप्रत्ययोविधेयः
विंशकःसंघःत्रिंशकःसंघःइतिषष्ठी

श्री
महा
भा
१३१

वचनविधिश्च षष्ठीचविधेया गवांवि
शति इत्यनभिहितेनत्वभिहितत्वात्
षष्ठीनप्राप्नोति एकार्थीभावात्प्रातिपदिक
विज्ञानाद्यथासहस्रादिषु एकार्थीभावा
नः विंशत्यादीनांयापः कथंसिद्ध्यतिप्रा
तिपदिकविज्ञानात् कथंप्रातिपदिक।
विज्ञाने विंशत्यादयः प्रत्ययान्ताद्दिष्यति
पदिकानियथासहस्रादिषु तद्यथासह
स्रमयुतमर्बुदंन्यर्बुदमिति नचात्वगामः
क्रियतेभवतिचानभिधानं यथासहस्रा
दिषिन्नच्यते प्रत्ययसहस्रादिष्वपिकथंभ
वितव्यंसहस्रंगावो सहस्रंगावः गोसह
स्रमितियावताप्यनसंदेहः नासूपाक
नेत्या यत्राप्यवगमः क्रियतेतत्रचोक्तंवि
शत्यादयोह्यर्थेचेत्समासवचनानुप
पत्तिः वचनंचविधेयपरिमाणिनिचेत्प्र
नः स्वार्थेप्रत्ययविधानेषष्ठीवचनविधि
श्चेति नैषदोषः समुदायोविंशत्यादयोभ
विष्यतिकिंवक्तव्यमेतत् नहिकथमनुच्य
मानेगंस्यते संघइतिवर्तते संघः समूहः
समुदायइत्यनर्थान्तरंपतन्तेविंशत्यादयः
समुदायाःसंतोभाववचनाभवंति भाव

श्री
महा
भा
१३२

वचनाःसंतोगुणवचनाभवंति गुणव
चनाःसंतास्त्रवशिष्टाभवन्त्येगुणवच
नेरक्तेषुचगुणवचनेषुकदाचिद्गुणोगु
णाविशेषकोभवति तद्यथापटःशुक्ल
इति कदाचिद्गुणेनगुणोविशेषतेपट
स्यशुक्लइति तद्यथातावदव्यातिविंशत्या
दयोदशाद्यर्थेचेत्समासवचनानुपपत्ति
रिति तदासामानाधिकरण्येनगुणि
नोः वचनपरिहारश्चनिश्चितताववनपरि
माणिनिचेत्प्रनः स्वार्थेप्रत्ययविधानमि
तिसंहननेहत्नः संहननेवर्तितिष्मिसंख्या
संहननेहत्वासंहननेवर्तिष्यते प्रत्यष
ष्ठीतिगुणिनागुणस्यव्यपदिश्यते वचनपरि
हारउभयोरेव यदितर्हीमेविंशत्यादयो
गुणवचनाःस्युर्मिनिमित्तैर्गुणवचनैर्भवि
तव्यं यथैवहिगुणवचनाद्रव्यस्यलिंगस
ख्येत्यनुवर्तते तद्यथाशुक्लवस्त्रं शुक्ला
शाटी शुक्लःकंबलः शुक्लौकंबलौशु
क्लाकंबलाइति यदसाविद्व्यंश्रितोभवति
गुणस्तस्ययल्लिंगंवचनंतद्गुणस्यापिभव
ति विंशत्यादयःपुनर्नानुवर्तन्तेगुणोपि
णवचनानाद्रव्यस्यलिंगसंख्येअनुव

नैते तद्यथा गावोस्यैते पञ्चाग्रपत्नी इन्द्रा
ग्नी देवता विश्वेदेवा देवता यावता तेषा
वाशितानामन्वयंति सर्वैतद्दक्षिणा समस्ता
इति अथा नद्यतोहतः शाकोववके वा
केशाक्यः कामेनत्स्यातां इहकदाचिद्गु
णः प्राधान्येन विवक्षितो भवति तद्यथा
पंचेन्द्रपशाना निर्तीर्णानि पंचवृभीशामा
निर्तीर्णानि पंचफलकशतानि निर्तीर्णानि
पुष्पेद्धमासमिष्टिद्धमिति तनपयोपुद्ध
नेत्रसिगुणः प्ररूपाद्यधैनगुणस्त्वावल्लश
यान्येन विवक्षितो भवति इहतावङ्गावाय
नमितिपितेनार्थेन एकोगुणः सप्राधान्ये
नविवक्षितः पञ्चाग्रपत्न्यमिति अपतता।
दयते एकोगुणःसप्राधान्येन विवक्षितः
इन्द्राग्नी देवता विश्वेदेवा देवतेति द्विदेश
थैकमाणादेकः तस्मात्त्वार्थेनत् एकोगु
णःसप्राधान्येन विवक्षितः यावतेनसेषावा
शितानामन्वयंतिसर्वैतेदक्षिणासमस्ताइति
दहदक्षिणाः एकोगुणः सप्राधान्येन विव
क्षितः विशाखादिष्वपोथकेगुणःसप्राधा
न्येनविवक्षितः तस्येकत्वादेकवचनेभवि
ष्यतिश्रयेतर्हि विशाखादिषु भाववचनेपुरो

षः गोविशाखानीयतामिश्रकेभावान्य
नेचोदितेद्व्यानयनेनप्राप्नोति नैषदोषः
इदंतावदयंप्रष्टव्यः अथेहगोरनद्वांदयोन्य
ग्रीषामीयइति कथमाहृतोचोदितायाइ
ह्यपारंभणालंभनपोद्धरणविषमतादीनि
क्रियंतेअसंभवात् आकृतावारंभणादी
नोसंभवोनास्तिइतिकृत्वा कृतिसहच
रितेद्रव्यआरंभणादीनिक्रियंते इदमपो
वजातीयकमेवअसंभवज्ञावानयनस्या
द्व्यानयनेभविष्यति अथवावानिरेकात्
केदापंथो केदादिपथिभ्यांविग्रहदर्श
नाविग्रहणानर्थकं केदादिपथिभ्यो
विग्रहदर्शनात्विग्रहणमनर्थकं विग्र
होपिदृश्यते केदमर्हतिपंथानेनकृतो
निविकारार्थेनहिविग्रहणंकर्तव्यं वि।
कारेणविग्रहोमाभूदिति विशाखविशेषांच
पंथानंनियमिति विकारार्थमितिचेदकजा
दिभिस्तल्पे विकारार्थमितिचेत् अकजा
दिस्तत्पमेतद्भवति अथवाऽकजादिभि।
विकारेविग्रहोनभवतेवमाप्यामपिनभवि
ष्यति किमुनमिहाकर्तव्यो निग्रहणाकि
यतेप्रद्रोऽखिलस्यप्रकृतत्वाक्रियतेइहाक

नेवं क्रियते पथपर्वत्यायोयडुनसत्त्रियो
गाशिष्टा नोश्यमनराघायेडभयोरप्यभावः
नेघयोर्देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कर्तव्यं दे
वदत्तायायेयज्ञदत्तोऽपि न ऊहते यज्ञ यज्ञ
र्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्याने यज्ञर्त्वि
ग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानं कर्तव्यं य
ज्ञकर्मार्हतीति यज्ञियो देशः ऋत्विक्कर्मा
र्हतीत्यार्त्विजीनं कुलं पारायणा नङ्मेय
नीम्यनिर्देशः श्रयमको निर्देशः श्रनिर्देशः
पारायणं को वर्तयति यः परस्य करोति ब
रायणं को वर्तयति यस्य प्रोराशो निर्वपति
नचादर्शनात् नचतत्र प्रत्ययोदृश्यते ३
ऽपजोऽस्यदर्शनात् ३ऽपजोऽस्यप्रत्ययोदृश्य
ते यः पारायणमधीते स पारायणिकश्च
च्यते यस्तुरायणं यजते स तौरायणिकउ
च्यते यश्चवार्थीनेयस्य परस्य करोतिउ
भौतौ वर्तयतः यस्य यजतेयस्य प्रोराशो
निर्वपति उभौतौ वर्तयतः उभयथकस्मा
न्न भवति अनभिधाने योजनं योजनंगच्छ
तीति क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्याने
योजनंगच्छतीत्यत्र क्रोशशतयोजनशतयो
रुपसंख्यानं कर्तव्यं क्रोशशतं गच्छति क्रो

श्री
महा
भा
१३४

शशतिकः योजनशतं गच्छतीति यो
जनशतिकः ततोऽभिगमनमर्हतीति
च ततोऽभिगमनमर्हतीति च क्रोश
शतयोजनशतयोरुपसंख्यानं कर्तव्यं
क्रोशशतादभिगमनमर्हतीति क्रोशश
तिको भिक्षुः योजनशतादभिगमनम
र्हतीति योजनशतिको गुरुः उत्तर आहृ
तप्रकरणे वारिजंगलस्थलकान्तारपू
र्वपदादुपसंख्याने आहृतप्रकरणे वा
रिजंगलस्थलकान्तारपूर्वपदादुपसं
ख्यानं कर्तव्यं वारिपथेन गच्छति वारिप
थिकः वारिपथेनाहृतं वारिपथिकं वा
रिजंगलं जंगलपथेन गच्छति जांगलप
थिकः जांगलपथेनाहृतं जांगलपथि
कं स्थलस्थलपथेन गच्छति स्थालपथि
कः स्थलपथेनाहृतं स्थालपथिकं कां
तारं कान्तारपथेन गच्छति कान्तारपथिकः
कान्तारपथेनाहृतं कान्तारपथिकं अज
पथशङ्कुपथाभ्यां च अजपथशङ्कुप
थाभ्यां चेति वक्तव्यं अजपथेन गच्छति आज
पथिकः अजपथेनाहृतमाजपथिकं
शङ्कुपथेन गच्छति शाङ्कुपथिकः शाङ्कु

पथ्येनाहंतंशाकपार्थिवं मधुकम
रिचयोरस्यस्थलात् मधुकमरिचयोर
एवकर्तव्यः स्थलात् स्थालपथ्यमधुकस्य
लेपथ्यमरिचे नमधीशोभ्नग्रधीष्भ्र
नयोर्हितीयानिर्देशानर्थकस्तृतीयानिर्दे
शात् ग्रधीष्भ्नयोर्हितीयानिर्देशो
नर्थकः नह्यसौमासमध्ये प्यतेकिंतर्हि
न्वहन्तेमधीष्मासंतनकर्मकरोति सि
द्धेनचतुर्थीनिर्देशात् सिद्धमेतन्नकर्त्य च।
तुर्थीनिर्देशात् चतुर्थीनिर्देशात्कर्तव्यः
नस्मैग्रधीष्मेउनिमत्तर्हिचतुर्थीनिर्देशःक
र्तव्यः नकर्तव्यः नाश्रुथ्योनाक्रुध्रोभविष्य
ति मासार्थोमहर्न्तामासइति ग्रहणसि
द्धेग्रवणसिद्धेचनेनतरस्यानकर्षः ग्र
वणसिद्धेचनेनतरस्यानकर्षोद्धव्यन्दृष्टे
विज्ञानीयात् पत्नपानवर्ततेइतिनदोषा
र्थः सहुन्दृलानाचश्श्रवणसिद्धेचनेन
तरस्यानग्रष्टषुः इति षष्ठकाण्ड षष्ठिके
संज्ञाग्रहणं षष्ठिकसंज्ञाग्रहणं कर्तव्यं
त्रिग्रपिषष्ठिराचेणापश्चात्तेनत्रमाभूदिति
उक्तेवाकिमर्थं अनभिधानाद्धिति तस्य
ब्रह्म तस्य ब्रह्मचर्यमितिमहानाम्न्यादि

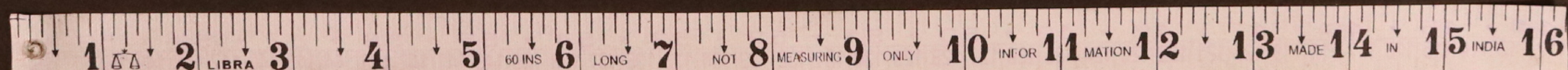
भिः उपसंख्यानंकर्तव्यं महानाम्नीमो
ब्रह्मचर्यंमहानाम्निकंतस्यचरतीतिच ने
ष्वरतीतिचमहानाम्न्यादिभ्यउपसंख्यानं
कर्तव्यं महानाम्नीश्चरतिमहानाम्नि
कः याद्विप्रत्नतिकः नेषप्रत्ययोनिर्देशः
नचरतीतिमहानाम्न्योनामऋचः नच
नाश्चर्यंतेव्रतेनासांचर्यते नेषदोषः स्मा
हचर्यान्नाक्रुध्रोभविष्यति महानाम्नी
सहचरितव्रतंमहानाम्न्योव्रतमिति श्र
वोत्सदीक्षादिभ्योणिति वक्तव्यः श्रवो
नरदीक्षीतिलब्रती अष्टचत्वारिंशतोड्व
श्व अष्टचत्वारिंशतोड्वुश्चगिलिश्चव।
क्तव्यः चातुर्मासकः चातुर्मासी अथ
किमिदंचातुर्मास्यानामिति चतुर्मासा
ण्यायज्ञेतत्रभवे चतुर्मासाण्ण्यावक्तव्यः
यज्ञेतत्रभवइत्येतस्मिन्नर्थे चतुर्षुमासे
षुभवानिचातुर्मास्यानिसंज्ञायामण् सं
ज्ञायामणावक्तव्यः चतुर्षुमासेषुभवा
चातुर्मासीः तस्यादर्त्ति आग्रयणां।
किमर्थं तस्यदक्षिणायज्ञेभ्यइत्यस्याव
मानेयप्रवंसंज्ञाभूतकायज्ञास्तनत्प्राप्
त्तिः स्यात् आग्निष्टोमिकः राजसूयिकः

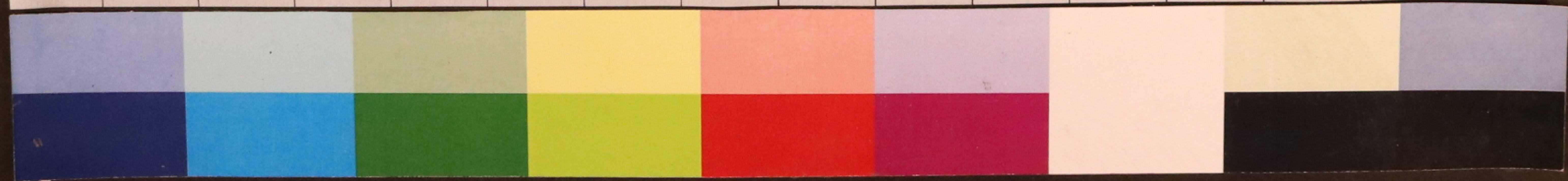

यत्रवायत्नसाध्योस्ति नाव्ययत्निकाःपाक
यत्निकाः स्वस्त्नस्यात् पौचौरनिकाःदा
शौटनिकाः आख्यग्रहणे पुनः क्रियमा
णेनदोषोभवति येचसंज्ञीभूतकायज्ञा
येचनसंज्ञीभूतकाः यत्रचयत्नसाध्योस्ति
यत्रचनास्तितदाख्यमात्रसिद्धंभवति
तत्रचदीयतेकार्यग्रहणमनर्थकंतत्रभ
वेनकृतत्वात् कार्यग्रहणमनर्थकंकिं
कारणं तत्रभवेनकृतत्वात् यद्विमासे
कार्यंमासेनतद्भवंभवतितत्र तत्रभवइत्ये
वसिद्धेकिमिदंभवात्कार्यग्रहणमेवप्र
त्याचष्टे नपुनर्दीयतेग्रहणमपियथैवहि
षण्मासेकार्यंषाण्मासिकमेवंषण्मासेदी
यतेतदपिमासिकंभवति तत्रतत्रभवमि
त्येवसिद्धंनतन्मासेदीयते किंतर्हियेनमा
सेपर्वतन्दीयस्यैषिकमधिकरणविज्ञासपने
पर्वतर्हियोगविभागोतत्रकालमिदंपठित
व्यं तस्यदक्षिणायज्ञाख्येभ्यः तत्रचदीय
तेततःकार्यंभवत् कालादिनिवृत्तादि
भ्यो णप्रकरणेग्निपदादिभ्यउपसंख्या
नं णप्रकरणेग्निपदादिभ्यउपसंख्याने
कर्तव्यं वीणीमासिकाप्रकरणनिवृत्ता

श्री
महा
भा
१३६

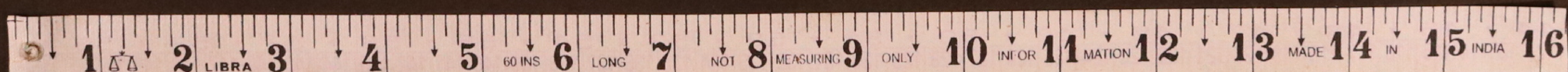
दिभ्योण समयस्तदस्यप्राप्त ऋतोरण प्र
योजने विशाखाषाढादणमन्थदण्डयोरि
ति तत्रनज्ञायते कतरस्मिन्प्रकरणेस
र्वेत्र्युष्टादिभ्योणभवतीत्युक्तं आग्निप
दादिभ्यश्चेतिवक्तव्यं अग्निपदेदीयतेका
र्यं वा आग्निपदं पैलमूले समयस्तदस्यप्रा
प्तमृतोरण आग्निपादादिभ्यश्चेतिवक्तव्यं
उपवस्त्राप्राशितोस्मऔपवस्त्रं प्राशितान्प्राशि
त्रिप्राशित्रं प्रयोजनं विशाखाषाढादणम
न्थदण्डयोः अग्निपदादिभ्यश्चेतिवक्तव्यं चू
डाप्रयोजनमस्यचौडं श्रद्धाप्रयोजनमस्य
श्राद्धं अन्नप्रकृप्रकरणेविशिष्टमियदि
रूढिप्रकृतेरनात् सर्वपदाद्युपसंख्याने
कृप्रकरणेविशिष्टमिपदिरूढिप्रकृतेरप्र
नात् सर्वपदाद्युपसंख्यानेकर्तव्यं वि
शिगेहान्प्रवेशनीयं हरि प्रपासरणीयं
पदि गोप्रपदनीयं अश्वप्रपदनीयं रुहि
प्रासादारोहणीयं स्वर्गादिभ्योयत् स्वर्गा
दिभ्योयदुक्तव्यः स्वर्ग्यं यशो यशस्यं आ
पुण्याहवाचनादिभ्योलुग्वक्तव्यः पुण्या
हवाचनं स्वस्तिवाचनं ऐकागारिकट्
गारान्निपातनानर्थक्यंठप्रकरणात् एका

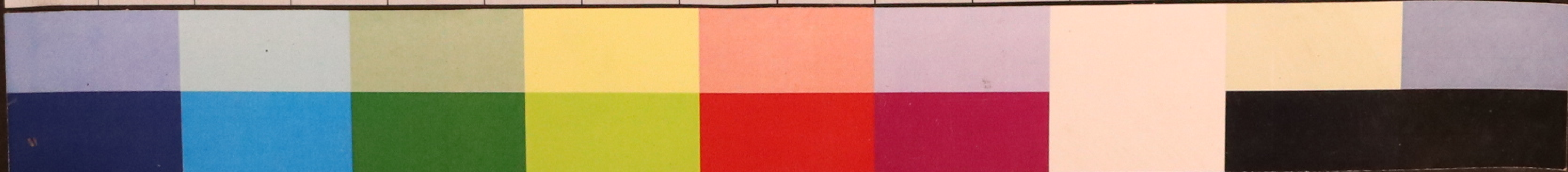

णादाकालान्निपातनमनर्थकं किंकारणात्
ठञ्प्रकरणाट्ठञ्प्रकरणोसोनुवर्तिष्यते
इदंतर्हिप्रयोजनं चोरडितिवक्ष्यामीति
इहमाभूत एकायार्थेप्रयोजनमस्याभितो
रितियेनावश्यपोजनेस्यादेकागारइत्ये
वह्यर्थानद्याकालि आकालान्निपातनना
र्थकंठञ्प्रकरणात् आकालान्निपातनम
नर्थकंकिंकारणं ठञ्प्रकरणात् ठञ्प्र
करणात्ःसोनुवर्तिष्यते इदंतर्हिप्रयोज
ने एतस्मिंविशेषनिपातनंकरिष्यामीति
समानकालस्याद्यन्तेविवक्षायामिति आ
कालाट्ठञ् आकालाट्ठञ्ठञ्वक्तव्यः आ
कालिकः आकालिका आकालिकी ते
नतुल्यं इदमस्त्येकंवर्तते किमत्राशके य
त्तृतीयासमर्थक्रियचेत्साभवतीत्युच्य
ते कथंचतृतीयासमर्थंनामक्रियायाःस्या
द्विशेषणदश्यके नैषदोषः सर्वएतेशब्दागुण
समुदायेवर्तन्तेब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यःशू
द्र इतितपःश्रुतंचयतद्ब्राह्मणलक्षणम्
तपःश्रुताभ्यांयोहीनोजातिब्राह्मणएव
सः तथागौरःशुच्याचारःपिंगलाद्यःक
पिलकेशइति एतानप्यभ्यन्तरान्ब्राह्म

णेप्रत्ययंकुर्वन्ति समुदायेषुहिशब्दाः
प्रवृत्ताअवयवेष्वपिवर्तन्ते तद्यथा पूर्वे
पंचालाःउत्तरेपंचालाः तैलंभुक्तंघृतं
भुक्तंशुक्लोनीलःकृष्णइति एवमयंसमु
दायेब्राह्मणशब्दःप्रवृत्तोवयवेष्वपिवर्त
ते यदितर्हितृतीयासमर्थविशेषणंप्रत्य
यार्थःप्रविशेषितोभवति तत्रकोदोषः
तृतीयासमर्थात्क्रियावाचिनोगुणात्
त्वेपिप्रत्ययःप्राप्नोति पुत्रेणतुल्यः
स्थूलःपुत्रेणतुल्यःपिंगइति एवंतर्हि
प्रत्ययार्थविशेषणं यत्तत्तुल्यंक्रियाचेत्सा
भवतीति एवमपितृतीयासमर्थमवि
शेषितंभवति तत्रकोदोषः तृतीयासमर्था
त्क्रियावाचिनः क्रियातुल्येपिप्रत्ययःप्रा
प्नोति स्थूलेनतुल्यःपुत्रःस्थूलेनतुल्यो
यातीति नैषदोषः यत्तत्तुल्यंक्रियाचेत्सा
भवतीत्युच्यते तत्तुल्याचसंमितंतुल्ये
यदिचतृतीयासमर्थमपिक्रियार्थोपिकि
या ततस्तुल्यंभवति अथवा एवं त
यत्तृतीयसमर्थं क्रियाचेत्सादेवमेव
नवचोक्तेप्रत्ययार्थःप्रविशेषोभवती
तितत्रकोदोषःतृतीयासमर्थात्क्रिया

वाविनोगुणानस्यचेपिप्राप्नोति पुद्गलेण
तत्स्यः स्थूलः पुद्गलेणान्तस्यः पिंगलइति
नैषदोषः यन्नत्तीयासमर्थक्रियावचना
भवतीत्युच्यते तत्पाचसमितेनतस्य यदिच
तृतीयासमर्थमपिक्रियाप्रत्ययार्थोपिक्रि
यानतस्तल्यभवति किंपुनरयंज्यायः प्र
त्ययार्थविशेषणमेवज्यायः कुतएतत्
एवंचैवहिकृत्वाचार्येणासूत्रेपदितेभवति
नासामानाधिकरण्येनकृते प्रपिंचाय
येषुवर्तेः पाठेनकर्तव्योभवति क्रिया
यामर्थेभवतिलिंगसंख्याभ्यांनयोक्ष्यतेत
त्रनस्यैव किमर्थमिदमुच्यतेन तेनत
ल्यक्रियाचेद्वतिरित्येवसिद्धे नसिद्ध्यति
तृतीयासमर्थात्तत्रयदान्येनकर्तव्याक्रि
यामन्यः करोतितदाप्रत्ययउत्पद्यते नच
कदाचिद्विवशाद्भेनयोगात्तृतीयाविधीय
ते नन्वचसमर्थापिनविधीयते एवंत
र्हिसिद्धेसतियद्विवशाद्भेनयोगसमर्थेसा
त्तितत्तापयत्याचार्यः भवतीवशाद्भेन
योगेसमर्थेति किमेतस्य ज्ञापनेप्रयोज
नं देवैषिवनामवालाणोषिवनाम एव
प्रयोगउपपन्नोभवति नत्वदं किमर्थ

श्री
महा
भा
१३५

श्री
महा
भा
१३८

मिदमुच्यते ननेननत्त्यक्रियाचेद्व
तिरित्येवसिद्धे नसिद्ध्यति तृतीयास
मर्थात्तत्रयदान्येनकर्तव्याक्रियामन्यः
करोतितदाप्रत्ययउत्पद्यते इहपुन
र्द्वितीयासमर्थादान्नाण्हायाक्रियाया
मर्हतिकर्तरिनिश्चितवत्तायानप्रत्य
यउत्पद्यते नब्राह्मणवद्वर्तनेपत
द्विहत्रब्राह्मणामर्हति उपसर्गात्प्रथेग
हणांकिमर्थं नउपसर्गात्छेदसिद्धाना
विन्नचेत्तथानवैशब्दः शब्देचकार्यस्यासं
भवः शब्देकार्यस्यासंभवादर्थेकार्यंवि
ज्ञास्यतेकः पुनरर्थान्वयः क्रियाइदंतर्हि
प्रयोजनं उत्तरपदलोपोयदाविज्ञायते
यातकृत्वर्थेयात्वयइतिकः पुनरर्थान्
कृतोर्थः साधनंकिंकृतंभवतिसाधने
येभवौलिंगसंख्याभ्यांयोक्ष्यतेतत्क्षत्वानि
तद्धितः निगतानिविवाल इति स्त्रीपुंस
भ्यांचसपसंख्याने स्त्रीपुंसाभ्यांवत्प्र
संख्यानंकर्तव्यंस्त्रीवत् पुंवदितिकिंपु
नः कारणंनसिध्यति इमौनञ्स्नञौ
प्राग्भवतादित्युच्यते नौविशेषविहितौ
त्वतलौबाधेयातां वावचनेनच वेतिचवा।

क्तव्यं किंप्रयोजनंनञ्स्नञावपियथा।
स्यातांस्त्रीभावःस्त्रैणं पुंभावःपौंस्नमिति
अपवादसमावेशाद्वासिद्धं अपवादसमा
वेशाद्वासिद्धमेतत्‌ यथैववमनिच
प्रभृतिभिरपवादैःसमावेशोभवत्येव
मास्यामपिभविष्यतीतिनैवशक्यंप्रत्ययात्पर
तिनापियथैस्त्रकाराःपठेति इमनिच
प्रभृतिभिःस्वपवादैःसमावेशोभवति इ
ति किंतर्हिआचत्वादित्येतस्माद्यत्रादिन
निज्प्रभृतिभिरपवादैःसमावेशोभवति
नचैतान्यत्राभ्यामनैरोपलावयद्यम्यनयेकथं
अपवादेदेशाअपवादाप्रभवेतीमिप्यतस्ते
वतन्तानोमः अपवादेदेशाअपवादाम
वेतीतिअपिचकृतपतदेतावप्याद्यम्यन
गाविभिनपुनः सर्वावास्यातांपरोवा एवं
नर्हिवहुप्यावनवादिनयचकारकरणे
प्रयोजनं नञ्स्नञ्भ्याम्‌अपिसमावेशोभव
तितिनस्त्रीभावयत्याभिप्रायादिषुनिप्रसं
गः नस्त्रीभावयत्यत्राभिप्रायादिषुनिप्रसं
गोभवतिइहापिप्राप्नोति अभिप्रायेदेव।
दत्तस्यमास्केषु येनाभावस्तेनोभावःपु
ञाःपञ्चैतिधिष्वनश्रुतिसिद्धंनयत्स्युणा।

श्री
महा
भा
१३६

श्री
महा
भा
१३९

स्यभावइत्येशब्दनिवेशात्तदभिधानेनस्मिं
गुणेवक्तव्येप्रत्ययेनभवितव्यं नचाभि
प्रायादीनांभावाद्द्रव्येदेवदत्तशब्दः।किंपु
नर्द्रव्यं केगुणाःशब्दस्पर्शरसरूपगन्धा
गुणाः अतोन्यद्द्रव्यं किंपुनरन्यच्छब्दा।
दिभ्योद्रव्यमाहोस्विदनन्यत्‌ गुणस्यायं
भावाद्द्रव्येशब्दनिवेशंकुर्वन्ख्यापयत्य
न्यच्छब्दादिभ्योद्रव्यमिति अनन्यच्छब्दा
दिभ्योद्रव्यंनहिअन्यदुपलभ्यते पशोःख
ल्वपिविशसितस्यपर्णशतेन्यस्तस्यनान्य
च्छब्दादिभ्यउपलभ्यते अन्यच्छब्दादिभ्यो
द्रव्यं तत्त्वनुमानगम्यं तद्यथा ओषधिवन
स्पतीनांवृद्धिह्रासौज्योतिषांगतिरिति को
सावनुमानः इहसमानेवर्ष्मणिपरिणाहे
चान्यत्तुलाग्रंभवतिलोहस्य अन्यत्कर्षा।
सानांयत्कृतोविशेषस्तद्द्रव्यं तथाकश्चि।
त्स्पृशन्नेवछिनत्तिकश्चित्तिष्ठन्नपिन
छिनत्तियत्कृतोविशेषस्तद्द्रव्यं तथाकश्चि
देकेनैवप्रहारेणव्यपवर्गंकरोतिकश्चि
द्द्वाभ्यामपिनकरोतियत्कृतोविशेष।
स्तद्द्रव्यंअथवायस्यगुणान्तरेष्वपिप्रादुर्भ
वत्सुतत्त्वंनविहन्यतेतद्द्रव्यं किंपुनस्तत्त्वं

तद्भावस्तत्त्वं तद्यथा आमलकादीनां फ
लानां रक्तादयः पीतादयश्च गुणाः प्रादुर्भ
वन्ति आमलकं बदरमित्येव भवति अन्व
र्थं खल्वपि निर्वचनं गुणसन्द्रावो द्रव्यमि
ति यदि तर्हि षष्ठीसमर्थाद्गुणे प्रत्यय उत्प
द्यते किमियमाहूत्रेणैतावदुक्ते ष
ष्ठीसमर्थाद्गुणे इति षष्ठीसमर्थाद्गुणे
नोयत्वच्यमाने हि गुणे रक्तः शिगुणे र
क्तः अत्रापि प्राप्नोति किं कारणं गुणो
ह्ययं वर्कः अत्रोवसमेषवयवेष्ववर्त
ते तद्यथा हि गुणे रक्तः शिगुणे रक्त इ
ति अस्ति द्रव्यपदार्थकः तद्यथा गुणा
नये देशा रस्युच्यते यस्मिंगावः सम्पानि च
वर्धते अस्तिप्राधान्येवर्तते तद्यथा यो य
त्र प्रधानो भवति स ग्रामस्य गुणभूता वय
मत्रेति अस्त्याचारे वर्तते तद्यथा सम्यक्
संस्कृतमन्नं गुणवदित्युच्यते अत्रवाम
वैत्रैव गुणशब्दः समेष्ववयवेषु वर्तते तद्
या हि गुणा मध्यवर्ते मित्युच्यते च वा गु।
णानकमगुणाश्चापेक्षानसं हिताः गुणे
वचो गुणाश्चयच्चेवं गुणवदन्तमितिगुणा
शब्दे नोपपद्यते तत्रासमासस्य पदेषु गुणाः

समाभवेति नावश्यं वर्णानपवर्गेण
द्रत एव नास्ति सामान्यं भवति किं तर्हि प्रकृति
नोपि आतस्य प्रकृतिः यो हि मद्र प्रश्य।
लवणं प्रस्य तिति ति मेन्नारोप कस्मात् प
दितावदेवं नैतदः अतत्त्वं कस्मात् अप्रथानि
नेन्नारोपणं गां शागापान् शुक्लादिषु वर्त
भावाद्दृतिर्न प्राप्नोति शुक्लत्वं शुक्लेति
ति किं पुनः कारणं शुक्लादयपवादाद्भि
यन्ते तदनन्तरहत्यादयोपि प्रत्ययं दृश्यते ति
अस्त्यत्र विशेषः उभयवचनापेक्षत्वं चैवा
कुर्वंशं चयतो द्रव्यवचनास्तेनोष्ट्वे ति भवि
ष्यति डिम्यादिषु तर्हि वृत्त्यभावादृत्तिर्न
प्राप्नोति डित्थत्वं डित्थिकत्वमितिकुत्रापि
कश्चिद्यायमकल्पिको डित्थो डित्थिकत्वं
अत्रैवेन क्रिया क्रियायोगेनैवा कश्चित् करोति
सउच्यते डित्थत्वं तत् एतत् डित्थिकत्वं एत
त् एवं डित्थाः कुर्वन्ति एवं डित्थिकाः क
रोति कुर्वन्ति यत्र हि द्रव्यमकल्पिको डि
त्थो प्रसिद्ध स्तत्र भावे विभावादृत्तिर्न प्राप्नो
ति नैष दोषः यथैवत स्याकस्य चित्रः प्र
योगाय एवं वृत्तिरपि भविष्यति यद्वा सर्वे भा
वाः स्वेन भावेन भवन्ति सन्नेषां भावस्तदभि

श्री
महा
भा
१३९

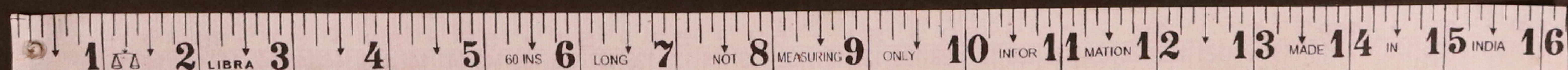
श्री
महा
भा
१४०

यानेकिमेभिस्त्रिभिर्भावग्रहणैः क्रियते
एकेन शब्दः प्रतिनिर्दिश्यते द्वाभ्यामर्थः
यद्वा सर्वे शब्दाः स्वेनार्थेन भवंति सतेषा
मर्थ इति तदभिधाने त्वतलौ भवत इति व
क्तव्यं नैवमन्यत्र भवति न हि तेन रक्तं रा
गादित्यत्र शब्देन रक्ते प्रत्यया उत्पद्यंते श
ब्देऽसंभवाद्रक्ते भविष्यति न तर्हि त्वतल
कर्तव्यौ स्वं चाभिधेयं तेन यथान्यासमेवा
स्तु ननु चोक्तं नस्यभावश्चाभिप्रायादि
षातिप्रसंगः इति उक्तं वा किमुक्तं प्रत्यभि
धानादभिप्रायादिष्टस्य वृत्तिर्न भविष्यति त्व
तलभ्यां नञ्समासः सर्वविप्रतिषिद्धेव
तलोः स्वरोसिद्धार्थं त्वतलभ्यां नञ्समा
सो भवति सर्वविप्रतिषेधेन किं प्रयोजनं
त्वतलोः स्वरसिद्ध्यर्थं त्वतलोः स्वरसि
द्धिर्यथा स्यात् त्वतलोरवकाशो भाव
स्य वचने प्रतिषेधस्यावचने ब्राह्मण
त्वं ब्राह्मणता नञ्समासस्यावकाशः
प्रतिषेधस्य वचने भावस्यावचने अब्रा
ह्मणः अवृषलः उभयवचने उभयं प्रा
प्नोति अब्राह्मणत्वं अब्राह्मणता न
ञ्समासो भवति सर्वविप्रतिषेधेन स

तर्हि सर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यो न वक्तव्यः
नात्रस्त्वतलौ प्राप्नुतः किं कारणं असाम
र्थ्यात् कथमसामर्थ्यात् सापेक्षमसमर्थं भ
वतीति यावता ब्राह्मणशब्दः प्रतिषेधम
पेक्षते नञ्समासोपि तर्हि न प्राप्नोति किं
कारणमसामर्थ्यादेव कथमसामर्थ्यं सापे
क्षः समर्थं भवतीति यावता ब्राह्मणश
ब्दो भावमपेक्षते प्रधानमत्र नदा ब्राह्मण
शब्दो भावमपेक्षते प्रधानमत्र नदा ब्राह्म
णशब्दो भवति भवति च प्रधानस्य सा
पेक्षस्यापि समासः इदं तर्हि प्रयोजनं न
ञ्समासादजो भाववचनाः स्वरोत्तरपद
स्यार्थमिति वक्ष्यति तच्चावश्यार्थमिदं व
क्तव्यं वा छंदसि नञ्समासो वक्तव्यः वि
धीयते वैषमो जानद्यशास्त्रे अपशुर्वा गौ
प्रयोनिवावाशिथिल्लिवायायोनामनप
न्यतो भवेदिंद्रकं मदाहरणामयोनिवा
याशिथिल्लिवाय इदं प्रवक्ते पशुनामिति
नेदं समासभावागतास्ति किं तर्हि उ
त्तरपदभावमाशास्ते नपशोभीव इति
नञ्समासादजो भाववचनात्स्वरोत्तरप
दवृद्ध्यर्थं नञ्समासादजो भाववचनो

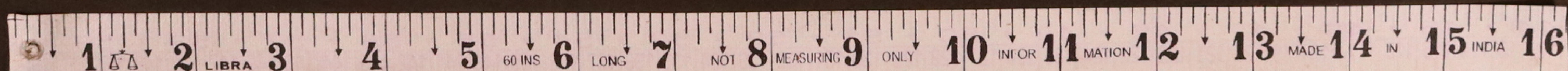
भवति विप्रतिषेधेन किंप्रयोजनं स्वरो
त्तरपदवृद्ध्यर्थं स्वरार्थमुत्तरपदवृद्ध्यर्थं
स्वरार्थं तावत् अप्रस्थिता अप्रदिता उत्तर
पदवृद्ध्यर्थं अप्रौङ्कः आकालेः आवना
व किमर्थश्चकारः अनवकाशार्थः तत्र
तावत्कृष्याने नैतदस्ति प्रयोजनं प्रकृ
तौ त्वत्तावत्वतिषेधे अत उत्तरं पठति
अचतोदितिचकारकरणमपवादसमावे
शार्थं आचतादिति चकारकरणं किय
तेऽपवादसमावेशार्थं श्मनि च प्रभृति
भिरपवादैः समावेशो यथा स्यात् नैतद
स्ति प्रयोजनं आत्वादिष्वेव श्मनि च प्रभृ
तिभिरपवादैः समावेशो भविष्यति इदं त
र्हि प्रयोजनं आन्नाद्याः प्रकृतयः ताभ्यश्च
त्वतलौ यथा स्यात् यत्र श्चाचानेपनदपि
नास्ति प्रयोजनं आन्नादिष्वेव आन्नाद्याः
प्रकृतयस्ताभ्यश्चत्वतलौ भविष्यतः यत्र
श्चाचेते इदं तर्हि प्रयोजनं आन्नाद्येभ्योऽस्त
त्र त्वतलौ यथा स्यातां यत्र चोच्येते एतदपि
नास्ति प्रयोजनं आन्नादिष्वेव आन्नाद्ये
भ्योऽस्तत्र त्वतलौ भविष्यतः यत्र चोच्येते इ
दं तर्हि प्रयोजनं आन्नाद्याः प्रकृतयस्ता।

भ्यश्च त्वतलौ यथा स्यातां यत्राश्चप्रकृते
एतस्मिन्विषये प्रत्यय उत्पद्येत किं कृतं भ
वति स्त्रीपुंसाभ्यां त्वतलोरुपसंख्यानं चो
दितं तन्न वक्तव्यं भवति नञ्स्नञ्स्वैतान्
कस्मादेव प्रतिषेधः त्वतलोरित्याह नैतद
स्ति प्रयोजनं इष्यते नञ्स्नञ्स्वात्मरूपात्व
तलौ अब्राह्मणत्वं अब्राह्मणतेति अत उ
त्तरं पठति नञ्स्नञ्स्वादिभ्यस्तस्य प्रतिषे
धः नञ्स्नञ्स्वादिभ्यस्तस्य भावप्रत्ययस्य प्र
तिषेधो वक्तव्यः नैतदस्ति प्रयोजनं परि
गणिताभ्यः प्रकृतिभ्य उत्तरो भावप्रत्ययो
विधीयते न च तत्र काचिन्नञ्स्नञ्स्वा प्रकृ
तिरुदाहृते तत्र न तेन विधिना प्राप्नोतीति अस्त्वाव
नाप्रातिपदिकेन न तदन्तविधिः प्रतिषिध्य
ते यत्र तर्हि तदन्तविधिरस्ति प्रत्ययग्रह
णे तदादिनियम इति यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदा
त् नैवं वा पूर्वयोग्यतापन्नादिर्भवति न
ञ्स्वातन्त्र्यरूपापन्ने इति एवं तर्हि ज्ञापयत्या
चार्यः उत्तरो भावप्रत्ययो नञ्स्वात्मरू
पाद्भवतीति येयं त्वतलावेवं पठति अ
विद्यमानाः पृथ्वादयः अपृथुः अपृथो
र्भावः अपृथुत्वं अपृथुता एवं तर्हि ज्ञा

पश्यत्याचार्यः उत्तरोभावप्रत्ययोन्यस्वान
न्मरूपाद्भवतीति तेषामेव तत्लावेवेष्य
ते परमः स्थः परमस्थः परमस्थयोः
भावः परमस्थ्यत्वं परमस्थता एवं त
र्हिज्ञापयत्याचार्यः उत्तरोभावप्रत्ययस्त्वा
पेक्षाद्भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं
नञ्समासादुत्तरोभाववचनःस्वरोन्यथा
दहृदयार्थमित्युक्तेनद्वयपत्वे भवति एत
दपिनास्तिप्रयोजनं आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा
पयतिसर्वएवतद्धिताःसापेक्षाद्भवन्तीति
यदयंनञोगुणप्रतिषेधेसम्पाद्यर्हहिता
लमर्थास्तद्धिताश्चस्यात् इत्यादि वावच
नेकिमर्थं वाक्यमपियथास्यात् नैत
स्तिप्रयोजनं प्रकृतामहाविभाषातया
वाक्यमपिभविष्यति इदंतर्हिप्रयोजनं
त्वतलावपियथास्यातां एतदपिनास्तिप्र
योजनं आचत्वात्सिन्नेनस्माचन्त्वात्वतला
वपिभविष्यतः अतउत्तरंपठति इत्यादि
भ्योवावचनमगुणसमावेशार्थं इत्यादि
भ्योवावचनं क्रियते गुणसमावेशार्थं अ
गुणसमावेशोयथास्यात् पार्थवं आर्थि
गुणवचन ब्राह्मणादिभ्यश्चातुर्वर्ण्यादीनां

उपसंख्यानं ब्राह्मणादिभ्यश्चातुर्वर्ण्या
दीनामुपसंख्यानंकर्तव्यं चातुर्वर्ण्यम्
चातुर्वैद्यं अर्हतोनुंच अर्हतोनुंचक्त
चवक्तव्यः अर्हद्भावःआर्हन्त्यं अर्हन्ती
ति स्तेनाद्य किमिदं नलोपवर्णग्रहणं
अहोस्वित्संघातग्रहणं किंचातः यदि
वर्णग्रहणंस्तेयं नलोपकृतिप्रसंगः
प्राप्नोति अथसंघातग्रहणंस्तेनस्यलोपः
प्राप्नोतिसिद्धोन्त्यस्ययस्येतिलोपेनैवतथ
रेभसामर्थ्यात्सर्वस्यैवभविष्यति सख्य
न ब्राह्मणप्रकरणेश्रोत्रियस्ययलोपश्च अ
णप्रकरणेश्रोत्रियस्योपसंख्यानंकर्त
व्यंयलोपश्चवक्तव्यः श्रोत्रियस्यभावःश्रो
त्रं ॥ ॥ ॥ इतिश्रीमद्भगवत्प
तंजलिमुनिविरचितेव्याकरणमहाभा
ष्येपंचमाध्यायस्यप्रथमपादेद्वितीयमा
ह्निकम् ॥ ॥ ॥ पादश्चप्रथमः वि
भाषातिलमाषोमाभंगाणुभ्यः तिलादि
भ्यःखञ्च तिलादिभ्यःखञ्चेतिवक्त
व्ये तिलं तैलीनं किमर्थमिदमुच्यतेनय
तात्मकेपाठानोभवनेक्षेत्रेखञितिपवसि
द्धे नसिध्यतिकिंकारणं उमाभंगयोरथा

मनात् धयानां भवनदेशे खल्विजिम्ब्य
ते नवोभामभेयथा नेचवेनेषयस्मठनेन
हारो नचैनेनमपकोनेननर्हियन्नयद
त्तोकर्तवे नकर्तवेप्रकृतमनुवर्तते
प्रकृते धान्यानांभवने देशे खल्विति
दिनद्रव्यवैने ब्रीहिशाल्योर्ढक यवयव
कषष्टिकायत् खल्वेतन्निवर्तनम्पिसो
ति संबद्धमनुवर्तिष्यते धान्यानांभवने।
देशेखल्वि ब्रीहिशाल्योर्ढक भवनेधान्या
नांभवनेदेशेखल्वि यवयवकषष्टिकाय
त् धान्यानांभवनेदेशेखल्वि विभाषाति
लमाषोमाभंगाणुभ्यः भवनेदेशेखल्वि
ग्रहणमनुवर्ततेधान्यानामितिनिवृत्तं ग्र
धवासंकृकयानयोपिकाराः यथामेकुल्ला
उनलमौनसन्नयवीकलितन्दरधिकाराः
म्यवामबहुवचनाम्युकाभाकरणात्स्रकृत
स्यापवादेविज्ञायते यथोन्मयंणाप्रम।
कृस्यान्यवाप्रमयेथमनुवचनात् चकार।
म्यान्वकर्षणार्थःस्यात् करणान्त्यकृतस्य।
विजोदस्थलोवाधकोभविष्यतः यथो।
त्सर्गाणाप्रसक्तस्यापवादोबाधकोभवति
य्यथैवेनदेवत्सायपयमनुवर्ततेनमवि

श्री
मह
भा
१४४

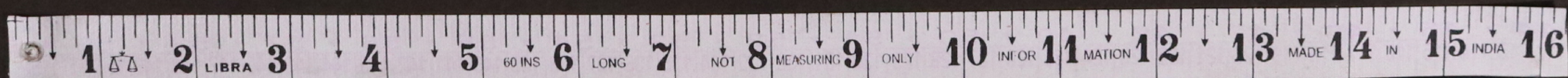
यथः नचानुवर्तनादेवभवतीतीकिं
नर्हियत्नाक्रियते अद्यश्वीनावाधनाम्भुकेया
मानोभवनेदेशेखल्विनिवसिद्धं नन्व
चोक्तेनसिद्धति किंकारणाउमाभगा
योनधान्यानांदित्तिनेवरोधः पिनोन्मपो
मे पनेचापिपित्तनः अद्यश्वीनाणाम्सम
दशानियान्यानि विभाषाक्लिमाषोम
गुणुभ्यः यथास्मावसंसमात्स्यदर्शनाःख
सेमावेनिर्किनिपात्यते सेमावेन्सिम।
स्थानेलोपः सेमवेसमस्यात्रेतलोपोनि
पात्यते समावपदर्शनः सेमावीनःख
वपदसर्वान्यग्रथानयनेयद्दन्यचाने
नयनत्रापतेकः अयः कोयद्दति अयः
प्रदक्षिणं अन्यः प्रसव्यं प्रदक्षिणाने
यः अयः प्रसव्येनेयः अन्यः प्रदक्षिण
प्रसव्यागामिनोशारायणयस्मिन्परैःप
दानामसमावेशाः सोमानयः अयःन
यीनःशारःपरोवरपरस्य परोवरेति।
किंनिपात्यते परोवरेतिपरस्योवचनेप
वावरेतिपरस्यउत्वेनिपात्यते परस्मैन
भिनिस्मानोति पाकेभूतमात्येननिर्देशःत्र
यवानेवेविज्ञायतेपरस्मैनेनिपात्यतइति

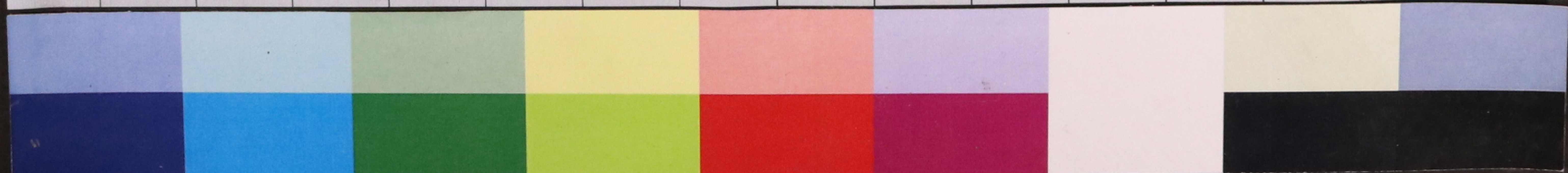

कथंतर्ह्येपरस्यशावत्वंपरस्यादेशात्वंनि
पात्यतइति अथवेति किंनिपात्यते
परपरत्वाणांवपराणांवपरस्यभावः
परपरत्वाणांचपरस्यभावोनिपात्य
ते परांसुधरतरांसुत्वंभवतिपरस्परी
णः समांसमांविजायतेइदमसमांसमां
विजायते समासमेनागोः स्वयोयात्
प्रातिपदिकयोरितिलुक्प्राप्नोति समां
समांविजायतइतियलोपवचनादलु
क्विज्ञाने समांसमांविज्ञायतइतिय।
लोपवचनादलुक्विज्ञानंभविष्यति य
द्येयलोपेणास्तिनिमित्तापरस्याचार्यःना
त्रलुग्भवतीति समांसमांविजायतउ।
नियलोपवचनादविज्ञानमितिचेउ
त्तरपदस्यालुग्वचने समांसमांविजाय
तइतियलोपवचनादलुग्विज्ञानमिति
चेत उत्तरपदस्यालुग्वक्तव्यः सिद्धंतत्पू
र्वपदस्ययलोपवचनात् सिद्धमेतत्कथं
पूर्वपदस्ययलोपोवक्तव्यः अत्रत्पन्नाउत्त
रपदस्यचवावचने अत्रत्पन्नोपूर्वपदस्य
उत्तरपदस्यचयलोपोवक्तव्यः समांस।
मांविजायते समांसमांमिनिवा स्याधीनः

श्रीं
महा
भा
(८५

किंनिपात्यतेगोशान्पूर्वपदादातस्य
गोः अतिधानात्कारिणाः गोधाका
र्ष्टपदात्र स्थानस्यगोः अतिधानात्
कारिणोवोनिपात्यते स्थानस्यगोः प्र
तिधानात्कर्मकरोतिग्रामाधीनःशाली
नकौ। किंयःशालायामर्हतिसशाली
न कूपोवादकार्येनकौपीने नेत्याह
उत्तरपदलोपोत्रद्रष्टव्यःशालाप्रवेश
नमर्हत्यर्हतिःसशालीनः कूपावतर
णमर्हत्यकार्येनकौपीनं व्रातेनजी।
वनोत्पद्यते किंव्रातेनामनानाजाती
यः अनियतवृत्तयः उत्सेधजीविनः
तेषांकर्मणाजीवतिनानाजातीयाः
अनियतवृत्तयः उत्सेधजीविनः
संघाव्राताः तेषांकर्मव्रातं व्रातकर्म।
णाजीवतिव्रातीनः हैयंगवीनंसंज्ञा
यां हैयंगवीनमितिकिंनिपात्यते ह्यो
गोदोहस्यहियंगुआदेशःसंज्ञायांतस्य
विकारे ह्योगोदोहस्यहियंगुरादेशोवृ
देशोनिपात्यते संज्ञायांविषयेतस्यवि
कार इत्येतस्मिन्नर्थेह्योगोदोहस्यवि
कारः हैयंगवीनंचहते संज्ञायामिति

किमर्थं न्योगोदोहस्य विकार उद
श्चित् प्रकृतमाभूदिति प्रत्ययः मू
लइति वक्तव्ये पलाशस्य मूले पदतिः न
मर्दिर्वक्तव्ये न वक्तव्ये प्रकृतमनुवर्त
ते एक प्रकृते न प्रपाक मूलेभ्यो त्यादिक
र्णादिभ्यः कुणप्जाहचाविति यदि तदनु
वर्त्तेत पाकेपि प्राप्नोति मूलइति वर्त्तेत
पाकइति निवर्त्तेत कथं पुनरेकयोगानि
र्दिष्टयोरेकदेशोनुवर्त्तेत एकदेशो वानि
वर्त्तेत एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदे
शानुवृत्तिर्भवति तद्यथा सेत्व्यायापा
दोष्ट्र दामहायनान्ताच्चेत्यत्र संख्याव्यपदे
स्यानुवर्त्तते अव्ययादेरिति निवर्त्तते विन
ञ्भ्यां नानाञौ न सहेति इतनानानेतिस।
हार्थो गम्यते द्वाभ्यामपि निषेधोप्रकृतम
र्थं गमयतः नञ्सह सहेति नञ्प्रतिषेधः
नानेपृथगर्थे किं नविप्रत्ययोविशेष
णमेतत् विनञ्भ्यांनाञौ नसहेति चा वि
भ्यां नानाञौ भवतः पृथगर्थे साथें
इति वैशालच्छृङ्गयोः पवो कस्मिन्नर्थे
शालजादयो विधीयन्ते नमहेति वर्त्तते
भवेत्त्विह विशाले शृङ्गे विशङ्कटे शृङ्गे

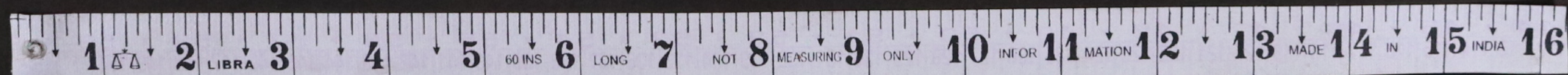
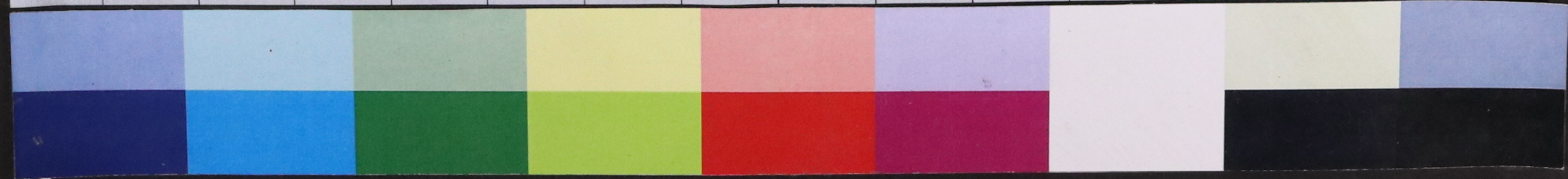
श्री
महा
भा
१८५

वोइति इह लावल्लेमकटमिति नेगता
र्थो गम्यते प्रकटमिति प्रगतार्थो गम्य
ते प्रकटार्थो गम्यते उत्कटमिति उत्क्रा
न्तार्थो गम्यते एवं तर्हि साधने शालजादयो
विधीयन्ते किं वक्तव्यमेतत् न हि कथ
मनुच्यमाने गम्यते उपसर्गेभ्य इमे वि
धीयन्ते उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मकाः य
त्र कश्चित् क्रियावाचेशब्दः प्रयुज्यते त
त्र क्रियाविशेषमाहुः यत्र हि न प्रयुज्य
ते समाधनात्र क्रियामाहुः तएते उप
सर्गेभ्यो विधीयमानाः समाधनायांक्रि
यायां भविष्यन्ति एवमपि भवेत्त्विह
विशाले शृङ्गे विशङ्कटे शृङ्गेइति इदन्तु
वसिद्ध्यति विशालो विशङ्कटइति प
रत्वापि सिद्धे कथं यत्राकारो मत्वर्थीयः वि
शाल अस्यास्तः विशालः विशङ्कटं अ
स्यास्तः विशङ्कटइति समोटश्च कट
च् कटच् प्रकरणे अलाबूतिलोमा।
भ्योरजसि कटच्प्रकरणे अलाबूति
लोमाभ्यो रजस्युपसंख्यानं कर्तव्यं अ
लाबू अलाबूकटं तिल तिलकटं उ
मा उमाकटं भङ्गायाश्च भङ्गाकटमिति

वक्तव्यं मेयकदाः गोशब्दः स्थाना
दिषूपस्तु नामादिभ्यः गोशब्दः प्रत्य
याः स्थानादिष्वर्थे पञ्चनामादिभ्यो वक्त
व्यः गोगोष्ठः गविगोष्ठः कटस्य वक्त
व्यः अविकटः पटस्य वक्तव्यः अविप
टः गोष्ठशब्दस्य प्रत्ययो वक्तव्यः अश्वगोष्ठ
ये दृषभोष्ठे तैलशब्दस्य प्रत्ययो वक्तव्यः
इङ्गुदतैले सर्षपतैले शाकटशब्दस्य
प्रत्ययो वक्तव्यः इक्षुशाकटं मूलशाक
टं शाकिनशब्दस्य प्रत्ययो वक्तव्यः इद
शाकिनं उपमानाद्वासिद्धं उपमानाद्धा
सिद्धमेतत् गवां स्थानं गोष्ठं यथा गव
तेहदुष्टा मामपि कटस्य न वक्तव्य इति
यथा नानाद्रव्याणि संघातः कटः पक्षम
यः संहतः अविकटः पटस्य न वक्तव्यः
यथा पटप्रस्तार्यः पटप्रस्तवः प्रस्तोऽभिः
अविपटः गोष्ठशब्दस्य प्रत्ययो न वक्तव्यः
गवां गोष्ठं गोष्ठं यथा गोष्ठं तद
दुष्टानामपि दृष्टो गोष्ठं तैलशब्दस्य
प्रत्ययो न वक्तव्यः प्रकृतेनन्तं तैलशब्दो
विकारे वर्तते एवं च कृत्वा तिलानां तैलम्।
पिष्टिकेभवति शाकटशब्दो वक्तव्यपव

प्री
महा
भा
१४०

शाकिनशब्दस्य इनचिरश्रिकल्किचः
इनच् पिटच् काकु चिचिकादेशाश्च।
इनच् पिटच् काः प्रत्यया वक्तव्याः चि
कचि चिक इत्येते च प्रकृत्यादेशा वक्त
व्याः चिक्किनः पिटः चिक्कः क्लिन्नस्य
चिल्पिल्श्चास्य चक्षुषी क्लिन्नस्य चि
ल्पिल इत्येतौ प्रकृत्यादेशौ वक्तव्यौ ल।
श्च प्रत्ययो वक्तव्यः अस्य चक्षुषी इत्येत
स्मिन्नर्थे क्लिन्नौ अस्य चक्षुषी चिल्लः चु
ल्लश्च वक्तव्यः चुल्लः यद्येषोऽन्य चायने चि
ल्लौ चक्षुषी पिल्ले चक्षुषी इत्यनिनसिद्धमिति
तस्मान्नार्थोऽस्य ग्रहणेन कथं चिल्लः
पिल्ल इति प्रकारान्तरमन्वेषणीयं चिल्लेऽस्य
स्तः चिल्लः पिल्लेऽस्य स्तः पिल्ल इति
प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः प्रमाणे इ
ति किमर्थं प्रत्ययार्थो प्रमाणे प्रत्ययाः।
येन प्रमाणे इति लभ्यं प्रत्ययार्थः क
स्मिन्प्रत्ययो भवति इति कृत पतत्त
स्य वेति निवर्तते। अस्येति ह्यनुवर्तते क
प्रकृते तदस्य संजातं तारकादिभ्य
इतजिति प्रथमश्च हितीयश्च ऊर्ध्वमा
ने मतौ मम ऊरुद्वयसं जानुद्वयसं ऊ

करद्वे ज्ञानद्वे प्रमाणोलः प्रमाणी
लोवक्तव्यः शमः द्विष्टः वितस्तिः द्वि
गोर्नित्ये द्विगोर्नित्ये लोवक्तव्यः द्विश
मे विशमे द्विदिष्टः द्विदिष्टः द्वि वितस्ति
द्विवितस्तिः विमर्थमिदमुच्यते संशये
श्राविणावस्य निलमर्थाय प्रकस्मादपक
र्षैः उद्दस्तोमे उद्दस्तोमेवक्तव्यः पंचद
शः स्तोमः समदशास्तोमः शक्तनोर्डि
निः शानशानोर्डिनिः शानशानोर्डिनिवे
क्तव्यः विंशतेोमासः पंचदशिनोर्थेमा
सः विंशतेश्च विंशतेश्चेतिवक्तव्यं वि
शतेनोगिरमः प्रमाणपरिमाणाभ्यां स
ख्यायश्चापि संशयेमाश्रवक्तव्यः शम
मात्रं दिष्टमात्रं वितस्तिमात्रं प्रस्थमात्र
म् कुडवमात्रं पंचमात्राः दशमात्राः व
न्वेनानसार्थे द्वयसद्वमात्रचो वर्जतम
वेनेतानसार्थे द्वयसच मात्रचो प्रमाणे
वक्तव्यो वर्जलेनाद्वेदवलाप द्वयसम बा
वन्मात्रं यावद्वयसं तद्वयसं यावन्मा
त्रे यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् किमर्थे
परिमाण इत्युच्यते न प्रमाण इति वर्त
ते एवं तर्हि इमिहे स्रग्नियमपरिमाणग्रह

श्री
महा
भा

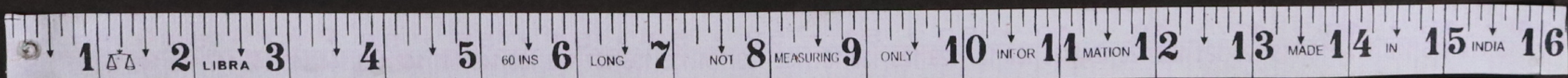
१४८

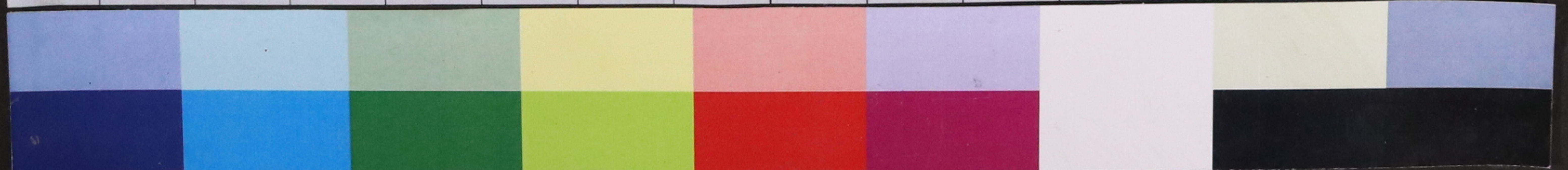
णंकरोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः प्रम
प्रमाणमन्यपरिमाणमिति उभयताव
र्थवैषम्यान्निर्देशः पृथगुच्यते नैत
ज्ज्ञापकमस्त्यमन्यत्प्रमाणमन्यपरि
माणमिति उक्तोत्रविशेषः मात्राच
प्रत्ययोनाय एवं च कृत्वा मात्रजादीनां
प्रतीयातेन भवति भावः सिद्धश्च भ
वतोः द्रावेतनात्र मात्रजादीनां भावः
सिद्धो भवति वतुप्प्रकरणे पृथग्ग्रहण
ड्डाक्कृद्दिसिमात्रप्रत्यये वतुप्प्रकरणे पु
नःरसयोद्दिसिमात्रप्रत्ययउपसंख्या
नेकर्तव्ये तत्वा वाप्रत्ये द्वियोनवार्णि
वोनजामोनजनिष्पत्तेन्याव नः प्रकृ
वस्सायत्तेविस्पष्टमावतः तत्सद्दश
स्यमत्सद्दस्पस्येति किमिदं भ्यां वो द्वे
केनविहितस्य किमिदं भ्यां वतुप्प्र
त्ययमुच्यते यत्तदेवत्ताप्यव्याचार्यः
भवति किमिदं भ्यां वतुप् विहितः घः तस्य कि
मिदं भ्यां वतुपो वोत्वंतेनाति प्राप्य ।
वायोगविभागः कर्तव्यते किमिदम
भ्यां वतुप् भवति ततः वो घः इति वस्या
सयोगो भवतीति किमः संख्यापरिमा

ाऽइति च वक्तव्यं इह मा भू
त् कियान् कियंतैन क्रीतं कियत्कं वानव
क्तव्यं किमितेन न्याय्यप्रभृतिष्वर्वतैनेन प्रश्नुत्या
निह्नायेनेयनिह्नाणेन च वक्तव्य इकयोः
प्रवर्निर्वृत्ते निर्वृत्तनयोश्चकयोः परि
प्रश्नेन परिप्रश्नाभावा किमेवनास्ति
ज्ञातः प्रत्ययः संख्यायाश्चावयवेन तयप् इ
हकस्मान्न भवति बहवो वयवा यस्याः
संख्याया इति अवयवेयां संख्यावयवाच्यते
न च काश्चित्संख्यास्ति यस्या बहवो वय
वः स्यात् ननु चेयमस्ति संख्यैवानेषा
संख्यासंज्ञा अवयवविधानेवयविति
प्रत्ययः अवयवविधाने वयविति प्रत्य
यो भवतीति वक्तव्य इह मा भूत् पंचाव
यवाः दशावयवाः अवयवविनीन्यव
याने नवयसामिति कस्मान्न भवति पं
चाप अवयवाविवरनीयति अवयवशाह्
यं गणाशाङ्कः प्रश्नत्ति निवर्तते यत्रावयवो
गणास्तस्मिन्नवयवविध्यर्थे न भवितव्यं
के च समावयवो गणः समुदायं यथेकम
वयविनीत्यपि नवक्तव्यं अवयवेषु कस्मा
न्न भवति अशीयति निवर्तते इमाट्दशानाति

श्री
महा
भा
१५५

मे किमर्थमुदात्तत्वमिच्यते उदात्तो य
था स्यात् नैतदस्ति प्रयोजनं प्रत्यय
स्वरेणाप्येष स्वरः सिद्धा न सिद्ध्यति चि
तो न उदात्तो भवतीत्येनो दात्तत्वमामो
ति अयो दात्तत्वमुच्यमाने कृते पत्वे
प्राकृदानं भविष्यति न पुनरंतस्मो
ति उदात्तवचनसामर्थ्यात् यथा या
मः स्वरस्तथा भविष्यति कथं या या
माः स्रादेः संततिस्तथाप्यत्रिन्स्वरेणा
वसिद्धे नास्त्यधिकमिति दशान्ताड्ढः
इह कस्मान्न भवति एकादश माषा।
अधिका अस्मिन् कार्षापणशते इति अ
धिकं समानजातौ समानजाताविधिक
इष्यते अथेह कस्मान्न भवति एकाद
श कार्षापणा अधिका अस्मिन् पणशती।
ति इह शतसहस्रयोः शतसहस्रयो र
धिक इष्यते अथेह एकादशं शतसह
स्रमिति कस्मादधिके भवितव्यमिति य
स्य संख्यानस्याधिक्यं तत्कर्तव्यो मतो सम
य इतीवक्ष्यामि संख्यायेनेष्टा नाधिको
भवितव्यं अथ सहस्राणि सहस्रमधिको
भवितव्यमिति उविधाने परिमाणशाह्

नामधिकस्याधिकरणाभावादनिर्दे
शः । ३ विधानेऽपि माणशब्दानामधि
करणाभावादनिर्देशः प्रथमको निर्दे
शः प्रतिनिर्देशः नह्येकादशानां शतम
धिकरणं सिद्धं पञ्चमीनिर्देशान्न सि
द्धमेतन्नकथं पञ्चमीनिर्देशात् पञ्चमीनिर्दे
शः कर्तव्यः तस्मादधिकमिति सप्तमीनिर्दे
पञ्चमीनिर्देशः कर्तव्यः यद्यपि तावद्वा
पकोविधिविकेवाधिकरणत्वे सम्भवो
नास्ति द्वौ पक्षौ षिकमधिकरणं विज्ञाय
ते पकादशाकर्षापणा उपाप्तिस्तथा सि
नशानेपकादशाशतमिति शतेविंशते
ष्व ग्रन्त ग्रहणं किमर्थं शब्दग्रहणं ग्रन्त ग्र
हणं यन्त्यग्रहणं यस्मात्तदादेरधिका
र्थे शब्दग्रहणं नग्रहणं क्रियते ग्रन्त्य
ग्रहणं यस्मान्न विहितस्तदादेस्तदंतस्य
च ग्रहणं भवतीति इहनप्राप्नोति पक
विंशशते ऋष्यते च न्यास्तिस्यादिति नह्यो
नरणायत्न न सिद्ध्यतीति ग्रन्थ ग्रहणं प
वमर्थमिदं वचनेऽस्ति प्रयोजनमेतत्
किंतर्हीति संख्याग्रहणं च संख्याग्रहणं
च कर्तव्यं इह माभूत् गोविंशत्यधिकास्ति

श्री
महा
भा
१५०

१५८

नशानइति संख्याग्रहणमविद्यमानेम
यद् निमानेगणिति निमानेगणिनीति
वक्तव्यं किंप्रयोजनं गणेभूमाभूदिति
भूयसः भूयसइति वक्तव्यं किंप्रयोजनं
भूयसेवाचिकायाः संख्यायाउत्पत्तिर्य
थास्यात् अल्पीयसोवाचिकायाः संख्या
याउत्पत्तिर्माभूदिति पकोन्नन रश्वेत
पकाश्चिदन्तरोभवतीति वक्तव्यमिह
माभूत् द्रोणयवानां अथ उदश्वित इति स
मानां समानामिति वक्तव्यं इहमाभूत
पकोयवानां अर्धं उदश्वितइति तत्ता
र्हीदंवक्तव्यं न वक्तव्यं यत्तावदुच्य
ते गणिनीति वक्तव्यमिति न वक्तव्यं ग
णेष्वकस्मान्न भवति उक्तेवा किमक्ते
अनभिधानादिति भूयस इति वक्तव्ये भूयस
इति वक्तव्यं न वक्तव्यं अल्पीयसोवाचि
कायाः संख्यायाउत्पत्तिः कस्मान्न भवति
अनभिधानात् पकाश्चिदन्तरोभवती
ति वक्तव्यमिति न वक्तव्यं
कस्मान्न भवति द्रोणयवानां अथ उदश्वित
इति नेत्रविभक्तिनिर्देशः यदप्युच्यते स
मानामिति वक्तव्यमिति वक्तव्यं कस्मा

त्वभवतीकोयवानामर्घं उदश्वितर
नियमनभिधानात् नियमेचापिदृश्यते
नियमेचापिप्रत्ययोदृश्यते द्विमयाधवा
इतिकिंपुनरिहनिमाने किंनिमेयं याव
नाचउभयंप्रत्यज्यते सन्मने वमेतत् कचि
न्नकाचिन्यस्तत्तनयाणिमेवति नयथा
समानेमर्पणोपाणोविक्रीणीतेयवोविक्री
णीतेइत्यच्यते नचेकश्चिराह कार्षाप
णंविक्रीणीतइति अथवाप्येनाभिग
मानेनतन्निमाने यस्याभिगम्यतेतन्निमेय
मितितस्यसूत्रेणः च नसपूर्वाणाइत्यनिय
मेनः नमास्त्रगाइत्यतिप्रसंगोभवतिइहा
पिप्राप्नोति पंचानांमष्टिकाणांद्रव्याणाच
द्रइति सिद्धंतुसंख्यास्त्रगावचनात् सिद्ध
मेतत्कथं संख्याद्गणादितिवक्तव्यं एव
मपिपद्रूकंप्राप्नोति संख्येयपरमावडित्र
रणिदृश्यतेइतिवक्तव्यं एवमपिद्वितीये
ध्यायीश्चमेइतिप्राप्नोति सर्वेषांहितेषा।
माध्यात्संख्याप्रवर्तनेनचस्मोपज्ञानेस्वीस्मि
ध्यानपगनेइतिवक्तव्यं एवमपिएकाद
शीहादयेणोमाविश्वकनीपदेदन्तीपदेश
दर्शामानीतिनसिध्यति स्वतेचमियानेय

श्री
महा
भा
१५८

थान्यास्मेवास्त्वनन्चोक्तेनस्यपूर्व
णाइतिप्रसंगइत्यतिप्रसंगाइतिपरि।
हृतमेतत् सिद्धंतुसंख्यास्त्रगावच
नादिति तत्रहिसंख्यात्रहणाकतेसं
तकर्तव्यं प्रकृतमन्ववर्ततेकप्रकृते
संख्यायागुणस्यनिमानेमयडिति प
र्वतर्हि नेयंहिनिरुपालभ्यतेकिंतर्हि
हतिस्थानमिरस्यपालभ्यतेहतिरेवन
प्राप्नोति किंकारणं प्रत्ययार्थाभावा
त् नैषदोषः वचनात्प्रार्थिकोभविष्य
ति अथवास्त्वेषाः संख्यायाः पराप्रत्या
याउत्पत्तिर्वैकल्पाउतराचसंख्याप्राद
शोवक्तव्यः अथवास्तेपंकत्वनशाद्ग
इष्टव्यः चतुर्थेपंचशाह अथवास्त्वेप
ववादयोमाणमपेक्ष्यन्ते यथेवंविहतो।
यस्याविष्टमइतिप्राप्नोतिभवत्येव प्रकृत
योह किंसंवीहक्षि प्रायेणालक्ष्यते ह
गोमस्यात्कथंहतिर्वचनादिलक्ष्यते न
मः क्वैतायाः संख्याः भवन्ततर्हिनः
प्रादेशोत्तरासंख्यायानाथ्याभविष्यति
स्तेनेवाकन्तर्शाह्वायस्वैस्याउत्तराय।
दि सामर्थ्यंचनयानस्यात्नानाथ्याम

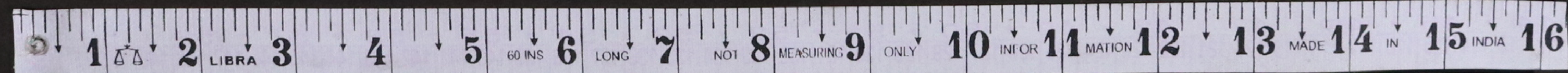

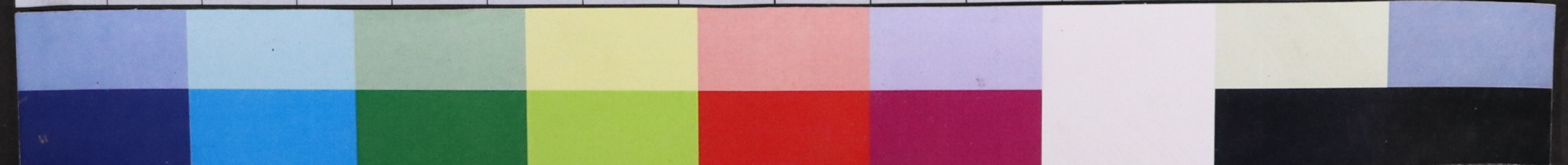
विष्यति प्रयोगेवाच्यमानस्मिन्सर्व
स्मिन्व्याद्ययोयदि सर्वेनैनयान्या
याहुनिर्भवतिहृत्यो वहूनांवाविक
ल्पेव्याहरणाद्वेकत्वेने प्रयुनाङ्भ
योन्याभ्यावादीशाव्यानिर्दशेने नोमाद
मेव्याद्देमह मण्डादिश्रयस्यादिलत्रिर्देशः
मण्डादिश्रयस्यादिक्रियतेनत्रिर्देशः कर्म
वः प्रयादिभिर्भवतीतिवक्तव्य प्रकि
यमाणोहि अपवादिकानान्यमयोपवि
ज्ञायते नचकोदोषः प्रत्ययानेहिस्वरे
दोषः प्रत्ययानेहिसतिस्वरेदोषाभवति
विशातिनमः पंचसनः प्रसज्येत विंशति
नमइति वेष्यते सर्वाहिमत्रिर्देशः कर्त
व्यः नकर्तव्यः प्रकृतेनुनोग्रहणमनव
येने कृपकनेनसाहणोःरितिनैप्रथ
मानिर्दिष्टे षष्ठीनिर्दिष्टेनवेद्धार्थः वोना।
दिर्योपंचमीः इतिप्रथमायाः षष्ठीप
कल्पइष्यते तस्मादित्युत्तरस्येतिप्रत्यय
विधियंनचप्रत्ययविधौपंचम्यः प्रक
ल्पिकाभवति नायंप्रत्ययविधिविहितः
प्रत्ययः प्रकल्पितव्यानवनेले षटकनि
कनिपपंचम्योपकचतरकपयानाव।

श्री
महा
भा
१५२

१२

यत्नरलोपश्च चतरकपनैवक्तव्यो
बादित्नरलोपश्चवक्तव्यः कर्थं तर्हि थं
प्रश्यकिमर्थं यङ्श्यकोःश्यक क्रियेने
नसर्वेभ्यःववास्यात्प्रयोगववाश्यङ्श्य
कोःश्यककरणोपदाविधिप्रतिषे
धार्थे यङ्श्यकोःश्यककरणक्रियतेप
दान्तविधिप्रतिषेधार्थेपदान्तविध्यर्थे
पदान्तविधिप्रतिषेधार्थे पदान्तविध्य
र्थेतावत् पर्णामयानिपचव्यानिभवे
निरश्यः समश्यः पदान्तस्येतिनलोपोय
थास्यात् पदान्तविप्रतिषेधार्थे षट्ः
पदस्येतिजश्त्वंमाभूदिति इद्धवचन
थे इतिपरस्येतिविसर्जनीयोमाभूदिति
वक्कृस्यगणामेचस्यातिपुक बङ्कक
निपयवत्त्वेनोलिंगविशिष्टाज्ञ्यानिः
बङ्ककनिपयवत्त्वेनोलिंगविशिष्टाञ्जम
निः बङ्कवकबाइत्यपियथास्यात् वा
कीनोसृगामिबङ्कनिथौ बङ्ककनिपय
वत्त्वेनोलिंगविशिष्टाञ्ज्यानिः सिद्धाक
ग्रमातिपरिकग्रहणोलिंगविशिष्टस्या
पिग्रहणंभवतीति पूर्वसूत्रेचनेच पूर्व
मंवक्तव्यकव्यः वकीनोसृगामिबङ्कनि

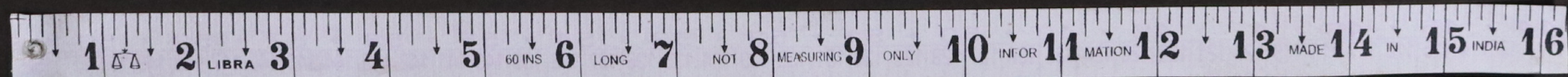

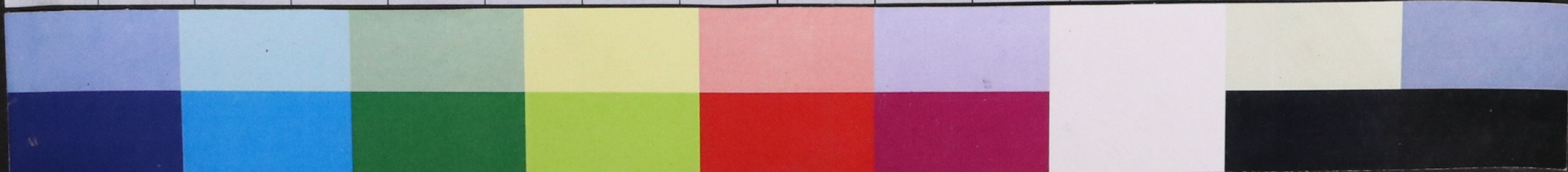

यो किमर्थेनमस्मिन्द्वितेग्रदेपवस्व
तोस्यैव सिद्धं मसेत्स्यात्व्येनयजातोत्वत
द्विवेभन्नभवति मचाक्रमजादिपश्यामः
किंकारणं निष्कार्थवद्वितत्वात् इ
दमिदं संप्रधार्यं विध्यकक्रियतां पूर्व
त्रावदनिकिमत्रकर्तव्यं परत्वात्पूर्वत्रा
वः नित्यत्वात्पूर्वत्र कृतेपि पूर्वत्राविस्या
मोति कृते निश्चयगणनिमः प्रयुप
कृते पूर्वत्राविस्यामोति निस्या कृते शाद्वृत
रस्य चप्राप्नोतिविधिर्नित्यो विधिर्भवति
प्रवर्तते नित्यकः कोन्तरंगो ना उभयनिम
त्तिर्पेक्ष्मान्तिस्यकउच्यते उभयन्तेषाम
पेक्षकानिमित्तापावानिमित्तपूर्वत्रावः पू
वेत्राविग्रहेण नरगः कथं उकमेतत् सिद्ध
स्तु प्रत्यय विधावितिविद्भायरम्पतवे
गतेः परत्वात्पूर्वत्रावः धस्यास्थासयो
देः प्रसंगात्पादेविति किमर्थं पकधस्य द्वि
धस्य प्रसंगात्पादेविति शाकामकर्तने पक
धस्य द्विधस्य प्रसंगात्पादेविति शाकाम
कर्तनेकस्मात्त्वभवति पकधस्य द्विध।
इति धशिशामाख्यानयो विपीयनेकः
प्रसंगायदेयधशिशाख्यास्यात् नैवप्राप्ते।

श्री
महा
भी
८३

तिनार्थः प्रतिषेधेन नन्दन्तविधिनाप्र
प्नोति ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्त।
विधिः प्रतिषिध्यते एवं तर्हि त्ताप्रप्र
त्ययः भवतीह तदन्तविधिरिति किम
नस्य त्तापनेप्रयोजनं एकविभक्तिन
मः पतन्निद्धं भवति मनोस्त्र कृतना
म्नोः स्वप्रकरणे नेकपदार्थत्वादीतिवच
ने स्वप्रकरणे अनेकपदार्थत्वादितिवक्ष
ये इहापि यथाप्त्यात् प्रसाचामीये क
यमभेय किंपुनः कारणं नसिध्यति प्र
प्रातिपदिकत्वात् सिद्धं प्रातिपदिक
विज्ञाने सिद्धमेतत् कथं प्रातिपदिक
विज्ञानात् कथं प्रातिपदिकविज्ञाने
स्वरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा इति वचनात्
स्वरूपं शब्दस्य संज्ञा भवतीत्येवमासा
म्नायेष्वेवमशब्दः स पदार्थः किंपुन
रेते आम्नायशब्दाः अग्नामे त्रैमित्या
ह कृतं पतत्र आम्नायपाठानामाम्ना
भावे स्वरवर्णानुपूर्वी देशकालनियत
त्वात् स्वराम्नायेनियतः अग्नावामश
ह्वस्यवर्णानुपूर्वी खलुपाम्नायेनिय।
नास्य वामशब्दस्य देशः खलुपाम्नाये

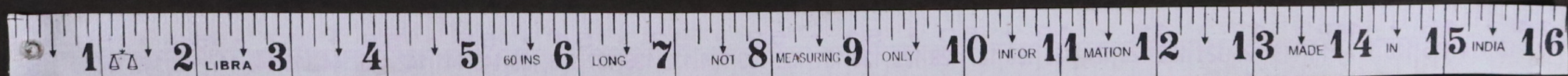

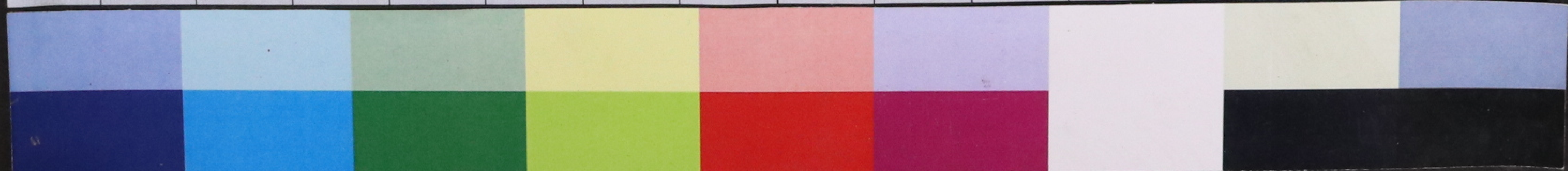

नियतः श्मशानेनाध्येयं चतुष्पथेना
ध्येयमिति कालः त्रिलप्याम्नायेनिय
तः नामावस्थायानां चतुर्दशामिति
पदैकदेशस्य लोपदर्शनाच्च पदैकदेशः
त्रिलप्याम्नायेनियतो दर्शने अप्यवा
मीये नन्वेवमप्यवलोपः स्यात् अवलो
पदर्शनाच्च स्यात् त्रिलप्यमध्यलोपोद
र्शने अप्यवामशाद्भूस्य यदितलोप्या
म्नायशब्दाः अन्ये ऽभ्यनर्थोनोपपद्य।
ते अप्यवामशाद्भूस्मिंन्नस्ती निमित्तमस
त्विनेत्याभिचरति अथायान्त्वाकयोल
क अप्यान्तवाकाभ्योवालक अथायान
वाकाभ्योवालत्वकक्षः कमम्बकमीयः
यदभ्याः मदभ्याउधः अप्याकः अप्याकी
यः धनहिरण्यात्कामे निवक्तव्यो षष्ठ
थ्यालाविषप्रसंगः धनमर्थोहमनिनि
प्राप्नोति भनेकामाप्नोति तनहिवक्त
व्यंकस्मात्रभवतियनेकामास्येतित्रय।
भिधानात् धनिनोऽस्मिन्कामितिनि किंपः
धनेकरोतिम धनिकः यावाउसकरो
तिउलकः किंचातः नत्पोरस्यादिपेचा।
प्राप्नोति एवं तर्हि नरपदलोपात्र द्रष्टव्यः

श्री०
महा
भा०
१५८

शीतमिव शीतम् उष्णमिवोष्णम् आशु
कर्तव्यानर्थान् चिरेण यः करोति स उच्य
ते शीतक इति यः आशु कर्तव्यः न।
र्थान् आशु करोति स उच्यते उष्णक इति
अधिकम् अधिकमिति किं निपात्यते
अध्यारूढस्योत्तरपदलोपः कंश्च अध्या
रूढस्योत्तरपदलोपस्तु कंश्च प्रत्ययः अ
ध्यारूढम् अधिकम् भवति किं अध्या
रूढो द्रोणः खार्याम् अधिको द्रोणः।
खार्यामिति इदं तर्हि न सिध्यति द्रोणेना।
ध्यारूढा खारी अधिका द्रोणेन खारीति
गत्यर्थानां हि क्तः कर्तरि विधीयते पा।
र्श्वेनान्विच्छति किं यः पार्श्वेनान्विच्छ।
ति स पार्श्वकः किं चातः राजपुरुषे प्रा।
प्नोति एवं तर्हि उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः
पार्श्वमिव पार्श्वं यदनृजुनोपायेनान्वेष।
णीयानर्थाननृजुनान्विच्छति स उच्यते पा
र्श्वक इति अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठ
ञौ किं यः अयःशूलेनान्विच्छति स उच्य
ते आयःशूलिकः किं चातः।
शिवभागवते प्राप्नोति एवं तर्हि उत्तरपद
लोपोऽत्र द्रष्टव्यः अयःशूलमिवायःशू।

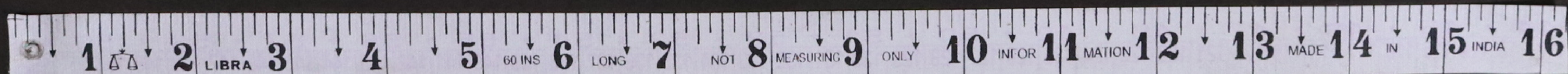

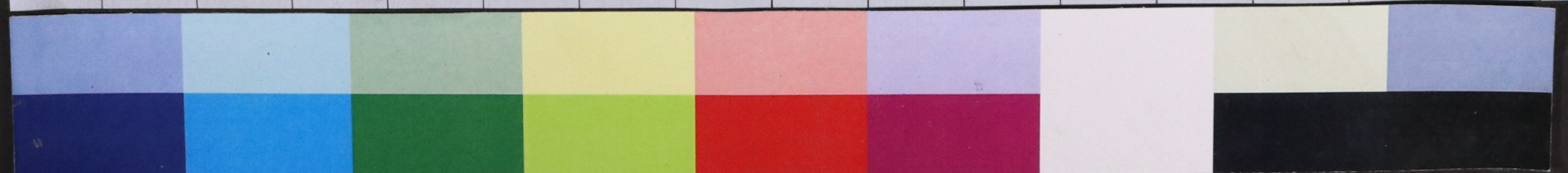

लेसक्रमेणोपायेनान्वेष्टव्यानर्थान्संभा।
वेनानिवकितिसर्वेषामेषाय: शृङ्खलक
ति तावतिथं ग्रहणमिति लक्षणा ताव
तिथं ग्रहणमिति लक्षणावचनानर्थकं।
विभाषाप्रकरणात् तावतिथं ग्रहण
मिति लक्षवचनमनर्थकं कारणाम् वि
भाषाप्रकरणात् प्रकृतामहाविभा।
षानर्थेन सिद्धम् तावतिथेन गृह्णा
ति इति लक च तावतिथेन गृह्णाती
त्यसंख्यानेकर्मकं लक्षवक्तव्याः प
ष्ठेन गृह्णातीति षट्कः शृङ्खलमस्य बं।
धनं करभे शृङ्खलमस्य बन्धननिर्देशः
शृङ्खलमस्य बन्धनं करभ इत्यनिर्देशः अ
गमको निर्देशः अनिर्देशः निहूतस्य।
शृङ्खलबन्धने शृङ्खलवमस्य बन्धने शृ
ङ्खलवपाशेषास्यावध्याते सिद्धन्तु तद्
निर्देशात्सिद्धम् सिद्धमेतत्कथम् तद्ध।
निर्देशाः कर्तव्याः लक्षवक्तव्याः शृङ्ख।
लं बन्धनमिति तत्र हि तद्धनिर्देशः क।
तेषः इदं यन्त्राणां नेशायमहानि भेतिन।
तस्य निमित्तनायकत्वाने नचानेशा शृ
ङ्खलं बन्धं प्रवर्तते अथवा साहचर्या

श्री
महा
भा·
१५५

नाभ्युदयं भविष्यति शृङ्खलमहत्वमिन्व
धनं बन्धनमिति तदस्मिन्नेनप्रायेसंज्ञा।
याम् वटकेभ्य इति वटकीभ्य इति वक्त
व्य: वटकिनी श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते कि।
निपात्यते श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीत इति वाक्या
र्थे पदवचनम् छन्दोऽधीत इत्यस्य वाक्य।
स्यार्थे श्रोत्रिय इत्येतत्पदं निपात्यते
छन्दसो वा श्रोत्रभावस्तदधीत इति वक्त
छन्दसो वा श्रोत्रभावस्तदधीत इत्यस्मिन्न
र्थे यश्छन्दोऽधीते श्रोत्रियः श्राद्धमनेन
भुक्तमिति ठनो इनिठनो: समानकाल
ग्रहणं इनिठनो: समानकालग्रहणं क
र्तव्यम् अद्यभुक्तेऽद्य: श्राद्धिक इति।
माभूदिति उक्तं वा किमुक्तं अनभिधाना
दिति सा चाद्दृष्टि संज्ञायां संज्ञाग्रहण।
किमर्थम् त्रिभिः साक्षाद्दृष्टमभवति य।
स्य दत्ता नियमे प्रदीयते यस्योपदर्शनं।
सम्बन्धप्रत्ययः प्राप्नोति संज्ञाग्रहणात्सा
मर्थ्याद्धनिकर्मीकयोर्न भवति छेत्रिय।
त्परत्रे चिकित्स्याः किं निपात्यते छे।
यश्च श्रोत्रियवत् छेत्रियच् श्रोत्रियवन्नि
पात्यते परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्येतस्य वाक्य

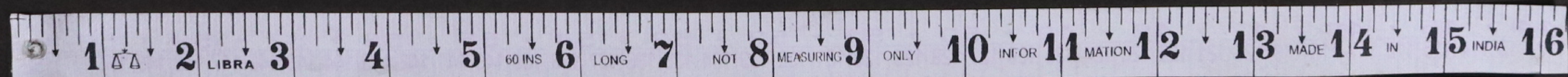

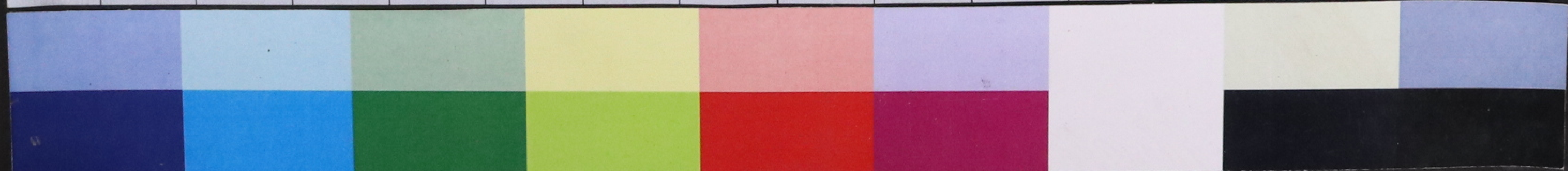

स्यार्थे दोषिय ज्ञिप्यतस्यं दोनि पात्यते प
रदेशाद्धातत्वाचिकित्स इति परलोपोच्चा
स्य परदेशाद्धातत्वचिकित्स इत्यस्य वा।
कस्यार्थे परलोपो निपात्यते च शुश्रू
यः परदेशाच्चिकित्सः दोषियः ॥ ॥
इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचि
ते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमस्याध्याय
स्य द्वितीयपादे प्रथममाह्निकम् ॥
तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् किमर्थमि
मावुभाववर्थौ निर्दिश्येते अस्यास्मिन्निति
न्वयस्य भवति तस्मिन्नपि तत्र अपि यच्चय
स्मिन्भवति तस्यापि तत्र भवति तेन योगवश
कः समावेशः भवति हि देवदत्तस्य गावः
न च तास्मिन्नाश्रुताभवंति भवति च पर्व
ते हन्ताः न च तस्यास्ते भवति अस्तिग्रह
णं किमर्थम् सत्तायोगान्यो यथा स्यात्
नेतदस्ति प्रयोजनम् नह्यन्यापदार्थं वा
भिधानमिदं तर्हि प्रयोजनम् सम्प्रतिस
त्तायां यथा स्यात् भूतभविष्यत्सत्तायां
माभूत् गावोऽस्यासन् गावोऽस्य भवितार
इति ननु चेदानीमिदं भवति गोमाना
सीत गोमान् भविता इति भवति न चेतस्मि।

श्री
महा
भा°
५८

न्वाके यदि तेन तस्मिन्वाक्ये स्यात् यथेहा
स्तेः प्रयोगो न भवति गोमान् यवमानि
ति एवमिहापि न स्यात् गोमानासीत्
गोमान् भवितेति सति चास्तेः प्रयोगे
यथेह बहुवचनं श्रूयते गावोऽस्यासन् गा
वोऽस्य भवितार इति एवमिहापि श्रूये
त गोमानासीत् गोमान् भवितेति काल
हीयं वाचोयुक्तिः गोमानासीत् गोमा
न् भवितेति एषैषा वाचोयुक्तिः नैषा गा
वः सन्ताः कथ्यते किं तर्हि गोमन्तस्तेषां क।
थ्यते किं तर्हि गोमन्तस्तेषां कथ्यते अ।
स्य वर्तमानकालोक्तिः कथं तर्हि भू
तभविष्यत्कालता गम्यते यातस्मदुक्तेष
न्ययाः इति इदं तर्हि प्रयोजनं अस्तिरुका
र्थः यथा स्यात् अनेन वादियुक्तान्माभूत् इ
ति गावोऽस्यानन्तराः गावोऽस्य समीप इ।
ति असामर्थ्यात् सापेक्षमसमर्थं भवती
ति यत्नेन हि क्रियमाणेऽस्तिग्रहणे अ
सामर्थ्यात् सापेक्षमसमर्थं भवतीति नैत
दस्ति न भवति एवमक्रियमाणेऽपि न।
भविष्यति अस्त्यत्र विशेषः क्रियमाणे
स्तिग्रहणे नानन्तरेणात् तृतीयस्यापदस्याः।

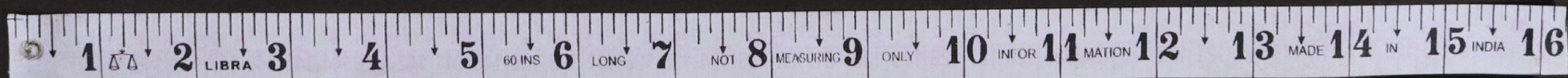

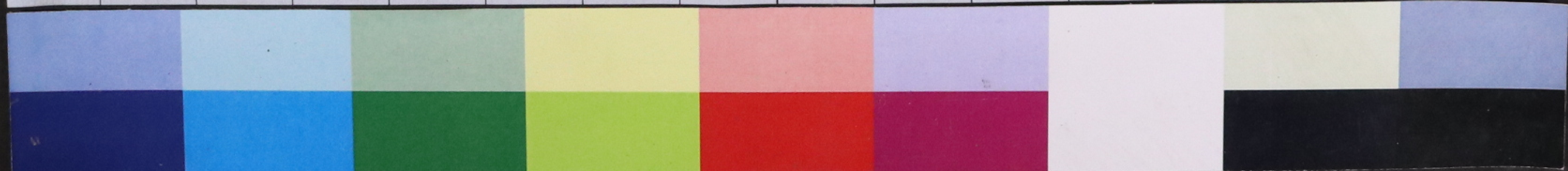

योगमनेनराद्धेयोर्थसामान्ये अथेहक
स्मान्नभवति चित्रगुः शबलगुरिति वहु
व्रीहिणाकृतत्वान्नतर्ह्यस्य अथेहकस्मा
न्नभवति चित्रागावोस्यसन्तीति कृतःक
स्मान्नभवति अवयवात् अहोस्वित्सम
दायात् अवयवात्कस्मान्नभवति असा
मर्थ्यात् कथमसामर्थ्यं सापेक्षम
सामर्थ्यंभवतीति समुदायात्तर्हिकस्मान्न
भवति अप्रातिपदिकत्वात् ननुःचभोः
स्वाहत्वेनापन्नालिप्रवर्तते नयथास्म
प्रहेपतिवर्तमानेनास्यचास्यचसमा
सोभवति सत्यमेवमेतत् स्वाहतिस्त्व
प्रत्येकंपरिसमाप्यते यावत्पत्वपरिसमा
माप्यते प्रातिपदिकमितितावत्तत्व।
स्याभवितव्यम् अवयवेचेत्परिसमा
प्यतेप्रातिपदिकमितितावत्तत्वस्यान
समुदाये अथेहकस्मान्नभवतिपंचगा
वोस्यसन्तीतिपंचगुः दशगुरितिअपे
क्षसमर्थ्यात् समुदायादप्रातिपदिक
त्वात् नैतत्सारम् अनेकमपिहिप्रत्ययार्थे।
उत्पद्यतेगोस्त्रिः नयथाद्वैमातुरः
पांचनापितिरितिनैवद्विगुः कस्मान्हि

श्री
महा
भा ।

वहुव्रीहिः अपवादत्वाद्विगुःप्राप्नोतिअ
नेकत्वाच्चवहुव्रीहिर्भविष्यति कोन।
ंगत्वा अन्यपदार्थोवहुव्रीहिर्वर्ततेवि
शिष्टमपदार्थेद्विगुः तस्मिंश्चाश्यत।
द्धितेस्त्रिग्रहणंक्रियते यदितद्धिति।
प्रसंगः सतिवहुव्रीहावप्यस्त्रिग्रह।
णंकर्तव्यं अस्त्रिप्रकारयथास्यात् अ
नेनरादिप्रकामाभूदिति अथसतित
द्धितविधावपिनार्थोस्त्रिग्रहणेनसत्व।
मेवमेतत् क्रियतेत्विदानींतद्धितविधा
वस्त्रिग्रहणम् नह्यक्रियमाणमपिप्र
त्ययविधावर्थेनापत्यार्थे अस्त्रिमानिति
मत्वर्थ्यास्यात् किंचकारणंनस्यात्
अप्रातिपदिकत्वात् नैषदोषः अव्ययमे
मेषास्तिशब्दः नैषास्तिर्लट् कथमव्यय।
त्वम् विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्चनिपाता।
भवन्तीतिनिपातत्वान्निपातोव्ययमिति
व्ययसंज्ञा एवमपिनप्राप्नोतिकिंकारणं
अस्तिसामानाधिकरण्येमत्वर्थीयस्ते।
नचास्त्यस्तिसमानाधिकरणमस्तिन
देनक्रियमाणमपिप्रत्ययविधावर्थेनो।
पायर्थम् तस्माद्द्विगोस्तद्धितस्यप्रति।

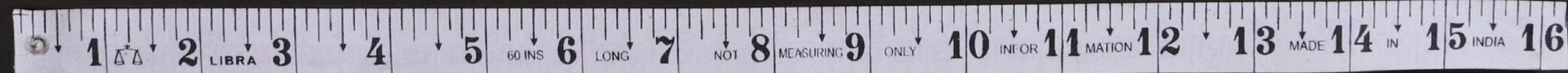
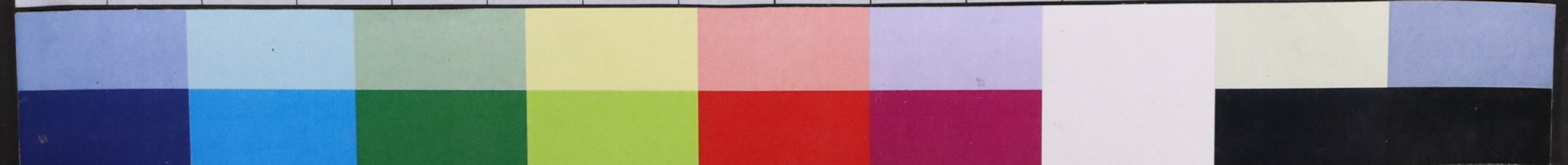

षेधो वक्तव्यः यदि तन्नास्ति सर्वत्र मत
र्थे प्रतिषेध इति सन्निहितास्मिन्नैव
सिद्धम् अथ मत्वर्थीयान् मत्वर्थीयेन
भवितव्यं किं कारणम् अर्थगत्यर्थः
शब्दप्रयोगः अर्थस्य सम्प्रत्यायनार्थं शमी
ति शब्दः प्रयुज्यते तत्रैकेनोक्तस्यार्थस्य
द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यं किं कारणं
उक्तार्थानामप्रयोग इति न तर्हीदानी
मिदं भवति दण्डिमती शाला हस्तिमती
उपत्यकेति भवति यथान्तरेण तिः षष्ठ्यर्थे
वाहनं सप्तम्यर्थे वर्तते सप्तम्यर्थे वाह
नं षष्ठ्यर्थे वर्तते षष्ठ्यर्थे वर्तते अथ मत्व
र्थीयान्मत्वपा भवितव्यम् गोमन्तोऽस्मिन्सन्ति
यवमन्तोऽस्मिन्सन्तीति न भवितव्यं किं का
रणं यस्य गोमतः सन्ति गावोऽपि तस्य स
न्ति तत्रोक्ता गोभिरभिसम्बन्धेऽप्यय इति
कृत्वा तद्धितेन भविष्यति न तर्हीदानी
मिदं भवति दण्डिमती शाला हस्तिमती उ
पत्यकेति भवत्यर्थान्तरे हस्ताद्यर्थान्तरेह।
तिः षष्ठ्यर्थे वाहनं सप्तम्यर्थे वर्तते सप्त
म्यर्थे वाहनं षष्ठ्यर्थे वर्तत इति इहापि त
र्हि षष्ठ्यर्थे वाहनं सप्तम्यर्थे वर्तते अन्य।

श्री
महा
भा

१५८

जातीयकः खल्वपि गोभिरभिसम्बन्धेऽप्र
त्ययः अन्यजातीयकस्तद्धितायेनैवाख
ल्वपि हेतुनैतद्धांकं भवति गोमन्तोऽस्
मिन्सन्ति यवमन्तोऽस्मिन्सन्तीति तेनैव हेतुना
हन्तिरपि प्राप्नोति तस्मान्मत्वर्थीयान्म
त्वयः प्रतिषेधो वक्तव्यः तच्चापि वक्त
व्यम् समानवाक्योऽसरूप इति वक्तव्यम् भ
वति हि दण्डिमती शाला हस्तिमती उ
पत्यकेति शैषिकान्मत्वर्थीयाच्छै
षिको मत्वर्थीयकः सरूपः प्रत्ययो ने
ष्टः स एतान्समनिषिद्धे किम्पुनरिमम
न्तप्रभृतयः सन्नाते भवन्ति एवं भ
वितुमर्हति मत्पप्रभृतयः सन्नाते
वेदतिप्रसङ्गो मत्पप्रभृतयाः सन्ना
वेवेदतिप्रसङ्गो भवति इहापि प्राप्नो
ति श्रीहिरण्यवान्प्रतितस्माद्भूमादि
ष्वग्रहणं कर्तव्यं के पुनर्भूमादयः भू
म निन्दा प्रशंस नित्ययोगातिशाय सं
सर्गेऽति भूमा गोमान् यवमान् नि
दा ककुदावर्ती प्रशंसा रू
पवान् वर्णवान् नित्ययोग क्षीरिणो
हता कण्टकिनो हता अतिशायने उद।

रिणीकन्या संसर्गदंडीछत्री नतर्हिदानींभू
मादिग्रहणंकर्त्तव्यं कस्मान्न।
भवति द्वौ द्विरस्यपत्नौस्तःइतिएकंवाकि
मुक्तं पुनरभिधानाद्विति इतिकरणः
खल्वपिक्रियतेतत्रश्चाद्विवक्षा भूमा।
दियुक्तस्यैवचभवति विवक्षागोमान
यवमानिति भूमादियुक्तस्यैवसत्ताक
थ्यतेनहिकस्यचिद्वेगावास्ति संवादकौ
ककुदावर्त्तीतिनिंदायुक्तस्यैवसत्ताक।
थ्यतेनहिकस्यचिद्वेकावास्ति संवादर।
की ककुदावर्त्तीतिनिंदायुक्तस्यैवस।
त्ताकथ्यतेनहिकश्चिद्वेसाव्यादिति
रूपवान् वर्णावानिति प्रशंसायुक्तस्यैव
सत्ताकथ्यते नहिकस्यचिद्रूपंनास्ति
क्षीरिणोवृक्षाः इतिनित्ययुक्तस्यैव।
सत्ताकथ्यते नहिकस्यचित्क्षीरंना
स्ति उदरिणीकन्येतिअतिशाययुक्त
स्यैवसत्ताकथ्यते नहिकस्यचिदुदरं।
नास्तियावतीभिः खल्वपियेनवोदरे
हरूपत्वेनानिकल्प्यंतेतावतीनामसत्ताक।
थ्यते नहिकस्यचित्तत्नभिरपिकल्प्य
ते कस्यचित्तेतनापिनकल्प्यते सत्ता।

श्री
महा
भा॰
५५

नैवविवक्षणानात् सत्तामात्रेचपुनःपुनः उ
षिमानित्यपदर्शयति यवमतीभिरद्भिर्यूपंप्रो।
क्षतीति गुणवचनेभ्योमतुपोलुक् गुणवच
नेभ्योमतुपोलुग्वक्तव्यः शुक्लः कृष्णइ
ति अव्यतिरेकात्सिद्धम् नहिगुणाद्गु।
णिनंव्यभिचरति अव्यतिरेकात्सिद्धमि
तिचेद्दृष्टोव्यतिरेकः अव्यतिरेकात्सिद्ध
मितिचेत्तद्दृष्टोव्यतिरेकः तद्यथा प
टस्य शुक्लइति तथाचलिंगवचनासि।
द्धिः एवंचकृत्वालिंगवचनानिसिद्धानि
भवति शुक्लंवस्त्रं शुक्लाशाटी शुक्लो
कंबलः शुक्लौकंबलौ शुक्लाःकंब
लाः इतियदसौद्रव्यंश्रितोभवतिगुणः
तस्ययल्लिंगवचनंतद्गुणस्यापिभव।
ति रसादिभ्यश्च किमर्थमिदमुच्यते न
तदस्यास्तिस्मिन् मतुविधेयस्तिद्धे र
सादिभ्यः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थं।
रसादिभ्यःपुनर्वचनंक्रियतेमतुवे।
वयथास्यात् अन्यमत्वर्थीयामाभू।
वनिति नैतदस्तिप्रयोजनम् रूपं।
नेहिरसादिभ्योन्यमत्वर्थीयाः तद्य।
था रसीराजा उर्वशीवरूपिणाम्भः

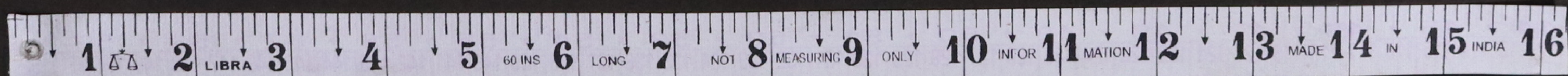
यः स्पर्शिको वा शुगिति प्राणिस्थादातो
लजन्यतरस्याम् उहकस्मान्न भवति चि
कीर्षिष्यामि जिहीर्षिष्यामि इति प्र
एयमादि इति वक्तव्यं ननु हि वक्तव्यं न व
क्तव्यं कस्मान्न भवति चिकीर्षिष्यामि
जिहीर्षिष्याम्यनेनैवानभिधानात् सि
ध्मादिभ्यश्च सिध्मादिभ्यश्चान्यकाराता
नित्यमाल्लचामुकेइति ह्येतावांश्च वतः
इति तैनोचैन छूनेलजन्यतरस्यामिति
समुच्चयः लजन्यतरस्यामिति समुच्च
येन माविषालञ्चमक्तश्चेति पिच्छादि
भ्यस्तदानीनानानायोगं करोति तज्ज्ञा
पयत्याचार्यः समुच्चयेन विभाषेति य
दि हि विभाषा स्यात् नानायोगकरणमन
र्थकं स्यात् तदाद्यपि पिच्छादिषु
पपठेन नैनदस्ति ज्ञापकम् अस्ति ह्य
न्यन्नानायोगकरणे प्रयोजनम् किं तद
दिश्वयाद्यनकरणं ज्ञापकमसमावेश
स्य यदयं तदादिभ्यः पिच्छादीनां नाना
योगं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः सम
च्चयेन विभाषेति यदि हि विभाषा स्या
न्नानायोगकरणमनर्थकं स्यात् पि

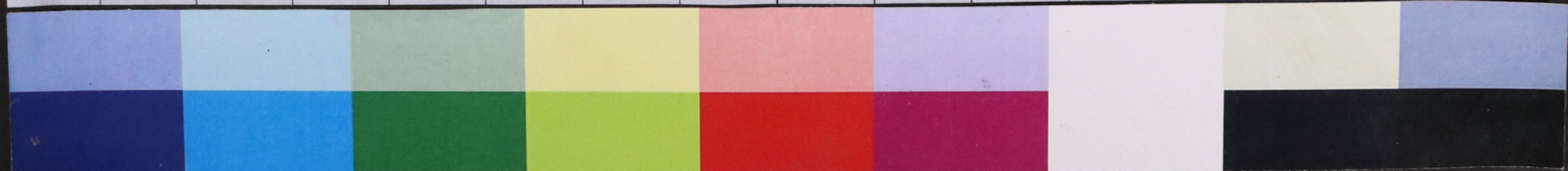
च्छादिष्वपि तदादि पपठेत् नैनदस्ति
प्रयोजनम् अस्ति ह्यन्यन्नानायोगकरणे
प्रयोजनम् किं पिच्छादिष्वयान्यनकारा
न्तानि नेभ्य इति नैनोमाभूतामिति या
नि तर्हि नकारान्तानि तेषां पाठो ज्ञापकम
व कस्य पुनर्वचनमेवं विभाषार्थम् व स
चोवल्यपि पुनर्वचने क्रियते मत्वर्थे विभा
षार्थे केशाद्वोऽन्यतरस्याम् यत्तदपि ज्ञा
पयत्याचार्यः समुच्चयेन विभाषेति प्र
ज्ञादिभ्यो नित्यार्थमेके प्रज्ञादिभ्यो नित्यार्थमि
त्येके न्यतरस्यां ग्रहणमिति कथं वि
भाषार्थमयं योगः क्रियते विभाषमध्ये
ये विषये नित्यास्तु भवति लोमादिपा
मादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः न प्रकरणा
देहान्तस्यैव च न प्रकरणे इहाप्यसंख्या
नेकर्तव्यं इमान्येव कर्तव्य दन्तुराः शुन्ध्य
ल्पमिदमच्यते शाकीपलालीदन्तुराणां ह्र
स्वत्वं चेति वक्तव्यम् शाकिनम् पलालि
ने दन्तुराः विषाणिन्यत्र परलोपः स्याक
नेमत्ये विषाणिन्यत्र यमाबाभेकर्तव्यं उत्त
रपदलोपश्चाकृतसन्धे वक्तव्यं विषाक
तान्यस्य विषाणाः प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः व

नेभ्य हतेऽश्वेति वाक्यं वार्ते तपःस्वहा-
स्वादिभ्योनीनो किमर्थं तपःशब्दाद्वि
विधीयते नाम्नो नादिभ्यश्च सिद्धम् तपसो
विनचनमणिविधानात् तपसो विनवने
क्रियते स्वविधानात् अयं तपःशब्दाद्।
गोविन्दीयते सविशेषविहिताः सामान्य
विहितं विनेवाधते ति अणव अणक्
रणोऽन्यतस्वादिभ्य उपसंख्याने अणक्
रणोऽन्यतस्वादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्
न्यास्वाः नामिस्वाः कौडलः कौतपः वै-
पादिकः ऊर्मिमर्दिमकसयोरः अयम
पुशास्येभ्यवहूव पदार्थकः अस्तिरस्ति
वाची स्थानस्थ समवाची अधिम पुत्रव।
द्विमयिदं मधुम्मिति प्रजपेन तयोरस।
वाचीन स्पदं यहणाम यदि द्विद्वयपदार्थ
कस्य ग्रहणं स्यादि ह्यविप्रसज्येन मख
भिक्षन छेदेस्तीति रश्चकरणो विमुखकज्जे
भ्य उपसंख्यानम् सक्करणो विमुखवक्तु।
जो भ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् खरः मुख।
रः ऊजरः नमस्त्रनमाचेति वक्तव्यं ऊ।
षादिभ्य उतिवाचीभ्यस्वम पांसुम स्वार्थे।
वापेक्षरोवाः यथा लोपामल्लादयः पपा

श्री
महा
भा
१६२

मलः पिशाचः पिशाचिलः केशाद्वो यो
न्यतरस्याम् वप्रकरणे मणिहिरण्याभ्या।
मुपसंख्याने वप्रकरणे मणिहिरण्य।
भ्यामुपसंख्यानं कर्तव्य मणिवः हिर।
ण्यवः कुरुट्यांवलिपाच कुरुट्यांवलि।
पाव कर्तव्य वस्तुमलस्य रथी रथूलमल।
नीगविष्य समंगल्लीरिवं वधूः ऊर्णावा
नामवस्तु वानमीम हेतुंसाचउद्दीत च मेधा
रथाभ्यामिरन्निये मेधारथाभ्यामिरन्नि
येवक्तव्यो मेधिरः रथिरः अपरस्याह
वप्रकरणेन्यभ्यापि दृश्यते इति वक्तव्य
विवाव: उरावः इष्टकावम रजः कृ।
ष्यास्नेनिपर्वदीवलच वलप्रकरणेन्य
भ्योहृश्यम बलचप्रकरणेन्येभ्यापि दृ।
श्यते इति वक्तव्य भ्रातृवलः पुत्रवलः
उत्साहवलः अतइनिठनौ अतिठनोरे।
कालग्रहणं प्रतिषेधः इतिठनोरेकाक्षरा
त्प्रतिषेधो वक्तव्यः स्ववान् खवान् अ
त्वल्पमिदमुच्यते एकाक्षरात्कृतो जातेः
सप्तम्यांच नतोमस्ते लोपकारकान्त्व ।
वान् स्ववान् कृतः कारकवान् हारक
वान् जातेः व्याघ्रवान् सिंहवान् वाजवान्

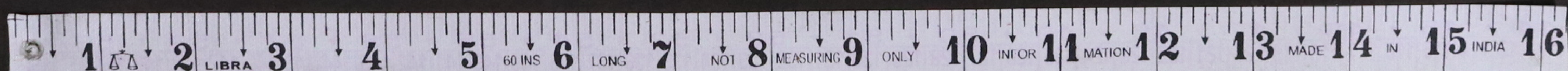

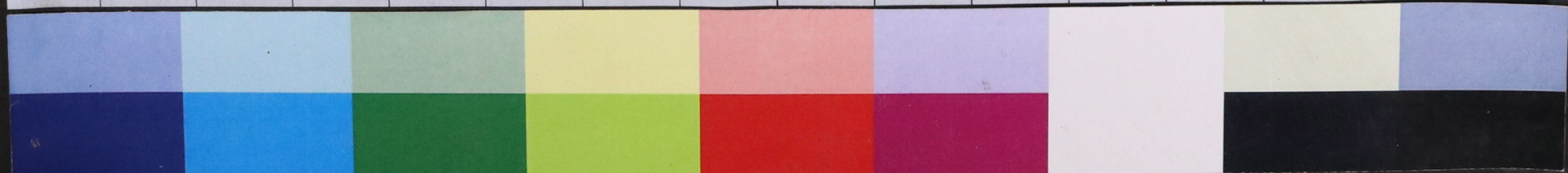

समर्थ्यां च वर्तेते समस्तेनौ द्वग्रामयोः शालायां
सन्तीति यदि कृतो नेन त्यचेन कार्या हार्या
ति भविष्यति तथा यदि ज्ञाने नेन त्यचेन ते
इली नैडूलिकः इति न सिध्यति एवं त
र्हि नायं समुच्चयः कृतश्च ज्ञातौ स्तु नि किं
तर्हि ज्ञाति विशेषणमेतत् कृत्स्नस्याम्
कृत्स्नाज्ञाति नितिकथ्यकारकवान् हार
कवानिति अनभिधानान्न भविष्यति य
यैवं नार्थोनेन कथम् स्ववान् खवान्
हृद्वान् व्याघ्रवान् द्वेग्रामशालायां
मती त्यनभिधानान्न भविष्यति शीला
दिभ्यस्तु ते दादिभ्यच्लच इति वाच्यः शि
खादिभ्य उक्त एव वा पदादिषु किं प्रयोजनं
नियमार्थं इति शेष शिखादिभ्यः इत्युक्ते
वयावदादिभ्यः शिखाइवावदादिभ्यो
नियमस्य वचनेन निवर्तकत्वात् शिखा इव
लदादिभ्यो नियमस्या वचनेन किं कारणा
निवर्तकत्वात् किं निवर्तकं अनभिधा
ने एकयोरेवो हस्ति नाम नियग्रहणं
किमर्थं विभाषायामपि निनेन दक्षिप्र
योजनम् एवं स्मिन्नेवयोर्विभाषाग्रह
णेनिवृत्तम् एवं तर्हि मतियन्नियग्रहणं

श्री
महा
भा
१८२

करोति तन्नापयत्याचार्यः प्रयोगेनस्मा
यामादिभ्य स्तनुवर्तत इति अथानो
इति अनुवर्तते उताहो न किं चातः यद्यनु
वर्तते एकैकवि को न सिध्यति सम्मा
मोने कृतेन भविष्यति गोधकटिनौ न सि
ध्यति अथ निवृत्तं उहापि प्रामोति गो
विंशतिरस्यास्तीति निवृत्ते कस्मान्न भ
वति गोविंशतिरस्यास्तीति अनभिधाना
त् रूपादाहत प्रशंसयोर्यप् यप्प्रकर
णेन्यापि दृश्यते यप्प्रकरणेन्यो पि दृश्य
त इति वक्तव्यं हिम्याः पटलाः शुण्या उ
ष्णलाः वक्त्रे केशविन्यकरण प्रे
मे वल्ला ह्युभय रुजा हृदयान्तरी
घ्र केशविन्यकरण प्रमे वल्ला
हृय उभय रुजा हृदयस्य पेने शो दीर्घ
स्थाविष्येति वक्तव्यं प्रष्ठ प्रष्ठाध्वीमे
वल्ला मावल्लावी हृय हृयावी उभय
उभयावी रुजा रुजावी हृदय हृदया
वी मर्मणश्च मर्मणश्च इति वक्तव्यं म
र्मावी सर्वत्रामयस्य सर्वत्रामयस्योपसं
ख्यानं कर्तव्यं आमया वी शृङ्गवृन्दाभ्या
मारकन् शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् वक्तव्यः

शृंगारकः हंदारकः फलबर्हिभ्यामिन।
च् फलबर्हिभ्यामिनच्वक्तव्यः फलिनः
बर्हिनः हृदयाच्चालुरन्यतरस्यां हृदय।
श्चालुरन्यतरस्यांवक्तव्यः हृदयालुः हृद
यी हृदयिकः हृदयवान् शीतोष्ण
तृप्रेभ्यस्तन्नसहत इतिचालु शीतोष्णतृप्रे
भ्यस्तन्नसहतइत्यस्मिन्नर्थेचालुर्वक्त।
व्यः शीतालुः उष्णालुः तृप्रालुः हिमा।
च्चेलुर्वक्तव्यः तन्नसहत इत्यस्मिन्नर्थे हि
मेलुः बलाच्चूलः बलाच्चूलोवक्तव्यः
तन्नसहतइत्यस्मिन्नर्थेबलूलः वातात्स।
मूहेच वातात्समूहेच तन्नसहतइत्येतस्म।
स्मिन्नर्थेचऊलोवक्तव्यः वातूलः तप
पर्वमरुद्भ्याम् पर्वमरुद्भ्यांतब्वक्तव्यः
पर्वतः मरुत्तः ददातिहन्तेर्वा ददाति
हन्तेर्वाप्यनस्तेर्ऋविष्यति मरुत्तोमरु
तः आमयटचोबहुभाषिणि ऊर्त्ति।
नइतिवक्तव्येथाहिमत्पक् बहुभाष
णेवाग्मीत्येवनत्रभवितव्यं नत्रहिवा।
क्येत्वक्तव्यं नानायोगकरणसाम।
र्थ्यान्नभविष्यति स्वामिन्नैश्वर्ये सम।
साप्नोतीतिनैषदोषः नायंप्रत्ययार्थः।

श्री
महा
भा०
८५३

किंतर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत् स्वा
मिन्नैश्वर्येनिपात्यत इति वातातीसा।
राभ्यांकुक् पिशाचाच्चेतिवक्तव्यं पि।
शाचकीवैश्रवणः शकारादिभ्योदेशे
इन् प्रकरणेबलाद्बाहूरुपूर्वपदादुप।
संख्यानं इन्प्रकरणेबलाद्बाहूरुपूर्व।
पदादुपसंख्यानंकर्तव्यं बाहुबली ऊ
रुबली सर्वादेश्च सर्वादेश्चेतिवक्तव्यम
सर्वधनी सर्वबीजी सर्वकेशीनटः अ
र्थाच्चासंनिहिते अर्थाच्चासंनिहितइ
तिवक्तव्यं अर्थी असंनिहितइतिकिम
र्थे अर्थवान् तदन्ताच्च तदन्ताच्चेति वा।
क्तव्यं धान्यार्थी हिरण्यार्थी किमर्थमि
दंन तदन्तविधिनासिद्धम् ग्रहणवता।
प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेध्यते
एवंतर्हिनेतेनसहसमासोभविष्यति।
धान्येनार्थीधान्यार्थी हिरण्यार्थीमि
समासान्नप्राप्नोति यदिपुनरयंयते।
णिनिःस्यात् एवमपिकिंयामेणवक्त
व्योणिस्यात् तूलीचाप्यासीनेनतस्मर्थे
न्याचवनाभिप्रायेणगम्यते अर्थाग्रयम
नेजेतिग्रजनस्यात् एवंतर्हियमर्थिणा।

ह्येषोऽद्रव्यपदार्थकः तद्यथा अर्थ।
वानयं देश इत्युच्यते यस्मिन्गावः सस्या
नि च वर्तन्ते अस्ति क्रियापदार्थकोऽभा।
वसाधनः अर्थेन मर्थ इति तद्यः क्रिया
पदार्थकस्तस्येदं ग्रहणं एवं च कृत्वाप्र।
र्थिकः प्रत्यर्थिकः इति सिद्धम् इति।
श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते
व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्याय।
स्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ ॥ पा
दश्च द्वितीयः प्रातिपदिकविभक्तिः वि।
भक्तेर्वा किं प्रयोजनम् विभक्तेर्वा प्रयो
जनमित्याह नियः सिद्धो भवति यद्येवम्
किमेतत् क्यपः संदीयते कार्यमासः।
अत्रापि प्राप्नोतीति तेचोक्तं किमुक्तं वि।
भक्तौ तत्र वर्गप्रतिषेधोतद्धित इति इदमा।
विभक्तिस्वरश्च इदमो विभक्तिस्वरश्च प्र
योजनम् अतः इह इदमस्तृतीयादि वि
भक्तिरुदात्ता भवत्येतीयस्वरः सिद्धो भ।
वति त्यदादिविधयश्च प्रयोजनम् अतः
यतः अत्र अतः विभक्ताविति त्यदादि
विधयः सिद्धा भवन्ति किं सर्वनाम ब
ग्रहणोऽसंख्याग्रहणं कर्तव्यं इह माभूत्

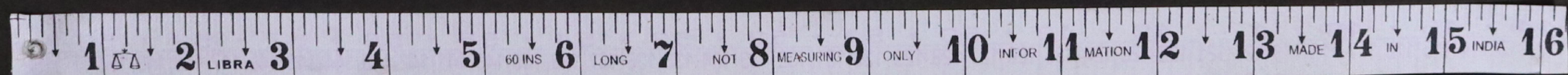
श्री
महा.
भा
१६४

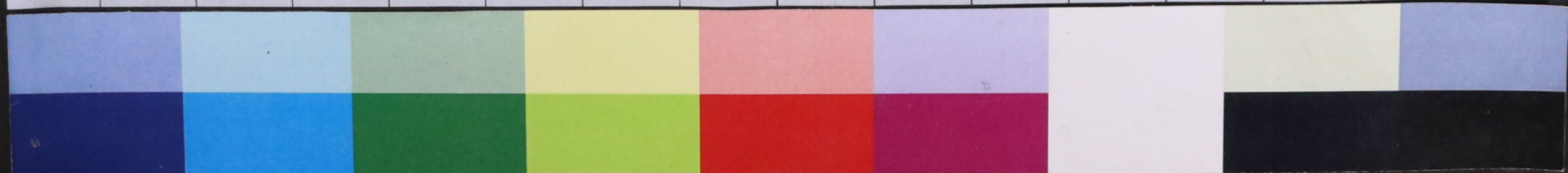
बहौ बहोरिति अथ किमर्थम् किंत्य
संख्यानं क्रियते न सर्वनाम्न इत्येव सिद्धं।
ह्यादिप्रतिषेधार्थम् किमु उपसंख्यानं क्रिय
ते यतदोः कायं न कारः श्रूयते न कवि
न श्रूयते लोपोऽस्य भवति न लोपः प्रा।
तिपदिकान्तस्येति यदि न कश्चित्क्रियते
किमर्थमुच्चार्यते अनेकालः सर्वस्येति
सर्वादेशो यथा स्यात् क्रियमाणेऽपि नं।
कारे सर्वादेशान्न प्राप्नोति किं कारणं
बलपक्षेन इदमिह संप्रधार्यं नलोपः।
क्रियतां सर्वादेश इति किमत्र कर्तव्यं प
रत्वान्नलोपः असिद्धो नलोपः तस्यासि
द्धत्वात्सर्वादेशो भविष्यति परिगणिते
षु कार्येषु नलोपोऽसिद्धः न चेदं तत्र परि।
गण्यते एवं तर्हि लाज्ञ एवासिद्धमेतत्त्व
त्राकृते सर्वादेशे प्रातिपदिकसंज्ञा प्रा
प्नोति नचाकृतायां प्रातिपदिकसंज्ञा
यां नलोपः प्राप्नोति तदानुपूर्व्यात्सिद्धं।
भवति नैतदस्ति प्रयोजनं अलोऽन्त्यस्य
विधयो भवन्ति नीत्या कारवचने।
प्रयोजनं नास्ति कृतानेरणान्त्यकावे
सर्वादेशो भविष्यति अन्त्यात्पदका।

स्याकारवचने सामर्थ्यं प्रयोजनम् किं
मुप्येचेकयादेशाः प्राप्नुवन्ति बाधनार्थम्।
तद्यथा मोभाजिसमः का विति मकारा
स्य मकारवचन सामर्थ्याद् अनुस्वाराभाव्या
बाध्यंते तस्मान्न कारः कर्तव्यः क्रियते।
न्यास एव प्रश्लिष्टनिर्देशोयं अ अ अ
मानेकालस्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्य
ति यत्र द्वितीयोयोगविभागः यत्र द्वि
तीयो विभागः कर्तव्यः यत्र द्वयोस्त
स्य येनेतावादेशो भवतः स्थाः तेनत
त्र तेन प्रभवत्यतद्वितीकेन विहिते
ष्यकाराद्येनद्व्यादेशो उच्यते यत्र द्व
यस्थम ऽस्माल्लोके कर्तव्यं न कर्तव्यं यत्र
देवदत्ताय ऽतिभवन्त्यत्रेणमुरिति यद्यं
ष्यकारादादादेशो षालि ऊनेतावा
त्वे तस्यापकाद्वर्णत्वंभे विष्यतीति न
पुनर्यथ वाप्यावचिषाचविहितस्य का
रादिस्तस्मिन्नादेशः स्यात इदमाध्यका
रादिविशेषणविषमः इदमायस्य का
रादिरिति पंचम्या तसिल् सप्तम्यास्त्र
इदं विचार्यते इमे तसिलादयो विभक्ति
देशा वा स्युः परेवेति कथ्यं वादेशाः स्युः

श्री·
महा
भा·
१६५

कथं वा परे यदि पंचम्याः सप्तम्याः इ
तिषष्ठीनतस्यादेशाः अथ पंचमी ततः
परेकृतः संदेहः सप्तम्यो निर्देशः स्युः के
चात्र विशेषः तसिलादयो विभक्त्यादे
शास्तेन्सबलक स्वरसमायादिविधि
प्रतिषेधः तसिलादयो विभक्त्यादेशा
स्तेन सबलकस्वरदीर्घत्वनिमायादि
विधीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः सबलक
तेन स्यापनस्यः तत्रस्थायस्यतः स्या
दाद्प्रातिपदिकयोरिति सबलकः प्रा
प्नोति सबलक स्वर तदा यदा त्रात
दानी सप्तिन्नापीतायत्पेष स्वरः प्राप्नो।
ति गुणः कस्मात् ऊतः चेडिनि गुणः
प्राप्नोति दीर्घत्वं तस्मिन्न तर्हि अतो दीर्घो
यञि सुपि चेति दीर्घत्वं प्राप्नोति यत्र ते
पु तत्र बहुवचने झल्येदित्येत्वं प्राप्नोति
डौ तकस्मिन् ऊर्जोदेवचेरिपोत्वं प्रा
प्नोति स्मायादिविधि तस्मात्तत: त
स्मिन् तत्र उ सिद्धोस्मात् स्मिनादि
ति स्मायादयः प्राप्नुवंति पंचमी निर्दे
शात्तु हे सप्तपरियदि परे समानप्रा
नाप्रतिषेधो वक्तव्यः तस्मात्तस्याति य

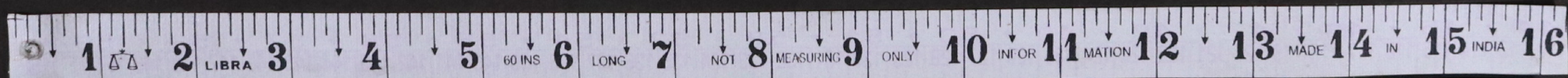
स्यात्तस्येति पंचम्यंतात्परस्य तसेस्तसि
लभवतीति तसिल्प्राप्नोति अनादे।
शेस्वार्थविज्ञानात्समानशब्दानाम
प्रतिषेध अनादेशे स्वार्थविज्ञानात्स।
मानशब्दानामप्रतिषेधः अनर्थकः
प्रतिषेधः अप्रतिषेधः तसिल्कस्मा
न्नभवति स्वार्थविज्ञानात् पंचम्यंता
त्परस्य तसेः स्वार्थे वर्तमानस्य तसि।
ला भवितव्यं न चात्र पंचम्यंतात्परस्त
सिः स्वार्थे वर्त्तते तसेश्च किमर्थेन।
सेस्तसिल्वचनेन स्यात्तसिल्वचने स्वा।
र्थे तसेस्तसिल्वचने क्रियते स्वार्थे
लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवतीत्येष।
स्वरो यथा स्यात् न चायं तसिल् तसि
र्विधीयते परत्वात्तस्य प्राप्नोति न सि।
लोऽवकाशः ततो हीयते ततो रोहति
तसेरवकाशः ग्रामत आगच्छति न।
गरत आगच्छतिः इहोभयं प्राप्नोति त
त आगच्छति यत आगच्छति परत्वा।
त्तसेः प्राप्नोति तस्मात्तसिल्वचनेन तसेस्त
सिल्वचनं स्वार्थमिति पर्य्यभिभ्यां।
च पर्य्यभिभ्यां च सर्वोभयार्थे पर्य्यभि।

भ्यामिति यदुच्यते सर्वोभयार्थेन दृष्ट
व्यं यावत्सर्वतः तावत्परितः यावदुभ
यतः तावदभितः इतराभ्योपि दृश्यन्ते
इह कस्मान्न भवति सः ततो भवदादि।
भिर्योग इति वक्तव्यं के पुनर्भवदादयः भ
वान्दीर्घायुः देवानांप्रियः आयुष्मा।
निति सभवान् तत्रभवान् ततोभवा।
न् तं भवंतम् तत्रभवंतं ततोभवंतं।
तेनभवता तत्रभवता ततोभवता तस्मै
भवते ततोभवते तस्माद्भवतः तत्रभ।
वतः ततोभवतः ततोभवतः तस्मिन्
भवति तत्रभवति ततोभवति सदी।
र्घायुः तत्रदीर्घायुः ततोदीर्घायुः तंदी
र्घायुषं तत्रदीर्घायुषम् सदेवानांप्रियः
तत्रदेवानांप्रियः ततोदेवानांप्रियः।
तंदेवानांप्रियः तत्रदेवानांप्रियम् त
तोदेवानांप्रियम् सआयुष्मान् तत्रा
युष्मान् तत्रआयुष्मान् ततआयुष्मा
न् तमायुष्मंतं तत्रायुष्मंतं ततआयु
ष्मंतं अथवा अथवेति किं निपात्यते
इदमोऽद्भावः पुनाच प्रत्ययः इदमो वा
लोपः अथुनाच प्रत्ययः आस्मिन्का

ते अधुना दानींच इहइदानीं इदमस्तृ
तीयादिविभक्तिरुदात्ता माभवेत्येषस्व
रः प्राप्नोति दानीमितिनिपातनात्स्वर
सिद्धिः दानीमितिनिपातनात्स्वरसि
द्धिर्भविष्यति अधुनातन्निपातनेकरि
ष्यतिसन्निपातनस्वरोविभक्तिस्वरस्यबा
धकोभविष्यति अथवा किमुक्तं प्रा
दौसिद्धमिति तदोदाच तदोदाचव
चनंकिमर्थं पविहितत्वात् तदोदाचव
चनमनर्थकं किंकारणं विहितत्वात् वि
हितोत्रप्रत्ययः सर्वकाल्यं किंयत्तदः का
लेचेति तयोर्दा हि लोवक्तव्यं तयो
रितिप्रातिपदिकनिर्देशः तनोयोरि
तिप्रातिपदिकनिर्देशोऽयम्: हेवं।
विजानीयात् योगयोर्वाप्रत्ययोर्वेति
तद्वार्यः सहदम्भत्वान्नाचष्टेतयो
रितिप्रातिपदिकनिर्देशइति सद्यः
परुत्परार्येषम सद्यइति किंनिपात्य
ते समानस्यसभावोद्यश्चाहनि समा
नस्यसभावोनिपात्यतेद्यश्चप्रत्य
यः अहन्यभिधेयसमानेऽहनि सद्यः
पर्यैत्परारीति किंनिपात्यते पूर्वपूर्व

श्री
महा
भा.
८२

तरयोः परभावउदारीचसंवत्सरे पूर्व।
पूर्वतरयोः परभावोनिपात्यते उदारी
चप्रत्ययोसंवत्सरोभिधीयते पूर्वस्मि
संवत्सरेपरुत् पूर्वतरेपरारी एष
मइत्येतत्किंनिपात्यते इदमः समण् इद
मः समसणप्रत्ययोनिपात्यते संव।
त्सरेभिधीय अस्मिनसंवत्सरेएषमः
परेद्यवीतिकिंनिपात्यतेपरस्मादेद्य
विरहनि परस्मादेद्यविरप्रत्ययोनि।
पात्यते अहन्यभिधेय परस्मिन्नहनि
परेद्यवि: अद्येतिकिंनिपात्यते इद।
मोऽश्भावद्यश्चाहनि इदमोऽश्भावोनिपा
त्यतेद्यश्चप्रत्ययः अहन्यभिधेयेअस्मि
न्नहनिअद्य पूर्वान्येऽन्यतरेतरयुति
तरेत्वपरेत्वर धरेत्वभयेत्वत्तरेत्व
रितिकिंनिपात्यते पूर्वान्यान्यतरेत।
रापराधरोभयोत्तरेभ्यएद्यसच एद्यस्प्र
त्ययेनेतरापराधरोभयोत्तरेभ्यः एद्यस्।
चप्रत्ययोनिपात्यते पूर्वस्मिन्नहनि।
पूर्वेद्युः अन्यस्मिन्नहनिअन्येद्युः अ
न्यतरस्मिन्नहनिअन्यतरेद्युः इतरस्मिन्न
हनिइतरेद्युः अपरस्मिन्नहनिअपरेद्युः

उभयोरह्नो उभयेद्युः उभाभ्यामह्नि
उभयेद्युः यस्मादुभयात् यस्मादुभयस्मा
द्वाह्नतया: तस्मात्तस्मादुभयद्युः
दिक्शब्देभ्यः उह्यकस्मात्तभवति ए
तेभ्यस्मिंदेशेवसतीति नैषदोषोदेवावि
पेषणोभवति दक्षिणोत्तराभ्यामतसु
च किमर्थममस्त्वात्तेनतत्सरेवा
च्यते तत्रायमप्यर्थः समर्थस्तु कारान्त
कतेयोभवति ग्रत्यसरेणैवमिदं का
रूपसिद्धिः दक्षिणोत्तराभ्यामस्ताउत्तरा
भ्यामस्य दक्षिणोत्तरशब्दाच्चका
रान्तेन शब्दस्यप्रत्ययः भवेत सिद्ध
दक्षिणा का नो यदातावत्कारा
न्तेन शब्दस्यप्रत्ययः भवेत सिद्धया
दानसिद्धमिति तदापि सिद्धम कथं
वक्ष्यावेनकर्थं एवं वक्ष्याव: नमिल्लादिक्षा
किंकृतमस्त्वचउविनमिथ्याति भाषितप
स्कस्यएवं वक्ष्याव: नचैतोभाषिपुंस्कान्
तुल्यमाः दक्षिणाशब्दउत्तरशब्दश्च पुंसि
भाषिते समानाधिकरणे भाषितपुं
स्कमित्युच्यते यावकृतमत्रचैतो भाषिते
पुंस्काः दक्षिणाउत्तरेति दिक्शब्दोद

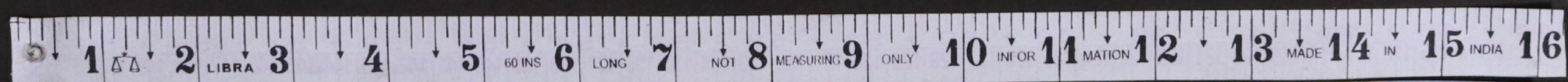
श्री
महा
भा
१८८

क्षिणाउत्तरइतिव्यवस्थाशब्दो यदिपुन
दिक्शब्दाह्यपिव्यवस्थाः शब्दाश्च कथं
यानि दिग्पदिष्टानिकार्याणिदिक्षा
शब्दाव्यवस्थावत्पेति यदिनहियाथादि
शिवर्तितेसदिक्शब्दः रमणीयादिष
तिप्रसंगोभवति रमणीयादिक्शब्द
भनादिगिति ग्रप्यमत्वमेतत् दिशि
दृष्टादिग्दृष्टः दिग्दृष्टः शब्दः दिक्शब्दः
दः दिशियानव्यभिचरतीतिनरमणी
यादिषुतिप्रसंगोभवति एवंवक्ष्यावस्त्व
नवाप्नोति पवनहिसर्वनामोहृति
मात्रेएवंवक्ष्यावोवक्तव्यः दक्षिणोत्तर
पूर्वाणामित्येवमप्यम विशेषणा
र्थस्तर्हि कश्विशेषणार्थेनार्थः षा
षाउसर्थे प्रत्ययेमतिषष्ठीउसप्रत्य
येनेसच्यमानउत्तरापिप्रसज्येत त
तनोग्रामात् यतोग्रामात् अपीप
रिपात् पश्चाद्दिशेकिंनिपात्यते श्रा
परस्यपश्चभावः श्राच्च श्रपरस्यपा
श्चभावोनिपात्यते श्राच्चप्रत्ययः पा
श्चात् दिक्पूर्वपदस्यच श्रपरस्या
वयवस्य भावोवक्तव्यः श्राच्च दक्षिणा

पश्चात् उत्तरपश्चात् अर्थोत्तरपदान्तं च
समासे अपरस्य पश्चभावो वक्तव्यः दक्षि
णापश्चार्धः उत्तरपश्चार्धः अर्थे च अर्थेव
पश्चात् अपरस्य पश्चभावो वक्तव्यः पश्चा।
र्धः एतयुमातरस्मात् अपंचम्या इति श्रा
गमः अपंचम्या इति यदुच्यते आगमस्त
दुष्कं दृष्टं विजानीयाद्विशेषेण इत
उत्तरमे पंचम्या इति तदाचार्यः सहाल्पम्
तांवाचवेष्ट अपंचम्या आगम इति दक्षि।
णादाच् किमर्थं मुकारः स्वरार्थः वि।
तोंत उदात्तो भवतीत्येतोदात्तं तथा।
स्मात् नैतदस्ति प्रयोजनं पकारात्
त्वनार्थः स्वरार्थेन चकारेणान्वये
यत्र प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धं विशेषणार्थस्त
र्हि क् विशेषणार्थेनार्थः अव्ययादि
त्यतोदिक् शब्दा उत्तरपदाच्चाहि प्र
कृ इति सा श्रोया विधार्थेया विधाय म
र्थे इत्युच्यते को विधार्थः विधायाम
र्थः विधार्थः यद्येवं पकारो विधा
पकाहस्ति विधितिषामो नि एवं त।
हियाविधा विधानम् यान्तत्वेऽप्य
र्थं विधाविधानं यातत्वेऽप्यभाव इ।

श्री
महा
भा
१५५

तिवक्तव्यः पुनर्यान्तत्वेऽप्यभावः
किं यत्तदेवदत्तः कंसपात्र्यां पाणिना
डोदनं भुंक्ते इति नेत्याह कारक एव
कुतमेतत् यत्र हि मकालेऽपि भुंक्ते सा
यं भुंक्त इति नेत्याह काल एव क।
त्वमेतत् यत्र हि कश्चिद्भुंक्ते उभय
क इति नेत्याह उभयमेव कतमेतत्
कस्तर्हि यावत्त्वेऽप्यभावः कारक
णोपहतो विशेषः क्रियायामेवं प्र।
कारेयं भवति विधयुक्तकारकं प्र
कारे च भवति एवं विधं एवं युक्तं पा।
वगते एवं प्रकार इति पकारो यथा।
सूत्रेऽन्यतरस्याम् सहभावेऽपि सूत्रे
सह्य सूत्रवक्तव्यः पैकैर्योगाधि।
करु सत्क्वि वक्तव्यः न वक्तव्यः अ
धिकरणविचाल इत्युच्यते न वा।
प्रं पश्यत्वाधिकरणविचालो यद्ये
कमनेकं क्रियते अनेकमपि यद्येकं
क्रियते सोऽप्यधिकरणविचालः हि
मेऽस्त्रपुञ्ज यमुञ्जेनाचस्वार्थ्येउदपी
ने यमुञ्जेनाभुस्वार्थेऽप्युपनेसव
विधेयः पाण्यादयानि संपादयेद्धया।

ति याप्ये पाशप् पाशपि कुत्सितग्रह
णं पाशपि कुत्सितग्रहणं कर्तव्यं या
पयितव्यो हि याप्यः तन्मा भूदिति।
अथ वैयाकरणः शारीरतः कृशो व्या
करणे चेष्टा भवतः कर्तव्यं वैयाकरण
पाश इति न कर्तव्यं यस्य गुणस्य भा
वाद्द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने तस्मि
न् गुणे कुत्सिते प्रत्ययेन भवितव्यम्
न चैतस्य भावाद्द्रव्ये वैयाकरणाख्या
हः एवमाज्ञागौणीयादत्र ग्र।
हणं कामकं वै कथं च न लत्तेरणा।
द्रुणानीयोनः पाठोस्ति यत्र दोषा।
स्यात् नत्वयायमस्मिन् भवनीयः।
पाशनीयः इति अर्थं वक्तुं हणाना।
नर्थकः स्यात् एवमेतस्य न भविष्यति
उत्तरार्थं तर्हि एतद् ग्रहणं कर्तव्य
प्राकचेकादशभ्योक्कं दस्याति प्र
णा यथा स्यात् एकादाकिन स्यात् स
हाये एकादाकि विशिष्टे द्विबहुष्ठ
प्रत्ययो विधेयः एकाकिनौ एका
किन इति किं पुनः कारणं न सिध्य
ति एकाशब्दाद्येयं संख्यापदं संख्या।

श्री
महा
भा.
१०

यास्त्र संख्योपमर्थः सिद्धं तु संख्यारे
प्रावचनात् सिद्धमेतत्कथं द्विपञ्च
ध्यायाः संख्यायाः एकशब्द आदेशो।
वक्तव्यः असहायस्य वाचक शब्द आ
देशो वक्तव्यः असहाय एकाकी अ
सहायौ एकाकिनौ असहायाः एकाकि
न इति सिध्यति सूत्रं तर्हि भिद्यते यथा
न्यासमेवास्तु ननु चोक्तमेकादाकि
निचिह्निवहुषु प्रत्ययविधानमिति
नैष दोषः अयमेकशब्दोस्त्येव सं
ख्यापदं एकः द्वौ बहव इति अस्त्य
न्यार्थे वर्तते सधर्मा यो गुण्य एकाक्षा
एकाग्न्या इत्यर्थः असहायवा
चीनस्य यामेकाग्रयः एकफलानि।
एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितमिति तथा
सहायवाचीनेतत्प्रयोगः ॥ ॥
इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविर
चिते व्याकरणमहाभाष्ये पंचमस्या।
ध्यायस्य तृतीयपादे प्रथममाह्निकं
॥ ॥ अतिशायने तमबिष्ठनौ अति।
शायनग्रहणं किमर्थमतिशाय
न इति द्रष्टाः सुइनिवहाः क्रियन्ते

यावन् तृयात्प्रकर्षमिति शायश्रिनिता।
वदतिशायन इति कस्मान्न प्रकर्षे।
प्रत्यय उत्पद्यते आप्रातिपदिका।
दिति वर्त्तते आप्रातिपदिकादि।
ति वर्त्तते आप्रातिपदिकस्य प्रक
र्षे आप्रातिपदिकत्वे प्रसङ्गः नचे।
ष्टा प्रकर्षापकर्षौ स्तः षातेऽप्रम
भवाहर्थकार्यं विज्ञायते कः पुनः प्रा
तिपदिकार्थः द्रव्यम् नवै प्रकर्षेण
ने यवंन हि गुणाः एवमपि गुणग्रह
णं कर्त्तव्यं द्रव्यस्य प्रातिपदिकार्था
गुणापि न च कृतं यत्नष्टुणात्प्रकर्षं भा
विष्यति नयन्न द्रव्यस्य प्रकर्षे इति क्रि
यमाणे चापि गुणग्रहणे कर्त्तव्यं शु
क्लानकृतमा माभूदिति नतर्हीदानी
मिदं भवति अथ यदेतत्कास्यापीयो
ऽतिशयस्थानां श्वेतानां कारणं मद्र
ति समानगुणाप्येवं अस्यास्थाः अथ यदेवं
श्वेतानन्तेभ्यः श्वेतानेभ्यः पापीयात्र।
तिश्रयस्थानां नेभ्यः श्वेतानां कारणं म
इति कुणिरयं सोऽब्दन्तेन सर्वं इमं किं
चित्पश्यति श्वेतमयं श्वेतानां कारणं इति।

श्री
महा
भा
१२२

अग्रहविप्रकर्षेऽतिवक्तव्यं इह माभूत्।
महन्त्सर्षपम् महान् हिमवानिति जाते
र्नैतिवक्तव्यं इह माभूत् हस्तोयस्तदो
यमिति नतर्हीदानीमिदं भवति गोतरः
गोतरा अश्वतरः अश्वतरेति नैष जाते
प्रकर्षः कस्तर्हि गुणस्य गोत्वं शाक
टत्वेऽहति गोतरोयः शाकटं वहति सी
रं च मोऽयं समासमो विज्ञायते गोत
रयं यास्मासमो विज्ञायते स्त्रीवन्माच
अस्याय यश्च नारियोजनानि गच्छतीथ
श्वतरोऽयं यो द्वियोजनानि गच्छतीति ना
ध्यातिट् स्वेन्द्रक्रियाग्रहणं कर्त्तव्यं सा
यन प्रकर्षे माभूदिति नैष दोषः यस्मा
वर्त्यते गुणग्रहणं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यं य
स्य प्रकर्षोऽस्ति न द्रव्यस्य कथं ज्ञायते प
वं हि दृश्यते लोके इह समानश्रायाम
विस्तारयोः पटयोरन्यो वीभवति काशि
कस्यान्यो माथुरस्य गुणान्तरे खल्वपि
पाल्पितउपार्हमाणा द्रव्यान्तरे गाप्रला
लयन्ति अनेन सदृश्यानेके कुर्वन्ति अ
अनेन फालमनेन माध्यमिक यदे
प्युच्यते क्रियमाणे चापि गुणग्रहणे म

मानगुणग्रहणं कर्तव्यं शुक्लात्कृ।
ष्णो मा भूदिति न कर्तव्यं समानगुणा एवा।
स्पर्धा भवति न चाप्यभिरूपोऽस्पर्धेन वा।
चकेनावलक्षणान्यस्मिन्नन्तत्र शुक्लात्कृष्ण
उच्यमानो वाचकः स्यात् यदप्युच्यते
अथवा विप्रकर्षस्तिवक्तव्यमिति न अ
क्तव्यम् अप्रकर्ष विप्रकर्ष एव स्पर्धा भव।
ति नद्यी निष्क्रमतः शामनिष्क्रयेन न स्प
र्धते यदप्युच्यते गोतेन तिवक्तव्यमि।
ति न वक्तव्यं गुणेन नयाप्राप्यते माजा।
तिः नचैन साधर्म्यप्रकर्षानः किंपु।
नरेक शाकत्वा श्रुद्वालि नानार्किवा।
नः यथैकप्रकर्षो नापद्यते न हि ते
नैव तस्य प्रकर्षो हि अथ नानासमा।
नगुणग्रहणं कर्तव्यं शुक्लात्कृष्णे।
मा भूदिति यदेकत्वं तेन विशेषव
त किंकृतो विशेषः अल्पनमूकृता।
कृतः अथवा पुनरस्येकानविशेष
चनत्वाकं यथैकप्रकर्षो नापद्य।
ते न हि तेनैव तस्य प्रकर्षोऽस्तीति गु।
णानेनागच्छा दत्त प्रकर्षो भवति वि
ष्णाति यदप्युच्यते तथा जिनश्चेनच प

श्रीः
महा
भा
122

क्रियाग्रहणं कर्तव्यं समासाधनप्रकर्षे।
मा भूदिति न कर्तव्यं साधनैर्वेदेयेन
चतुर्थ्यप्रकर्षापकर्षौ स्तः अथवा
पुनरस्तु नानात्वैचावेकं समानगुणग्र।
हणं कर्तव्यं शुक्लात्कृष्णो मा भूदिति न
कर्तव्यं समानगुणा एव स्पर्धा भवति
न चाप्याभिरूप्यमर्थवाचकेनाविल
क्षणं तव्यं न च शुक्लात्कृष्णोऽप्युच्य।
मानो वाचकः स्यात् किमेतावत्पुनरु
च्यमाना भवितव्यं द्वितीयान्निर्दिश्य।
मानानाम् शुक्लमतिशेते शुक्लत
रः कृष्णमतिशेते कृष्णतरः यदि।
द्वितीयान्निर्दिश्यमानानां वीक्षे
तिशेते कालो कालितरः प्राप्नोति
कालितरश्चेष्यते तथा कालीम् अति
शेते कालम् कालतरः प्राप्नोति का
लितरश्चेष्यते तथा गार्ग्यायणाति शेते गार्ग्या
नु गार्ग्यातरः प्राप्नोति गार्ग्यायणतरश्चे
ष्यते तथा गार्ग्यायणमतिशेते गार्ग्य गा।
र्ग्यतरः प्राप्नोति गार्ग्यतरश्चेष्यते प
वेन हि द्विश्यमानान्स्याद्यिकाभविष्य
ति कालानेशेति कालतरः काल्प

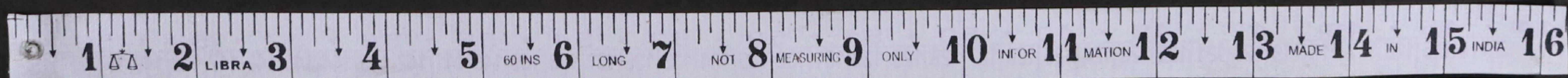
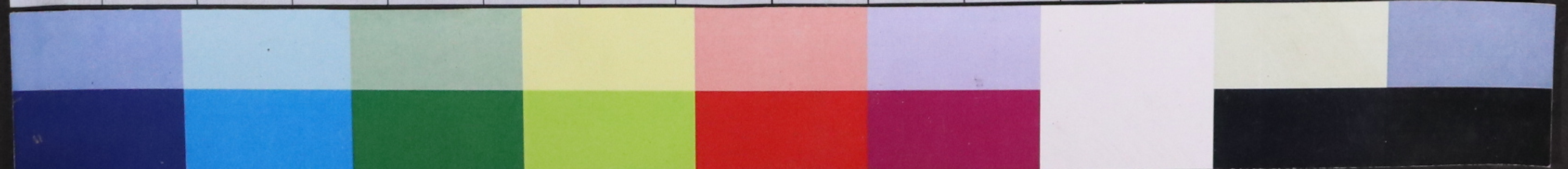
तिशेतिकालितरा गार्ग्यो तिशेतिगा
र्ग्यतरः गांध्यातिशेतेगार्ग्यतराः या
दिप्रथमांतात्स्वार्थिकः कुत्सितेन
ग किशेपितरा अत्यतिरिक्तं वयः।
तिक्रान्तावयसिप्रथमः इतिजोपप्राप्नो
ति तथा पोकतातश्चीलसितभविष्यति
टावपितहित्यप्राप्नोति अकेपिस्त्री
त्वेभवंतेषवदाचाद्यः अकमन्तत्वा।।
र्थिकालादयः स्त्रीत्वेपितहिप्रा
प्नोति यदेतहिगुणोभिधीयते एवा
मपिलिंगवचनानिसिध्यंति शुक्ले
तरे शुक्लतरौ शुक्लतराः शुक्लतरा
इति आश्रयतोलिंगवचनानिभवि
ष्यंति गुणवचनानांशब्दानामाश्र
यतोलिंगवचनानिभवंति तद्यथा
शुक्लंवस्त्रं शुक्लाशाटी शुक्लः कंब
लः शुक्लौकंबलौ शुक्लाः कंबला
इति यदसौद्रव्यंश्रितोभवतिगुण
स्तस्ययल्लिंगवचनंतद्गुणस्यापि
भवति अथवाक्रियाभिधीयतेएव।
मपिलिंगवचनानिनसिध्यंति आ।
श्रयतोलिंगवचनानिभविष्यंति।

एवमपिप्रहृद्विवचनेप्राप्नोति यथैव
ह्यतिशेतेयस्त्वातिशायनेउभौतौतथा
द्वियोभवतः शेतिस्त्वकर्मकः अकर्म
काअपियेपसर्गाःसकर्मकाभवंति
कर्मोपरिहाविषयः कर्मस्याभावका
लोकर्मस्यक्रियाणांभवंतिकर्तृस्थभा
कस्त्वशेतिः अथयथैवद्वितीयाता
दुपत्तिः प्रथमांतात्स्वार्थिकः तथा
गुणोभिधीयते अथापिक्रियाकिंत
नमेनदियतास्त्रेणप्राशेस्विदपन
गस्मिपत्तेभूयःस्त्ववकर्तेवा यतमि
त्याहकेथ यदातावद्वितीयांताद्।
यत्तिःप्रथमांतात्स्वार्थिकःतदाकु
त्सितोवहुलमित्येवमत्रसृष्टंभविष्य
ति यदागुणोभिधीयतेतदाप्याश्रयसिद्
मेव यदापिक्रियातदाप्याश्रयसिद्धमे
व अथवातिशायनेयतोप्यतिशायनः
कः प्रयोजनार्थः गुणागुणिनःप्रयो
जनेनेति कः पुनरिहगुणोपार्थः इत्यो
यत्रभवतिशेतेसोतनगुणोऽस्यगुणि
तिशायने शेतार्थः कालितार्थावाति
देशायः समीतिनः शास्त्रयेनाति

वक्ष्यं कारिताख्यं ब्रवीमि ते गणीवा।
गुणसंयोगात् गुणो वा गुणिनाय द्विभ्रमि
वजेत न संयोगा कारितार्थो भविष्यति
इह सप्तापि हस्तमात्राणि वस्त्राण्यन्यापि ह
स्तमात्राणीति परत्वादातिशायिकः प्राप्नो
ति आतिशायेन बहुत्वी ह्याभुक्तं किमुक्तं
पूर्वपदातिशायिका हि बहुत्वाद्धि सूक्ष्म
वस्त्रतराण्यर्थः उत्तरपदातिशायने प्राति
शायिके बहुत्वाद्धि बहूनां वस्त्राणामय इ
ति इह त्रीणि शुक्लानि वस्त्राणि सर्वा
णि शुक्लकर्मप्रकर्षकाणि नन्वेवमपि
द्वाप्येकेन द्वितेन च शुक्लेन शाटकेन स्या
त्तिः प्राप्नोति शुक्लशाटादेव चेष्यते।
शुक्लतरमन्यच्छुक्लभावप्रकर्षे तेः प्रत्यय
विधानं शुक्लतरे शुक्लशाटाक्षि ना
माउत्पत्तिर्भविष्यति नेतद्विवदामहे
शुक्लतरशाटे शुक्लशाटाशक्तिनास्ति
ति किन्तु द्विशुक्लतरशाटापि नास्ति
ततउत्पत्तिः प्राप्नोति नदेतासु स्यादीं
कं दर्शितंम अत्रत्रिमायति नदे
नाद्यातिशायिकात् कंदर्शितं स्यादी
आतिशायिकात् स्यात् देवोऽकस्ये।

श्री
महा
भा०
१०८

नाप्यायमनेकत्वमायकर्मणो पवं।
न हि समथमास्कृत्स्नशाटान्तर्वपरापेत
उत्पत्तिर्विकल्पा मध्यमसूत्रशुक्लशाटः
एवमपेक्षाप्रकर्षः परमपेक्षान्तरः न
चान्तरः प्रवर्तते अथवाऽऽपयन्तोलम
विष्यति वाचकेनावलम्बितत्वं न
शुक्लतरशाटादुत्पद्यमाना वाचकः
स्यात नावलम्पि बहूनां प्रकर्षे तरपा
भवितव्यं केन न हि तमपा एवं साप्रयं
मानो यमुनैलभते मितः परस्मिन्नूत
नामिति न च तूनः प्रवर्तते अप्पदाम
ध्यमः एवं मायिकं लभते मितः परा
स्मिन्न्युतनामेति यथा मातुः स्थितेह
पेत्रलवापि तमशनमानायशाहा
भविष्यति वाचकत्वम्भ्योनकब्याबाच
केष्वप्युत्पत्ताम द्विवचन द्विवचन
इत्युच्यते तेनेदं न सिध्यति देवो इम
देवाः स्त्रियस्तरः पादिपादस्यपाणि
सर्जमाननेरो अस्माकं देवदत्तस्य च दे
वदत्तो भि तूपनर इति यदि पुनरयमर्थो
पदद्वयस्यापि नद्यायमप्यर्थोऽविभज्या
पचयहांनेकर्तव्यं भवति इहापि

सांकाश्यकेभ्यःपाटलिपुत्रकाअभिरू
पतराइति यत्रोपपदमप्रसिद्धं नैव।
जातीयकार्यार्थेनाप्राकाविज्ञाने इ
ह्यापितन्हिप्रमज्येनसांकाश्यकानां
पाटलिपुत्रकाणांपाटलिपुत्रकाअभिरूपत।
राइति अवयवानामपि विभज्योपप
दग्रहणं कर्तव्यं यावताहिनाविभज्यास्तद
र्थे सांकाश्यकेभ्यःपाटलिपुत्रके।
भ्यश्चमाथुराअभिरूपतराइति ननुहि।
द्वयोरुपपदइतिवक्तव्यं नवक्तव्यं ने।
दंपारिभाषिकस्यद्विवचनस्यग्रहण
म् किंतर्हिअन्वर्थग्रहणम् उच्यतेव
चनेन द्वयोर्वचनं द्विवचनं एवमपि।
तरबीयसुनावेकद्रव्यस्योत्कर्षापक
र्षयोरुपसंख्यानं तरबीयसुनावेक
द्रव्यस्योत्कर्षापकर्षयोरुपसंख्यानं
कर्तव्यं पटुर्भवान्पटुरासीत पटुतर
एषमइति सिद्धंतु गुणप्रधानत्वात
सिद्धमेतत्कथं गुणप्रधानोयंनिर्देशः
क्रियतेगुणानांयोगाच्चान्यत्रभव।
तियथात्तमेवगुणान्तरयुक्तंवक्ता।
रोभवन्ति अन्यायमवाग्मेयपत्रइति।

श्री
महा
भा.
१२५

अजादी एवकारः किमर्थः नियमार्थः
नैतदस्तिप्रयोजनं सिद्धेविधिरारभ्य
मानोन्तरेणैवकारंनियमार्थोभविष्य।
ति इष्टतोवधारणार्थः तर्हियथैवं।
विज्ञायते अजादीगुणवचनादेवेति
मेवंविज्ञायतअजादीएवगुणवचना।
दिति किंचस्यात् व्यजनादीगुणव
चनान्नस्यातनाम् प्रशस्य इष्टमश्रकव
तेते किमत्रायुक्तं अजादीगुणवचना
देवीयसुनादयोगुणवचनानामश्रज्यायो
रादेशउच्यते नैषदोषः एतज्ज्ञापय।
तिभवतएष्योपिजादीइति यदयम
ज्यायोरादेशंशास्ति एवमपिनयोर्वि
तिवक्तव्यं प्रशस्यस्यज्यायोरिति यदि
पुनरयं विधिर्विज्ञायेतनेवंशक्यं व्यज
नादीहिनस्यातम् उपाधीनांचसंक
रःस्यात एवंवैनादज्ज्यायोः ननुचैतं।
विशेषणमनुवर्तेत यद्यप्यनुवर्तेतत
नैवव्यजनादीनहिनस्यातम एवंतर्हिआ।
चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिभवतएष्योगुण
वचनेभ्यअजादीइति यदयमज्यायोर्वि
शेषणंकि नवचोक्तयोरितिवक्तव्यं
नवक्तव्यं प्रकृतमजादिग्रहणमनुव

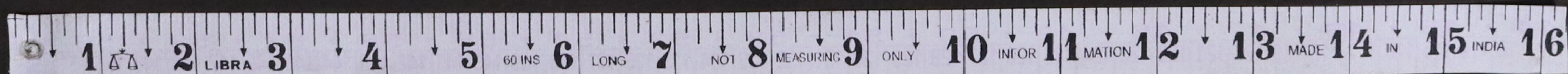
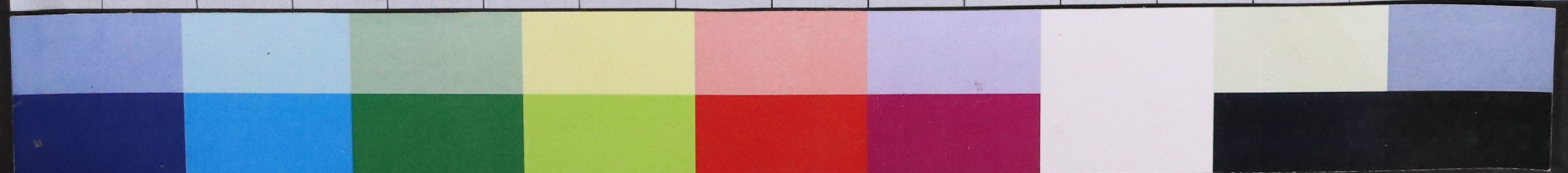
नेते कथं कृतमजादीगुणवचनादेवि
ते मेहे प्रथमानिर्दिष्टं सप्तमीनिर्दिष्टे
न चेहार्थः षष्ठ्या विभक्तिविपरिणा
मो भविष्यति उक्तानि देवदत्तस्य गृहा
णि ग्रामं त्रयस्नेनं देवदत्तमिति गम्यते
देवदत्तस्य गावो ह्यादिरापम आयो
वेयवेयः देवदत्त इति गम्यते प्रसक्ता
त्वषष्ठीनिर्दिष्टं सत्षष्ठ्याः प्रथमानिर्दिष्ट।
वं भवति एवमपि प्रसक्तायाः प्रथमानि
र्दिष्टं सत्षष्ठ्यास्तु सप्तमी निर्दिष्टं भविष्या।
ति एवमपि स्त्रीलिङ्गनार्थनिर्दिष्टः।
क्रियते एकवचनान्तेन चैतेन स्त्रीलि
ङ्गादीनामपि स्यादेकवचनस्य पुनश्चे।
मकलिङ्गात द्विवचनबहुवचनाना।
मसमस्यान् नैष दोषः नात्र प्रत्ययार्थः
किं तर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत्
प्रकृतिस्थायाः स्मात्प्रातिपदिकार्थे तेन।
स्मात् रूपं भवति कस्मिन्नर्थे स्वार्थे इ॥
ति स्वार्थिकाश्चापि कृता तो लिङ्गवचना
न्यनुवर्तन्ते प्रकृतेर्लिङ्गवचनाभावा।
ति प्रकृतेर्भावचने प्रकृतेर्लिङ्गव
चनाभावात् तिङ्प्रकृतेः रूपपाशभा।
वो वक्तव्यः पचति रूपं पचतो रूपम्

सिद्धं त्रिक्रियाप्रधानत्वात् सिद्धमेतत्
कथं क्रियाप्रधानमाख्यातं द्रव्यप्रधानं
नामेति यत् क्रियाप्रवृत्तिराख्याचष्टे।
किं देवदत्तः करोति पचतीति द्रव्यमपि
कृतमाख्याचष्टे कतरो देवदत्तः याकार।
को या हारकः यदि यदि तर्हि क्रियाकि।
या द्विवचनबहुवचनानि न सिध्यन्ति प
चतः पचन्तीति नैतानि क्रियापेक्षाणि
किं तर्हि साधनापेक्षाणि इहापि तर्हि प्रा
प्नुवन्ति पचति रूपम् पचतो रूपं पच।
न्ति रूपमिति निर्देशकत्वान्नप्राप्स्यति वेय।
स्य न भविष्यति एकवचनमपि तर्हि न
प्राप्नोति समयाद् भविष्यति द्विवचनब।
हुवचनान्यपि तर्हि प्राप्नुवन्ति एवं तर्ह्येक
वचनमुत्सर्गः करिष्यते तस्य द्विवचना।
भ्यां द्विवचनबहुवचने अपवादौ भवि
ष्यतः एवमपि तत्र समकेवलकत्वान्न व
क्तव्यं लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लि
ङ्गस्य वृषलादिभिः उपमाख्यानेन कर्तव्यं
वृषलरूपः चौररूपः दस्युरूपमिति सि
द्धं तत्र प्रकृत्यर्थस्य सर्ववचनात् सिद्धमे।
तत्कथं प्रकृत्यर्थस्यावैयस्य सर्ववचनत्वा

हेषलनूपीयम् अप्यंपलोऽस्मंपि
वेन चोरनूणीयम् अप्यमत्ताः अज।
नेऽस्येन दम्रनूणीय अप्यंवथावेत्पालो
हिनेपिवत् ईषदसमामो क्रियाप्रथा।
नत्वात् लिंगवचनानुपपत्तिः यषदस
मासौ क्रियाप्रधानत्वात् लिंगवचन।
योरनुपपत्तिः पटुकल्पं पटुकल्पा
पटुकल्पा इति ईषोषमर्थे ईषदसम
मिनोमनस्यकत्वादेकवचनमेव प्राप्नो।
ति प्रकृत्यर्थनविशेषणत्वात् सिद्धं ने
षदोषः नायं प्राप्यार्थः किं तर्हि प्रकृ
त्यर्थविशेषणमेतत् ईषदसमाप्तौ य
स्यादिति पदिकं वर्तते तत्र कल्पादयो भ
वन्तिक स्मिन्नर्थे स्वार्थे इति स्वार्थिकाश्च
प्रकृतितो लिंगवचनान्यनुवर्तन्ते प्रकृत्य
र्थे च लिंगवचनानुपपत्तिः गुडकल्पा
द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा य
वागूरिति सिद्धं तत्र यद्युक्तं परस्प
त्ययविधानात् सिद्धमेतत् कथं तत्रस्य
वं ये षदसमाप्तिं वर्तयेतत्र पदार्थे
प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यं सिद्धेन सूत्रेण
हि भिद्यते यथा न्यासमेवास्तु न च वा।

श्री
महा
भा
(२)

त्कमेव पदसमासौ क्रियाप्रधानत्वाल्लिं।
गवचनानुपपत्तिः रितिपरिहत्मेत
त प्रकृत्यर्थविशेषणात् सिद्धमिति।
नत्रचोक्तं सिद्धमिति प्रकृत्यर्थे च लिंग
वचनानुपपत्तिरिति नैष दोषः आचा।
र्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति स्वार्थिकाः प्रकृतितो।
लिंगवचनानीति यदयं याच ।
स्त्रियामजितिस्त्रीग्रहणं करोति यदे
तज्ज्ञाप्यते वहुगुडो द्राक्षा वहुतैलं प्र
सन्ना वहुपयो यवागूरित्येवमपि प्राप्नो।
ति नाप्नोति वर्तते किं पुनरिहोदाहर
णं पटुकल्पा मृदुकल्पा इति नैतदस्ति
नित्यानत्वार्थस्य समासो भवति विभ।
माभिर्वा गुणाभिव्यक्तिरेतान् इदं तर्हि का।
ल्पाद्यात्तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा
यवागूरिति उभयमितिर्णीते इदं तर्हि।
कुत्तलप्तकल्पमिति कालाप्रत्य।
यविधानानुपपत्तिः कस्पभृत्तलत्वा
त्वात्कल्पादीनां चासमासिवचनात ।
कोऽनायविधेरनुपपत्तिः कस्पभृत्तल
त्वाणात् भूतलत्वाणःकःकल्पा।
दीनां च समासिः वचनात विसमा।

त्मिवचनाच्चकल्याणादय: नवा क्विसंभवो
यद्भूतकालसुमनाद्धिमासिस्थ स्मि।
ह्वेनांशं सायाभूनवहवचनात् सिद्धमे
तत्कथं शेषसायाभूतवत्त्वेनैव मत्व।
तोभविष्यति ह्वेनामुदाहरणापदा
कल्याणमूह कल्याण इति नत्रचोक्तम् नि
हीनस्यार्थस्य समासाभिधेयं निर्विसमा
स्निंवा गुणस्यानिर्देशमिति लोकव्या।
वहारे ह्युगुणस्यानिर्देशेन नयथापि
द्वतनं यथाप्रालनाणइति चाने यालगना।
पायेनार्थे निर्वृतेइति पद्मकल्याय।
मित्नचाने यानन्तथाक्रोतिइदवाप्र
दाहरणं गुरुकल्याणाद्या नेलकल्या
प्रसना पंचकल्याणवाभूरिति नत्रवे
तेद्रोमण्यनिर्देशेमिति लोकताद्रवं
निर्देते विभाषकल्पो विभाषाग्रहणं
किमर्थम् विभाषावहुच्यावधायास्यात् व
हुचामेकवाकामपिद्वियथास्यात् नैन
दस्तिप्रयोजनं पत्नामहाविभाषात
यावाकंभविष्यति इदंतर्हि प्रयोजनं
कल्पादयोपयापस्तः पत्नदपिनास्तिप्र
योजनं वहुम्भवाचानेककल्पादयोपिन

श्री
महा
भा·
१२८

द्रुमं यंववनाद्भविष्यति नैवं प्राकं प्रकि
यमाणोऽनवकाशो वहुचकल्पादीन्
वधेन कल्पादयोऽनवकाशास्तेवच
नाद्भविष्यति सावकाशः कल्पादय:
कैवकाशः तिङ: नाम्यवकाशः प्रथ
समग्रहणं किमर्थम् सर्वेताङन्तनिर्देश।
यास्यात् प्रातिपदिकात् तन्माभूदितिनै
तदस्ति प्रयोजनं नास्त्यत्रविशेषः स्व।
वेनाह्नन्तोसत्याप्रातिपदिकाद्वास्वे
नाङन्तो सत्यापदसंज्ञाप्राप्नोति नन्त
चप्रातिपदिकाद्युन्नोसत्यापदसं
ज्ञासिद्धाकथं आरभ्यते नः कार इति।
तत्रावश्यं कर्तव्यं सर्वेताङन्तो सत्या
नियमार्थं नदेवप्रातिपदिकादधुन
तो सत्याक्लियर्थं भविष्यति यद्येवम्।
द्रापिनार्थः समग्रहणेन इदापिनास्ति
विशेषः सर्वेनाङन्तोसत्याप्रातिप
दिकाद्वाइदंतर्हि प्रयोजनं सर्वेताङन्तनि
र्देशो यथास्यात् तिङन्तान्माभूदिति एतदपि
नास्तिप्रयोजनं प्राप्रातिपदिकात् वर्ते।
तेप्रतऊर्ध्वंपठति वहुच्चिसमग्रहणं सर्व
तन्निर्देशो विधानात् वहुच्चिसमग्रहणं।

क्रियते पूर्वत्र तिङो विधिर्विज्ञायेतेनेन दृष्टि।
प्रयोजनं प्रकृतं तिङ्ग्रहणमनुवर्तते क्व प्र
कृतं अतिशायने तमबिष्ठनौ तिङश्चेति
एवं तर्हि बहुचि सुप्ग्रहणात्पूर्वत्र तिङो वि।
धानं बहुचि सुप्ग्रहणात्पूर्वत्र तिङः श्रुत्यनु
वर्तते तदिहापि प्राप्नोति ननु च तिङ्ग्रह।
णं निवर्ततेऽथ पुनरुत्तरार्थमनुवर्त्यं । अ
व्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेरिति प
चति किं त्पचतकि इत्येवमर्थं यदि सु
प्ग्रहणं क्रियते स्वरो न सिध्यति बहुपट
वः एवं स्वरः प्रसज्येत बहुपटव इति चे
ष्यते परिहृतमेतदाचार्यैः चितः सप्रकृ
तेः बह्वकजर्थमिति स्वरः कथं स्वरः प्राति
पदिकत्वात् प्रातिपदिकत्वात्स्वरो भवि
ष्यति अथ सुप्ग्रहणं किमर्थं न सुप्ग्रहणं
नित्यस्वर्थं न ग्रहणं क्रियते नित्यं स्या
द्वी यथा स्यात् विभाषामन्वाहुरिति नैत
दस्ति प्रयोजनं न विभाषाग्रहणानुव
र्तनमभिसंबध्यते विभाषा बहुज्भव
ति यदा च भवति तदा सर्वो भवतीति इदं
तर्हि प्रयोजनं प्रागनवधेर्हि तेवचनेन च
तदुक्तमपि प्रसज्येत यथा स्यात् बहुगुडो

श्री
महा
भा
१२५

द्राक्षा। बहुतैलं प्रसन्ना। बहुपयोऽस्य
वाग्रेति एतदपि नास्ति प्रयोजनं स्वा
र्थिकोऽयं स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिंग
वचनान्यनुवर्तन्ते एवं तर्हि सिद्धे सति
यत्सुप्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः
स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिंगवचनान्य
नुवर्तन्ते एवं तर्हि सिद्धे सति यत्सुप्ग्रह
णं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः स्वार्थि
का अतिवर्तन्ते लिंगवचनानीति कि
मेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं गुडकल्पा द्राक्षा
तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा यवागू
रित्येतत्सिद्धं भवति तमादिभ्यः कल्पाद
यो विप्रतिषेधेन तमादिभ्यः कल्पाद
यो भवन्ति विप्रतिषेधेन तमादीनामव
काशः प्रकर्षस्य वचनमीषदसमाप्तेर्व
चनं पटुतरः पटुतमः कल्पादीनामव
काशः ईषदसमाप्तेर्वचनं पटुकल्पः
मृदुकल्पः उभयवचने उभयं प्राप्नोति
पटुकल्पतरः मृदुकल्पतरः कल्पाद
यो भवन्ति विप्रतिषेधेन पचेयवमीषदस
माप्तेः प्रकर्षे तमादिः अपवादः प्राप्नोति प्रा
कृतेर्वचनप्रकर्षे उपायेन तमादिरीषद

यानत्वात् तमादिरीयसुन्यथा स्यादपि भव
ति यस्य प्रकर्षोऽस्ति तस्य प्रकर्षे भविष्य
ति कस्य च प्रकर्षोऽस्ति प्रकृतेरेव अथ
य किमर्थं स्वेतस्याकादेर्भवति अ
ज्ञातोऽसि इत्यत्र प्रातिपदिकस्य उत स्वे
देहः उभयं प्रकृतमन्यतरत्कुर्को विशे
षयितेन किं चातः यदि स्वेतस्य अश्व
काभिरस्मकाभिः युष्मकासु अस्मका
सु उवकयोः आवकयोरिति न सिध्यति
अथ स्यादः प्रातिपदिकस्य त्वयका म
यका त्वयकि मयकि अश्वापि प्राप्नो।
ति अथ स्वेतस्य कथं युष्मकाभिः
अस्मकाभिः युष्मकासु अस्मकासु यु
वकयोः आवकयोः अत्वोकारभकारा
दाविति वक्तव्यं अत्र प्रकर्षात् तूष्णीमा
काम् प्रकृत प्रकर्षात् तूष्णीमः काम्ब
क्तव्यः अस्मिन्नर्थे किल तूष्णीकामेऽस्त
न्यपत चितितिन शीले को मलोपश्च शी
ले को वक्तव्यः मलोपश्च वक्तव्यः तूष्णी
म्शीलः तूष्णीकः इत्यभिनिविष्टत्वात्ति
अभिकृते प्राप्नोति बहुकृते बहुभ
केवके विकृते कल्याद्यः प्राप्नोति उ

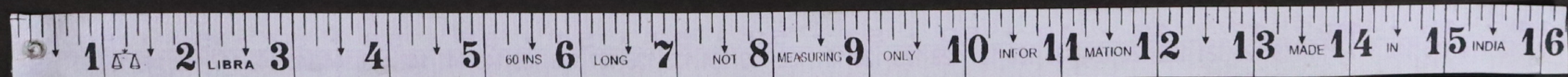
श्री
महा
भा
१८०

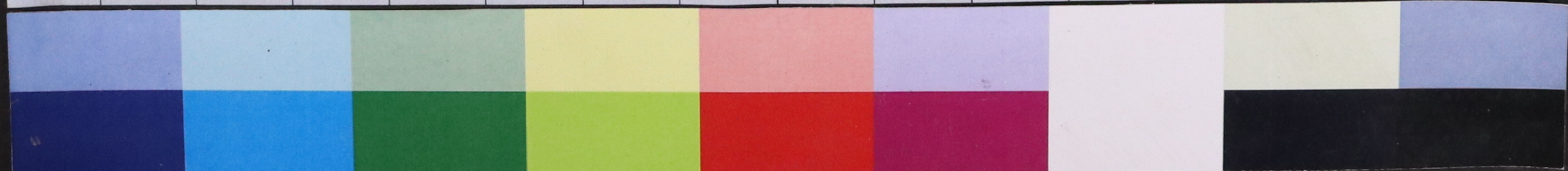
च्चैकैः नीचकैः अकचकृते कादयः प्रा
प्नुवन्ति ननु च अयं बहुजकचोरपवादः
अपवादत्वाद्बाधकं भविष्यति नैव
बहुजकत्वं वा नास्य्यानात् इयप्रसंगप्रति
षेधः समाने देशे अपवादे उत्सर्गाणां
बाधने भवति नानादेशत्वान्न प्राप्नोति
न वोक्तत्वात् उक्तार्थानामप्रयोग इति
नैव बहुजकत् कृत्वान् स्यार्थस्य उक्त
त्वान्निमर्भविष्यति कविधेस्तमादयः पू
र्वविप्रतिषिद्धं कविधेस्तमादयो भव
ति पूर्वविप्रतिषेधेन कविधेरवकाशः
कुत्सितादीनां वचने प्रकर्षस्यावचने
पटकः मृदुकः तमादीनामवकाशः प्र
कर्षस्य वचने कुत्सितादीनामवकाशः
पटुतरः पटुतमः उभयवचने उभयं प्रा
प्नोति पटुतरको मृदुतरकः तमादयो
भवन्ति विप्रतिषेधेन कदाचित्किन्तु का
दयः कदाचित्किन्तु कादयो भवन्ति कि
न्तुकतरे किन्तुकतमे एकदेशि अथवा
न सुसमासः कविधेर्भवति विप्रतिषेधे
न अयं पिपलिका अर्थे केशान् किम
उत्तरपदार्थप्रधानस्तु समासः कविध

र्थे उत्तरपदार्थप्रधानस्तु समासः कवि
येर्भवति विप्रतिषेधेन किंप्रयोजनं सं
ज्ञायांकन्विध्यर्थं संज्ञायांकन्यथा स्या
त् नवग्रामके नवाष्टके नवनगर
के कश्चिदिहेष्टः कश्चिदिष्टो भवति
स्तन्न्यग्रोधकाविति कुत्सिते इहकु
त्सितकः श्वकत्सितक इति स्वशब्देनो
क्तत्वात्प्रयोगोनप्राप्नोतीति नैष दोषः कु
त्सितस्यावक्षेपायां भविष्यन्नकमि
नस्तकुत्सितोनुप्रयुक्तस्वार्थमभिधायपशाद्
निरपेक्षो इत्यमाहसमवेते समवेतस्य
वचनं लिंगवचने विभक्तौ च अभिधा
वता विशेषणेपेक्ष्यमानस्वकुत्सितमा
नान् प्रियकुत्सितादिषु नः प्रवर्तेते
सौ विभक्त्यंतः कथं पुनरिदं विज्ञायते
कुत्सितादीनामर्थ इति अथोस्वित्कुत्सि
तादिसमानाधिकरणात्प्रातिपदिका
ति कस्यात्र विशेषः कुत्सितादीनामर्थे
चेल्लिंगवचनानुपपत्तिः कुत्सितादी
नामर्थे चेल्लिंगवचनयोरनुपपत्तिः प
टुकम पटुका पटुकुमारौ पटुका
इति पचोयमर्थः कुत्सितंनाम नस्येके

श्रीं
महा
भा
१८९

त्वादेकवचनमेव प्राप्नोति अस्तु तर्हि
कुत्सितादिसमानाधिकरणात्प्रातिप
दिकादिति कुत्सितादिसमानाधि
करणादिति चेत्तन्निप्रसंगो यथादावा
दिषु कुत्सितादिसमानाधिकरणादि
ति चेदतिप्रसंगो भवति यथादावादिषु
कथं चरदावादिषु उक्तेषु समानादिक
रणादिति चेदुत्तादिषु प्रसंग इति इहा
पि तर्हि प्रसंगो भवति इदं हतके इदंते
लके इदं शाकप्राप्नोति सिद्धं तु येन कु
त्सितादिवचनेन युक्तात्स्वार्थे प्रत्ययवि।
धानात् सिद्धमेतत् कथं येन कुत्सिताद।
यो योग्यगम्यते तद्युक्तात्स्वार्थे प्रत्ययो भ।
वतीति वक्तव्यं सिध्यति सूत्रं तर्हि भिद्य
ते यथान्यासमेवास्तु ननु चोक्तं कुत्सि
तादीनामर्थे चेल्लिंगवचनानुपपत्ति
रिति नैष दोषः नायं प्रत्ययविधिः किं त
र्हि प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत् कुत्सिता
दिषु यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्मात्कादयो
भवंति कस्मिन्नर्थे स्वार्थे इति स्वार्थिका
श्च प्रकृतितो लिंगवचनान्यनुवर्तंते
टाजादावूर्ध्वम् चतुर्थ्यालोपो वक्तव्यः ह

बृहस्पतिदत्तकः बृहस्पतिकः प्राजाप
तिदत्तिकः प्राजापतिकः अनजादौ च
लोपो वक्तव्यः देवदत्तको देवकः य।
ज्ञदत्तको यज्ञकः लोपः पूर्वपदस्य च
पूर्वपदस्य लोपो वक्तव्यः देवदत्तको दे
वदत्तकः अप्रत्यये तथैवेष्टः देवदत्तो
दत्तः यज्ञदत्तो दत्तः उवर्णाल्ल इलस्य
च उवर्णादिलस्य लोपो वक्तव्यः भा
नुदत्तको भानुलः वसुदत्तको वसुलः
अथ ठकग्रहणं किमर्थं न इतिकृते
जादावित्येवासिद्धं ठकग्रहणमद्वि
तीयत्वे ठकविधानार्थं ठकग्रहणं कि
यते तत्र द्वितीयत्वे ठकविधिर्यथा स्यात्
वायुदत्तको वायुकः पितृदत्तकः पितृ
कः अजादिलक्षणो हि माघितिकादि
वेदतिप्रसंगः अजादिलक्षणो हि सति
माघितिनि द्वितीयस्य स्यात् तथा मा।
घितेन पापमस्यात् माघितिकः इत्यकार
लोपे कृते तकारादि निकारस्यानभवस्
वमिहापि न स्यात् द्वितीयादचो लो
पे सन्ध्यक्षरद्वितीयत्वे तदादेर्लोपो वच
ने द्वितीयादचो लोपे कृते तत्संध्यक्ष

श्री
महा
भा
१८२

र द्वितीयत्वे तदादेर्लोपो वक्तव्यः ललोडः
लहिकः कहोडः कहिकः शेवल वरुणा
दीनां तृतीयात् सचाकृतसंधीनां वरुणा।
दीनां तृतीयालोपश्चोक्तः स चाकृतासंधी।
नां वक्तव्यः सुपर्याशीः सुपरिकः सुपरि
यः सुपरिलः इह षडङ्गुलिः षडिक इति दा
जादिलोपे कृते परसंज्ञा न प्राप्नोति तत्र।
को दोषः जश्त्वं न स्यात् षडिके जश्त्व
उक्ते किमुक्तं सिद्धं च स्थानिवत्त्वादि
ति यद्येवं वाचिकादिषु पदत्वप्रतिषेधः
वाचिकादिषु पदत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः
वागाशीर्वाचिक इति सिद्धमेकाक्षरपू
र्वपदानामुत्तरपदलोपवचनात् सिद्ध
मेतत् कथं एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरप
दलोपो वक्तव्यः इहापि तर्हि प्राप्नोति ष
डङ्गुलिः षडिक इति षषष्ठाजादिवचना
त्सिद्धं षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धमेतत् अ
लोपे ह्रस्वे किमर्थमिमावुभौ प्रयोगौ निर्दिश्ये
ते न यदल्पाह्रस्वमपि तत् यच्च ह्रस्वमल्प
मपि तत् नैनयोरावयकः समावेशः अ
ल्पत्वे अल्पतैलमित्युच्यते न कश्चिद
ह्रस्वत्वं ह्रस्वतैलमिति तथा ह्रस्वा पटः
ह्रस्वः शाकटः इत्युच्यते न कश्चिदाहाल्पः

पटः श्वल्पः शाकटइति कुटीशमी कुटी
शमीशुण्डाभ्यः प्रतियमन्नियोगेनप्रवृ
त्ते कुटीशमीशुण्डाभ्यः प्रत्ययसन्नियो
गेनप्रवृत्तावोवक्तव्यः कुटीकुटीरः श
मीशमीरः शुण्डाशुण्डारइति किंपुनः का
रणंनसिध्यति स्वार्थिकोयं स्वार्थिका।
श्चप्रकृतितोलिंगवचनान्यनुवर्त्तन्तेउक्ते
चाकिमत्रंके स्वार्थिकाअतिवर्त्तन्तेपिलिं
गवचनानीति वत्सोक्षाश्व वत्सादिभ्यस्त
नुत्वेकार्श्ये प्रतिषेधोवक्तव्यः कृशोवत्सव
त्सरइतिमाभूदिति सतर्हिवक्तव्यः नव
क्तव्यः यस्याप्रणाशभावस्यैषशब्दनिवेश
स्तदभिधानेनतस्मिन्गुणेवक्तव्येप्रत्ययेन
भवितव्यं नचकार्श्यस्याभावस्यैववत्स
शब्दः किंयत्तदोर्निर्धारणेवाबहूनांजा
तिमादीनांद्विवचनार्थेप्रत्ययविधानादु
पाध्यानार्थकं किमादीनांद्विवचनार्थेप्रत्य
यविधानादुपादिग्रहणमनर्थकं किंका
रणं बहुर्थेरणेनिर्धारणमितियावता
द्वयोरेकस्यनिर्धारणंभवति अपरआह
वाबहूनांजातिपरिप्रश्नेडतमजित्यत्र
डतग्रहणमनर्थकम् किंकारणं किमि
त्येतस्यपरिप्रश्नेवर्त्ततेपरिप्रश्नस्त्वानिर्ज्ञाते

श्री
महा
भा

१८३

प्रतिर्ज्ञातेबहूष्वेकस्यपुनर्निर्ज्ञातेनि
र्ज्ञातत्वाद्येकयोः परिप्रश्नेन परिप्रश्ना
भावात्किमेतास्तिकुतः प्रत्ययः प्रका
चश्चाचो प्राग्वचनं किमर्थं विभाषाप
र्यासात्प्राग्वचनानर्थकोचभाषप्र।
करणात् प्राग्वचनमनर्थकं किंका
रणंविभाषाप्रकरणात् प्रकृतामह
विभाषानयेतत्सिद्धं अवक्षेपणेके।
अवक्षेपणेकन्विधीयते कुत्सितेकः
कपतयोरर्थयोर्विशेषः अवक्षेपणं
करणं कुत्सितेकमेअवक्षेपणेवेकु
त्सितंकरणं येनयत्कुत्स्यतेतदपि।
कुत्सिते तत्रकुत्सितस्यैवसिद्धं एवं
तर्हिएतत्कुत्सायामपोद्यतेतदिदं
दाहरणं व्याकरणेनानामेयाज्ञिके
केननामामो यत्स्वकुत्सार्थमपादी
यतेतत्तयोदाहरणं देवदत्तकोयत्तद
मकुत्स्तमनुष्य किमिदमत्रपालव
च्यातेनल्पेवोच्यते लिंगसिद्धार्थमा।
न्नेषल्लवचनेर्देवदेवता वर्धिकेवव
र्थिका खरखरकुटीवावरकुटी जीवि।
कार्थेचापण्ये अपाणइत्यचातेनसेन
सिध्यति शिवःस्कंधःशिवाखइतिकिं

कारणं सौवर्हिसणार्ष्टिभिर्वाःप्रक
ल्पिताः भवेतास्तत्तस्मात् पाल्वेताःस्रे
प्रतिसञ्जार्थास्तासम्भविष्यति समासा
च्चतद्धिषयात् नादिष्पतेन किंप्रतिनि
र्दिश्यतेस्तुः कथं पुनः समासोनामक्व
विषयः स्यात् एवं तर्हि वार्थे यद्वि
र्हिसमासोपीवार्थे प्रत्ययोपि समासो
नोकता स्यात् प्राप्नोति एवं तर्हि हा
विभावर्थौकाकारामनमिवतालप
तनमिवकाकतालपतत् काकता
लपतनमिवकाकतालीयं अभिजि
द् अणोगोत्राद्द्वचने अणोगोत्रा
द्धात्रग्रहणं कर्तव्यं गोत्रादिति वक्त
व्यं इहमाभूत् अभिजितो मुहूर्तेऽभ्या
भिजितः स्थालीपाक इति गोत्र इति वक्त
व्यं किंप्रयोजनं अभिजितकः गोत्राणु
योत्रजपयास्यात् गोत्र इति कथ्यपकाम
कर्त्वं कथमाभिजितकः गोत्रास्थैस्य
र्थिकः गोत्रमेव भवति ॥ ॥ इतिश्री
मद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते व्या
करणमहाभाष्ये पंचमस्याध्यायस्य द्वि
तीयमाह्निकम् ॥ पादश्च तृतीयः ॥
पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लो

श्री
महा
भा
८४

पश्च पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि
दर्शनात् पादशतग्रहणमनर्थकं किं
कारणं अन्यत्रापि दर्शनात् अन्यत्रापि हि
वुन् दृश्यते द्विमोदकिकां ददाति त्रिमोद
किकां ददातीति स्थूलादिभ्यः कन् प्रकर
णे चेच्चहृद्गोरूपसंख्याने कन् प्रकरणे च
चहृद्गोरूपसंख्यानं कर्तव्यं चञ्चत्कः बृ
हत्कः अनत्यन्तगतौ क्तात् तमा
दयः सर्वविप्रतिषिद्धं अनत्यन्तगतौ क्ता
त् तमादयो भवन्ति सर्वविप्रतिषेधेन च्छ।
नत्यन्तगतौ क्तात् कन् भवति तस्यावा
काशः अनत्यन्तगतेर्वचने प्रकर्षस्यावच
ने भिन्नकं छिन्नकं तमादीनामवका
शः प्रकर्षस्य वचने अनत्यन्तगतौ वचने
पटुतरः पटुतमः उभयवचने उभयं प्राप्नो
ति भिन्नतरकं छिन्नतरकं तमादयो भवं
ति सर्वविप्रतिषेधेन तदन्तात् स्वार्थिक
न्वचने तदन्तात् स्वार्थिकन्वचने तदन्तात्
स्वार्थिकन्वक्तव्यः भिन्नतरकं छिन्न
तरकं मत्तामि सामिवचने प्रतिषेधान
र्थक्यं प्रकृतिभिहितत्वात् सामिवचने
प्रतिषेधोनर्थकः किं कारणं प्रकृतिभि।

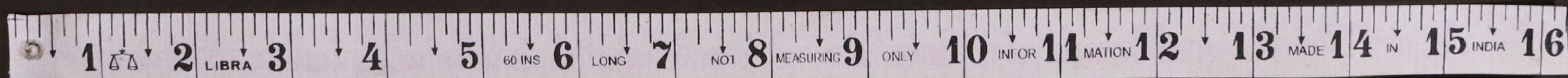
हितत्वात् ग्रहणस्याभिहितः सोर्थ इति कृ
ताकत्वं भविष्यति अथवा अपूर्वपदा।
न्तस्य यवि यानानुपपत्तिर्विग्रहाभावात् अ
पूर्वपदान्तस्य यविधेः अनुपपत्तिः किंका
रणं विग्रहाभावात् विग्रहपूर्विका तद्धि
तोत्पत्तिः नचाह पुनरपदेन विग्रहो दृश्यते
तस्मान्न इदमिति समर्थेन तस्मान्न इदमि।
त्यस्मिन्नर्थे समर्थेन प्रत्ययो भवतीति वक्तव्य
राजनि इदं राजाधीनं यदि समर्थेन क्रियते।
इतं स्थानं प्राप्नोति इह च स्वाधीनम् आत्माधीन
मिति अंगापति इत्यत्र बह्वो भागा नाम स्तंच।
वियते यथा स्वामेवा नेयोके अपूर्व
तरपदान्तस्य विधानानुपपत्तिः विग्रहा।
भावादिति नैष दोषः अस्ति कारणं येनात्र वि
ग्रहो न भवति किं कारणं नित्यप्रत्यया एते नित्य
नित्यप्रत्ययाः तमादयः प्राक् कनः ण्यादयः
प्रागठन आमादयः प्राक् मयटः बृहतीजा।
त्येनाः समासान्ता इति एवं न हि नायं प्रत्ययवि
धिः रूपाल्लभ्यते किं न हि प्रकृत्यर्थ रूपाल्लभ्यते।
अपूर्वपदाद्यक्रं तिनास्तीति किं कारणं वि
ग्रहादर्शनात् विग्रहपूर्विका समासवृत्तिः
नचाधिवा विग्रहो दृश्यते एवं न हि बहुव्रीहि।

र्भविष्यति अभिहितत्वात्था: किंहं तेभ
वन्ति भवन्ति कश्चिदत्रापविग्रहो बहुव्री।
हिः तद्यथा शोभनं मुखमस्याः सुमुख्या
निनैवं प्राकं इह हिमहस्थीनमिति ग्रावं।
कश्चिप्रसज्येयातां एवं तर्हि अत्राधामावो
भविष्यति एवमप्ययोः पूर्वनिपातः प्रा
मोति राजदन्तादिषु पाठः करिष्यते अथ।
वा सप्तमी समासोयमथिः पंजेषिष्य।
दाने विभाषाच्चेः दिक्ग्रहणं किमर्थं वि
भाषा तद्वेरस्त्रियामिति यत्र अयमानेनप्राची
नाव्यात्मणि अवाचीनाशाशावति अवा
पिप्रसज्येत दिक्ग्रहणे पुनः क्रियमा
णे न दोषो भवति अथ स्त्रीग्रहणं किम।
र्थं यावता दिक्शब्दः स्त्रीविषय एव भव।
ति भवति वैकश्चिद्दिक्शब्दः अस्त्रीविष
योपि तद्यथा प्राक् प्राचीनं प्रत्यक् प्र
तीचीनम् उदक् उदीचीनं प्राचः स्त्रिय
म् स्त्रीग्रहणं किमर्थं न सार्थिकोयं सा
र्थिकाश्च प्रकृतितो लिंगवचनान्यनुवर्त।
ते एवं तर्हि सिद्धमिति यत्स्त्रीग्रहणं करो
ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो एवं सार्थिकाः प्र
वर्तन्ते पि लिंगवचनानीति किमेतस्य ज्ञा।
पने प्रयोजनं गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा

प्रसज्ञा पयस्कल्पाइवाप्यितिप्रतन्निर्द्दे
भवति एकस्माच्चसमूहादेशोग्न्याधश्चहा
तियद्ग्रहणंनिवर्तेम किंप्रयोजनम् पुनःप्र
त्याहृतिः नचैकस्मात्पुनःप्रत्याहृतिर्भवति
ग्रथक्रियाग्रहणमनुवर्तते उताहोनकिं
चयत्कोन्वत्रापादानमर्थः इहमाभूत पा
कोभुक्त इतिग्रथ किंप्रयोजनं वर्तमानेपि
क्रियाग्रहणेऽस्मात्कस्मान्नभवति एकःपा
कइतिएवंयोस्त्रापियोगयोः ग्रथकस्मा
न्नभवतिद्वौपाकौत्रयःपाकाःचत्वारःपा
काःपंचपाकाःदशपाकाइति नैतत् क्रि
याग्रहणं किंतर्हिद्रव्यगणनम् किंतर्हि
द्रव्यगणनमेतत् कथंकृदभिहितोभा
वोद्रव्यवद्भवतीतिइहापिद्रव्यगणनंनप्रा
प्नोति सकृद्भुक्तासकृद्भुक्तमितिएवंया
स्त्रापियोगयोः द्विर्भुक्तंद्विर्भोक्तव्यम्
त्रिर्भुक्तंत्रात्रिर्भोक्तं पचकृत्वोभुक्तापंच
कृत्वोभुक्तमितिद्रव्यगणनंनप्राप्नोति यदि
त्वत्तपिपुनःपुनरवाहृतिः अभ्याहृतिःद्वि
गाहृतिः सकृदित्यमात्र त्रिगाहृते द्विगाह
तिः एवंतर्ह्यनुवर्ततेभ्यावृत्तिःग्रहणाना
तपुनराहृतिः अभ्याहृतिः किंतर्ह्यभि
मावोभ्याहृतिः एवंचपरंत्राभिमावीपरे

श्री॰
महा
भा॰
१८६

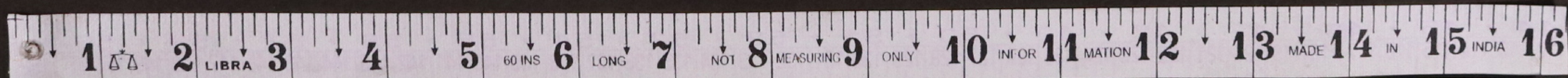
वएवौपत्राभिमन्योयदप्युच्यतेग्रनुवर्तनेमा
नेचापिक्रियाग्रहणेऽस्मात्कस्मान्नभवतिःए
कःपाकइति एवंयोस्त्रापियोगयोः द्वौ
पाकौत्रयःपाकाः पंचपाकाः दशपाकाः
इतिपरिहृतमेमेतन्नैतक्रियाग्रहणंकिंत
र्हिद्रव्यगणनमेतत् कथंकृदभिहितोभ
वोद्रव्यवद्भवतीति नत्वेवोक्तमिहापितर्हि
द्रव्यगणनंनप्राप्नोति सकृद्भुक्तासकृद्भु
क्तमितिः एवंयोस्त्रापियोगयोःद्विर्भुक्ता
द्विर्भोक्तं त्रिर्भुक्तात्रिर्भोक्तमिति पंचकृ
त्वोभुक्तापंचकृत्वोभोक्तमितिद्रव्यगणनं
प्नोतीति क्रियागणनाद्भविष्यति एवं
कृदभिहितोभावोद्रव्यवदपिभवतिक्रिया
वदपीति देवनादेवनंतादिप्युच्यतेनभेदंन
मिहाति पितृदेवत्यमितिनहिपितरोदेवा
तानेषदाः दिवेर्हदेवकर्मणोदेवःतस्मात
स्वार्थेतल् एवंचकृत्वादेवदेवतामपिसि
द्धंभवतिदेवतातल् तन्नित्यलिंगवचनं त
लिस्त्रीलिंगंवक्तव्येदेवताकिंपुनःकारणं
नसिध्यति देवशब्दःपुल्लिंगः स्वार्थिका
श्चायंस्वार्थिकाश्चप्रकृतितोलिंगवचना
न्यनुवर्तन्ते उक्तंवाकिमुक्तं स्वार्थिकाश्चा
तिवर्तन्तेपिलिंगवचनानीति लोहितान्म

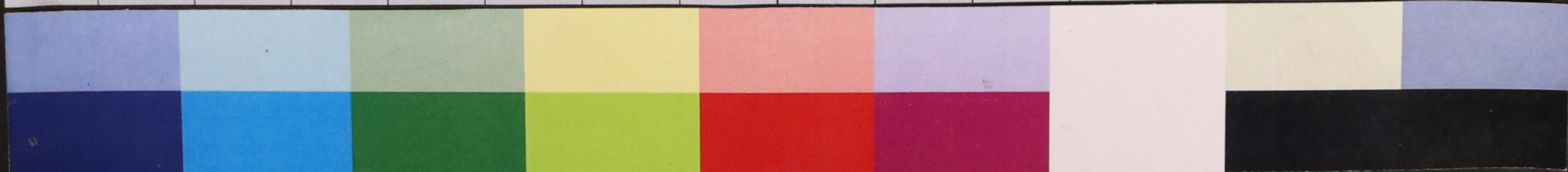

नो लोहिता लिंगबाधनं वेति वक्तव्यं लो
हितिका लोहिनीका इति अज्ञातसमूहे क
दस उपसंख्यानं कर्तव्यं अज्ञातसमूहे कैद
उज्ञाबयेति वक्तव्यं अक्तश्योषदिति च।
नरम् अक्तश्योषदिति वक्तव्यं येयजाम
हइतिपचा वक्तव्यं पन्नेति वक्तव्यं ह्यक्तरोव
षट्कार: यषवेमनदशान्तर: कैदमा: प्र
जापति: यत्तमनविदितकैदमवङ्भिवे
समैः कैदमवङ्भिवैसमेरुपसंख्यानं क
र्तव्यं हलोणास्वङ्भिवैसमेः अमिवि।
प्रोवसमेशेस्वपसंख्यानं कर्तव्यं अमिरीशे
वसमयम उक्कं वा किमर्थं स्वार्थेविज्ञानो
न्निवृत्तमिति अप्रस्रोवमाना: अप्रोवमाना:
स्वकेग्ग्रेनकेकव्यामिकलावाहन:कि
विरमिरोडेणानीकेनकविनयिकविना।
ये अग्रप्राययामस्पृशुपार्वत्रराद्धतेत्यपे
स्पर्शान्तमपाग्रन्तेत्यमयरवसालिङ्गन्तमयथा।
वमानिवाजषवेचमाम वाचयवचमं।
निष्कवल अकण्ठ उकण्ठ सर्जयाभि:
सजनयाभि: स्तोमेसननयाभिबर्थनवर्धा
णोनर्थभि: नवैवत्रम एक्वंपायस: एक्वंत।
नेषएकंएवैएकंमाह: एकांविपा: एकी:
मषएकी: मषएकी: अमिव: एकंजनष।

श्री
महा
भा
८०

स्तयविहिग यविहहोत्रम्हहयविहयविहं
हयय विहयविहहोयविह वंहययविह
यविहहसमानहसमानहसतिसमंवस।
तिसमावत गृह्णाति समं गृह्णाति समा
वदवयते हस्ता समावहीयावहतिसमानि
समावहीयाणि वहति समानि यईवतग्रलो
के यईश्यते यईवतेग्रहणाइयते नवस्पन्न
मनस्या ग्रवस्पग्रइत्यस्मादेशावक्तव्यंन
मनवोस्यप्रत्ययावक्तव्या: नृत्तम् नृत्तेन।
विनेन नस्यप्रणोप्रान नस्यप्रणोप्रा।
वक्तव्या: नमनवोस्यप्रत्ययावक्तव्या: मत्ते
प्रणं प्रतनं प्रीणान्माना नत्युकान्कर्मणा
णा नदिन्पनेन किं प्रति निर्दिष्टेनेप्रागेव।
यदेवनाचावाह्नियते न कर्मणा क्रियते।
अनुप्रकरणे कुलालवरुडनिषादचण्डाला।
मित्रेभ्य: कैदरस्वपसंख्यानं कर्तव्यम् कौ।
लाल: कौलाल: वरुड: वारुड: निषाद:
नैषाद: चण्डाला: चाण्डाला: अमित्र: अमित्रा
कैदमित्येयेवक्तव्या: मित्रयेयेयनस्व अमि
त्रात् अमित्रामित्रात्रेतिवक्तव्यम् मैत्र:
आमित्र: साम्नार्यानुजावरान्धकचाग्नि।
घ्राखरतो व्रवैयातवेक्नवादिवक्तव्ना

न्राग्रायणाग्रहायणसंतपनानिपात्यन्ते सत्रा
ण सात्राग्ये अग्रजावरः आग्रजावरः अनू
षुकः आनुषुकः चतुष्प्राच्यस्तोत्र गतो।
त्रः वियात वैयातः विक्रान्त वैक्रान्तः वि
वस्नतः अग्रायण आग्रायण अग्रहायण
आग्रहायण संतपनः सांतपनः आग्नीध
साधारणादञ् आग्नीध्रसाधारणादञ्वक्त
व्यः आग्नीध्रम् साधारणः अवयसमहद्वा
च्छेदस्मिन्नजवक्तव्यः आवयसमंतेसाकृते
ष्मे नवसूत्तमस्यविष्टेभ्योयत नवसूस्म
न्द्येविष्टेभ्योयत्वक्तव्यः अनव्यम् सूक्ष्यः
मतमन्धः यविष्ठ यविष्ठः लेमाद्यः लेमाघो
वक्तव्यः लेम्याखल्वचस्मनवणः नमप्रकरणे
आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् कर्तव्यं सखीरः
वहूल्याष्याकम्मकारकादन्यतरस्याम् व
हुष्योदेहि अनिष्टेषु आद्यादिषु माभूत् द
हेषु प्राशिन्नादिषु यथा स्यात् अल्पशोदेहि प्रा
शिन्नादिषु माभूत् प्रतियोगे नसप्रकरणे
आद्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् आदितः अ
ल्पतः अततः कुम्भस्ति द्विविधावभूतः तत्रा
वेकणाम् कुम्भस्ति द्विविधावभूततत्राव
ग्रहणं कर्तव्यम् तच्चमाभूत संपद्यन्तेय

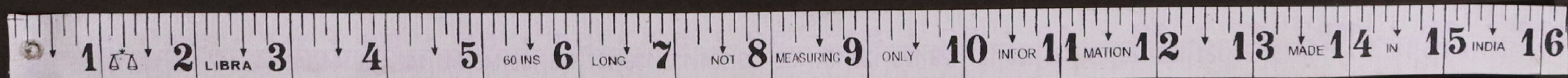
श्री·
महा·
भा·
१८८

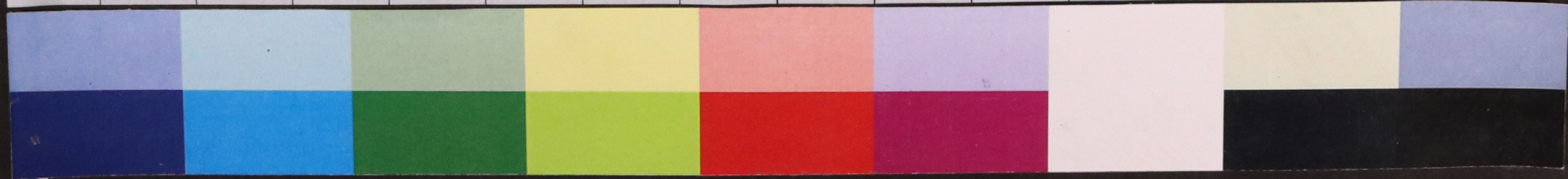
वाः संपद्यन्ते शाल्यहयति अथ क्रियमाणेपि
अभूततद्भावग्रहणे इह कस्मान्नभवति सं
पद्यन्ते अस्मिन् क्षेत्रे शालयहति प्रकृतिविव
क्षाग्रहणं वा कर्तव्यं समीपादिभ्य उपसंख्या
नं कर्तव्यम् समीपीभवति आभ्याशीभवति
किं पुनः कारणं न सिध्यति नह्यसमीपंस।
मीपीभवति किं तर्हि असमीपं समीपस्थं भ
वति तन्न हि वक्तव्यं न वक्तेनासच्यात् आत
च्छस्थं भविष्यति अव्यक्तानु किमर्थं अकारः
स्वरार्थः किं तत्र उदात्तो भवतीति अतोदात्तो
यथा स्यात् नैतदस्ति प्रयोजनम् एकाजाय
त्वर्थः स्वरेणैव कारेणाव्ययेन प्रत्ययस्व
रेणैव सिद्धम् अतउत्तरं पठति अविविकि।
त्कराणाम् विशेषणार्थमनाविकराः क्रियते
विशेषणार्थं कविशेषणार्थेनार्थः लोहितादि
डाज्भ्यः क्यषितादूतिपच्यमाने डाजन्तोपि।
प्रसज्येत अर्थवत्करणोनार्थकस्याप्येवमेतत्।
स्यात भविष्यति इदं तर्हि प्रासीति वाभाह्यथि
वाम् निहिनोटविथुतत् तस्माच्च कारःक
र्तव्यः महान्त भद्राश्च नित्यक्तव्यम् भद्राकरो।
ति समासान्तः अन्तग्रहणं किमर्थम् अन्तोय
था स्यात् नैतदस्तिजनम् प्रत्ययपरत्वेनापि

तस्मिन्ं इदं तर्हि प्रयोजनं तद्ग्रहणेन
ग्रहणं यथा स्यात् कारिप्रभृति तद्ग्रह
णेन ग्रहणान्मा प्रयोजनं नास्ति प्रयोजनं
मव्ययीभावद्विगुद्वन्द्वतत्पुरुषबहुव्री
हिसंज्ञा अव्ययीभावप्रयोजनं उपरा
जे अधिराजे अव्ययीभावस्समासः
नपुंसकलिंगो भवतीति नपुंसकलिं
गा यथा स्यात् नैतदस्ति प्रयोजनं लिंग
मशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्य इदं तर्हि
प्रयोजनं नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपंचम्या
इत्येव विधिः यथा स्यात् अव्ययीभावः
द्विगुद्विगुसंज्ञा च प्रयोजनं पंचगवं द
शगवं द्विगुस्समासः नपुंसकलिंगो भ
वतीति नपुंसकलिंगा यथा स्यात् नै
तदस्ति प्रयोजनं लिंगमशिष्यं लोकाश्र
यत्वात् लिंगस्य इदं तर्हि प्रयोजनं द्विपु
री त्रिपुरी द्विगोरकारान्तादिति ईकारो य
था स्यात् एतदपि नास्ति प्रयोजनं पुरा
ह्ययमकारान्तेन समासो नो भविष्यति
अनन्तस्य अकाकारान्तः एवं ह्याह देवमत्र
भिद्देष्ठनमेव यानि त्रीणि यज्ञो विनदे
निको पमिति इयत्रिपुरी द्विगोरका

श्री
महा
भा
१८५

रान्तादिति ईकारो यथा स्यात् द्विगुद्वन्द्व
संज्ञा च प्रयोजनं वाक्त्वचं सकत्वचं
द्वन्द्वस्समासः नपुंसकलिंगो भवति।
नपुंसकलिंगा यथा स्यात् नैतदस्ति प्र
योजनं लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिं
गस्य इदं तर्हि प्रयोजनं कोशश्च निषच्च
कोशनिषदिनी द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्
प्राणिस्थादिनिरिति इनिर्यथा स्यात् द्वन्द्व
तत्पुरुष तत्पुरुषसंज्ञा च प्रयोजनं परव
पुराउत्तरपदा परवल्लिंगता यथा स्यात् नै
तदस्ति प्रयोजनं लिंगमशिष्यं लोकाश्र
यत्वाल्लिंगस्य इदं तर्हि प्रयोजनं निर्देशः।
अव्ययं तत्पुरुषे प्रकृतिस्वरं भवतीति प
रस्वरो यथा स्यात् तत्पुरुषबहुव्रीहि
बहुव्रीहिसंज्ञा च प्रयोजनं उच्चैर्धूम
श्चैर्धूमः बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं भव
तीत्येवं यथा स्यादिति तत्पुरुषनात् इदं
विप्रतिषिद्धं कोवे प्रतिषिद्धः परिग
णिताभ्यः प्रकृतिभ्यः समासो नो विधी
यते न च तत्र काचिन्निर्जना नाम प्रकृति
र्गृह्यते नैतद्विप्रतिषिद्धं नैवं विज्ञाय
नैयाभ्यः प्रकृतिभ्यः समासो नो विधि

यते नचेतनाग्रहजनेनाभवतीतिकथं
तर्हिनचेतनाःग्रहजनाग्रयोभवंतीति ए
ज्ञायांसतिग्रहणंकर्तव्यं सराजा ग्रति
राजा इत्यमाभूत परमगाव उत्तमगावः
प्रागवहुव्रीहिग्रहणंच प्रागवहुव्रीहि
ग्रहणंचप्रागवहुव्रीहेरितिचवक्तव्यं इ
हमाभूत्सवनः ग्रसवनइति किमःक्षेप
क्षेपइतिकिमर्थं इहमाभूत कस्यराजा
किंराजाक्षेपइतिशाकामकर्त कस्मान्न
भवति कस्यराजा किंराजइतिलक्षणप्र
तिपदोक्तयोर्प्रतिपदोक्तस्यैवेतिव।
हुव्रीहौसंख्येयेडजवहुडचप्रकरणेसं
ख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं निस्त्रिंश
ये डजप्रकरणेसंख्यायास्तत्पुरुषस्योप
संख्यानंकर्तव्यं किंप्रयोजनं निस्त्रिंशा
र्थं निस्त्रिंशानिवर्षाणिविस्त्रिंशा
विंशत्यधिकस्यलोपात ग्रन्यत्राधिक
लोपादितिवक्तव्यं इहमाभूत एकाधि
काविंशतिः एकविंशतिरधिकाविं।
शतिः ग्रध्यायादितिचवक्तव्यं इहमाभूत
गोत्रिंशात्गोचत्वारिंशादिति तर्हिवक्त
व्यं यद्यघ्यानजर्न्यथाने ग्रप्यवेनर्हिग्रप्यया

श्री
महा
भा
१८०

धिकलोपादित्येतन्नकियते ग्रस्यराइ ग्र
नन्तइतिकथमिमिदंविज्ञायतेनवेद
तस्पः समासोभवति ग्रस्तोस्विचवद।
तःसमासार्थइतिक्विंचातः यदिविज्ञा
यतेवेदतस्पर्तःसमासइतिसिद्धं ग्रत्र
स्पृः ग्रत्तस्पृरितिइदंतनेसिध्यति
दध्नहरयमन्तयति ग्रस्तनवेदतःस
मासार्थइतिसिद्धं दध्नस्पृरतइतिइदेत
नसिद्धिति ग्रत्तस्पृः ग्रत्तस्पृरितिइ
दंतर्हिनैवविज्ञायते नचेदतस्पर्तः
समासइतिनापिनचेदतःसमासार्थ
इतिकथंतर्हिनचेदतस्पृरिति एवं
वक्तव्यानाचइवेदतहरतःसमासइ
तिविज्ञायते नापतःसमासार्थइति
ग्रपथवोभयोर्नभवति ग्रदर्शनादित्य
च्यतेतवेदंनसिध्यतिः केवरादःग्र
र्शनादितिशाकामकर्त कथंब्राह्मणा
दिग्रप्रापणादितिवक्तव्यं ग्रचतुर
ग्राचास्थ्योवहुव्रीहयः ग्रडशचतुरण
ग्रचतुरः विदशाचतुर्णामपिचतुरःस
दशाचतुर्णांसचतुरःतनःपोपकाद
शहेहाःसीउपसयेनग्रहस्यकमान्या

उ. मनसाविषवधायावोवष्टीवपद
ष्ठीवनके दिवरात्रिंदिवाहर्दिवनतोद्या
यीभावः सहरजसासहरजसं सातत्त
त्पुरुषः निश्चितं श्रेयः निःश्रेयसम् त
नः षष्ठीसमासः पुरुषस्यायुः पुरुषा
युषं जातादयउक्षाणः समानाधिकर
णाः जातउक्षा जातोक्षः महानुक्षा
महोक्षः वृद्धउक्षा वृद्धोक्षः नतेषांयो
भावाः शुनः समीपमुपशुनं ततः सम
मीतत्पुरुषः गोष्ठे श्वा इव गोष्ठश्वः च
तुर्थीचप्रकरणेन्यपाभ्यामुपसंख्याने
चतस्रश्चप्रकरणेचितपरेभ्यामाम
पसंख्यानेकर्तव्यं विचनवरः उपचन
रः बलवदित्ति मल्पराजाभ्यां वेतिवक्त
व्यं मल्पवर्चसम् राजवर्चसं ब्रह्मः स
वैश्रुत्यपहणोहृदार्थे ग्रहर्ग्रहणोहेहा
र्थौःश्रुव्यो किमर्थनेहेहार्थमितिनपु
नस्तत्पुरुषार्थमपिस्यात् तत्पुरुषा।
भावाचहिराश्चेतत्पुरुषादितत्पुरुषोति
स्याद्वकोपतेभ्यः ग्रहणवचनानर्थक्यंवा
क्षकेवोदेवेतिनियमवचनं ग्रह
वचनमनर्थकं किंकारणं ग्रहणात्वो

श्री
महा
भा
१९८

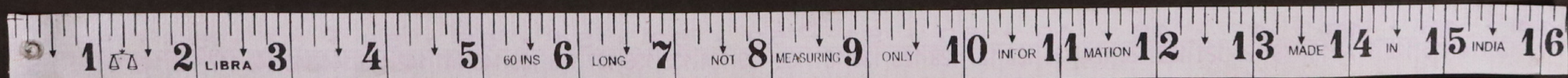
देवेतिनियमार्थं भविष्यति अनसंता
अनसंतान्नपुंसकात् छन्दसिवेतिवक्त
व्यं ब्रह्मसमं देवच्छन्दसं देवच्छन्दः वक्त्री
हे) किमर्थं षष्ठप्रथमयोर्नरक्रियतेनव द
च प्रकृतः सोनुवर्तते अत उत्तरं पठति
षष्ठप्रथमयोर्नरकरणमनेनोदात्तार्थम्
षष्ठप्रथमयोर्नरक्रियते अनेनोदात्तार्थ
म् अनेनोदात्ताः प्रयोजयेति चक्रस
कथीचक्रसकथीति द्विविधोत्किम
र्थं मूर्भ्नः षष्ठप्रथमयोर्नरक्रियते नटच
प्रकृतः सोनुवर्तते मूर्भ्ग्रहणवचनेन अ
नेनोदात्तार्थमितिचेत् द्विमूर्धः त्रिमूर्धः अ
प्रधानग्रहणप्रिप्रधानग्रहणोग्रहणाम
पि प्रधानग्रहणोग्रहणेकर्तव्ये प्रधाने
यास्पणीतिवक्तव्यं इह माभूत कल्या
णीपंचमीयस्यपक्षस्य कल्याणपंचमी
कः पक्षइति अथेहकथं भवितव्यं
कल्याणीपंचमीअस्यांरात्रीणां कल्या
णीपंचमारात्रय इति भवितव्यंरात्रयोप्र
प्रधाने नेतनत्वत्सउपसंख्यानेनेकर्तनेर
त्रउपसंख्यानं कर्तव्यं प्रधानेवाः स्वा
नेवाः केदसिचनेनरूपसंख्यानेकर्त

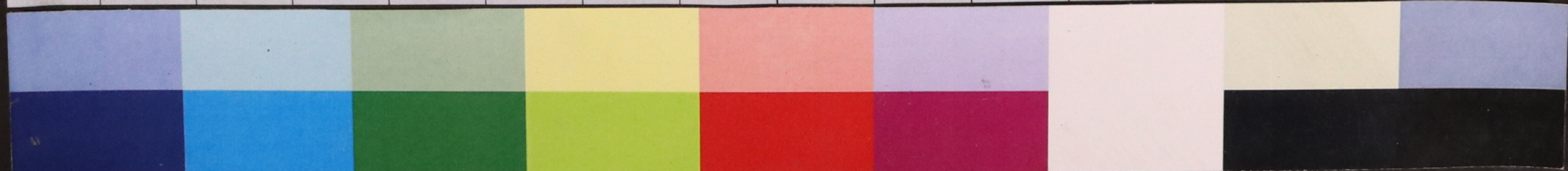

यो वृद्धामिनेत्राः सोमनेत्राः मासाद्
ति प्रत्ययपूर्वपदाट्ठञिति। मासाद्भृति
प्रत्ययपूर्वपदाट्ठञ्विधेयः पंचकमासि
कः दशकमासिकः षट्कमासिकः अ
जनासि त्वरावराश्वोत्कमकवाः त्वर।
णाशितिनाअर्चनानाअहिनाइतिनेग
माः शितिनाः अर्चनानाः अहिनाः उ
पसर्गाश्च वेर्ग्रोविकलव्याः विग्रः वेः श्वोव
कव्याः अविबोदेशोवकव्याः विखः
कथमोः कथमोलडि स्त्रीग्रहणं कर्त्तव्य।
सः अनडि स्त्रीग्रहणं कर्त्तव्यं इहमाभू
त् महेश्वाः पञ्चाश्वा इति गोपस्य इ गोप
स्यास्येनदेकोनगृहणं गोपस्य इत्येनदे
कोनग्रहणं कर्त्तव्यं इहमाभूत् शोभ
नागोयास्य स गोपः अगोपालिकः अगो
पालिकेत्ये भवितव्यं यदिनावदानव
गाने नहापि समीलितेन स्वगोपिरिति भवि
तव्यं अस्य गस्य कीर्तिरिति गोप इति भवि
तव्यं शेषाद्विभाषादिलचानेकशेषाना
म्याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो विधी
यते स शेषः यदन्यच्छेषः किमर्थं पुनः
शेषग्रहणं क्रियते याभ्यः प्रकृतिभ्यः

श्री
महा
भा
१९२

समासान्तो विधीयते ताभ्यः कप् माभू
दिति नैतदस्ति प्रयोजनं ये प्रतिपदं
विधीयते तत्र वत्तव्वा बाधका भविष्य
न्ति अनवकाशा विधयो बाधका भ
वन्ति सावकाशाश्च समासान्ताः कोऽव
काशः विभाषा कप् यदा न कप् सोऽव
काशः कपः प्रसंगे उभयं प्राप्नोति पर
त्वात् कप् प्राप्नोति तस्माच्छेषग्रह
णं कर्त्तव्यं किं पुनरिदं शेषग्रहणं क
बपेक्षं यस्माद्बहुव्रीहेः कप् न विहि
त इति आहोस्वित् समासान्तापेक्षं य
स्माद्बहुव्रीहेः समासान्तो न विहित
इति किं चातः यदि कबपेक्षं अनृचः
बह्वृचः अत्रापि प्राप्नोति अथ समा
सान्तापेक्षं अनृक्कं साम बह्वृक्कं सू
क्तमिति न सिध्यति अस्तु कबपेक्षं
कथं अनृचो बह्वृच इति विशेषणं
तत्र कर्त्तव्यं अनृचो माणवो बह्वृचश्च
रणाख्यायामिति इह तर्हि कथं सोऽनडि
स्त्रीग्रहणं चोदितं न स्मिन् कप् समा।
तोऽपि प्राप्नोति एवं तर्हि नैव कबपेक्षं
नापि समासान्तापेक्षं किं तर्हि अनेन

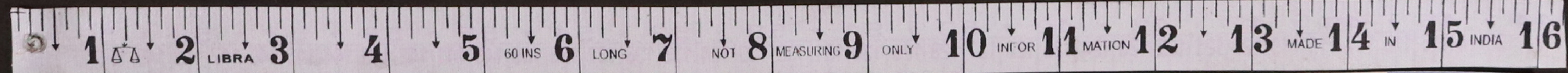

दोयोबहुव्रीह्यधिकारः सोपदानेय
नेनैव बहुव्रीह्यधिकारोयस्माद्बहुव्रीहि
समासांतो न विहितः इति कथमनृचो
बह्वृच इति वक्तव्यमेतेन न अनृचो मा
णवो बह्वृचश्चरणाख्यायामिति इयम
प्युपसर्जनदीर्घत्वेवइयमप्यु
पसर्जनदीर्घत्वेनवक्तव्या बह्वृचः श्र
पस्मान्बह्वृच्यसीत्यविद्यमानश्रेय
सीश्रेवबहुवचनात्सिद्धं एवं ज्ञापकावेवभव
तिर्यश्चैवबहुव्रीहौ एववचनमिति ॥
इति श्रीभगवत्पतंजलिमुनिविरचि
ते व्याकरणमहाभाष्ये पंचमस्याध्याय
स्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकं ॥ ॥
पंचमोध्यायः समाप्तः एकाचो द्वे प्र
थमस्य एकाच इति किमर्थं बहुव्री
हिः एकः अच् यस्मिन्सोयमेका
च् एकाच इति अथ हि सति तत्पुरुषो
ऽयं समानाधिकरणः एकः अच्
एकाच् एकाच इति किंचातः यदि ब
हुव्रीहिः सिद्धं पपाच पपाठ इयाय
आरेतिन सिध्यति अथ तत्पुरुषः
समानाधिकरणः सिद्धं इयाय आरे।

श्री
महा
भा
१८३

ति पपाच पपाठेति न सिध्यति अथ उत
देण्ठति एकाचो द्वे प्रथमस्येति बहुव्री
हिर्निर्देशः एकाचो द्वे प्रथमस्येति बहु
व्रीहिनिर्देशो यं एकवर्णेषु च कथं
एकवर्णेषु पदेशिवद्वचनात् व्यपदेशि
वदेकस्मिन्कार्यं भवतीति एवमेकव
र्णेषु द्विर्वचनं भविष्यति एकाचो द्वे
भवतीत्युच्यते तत्र न स्यात् एकस्ये
काचो द्वे भवत इति वद्पानिलिटिया
तोरनभ्यासस्येति न धातोरेकाचः
इति विज्ञायते यदि धातोरेकाचः सि
द्धं पपाच पपाठ जजागार जुहुवी
षिवतीति न सिद्ध्यति धातोरितिनेष
एकाच् समानाधिकरणा षष्ठी धातो
रेकाच इति किं तर्हि अवयवयोगेषा
षष्ठी धातोरवयव एकाच् अवयव इति।
यद्यवयवयोगा षष्ठी सिद्धं जजाग
र जुहुवीषिवति पपाच पपाठ इति
न सिध्यति एषोपि द्विवर्णपदेशिव
द्भावेन धातोरेकाजवयव इति भ
वति एकाचो द्वे प्रथमस्येत्युच्यते

तेनयथैवप्रथमस्याप्रथमस्याप्तितत्रैवद्विर्वच
नंस्यात् जजागार पुपुत्रीयिषतीति पपाच
पपाठेत्यत्रनस्यात् प्रथमेनैवचाप्रथमतेकि
म् व्यपदेशिवद्वचनादित्येव सतिहिव्यपदेशि
वद्भावेवक्तव्यः नवक्तव्यः उक्तंवाकिमुक्तं न
व्यपदेशिवद्वचनमेकाचोद्वेप्रथमार्थं ष
ष्ठेचादेशसंप्रत्ययार्थं नैषदोषः अवचना।
ल्लोकविज्ञानात्सिद्धमिति योगविभागो।
वाप्रथमवायोगविभागः करिष्यते एका
चोद्वेभवतः किमर्थोयोगविभागः एक
ज्मात्रस्यद्विर्वचनार्थः एकाज्मात्रस्यद्विर्वे
चनंयथास्यात् इयाय पपाच ततःप्रथ
मस्यप्रथमस्यैकाचोद्वेभवतइति इदमि।
दानींकिमर्थं नियमार्थं यत्रप्रथमस्याप्र
थमस्याप्तितत्रप्रथमस्यैवयथैकाचोद्विर्वच
नं यथास्यात् अप्रथमस्यमाभूदिति जा।
जागार पुपुत्रीयिषतीति एकाचोवयवैक
चूनादप्यवयवानांद्विर्वचनप्रसंगः एका।
चः अवयवैकाचूनादवयवानामपिद्विर्व।
चनंप्राप्नोति नैनिजत्ति निनेजेत्यत्रनिज।
ष्टाद्देष्येकाच इजाद्देरपिइकारोपिनिश

श्री
महा.
भा.
१९४

ष्टोपितत्रनिजष्टास्याद्विर्वचनेसिद्धंरूपं।
दोषाश्चनसंतिइजष्टास्यद्विर्वचनेरूपंन
सिध्यति दोषा अपिनसंति इकारस्य।
द्विर्वचनेरूपंनसिध्यति दोषाश्चभवंति।
निकारस्यद्विर्वचनेभवेद्रूपंसिद्धं दोषा।
स्तुभवंतिनिनकोदोषः तत्रत्वस्यवचने नभ
ञ्जस्भावोवक्तव्यः अनेनिज्ःपर्यवेविषः
अभ्यस्तात्झेर्जुस्भवतीतिजुस्भावोन।
प्राप्नोतिजकारेणव्यवहितत्वात् स्वरच।
स्वरश्चनसिध्यति नेनिजति यत्पर्यवेवि
षतिअभ्यस्तानामादिरुदात्तोभवतीत्यजा।
दौलसार्वधातुकइत्येषस्वरोनप्राप्नोतिअव्य
वः अवसानेपिनसिद्ध्यति नेनिजतिपर्य।
विवेविषतिअभ्यस्तानामादिरुदात्तोनप्राप्नो।
ति नुंप्रतिषेधः नुंप्रतिषेधश्चनसिध्यति
नेनिजत्पर्यवेविषत् नाभ्यस्ताच्छतुरिति
नुंप्रतिषेधोनप्राप्नोतिजकारेणव्यवधानात्
शास्त्रहानिश्चशास्त्रहानिश्चभवति समुदा
येकाचः शास्त्रहीयतेसिद्धंतत्समुदाये
कत्वाच्छास्त्रहानेः सिद्धमेतत्कथम् तत्स
मुदायेकाचताकिमिदंतत्समुदायेकाच
त्वादितितस्यसमुदायः तत्समुदायः एका

न्भावः एकाजनन्वम् तत्समुदायस्यैकाच
त्वम् तत्समुदायैकाचत्वेन तत्समुदायैकाच
त्वादितितत्समुदायैकाचो द्विर्वचनेनभव
तीति कृतयत्नेप्यसमाधानः एवं हि णाम्म
हीनेभवति ननु च समुदायैकाचोपि द्विर्वचने
क्रियमाणेवैकाचः शास्त्रं हीयते नहीयते
किं कारणम् अवयवैकाच्त्वात् समुदाय
स्य अवयवात्मकः समुदायः अभ्यंतरो हि स
मुदायेवयवः तद्यथा वृक्षः प्रचलन् सहा
वयवैः प्रचलति तत्र बहुव्रीहिनिर्देशेन का
र्य्या द्विर्वचनमन्यपदार्थत्वात् तत्र बहुव्रीहि
निर्देशेन कस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति तद्यथा आ
टतः आटः किं कारणम् अन्यपदार्थत्वात् अ
न्यपदार्थे हि बहुव्रीहिर्वर्त्तते तेन पदेनान्यस्य
तस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति तद्यथा चित्रगुरा
नीयतामिति यस्य ता गावो भवंति स आनीयते
न गावः सिद्धं तत्र तस्य विज्ञानात् पाणि
नेर्यथा लोके सिद्धमेतत् कथं तत्र तस्य वि
ज्ञानेन भगवतः पाणिनेराचार्यस्य भवति य
था लोके यद्यप्युक्तं भवति स समानय लोहि
तोष्णीषाः प्रचरंतीति तत्र य आनीयते तत्र
णश्च प्रचरंति एवमिहापि अयस्माद्द्विर्व

श्री० महा० भा० १५५

नमारभ्यते किं तेष्वस्थाने भवति आहोस्वि
द्विप्रयोग इति कश्चात्र विशेषः स्थाने द्विर्व
चने णिलोपवचने समुदायादेशत्वात् स्था
ने द्विर्वचने णिलोपो वक्तव्यः आटिटत् आ
शिशत् किं कारणं समुदायादेशत्वात्
समुदायस्य समुदाय आदेशः तत्र सं प्रमुग्ध
त्वात् कृतिप्रत्ययसमुदायस्य नष्टः स णिर्भ
वतेत णेरनिटीति णिलोपो न प्राप्नोति इ
दमिह संप्रधार्यम् द्विर्वचनं क्रियतां णिलो
प इति किमत्र कर्त्तव्यम् परत्वाण्णिलोपः
नित्यं द्विर्वचनं कृतेपि णिलोपे प्राप्नोत्यकृते
पि अनित्यं द्विर्वचनं अन्यस्य कृते लोपे प्राप्नो
त्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिरनि
त्यः तत्र कृते णिलोपे द्विर्वचने च निरूपानिदे
शो द्विर्वचने द्विप्रयोगे तु द्विरेव द्विराहत इ
ति कृतेपि द्विर्वचने तस्य सिद्धो लोपः टिः टि
इति तत्र पुनर्णिलोपो न सिध्यति यत्र सत्य
डुं तद्द्विर्वचने यत्र सत्यउः त्वस्य द्विर्वचने चोय
न्नतदिहापि पोत्स्यम् किं पुनस्तत् सत्यउं
त्वस्य चेदृशः सत्यतिटः दीर्घं कृत्वं संप्रसार
णोघत्वमधिकस्य द्विर्वचनात् समुदायादे
शत्वं संप्राप्त्यमाह श्वेद्रूपस्य सनंतेयउं नेव

जिवेसतिजेव मानइत्यभ्यासाह्वानोचेवंतंवसि
ष्यतिद्विष्प्रयोगेतस्यपक्षाहोद्वियन्नइति।
सिद्धमद्विष्प्रयोगेद्विर्वचनमितिचेस्साकारष।
कारादेशत्ववचनंलिटि नेमुः सेदेइत्यादेशोद्वि
रा ह्रत्वपत्वंनसिद्ध्यतीति वक्तव्यम् स्थानेश
ब्रांनरंविधीयतइतिसिद्धम् लिटिसिद्धस्त
त्रादेशोभरहानइतिप्रतिसमाधानम् ऊद्रवने।
यनलोपेद्विष्प्रयोगेसपत्वशाह्रपकाव द्विरा
ह्रत्रइतयइत्वकिइडागमोवक्तव्यः वेभिद्विता
वेभिदितमपकारवउपदेशोव्रदातादितीट्प्र
तिषेधः प्राप्नोतिस्थानेपुनद्विर्वचनेसतिसमु
दायस्यसमुद्रायस्यादेशः नत्रसंप्रमुग्धत्वा
न्यक्तेतिप्रत्ययसमुदायस्यनष्टः सभवति।
यपकाश्च उपदेशोव्रदात्तः द्विष्प्रयोगेचापि
द्विर्वचनेसति नदोषः पकारान्रहणेनांग
विशेषयिष्यामः पकाचौंगादितिनत्वचप।
कैकमप्यत्रांगंसमदायेयावाकायदिसमा।
सिस्तयांगसंज्ञाभविष्यतिकृतयत्नत शा।
स्त्राहानेः पवंहिशास्त्रमहीनंभवति इउदीर्घ
त्वप्रतिषेधश्च इउः दीर्घत्वस्यचप्रतिषेधोव।
क्तव्यः जरीगृहीताजरीगृहीतम् ग्रहोलि
टिदीर्घइतिदीर्घत्वंप्राप्नोति स्थानेपुनर्द्वि

र्वचलेसतिनदोषः समुदायस्यसमुदाय।
स्यादेशः नत्रसंप्रमुग्धत्वान्यक्तेतिप्रतियसमु
दायस्यनष्टः सग्रहिर्भवतिद्विष्प्रयोगेचापि
द्विर्वचनेसतिनदोषः ग्रहिणांगंविशेषवि।
ष्यामः ग्रहेरंगादितिनत्वचैकैकमप्यत्रांगं
समुदायेयावाकायदिसमांसिस्तयांगसंज्ञा
कृतयत्नत शास्त्राहानेः पवंहिशास्त्रमही
नंभवति पदादिविधिप्रतिषेधश्च पदादि
लक्षणस्यचविधेः प्रतिषेधोवक्तव्यः सिष
च स्वस्ताय सान्पदाद्योरितिषत्वप्रतिषेधः
प्राप्नोति स्थानेपुनद्विर्वचनेसतिनदोषः
समुदायस्यादेशः अत्रसंप्रमगधत्वान्यक्ता
तिप्रतिपसमुदायस्यनष्टः सपदादिर्भव।
ति द्विष्प्रयोगेचापिद्विर्वचनेसतिनदोषः
स्वपतिइ-भ्योपापदंविशेषयिष्यामः स्वपति
इ विधिस्तदादिसर्वतेच नत्वचैकैकस्मा
प्यत्रतिइविधिः समुदायेवाकापरिसमा
सिस्तयापदसंज्ञाकृतयत्नत शास्त्राहानेः
पवंहिशास्त्रमहोनंभवतितावेवसप्रति।
ज्ञेयोततः परोसैवंचप्रकृतिरायास्यादि
ग्रहणंचकृतम् समुदायपदत्वमेनेन
च अजादेर्द्वितीयस्यद्वितीयस्येतिप्रवचन

मज्जादेरितिकर्मधारयान्वामीद्वितीयस्ये
तिशकामकर्त्तुम् कथम् अजादेरितिनै
षावहुव्रीहिः षष्ठीअजूथारिर्यस्यअजादिःअ
जादेरितिकिंनहिकर्मधारयात्यवमी अ·
ग्रादिः अजादिः अजादेः परस्येतिनञोन्तरे·
णद्वितीयग्रहणं द्वितीयस्यैवभविष्यति द्वि
तीयद्विर्वचनेप्रथमनिवृत्तिःप्राप्तत्वात् द्वि
तीयस्यद्विर्वचनेप्रथमनिवृत्तिःप्राप्तत्वात् द्वि
तीयस्यद्विवचनेप्रथमस्याचोनिवृत्तिर्वक्तव्या
अटिटिषति अशिशिषतीति किंकारणं·
प्राप्तत्वात् प्राप्नोतिएकाचोद्विप्रथमस्ये
ति नन्वचद्वितीयद्विर्वचनंप्रथमद्विर्वचनेन
बाध्यतेकथमन्यस्योच्यमानमन्यस्यबाध
कंस्यात् असतिखल्वपिसंभवेबाधनंभ
वतिअस्तिचखल्वपिसंभवेयदुभयंस्यात्
नवाप्रथमविज्ञानेहिद्वितीयाप्राप्तिर्द्वि·
तीयत्वात् नवावक्तव्यम् प्रथमविज्ञाने
हिद्वितीयस्याप्राप्तिः किंकारणम् अद्वि
तीयत्वात् नहीदानींप्रथमद्विर्वचनेकृ
तेद्वितीयोद्वितीयोभवतिकस्तर्हितृतीयः
तद्यथाद्वयोरासीनयोस्तृतीयउपजायमा
नेनद्वितीयस्तदाद्वितीयोभवतिकस्तर्हि

प्री·
म·हा·
भा·
१५७

तृतीयः नहांकिंविद्यतेअकृतेद्विर्वचनेयो
द्वितीयस्तस्यभवितव्यमितिकिंनर्हिकृतेद्वि
र्वचनेयोद्वितीयस्तस्यभविष्यतिअनारंभस
ममेवस्यात् अटेः प्रथमस्यद्विर्वचनेहला
दिशेषः द्वितीयस्यद्विर्वचनेहलादिशेषः
त्रयाणामकाराणांपररूपमअटिषतीत्ये
तद्रूपंस्यात् नानारंभसमर्थैः प्रथम·
स्यद्विर्वचनमहलादिशेषत्वम् द्वितीय
स्यद्विर्वचनेहलादिशेषः इत्वमद्वयोरिका
रयोस्सवर्णदीर्घत्वम् अभ्यासस्यासवर्णे
इतीयजादेशः इयटिषतीत्येतद्रूपंस्यात्
उर्णोञ्च उवोर्णिषतीतिनाविप्रायोगस्य
प्रतिपत्तिर्भवितुमर्हतीति यदावादिविकारे
लोत्वविकाराभावः यथावाअदिविका
रेअलोत्वविधिर्नप्राप्नोति एवंद्वितीयद्वि
र्वचनेप्रथमद्विर्वचनंनभविष्यति विष·
मउपन्यासः नाप्राप्तेअलोत्वविधावादि
विधिरारभ्यतेसतस्यबाधकोभविष्यतिइद
मपिएवंजातीयकमेवनाप्राप्तेप्रथमद्विर्व
चनेद्वितीयद्विर्वचनमारभ्यतेतद्बाधकंभवि
ष्यतियदप्युच्यतेअसतिखल्वपिसंभवेबा·
धनंभविष्यति अस्तिचसंभवेयदुभयंस्या

न सत्यपि संभवे बाधनं भवति तद्यथा दधि ब्रा
ह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्य
पि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भ
वति एवमिहापि द्वितीयद्विर्वचनेन सत्यपि
संभवे प्रथमद्विर्वचनं बाध्यते तत्र पूर्व
स्याचो निवृत्तौ व्यञ्जनस्यानिवृत्तिर्वक्तव्या
प्रदिदिषति प्रशिशिषति यथैवाचो नि
वृत्तिर्भवत्येवं व्यञ्जनस्यापि निवृत्तिः प्रा
प्नोति तत्र पूर्वनिवृत्तौ व्यञ्जनानिवृत्तिरशा
सनात्पूर्वस्य तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यञ्जन
स्यानिवृत्तिः सिद्धा कुतः आशासनात्पूर्व
स्य नेह वयं पूर्वस्य प्रतिषेधं शिष्मः किं तर्हि
द्विर्वचनमारभामहे व्यञ्जनानि पुनर्नटभा
र्यावद्भवन्ति तद्यथा नटानां स्त्रियो रङ्गगता
यो यः पृच्छति कस्य यूयं कस्य यूयमिति तं
तं तव तवेत्याहुः एवं व्यञ्जनान्यपि यस्य यस्या
चः कार्यमुच्यते तं तं भजन्ते नेन्द्रादिप्रतिषे
धाच्च यस्माच्च नेन्द्राः संयोगादय इति प्रति
षेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न पूर्वनिवृत्तौ
व्यञ्जनस्यानिवृत्तिर्भवतीति तत्र द्वितीयाभा
वे प्रथमद्विर्वचनप्रतिषिद्धत्वात् तत्र द्विती
यस्याचः अभावे प्रथमस्य द्विर्वचने न प्राप्नो

श्री॰
म॰ हा॰
भा॰
१५८

ति प्राटटतः प्राटः किंकारणं प्रतिषिद्धत्वात्
प्राजादेर्द्वितीयस्येति प्रतिषेधात् सति तस्मि
न्प्रतिषेधः सति द्वितीयस्य द्विर्वचने प्रथम
स्य प्रतिषेधो वक्तव्यः सति तस्मिन्प्रतिषेध इ
ति चेद्धलादिशेषे दोषः सति तस्मिन्प्रतिषे
ध इति चेत् हलादिशेषे दोषो भवति हला
दिशेषेऽपि सत्यपि तस्य लोपः स्यात् इहैव
स्यात् पपाच पपाठ इह न स्यात् प्राटिटः प्रा
टिटि लोकवद्धलादिशेषे लोकवद्धला
दिशेषे सिद्धम् तद्यथा लोके ईश्वर आज्ञाप
यति ग्रामाद्ग्रामान्मनुष्या आनीयन्ताम् प्रा
क्तरां ग्रामेभ्यो ब्राह्मणा इति ये तत्र ग्रामे
ब्राह्मणा न संनितनः कस्मान्नयनं भवति
यद्यात्र कश्चिदपि ब्राह्मणः सन्सर्वस्याति
वर्तको भवति एवमिहापि कश्चिदपि हन्
प्राद्यः सन्सर्वत्रानानयस्य निवर्तको भवि
ति कश्चिदन्यत्र लोप इति चेद्द्विर्वचनम् क
श्चिदन्यत्र लोप इति चेन्न द्विर्वचनमप्येवं प्राप्नो
ति द्विर्वचनेऽपि कश्चिदपि द्वितीयः सन्सर्वत्र
प्रथमस्य निवर्तकः स्यात् तस्मादन्यस्मिन्
तस्मिन्प्रतिषेध इति चेत् नतु लोके सति त
स्मिन्प्रतिषेध इति चेद्धलादिशेषदोष इति

प्रतिविधास्यते हलादिशेषेणेन्द्रः संयोगा।
किमर्थमिदमुच्यते न्द्रे द्विर्वचनप्रसंगस्त
त्रान्द्राणां प्रतिषेधः इन्द्रेः एकाचः द्विर्वच।
नं प्राप्नोति नन्द्राणां संयोगादीनां प्रतिषे।
ध उच्यते ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य ईर्ष्यतेस्तृतीय
स्य द्वे भवत इति वक्तव्यम् केचित्तावदाहुः
अवइतिरीर्ष्यिषिषति अपर आहुः व्यंजन।
स्येति ईर्ष्यिषिषतीति कंड्वादीनां च तृतीय।
स्य द्वे भवत इति वक्तव्यम् कंडूयियिषति
अपर आहुः व्यंजनस्येतिरूयिषियिषतीति
कंड्वादीनां च तृतीयस्य द्वे भवत इति वक्तव्य
म् कंडूयियिषति असूयियिषति नामधा।
तूनां तृतीयस्य द्वे भवत इति वक्तव्यम् अश्वी
यियिषति अशिश्वीयिषति अपर आहुः
यथेष्टं नामधातुषु पुत्रीयियिषति पुत्रीयि
यितिषति त्रीयिषतीपुपुत्रीयिषति पूर्वाभ्या
सः पूर्वाभ्यास इत्युच्यते कस्य पूर्वः अभ्यास।
स्तो भवति द्वे इति वर्तते द्वयोरिति भवितव्यं
सन हि यथानिर्देशः कर्तव्यः अर्थाद्विभ।
क्तिपरिणामो भविष्यति तद्यथा उष्मानिदे
वदत्तस्य गृहात् इमां अद्य यथेनम् देवदत्त
मित्यगम्यते देवदत्तस्य गावो श्वा हिरण्य

श्री॰
महा॰
भा॰
१९९

म् आद्यो वैयवेयः देवदत्त इति गम्यते षष्ठ्यां
षष्ठी निर्दिष्टा निर्दिष्टस्य दर्थो द्वितीयानिर्दिष्टे
प्रथमानिर्दिष्टं च भवति एवमिहापि षष्ठ्य
प्रथमानिर्दिष्टस्य दर्थो षष्ठीनिर्दिष्टं भविष्य।
ति उभे अभ्यस्तम् अभ्यस्तसंज्ञायां सहवच।
नम् अभ्यस्तसंज्ञायां सहग्रहणं कर्तव्यम्
उभे अभ्यस्तं सहेति वक्तव्यम् किं प्रयोजन
म् प्रत्युदात्तत्वे पृथगप्रसंगार्थम् आद्युदात्तत्वं
सहभूतयोर्यथा स्यात् एकैकस्यामा भूदिति
यस्मिन्नेवाभ्यस्तकार्ये दोषस्तदेव पठितम्
अनुदात्ते पदमेकवर्जमिति नास्ति यौगप।
द्यसंभव इति पर्यायः तर्हि प्रसज्येत पर्यायस्य
पूर्वस्य तावत्पदरूपेणाव हितत्वाच्च भवि
ष्यति परस्य तर्हि स्यादिति अत्राप्याचार्यप्रवृ
त्तिर्ज्ञापयति न परस्य भवतीति यदयं बिभेत्या
दीनां पिति प्रत्यये पूर्वं उदात्तं भवतीत्याह ए
वमपि व्यवधानात्त पूर्वस्य ज्ञापकात् परस्य।
उच्यते चेदभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवतीति।
तत्र सपदोषः पर्यायः प्रसज्यतेन स्यात् सह
ग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यम् उभे ग्रहणं क्रियते
तत्सहार्थं भविष्यति अस्त्यन्यदुभेग्रहणस्य
प्रयोजनम् किमुभेग्रहणं संतिनिर्देशा

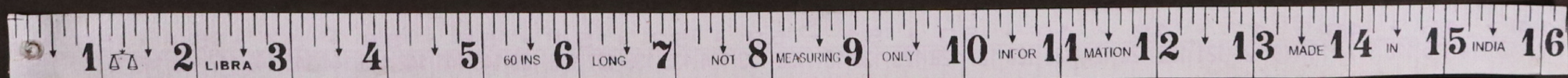
ॐ अन्तरेणाप्यमेग्रकालं प्रकल्प्यमः संनिनि
र्देशः कथमन्तरेण निवर्तनेनेदं न हि प्रयोजनम्
यत्र उभे षष्ठ्यौ पेषु येनेनष्टाभ्यासंज्ञायथा
स्यात् इह मा भूत् नईमनिर्देशेन उपनपेत्सन
पेक्ष्यति किंच स्यात् अश्वावोतुमप्रतिषेधः
जस्भावइत्येते विषयः प्रसज्येत् अश्वावे
नावद्र्देषः समसेयोगविभागः करिष्यते
इदमस्ति ग्रदभ्यस्तादिति ततआत्मनेपदेषु
आत्मनेपदेषु चाऽइति अन्तरङ्गश्च भयोर्यो
गयोश्शेषः यदप्युच्यते उप्रतिषेध इति प
कादेशे कृते व्यपवर्गाभावान्न भविष्यति इ
हमिकहेयार्थम् पकादेशः क्रियतां उप्र
तिषेध इति किमत्रकर्तव्यो परत्वात् उप्रतिषेधः
नित्यपकादेशः कृते पि उप्रतिषेधे नित्यप
कादेशः कृते पि उप्रतिषेधेप्राप्नोति अकृते
पि प्राप्नोति पकादेशोपि नित्यः अन्यस्य कृते
उप्रतिषेधे प्राप्नोत्यन्यस्य कृते शा अन्तरस्य
च प्राप्नुवविधिरनित्यो भवति अन्तरङ्गस्ता
र्हि पकादेशः कोन्तरंगतावर्णाश्रयत्वात् एका
देशः विधिविषयेत उप्रतिषेधः विधिस्तुसमः
सर्वनामस्थाने प्राकृ सर्वनामस्थानेत्य।
न्ते वैकादेशः नज्ञानरंगन्नादेकादेशः पकादे

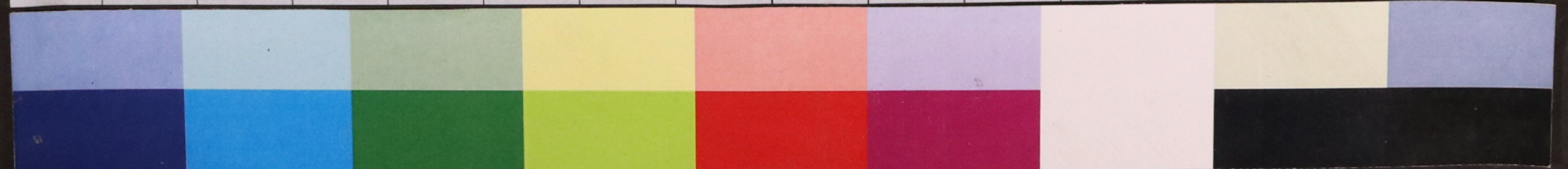
शे कृते व्यपवर्गाभावादेव उप्रतिषेधो न भ
विष्यति यदप्युच्यते जस्भाव इति पकादे।
शे कृते व्यपवर्गाभावादेव न भविष्यति प।
कादेश इत्युच्यते केन वा एकादेशः अतिना।
नात्रीतिभावः प्राप्नोति किं कारणम् जस्भा
वेन बाध्यते नात्र जस्भावः प्राप्नोति किं का
रणम् शापाव्यवहितत्वात् पकादेशे कृते
नास्ति व्यवधानम् पकादेशः पूर्वविधौ स्था।
निवद्भवतीति व्यवधानमेव किं पुनः कारणं
निमित्तवानेनैरेकादेशेनावस्थानीदत्ते नच
न्तस्तावन्त्यैव निमित्तमस्तीत्यनिभावेन भवि।
तव्यम् इहापि न हितावन्त्यैव निमित्तमस्तीत्य
निभावः स्यात् अन्येनेतिजः पर्यपे विशेति अ।
स्त्यंनिभावे कृते स्थानिवद्भावाजिग्रहणे
न ग्रहणाज्जस्भावो भविष्यति अथवायद्य।
पि च निमित्तवाने निरयेत स्पजस्भावोपवादः
नचापवादविषयमुत्सर्गोभिनिविशते पूर्वे ह्य
पवादा अभिनिविशन्ति पश्चादुत्सर्गाः प्रकल्प्य
वापवादविषयं ततउत्सर्गोभिनिविशते न त
नावद्धकदाचिदत्रिभावो भवति अपवादं जस्
भावं प्रतीक्षते नावल्लापिकाविदभ्यस्तानां।
केश्यानेनर्पमस्ति सर्वत्रविकारव्यवधानम्

नेनानेनावर्णविकारेणानाशः प्रतीयतः क
चित्सका कश्चित्कल्नाक्काविदेकादेशेनस
यथैवसकलकोप्रतीयते एवमेकादेशमा
पिप्रतीयते एवंतर्हीदर्शयेद्व्यपदेशं सदः
चार्येनव्यपदिशतिकिंस्यानिवद्भावंस्यो ।
निवद्भावंस्यानिवद्भावाद्भावयानेत्ववया
नात्रसिध्यतिएवंविधेभ्यानिवद्भावः नवा
येएवंध्यविधिः एवंस्मादपिविधिः एवंवि
धिः नदेतदस्तिप्रयोजनेउभयग्रहणांसहा ।
र्थेविज्ञास्यते कथंकृत्वैकेकस्याभ्यस्तसं ।
ज्ञाभवति प्रत्येकंवाक्यपरिसमाप्तिर्दृ
ष्टेति तद्यथावृद्धिगुणसंज्ञेप्रत्येकंभवतः
नचायमप्यस्तिदृष्टान्तः समुदायेवाक्य
परिसमाप्तिः तद्यथागर्गाः शतंदण्ड्यंता
इतिअर्थिनश्चराजानोहिरण्येनभवंति
नचप्रत्येकंदण्डयतिमस्येनास्मिन् दृष्टान्ते ।
यदितत्प्रत्येकमित्युच्यते उभाविमस्य
हणंकर्त्तव्यं प्रत्येकमनेनप्रत्येकमि ।
तिवचनंप्रत्येकंगुणवृद्धिसंज्ञेभवतः अ
स्थापितार्थः सहग्रहणेन जक्षित्यादयः
जक्षित्यादिषुसमग्रहणं वेवीत्यर्थं जक्षि
त्यादिषुसमग्रहणंकर्त्तव्यं समजक्षित्या ।

श्री
महा
भा॰
२०१

दयोभ्यस्तसंज्ञाभवंतीति वक्तव्यं किंप्र
योजनंवेवीत्यर्थं वेवीतेरभ्यस्तसंज्ञाय ।
थास्यात् वोच्यते अपरिगणनेवाग्र ।
णानत्वातनर्थः परिगणनेन अस्या
ग्रहणानादभ्यस्तसंज्ञा इहापितर्हिप्राप्नो
ति आङः शासु अस्तअभ्यस्तकार्य
णिकस्मान्नभवंति भूयिष्ठानिपरस्मै ।
पदेषु आत्मनेपदीचायंस्वरस्तर्हिप्रा ।
प्नोतियश्चाप्यभ्यस्तकार्यमात्मनेपदेषु ।
स्वरः तत्राप्यसत्यानुदात्तेत्कृतेनास्ति ।
विशेषः यान्स्वरेणवाउदात्तत्वेसति
अभ्यस्तस्वरेणवा षमिवशीकेत्कादेशो
दृष्टानुविधिश्छन्दसिभवति वर्करी
तमभ्यस्तमेवहूरः स्तर्हिप्राप्नोतिअभ्य ।
अभ्यस्तकार्याणिकस्मान्नभवंति भू ।
यिष्ठानिपरस्मैपदेषुआत्मनेपदीचाय
स्वरस्तर्हिप्राप्नोति यश्चाप्यभ्यस्तकार्य
मात्मनेपदेषुस्वरः आन्दिहारितिप्रति
षेधवचनसामर्थ्यान्नभविष्यति अथ
वासमैवेमयातवः एतेतजक्षत्अभ्यस्त
संज्ञाभवतिइत्यादयश्चषट् जक्षित्यद ।
यः षट् तजादीनाम तजादिषुकंदः य

त्ययग्रहणं तनादिषु कृतः प्रत्ययग्रह
णं कर्तव्यं कृदसित नादीनां दीर्घो भव
तीति वक्तव्यं प्रत्ययग्रहणं च कर्तव्यं अ
स्मिंश्च प्रत्यय इति वक्तव्यं इह माभूत् ता
नोतेश शक्लाऽतनुहीत् अनादेशोऽताः पा
दिगतत्वात् अनादेशो वा पुनः कृदसिद्धी
र्घत्वं स्यात् अतः अपरि...तत्वात्
न हि कृदीतः दीर्घत्वं स्यात् परिगणनेष्व
कर्तव्यं किं कारणमन्येषामपि दर्श
नात् येषामपि दर्शनात् दीर्घत्वं नारभ्यते।
तेषामपि कृदसिद्धी दीर्घत्वं दृश्यते न यथा
पुरुषः नायक इति अनेकान्ताश्च येषा
मप्यारभ्यते तेषामपि नैकान्ता यस्मि।
न्नेव प्रत्यये दीर्घत्वं दृश्यते तस्मिन्नेव दी
र्घत्वं दृश्यते न यथा उकः श्यापारमाल
हालः उकश्यापारमसमहाल इति वा।
लिटि योनो यातोरिति किमर्थं इह च
केनेन दसिप्रयोजनं लिटीत्युच्यते न
चाग लिटं प्रपाम: प्रत्ययलक्षणेन अ
लमन्तानां लिनिजि प्रत्ययलक्षणस्य प्र
तिषेधः इदं न हि प्रयोजनं मसूवांसोवि
सृणिवरे लिटि द्विर्वचनेजागर्तेर्गीवचने

लिटि द्विर्वचनेजागर्तेर्वेति वक्तव्यं योजा
गारन्मृचः कामयन्ते योजनजागारन्मृचः
पालयन्ति अनभ्यासस्येति किमर्थं इह
वे नावव्रषमो यदीदं नावृयतेः नावाच।
अभ्यासप्रतिषेधानर्थकः कृदसिवावच
नात् अभ्यासप्रतिषेधस्यानर्थकः किं
कारणं कृदसिवावचनात् अवश्यं कृ
दसिवा इह भवति इति वक्तव्यं किं प्रयोजनं
आदित्सानामपिचिषामहे इति प्रयोजनं पिपा
चिषामहे इति प्राप्ते देवभोदाति प्रियाणि
ददाति प्रियाणि मधवे दवादाय मधवाद।
दान सनकानो वीर वहान वीरवहानं ये
यावतीचेत्यनीं कृदसेवचादेभवत इस्य।
च्यते यान ग्रहणेनापि नार्थः कस्मान्न भ
वति सस्वांसो विश्रृण्विरे इति कृदसिवा
वचनात् कृदसिवावचनेनैन सिद्धम् न
हैन ह्यावग्रहणं साभ्यासिकेति इत्य न।
वन्त मत्यासेनमनेरिति किमिय षष्ठी
आहोस्वित् सप्तमी उक्तः संदेहः सप्ता
नोनिर्देशः किंचातः यदि षष्ठी सप्तमीत
स्यादिर्वचनेन भवितव्यं अथ सप्तमीस।
न्यसोःपरनः एवं स्या द्विर्वचनेन भवितव्यं

कस्त्वत्र विशेषः सन्यङोः परत इति चेद्द्वि
र्वचनं यथादिज्ञातं सन्यङोः परत इति चेत
इटः द्विर्वचनं वक्तव्यं अटिटिषति अशि
शिषति किं पुनः कारणं न सिध्यति यथा
दिज्ञातं इटूयथादिः हेतेश्च हेतेश्च इटः द्वि
र्वचनं कर्तव्यं ईटूयथादिः जेन क्रीयते न तु च
यस्यापि सन्यङन्तस्य द्विर्वचनं तस्यापि स्था
निवद्भावस्य सिंगत इति ईदिष्यानिवद्भावात् ई
टो द्विर्वचनं न सिध्यति नैष दोषः द्विर्वचन
निमित्ते चि स्थानिवदित्युच्यते न चायं द्वि
र्वचनस्य निमित्तं यस्मिन्नपि द्विर्वचनं यस्या
पि द्विर्वचनं सर्वोसौ द्विर्वचनस्य निमित्तं भव
ति तस्मादीटो द्विर्वचने तस्माद्भाष्यामपि
इटः द्विर्वचनं वक्तव्यं यस्त्वाभयादीषानन्ते
कस्तत्रायं भवति एकाच उपदेशेनुदात्तादि
त्युपदेशा वचनमनुदात्त विशेषणं चेन्नन इ
ट इति षेधानेकाच उपदेशेनुदात्तादित्यु
पदेश वचनमनुदात्त विशेषणं चेन्न नड।
तिषेधा वक्तव्यः विभिन्नतिविकिन्न
ति द्विर्वचने कृते उपदेशेनुदात्तादेकाचः
श्रूयमाणादिति इट्प्रतिषेधान् प्राप्नोति।
यत्न तर्हि सन्यङन्तस्य सन्यङन्तस्येति चेद।

श्री
महा
भा
२-३

शेः सन्यनिटः सन्यङन्तस्येति चेत् अशि
शति अनिटः द्विर्वचनं वक्तव्यं इयक्षमा
णाभ्युभिः सजोषाः यस्यापि सन्यङो
परतो द्विर्वचनं तेनाप्यत्रावश्यमिटः अभा
वे यत्नः कार्यः किं कारणं अशो हि इति।
पदमिहि धीयते सिष्टइज्जार्शामतीति
नैवयत्नेन द्वितीयद्विर्वचनं भविष्यति अ
थवा नैन तदेषः दूषे यजेरेषकोदसावणा।
लोपः तस्यास्त न्यपदमग्रे तस्मात्सिदमग्र
जिघ्रामेस्वा नो चकः किति घ्रामेः आच्याथि।
नीरुमाणाः अजगाणाइत्येवं घ्रामे इकनीर
मख्वर स्यानिकृतनरिमपूर स्यातिघ्रामे घिा।
वारुदस्य भेषजी शिवा रुद्रस्य भेषजीति।
घ्रामे अष्ट्याशीयां वैगमानेकः पुनरयमर्थः
अध्यात्तिकामिकर्मा पवेन हि पुर्वस्य।
पुरपदेशवृत्तेन कथं पुनरन्योनाभावस्यार्थे
वर्तते कथं यजिरप्यर्थे वर्तते वहवार्था
पि धातवो भवन्तीति यच्च घ्यावपि प्रकीर
णा द्वे चापि वर्तते केषां च पतीति
ईदिष्यतीति चोदनायाः
वापि अभिवाइनोनषपीइमक
नोमतस्यावयंति कैरे निरभूत प्राडयी

ज्यावेदस्यः निर्मलीकरणोपायिकस्यपते ए
हंकुरुयादेशकुरु उन्मूदालेतिगम्यतेनिदे
पणेचापिवर्तते कदेकुरु वदेकुरु श्र
प्रमानमितः कुरुस्यापायेतिगम्यते एवंत
र्हिदीर्घकुरुप्रसारणमन्यमधिकस्यद्विर्व
चनात् दीर्घत्वं द्विर्वचनाधिकस्यनसिद्ध्य
ति चिचीषति तत्सुषतिसमुदाययस्स
मुदायस्यादेशः तत्रसंप्रसुणयाद्यात्मकृति।
प्रत्ययसमुदायस्यनहः समेनभवतितत्रा
जेतानोसतीतिष्ठजेतानोसतिदीर्घत्वमि
तिदीर्घत्वंनप्राप्नोति इदमिहसंप्रधार्यं द्वि
र्वचनेक्रियतांदीर्घत्वमितिकिमत्रकर्तव्यं
परत्वादीर्घत्वं नित्यद्विर्वचनंकृतेपिदीर्घ।
त्वंप्राप्नोति अकृतेपिप्राप्नोतिदीर्घत्वमपि।
नित्यः कृतेपिप्राप्नोति अकृतेपिप्राप्नोति
अनित्यदीर्घत्वंनहिकृतेद्विर्वचनेप्राप्नोति
किंकारणंसमुदायस्यसमुदायस्यादेशः
तत्रसंप्रसुणयात्मकृतिप्रत्ययसमुदाय
स्याजन्तानांसतीतिदीर्घत्वंनप्राप्नोतिद्वि।
र्वचनमप्यनित्यं अन्यस्यकृतेदीर्घत्वेप्राप्नो
तिन्यस्याकृतेप्राप्नोतिअन्यस्यप्राप्नुवंविधिर।
नित्योभवति उभयोरनित्ययोः परत्वादी

श्री
महा
भा
2-8

र्घत्वे यत्रहिनाकृतेद्विर्वचनेदीर्घत्वंतत्र।
सिध्यति जुहूषतिदीर्घत्वंद्विर्वचनाधि।
कस्यनसिध्यति जिघांसति जेघ्नीयते किं
कारणं समुदायस्यसमुदायस्यादेशः तत्र
संप्रसुणयात्मकृतिप्रत्ययसमुदायस्यन।
ह्रोसौहंतिर्भवति तत्राभ्यासाद्धंतिहका
रस्येतिकुत्वंप्राप्नोति कुत्वंसंप्रसारणेच।
द्विर्वचनाधिकस्यनसिध्यति जुहूषति।
जोहूयते समुदायस्यसमुदायस्यादेशः त
त्रसंप्रसुणयात्मकृतिप्रत्ययसमुदायस्य।
नह्वासौह्वयतिर्भवतितत्रह्वः संप्रसारणम
भ्यस्तस्येति संप्रसारणंनप्राप्नोति नै
षदोषः वक्ष्यतितत् ह्वः अभ्यस्तनिमित्त
स्येतिपावत्तावेदानीह्वः अभ्यस्तनिमित्त।
स्यानुत्यतेस्याप्यदोषोभवति यत्रकेयत्रहि
नाकृतेद्विर्वचनेदीर्घत्वंतत्रसिध्यति एवं।
चद्विर्वचनाधिकस्यनसिध्यति पिपत।
ति पिपत्सतिसमुदायस्यसमुदायस्यादे
शः तत्रसंप्रसुणयात्मकृतिप्रत्ययसमु
दायस्यनहः समेनभवति तत्रेणाकोह।
नरस्यप्रमुणसकारस्येतिपत्वंनप्राप्नो।
ति इदमिहसंप्रधार्यं द्विर्वचनंक्रियतांष

वमिति किमत्रकर्तव्यंसंप्रत्ताख्यवम पूर्वे।
त्रासिद्धेषत्वम सिद्धासिद्धयोश्चनास्तिसंप्र
धारणा। आश्रयोश्चाश्रयस्यविधिप्रतिषे
धः आपः अयेश्चाश्रयोयोविधिः प्राप्नोति।
सप्रतिषेधः ईषतीति ईर्न्नीतिईत्वस्यनपेत्वस
तोर्न्नसः सेकनितिकिंतस्मात् अङ्गावानम्
प्रतिषेधोऽसमभावत्वनैविषयः प्रसन्येत
न् नैषदोषः उक्तापविहाराः संज्ञाश्रयेदेस
मुदायादेशत्वात्कत्वाश्रयेवात्यपदेशश्चामि
श्रवात्समुदायेयेवकार्यंसमुदायस्यसम
दायादेशत्वात् फलाश्रयेवान्यपदेशः किं
कारणम् आमिश्रवात् आमिश्रीभूतमेवेदं
भवतितद्यथा दकवत् नयथादीनादकेसंसृ
ष्टेऽआमिश्रत्वादुत्पन्ने कियत्तसीदंकियदु
दकमितिकस्मिन्नावकाशेदीदंकस्मिन्नव
काशेवोदकमिति एवमिहाप्यामिश्रत्वान्न
ज्ञायतेकाप्रकृतिःकःप्रत्ययइति कस्मिं
श्वावकाशेप्रकृतिःकस्मिन्प्रत्ययइतिन
त्रेकोदोषः सविकल्पीतिकृत्वादीनिनमि
ध्यंतिइदमिहप्रसंप्रधार्यंकि द्विर्वचनेकिय
नो कृत्वादीनीतिकिमत्रकर्तव्यपरत्वम्
कस्मादीति सर्वत्रासिद्धेकृत्वादीनिसिद्धा

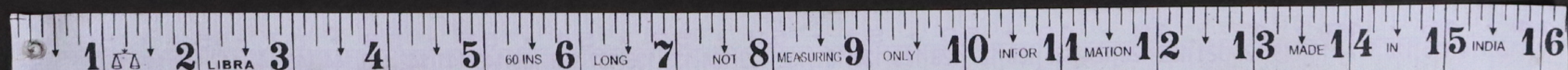
श्री·
महा·
भा·
2-4

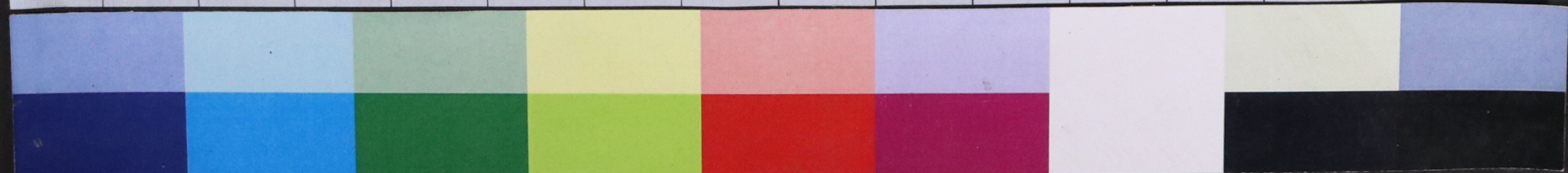
सिद्धयोश्चनास्तिसंप्रधारणा एवंतर्हिदृष्टव्या।
सिद्धीयमद्वियम द्विर्वचनइतिवक्तव्यत् नत्वा
वश्यंवक्तव्यंविभाषिताः प्रयोजयंतिदोग्धाद्रो
द्धेति यावताचेदानीं सर्वत्रासिद्धीयमद्वि।
र्वचनइत्युच्यते सोप्यदोषोभवतियदुक्तंन
सिद्धति इहस्थानेद्विर्वचनेणिलोपोपरि
हृताः सन्यटोः परतोद्विर्वचनेवक्तव्यमस
न्यटंतस्यद्विर्वचनेहेतेकृतमपरिहृतम् नत्र।
सन्यटंतस्यद्विर्वचनेहिणोयोगश्चेत्यपपद्यतेति
दोषः तत्रेदमपरिहृतम् सन्तइट्प्रतिषेधइ।
तिएतस्यापितन्मेयपरिहारंवक्ष्यति उभयथि
षोपगानास्तिदमितिकथंजीर्णोयतेवक्ष्यते।
न। यद्द्वकरणेहेतिहिंसायोचीतिदास्वान्सा
ह्वा दाश्वानितिकिंनिपात्यते दाशेर्वसावहिते
इट्प्रतिषेधो दाशेर्वसौद्विर्वचनप्रतिषेधोनिपा
त्यते दाश्वांसः दाश्वषः इतेदाश्वान् साह्वा।
निति किंनिपात्यते सहीर्दीर्घत्वंचे किंचद्वि
र्वचनप्रतिषेधोवसावुत्वलाहकः साह्वान् मी
ढ्वानितिकिंनिपात्यते मिहेर्धत्वंचयवस्त्वर्वयो
किंचद्वर्वयोः द्विर्वचनप्रतिषेधोदीर्घत्वंचमीढ्।
स्तोकायननयायमढ् यद्येयमिढ्मीढुः सेतु
र्योवगमनेकः एतन्मेत्यर्थः मिहतिमीनक

मोऽग्रनः किमङ्गत्वमपिनिपातम् मात्यर्थमि
तिचेमिहेस्तदर्थेनास्मिद्दम् महार्थेमितिवेत
मिहेस्तदर्थेनास्मिद्दम मिहिद्यपि महार्थेवर्त्त
ते कथंपुनरन्योनामान्यस्यार्थेवर्त्तते कथंमि
हिमहार्थेवर्त्ततेबहुर्थोऽपिधानवोभवतिप्र
धुनरन्यत्रापिकविन्महार्थेमिहिर्वर्त्ततेदानी
तिद्विर्वचनप्रकरणेकृजादीनांकेद्विर्वचप्रक
रणेकृजादीनांकेउपसंख्यानेकर्त्तव्यम चक्रा
मविक्लिदम चक्रासमिति कादिषितिव।
क्रव्यम इहापियथास्यात्ऋभ्मः यग्रीति च
दिवलिपतिवदीनामचाकवाभ्यासस्य चरिव
लिपतिवदीनामविद्वेभवतः आक्रग्रभ्यासस्ये
विवक्तव्यम चराचरः चलाचलः पतापतः वरा
वदः हंतेर्घत्वहंतेः अविद्वेभवतवम्प आक्र
ग्रभ्यासस्येतिवक्तव्यम् चनाचनः पाटेणिल
कदीर्घश्चाभ्यासस्योक्त पाटयतेरविद्वेभवतः
स्मिलुकदीर्घश्चाभ्यासस्योक्त पाटयतेरविद्वे
ऽक्कागमश्चेतिवक्तव्यम पाटूपटः द्विर्वचनेय
णायवायावादेशाल्लोपोपधाल्लोपणिलोपकि
किनोहत्वेभ्यः णायवायावादेशाल्लोपोपधा।
लोपकिकिनोहपिभाः द्विर्वचनेभवतिपूर्ववि
प्रतिषेधेन द्विर्वचनस्यावकाशः विभिदतः वि

श्री·
महा·
भा·
२०५

भिदुः यणादेशस्यावकाशः दध्यत्र मध्वत्र इहोभ
यंप्राप्नोतिचक्रतुः चक्रुः अयवायावादेशानाम
वकाशः चयः चायकः लवः लावकः द्विर्वच
नस्यासएव इहोभयंप्राप्नोति विचायविचायि।
छ ललावलुलविथ आलोपस्यावकाशः गो
दः द्विर्वचनस्यसएवइहोभयंप्राप्नोतिपपतुः।
पपुः तस्थतुः तस्थुः उपधालोपस्यावकाशः
प्रोष्णत्रेमधुपिन्नघ्नम द्विर्वचनस्यसएवजग्म
तुः जग्मुः जघ्नतुः जघ्नुः णिलोपस्यावकाशः
कारणाहारणा द्विर्वचनस्यसएवइहोभयं
प्राप्नोति आटिटत्आशिशत् उवस्यावका
शः निहूतौः पिंडुः द्विर्वचनस्यसएवइहोभयं
प्राप्नोतिदूडेत्याजगतिः मिलावहणोनत द्वि
र्वचनेभवतिपूर्वविप्रतिषेधेन नहिपूर्वविप्र
तिषेधौवक्तव्यः नवक्तव्यः इष्टवाचीपरशब्दः
विप्रतिषेधेपरंयदिष्टंतद्भवतीतिद्विर्वचनाच्च
साहणात्तथाचाहिविकारवीतवेन्तोनगुणं हादि
विषयः द्विर्वचनात्संप्रसारणंतथाचाहिर्विकार
वीतवेद्वेनोनगुणप्रहि द्विविषयोभवतिविप्रति
षेधेनद्विर्वचनस्यावकाशः विभिदतः विभिदुः।
संप्रसारणस्यावकाशः उप्तम् इहोभ
यंप्राप्नोतिईजतुः ईजुः नैतदस्तिप्रसक्तजहि।

र्वचनम् द्विर्वचने कृते परस्य रूपस्य किति भवि
ष्यति पूर्वस्याप्यभ्यासस्योभयेषामिति इदं त
र्हि सोढ्यते इदं वा उदाहरणम् ईजतुः ईजुरिति
ननु चोक्तम् यस्य च द्विर्वचनं द्विर्वचने कृते प
रस्य रूपस्य किति भविष्यति पूर्वस्याप्यभ्या
सस्योभयेषामिति न सिध्यति न संप्रसारणे संप्र
सारणमिति प्रतिषेधः प्राप्नोति एकादेशेनाव्यव
हितत्वाद् भविष्यति एकादेशे कृते नास्ति व्यव
धानम् एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवदिति स्था
निवद्भावाद् व्यवधानमेव एवं तर्हि समानाङ्ग
ग्रहणम् तत्र चोदयिष्यति अतस्यावकाशः
आतां स्थातां द्विर्वचनस्य स एव इहोभयं प्राप्नो।
ति जग्लिः म्लेयावादि विकरणानामवका।
शः नमति स्नौति किञ्चाति द्विर्वचनस्य स एव इहो
भयं प्राप्नोति ननाम सस्नौ सिषेव रीत्स्या।
वकाशः माचीयति पिञ्जीयति द्विर्वचनस्य स
एव इहोभयं प्राप्नोति देङ्कीयते जेकीयते जेही
यते इत्वस्यावकाशः पीयते गीयते द्विर्वचन
स्य स एव इहोभयं प्राप्नोति येगीयते इत्वोत्वयो
रवकाशः आस्तीर्णम् निष्ठीवः पिंडः द्विर्वचन
स्य स एव इहोभयं प्राप्नोति आस्तीर्णयते निपेष्ठ
यते गाङ्हो स्यावकाशः देङ्गोः द्विर्वचनस्य

श्री॰
महा॰
भा॰
२-७

स एव इहोभयं प्राप्नोति विवाय विव्ययिथ
शैलाववललेविथ नैतदस्ति प्रयोजनम्
अस्य त्वद्विर्वचनम् द्विर्वचने कृते परस्य रूप।
स्य गुणवृद्धी भविष्यतः इदं तर्हि प्रयोजनम्
यायइययिथ ननु चात्राप्यस्तु द्विर्वचनम्
द्विर्वचनस्य रूपस्य गुणवृद्धी भविष्यतः न सि
ध्यति अन्तरङ्गत्वात् सवर्णदीर्घत्वं प्राप्नोति।
वार्णादाङ्गं बलीयो भवतीति गुणवृद्धी भवि
ष्यतः किं वक्तव्यमेतत् न हि कथमनुच्य।
माने गम्यते आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति वार्णा
दाङ्गं बलीयो भवतीति यदयमभ्यासस्यास
वर्णे इत्यसवर्णग्रहणं करोति कथं कृत्वा।
ज्ञापकमन्तरेणासवर्णग्रहणे हृही असवर्णेय
बाभ्यासोऽस्ति नैतदस्ति ज्ञापकम् अन्यार्थम्
तत् इष्टतः इयष्यति इयेष उवोष उवोषिथ यत्र
हि दीर्घत्वम्: किं नीति दीर्घं प्राप्तिपतस्याप्य
स्ति वचने प्रयोजनम् किम् असवर्णदीर्घत्व।
बाधनार्थमेतत् स्यात् यथैव तर्हि सवर्णदी
र्घत्वबाधनार्थमेतत् स्यात् यथैव तर्हि सव।
र्णदीर्घत्वं बाधते एवं यणादेशमपि बाधेत प
वं तर्हि यणादेशो योगविभागः करिष्यते इह
मस्ति वृद्धेयणभवति ततः एवं नैकाचः

ग्रहणात् एवमेव तितरः अन्येयोगपूर्वस्येष्टे।
नैकाचरन्येवग्रसर्वग्रहणमेवतर्हि ता।
पकम् नतर्चोक्तम् सर्वमेवमेतत्स्यादिति
नह्येकमुदाहरणमसर्वग्रहणं प्रयोज।
यति एवमपि स्यान्निवृत्तावादिग्रहणप्रा।
मोति अथमन्यपि विप्रतिषेधयावतास्या।
निवृत्तावाः कथमेवेतत्सिध्यतियेनादिदि।
ष्टाः दयः पूर्वस्यविधिं प्रतिस्यान्निवृत्ताः
अदिष्टत्वे पूर्वो भवतीति ॥ ॥
इति श्रीभगवत्पतंजलिमुनिविरचिते व्या
करणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य प्रथम
पादे प्रथममाह्निकम् ॥ ॥ ष्यङः सं
प्रसारणं पुत्रपत्योस्तदादावितिप्रसंगः ष्य
ङः संप्रसारणं पुत्रपत्योः तदादावितिप्रसंगो
भवति पुत्रपत्यादौ संप्रसारणं भवति का
रीषगन्ध्यापुत्रकुलम् कारीषगन्ध्यापति
कुलम् वर्णग्रहणमिदम् वर्णग्रहणे
चैतद्भवति यस्मिन्विधिस्तदादाविति का
चेदं वर्णग्रहणे वर्णग्रहणमिति चेत्तद
न्तेप्रतिषेधः वर्णग्रहणमिति चेत्तदन्तप्रति
षेधः पुत्रपत्यन्तेप्रतिषेधो वक्तव्यः पुत्रपत्यं
ते संप्रसारणं प्राप्नोति कारीषगन्ध्यापरम

प्री·
महा·
भा·
२-८

पुत्रः कारीषगन्ध्यापरमपतिः कौमुदग।
न्ध्यापरमपुत्रः कौमुदगन्ध्यापरमपतिः
किं कारणम् यद्धि तदादिविधिर्न भव
ति न तदन्तविधिना भवितव्यम् सिद्धं
तूत्तरपदवचनात् सिद्धमेतत् कथम् उ
त्तरपदवचनात् पुत्रपत्योरुत्तरपदयोरि
ति वक्तव्यम् न तर्हि वक्तव्येन वक्तव्यम्
पूर्वपदमुत्तरपदमिति संज्ञे यदि शास्त्रे कृ
ते सति च पूर्वपदे तदुत्तरपदमित्येतद्भवति।
सति चोत्तरपदे पूर्वपदमिति तेन चात्र पुत्र
पत्योरुत्तरपदमस्थापितं हि न प्राप्नोति
कारीषगन्धीपुत्रः कारीषगन्धीपतिरिति
नह्यत्र पुत्रः पूर्वपदमस्ति षष्ठे· न मेतत्पूर्व
पदम् कथं प्रत्ययग्रहणे यस्मात्तदा
देर्ग्रहणं भवतीति यदि प्रत्ययग्रहणे य
स्मात्तदादेर्ग्रहणं भवतीत्युच्यते परम
कारीषगन्धीपुत्रः परमकारीषगन्धीपति
रिति न सिध्यति प्रत्ययग्रहणे यस्मा
त्स तदादेर्ग्रहणं भवतीत्यस्त्रीप्रत्ययेनापञ्च
स्त्रीप्रत्ययेनेत्युच्यते अतिक्रान्तः कारीष
गन्ध्यामति कारीषगन्ध्यः अतिकारीषग
न्ध्यस्य पुत्रः अतिकारीषगन्ध्यापुत्रः अति

कामुषयंध्यपतिविनाप्यपप्नोति अ-
स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेऽनयोरुपसर्जन-
स्त्रीप्रत्यययोर्भवत्येषा न तु परिभाषा प्रत्यय-
ग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति एवं
तेयावंतोयणः तेषां सर्वेषां संप्रसारणं प्रा-
प्नोति वाराहीपुत्रः तत्राप्रत्ययस्य प्रति-
षेधः तत्राप्रत्ययस्य स्यादयं प्रतीषेधो वक्त-
व्यः यथा रहीतस्यादेशा वचनादप्रत्यय-
स्यैव सिद्धम् निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती-
त्येवमप्रत्ययस्य स्यान्ने भविष्यतीति अन्त्य-
विकारेऽन्त्यसदेशस्य वा अप्रत्ययानेन्त्य वि-
कारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीत्येषा प-
रिभाषा कर्त्तव्या कः पुनरत्र विशेषः एषा
वा परिभाषा क्रियेत अप्रत्ययस्य स्यावा प्र-
तिषेधउच्येत अवश्यमेषा परिभाषा परि-
कर्त्तव्या बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्र-
योजनानि कानि कानि प्रयोजनेन सप्र-
सारणे संप्रसारणम् नसंप्रसारणे संप्रसा-
रणमिति एतत्तु वक्ष्यति भवति कथं वा येः वि-
ह्व अनेनान्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवती-
ति न दोषो भवति नैतदस्ति प्रयोजनम्
क्रियते एतच्च सान्तमहतोर्दीर्घत्वे प्र-

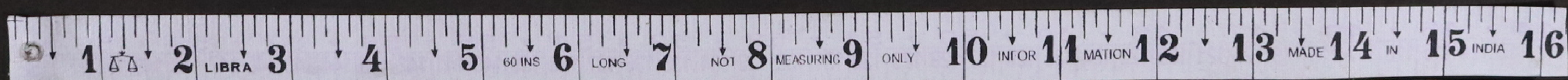
श्री
महा
भा
२-४

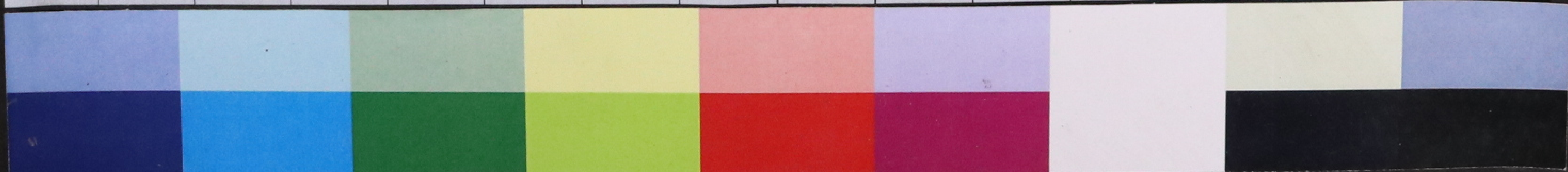
योजनम् पयांसि यशांसि इत्यस्यापि-
प्राप्नोति अनेनान्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य
कार्यं भवतीति न दोषो भवति एतदपि
नास्ति प्रयोजनम् नोपधाया इति निवर्त्त-
ते एवमपनोऽस्मि मनोऽस्मि इत्यत्र प्राप्नोति
सान्तसंयोगेन नोपधां विशेषयिष्यामः
सान्तस्य संयोगस्य नोपधाया इति एवम-
पि हंस शिरोसि ध्वंस शिरोसि इत्यत्रापि प्राप्नो-
ति नैष हन्तेर्हंसः कः पुनराह हन्तेर्हं-
स इति किन्तर्हि हन्तेर्हंसः हन्त्यध्वानमि-
त्यतो हंसः एवं तर्हि सर्वनामस्थान इति व-
र्त्तते सर्वनामस्थानपरतया सान्तसंयोगं
विशेषयिष्यामः सान्तसंयोगेन नोपधाम्
सर्वनामस्थानपरस्य सान्तसंयोगस्य नोप-
धाया इति अन्कारान्तस्यालोपे प्रयोजन-
म् ततणानहणाकृत्यत्रापि प्राप्नोति अने-
न्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति
न दोषो भवति एतदपि नास्ति प्रयोजनम्
अनात्वकारे विशेषयिष्यामः अनः अकार
इति एवमपि अनस्यानसे अत्रापि प्राप्नो-
ति अन्कारोपधां विशेषयिष्यामः अ-
नो अकारस्य अन्कारान्तसंयोगस्य अनो

योकारइति एवमप्यनाविष्टात् अमसव
णेऽत्र प्राप्नोति एवं तर्हि कार्यकालं संज्ञा
परिभाषम् यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यं
अस्यात्रोपस्थितमिदं भवति यचि भमिति न
ह्यजादिपरतया अनकारं विशेषयिष्यामः
अनाद्यकारस्य यजादिपरस्यानः योकार इ
ति मृजेर्वृद्धिविधौ प्रयोजनमस्मादत्रापि
वृद्धिः प्राप्नोति अनेनान्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्
स्य कार्यं भवतीति न दोषो भवति एतदपि
नास्ति प्रयोजनम् यथा परिभाषितमिको
गुणवृद्धी इति इकएव वृद्धिर्भविष्यति एव-
मपि मिमार्जिषितीत्यत्रापि प्राप्नोति अ
त्वस्यापि अभ्यासनिर्ह्रासेन ह्रस्वत्वं भवति
वसोः सम्प्रसारणे वसोः सम्प्रसारणे च प्रयोज
नम् विदुषः पश्य विविदिवकारस्यापि प्रा-
प्नोति अनेनान्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्यस्य कार्यं
भवतीति न दोषो भवति एतदपि नास्ति प्र-
योजनम् निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति
न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधो भ-
विष्यति उकारेणाव्यवहितत्वात् प्राप्नोति ए
वं तर्हि निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्ये
तद्भविष्यति एवादीनां च प्रसारणे प्रयो

श्री·
महा·
भा·
२८

जनम् ऊनः पश्य ऊना ऊनः यकारस्यापि प्राप्नो
ति अनेनान्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्यस्य कार्यं भ
वतीति न दोषो भवति एतदपि नास्ति प्रयोज
नम् न संप्रसारणे संप्रसारणमिति न भविष्य
ति प्रतिषेधो भवति उकारेणाव्यवहितत्वात्
प्राप्नोति यकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम्
प्रयोजनम् यकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भव
तीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव एवं तर्हि
समानाङ्गग्रहणं तत्र वादयिष्यति वोरुप-
धाग्रहणम् वोरुपधाया ग्रहणेन कर्तव्यं भ
वति वोरुपधाया दीर्घ इक इति कस्मान्न भ
वति अविभभवान् अनेनान्त्यविकारेऽन्त्यस-
देशस्यस्य कार्यं भवतीति न दोषो भवत्येतद
पि नास्ति प्रयोजनं क्रियते न्यास एव आदि-
त्यादिविधिसंयोगादिलोपकृत्वत्वन्तद्भाव
षत्वणत्वेषु तिप्रसङ्गः आदिविधौ तावत्प्रसङ्गो भ
वति यानादेः पः सः योनः इहैव स्यात् सोना
नैमार इह न स्यात् सिंचतीति आदिग्रहादिविधि
विहैव स्यात् ततरसः त्वरस्य इत्यत्र न स्यात् त्वदा
दिविधि संयोगादिलोप इहैव स्यात् मंक्तामंक्त
वामिन्यत्र न स्यात् संयोगादिलोपकृत्वैरिहैव स्या
न पक्वापक्ववामिन्यत्र न स्यात् कृत्वैरव इहे

वस्यात् लेटालेटव्यमित्यत्रनस्यात् इत्वाभष्
भावइहैवस्यात् ग्रुतस्त्रिग्रुभुत्स्वानामित्यत्रन॰
स्यात् भष्भावश्चनइहैवस्यात् दृषदृस्वयामि
त्यत्रनस्यात् षत्वणत्वइहैवस्यात् माषवापेण
माषवापाणामित्यत्रनस्यात् यत्तेदोषःसमा
सूर्पांसोवानस्यात्रार्थोन्यापरिभाषया नहि
दोषाःसंतीतिपरिभाषानकर्तव्या लवणं॰
वानष्टगोयम नहिमित्रकाःसंतीतिस्थाल्यो
नाधिश्रीयंते नचमृगाःसंतीतियवानोप्यंते
दोषाखल्वपिसाकल्येनपरिगणिताः प्रयो
जनानामुदाहरणमात्रम् कृतपतपतन न
हिदोषाणांलक्षणमस्तितस्माद्यान्येतस्याःप॰
रिभाषायाःप्रयोजनानि तदर्थमेषापरिभा॰
षाकर्तव्या प्रतिविधेयंदोषेषु इदंपुनरिद
मीयतेउदात्तनिर्देशात्सिद्धम् यत्रैषापरिभाषा
इष्यतेतत्रउदात्तनिर्देशःकर्तव्यः ततोवक्त
व्यम् स्थानेन्यविकारेन्यसदेशास्यास्यकार्यंभ
वतिउदात्तनिर्देशश्चेनिमनन्तरोदात्तनिर्दिष्टःक
र्तव्यःनकर्तव्यःयत्कर्तव्यंबान्यसदेशस्थानेन्यस
देशाश्रयासन्यसदेशस्यप्रयुत्पन्नमवस्थितोन॰
वैषापरिभाषाभवति दोषेष्वप्यान्यत्रान्यसदृशः
स्थानत्रानन्यसदेशप्यपोजनेष्वपुनः नत्वेवान्य

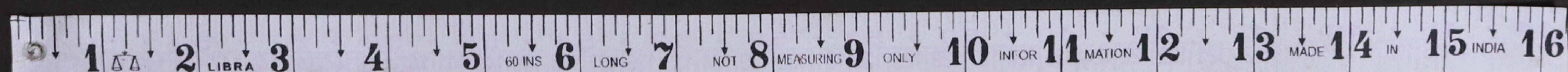
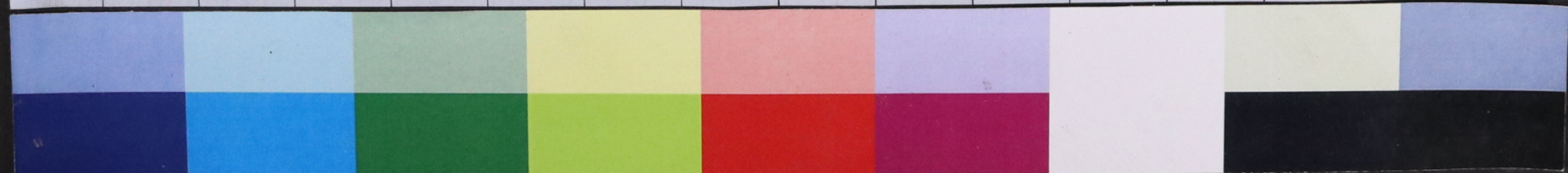
श्री॰
महा॰
भा॰
२११

सदेशस्थान्यंत्यसदेशश्च तथाजातीयकानिब
ल्पियआचार्येणप्रयोजनानिपठितानिशब्दभव॰
वंतिः भवन्तिइदमेकंपथादोषाश्रोर्वीकपथाग्र
हणमितितपिक्रियतेन्यासपत्र वेषुनिवद्भसान
तमाकूकमान्पष्पर्जप्रसार्थीविभाषया मातृ॰
कारीषगंधीमातः कारीषगंध्यामातः मातृ
मातृककारीषगंधीमातृकः कारीषगंध्यामा
तृकः मातृका मातृकारीषगंधीमाताकारीष
गंध्यामाता ग्रहिज्यावयिव्यधिवयिग्रहणंकिमर्थम
नवेजयजादिषुपठ्यते वेजश्चवयिरादेशःक्रि
यतेतत्रवजादीनांकितीत्येवसिद्धमतश्चैतन्त्या
तविद्यर्थोयमारंभइतितस्य तल्लिट्यमादेशः
क्रियते लिट्वाप्यकिदेवः यततउत्तरंपदनिव
द्वितियथैवजस्यानिषेधात् वयिग्रहणंक्रियते
वेजःप्रतिषेधात् वेजः लिटिप्रतिषेधेवस्याति
मवयेमाभूदितियथैवहिवेजग्रहणाद्वियिःप्रा
प्नोतिएवंप्रतिषेधोपिप्राप्नोति नचायंकारप्र
तिषेधोज्ञापकोप्रतिषेधस्यतत्रायपदोषःकि
कारणम् यद्ययंलिटिवयोयइतिवयेर्यकार
स्यसंप्रसारणप्रतिषेधंशास्ति तज्ज्ञापयत्याचा
र्यः नवेजग्रहणात्वयेःसंप्रसारणप्रतिषेधोभ
वतीतिनैतदस्तिज्ञापकम् यिन्नभ्यासार्थमेतन्

न वयेःपित्सुवचनेष्वभ्यासयकारस्यसंप्रसा
रणंमाभूदिति ननुचवेञ्ग्रहणादेववयेःपित्सु
पित्स्वपिवचेवचभ्यामःयकारस्यप्रसारणप्रति
षेधःसिद्धःनसिध्यति किंकारणम् किनैति
नेत्रावर्तनेनएवमपिवयेःपित्सुवचनेष्वभ्यास
यकारस्यप्रसारणंनप्राप्नोतिकिंकारणम् हला
दिशेषेणवाप्यतेनात्रहलादिशेषःप्राप्नोतिकिं
कारणंवदत्यनेनत अभ्याससंप्रसारणंहलादि
शेषबाधिप्रतिषेधेनेति सपथवयेर्यकारस्यप्र
सारणप्रतिषेधः पित्वभ्यासार्थः नज्ञापनार्थः
पित्वभ्यासार्थइतिचेन्नाविशिष्टत्वात् पितिप्र
भ्यासार्थइतिचेत् नन्न किंकारणमविशि
ष्टत्वात् अविशेषेणमप्रतिषेधः सिद्धनेत्रकि॰
तीतिप्राप्तस्याविशेषेण वेञोपिहिपित्सुवचने
ष्वभ्यासप्रसारणंनेष्यते ववौवविथेति विकृ
तिग्रहणंवेत्त्वपिप्रतिषेधेकिंपतेनचविकृतिः
प्रकृतिग्रहणानि लिट्यभ्यास ग्रहिज्यावि॰
श्वकुतिभ्रज्जतीनामविशेषः यद्युच्यते ह्यस्वे
रविशेषइतिनन्वयमयेवेकस्यप्रसारणंनस्या॰
ह्वकारस्यप्रसज्येत रेफस्यचनःप्रसारणेसन्त्य॰
रवत्वस्यस्थानिवद्भावात्संप्रसारणेसंप्रसार॰
णमितिप्रतिषेधःसिद्धोभवतितस्माद्वक्तव्यम

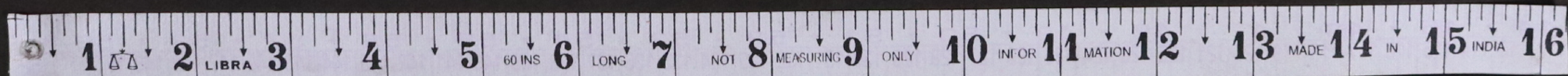
श्री॰
महा॰
भा॰
२१२

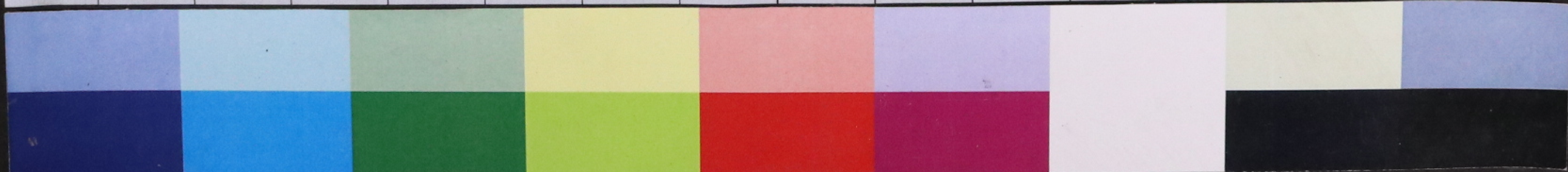
ग्रहिवृश्चतिभ्रज्जतीनामविशेषइति अथो
भयेषांग्रहणंकिमर्थम् उभयेषामभ्यास
स्यसंप्रसारणंयथास्यात् वचिस्वपियजादी
नांचेतिनैतदस्तिप्रयोजनम् प्रकृतमुभये॰
षांग्रहणमनुवर्तते ग्रहिज्यावयिव्यधिव॰
ष्टिविचतिवृश्चतिभृज्जतीनांङितिच वचिस्व
पियजादीनांकितिचलिट्यनुवर्ततेयजादीनां
ङित्यपिसंप्रसारणंप्राप्नोति नैवदोषः संबद्ध
मनुवर्तिष्यतेवचिस्वपियजादीनांकितिग्र
हादीनांङितिचवचिस्वपियजादीनांकितित
तोवचिस्वपियजादीनांकितिततोलिट्यभ्या
सस्योभयेषांकितीति ङितीतिनिवृत्तम् अथ
वामंडूकगतयोधिकाराः यथामंडूकाउ॰
त्प्लुत्योत्प्लुत्यगच्छंतितद्वदधिकाराः अथ
वाएकोयोगःकरिष्यतेवचिस्वपियजादीनां
किति ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्च॰
तिभृज्जतीनांङितिच ततः लिट्यभ्या
सस्येतिनचैकयोगोऽनुवृत्तिर्भवति अथवा
उभयेनिवृत्तम् तदपेक्षिष्यामहे इदंतर्हि उ
भयेषांग्रहणस्यप्रयोजनमुभयेषामभ्या॰
सस्यसंप्रसारणमेवयथास्यात् यदन्यत्प्रा॰
प्नोतितन्माभूदिति किंचान्यत्प्राप्नोतिहला

दिशेषः अभ्यासस्य संप्रसारणं हलादिशेषा
द्विप्रतिषेधेनेति वक्ष्यति पूर्वविप्रतिषेधेन
यदि तद्यो भवति अभ्याससंप्रसारणं हलादि
शेषाद्विप्रतिषेधेनेति वक्ष्यति पूर्वविप्रतिषे
धेन परिहारो भवति अभ्याससंप्रसारणं हला
दिशेषाद्विप्रतिषेधेन अभ्याससंप्रसारणं
हलादिशेषाद्भवति विप्रतिषेधेन अभ्यास
संप्रसारणस्यावकाशः व्यचेरुवाच हलादि
शेषस्यावकाशः बिभित्सतः बिभित्सुः इहोभ
यं प्राप्नोति विव्याध विव्यधिथ अभ्यासस
प्रसारणं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन सत्तर्हि पू
र्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः न वक्तव्यः न वा संप्र
सारणप्राग्यवलीयस्त्वादन्यत्रापि न वा वक्तव्यः
किं कारणम् संप्रसारणं बलीयस्त्वादन्य
त्रापि संप्रसारणम् संप्रसारणमयं च बली
यो भवतीति वक्तव्यम् अन्यत्रापि नावस्य
मिहैव किं प्रयोजनम् प्रयोजनं रसालोप
स्यऽयणः रसमृष्टः भृष्टवान् संप्रसारणं च
प्राप्नोति रभावश्च परत्वाद्रभावः स्यात् सं
प्रसारणं बलीयो भवतीति वक्तव्यम् संप्रसा
रणं यथा स्यात् आल्लोप जह्रुवतः जह्रुवः
प्रसारणं च प्राप्नोति आल्लोपश्च परत्वादा

ल्लोपः स्यात् संप्रसारणं बलीयो भवतीति
वक्तव्यम् संप्रसारणं च यथा स्यात् संप्रसा
रणमयं च बलीयो भवतीति वक्तव्यम् पू
र्वत्वं यथा स्यात् श्वऽशुशुवतः शुशुवुः सं
प्रसारणं च प्राप्नोति यणादेशश्च परत्वाद्
यणादेशः स्यात् संप्रसारणं बलीयो भवे
तीति वक्तव्यम् संप्रसारणं पूर्वत्वं यथा स्या
त् संप्रसारणं कृते पूर्वत्वं च प्राप्नोति यणा
देशश्च परत्वाद्यणादेशः स्यात् संप्रसार
णमयं च बलीयो भवतीति वक्तव्यम्
पूर्वत्वं यथा स्यात् नैतानि संति प्रयोज
नानि यत्तावदुच्यते रसमिति इदमिह सं
संप्रधार्यम् रभावः क्रियतां संप्रसारण
मिति किमत्र कर्तव्यम् परत्वाद्रभावः
नित्यं संप्रसारणं कृतेपि रभावे प्राप्नोत्य
कृतेपि प्राप्नोति रभावोपि नित्यं कृतेपि
संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेपि कथं योसौ
ऋकारे रेफः तस्योपधायाश्च प्राप्नोति
अनित्योपि रभावः न हि कृते संप्रसारणे
प्राप्नोति न हि वर्णैकादेशा वर्णग्रहणे
न गृह्यन्ते अथापि गृह्यन्ते एवमप्यनित्यः
उपदेशाद्धि निवर्ततेनत्राप्यन्न शब्दोपदेशः

ग्रहणमनर्थकम् अभीभुज्यत इत्येवम
र्थम् आलोपः यङ्गुणिति नित्यं प्रसारण
मंतरंगं हलादिशेषं तेन बाध्यार्थं प्रसारणे
न यङर्थं च बलीयो भवतीति वक्तव्यं सर्व
विप्रतिषेधो वा वक्तव्यः उभयेषां वक्तव्यम
उभयेषां ग्रहणस्य प्रयोजनम् उभये
षामभ्यासस्य संप्रसारणमेव यथा स्यात् य
दन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति व्यचेः कुटादि
त्वमनस्य ज्णिति प्रसारणार्थम् व्यचेः कु
टादित्वमनसि वक्तव्यं किं प्रयोजनम् अज्
णिति प्रसारणार्थम् अज्णिति प्रसा
रणं यथा स्यात् उद्विचिता उद्विचितम् उ
द्विचितव्यम् अनसीति किमर्थम् उरु
व्यचाः कंसकाः साप्यत्र निवर्तते ग्रहणं श
क्यमकर्तुम् कथम् ङितीति निवर्तनेन
चान्यत्स्वापेश्चङि हलि ग्रहणमनर्थकः नवशः
वशायङि प्रतिषेधः वशेर्यङि प्रतिषेधो व
क्तव्यः संप्रसारणस्य वावश्यते मा भूत् उ
शः उशन्तीति सन्ततिः वक्तव्यः नवक्तव्यः प
ङितीति निवर्तते यङ्नश्वाचश्चेयङिति निवर्तते
इति नैतदस्त्याख्यायमधिकारानुवर्तनम्
इति यषयवन्याषः पदञ्जपिकारानुव

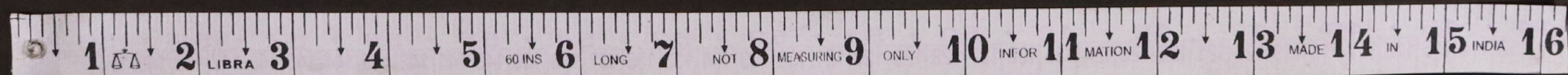
प्री. महा. भा. २१८

वर्तेश्विति शृतं पाके किं निपात्यते श्राश्रप्यो
शृभावः श्राश्रप्योः शृभावो निपात्यते क्षीर
हविषोरिति वक्तव्यम् शृतं क्षीरं शृतं हविः
का मा भूत् श्राणा यवागूः श्रपिता यवागूरि
ति श्राश्रप्योर्वादन्धूधसोः श्रपेः शृतमन्यत्र हेतो
रिति वक्तव्यम् हेतौ मा भूत् श्रपितं हविर्देवदत्ते
न यज्ञदत्तेनेति प्यायः पी आङ्पूर्वादन्धूधसोरा
ङ्पूर्वादन्धूधसोरिति वक्तव्यम् आपीनोन्धः
आपीनमूधः किं प्रयोजनम् नियमार्थम्
आङ्पूर्वादन्धूधसोरेव मा भूत् आप्यान
श्चन्द्रमा इति उभयतो नियमश्चायं द्रष्टव्यः आ
ङ्पूर्वादेवान्धूधसोः अन्धूधसोरेवाङ्पूर्वादिति
का मा भूत् प्रप्यानोन्धः प्रप्यानमूधः आङ्पू
र्वाद्वैव नियमो द्रष्टव्यः भवति हि पीनं मुख
मवीनाग्रगुल्फः श्रवणापीनमुखाकन्येति
विभाषा श्वेः लिटि अभ्यासलक्षणप्रतिषे
धः श्वेर्लिटि अभ्यासलक्षणं प्रसारणं प्राप्नो
ति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः शिश्वियतुः शिश्वि
युः किमुच्यते अभ्यासलक्षणस्येति न पुनः कि
ल्लक्षणमपि किल्लक्षणमपि प्राप्नोति
किल्लक्षणं ह्यनिल्लक्षणं बाध्यते यथैव
नहि किल्लक्षणं ह्यनिल्लक्षणं बाध्यते एव

मभ्यासलक्षणमपिबाधेतन क्रमः अपवाद।
त्वाद्बाध्येत सलक्षणं किल लक्षणं बाधिष्यत इति
किन्तर्हि पश्चात्स्वयतिलक्षणस्यावकाशः
यितिवचनात्प्रशावश्यंशाविधयशिश्वाव।
शिश्वयिषु किल लक्षणस्यावकाशः अन्ये।
कितः स्यूतः स्यूतवान इहोभयं प्राप्नोति शि
श्वियतः शिश्वियुः स्वयतिलक्षणं भवति
विप्रतिषेधेन यथैवमभ्यासलक्षणमपि स्व
यतिलक्षणं भविष्यति विप्रतिषेधेन अभ्या
सलक्षणस्यावकाशः अन्येयजादयः इयाज
उवाप स्वयतिलक्षणस्यावकाशः यथा
तेरूपम शुशुवतुः शुशुवुः स्वयतेरभ्यास
स्योभयं प्राप्नोति शिश्वियतुः शिश्वियुः स्वय
तिलक्षणं भविष्यति विप्रतिषेधेन नैष युक्तो
विप्रतिषेधः न हि स्वयतेरभ्यासस्यान्ये यजा।
दयोवकाशः स्वयतेर्वा यजादिभ्यादः सो।
नवकाशः तस्मानवकाशत्वादयुक्तो विप्र
तिषेधः तस्मात्स्वयतेर्लिट्यभ्यासलक्षण
प्रतिषेध इति वक्तव्यः संप्रसारणमभ्यासस्य वक्तव्यः
संप्रसारणे योगविभागः कः संप्रसारणे यो
गविभागः कर्त्तव्यः कः संप्रसारणं भवति णौ
च संश्चङोः ततोभ्यासस्य च अभ्यासस्य च वक्तः

श्री·
महा·
भा·
२१५

संप्रसारणं भवतीति किमर्थं योगविभाग
णौ च संश्चङ्विषयार्थः णौ च संश्चङ्विषये ह्
प्रसारणं यथा स्यात् जुहावयिषति अजु
हवत् इकोपनः कारणेन सिध्यति कः
अभ्यासस्य चानेन चैव न कः अभ्यासेक
स्मिन्हि कार्ययतेः कर्येतेरभ्यासम् कथ
म् एकाचो द्वे प्रथमस्येति एवं तर्हि कथ
ते अभ्यासस्य चानेन चैव तत् कायतिरभ्या
सम् कथं तर्हि द्वायपतेः कायतिरेवाभ्या
भ्यासम् एकाचो द्वे प्रथमस्येति एवमपि अ
भ्यासनिमित्तमनभ्यासं संप्रसारणार्थम्
अभ्यासनिमित्तमिति वक्तव्यम् किं प्रयोजन
म् अनभ्यासप्रसारणार्थमनभ्यासस्य सं
प्रसारणं यथा स्यात् जुहूषति जोहूयते
अभ्यासप्रसारणेभ्यासप्रसारणप्राप्तिः
अभ्यासप्रसारणे प्राप्नोति अभ्यासप्र।
सारणस्याप्राप्तिः स्यात् न संप्रसारणे संप्र।
सारणमिति प्रतिषेधः प्रसज्येत ननु च व
चहितत्वात् भविष्यति समानाङ्गे प्रसारणप्र
तिषेधः समानाङ्गे प्रसारणप्रतिषेधात्प्रति
षेधः प्राप्नोति समानाङ्गग्रहणं च चोदयि
ष्यति कर्त्तव्यं प्रतिषेधार्थं च कृतेन प्रतिसं।

थार्थं चाभ्यस्तनिमित्त इति वक्तव्यम् कायक
मिच्छति कायकीयति कायकीयते स्तन निका
यको पिपतिइति इति मन हि निमित्तग्रहण
पादेयः नान्तरेण निमित्तशब्दं निमित्ताख्या
वगम्यते अन्तरेणापि निमित्तशब्दं निमित्तार्थो
वगम्यते तद्यथा दधित्रपुसं प्रत्यक्षो ज्वरः ज्व
रनिमित्तमिति गम्यते नड्वलोदकं पादरो
गः पादरोगनिमित्तमिति गम्यते आयुर्वै
घृतम् आयुषो निमित्तमिति गम्यते अथवा
अकारो मत्वर्थीयः अभ्यस्तमस्मिन्नस्मिन्सो
ऽयमभ्यस्तः अभ्यस्तं यस्मिन्निति अथवाभ्यस्तस्ये
ति नैषा कृयति समानाधिकरणा षष्ठी
का तर्हि संबन्धषष्ठी अभ्यस्तस्य यो कृयति
किंचाभ्यस्तस्य कुर्यति: प्रकृतिः कः अभ्य
स्तस्य प्रकृतत्वे नियोगविभागस्तु कर्ते
व्योनवनग्रहणं कृयति: अभ्यस्तप्रकृतिः किं त
र्हि काययतिः अयमत्ययेघाग्रपमात्रायाम
इति किं निपात्यते स्यथेः लङः आत्मनेप
दानां मध्यमपुरुषबहुवचने आष्यामिसंप्र
सारणं मकारलोपश्च निपात्यते इट्प्रवि
स्तोयुपस्मसूथ्येचाम अस्यर्थेघामिति भा
षायां अपराकृत्यप्रमथ्वीतस्यर्थे लङि आ

त्मनेपदानां मध्यमपुरुषस्य आष्यां मिसंप्रसारणं
मकारलोपश्च निपात्यते इट् प्रविस्तोयद्वुपस्य
येघामस्त्रुपास्यर्थेघाम् इति भाषायाम् अप्रा
ताः श्रुतमिति किं निपात्यते श्रीणातेः क्के आभा
वशिभावौ निपात्यते क्वपुनः आभावः शिभा
वः सोमे आभावः शृभावाः अन्यत्र शिभावः
नतर्हीदानीमिदं भवति श्रितः सोमइति वक्त
वचने आभावः नतर्हीदानीमिदं भवति श्रिता
नोगस्वाइति मोमवक्तव्ये आभावः अन्यत्र श्रि
भावः नसंप्र किमर्थमिदमुच्यते ह्वविस्वपि
यजादीनां च संप्रसारणमुक्तम् तत्रयावेतो
यणः सर्वेषां संप्रसारणं प्राप्नोति इष्यतेच
परस्यस्यात् पूर्वस्येति तत्रान्तरेण यत्नं न सि
ध्यति न संप्रसारणे संप्रसारणमेवमर्थमि
दमुच्यते किमन्यस्योवं विधयो न भवंति अतो
दीर्घोयत्ति स्वपिवेति स्यपिवेति च दाभ्यामका
रमात्रस्य दीर्घत्वं कस्मान्न भवति अस्यत्र वि
शेषः इयमत्र परिभाषा योपतिष्ठते अलोन्त्यस्ये
ति नतु चेदानीमेतया परिभाषया इह शक्यम
मपस्थातुम् नेत्याह व विस्वपि यजादीनां
मत्यः यणस्तिप्रवं तर्हि नैन्यविकारेस्यं स
देशस्य कार्यं भवतीति अन्यसदेशीयो यणः

तस्य भविष्यतीत्येतस्याः परिभाषायाः संति
प्रयोजनानि एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापय।
ति न सर्वस्य यणः संप्रसारणं भवतीति यद
यं ष्यायः पीभावं शास्ति कथं कृत्वा ज्ञापकं पी
भाववचनमेतत्प्रयोजनम् आपीनोंधुः आपी
नमधुः एतद्रूपं यथा स्यादिति यदि चा
त्र सर्वस्य यणः संप्रसारणं स्यात्पीभाववचनमन
र्थकं स्यात् संप्रसारणे कृते संप्रसारणपरपूर्व
त्वे वद्रूपोकारयोः सवर्णदीर्घत्वे च सिद्धं रूपं
स्यात् आपीनोंधुः आपीनमूधः इति पश्यति
त्वाचार्यः न सर्वस्य यणः संप्रसारणं भवतीति
ततः ष्यायः पीभावं शास्तीत्येतदस्ति ज्ञाप।
कम् सिद्धविधिरारभ्यमाणो ज्ञापकार्थो भ
वति न च ष्यायः संप्रसारणेन सिध्यति संप्र
सारणे हि सत्यन्यस्य प्रसज्येत ज्ञापकमेव क
थम् ष्याव इति नैषा ष्यानेः षष्ठी कान्तर्हि विशे
षणषष्ठी ष्यायः यो यणिति तदेतज्ज्ञापयत्या
चार्यः न सर्वस्य यणः संप्रसारणं भवतीति
यदयं ष्यायः पीभावं शास्ति एवमपि नैकान्ति
कमेतत् एतावज्ज्ञाप्यते न सर्वस्य यणः संप्र
सारणं भवतीति तत्र कुत एतत् परस्य भवि
ष्यति न पूर्वस्येति उच्यमाने प्येतस्मिन् कृत।

श्री॰
महा॰
भा॰
२८०

एतत् परस्य भविष्यति न पूर्वस्येति।
एकयोगलक्षणं खल्वपि संप्रसारणं न
ह्यदितावत्परमभिनिर्हेत न पूर्वमभिनि।
र्हेत्रमेव प्रसक्तस्य वानभिनिर्हेत्रस्य प्रतिषे
धेन निर्हेत्रिः शक्याकर्तुम् ननु च हेत्रस
यो हि भक्तवं नेत्रयोन्याभक्त इति किं तेन कृ
तं स्यात् अथापि पूर्वममभिर्हेत्रं परमप्य।
नभिनिर्हेत्रमेव तत्र निमित्तसंप्रयोनपप
त्वेः न संप्रसारणे संप्रसारणमिति यत्राव
उच्यते उच्यमानमप्येतस्मिन् कृते एतत्प
रस्य भविष्यति न पूर्वस्येति इहेगीते
नवेष्टितेन निमिष्टितेन महता वास्तूपनि
वंधेनाचार्याणामभिप्रयोगम्यते ननु च
दे ज्ञापयति परस्य भवति न पूर्वस्येति यद
यं न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधं
शास्ति यदुच्यते एकयोगलक्षणं खल्व
पि संप्रसारणं खल्वपि संप्रसारणं परितावत्
परमभिनिर्हेत्रे पूर्वमप्यभिनिर्हेत्रम् प्रस
क्तस्य वानभिनिर्हेत्रस्य प्रतिषेधेन निर्हे।
त्रिः शक्याकर्तुमिति अप्रसक्तयोरनभि।
निर्हेत्रिः तेन दयंस्य प्रतिषेधे शिक्ष्यते: किं
तर्हि प्रसारणाप्रायं प्राप्नोति: तस्य प्रति।

षेधः ननु च पूर्वेण प्रतिषिद्धे यणादेशेन सिद्ध
म् यदप्युच्यते यथापि सर्वम् अभिनिर्वृत्तम् एव
वध्यन् अभिनिर्वृत्तम् नत्र निमित्तं संप्रयोगोऽप
यत्रेइलिनादर्ष्यान्नाचक्रांभविष्यति तद्यथा
इन्द्रास्यां सूत्रांइन्द्रः एवमिहापि प्रसारणार्थे
प्रसारणम् यणा प्रसारणार्थे प्रसारणेन त
स्मिं प्रतिषेधो भविष्यति सूत्रमसंप्रसारणे इ
तिवर्तमाने पुनः संप्रसारणग्रहणं किम
र्थम् संप्रसारणे इति वर्तमाने पुनः संप्रसा
रणाम् अनोऽन्यत्र प्रसारणप्रतिषेधार्थम् संप्र
सारणे इति वर्तमाने पुनः संप्रसारणग्रह
णा एतत् प्रयोजनम् विदेशस्थमपि प्रसा
रणं तस्यापि प्रतिषेधो यथा स्यात् वायो
लिटि विवथ्ये नैतद् अस्ति प्रयोजनम् हला
दिशेषापवादो च प्रसारणम् इहतर्हि स्यु
युवमचोनामतद्धिते श्वनाशूने उच्यमाने
ष्येन सिद्धि स्यात किं कारणं उकारेण
व्यवहितत्वात् एकादेशोऽकृतेनास्ति व्यव
धानम् एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भव
तीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव एवं तर्हि
समानाङ्गग्रहणं ह समानाङ्गग्रहणं च क
र्तव्यम् न संप्रसारणे संप्रसारणे समानाङ्ग इति

वक्तव्यम् नत्रोषोऽपि दोषः नत्रोषोऽ
पि दोषो भवति उपोष्टा उपोष्टी नवा
यस्यांगस्य प्रसारणं प्राप्नोति तस्मिन् प्राप्नो प्र
तिषेधात् नवा एष दोषः किं कारणम्
यस्यांगस्य प्रसारणं प्राप्नोति तस्मिन् द्वितीय प्र
सि: सा प्रतिषिध्यते तत्र वसिः क्रसावंगम्
क्रसंनेच विभक्तौ अथवा यस्यांगस्य प्रसा
रणं प्राप्नोति नित्येनेन किं क्रियते यावद्रुपास्या
सक्तस्यानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधो भवतीति
अत्रयदा वसेरभिनिर्वृत्तम् न तदा वसोः यदा
च वसेरभिनिर्वृत्तम् न तदा वसोः यदा च
वसेरभिनिर्वृत्तम् न तदा वसोर्भवति अथ
वा यस्यांगस्य प्रसारणं प्राप्नोति नित्येनेन किं
क्रियते यावद्रूपास्सिद्धं वहिरंगलक्षण
मन्तरंगलक्षणे इति असिद्धत्वाद्बहिरंगल
क्षणस्य वसस्संप्रसारणस्यान्तरंगलक्ष
णः प्रतिषेधो न भविष्यति श्वयतेरुच
परादिलोपश्छन्दसि अविवेः संप्रसार
णं वक्तव्यम् उत्तरपदादिलोपश्छन्दसि व
क्तव्यम् न चेत् ऋ के न वै साम छन्दसीति
किम् नचास्ति रथेर्मथतौ वक्तव्यम् रथे
र्मथतौ वक्तसंप्रसारणं वक्तव्यम् ग्वारेपा

नेवनोवशाम् नवभवतीत्यपिपृथ्विवचनः
कस्यायाः संज्ञायाम कस्यायाः संज्ञायांमनी
प्रसारणंकर्तव्यम् कर्त्तीवंनयोर्शोशिजः।
कणवःकर्त्तीवाम् संज्ञायामितिकिम् क
ह्यावानकर्त्ती वस्त्रास्यान्यतरस्याम् वस्त्रा
स्यग्रहणंशक्यमकर्तुम् श्रूयतरस्यांकि।
तिवेनप्रसारणंभवतीत्येवसिद्धम् नकथं
सेप्रसारणोचकृतेउवस्यदेशोच द्विवचनम्
सवर्णाहीर्घत्वेनसिद्धम् ववतः ववः ऊव
नः ऊवः वयेरविहितिनित्यंयकारस्यप्रसार
णप्रतिषेधः ऊयतः ऊयुः ऊँशष्ठोवेहसा
यम् नष्ठोवेमनितिसिद्धंभवतियद्येवम्
ववौ ववियेतिनसिध्यति न्यायेवेताने
नवकारेणान्तिरुध्यतेकृष्यते नस्मिवि
त्येप्रसारणप्रतिषेधेप्राप्नोत्येवंकितिविना
षाप्राप्स्यते ॥ ॥ इतिश्रीमद्भगव
त्पतंजलिमुनिविरचितेव्याकरणमहाभा
ष्येषष्ठस्याध्याय ॥ ॥ स्यप्रथमपादे
द्वितीयमाह्निकम् आदेशवत् कथमिदं
विज्ञायते स्थान्युपदेशवत्तिरोकिन्ताउ।
किन्ता प्रत्यापिप्राप्नोतित्युत्यविज्ञायतेया।
जंतेयत्पदेशउत्तिनशेषोभवतिनतुवय

जेतेयदुपदेशउन्यपिविज्ञायमानेउत्राणि
प्राप्नोति पतदपित्वपदेशिवद्भावेनयजंते
भवन्त्युपदेशोर्थवत्ताव्यपदेशिवद्भावःन।
तुचैज्यउपदेशउन्यपिविज्ञायमानेनदो।
षः अप्रिणीतीमुच्यतेनवाअपिनेपयणाम
नमुचकरकारयवाणिन् नककारेभवि
तव्यंकिंकारणम् नतिवहुत्कमन्यसद
शाधिकरणेनव्याखयेताति: नत्वत्कमि
वयुक्तेचान्यस्मिंस्तत्सदृशोकार्येविज्ञायते
तथाह्यर्थोगम्यतेयथालोकेअब्राह्मण
मानयेत्युक्तेब्राह्मणसदृशमानयतिनासौ
लोष्टमानीयकृतीभवति एवमिहाप्यशि
नीतिशास्त्रतिषेधादन्यस्मिंश्रशितिशिन्स
दृशोकार्येविज्ञायतेकिंचानोन्यदशिन
शिन्सदृशेअन्यथः उहतर्हिस्त्रीलानीयम्
म्लेच्छानीयम् वेजवानीयम् शोनिपानी
यम् परत्वादयादयः प्राप्नुवंति नतुयतं
तेयदुपदेशउन्यपिविज्ञायमानेपरत्वादया
दयः प्राप्नुवतिसेत आयादिप्रकृतेरूष्या।
निवद्भावादेजक्षणेनग्रहणान्तनवयेवेभवि
ष्यति नतुयपजयउपदेशउन्यपिविज्ञायमा
नेपरत्वादयादिप्रकृतेरूप्याणिवद्भावादेज

ग्रहणेनग्रहणाद्वानंभविष्यतिनभविष्यमि
अनल्विधौस्थानिवद्भावः अल्विधिश्चायम्
यदितर्हिजंतेपदुपदेशइतिविज्ञायतेमाहू
नःहूनवानित्यत्रापिप्राप्नोतिभवतेवाज्ञान
म् अवर्णोकस्मान्नभवतिपूर्वत्वमसौभवति
नसिध्यतिइदमिहसंप्रधार्यम् आत्वंक्रिय
तांपूर्वत्वमितिकिमत्रकर्तव्यम् परत्वात्पू॰
र्वत्वम् एवंतर्हिइदमिहसंप्रधार्यम् आत्वं
क्रियतांसंप्रसारणमितिकिमत्रकर्तव्यम्
परत्वादात्वम् नित्यंसंप्रसारणम् कृतेप्यात्वे
प्राप्नोत्यकृतेपिप्राप्नोतिआत्वमपिनित्यंकृ
तेपिसंप्रसारणेप्राप्नोत्यकृतेपिअनित्यमा
त्वंनहिकृतेसंप्रसारणेप्राप्नोतिकिंकारण
म् अंतरंगंपूर्वत्वंतेनबाध्यतेयस्यचल॰
क्षणांतरेणनिमित्तंविहन्यतेनतदनित्यंभव॰
ति नचसंप्रसारणमेवात्वस्यनिमित्तंविहंति
अवर्णंलक्षणांतरंपूर्वत्वंप्रतीक्षम् उभयो
र्नित्ययोः परत्वादात्वम् आत्वेकृतेप्रसारणे
प्रसारणपरपूर्वत्वम् कार्येकृतत्वान्नत्रा
वेनभविष्यति अथापिकथंचिदात्वंस्या
त् एवमपिनदोषः उपदेशग्रहणंनकरिष्य
तियदिनक्रियतेचेतास्तोनाप्यत्रापिप्राप्नो॰

श्री॰
महा॰
भा॰
२२०

तिआचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनपरनिमित्तक
स्यएचः आत्वंभवतीति यदयंक्रीजीनांस्मा
वित्यात्वंशास्ति नैतदस्तिज्ञापकम् निय
मार्थमेतत्स्यात् क्रीजीनांस्मावेवेतियत्र
हिंमीनातिमिनोतिदीङांल्यपिचेत्यत्रयत्र
ग्रहणमनुवर्तयति इहितर्हि ग्लेग्ला॰
नीयम् म्लेम्लानीयम् वेञ्वानीयम् शो
निशानीयम्परत्वादायादयःप्राप्नुवंतिअ
त्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नआयादयः
आत्वंबाधंतइतियदयंमशितीतिप्रतिषे॰
धंशास्तियदिचबाधेरन् शित्यपिबाधेरन्
अथवापुनरस्त्वेवमुपदेशइति नचैवोक्त
म्ग्लेग्लानीयम् म्लैम्लानीयम् वेञ्वा
नीयम् शोनिशानीयम् परत्वादायादयःप्रा
प्नुवंतीति अत्रापिशित्प्रतिषेधोज्ञापकः
नआयादयआत्वंबाधंतइतिआत्वनश्चउपसं
ख्याने आत्वेयेचुपसंख्यानंकर्तव्यम्ज॰
ग्लिमस्ने अशितीतिप्रतिषेधःप्राप्नोति नै
षदोषः नैवंविज्ञायतेसकारानयस्मैनोयं
शित् नशित्अशित् अशितीतिकथंत
र्हिशकारइत्यस्मिन्शित् नाशित् अशि
त् अशितीतियद्येवंस्तनंधयइत्यत्रापिप्रा

मोति अत्रापि प्राशिकवति किंपुनस्त्वंप
युदासो यदन्यक्ङित इति अत्राहोस्वित्यस्मा
यं प्रतिषेधः शितिनेति कस्मात्र विशेषः।
अशित्येकादेशे प्रतिषेध आदिवत्वात् अ
शितिपकादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः ग्लायति
म्लायति किं कारणं आदिवत्वात् शितिश्शि
तोरेकादेशः अशिता आदिवत्स्यात् न चा
स्यन्यात् शित इति कृत्वा अन्त्ये प्राप्नोति प्र
त्ययविधिः प्रत्ययविधिश्च न सिध्यति स्न
स्नः सस्नः आकारान्तलक्षणः प्रत्ययवि
धिर्न प्राप्नोति अनिष्टे प्रत्यये च स्थिते अ
न्त्यम् अनिष्टस्य प्रत्ययस्य श्रवणं प्रसज्येत
अभ्यासरूपम् अभ्यासरूपे च न सिध्यति वि
जग्लेमस्ले इत्यवर्णाभ्यासता प्राप्नोति अव
वावावप्रतिषेधश्च अवावानां च प्रतिषेधो
वक्तव्यः ग्लेग्लानीयम् म्लेम्लानीयम् वो
ज्वानीयम् शोतिशानीयम् परत्वादाय
देशाः प्राप्नुवन्ति अस्ति तर्हि प्रसज्य प्रतिषे
धः शितिनेति शिति प्रतिषेधे अलकोह
यसेत्वानम् रवीष्वेजाच्छेशिशीति हिचोतो
हूसिंमकृतो रवीयम् लकन्नार्धेनादेवाति
जनोह्नकस्याशिशानेष्यंतोरवदसे विनिद एने

श्री·
महा·
भा·
२२८

षदोषः इहतावत् दिवोनो हसिंभकृतो रवी·
यमिति नैनते इत्येतस्य रूपम् कस्यतर्हि दाने
णाकमस्य शिशीतेर्ष्वेरेवस्य इति नैनतच्छप
नेरूपम् कस्य तर्हि शीङः शब्दार्थौ वेगमयते
कः पुनः शब्दार्थः शब्दतिर्निशाने वर्ततो शी
ङपि शब्दार्थे वर्तते कथं पुनरन्यो नामान्यस्या
र्थे वर्तते कथं शीङः शब्दार्थे वर्तते बह्वर्था
अपि धातवो भवन्तीति तद्यथा वपिः प्रकि
रणे दृष्टः छेदने चापि वर्तते केशान्वपतीति
ईडिः स्तुतिचोदनायाचनासु दृष्टः प्रेरणे चापि
वर्तते अग्निर्वा इतो वृष्टिमीट्टे मरुतोमुतश्च्या
वयन्ति करोतिरभूतप्रादुर्भावे दृष्टो निर्म
लीकरणे चापि वर्तते पृष्ठं कुरु पादौ कुरु उ
न्मृदानेति गम्यते निक्षेपणे चापि वर्तते कटे क
रु घटं कुरु अश्मानमितः कुरु स्थापयेति गम्यते सर्वे
षामेष परिहारः शितोस्त्वयानेन चात्र शितो·
पशमः प्रत्ययलक्षणेन न लभ्यमानत स्मिति
तिप्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः आद्धमिनिल्ल
ङे वक्तव्य एन भविष्यति अथवा पुनरस्तु परतो
सः न तु चोक्तम् अन्त्ये एकादेशे प्रतिषेध आदिव
द्भावादिति नैष दोषः एकादेशः पूर्वविधौ स्था·
निवदिति स्थानिवद्भावादाव यानमयत्पिश·

न्यथ विधिर्विज्ञायाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भव
न्त्येतेभ्यः आकारान्तलक्षणाः प्रत्ययविधि
रिति यदयं द्वावामन्त्रणां कवाचनार्थं।
शास्तियदपि अभ्यामर्थूप मिति प्रत्याख्यायते
स योगः अथापि क्रियते एवमपि न दोषः कथं
लिटीत्यनुवर्तते ह्लिलकारस्यार्थनिर्देशः लि
टि लकारादाविति एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भ
वति यदुक्तम् आनपष्टयसंख्यानमिति ॥१॥
यवायावप्रतिषेधश्चेति शिल्पनिषेधोऽज्ञाप
कः नायादयाविवार्थेन नन्वेति प्रातिपदिकप्र
तिषेधः प्रातिपदिकानां प्रतिषेधो वक्तव्यः
गोभ्याम् गोभिः नौभ्याम् नौभिरिति सत
हिं वक्तव्यः न वक्तव्यः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप
यति न प्रातिपदिकानामावे भवतीति यद
यं रायो हलीत्यावं शास्ति नैतदस्ति ज्ञापक
म् नियमार्थमेतत्स्यात् रायो हल्यावेवेति य
थैर्तोमशासो विद्याद्वं शास्तिपनस्याप्यस्ति
वचने प्रयोजनम् किम् ऋषिद्विवाचना
र्थमेतत्स्यात् रातिप्रतिषिद्धार्थं च तस्मा
त्प्रातिपदिकस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः न वक्तव्यः
धात्वधिकारात्प्रातिपदिकस्यानस्यामिः धात्व
धिकारात्प्रातिपदिकस्यावं न भविष्यति कि

प्री॰
महा॰
भा॰
२२२

कारणेऽमथानोरिति चेहानुवर्तनं कः प्रक्र
नम् लिटियानोऽनभ्यासस्येति अथा
पि निवृत्तम् एवमपि न दोषः उपदेश इ
त्युच्यते उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदे
शः कीदृशी नाम आवर्णोऽलीयते रूपसं
ख्यानम् प्रलंबनशालीनीकरणयोः आ
वेर्णोऽलीयते रूपसंख्यानं कर्तव्यम् प्रल
म्भनशालीनीकरणयोः किं प्रयोजनम्
प्रलंबनीचार्थे शालीनीकरणे च नित्य
मात्वे यथा स्यात् प्रसंबनेतावत् कस्त्वामे
लापयते जटाभिरालापयते श्मश्रुभिरा
लापयते शालिनीकरणे श्येनो वर्तिका
मुल्लापयते रथी रथिनमपलापयते सि
ध्यतेर् सिध्यतेरज्ञानार्थस्य सिध्यतेरज्ञा
नार्थस्येति वक्तव्यम् इतरथा ह्यत्र निषेधप्रसं
गः पारलौकिके इति सचामानेऽप्रतिषेध प्र
सज्येत इहापि प्रसज्येत अन्नं साधयति ग्रा
मं गोभ्यो दस्यामीति प्रसिद्धप्रत्यये सिध्य
ति तु विज्ञानार्थे वर्तते अन्नान्याक्तं तप
यः स्तापसं सेधयति ज्ञानमस्य प्रकाशय
ति सान्यै वैनकर्माणि सेधयति ज्ञानमस्य
प्रकाशयति इत्यमिना तिमिनीति मीन्या

न्यादीनामात्व उपदेशवचनम् प्रत्ययविध्य
र्थः किं प्रयोजनम् आत्व उपदेशिवद्भावो व
क्तव्यः उपदेशावस्थायामात्वं भवतीति
वक्तव्यम् किं प्रयोजनं प्रत्ययविध्यर्थम् उ
पदेशावस्थायामात्वे कृते उपः प्रत्ययवि
धिर्यथा स्यादिति के पुनः प्रत्यया उपदेशि
वद्भावं प्रयोजयन्ति काः कान्तावत् प्रयोज
यन्ति किं कारणम् एवं ह्युच्यते न वकेश
ज्ञलिणाम् इत्यविषयस्तु हि तं प्रयोजयन्ति ।
णाद्यवदायः आत इति णः सिद्धो भवति ण
चन् अवदायो वर्तते आत इति चन् सिद्धो भ
वति किं च भोः आत इति वर्तते उच्यते नावश्या
प्तत इत्युच्यते आतस्तु विज्ञायते कथमवि
शेषेण चानुसर्गः न स्फुरवर्णानाम् उवर्णा
नाम् आत्वापवादे नत्वोपदेशावस्थायामा
त्वे कृते एव वादस्यानिमित्तं नास्तीति कृत्वा उत्स
र्गः सा चन् सिद्धो भवति एवं च कृत्वा नवे आत
इत्युच्यते आतस्तु विज्ञायते चत्वत्रवर्णषट्
वदानम् अवदानम् आत इति एव च सिद्धो
भवति इदं विप्रतिषिद्धम् तदुच्यते एव उपदे
ति यद्येव च नोपदेशे ह्युपदेशो नवेः
यः उपदेशे चेति विप्रतिषिद्धम् नैतदेव

श्री·
महा·
भा·
२२३

तिषिद्धम् आहायमेव उपदेश इति यद्योऽवनो
पदेशः अथ्योपदेशो न एव एवं विषयं विज्ञा
स्यामपि विषय इति न तर्हि उपदेशग्रहणं कर्त
व्यम् कर्तव्यम् प्रकृतम् अनुवर्तते क्व प्रकृतम्
आदेच उपदेशेऽशितीति तद्वै तत्र प्रकृति विशे
षणम् विषयविशेषणं चेह अर्थः न चान्या
र्थं प्रकृतम् अन्यार्थं भवति नावश्यं प्रकृत
मनुवर्तनादन्यद्भवति नहि गोधा सर्पन्ती
सर्पणादहिर्भवति यत्तावदुच्यते न चान्यार्थं
प्रकृतम् अन्यार्थं भवतीति अन्यार्थमपि प्रकृ
तम् अन्यार्थं भवति तद्यथा शाल्यर्थं कुल्याः प्र
णीयन्ते ताभ्यश्च पानीयं पीयते उपस्पृश्यते च
शालयश्च भाव्यन्ते यदप्युच्यते नावश्यं प्र
कृतम् अनुवर्तनादन्यद्भवति नहि गोधा सर्प
न्ती सर्पणादहिर्भवतीति भवेद्यद्वेवदेवं
स्यात् शब्दस्तावल्लेन लेनाभिसंबध्यते ना
स्य विशेषको भवति स्फुरोर्गोः स्फुरोस्फुर
तिनिमिमीलियां खलचोः प्रतिषेधः निमि
मीलियां खलचोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ईषन्निम
यम् सुनिमयम् निमयो वर्तते निमयः
समीईषत्प्रमयम् सुप्रमयम् प्रमयो वर्तते प्र
मयः मीली ईषद्विलयम् सुविलयम् वि

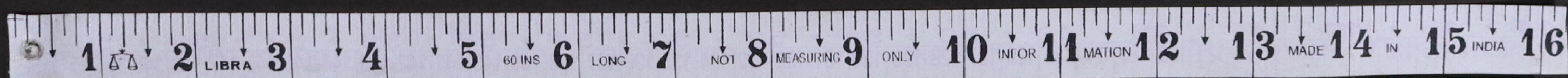
लयोवर्त्तते विलयः विभाषाली किमिदं ली
यतेरिति लिना निलीयमानोर्थकानिर्देशः विभे
तेर्हेतुभये इति किमर्थम् कुंचिकयैवं भा
ययति हेतुभय इत्युच्यमाने यत्र प्राप्नोति यत्र
दपि हेतुभयम् हेतुभय इति नैवं विज्ञायते हे
तोर्भयम् हेतुभयम् हेतुभय इति कथं तर्हि
हेतोरेव भयम् हेतुभयम् हेतुभय इति यदि
एव हेतोः तद्भयम् भवति स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि
ग्रहणम् स्फुरिस्फुलग्रहणं कर्तव्यम् सरिस्फा
लीति वक्तव्यम् किमिदं स्फुरिति प्रत्याहारग्र
हणं कस्य विधिस्यात्प्रत्याहारः सनः पुर
तिस्फुरस्फुलत्योरकारान् किं प्रयोजनम् कि
मतिषेधार्थम् स्तनस्यमाभूत्तरन्नसरुभ्याम्
वज्रसरुभिः देवसरुभ्याम् देवसरुभिः उक्तं वा
किमुक्तम् धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्ययविज्ञाना
त्सिद्धमिति शीर्षंश्छन्दसि शीर्षंश्छन्दसि प्रकृ
त्यन्तरं शीर्षन्शब्दः प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यम् किं
प्रयोजनम् आदेशप्रतिषेधार्थम् आदेशे
मा विज्ञायि प्रकृत्यन्तरं यथा विज्ञायेत किं च
स्यात् अमकारान्तस्य छन्दसि प्रयोगे न स्यात्
शिरो मे श्रीः यशो मे मुखम् इदं ते शिरो भिन
द्मि तदाग्रं पर्वाणः शिरः ये च तद्धिते ये च त

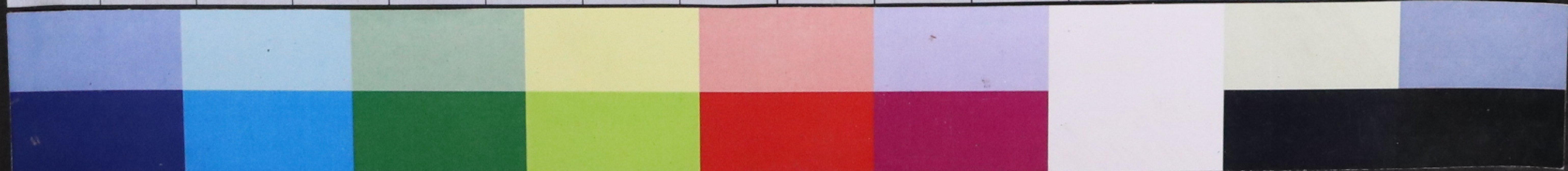
द्धिते ये च तद्धिते शिरस आदेशार्थम् ये च त
द्धित इत्यत्र शिरसो ग्रहणं कर्तव्यम् किं प्र
योजनम् आदेशार्थम् आदेशो यथा विज्ञा
येत प्रकृत्यन्तरं मा विज्ञायि किं च स्यात् य
कारादौ तद्धिते अस्मकारान्तस्य प्रवणे प्रस
ज्येत शीर्षण्यो हि स्वरो भवति शीर्षण्यः
स्वरः वा केशेषु वा केशेषु शिरसः शीर्ष
न्भावो वक्तव्यः शीर्षण्याः केशाः शिरस्याः
केशाः अचि शीर्षः अचि परतः शिरसः शी
र्षभावो वक्तव्यः हास्तिशीर्षिः स्थौलिशी
र्षिः स्थौलिशीर्षिः पैलशीर्षिः छन्दसि
च शिरसः शीर्षभावो वक्तव्यः हे शीर्षे इ
ति इह हास्तिशीर्ष्णाः वैलशीर्ष्णाः शिरसो
ग्रहणेन ग्रहणात् शीर्षन्भावः प्राप्नोति
अल्लन्तद्धिते इति टिलोपो भविष्यति न
सिध्यति ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृति
भावः प्रसज्येत यदि पुनर्ये च तद्धित इत्युच्ये
त किं कृतं भवति इति शीर्षन्भावे कृते
टिलोपेन सिद्धम् नैवं शक्यम् इह हि स्थूल
शिरस इदम् स्थौलशीर्षमिति अत्रापि प्र
कृतिभावः प्रसज्येत तस्मान्नैवं शक्यम्
न चेदेवं शिरसो ग्रहणेन ग्रहणाच्छीर्षन्भा

वः प्राप्नोति पादिकपदोषः कतरस्मिन्प
क्षेषद्विधौ द्वैनंभवति ग्रणिजो वा देशः स्था
न ग्रणिजम्भ्यां वा पर इति न ग्रु यनावर्णाजो
वादेशस्तदेषदोषः यदा ग्रणिजम्भ्यां परो वर्ण
दादोषो भवति ग्रणीजम्भ्यो व्यवहितत्वान्न
भविष्यति पदत्वोशमष्प्रभृतिषिन्दुच्यतेष्व
शामष्प्रभृतिष्वपिरूपपते शालारोषणीद
दोषणीयावत्तेमहादेवः यदादिशमोस्य
स्तूनो ग्रुपसंख्यानं पदादिशमोस्य न्तूनाम
पसंख्यानेकर्तव्यम् पद्मीन्द्रगोमोस्यचन्या
उम्मायाः मोमस्य चन्याः इति एवं प्राप्तेमाम्
प्रत्तस्तु ममर्थं पत्तना समर्थम् इति प्राप्ते
प्रत्त सकिंनतेद्विवा नस्पिध्याग्रविधिम
श्च ग्रतिषिद्ध नसामिकायाय त्रसद
दे श्च यन्तसमस्तेषुपरनः नासिकायानम्
भावो वक्तव्यः यन्ततस्पम् नसन्तलः वद्
नद्वद्वः ग्रवर्णानम पाशितिवक्तव्यम् इह
माभूत् नासिक्योवर्णाः नासिक्यं नगरम्
नन्न हि वक्तव्यम पवक्तव्यम् इह तावन्ना
सिक्यो वर्णा इति परिभाषा दिवृपादः कदि
ष्यते नासिक्यं नगरमिति संकाशादिष्वपा
वः करिष्यते धानादेश्यः सः यावग्रहणं

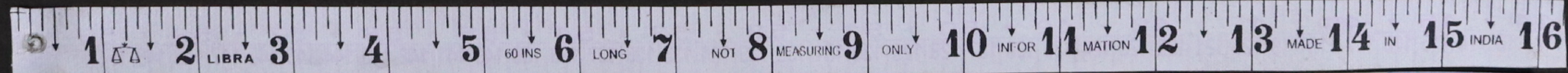
किमर्थम् इह माभूत् योऽनन्पेडः षड्किः
यथादिग्रहणं किमर्थं इह माभूत् पेक्षा
पेक्षम् नैतदस्ति प्रयोजनम् ग्रस्तत्वमत्र
म् सवेक्रते इणा उत्रस्यादेशसकारस्येति
षत्वं भविष्यति इदं तर्हि लषितालषितम्
इदं वा प्युदाहरणम् पेक्षा पेक्षम् ननुचोक्त
म् ग्रस्तत्वमत्रम् सन्नोक्ते इणा उत्रस्या
देशसकारस्येति षत्वं भवतीति नैवंश
काम् इह हि पेक्ष्यतीति षत्वस्यासिद्धत्वात्
षदोः कस्सीति कत्वेनस्यात् सादेशस्या
न्तश्चिकृतीनो प्रतिषेधः सादेशस्यान्तशि
तुत्रकृतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः सव्याल
षोडीयति श्चि ड्डीवति षत्वष्कृते स
व्यातुनोता वन्न वक्तव्यः उपदेश इति वर्त
ते उपदेशस्य प्रातिपदिकानामनोपदेशः
यथैवं नार्थो धातुग्रहणेन कस्मान्न भवति
षोडुमषंडः षड्किः उपदेश इति वर्तते उ
देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः छिवेर
पिद्वितीयो वर्णः इकारः यदि इकारः नष्ठी
व्यत इति न सिध्यति एवं तर्हि यकारः यदि
यकारः इय इह षति देशीव्यति इति न सिध्य
ति एवं तर्हि द्वाविमौ श्चिरूपकस्य उत्कारो

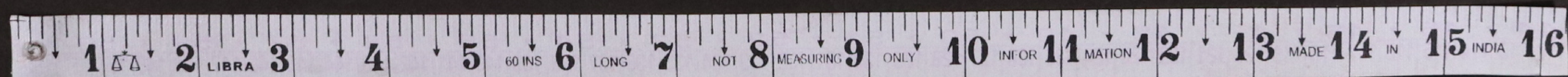
द्वितीयः अपरस्य षकारः यस्य षकारस्तस्य
षत्वं प्राप्नोति एवं तर्हि द्विषकारकोऽयं निर्देशः ।
ष्टी किं कृतं भवति निर्देशस्य सत्वे कृते परेण ।
सन्निपाते षत्वं भविष्यति नैवं शक्यम् इह हि
स्यालिट्सीवतिमधुलिट् सत्कान्ते षत्वस्या-
सिद्धत्वात् उमिथुडिमिथुरसत्वेन एवं ।
तर्हि षकारादिश्चिवचक्री किं षकारो न श्रू-
यते लमनिर्दिश्य षकारः अथ किमर्थं ।
षकारमुद्दिश्य तस्य सकारस्यादेशः क्रियते
न सकारस्यैवोपदेशेन लघ्वर्थम् इत्याह
कथं अविशेषेणायं षकारमुपदिश्य का-
रमादेशमुक्त्वा लघुनोपायेन षत्वं निर्वर्त-
यति आदेशप्रत्यययोरिति इतरथा हि ।
येषां षत्वमिष्यते तेषां तत्र ग्रहणं कर्तव्यं स्या-
त् केचन षोपदेशा धातवः पठितव्याः स्यु-
स्युः कोऽत्र भवतः सुकृषकारः यद्यन्तरेणापा-
ठे किंचिद्व्यक्तं वक्तव्यं तदुच्यताम् अन्तरे-
णापि पाठे किं विक्रान्तं वक्तम् कथं अज-
न्त्यपराः सादयः सर्वे षोपदेशाः स्मिस्वि-
दिस्वदिस्वञ्जिस्वपयश्च सृपिसृजिस्तृ ।
स्त्यासेकृसवर्जम् णोनः अथ किमर्थं ण-
कारमुद्दिश्य तस्य नकारस्यादेशः क्रियते न

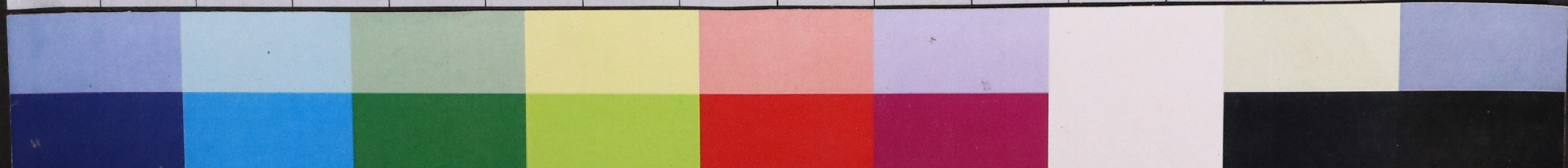
नकारस्यैवोपदिश्येत लघ्वर्थम् इत्याह अवि-
शेषेणायं णकारमुपदिश्य तस्य नकारमा-
देशमुक्त्वा लघुनोपायेन णत्वं निर्वर्तयति
उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्येति इतर-
था हि येषां णत्वमिष्यते तेषां तत्र ग्रहणं क-
र्तव्यं स्यात् केचन णोपदेशा धातवः प-
ठितव्याः कोऽत्र भवतः सुकृषकारः यद्यन्तरेण
पाठे किं विक्रान्तं वक्तम् तदुच्यताम्
अन्तरेणापि पाठे किं विक्रान्तं वक्तमक-
थम् सर्वे नादयो णोपदेशाः नृतिनन्दि-
नर्दिनक्किनाटिनाथृनाधृनॄवर्जम् लोपो
व्योर्वलि लोपे कृत्वा समस्योने व्योर्लोपे ।
कोऽत्रोपसंख्यानं कर्तव्यम् इहापि यथा
स्यात् केरुयते रश्मयः केरुरिति किंचि-
नः कारणं न सिध्यति वलीत्युच्यते न
चात्र वलादिं पश्यामः ननु चायं क्विच् ।
लादिः क्विपो लोपे कृते वलाद्यभावान्न
प्राप्नोति एवं तर्हि इदमिह संप्रधार्यम्
क्विपो लोपः क्रियतां यलोप इति किम
त्र कर्तव्यं परत्वात् क्विपो लोपः नित्यत्वा
द्वा नित्यः खल्वपि क्विपो लोपः कृतेऽपि
वलोपे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति नित्यः ।

त्वाच्चपरत्वाच्चकिंस्लोपेकृतेवलोपभावा-
च्चलोपोनप्राप्नोतिएवंतर्हिप्रत्ययलक्षणे
नभविष्यति वर्णाश्रयेनास्तिप्रत्ययलक्ष
णम् यदिवाकानिचिद्वर्णान्यपिवर्णाश्र-
याणिप्रत्ययलक्षणेनभवंति तथावार
दमपिभविष्यतिअथवाएवंवक्ष्यामिलो
पोव्योर्वलितितः वेव्यंतस्यचान्तयोश्च-
व्योर्लोपोभवति ततःअपृक्तस्यअपृ-
क्तस्यवलोपोभवतिवेरित्येववलोपाप्र
सिद्धिः ऊठभाववचनात वलोपस्याप्र-
सिद्धिः अक्षेमाणमजीरदाउरिति किं
कारणम् ऊठभाववचनात् छ्वोःशू
ड्वनुनासिकेचेत्यूठप्राप्नोतिअतिप्रसं-
गोव्रश्चादिषु व्रश्चादिषुअतिप्रसंगोभ
वति इहापिप्राप्नोति वृश्चतःव्रीहयः
ब्राणइति उपदेशसामर्थ्यात्सिद्धम् उप
देशसामर्थ्यादूठ्भाविवलोपोनभवि-
ष्यति उपदेशसामर्थ्यात्सिद्धमितिचे
त्संप्रसारणहल्लादिशेषेषुसामर्थ्यम
उपदेशसामर्थ्यात्सिद्धमितिचेत्स-
र्वस्यान्यदुपदेश ॥ ॥

ऊनासिकः एवमपियान्तेनस्यप्रतिषे
धः यान्तेनस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः इतिदि
विपिवि यान्तेनस्यवार्थवकृहणात् ए
र्थंवतोविशाह्नस्यग्रहणेनयान्तेनोयथवा-
न् वास्यवाऊनासिकन्नास्तिह अथवा
कारस्यैवेदमनुनासिकस्यग्रहणे संति
हियणःसानुनासिकानिरनुनासिकाश्च
हल्ङ्याब्भ्यो यदिपुनरयमपृक्तलोपः सं
योगान्तलोपोविज्ञायेत किंकृतंभवति
हिहलपृक्तग्रहणेनिस्योश्चग्रहणेनक
र्तव्यंभवति हलन्तात्पृक्तलोपः संयो
गान्तलोपश्चनलोपाभावोयथा पचन्निति
हलन्तात्पृक्तलोपः संयोगान्तलोपश्चन
लोपाभावः राजानत्वासंयोगान्तलोपस्या
सिद्धत्वान्नलोपेनप्राप्नोतियथापचन्निति
तथयथापचन् यजन्नित्यत्र संयोगान्तलोप
स्यासिद्धत्वान्नलोपोभवति नैषदोषः अन्त
रंगप्रवृत्तिज्ञायतिसिद्धाःसंयोगान्तलो
नलोपइति यदयंनङिसंबद्धौ इति सेव
द्दौमतिषेधं शास्ति इहापितर्हिप्राप्नोति
पचन् यजन् तस्यजातीयस्यज्ञापकंभव-

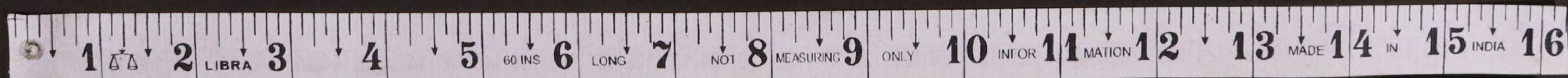
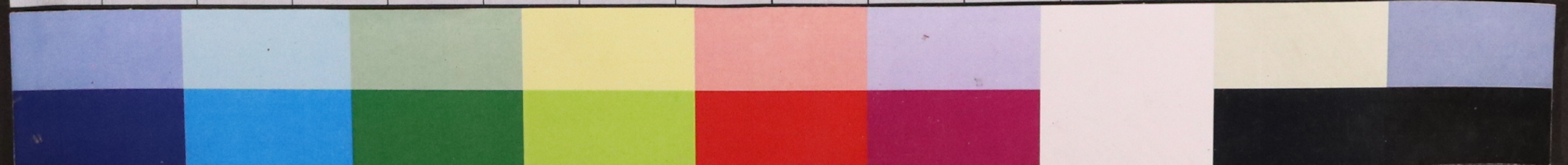

ति कथन्तस्य जातीयः यः संयुद्धावानंत
दः बस्तादिष्वुट्संयोगादिलोपबली
यस्त्वात् बस्तादिष्वेचबसिष्यति उखा
स्रत् पलध्वत् किंकारणं संयोगादिलो
पबलीयस्त्वात् संयोगान्तलोपात्संयोगादि
लोपोबलीयानिति यथाकाष्ठतड् इति
तथयाकाष्ठतड् इत्यत्रसंयोगान्तलोपात्सं
योगादिलोपोबलीयान्भवति नन्वचटत्वे
कृतेनभविष्यति असिद्धस्वेतस्यासिद्धत्वा
न्नाप्नोति सिद्धकाण्डेपठितेबस्तादिष्वट्
त्वेसादीर्घत्वेइति तद्यसादीर्घत्वेइति तद्यसो
दीर्घोग्रहणंकरिष्यते बस्तादिष्वट्त्वंसिद्ध
मित्येव पवमप्यपदान्तत्वान्नप्राप्नोति अथा
सावपिपदेभवति राजामहानलोपेकृ
तेविभक्तेश्रवणंप्राप्नोति नैषदोषः पुनःस
स्यावन्नभवति राज्ञेलोपोनियमवचनात्
रातेस्यलोपोवक्तव्यः प्रश्रिभवत्वात् अशा
रभवात् किंपुनःकारणंनसिध्यति निय
मवचनात् रात्सस्येन्तस्यानियमात्प्राप्नो
ति नैषदोषः रात्सस्येत्यत्रनकारोलिदेशपने
पोषंकोन्तयनेरप्रत्ययकोरिनिप्राप्नोति की

श्री. म. भा. हा.
२२८

त् इति चेत्स्यात् यथालक्षणमप्रयुक्ते गोदुहते
व गोधुक्तं वक्तव्ये अपिनोऽत्र संयोगान्तलोप
स्यासिद्धत्वात् अप्रत्ययेनप्राप्नोति नवासं
योगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् नवावक्तव्ये।
किंकारणंसंयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्
संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादप्रत्ययकेन
प्राप्नोति नवासंयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वा
त् नवावक्तव्ये किंकारणंसंयोगान्तलोपस्या
सिद्धत्वात् संयोगान्तलोपउत्वेसिद्धः यथा
हरिवोमेदिनमिति यथाहरिवोमेदिनेत्वार
त्वसंयोगान्तलोपउत्वेसिद्धोभवति सएवत
हिदोषः सैषाभयतःस्पाशेतितस्मादृशावृ
हलमकलोपः संयोगान्तलोपोविस्ताव नव
हिस्तायनेहिहलमकाग्रहणंतिस्याश्रुगृह्
णोकर्तव्यमेव पद्रूक्रस्मात्संबुद्धेः संबुद्धिलो
पेरुतरादिभ्यः प्रतिषेधः संबुद्धिलोपेऽत
रादिभ्यः प्रतिषेधोवक्तव्यः हेकोनवत् हे
कतमत् किमुच्यते कतरादिभ्यः प्रतिषे
धोवक्तव्यइति यदाषाकृतस्यमनुवृत्तेर्न अ
हृत्कादिकावस्तविहिमत्वात् लिङ्गोमोहका
भिकारयरुतरादिभ्यः प्रतिषेधंवक्ष्यामीति
शुक्लाहृत्कादिकाशोनिवर्तते नैतदाह् न
तस्मामर्थ्य सर्वावस्यमहत्कादिकारोति

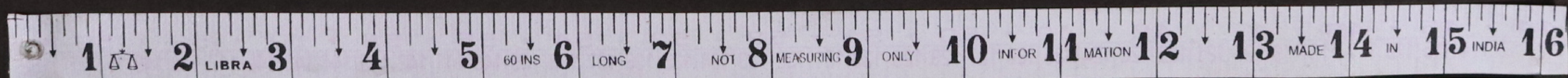
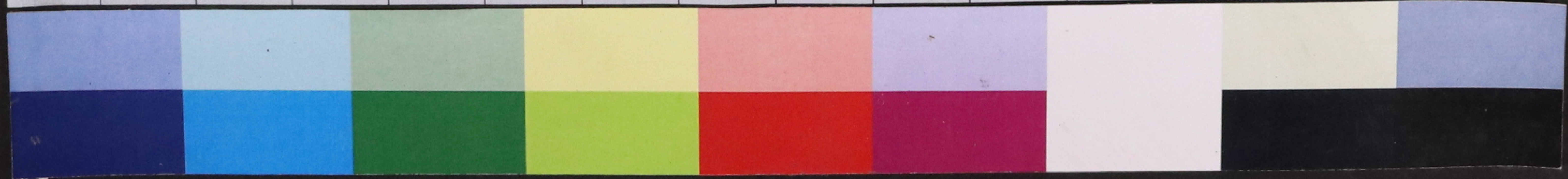
वर्ण्यः किमर्थः अभिलोपो यथा स्यात् हेऽङ्ग
हे पीठ निर्दिष्टेपि वे ह्रस्वाधिकारे अमो लो
पं प्राप्नोति किं कारणं न हि लोपः सर्वाप
हारी मा भूत् सर्वस्य लोपः अलोपः अलोऽन्त्यस्य
विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य लोपे कृते नेदुयोरकार
योः पररूपे सिद्धं स्यात् हे कुण्ड हे पीठ इति यद्यत्र ले
भ्यां न कृतं स्यात् तत्र न स्यात् किं कारणं अव
दितस्मात् ह्रस्वान्तस्यादेः परस्य मकारस्य लो
पः प्राप्नोति अकारलोपश्च सति पूर्वरूपे तर्हि वा
यत्र सति च निर्दिष्टे तर्हि कुण्डदीर्घाभिधान
पे एवं तर्हि हल्लोपः सम्बुद्धिलोपः तन्न ह्रस्वा
कर्त्तव्ये न कर्त्तव्योऽस्माकं न भवति क्व याकृते ह
स्वाभ्यां दीर्घान्ताभ्यां सम्बुद्धिलोप इति तदेव प्रथमा
निर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः नैष दोषः पञ्च
म्याश्चासिद्धत्वात् पञ्चमी हल्ङ्याब्भ्यः प्रथमायाः ष
ष्ठी प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति एवम
पि मयाः एवं सवर्णदीर्घत्वे कृते हे कुण्ड हे पी
ठ अत्र तदुपपन्नेन अमि पूर्वत्वं मत्वा यथायिके
भविष्यति अमोऽन्त्यस्य लोपेन वाक्यार्थं च प्रयोजनम् प
केदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति अथ वेदानी
हल्समाप्यार्थं संबुद्धिलोपः क्रियताम् इति किम
यकर्त्तव्ये परत्वादेकादेशः एवमप्येकादेशोऽन्त
नेत्यपवर्गाभावात् संबुद्धिलोपो न प्राप्नोति से

नातिवर्त्तावेन ह्यपवर्गो भविष्यति उभयतः आश्र
येनान्तादिवत् नोभयतः आश्रयः करिष्यते कथं
वैदे विज्ञायते हल्सन्धानस्य मन्दुहल्लोपो भव
तीति कथं तर्हि ह्रस्वात् उत्तरात्तालोपो भवतीति
सर्वेऽस्मै संबुद्धेरिति हल्ङ्याब्भ्यः सर्वादिभ्य इति किन्त्वा
चकृत्यः नदकृत्यः उभयेत्वा किमुक्ते सिद्धमत्र ता
सिकोपपत्तादिति एवमपि हल्लोपः सामीप्यात्
प्राप्नोति उक्करणादस्मिन् गवाउपनवादीनामिमि
ति वक्ष्यसि तत्कारणात्वा अथ वा निर्दिष्टे कादेक
निष्पाते सति हि तकारः कत्स्थः क्रियते एसाम
व हि तकारकानिर्देशः अथ तत्रादिभ्यः इति एवं
मपि लोपः प्राप्नोति विहितविशेषणं हल्ग्रहणं
पस्माद्धल्तात् परस्या विहितेति अथ कस्य संबुद्धिलोपा
लोभवतिविप्रतिषेधेन अथ कस्य लोपस्यावकाशः
गोमान् यवमान् लोकोऽवकाशः अथ तेन ईदृभ
वे प्राप्नोति तद्ध्रस्वलाक्तले यद्ध्रस्वलाक्तले सं
बुद्धिलोपस्यावकाशः अग्ने वायो लकुक्षयेऽहो
भयं प्राप्नोति हे वधु हे मन्त्र त्वम्भवति विप्रतिषे
धेन कृत्यः नवकृत्यानवलोकपालको लेखपा
रणाम् यथानिर्देशनश्च इति न वार्थो विप्रति
षेधेन किं कारणम् लोपलकोलेगवधा
रणात् लोपलकोहिलगवधा अथ लोप

वचनेप्रयोजनम् किम् संप्रसारणहलादि
शेषेषु कृतेषु वकारस्य श्रवणं यथा स्यात् ह
कीतः हूयमानात् ह्वयतिविशेषितं
नवा बहिरंगलक्षणत्वात् नवा एतत्प्रयो
जनमस्ति किं कारणम् बहिरंगलक्ष
णत्वात् बहिरंगाः संप्रसारणहलादिशे
षाः अन्तरंगो लोपः असिद्धं बहिरंगमन्तरं
गे अनादेशे वा अनादेशे वा एतन्वलोप
स्यान्यायः कथम् ग्रामणीनाम् जीवदारु
रिति ग्रामणीनां जीवदारुरिति वर्णलोपा
त् ग्रामणीनां जीवदारुरिति च्वोटसाहर्ण
लोपात्सिद्धम् यथा संस्फानो गयस्फावः
नयथा संस्फावनः संस्फानः गयस्फावा
नः गयस्फानः इति वेरपृक्तस्य दर्विजागृ
व्योः प्रतिषेधः दर्विजागृव्योः प्रतिषेधो व
क्तव्यः दर्विः जागृविः किमुच्यते दर्विजा
गृव्योः प्रतिषेधो वक्तव्य इति यदा पृक्तस्येत
च्यते भवति वे किं विदाधायोः क्रियमाणम
पि लोपेऽपृक्ते न दृष्टाकलेचम् दर्विजागृव्योः
वा प्रतिषेधो वक्तव्यः इति वेर्लोपे दर्विजा
गृव्योः प्रतिषेधोऽनुनासिकपरत्वात् वेर्लो
पे दर्विजागृव्योः अप्रतिषेधः अनर्थकः प्र

श्री
महा
भा
२३०

तिषेधः अप्रतिषेधः लोपः कस्मान्न भव
ति अनुनासिकपरत्वात् अनुनासि
कपरत्वात् अनुनासिकपरस्य विग्रह
स्य ग्रहणम् नचात्रानुनासिकपरो वि
ग्रहः अस्तु परस्मात्र विग्रहः यद्यनुना
सिकपरस्य ग्रहणमिष्यते हनस्तु
क् अत्र न प्राप्नोति नह्येतस्मादिग्रहाद
नुनासिकं परं पश्यामः अनुनासिकप
रत्वादिति नैवं विज्ञायते अनुनासिकः
परोऽस्मात्सोऽयमनुनासिकपरः अनु
नासिकपरत्वादिति कथं तर्हि अनुना
सिकः परोऽस्मिन्सोऽयमनुनासिकपरः
अनुनासिकपरत्वादिति एवमपि ग्रह
विस्तरेति न प्राप्नोति असिद्धोऽत्र येन
लेकलोपपणावायावेजादेशेभ्यः इति य
थानेद्यमनुनित्ययथान्तादिवाचरति
अनद्यतनेस्त्रलोपमल्लमाल्लेगवधाये
तेपवमिहापिशेच्छेदसिच अयेयोगः अ
कोवक्तम् कथमग्रीनेवानिनानीमव
स्यानानाषिंशनामहवेसवर्णोनाप्येत
त्सिद्धम् नशिष्यतिअमावावसिन्नात
एवंसवर्णोन प्राप्नोतिकेदसिनपंसकस

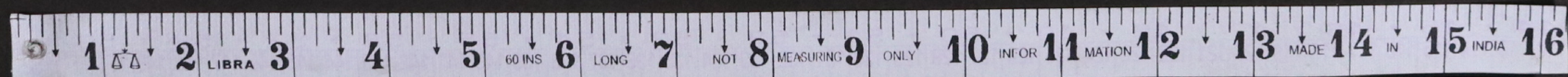
प्रेवत्रावोवक्तव्यः मघोर्गहणाति मघो
न्मात्रवामते इत्येवमर्थमति प्रेवत्रावे
नतुमोनि कृतिः त्वमिनि कृत्वे सर्वे सवर्णो
न सिद्धम् भवेत्सिद्धम् अग्रेनत्रीनेवा
जिनाचीत्र इति रदतन सिध्यतिनानापिश
नाम इति पत्रेटपि सिद्धम् कथं सामा
सिके सर्वे सवर्णा क्तनेषथस्याप्तनः षा
ष्टिकः सर्वे सवर्णो भविष्यति एवमपि
जसि गुणः प्राप्नोति वचनेन न प्रसा
दिष्टं केदेवावचनम् प्राङ्कोवरूपधा
या इति हस्सस्यापि ति नकि सर्वोने नषंस
कोपसर्जनह्रस्वत्वे द्विगुसंज्ञा नकिस
र्वीनेन षंसकोपसर्जनह्रस्वत्वे द्विगुसंज्ञा
स्वनसिध्यति प्रावाशास्त्रिकुरुम याना
शाकुलि कुरुम निष्कोशाम्बिकुरुम
निर्वाराणसिकुरुमित्र निदिगुसंज्ञः पंचा
रत्नि कुरुम दशारत्नि कुरुम नकिकु
र्वेनसंज्ञेनत्वादेशे विषयेन प्राप्नुवन्ति नवाव
हिरंगलक्षणत्वात नलोपप्रदेशः किंका
रणं वहिरंगलक्षणत्वात वहिरंगलक्ष
णस्तक अन्तरंगापतेविषयः अमिद्धव
वहिरंगमन्तरंगे इह नहिंग्रामणिपुत्रः से

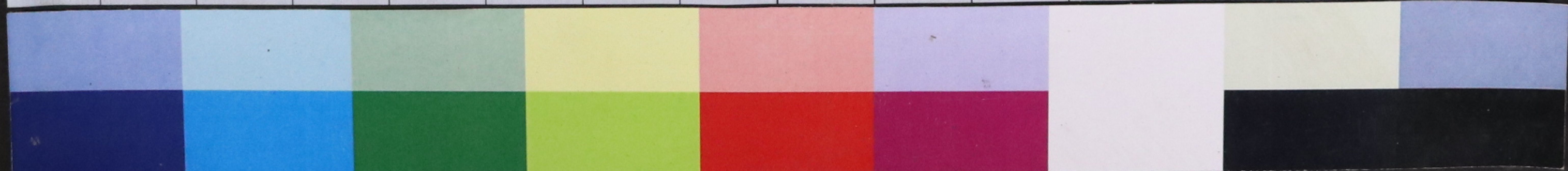
नानिपुत्रः इति ह्रस्वत्वे कृते तकः प्राप्नोति
ग्रामणिपुत्रादिभ्यश्च प्राप्तिः ग्रामणिपु
त्रादिभ्यश्च नकः अप्राप्तिः किंकारणं वहि
रंगलक्षणत्वाद् एवं अथवा पदादिः करि
ष्यते पदादौ संयोगादेरिन्यतिप्रसंगः पद
दौ संयोगादेरिन्यति प्रसंगो भवति अप
क्वायात्वान्यस्य संयोगादेरिति त्वेवं मत्वे
न विलोपवचनम् वेष्ठलोपो वक्तव्यः
अग्निचित् सोमसुत् अक्लक्यातिविलो
पोन प्राप्नोति नैषदोषः अक्रग्रहणं न
करिष्यते यदि न क्रियते दर्विः जागृवः
अत्रापि प्राप्नोति अनुनासिकपरस्यवि
शेषस्य ग्रहणम् अद्यपरस्माद्विशेष
एवमपि सन्तक्रस्यलोपः प्राप्नोति नि
र्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति एवं भविष्य
ति इटः प्रतिषेधः इटः प्रतिषेधो वक्त
व्यः परीत्मन् क्रस्य बलादिन्यक्षण
इडागमेन एवं तर्हि भक्तं विषयेत्र
मक्तेस्वरः श्रयभक्तः स्वरो योभवति
यिक्वादयति मप्तथादयति निकुंतिरु इ
ति निमित्तो न प्राप्नोति नतु च वलादित्वा
न लक्षणः प्रत्ययानः प्राप्नोति किं कारण

म. नन्विदमुक्तमन्तस्सहसाधिकरणेन।
ध्याहार्थे गतिनस्मक्रेकवकेवाग्रन्य।
स्मिंल्लत्सहयोकार्यं विज्ञायते न व्याप
र्थो गम्यते तत्र ह्याग्रवालणामोनयेन्स।
केचालणोसहयोगकृषमानयति नासौ
लोपमानीयकृतीभवति एवमिहापा।
नित्रिनिप्रतिषेधाद्वस्मिंल्लिङसहयोका
र्येवितन्स्यते किंपात्वदतिङसहयोपक्रम
संहितायामयंयोगः शक्योवक्तमकथ
मधिकरणेनाम विप्रकारेव्यापकम औ
पश्लेषिकं वैषयिकमितिशास्त्रस्यवशाद्ध्ये
नकोन्योभिसंबंधोभवितुमर्हतीति अन्य
हन्तुपश्लेषात्यकोयणावि अविद्यपश्लि
ष्टस्येतिनच्चान्तरेणासंहिताग्रहणंसंहि
तायामेवभविष्यति आङ्माङोरग्रहण
किमर्थमाङ्माङोःसानुबन्धकयोर्निर्दे
यो
शः क्रियतेआङ्माङोःसानुबन्धकयोर्निर्दे
शोगतिकर्मप्रवचनीयप्रतिषेधसंप्रत्य
यनार्थः आङ्माङोःसानुबन्धकयोःनि
र्देशःक्रियते आङोगतिकर्मप्रवचनी।
यसंप्रत्ययार्थः माङःप्रतिषेधसंप्रत्ययार्थः
इहमाभूत् आच्छायामानयति प्रमा।

श्री.
महा.
भा.
232

च्छेदः दीर्घात्पदान्ताद्वा दीर्घात्पदान्ताद्वा विश्व
जनादीनां छन्दसि दीर्घात्पदान्ताद्देप्रत्रवि
श्वजनादीनां छेदस्यपसंख्यानं कर्तव्यम्
विश्वजनच्छत्रम् विश्वजनछत्रम् नच्छाया
कुरवोपरम् नच्छायाकुरवोपरम् इको
यणाइविमर्थं इहमाभूत् आश्रिविदत्सो
मस्स्वदत्र नैत दस्तिजञ्चतमत्रवायकेम।
विष्यतिजशग्रहणासंनसिद्धपणमत्रप
श्य अप्रसिद्धमत्रजश्चतमत्स्यासिद्धत्वाद्य।
णादेशः आमोतियश्चापदान्तोहलश्चपूर्वं
यस्मात्पदान्तोहलश्चपूर्वस्यासवग्रामोति
पचतीतिएवंतर्हिदीर्घस्ययणादेशंवक्ष्या
मि नदीर्घग्रहणंकर्तव्यंतत्कर्तव्यम् प्रकृ
तमनुवर्तनेकुप्रकृतमदीर्घात्पदान्तादिति
तद्वैपंचमीनिर्दिष्टंषष्ठीनिर्दिष्टेनचेहार्थः
अकेत्येषामसमीरीत्वादितिपंचम्याःष
ष्ठीप्रकल्पयिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे
तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति भवेत्सिद्धम्
इकोयणचि बालवेयथंमिति इदेनमिष्यति
दृष्यत्रेतिहस्तइतिप्रकृतम् हस्वग्रहणम
विप्रकृतमनुवर्तनेकुप्रकृतम् हस्वस्येति
तिकृतिनमितियदिनदनुवर्ततेनेदीर्घान्त

दोनोद्दाहस्वाश्चेति ह्रस्वादपिपदान्ताद्विभा-
षाप्राप्नोति संबंधवृत्त्यासंबंधानुवृत्तिः
करिष्यते ह्रस्वस्यपितिकृतितुकुछेचसं
हितायाम् ह्रस्वस्यपितिकृतितुके आङ्
माङोश्च ह्रस्वस्यपितिकृतितुकदीर्घात्पदा
न्ताद्वा ह्रस्वस्यपितिकृतितुक इकोयणा
वि ह्रस्वस्येतिवर्त्तते पितिकृतितुगिति।
निवृत्तम् इहतर्हिप्राप्नोतिचयनेचायकः
लवनम्लावकः अध्याये उत्रबाधकाभ-
विष्यतिइहतर्हिप्राप्नोति खट्वेद्रःमालेद्रः
खट्वेउकामालेउकाग्रामाहिविवाप्यम ग्र
एरुहीयुत्रवाधिके भविष्यतः इदंतर्हि
प्रयोजनम् इकःअविप्रणोवपथ्यास्यात य
दन्त्याम्मोतितस्माभूदिति किंचान्यत्प्रो
तिशाकलम्मितिनिपत्समासयोः शाक-
लप्रतिषेधेवादयिष्यतिसनवक्तव्योभव
तियणादेशः स्थानपूर्वस्यच यणादेशः
स्थानपूर्वस्यचेतिवक्तव्यम अग्नेनइन्द्रःअ
ग्रापिदम् पटोउदकम्गदानउदकम् अ
ग्राउईषायापदानउअग्राउइअशापदानं
उप्राषा पयनवाश्याकिंपुनःकारणंन
सिध्यति असिद्धत्वात स्थानविकारो।

श्री
महा·
भा·
२३३

वेमौ सिद्धत्वातः स्वरसंधिषुकथंतायते
यदयंस्थानअग्रस्वात्रवीतिस्थानस्यप्रकृ-
तिभावेशाकलंनत्वापयत्याचार्यः सिद्धः
स्थानः स्वरसंधेष्वकर्थंकृत्वात्रापकम् म
नोहिकार्यिणः कार्येणाभवितव्यम इद
नर्हिप्रयोजनम् दीर्घेशाकलप्रतिषेधा-
र्थमदीर्घत्वेशाकलंवमाभूदिति पतद
पिनास्तिप्रयोजनम् आरंभनेसनतपूर्वस्य
यणादेशः तयोः पावविसंहतायामितिन
देवदीर्घेशाकलप्रतिषेधाहोंभविष्यति
नत्रवक्तव्योभवतिनत्रवतस्मित्रणुख्यमा
नइदंनवक्तव्यंभवति अवश्यमिदंवक्त
व्यम योस्तुनपूर्वोविदुतावस्थानविका
रोनदर्थम्भोहोनइदंइमभाहोइविद्दम
होइइह भाहोइविहति यदितस्थेनिवंध
नमस्तिइदमेववक्तव्यम नत्रवक्तव्यम्
तस्यावश्यंसगार्थंवक्तव्यम् अनेनहि
सत्युदात्तस्यरितयोर्वणःस्वरितोनुदात्त
स्येत्येषस्वरः अमत्येनतेनपुनर्नसमितिसि
द्धत्वाद्भविष्यति यदितर्हितस्यनिवंधन
मस्तितदेववक्तव्यम इदंनवक्तव्यम न
नुचोक्तंइदमवश्यंवक्तव्यम योस्तुनपूर्वो

विरतावल्लनविकारोनदर्थम् हो३३स्म
हो३स्पेउतिच्छेदसमेनेन ह्रस्वानविधिच्छेद
सिभवतियत्रहिनच्छेदसमहो३यिदम्
हो३यिडेतिच्छेदसमेनेन ह्रस्वानुविधिच्छे
दसिभवतियत्रहिनच्छेदसम होइयिंद
म् साम्यगाम्यति यथोपिहिच्छेदसिह्रस्वा
नुप्रयोगः नञ्रवेनमित्रियणामत्रपश्य प
श्यापरानोह्रल्लवञ्समवेःदोवस्पयणाह
स्व३तित्र ह्रत्र सबेथह्रस्मागुणा ह्रिहिवाच्यम
उकवेवथःशाकल्लभाक्समासेनदर्थम
नतभगवांश्चकार सामर्थ्ययोगान्नहि
किंचिदस्मिन्पश्यामिशास्त्रेयदनर्थकंस्य
म् वोनोविश्रवोनादेशस्यानिनदेशःवो
नादेशस्यानिर्देशः कर्तव्यः डकारोकार
योरितिवक्तव्यम् षकारैकारयोर्मामूदि
तिसतिहिकर्तव्यःनकर्तव्यःवोनग्रहणेन
करिष्यते पवः प्रत्ययेग्रग्रादयोभवतोन्ये
वसिद्धम् यदिवांनग्रहणंनक्रियतेचेष
म् नेषमित्यत्रापित्राप्नोतिजम्पदेथोस्या
त्स्थानेनियमार्थोभविष्यति दिज्योरे
वपवइतिनयोस्तहिगाकार्यादन्यत्रापि।
प्राप्नोतिनिर्देशपापमजेवोस्वल इतिउभये

श्री
महा
भा
२३४

नोनियमोविज्ञास्यते दिज्योरेवपवःनयो।
स्त्रशाकार्यपवेति३हापितहिंनियमात्रप्रा
प्नोतिलव्यम् पव्यम् प्रवश्यलाव्यम् प्र
वश्यपाव्यम् तल्यजातीयस्यनियमःकश्च
तल्यजातीयःयथाजातीयकःदिज्योरेव
कथंजातीयकश्च दिज्योरेव पकारःपव
मपिरायमिकृतिदेयतीतीन्यत्रापिप्राप्नो।
ति तायिच्छेदसःह्रस्वानविधिच्छेदसिभव
ति गोमूत्राच्छेदसि गोमूत्राच्छेदस्यपसंख्या
नेकर्तव्यम् गवाज्ञामित्रावरुणाह्नेतेनगा।
वतिमुहतम् गोमूत्रिमित्येवान्यत्रउपप
रिमाणेव ग्रथपरिमाणेचगाहतानुपसं
ख्यानंकर्तव्यम् गमूत्रिमात्रमथानेगानः
गोमूत्रिमात्रमित्येवान्यत्र थानोस्तत्रिमित्र
स्यैव पवकारःकिमर्थःनियमार्थःनैतद
स्तिप्रयोजनम् सिद्धेविधिरारभ्यमाणः
प्रनेरेणैवकारंनियमार्थोभविष्यति इह
तोवयोरगामार्थस्तहिंयथैवविज्ञायेतयथा
तोस्तन्निमित्रस्यैवेतिमैवविज्ञायिथानोरे
वतन्निमित्रस्येति किंचस्यान्यत्रयानोस्त
न्निमित्रस्यतस्यात् शोकव्यमलाफविवव्य
कार्यासस्ति कुव्यस्तवर्ष नदिम्यमेन।

किंप्रति निर्दिश्यते सप्तक्रीणात्यर्थः इह
माभूत् केनचोदयाम्यम् केनवमित्यर्थः
नवाक्तिकम्यम् भयपञ्चब्धेव भयादिश
कारणोऽदस्या आपदपसंख्यानेकर्तव्यम्
इदस्याः आपः अवमानस्यव अवादेशोभ
वतीतिवक्तव्यं इदस्यशरस्यवइदस्या आ
पः शभव्यावैनेचना शरत्वोस्यपश्चनभिवा
नकः स्यात् शकन्दुव्रादुमिदम् शकन्दवा
वान्नवादेशोवक्तव्यः ऋषुनः स्थिरमेनन्
नव्याप्तजनीपोरुविन्युप्य आपः शङ्करजनो
शहतिनिशकत्पूर्वन्निर्दिश्यते शकन्हलोमि
तिवल्लोकेशरदस्तसुपावहेति ॥ ॥ इ
तिश्रीभगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितेव्याक
रणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमपा
देऽन्तनीयमाह्निकम् एकः पूर्वपकवचने
किमर्थम् एकवचनेऽपृथगादेशप्रतिषे
धार्थम् एकवचनेक्रियते एकआदेशोय
थास्यात् पृथगादेशोमाभूतामिति गवा
द्रव्यवत्कर्मचोदनायाम् द्वयोरेकस्याभिनि
र्वृत्तेः नवाएतत्प्रयोजनमस्ति किंकारण
म् द्रव्यवत्कर्मचोदनायाम् द्वयोरेकस्या
भिनिर्वृत्तेः एकआदेशोभविष्यति तद्य

श्री
महा
भा
234

था द्रव्येषु कर्मचोदनायां द्वयोरेकस्याभि
निर्वृत्तिर्भवति कर्मचोदनायां अनयोः
शलयोः कटं कुरु अनयोर्मृत्पिण्डयोर्घटं
कुर्विति न चोच्यते एकमिति एकं वा सौ
करोति किं पुनः कारणम् द्रव्येषु कर्म
चोदनायां द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति
तत्रैकवाक्यभावात् एकवाक्यभावाद्द्वयो
रेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति अत्राप्येकवाक्य
भावात् व्याकरणेऽपि इह द्वयोः स्थानिनो
रेक आदेशो भवति अनन्तरस्य वा विमतास्तु
पर्यायप्रसङ्गस्तु जेवोपर्याययोरनन्तरस्या
भिनिपन्नावरुध्यते एकवाक्याभावादिति
नत्राप्यर्थाश्रयकरणाल्लोके द्वयोरेकस्याभि
निर्वृत्तिर्भवति अर्थो वास्यैकेनभवति एक
त्वेणैवानत्रभवति इदमेकमेवकर्तव्यमि
ति अत्रापि अर्थाश्रयकरणाद्व्याकरणेऽपि
ह्यत्र द्वयोः स्थानिनोरादेशो भवतः ए
काम्पानिष्ठानेन स्वर्वस्य बदः उभौ स्थान
स्मितिकर्षय एव द्व्याकरणेपिइहि अन्यत्र द्व
योः स्थानिनोरेक आदेशो भवति अवयव
द्वित्व विप्रमाणयथावाक्य असतेकेहयः
ययोरनन्तरस्याभिनिर्वृत्तावत् अवयव

यथैवमवामपथावामपथायाहेति लोकेद्वा
हूयैनास्तिदोषः सवर्णदीर्घेनेन सिद्धम् इ
द्धमस्तेनोपथयोरम्यान स्थामिति वद्
नेनन् स्वजेरोपथयोर्लोपः आगमोऽह
विधीयते इति यदुच्यते र्थानुकरणाद्धेति
नत्र किं कारणम् एकवाक्याभावात् हि
लोके द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति अन
थैकवाक्याभावात् अंगहिभवाग्राम्यं प
ल्लपादस्यकारणमानमावीन अन
योः हल्लयोः कद्रुकमुनयोर्म्लिरिति यो
ईद्रुर्विति एकमेवामाकरिष्यतिक
येयद्रक्रेवाकरणोपिप्यनवद्वयोः स्था
निनोद्धावादेशो भवतः स्थाभ्यां निष्ठातो
नः पूर्वस्य चरः उभो साभ्यासस्येति इहता
वनवराभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च द इति द्वे
एतेवाक्ये कस्य योगविभागः करिष्यति
रदाभ्यां निष्ठातो नः तेनः पूर्वस्य च द इति
उभौ साभ्यासस्येति उभौ ग्रहणसामर्थ्या
द्वावेवादेशौ भविष्यतः नत्रावयवे शास्त्रा
र्थसंप्रत्ययो यथा लोके नत्रावयवे शास्त्रा
र्थसंप्रत्ययः प्राप्नोति यथा लोके नपथ्या
लोकवसंनेत्रायणोपनीनास्थीनेतिसह

श्री
महा
भा
२३६

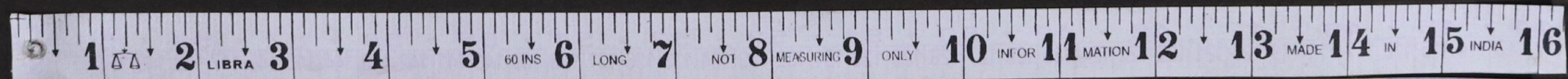
नः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भ
वति तद्यथा गर्भाष्टमे ब्राह्मणमुपनयीत इ
तिसकृदुपनीय कृतः शास्त्रार्थ इति कृ
त्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति तद्यथा विहृदये
गमाभिरग्निरशास्त्राभिरुपस्थेयोऽरिति
सकृदुपस्थायकृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा
पुनः प्रवृत्तिर्न भवति एवमिहापि विद्धे
कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा मा लेराद्रि पुन
स्यात् सिद्धं तु धर्मोपदेशनेनवयथालौ
किकवैदिकेषु सिद्धमेतत्कथम् धर्मो
पदेशानमिदं शास्त्रं मथ धर्मोपदेशने चा
स्मिन्नशास्त्रे अनवयवेन शास्त्रार्थः संप्र
तीयते यथा लौकिकवैदिकेषु तद्यथा
लौकिकवैदिकेषु कृतान्तेषु लोके ता
वत् पूर्वं यो ब्राह्मणाः प्रत्युपेयः ब्राह्म
णान्न हन्तव्यः सुरा न पेयेति ब्राह्मणमात्रं प्र
त्युपस्थीयते ब्राह्मणमात्रं न हन्यते सुरा
मात्रं न पीयते यदि चावयवेन शास्त्रार्थसं
प्रत्ययः स्यात् एकं च ब्राह्मणमहत्वाऽन्यो
वसुरामपीतान्यत्र कामचारः स्यात् तद्या
पूर्वं यो ब्राह्मणाः प्रत्युपेय इति सर्वं यो
मात्रं प्रत्युपस्थीयते यदि चावयवेन शास्त्रा

र्थसम्प्रत्ययः स्यात्पकैश्ववयसं प्रत्यस्या
यान्यत्र कामचारः स्यात्तथा वेदे खल्वपि व
सन्ते ब्राह्मणं ग्रीष्मादिभिः क्रतुभिर्यजे
तेति अग्न्याधाननिमित्ते वसन्ते वसन्ते इष्य
ते यदि चावयवेन शास्त्रार्थसंप्रत्ययः स्या
त् सकृदिष्ट्वा पुनः पुनरिज्यानप्रवर्त्तेत उ
भयथेहलोकोऽप्यपदिश्यते सर्वावयवेना
पि शास्त्रार्थसंप्रत्ययोऽवयवेनापि केषां
पुनर्विरसुभवेल्लप्यम् स्पशामित्याह क
श्चित्कृतावन वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधी
त इति पूर्वार्धानेयनस्तु सप्रातिपत्यर्थे सह
द्यायस्यक्तेः शास्त्रार्थः प्रतिपत्रेपत्तयव
मिति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति अतोऽत्रा
वयवेन शास्त्रार्थः संप्रतीयते तथा गर्भा
ष्टमेव ब्राह्मणमुपनयेतेति उपनयनसंस्का
रार्थम् सकृत्संस्कृतमुपनीतः संस्कृतो भ
वति अतोऽत्रापावयवेन शास्त्रार्थः संप्रती
यते त्रिर्हृदयंगमाभिरद्भिः शरीराभिह
पस्पृशेदिति उपस्पर्शनेन शौचार्थं सकृत्त्वा
मात्रुपस्पृश्य शुचिर्भवति अतोऽत्रावयवे
न शास्त्रार्थः संप्रतीयते इह वेदानीं ब्राह्म
णो न हन्तव्यः सुरा च पेयेति ब्राह्मणावयवेन

श्री
महा
भा

२३०

श्याने च महान् दोष उक्तः सर्वालाणावयवा
त्रेवरामानसाचे च प्रसक्तः अतोऽत्रानवयवे
न शास्त्रार्थः संप्रतीयते तथा सर्ववयसा ब्रा
ह्मणाः प्रत्यस्येयुरिति सर्ववयसम्प्रत्यस्या
ने दोष उक्तः प्रत्यस्याने गुणः कथं कृत्वैष प्रा
प्य उत्कामेति पुनः स्थविरप्रायति प्रत्य
स्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तास्तानि पश्यन्त इ
ति सर्ववयोमात्रे प्रसक्तः अतोऽत्रापाव
शास्त्रार्थः संप्रतीयते तथा वसन्ते ब्राह्मणो
ग्रीष्मादिभिः क्रतुभिर्यजेतेति इज्यायाः
किं विनियोजनमुक्तम् किं स्वर्गे लोके प्र
शस्यते ज्यायाम् ततो पश्यतात इतिनच्चाहि
तीयस्य प्रत्तनीयस्या ज्यायाः फलं भा
वितुमर्हति अतोऽत्राप्यवनयेन शास्त्रा
र्थः संप्रतीयते तथा शब्दस्यापि ज्ञाने प्र
योगे च किं विनियोजनमुक्तम् किं एकः
शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः
स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति यद्येकः श
ब्दः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके का
मधुग्भवति किमर्थं द्वितीयस्तृतीयश्च
तृतीयश्च प्रयुज्यते न कामानामन्तोऽस्ति
प्रयथ पूर्वपदग्रहणं किमर्थम् पूर्वपदग्रह

परस्मादेशप्रतिषेधार्थम् सर्वपरग्रहणं ।
क्रियते परस्मादेशप्रतिषेधार्थम् परस्मादे
शो माभूत् आद्गुणा इति कथं च मामोनिर्यं
चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्य पंचमीनिर्दिष्टाद्धि प
रस्य कार्यमुच्यते तद्यथा द्व्यन्तरुपसर्गेभ्यो
प ईदिति षष्ठीनिर्दिष्टार्थेन षष्ठीनिर्दिष्टा
र्थं च सर्वपरग्रहणं क्रियते षष्ठीनिर्दिष्टोप
ध्याप्रकल्पेत अनिर्दिष्टे हि षष्ठ्यर्थे प्रसि
द्धिः अक्रियमाणे हि सर्वपरग्रहणे षष्ठ्यर्थ
स्याप्रसिद्धिः स्यात् कस्य स्थाने योगिनस्य
नेषष्ठीः अदिनेषामपंचमी प्रतीतिसन ।
म्याः षष्ठीप्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तर
स्येति तद्यथा प्रचोन्येषामसमीग्रादिस्यस्या
न्यपंचम्याः षष्ठीप्रकल्पयिष्यतिमस्मिवि ।
न्ते निर्दिष्टे सर्वस्येति एवं तर्हि सिद्धे सतिय
त्सर्वपरग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः
नोभे प्रगमकल्पिके भवत इति किमेतस्य
ज्ञापने प्रयोजनम् षड्केसप्तमीपंचम्यो
ष्वाभावादुभयत्र षष्ठीप्रकल्पितिः तत्रोभ
यकार्यप्रसंग इति सन्देहो भवति अतेना
दिवद्धकिमर्थमिदमुच्यते अतेनादिवद्भव
न्नमामिवस्यादेशवचनात् अतेनादिविहित

श्री·
महा·
भा·
२३८

च्यते आमि अस्यापमादेशः क्रियते स नै ।
सर्वग्रहणेन गृह्यते नापि परग्र
हणेन तद्यथा शीरोदके संग्रहके आमिग्र
न्नात्रापितो वग्रहणेन गृह्यते नाप्युदकग्र
हणेन इष्यते च ग्रहणं स्यादिति तत्ज्ञाने ।
णापनं न सिध्यतीत्यन्तादिवद्वचनम् एव
मर्थमिदमुच्यते अस्ति प्रयोजनमेतत्
किन्तर्हीति तत्र यप्ययुतान्तादिवन्निर्देशः न
त्रयस्यान्तादिवद्भविष्यतेन निर्देशः कर्तव्यः
अस्यान्तवद्भवति अस्यादिवद्भवतीति वक्त
व्ये सिद्धे तत्सर्वपराधिकारात् सिद्धमेत
त्कथं सर्वपरादिकारात् सर्वपरयोरिति
वर्तते सर्वस्य कार्यं प्रत्ययेन वत् परकार्यं ।
प्रत्यादिवत् अथ यत्रोभयमाश्रीयते किं
तत्र सर्वस्यान्तवद्भवतीति आहोस्वित्स ।
स्यादिवद्भवति उभयत आश्रये नान्तादिव
त् किं वक्तव्यमेतत् न हि कथमनुच्यमा
नं गम्यते लौकिको यं दृष्टान्तः तद्यथा
लोके हयोरुत्सन्नावलपोरेकः प्रेष्यो भव ।
ति तत्तयोः पर्यायेण कार्यं करोति यदा तु
तमुभौ युगपत्प्रेषयतः नानादिक्षु च का ।
र्यं भवतः यदसाविविरोधार्थी भवति तदुभ ।

योर्नकरोति किं पुनः कारणमुभयोर्न
करोति योगपद्यासंभवात् नास्ति योग
पद्ये संभवः अर्थान्तरवन्नैकान्निष्प्रयोजना
निष्पन्नत्वान्नैष प्रयोजनम् वृक्षच पूर्वपदात्
मियाते द्वादशान्तिकः पूर्वपदोत्तरपदयो
रेकादेशः पूर्वपदस्यान्तवद्भवतीति यथा
शाकेनकर्तम् वृक्षच पूर्वपादात् सम्भव
तीकृते हिंस्यात् यत्र कृते पेकादेशो व
पूर्वपदं भवति उभयोर्द्वादशान्तिकः अन्य एका
देशः पूर्वविधौ प्रयोजनं मधु पिबतीति शि
दषितोदेशः शितोन्तवद्भवति यथा शाका
नेकर्तम् शितीतिपिबादेशः कृते हिंस्या
त् यत्रेकादेशे न भवतीति पिबतीति वे
भक्तस्यणत्वे प्रयोजनम् दीर्घेणा सम
येणाउत्तरपदविभक्तोरेकादेशः उत्तरप
दस्यान्तवद्भवति यथा शाकानेकर्तम् प
काउत्तरपदं णोभवतीति कृते हिंस्यात्
यत्रैकादेशो नास्ति तीरपाणाम् सुरापा
णाम् अदसईत्वे प्रयोजनम् अमीअत्र
अमीआसते अमूअत्र अमूआसते अ
दसि भक्तस्यैकादेशः अदसोन्तवद्भवति
यथा शाकेनकर्तम् अदसो से र्दादु दो मः

प्री·
महा·
भा·
२३५

पतरेढकूवचनरमिकृते हिंस्यात् यत्रैकादे
शेनः अमीभिस्त्रम् अ्याम् अमीषु स्वरित
त्वे प्रयोजनम् कार्यादार्यादीतितोरेका
देशः स्वरितोन्तवद्भवति यथा शाकेनकर्त
मतित्वरितमिति कृते हिंस्यात् यत्रैका
देशेन कार्यः हार्यः स्वरितत्वविप्रतिषे
धात् स्वरितत्वेकरिष्यते एकादेशः इति कि
मत्र कर्तव्यम् परत्वात् स्वरितत्वम् वति
विप्रतिषेधेन नैष युक्तो विप्रतिषेधः नित्य
एकादेशः कृतेपि स्वरितत्वे प्राप्नोति अकृ
तेपि प्राप्नोति अनित्य एकादेशः अन्यथा
स्वरस्य कृते स्वरितत्वे प्राप्नोति अन्यथा स्व
रस्याकृते स्वरितत्वे प्राप्नोति स्वरभिन्नस्य
च शब्दविधिरनित्यो भवति अन्तरङ्गत्वा
दैकादेशात्वं नेदानीमवर्णाववाभिन्नमप
कादेशः परस्य स्वरितत्वम् स्वरितत्वम
यं नेकेन कथं कस्यैतत्तत् परग्रहणं पवि
मानार्थमिति निद्भयोर्न रङ्गयोः परत्वात्स्व
रितत्वम् स्वरितत्वे कृते पुनरयं तः स्वरिता
नुयायतो एकादेशः स्वरितो भविष्यति
लिंगविशिष्टग्रहणाद्वाउच्यताप्राप्तिपरि
कल्पनालिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणं भव

नीत्येवमत्रस्यादितित्वं भविष्यति पूर्वपदान्तो
दात्तत्वं प्रयोजनम् गङ्गोदकम् मध्यितोद
कम् पूर्वपरोत्तरपदयोरेकादेशः पूर्वपद
स्यान्तवद्भवति यथाशक्यातेकतेनम् उदके
केवले पूर्वपदमन्तोदात्तं भवतीति किं तर्हि
स्यात् यद्येकादेशिनाउदात्तेनेत्रिद्रुदकम्
ल्लिपकादेशस्यावकाशः दण्डाग्रम् छत्त्रा
ग्रम् इहोभयं प्राप्नोति मध्यितोदकम् गु
डोदकम् पूर्वपदोपूर्वपदान्तोदात्तत्वमेकोदा
त्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन सचावश्यं विप्र
तिषेधः आश्रयितव्यः एकादेशो हि सतिना
प्रसिद्धिः एकादेशो हि वि तिस्याभावः स्या
त् यो हि मन्यते प्रसक्त एकादेशः एका
देशे कृते पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भविष्यतीति
सति तेनैव स्वरेण भविष्यति सति तो वा नुदा
त्तोपदेशावित्ति गुडोदकम् मध्यितोदक
म् कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वे प्रयोजनम् प्रा
दिता प्राशिता कृदन्तस्यैकादेशः गतेर
वद्भवति यथा कारकेण गतिकारको
पपदात्कृदन्तम् उत्तरपदे प्रकृतिस्वरं भवती
ति कृत्तर्हि स्यात् यद्येकादेशेनप्रकारकः
प्रहारकः प्रकरणम् प्रहरणम् कृदन्तप्र

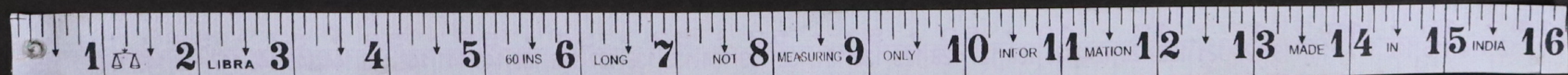
श्री· महा· भा· 280

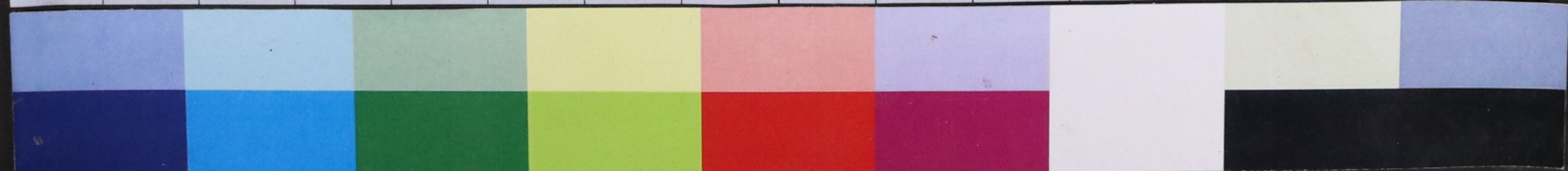
कृतिस्वरत्वं विप्रतिषेधात् कृदन्तप्रकृ
तिस्वरत्वं भविष्यति विप्रतिषेधेन कृदे
न प्रकृतिस्वरस्यावकाशः प्रकरणम्
एकादेशस्यावकाशः देवाग्रम् इहोभ
यं प्राप्नोति प्रादिता प्राशिता कृदन्त
तिस्वरत्वं भविष्यति विप्रतिषेधेन सचाव
श्यं विप्रतिषेधश्चाश्रयितव्यः एकादेशे
ऽप्यप्रसिद्धिरुत्तरपदस्यापरत्वात् यो हि म
न्यते प्रसक्त एकादेशः एकादेशे कृदन्तप्र
कृतिस्वरत्वमेव भविष्यतीति कृदन्तप्रकृ
तिस्वरत्वं न सम्भविष्यति किं कारणम् उ
त्तरपदस्यापरत्वात् नहीदानीमेकादेशी
कृते उत्तरपदं परं भवति ननु चान्तादिव
द्भावेन परस्य उभयतआश्रयेनान्तादिवत्
उत्तरपदवृद्धिश्चैकादेशात् उत्तरपदवृद्धि
श्चैकादेशाद्भवति विप्रतिषेधेन उत्तरपद
वृद्धेरवकाशः पूर्वत्रैगर्तकः अपरत्रैग
र्तकः एकादेशस्यावकाशः देवाग्रम् ख
ट्वाग्रम् इहोभयं प्राप्नोति पूर्वैषुकामशमः
अपरैषुकामशमः उत्तरपदवृद्धिर्भवति
प्रतिषेधेन एकादेशप्रसंगस्तेनरंगत्वा
लीयस्त्वात् एकादेशस्य प्राप्नोति किं।

कारणांअंतरंगवलीयस्त्वात् अंतरंगंवृ
लीयोभवतीति नउक्तोदोषः नउभृद्धिवि
धानम् नउभृद्धिविधेया नैषदोषः आचा
र्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति पूर्वपदोत्तरपदयोस्था
नेकार्यंभवति नैकादेशउत्तरपदस्येंद्र
स्यपरस्येतिप्रतिषेधंशास्ति कथंकृत्वाज्ञा
पकम् इंद्रेद्वावचौन नैकोयस्येतिलोपे
नहियते अपरस्यकादेशेन अनवकर्ॐ
ऽःसंयतः नउक्तोहृदः अस्येताः यस्यति
स्ताचार्यः पूर्वपदोत्तरपदयोस्थानेकार्यं
भवति ततोनेन्द्रस्यपरस्येतिप्रतिषेधंशा
स्ति अथआदिवत्त्वेकानिप्रयोजनानिआदि
वत्त्वेप्रगृह्यसंज्ञाप्रयोजनम् आदिवत्त्वे
प्रगृह्यसंज्ञायाःप्रयोजनम् अमीइतिवा
मूइति द्विवचनाद्विवचनयोरेकादेशो
द्विवचनस्यादिवद्भवतीति यथाशक्यते
कर्तुम् ईदूदेद्द्विवचनंप्रगृह्यसंज्ञंभवती
तिकृतंहिस्यात् यद्येकादेशेन उपगावित
ति जननीइति स्त्रीलिङ्गविधिप्रयोजन
मस्य हृत्तेतिशति मत्तयोरेकादेशः
स्यआदिवद्भवतियथाशक्यतेकर्तुमस्य
ऽनेपरमिति कृतंहिस्यात् यद्येकादेशो

श्री॰
महा॰
भा॰
२८१

नह्यस्मिइति स्तस्मिन्निति सप्तमीतिङ
परेइतियजेइतितिङ तिङोरेकादेशस्ति
ङआदिवत् यथाशक्यतेकर्तुम् तिङ
ते पदमिति कृतंहिस्यात् यद्येकादेशो
न भवतिपदमिति तिङ् आप खट्वामाला
इति आवन्तायेरेकादेशः आवः आदि
वद्भवतीयथाशक्यतेकर्तुम् आवंता
न्तोलोपोभवतीति कृतंहिस्यात् यद्येका
देशेन कुंचा उस्मिन्हादेवविशारइतिआ
हग्रहणोपरमिथोप्रयोजनम् यवाहते
करोहतेआउ नादेरेकादेशआदुःआ
दिवद्भवतीति यथाशक्यतेकर्तुम् आ
उयसहनआत्मनेपदेभवतीति कृतंहि
स्यात् यद्येकादेशेन आहते आद्ग्रह
ते आद्ग्रहणोद्धिर्विधौप्रयोजनम् प्र
द्यौहिप्यरेदिश आटः प्रयुशाद्भस्यचै
कादेशः आटः आदिवद्भवतियथाश
क्यतेकर्तुमनेन आटश्चरद्भिर्भवतीति
कृतंहिस्यात् यद्येकादेशेनपैदिश कृ
देनआतिपरिकल्पेवप्रयोजनम् धारयः
पारयः कृदकृतोरेकादेशः कृतंआ
दिवद्भवतियथाशक्यतेकर्तुम् कृदंते

प्रातिपदिकमिति निवृत्तं स्यात् यद्येका
देशेन कारकः स्वरकः अभ्यासादीनां ह्र
स्वत्वे अभ्यासादीनां ह्रस्वत्वे नानादिवतीति
वक्तव्यम् के पुनरभ्यासादयः अभ्यासो
ह्रस्वार्थे नदीनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानि
अभ्यासह्रस्वत्वम् उपेयोज उपोवापकहो
ह्रस्वत्वम् उपोह्यतेप्रोह्यते अंबार्थनदी
नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानि अंबार्थ अ
ल्लाच कुमारीदम् किशोरीदम् आरा
शस्त्रीदम् धानाशष्कुलीदम् निष्कौ
शाम्बीदम् निर्वाराणसीदम् अभ्यासोह्र
वार्थे नदीनपुंसकोपसर्जनग्रहणेनग्र
हणाद्ह्रस्वत्वं प्राप्नोति नवा बहिरंगल
क्षणत्वात् नवाप्येतद्वक्तव्यं किंकारण
म् बहिरंगलक्षणत्वात् अंतरंगे ह्रस्वत्वे
बहिरंगमेते विषयः असिद्धंच बहिरंगम
न्तरंगे वर्णाश्रयविधौच वर्णाश्रयः विधौ
चनानादिवद्भवतीति वक्तव्यो किंप्रयोज
नम् प्रयोजनं खट्वाभिः जङ्घावास्याअ
श्वइति ३ रत्नस्याभिः मालाभिः अतो
भिस ऐस् भवतीति ऐसभावः प्राप्नोति ने
ष दोषः नपरकरणसामर्थ्यादत्र भविष्य

श्री·
महा·
भा·
282

ति अस्त्यन्यत्तपरकरणे प्रयोजनं किम् की
लालपाभिः शुभंयाभिः जहाव आनडोण
लड्भ्योत्वं प्राप्नोति अस्त्यायस्य इतिपदुःप
देनाद्रतीतिपूर्वत्वं प्राप्नोति नवानादृप
तिदेशात् नवावक्तव्यम् किंकारणम् अ
नाद्यातिदेशात् नेहनादृप्यमतिदिश्य
ते ह्यपायत्राभ्येतेविधयः अनादृप्यात्रभ
विष्यतीति षत्वतुक्को किमर्थमिदमुच्यते
षत्वतुकोरसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रति
षेधार्थम् उत्सर्गलक्षणभावार्थंच षत्वतु
कोरसिद्धत्वमुच्यते आदेशलक्षणप्रतिषे
धार्थम् उत्सर्गलक्षणभावार्थंच आदे
शलक्षणप्रतिषेधार्थं तावत् कोसिचा
त् योसिचत् एकादेशे कृते इणःइति ष
त्वं प्राप्नोति असिद्धत्वान्न भवति उत्सर्ग
लक्षणभावार्थं अधीत्य प्रेत्य एकादेश
कृते ह्रस्वस्येति तुङ् न प्राप्नोति असिद्धत्वा
द्भवति अस्तिप्रयोजनमेतत् किं तर्हीति
तत्रोत्सर्गलक्षणप्रसिद्धिकृत्सर्गाभावात्
तत्रोत्सर्गलक्षणस्य कार्यस्याप्रसिद्धिः अ
धीत्य प्रेत्य किंकारणम् उत्सर्गाभावात् ह्र
स्वत्वस्यत्वेनबाधह्रस्वं पश्यामः नववाऽप्ता

सिद्धवचनात्सिद्धम् असिद्धवचनात्सिद्ध
मिति चेन्नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः
असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेन्न किं कारणम्
नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः नह्यन्य
स्यासिद्धवचनादन्यस्य प्रादुर्भावो भवति न
ह्यन्यान हि देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य
प्रादुर्भावो भवति तस्मात्स्थानिवद्वचन
मसिद्धत्वं च तस्मात्स्थानिवद्भावो वक्तव्यः
असिद्धत्वं च अधीत्य प्रेत्य स्थानिवद्भावः
कोसिचत् योसिचत् इत्यसिद्धत्वम् स्था
निवद्वचनानर्थक्यम् शास्त्रासिद्धत्वात्
स्थानिवद्वचनमनर्थकम् किं कारणम्
शास्त्रासिद्धत्वात् नानेन कार्यस्यासिद्ध
त्वं क्रियते किं तर्हि शास्त्रासिद्धत्वमनेन
क्रियते एकादेशशास्त्रं तुक्शास्त्रे असि
द्धं भवतीति संप्रसारणङीट्सु सिद्धः सं
प्रसारणङीट्सु सिद्ध एकादेशो भवती
ति वक्तव्यम् शकहूषु परिवीषु संप्रसा
रणाङि. हृदेच्छत्वम् हृदच्छत्वम् प्रदेच्छत्व
म प्रदेच्छत्वम् विरुद्धापचेच्छत्वम् अपचेच्छ
त्वम् अपचेच्छत्वम् अपनेच्छत्वम् संप्रसा
रणङीट्सु सिद्धः पदान्तपदाद्योरेकादेशस्या

सिद्धवचनात् संप्रसारणङीट्सु सिद्धए
कादेशः कृतः पदान्तपदाद्योरेकादेश
स्यासिद्धवचनात् पदान्तपदाद्योरेका
देशः असिद्धो भवतीत्युच्यते नवायं
पदान्तपदाद्योरेकादेशः यद्यपि पदान्तपदाद्यो
रेकादेशः असिद्धः सपर्याङोषधीस्तुपि
सपिप्पलाओषधि अत्वं प्राप्नोति नैव
यं पदान्तपदाद्योरेकादेशः असिद्धः
षत्वप्रत्येकादेशमात्रमसिद्धम् यदि षत्वं
प्रत्येकादेशमात्रमसिद्धम् शकहूषु परि
वीषु अत्र षत्वं न प्राप्नोति अस्तन हविषो
षणाकथम् सपथ्याओषधीस्तपिश्रुपिप्प
लाओषधास्तृपि नैष दोषः स्थानषष्ठ्य
हणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तात्षत्वप्रति
षेधस्य यदयं कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दं
पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यः नैकादेशनिमि
त्तात्षत्वं भवतीति यद्येतज्ज्ञाप्यते शकहू
षु परिवीषु अत्रापि षत्वं न प्राप्नोति तुल्यजा
तीयस्य ज्ञापकम् किं च तुल्यजातीयम् यः
कश्चो यद्येवं जः अप्रत्यये परतः इत्ति
प्राप्नोति अदिति चेष्यते यथा लक्षणमप्र
युक्ते अघवानैनैविज्ञायते सर्वस्य च पदा

दे: परस्य च पदान्तस्येति कृत्येन हि परस्य च
पदादे: सर्वस्य पदान्तस्येति आद्गुण: गु
णग्रहणं किमर्थम् न आदेको भवतीत्ये
वोच्येत आदेको श्चेत गुण: केन आदेक
श्चेत गुण: केनेदानीं भविष्यति खट्वेन्द्र:
मालेन्द्र: खट्वोदकम् मालोदकम् स्यादे
तदेनमो हि स: स्थानेआप्नुवमानानामन्त
रतम आदेशो भवतीति ये द्वौ तावपि तर्हि
प्राप्नुत: ये द्वौ नौ ने विनावक्तौ ये द्वौ नौ न भ
विष्यत: किं कारणम् यदि ये द्वौ नानुच्चे
नेरहतर्हि खट्वर्श्य: मालर्श्य अरेकार:
प्राप्नोति अरकारो नोभयान्तर: उभयो
र्यान्तरतमस्तेन भवितव्यम् न च अरकार उ
भयोरन्तरतम: आकारस्तर्हि प्राप्नोति आ
कारेण तर्हि यात्रोस: आकारो यिन भविष्य
ति किं कारणम् अरतियात्रावाकार उच्य
ते न तत्रियमार्थं भविष्यति अरकारादेशाना
रेवनान्तरेति स्तनस्तर्हि प्राप्नोति स्तनप्र
विषयस्तन: विषयेस्तन उच्यते यरावसवि
षय: भवितव्यमेव तदास्ततेन अन्तर्यान्ति
चतमात्रार्थं तर्हि प्रयोजनम् अन्तर्यत
स्त्रिचतमात्राणां स्थानिनां त्रिचतमात्रा।

श्री. महा. भा.
२४४

आदेशा मा भूवन्निति खट्वेन्द्र: खट्वेन्द्र:
खट्वा उदकम् खट्वोदकम् खट्वा ईषा ख
ट्वेषा खट्वा ऊढा खट्वोढा खट्वा एरका ख
ट्वैरका खट्वा ओदन: खट्वौदन: खट्वौपगि
कायन: खट्वौपगिकायन: खट्वा औपगव:
खट्वौपगव: इति अथ क्रियमाणेपि गु
णग्रहणे कस्मादेव त्रिमात्रचतुर्मात्राणां
स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भ
वन्ति तपरत्वान्नैते स्त: तपरे गुणवृ
द्धी ननु च त: पर: अस्मात्सोयं तपर: नेत्या
ह तादपि पर: तपर: यदि तादपि पर: त
पर: ऋदोरप् इत्येव स्यात् यव: स्तव: ल
व: पव: इत्यत्रैव स्यात् नैष तकार: कस्त
र्हि दकार: किं दकारे प्रयोजनम् अथ त
कारे किं प्रयोजनम् यद्यसंदेहार्थस्तकार: दका
रोपि अथ मुखसुखार्थस्तकार: दका
रोपि गुणोक्ति: प्रयोजनमप संख्याने दीर्घेन्न
वाचनार्थम् गुणोरे प्रयोगस्य संख्या
नेकर्तव्यम् हूदोरूम स्तन्तेरूम द्वि
रूम नरेरूम अब्रवन् अपचरूम अथ
तरूम किं प्रयोजनम् दीर्घस्य वाचनो
र्थम् सवर्णदीर्घत्वं मा भूदिति नवाव

द्विगुलक्षणत्वात् नवाकर्तव्यम् कि
कारणम् बहिरङ्गलक्षणत्वात् बहिरङ्गे
द्वीर्घत्वे अन्तरङ्गो गोप्रशाः प्रसिद्धं च बहिरङ्ग
मेतरौ प्रादेशः कर्त्तव्ये च श्लाः केन स्यात्तेनत्व
मोहिमः पदेलोने विलालुक्काहकारो वो
भयान्तरः आकारो नलिथतोसस्तत्र
विषये स्वतः ग्रन्तपाविवत्त्र्माञ्चलप
नाउनेस्त्रुताः पन्येषु किमिदः मेन्यथ
नोचूपग्रहणाम् प्रादेशिथ हालग्रहणा
म् किंचालः यदिह यग्रहणोमिद्रुपेति
प्रोतिउपेति इपेमोतिमाभिष्यति ग्रष्यथा
नग्रहणोमिह मेनउवलीति किंनदिह
णोकारादेनुद्विद्युतिषेधः उणिक्केवा·
देवुदेः श्नतिषेधेरकत्वाः उपेतः प्रेतः यो
गविभागात्सिद्धम् योगविभागः करिष्या
निवृद्धि रवितनः पन्या थन्याः पन्ये यन्यो
प्यथवि वृद्धिर्भवति ततः करिकदित
वृद्धिर्भवतीति यथाध्यपि प्रादेनः परेतः
उपेतः प्रेतः उपवाधिप्राप्नोति प्राद्ये पर
रूपमेव वाधकंभविष्यति माप्राप्तेपर
रूपदं वृद्धिरारभ्यते मायथा पररूपरूप
पवाधनेपवमा वितररूपमपिवाधेन ने

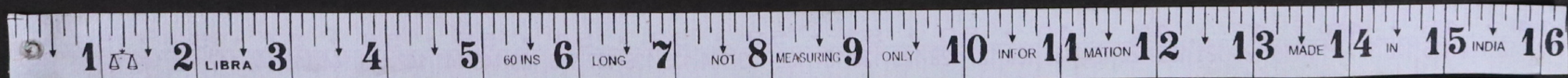
श्री·
महा·
भा·
२८५

षरोधः येन नाप्राप्तेन स्यवाधनेभवति
न चाप्राप्ते पररूपे वृद्धिरारभ्य·
ते प्रादिपररूपे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च प्र
पवाद उत्सगदपवादप्रतेनरा विधीवा
येन इत्येवमियं वृद्धिरेदिपररूपं वाधि·
ष्यते प्रादिपररूपेन वाधिष्यते प्रस्था
हूहिन्याम् प्रस्थाहूहिन्यो वृद्धिर्वक्तव्या
प्राहोहर्णं प्राहहोरोषैष्येषु प्रातऊ·
हऊरूऊदिपषयष्य इत्येतेषु वृद्धिर्वक्त
व्या प्रौहः प्रौरः प्रौदिः प्रैषः प्रैष्यः स्वा
दीरेणिस्वात् इर उदिन् इन्नीन यो वृद्धि
र्वक्तव्या स्वैरम् स्वैरीदिन्प्राकरणे शाक
मकर्मकर्षस्वैरी इतिनेनन्यन थींये
नसिद्धम् स्वैरोस्यास्तीति स्वैरीऋते च तृ
तीयासमासे ऋतेचतृतीयासमासेवृ
द्धिर्वक्तव्या सुखार्तः दुःखार्तः ऋतइति
किम् सुखिनः दुःखितः तृतीयाग्रहणं
किमर्थम् परमर्तः समास इति किमर्थ
म् सुखेनर्तः प्रवत्सतरकंवलवसना·
नांऋणे प्रवत्सतरकंवलवसनानाव
त्सतराणे वृद्धिर्वक्तव्याः प्रार्णम् वत्स
तर वत्सतरार्णम् कंवलकंवलार्णं

म् वसनवसनार्णाम् ऋणदशभ्यां च
ऋणे वृद्धिर्वक्तव्या ऋणार्णम् दशार्णम्
ग्रात्प्र किमर्थमकारः ह्रेदेकषेणा
र्षः नैनदास्तिप्रवीणम् प्रकृतानाद्व
द्धिरनुवर्तिष्यते इदेन हिं प्रयोजनम् ग्रा
दः प्रविवृद्धिरेव यथा स्यात् यदन्यत्प्रा
प्नोति तन्माभूदिति किं चान्यत्प्राप्नोति व
द्धरूपम् उस्योमाङ्स्याटः यद्रूपप्रति
षेधे चोदयिष्यति स न वक्तव्यो भवति उ
पसर्गाद्धाताविति किमर्थमिह माभूत्
प्रर्षभं वनम् उपसर्गो हृद्धिविधौ धात्वग्र
हणा उक्तम् किमुक्तं गत्युपसर्गसंज्ञाः
क्रियायोगे यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रती
ति वचनमिति क्रियमाणो वापि धातुग्र
हणे प्रार्छक इति प्राप्नोति यत्क्रियायुक्ताः
प्रादयस्तं प्रतीति वचनात् भवती इदं न
हिं प्रयोजनम् उपसर्गादृति धातौ वृद्धि
रेव यथा स्यात् यदन्यत्प्राप्नोति तन्माभू
दिति किं चान्यत्प्राप्नोति रूपम् अन्य
कृति अतिरूसा उपसर्गाद्वृद्धिः स्वविवि
प्रतिषेधेनेति रोदपि प्राप्नोति स सर्वविप्र
तिषेधो न परिनष्ठो भवति छोतकः से

श्री
महा.
भा.
२५८

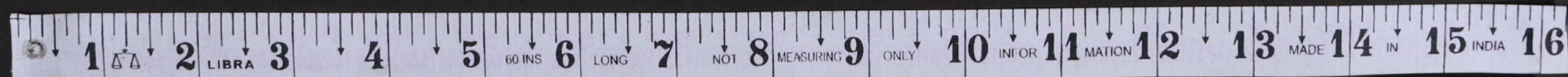
वद्धिगुणाः छेन गभवतीत्यस्मात्संवृद्धिगुणो
भवति विप्रतिषेधेन छेन भवतीत्यस्याव
काशः इक्ष्वति संवृद्धिगुणस्यावकाशः
ग्रग्रेवायोरहोभय प्राप्नोति ग्रग्रेक्षर मग्र
ग्रेक्षणम् वायोक्षरम् वायोक्षणम् संवृ
द्धिगुणोभवति विप्रतिषेधेन सन्न हिं विप्र
तिषेधो वक्तव्यः न वा बहिरंगलक्षणत्वात्
न वा वक्तव्यः किं कारणम् बहिरंगलक्ष
णत्वात् बहिरंगलक्षणम् नकच्छ्रतरंग
लक्षणः संवृद्धिगुणाः असिद्धं बहिरंगम
न्तरंग इति असिद्धत्वेणापि विप्रतिषधमन्तरेण
पि चैतां परिभाषां सिद्धम् कथम् इह
संप्रयायैसं वृद्धिलोपः क्रियतां ग्रमाइति
किमत्र कर्तव्यम् परत्वाद्गुणः नित्यत्वाद्व
द्धिलोपः कृतेपि गुणे प्राप्नोत्यकृतेपि गु
णेपि नित्यः कृतेपि संवृद्धिलोपेभो नक
तेपि प्राप्नोति अनित्यो गुणः न हि कृते सं
वृद्धिलोपे प्राप्नोति तावत्येव कृते नाकेन धेम
नवनकाभवितव्यमनन्यस्माच्छ्रयाच्छे
नकः संवृद्धिगुणाः न वा बहिरंगलक्ष
णत्वादिति संप्रसारणनादिति संप्रसार
णादीर्घत्वं लोपाभ्यां गुणादेशं नको

भवंति विप्रतिषेधेन संप्रसारणादीर्घस्यानवका
शः हूतः जीनः संवीतः तकोवकाशः प्र
ग्रिवित सेस्मसन इहोभयं प्राप्नोति शकहू
षुपनिवीशु णिलोपस्यावकाशः कारणा
हारणा तकसपूर्व इहोभयं प्राप्नोति प्र
कार्यगतः प्रहार्यगतः प्रलोपस्यावका
शः प्रविवीषिता विकीर्षितम् तकः
सपूर्व इहोभयं प्राप्नोति प्रविकीर्षगतः
प्रतिहीर्षगतः अभ्यासगुणादयप्वन।
कोभवंति विप्रतिषेधेन के पुनरभ्यासगु
णादयः ह्रस्वत्वावेत्वगुणाः ह्रस्वत्वस्याव
काशः पपतुः पपुः तस्थतुः तस्थुः त
कः सपूर्व इहोभयं प्राप्नोति अपचकतुः
अपचकुः अत्वस्यावकाशः चकतुः चकुः
तकः सपूर्वे इहोभयं प्राप्नोति अपचकदत
अपचक्रुः इत्वस्यावकाशः पिपठिषति।
पिपठिषति तकः सपूर्व इहोभयं प्राप्नोति
विवादयिषति विवादयिषति गुणस्या
वकाशः लोलूयते पोपूयते तकः स
पूर्व इहोभयं प्राप्नोति चेक्षिपते चोक्षु।
भ्यते यणादेशस्यावकाशः यणादेशस्या।
गुणो भवति विप्रतिषेधेन यणादेश

श्री· महा· भा·
२४०

स्यावकाशः दध्यत्र मध्वत्र गुणस्यावक
शः ब्रलेंदुः ब्रलोदकम् इहोभयं प्राप्नो
ति हेदोत्रस्लदोत्र इहगुणाहृदिविध
यच्च यणादेशाद्भवंति विप्रतिषेधेन इ
करोवकाशः आस्तीर्णम् निस्तीर्णम्।
णः पणादेशस्यावकाशः चक्रतुः चक्रु
इहोभयं प्राप्नोति हेलेधुाजगरिः मि
त्रावरुणोननविः किरति गिरति गुणा।
हृदोरवकाशः चेता गौः यणादेशस्या।
सपूर्व इहोभयं प्राप्नोति वयनम् चायकः
लवनम् लायकः भलोपयानप्राप्ति
परिकल्पनपरसमासोतोदाश्रति हृन्निस
णोकादेशाच्च यणादेशाच्च भवंति विप्रति
षेधेन भलोप स्यावकाशः गार्ग्यः वात्स्यः
यकादेशयणादेशयोरवकाशः दध्यैट्
मध्वैट् दध्यत्र मध्वत्र इहोभयं प्राप्नोति
दाक्षी दाक्षायणः प्लाक्षी प्लाक्षायणः अ
विभलोपयकादेशाद्भवंति विप्रतिषेधे
न अविभलोपस्यावकाशः दाक्षिः दा
क्षायणः प्लाक्षिः प्लाक्षायणः यकादे
शस्यावकाशः देशग्रम् हेपाग्रमुरवे।
हैउकामालोपगावः इहोभयं प्राप्नोति

गांगेयः गांगः यान्नस्य स्यावकाशः पट
ति पठति पकारादेशः अणादेशयोः सप
वद्धोभयं प्राप्नोति प्रार्थ्यै प्रोषा प्रोढा
प्रातिपदिकस्य स्यावकाशः प्राप्तः मालः
पकारादेशयणादेशयोः स्मात्वद्धोभयंप्रा
प्नोति प्रन्युत्कम् उत्कार्थम् प्रत्ययस्य
स्यावकाशः चिकीर्षुः उपगवः पका
देशयणादेशयोः सपवद्धोभयंप्राप्नो
ति चिकीर्षर्थम् औपगवार्थम् समासो
नोदात्तस्यावकाशः राजपुरुषः ब्राह्मण
कंबलः पकारादेशयणादेशयोः सपव
द्धोभयंप्राप्नोति राजन्वत्यर्थम् राजवेदी
कने उदात्तनिवृत्तिस्वरस्यावकाशः नदी
कुमारी पकारादेशयणादेशयोः सपवद्
होभयंप्राप्नोति कुमार्यर्थम् कुमारीक
ने यपलोपाद्यर्थं यान के पकारादेशादि
प्रतिषेधेन स्वरलोपस्यावकाशः चिकी
र्षिता चिकीर्षितम् पकारादेशस्यावका
शः पचति पठति द्धोभयंप्राप्नोति चि
कीर्षकः जिहीर्षकः अल्लोपस्यावका
शः पपिवान् ऋद्धिमः पकारादेशस्या
वकाशः यान्ति वान्ति द्धोभयंप्राप्नोति प

सप

श्री·
महा·
भा·

२४८

पत्र पटुः नस्यतः नस्युः इयडुवङुणा
त्रिरित्यिकारित्र्यंस्वंपरविकारास्य प
कारादेशयणादेशाभ्यांभवेतिविप्रतिषे
धेन इयडुवङोरवकाशः श्रियौ श्रियः
भ्रुवौ भ्रुवः पकारादेशयणादेशयोरवका
शः सपवद्धोभयंप्राप्नोति चितिश्चिवः
पिपिवांसमलुलवुः अपवदगणावद्धोरव
कानः चेनायौ पकारादेशयणादेशयोः स
पवद्धोभयंप्राप्नोति साधुचापीसवायी
नत्वभ्रातृकौधर्षः शपिता शपितम् दि
नोवकाशः अग्नीनाम् इंहूनाम् पकारादे
शयणादेशयोः सपवद्धोभयंप्राप्नोति
कुमारीणाम् स्वसॄणाम् अग्नीनां इन्नूनो
किनोवकाशः साधुदायी स्वयंपाषो पका
देशयणादेशयोः सपवद्धोभयंप्राप्नो
ति दायकः धायकः पितोवकाशः अपुणी
नतमी पकारादेशयणादेशयोः सपवद्धो
भयंप्राप्नोति कुस्यानि दधीनि त्रियम
ल्वीनि ब्राह्मणकुलानि पूर्वपरविका
रणमवकाशः होता पोतारौ पकारादे
शयणादेशयोः सपवद्धोभयंप्राप्नोति
नेष्टोद्गातारौ अग्नेइम उत्तरपदविकार

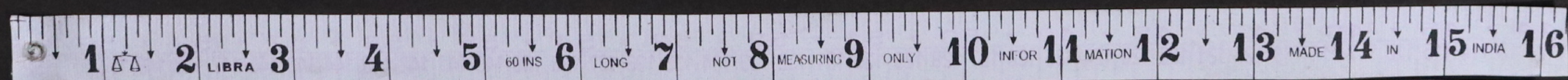
ओतोति वक्तव्यम् उक्तं पञ्चविकाराणामव
काशः समीपमद्भवम् एकादेशयणादे
शयोः स्यपवादत्वे भयं प्राप्नोति नीनीयम् वीप
म् पवीपम् प्रेयम् ओतोम्शसो ऽओतोति ति
प्रतिषेधः ओतम्नितिशुप्रतिषेधो वक्तव्यः प्र
विनवम् प्रकवम् सन्नहि वक्तव्यः न वक्त
व्यः गोग्रहणोक्त रिस्थाने प्राप्नोति इति वक्ष्या
मि गोग्रहणयोः कवसंख्यानम् गोग्रह
णेयो कपसंख्यानेक वैत्यम् गोगक्ष्वसमा
सात्प्रतिषेधः समासात्प्रतिषेधो वक्तव्यः
चित्रगुं पश्य शबलगुं पश्य न वक्तव्यो ऽनर
न्यस्यमाने समासात्प्रतिषेधो वक्तव्यः न
वक्तव्यः ह्रस्वेन कृते न भविष्यति इदमिह
संप्रधार्यम् प्राप्नोति किंकर्तव्यमिति
किमत्र कर्तव्यम् परत्वादात्वम् नवा बहि
रङ्गलक्षणत्वात् नवा वक्तव्यम् किंकारणम्
न्तरङ्गलक्षणत्वात् बहिरङ्गमात्वम् अ
न्तरङ्गं ह्रस्वत्वम् असिद्धं बहिरङ्गमन्तर
ङ्गे न तु च प्राप्नोति इत्युच्यमाने समासा
त्प्रतिषेधो न वक्तव्यः ह्रस्वत्वे कृते न
भविष्यति स्यान्निवृत्तिर्वा प्राप्नोति नानुबन्धे
न इत्युच्यमाने पि स्यान्निवृत्तिर्वा प्राप्नोति

श्री. महा. भा.

१३५

२४५

नेत्याह [illegible] स्यान्निवृत्तिर्वा प्राप्नोति
इत्युच्यमाने न दोषः प्रतिषिध्यते स्याः
न्निवृत्तिः गोहर्वाणां वानस्वरे स्यान्निष्
वृत्तिनिमित्त न हि दोषः गोग्रहणाद्यो
ऽपसंख्यानमिति सूत्रे च भिद्यते यथान्या
समेवास्तु न तु चोक्तम् ओतोम्नितिशुप्र
तिषेध इति स्वयधिकारान्सिद्धम् [illegible]
नुवर्तनेन प्रकृतम् वा [illegible] ले
ति यदि तदनुवर्तते इहापि विभाषा प्राप्नो
ति स्वग्रहणमनुवर्तते वा ग्रहणं निवृत्त
म् कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशो
नुवर्तेत एकदेशश्चैव निवर्तेत एकयोग
वैकदेशानुवृत्तिर्भवति एकयोगनिर्दि
ष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवति अन्यत्रा
पि [illegible] वक्तान्यत्र [illegible] का
रः प्राप्नोति [illegible] प्राप्नोति
धिकारात् एवं [illegible] संख्याने वृद्धिर्वली
यस्मात् [illegible] संख्यानं कर्तव्यम् गो
[illegible] किंकारणं [illegible] वृद्धिर्वली
यस्मात् [illegible] प्राप्नोति नवान
वकाशत्वात् नवा कर्तव्यम् किंकार
णम् [illegible] अनवकाशत्वात्

नेह्यद्विंवाद्धिष्यते स्यावकाशाभावम् कावे।
काशः यांगच्छ यांतेयूमीवगच्छत योप्य
सर्वनामस्थाने वृद्धिर्विधेयाकिंप्रयोजनं।
मयवर्हेदेतिदर्शनात् यत्यवसाद्यतेशतंम
सौकृतस्यः यावनादेशनो योप्यसर्वनाम
स्थाने वृद्धिर्विधेयाद्यनवकाशमानं वृद्धि
बाधिष्यते यद्धिपरपररूपप्रकरणेनतो
विनिपातनस्योपसंख्यानम् परस्तपप्रकरणे
तत्रभ्येतसौः वकारारो निपातउपसंख्या
नेकर्तव्ये नवैनैवत्ये वै वकारादाविति।
किमर्थमस्तावत्तावत् निपातइतिकि
मर्थमनवानित्ववानि नवानिपातेका।
त्वात् नवावक्तव्यम् किंकारणम् निपा
तकत्वात् एकपत्वार्थनिपातः नैवेइति
एवेचानियोगेपररूपंवक्तव्यम् इहैव इ
वेह्यद्यएवाद्यैव अनियोगइतिकिम
र्थम् इहैवमवमाययाः स्रैवतमिहैव
वयंमवीराः शाकंध्वादिषुचशाकंध्वादि।
षुचपररूपंवक्तव्यम् शाकन्ध्यः शाकंध्वः
कुलटा कुलटा सीमन्तः सीमंतः के
शेषेववक्तव्यम् योहिसीमतः सीमंतः सीमो
नः समभवतिओत्वोष्ठयोः समासेवा ओं

त्वोष्ठयोः समासेवापररूपंवक्तव्यम् स्थू।
लोतुः स्थूलौतुः सूत्वोतुः सूत्वौतुः
बिंबोष्ठी बिंबौष्ठी एमन्नादिषुचच्छंदसि।
एमन्नादिषुच्छंदसिपररूपंवक्तव्यम् अ
पांत्वेमन्त्सादयामि अपांत्वोमन्त्सादयामि
ओमाङोश्च किमर्थमकारः पठोत्यतेन द
वकृष्यते किंप्रयोजनम् इहमाभूत्
खाङ्कस्थपात् अश्वपोत् अयाअश्वपात् अप
श्वपात् कदश्वपात् नैतदस्तिप्रयोजनम्
अयशपोदिन्येवंभवितव्यम् एवंहिसौना
गाः पठंति चोनर्थकोनधिकारात् प।
ठीतिस्योमाङः व्याटः आतिषेधः कृतिप
ररूपेगोमाङोश्चाटः पररूपप्रतिषेधोव।
क्तव्यः ओत्रीयत् ओंकारीयत् ओंटीयत् ओ
ढीयत् सततिंवक्तव्यंनतवक्तव्यः उक्तमाद
श्रेत्येतच्चकारकरणे प्रयोजनम् आदः
अविसदिदेवस्यास्यात् यदन्याप्नोति
तन्माभूदिति किंचान्यत्प्राप्नोति पररूपम्
तेस्यपठेत् अपठेनाविति किमर्थं काउ।
साकोस्यावरतामादितिप्राप्तमकर्तेन
कस्मान्नभवतिकाउस्साकोस्यापार्थवक
णेनानर्थकस्येतिनैव्यापरिभाषा इह शका

विज्ञातम् इहापि दोषः स्यात् भियोत्रम्
भिंद्युः क्लियाङ्मक्लिष्ठः इति पवर्नहि
त्वद्याभृति प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्त
स्यैवैतेवंन भविष्यति उत्तरार्थेन तर्हि प्र
होतनग्रहणं कर्तव्यम् अनोग्रणोअपदे
नाद्व्यास्यात् इहमाभूत् दंडाग्रम् त
पाग्रमिति अथ क्रियमाणे इनावनेकाजग्र
हणं कस्मार्थम् इनावनेकाजग्रहणं क
र्तव्यम् किं प्रयोजनम् अर्द्धम् इहमाभू
त् अतिरीति क्षात्रेऽतिसंत्यस्पनवा नि
त्यमात्मे डिते डाविपर्ययरूपं वक्तव्यम् पटप
टायति अकारान्तानुकरणाद्वा अथवा
अकारान्तमेतदनुकरणम् भवेत्तदिदम
पटत् अकारान्तं तदा तावदनुकर्त्तवासेन।
दानसिध्यति विज्ञास्यत्वात्र यः नान
स्वादितनुत्पत्स्यते अकः सवसवर्णे दीर्घ
त्वेऽऋति ऋद्वावचनम् सवर्णे दीर्घत्वे ऋ
ति ऋत्वाभवतीति वक्तव्यम् होतृऋका
रः होतॄकारः होतृकारः ऌति ऌद्वाव
चनम् ऌति ऌद्वा भवतीति वक्तव्यम्
होतृऌकारः होतॄकारः इति ॥ ॥
इति महद्भगवत्पतञ्जलिसुतिविरचिते व्या॥

श्री। महा। भा। २५८

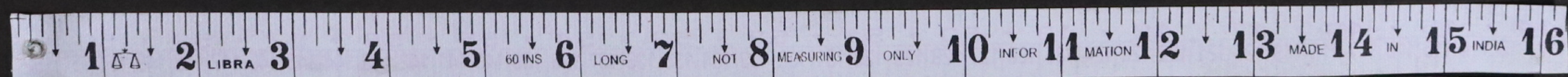
३३३१

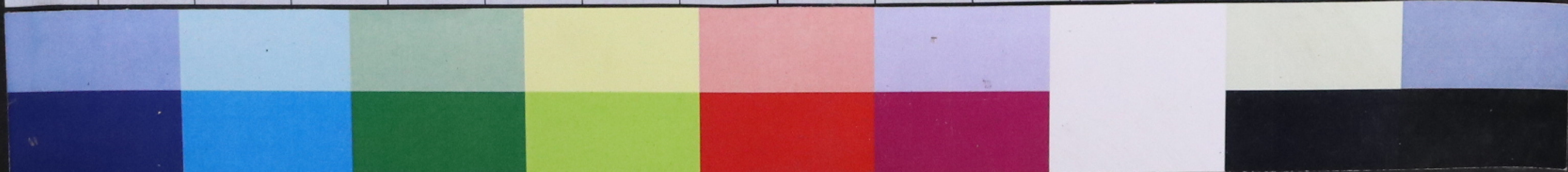
करणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथम
॥ ॥ ॥ पादे चतुर्थमाह्निकम् प्रथम
योः पूर्वे प्रथमयोरित्युच्यते कयोरिदं प्रथ।
मयोर्ग्रहणम् किं विभक्त्योः अहोस्वित्
स्वय यो विभक्त्योरित्याह कथं ज्ञायते अ
चोनिवर्त्तने न चाजादी प्रथमौ प्रत्ययौ स्तः
ननु चैवं विज्ञायेत अजादी यौ प्रथमौ अजा
दीनां वा यो प्रथमौ विनियुक्तेहि तस्मात्सौ
नः सुसीति अनुक्रान्ते पूर्वसवर्णप्रतिनि।
र्दिष्टौ तिन्ताप प्रत्यया वार्थः विभक्त्योर्ग्रह
णमिति तिड्ः विभक्तयोः कस्मान्न भवति
अन्तपदस्यानः पुसीति प्रति निर्देशात्
अथवा स्युयी निवर्त्तनेन अथ किमर्थं पूर्वस
वर्णः अग्निः पूर्वसवर्णेनैव प्रथमयोः पूर्वस
वर्ण इत्येवासिद्धम् न सिध्यति प्रथमयोः
पूर्वसवर्णो दीर्घो भवतीत्युच्यते तेनाप्य।
पि दीर्घः प्राप्नोति इहामल्लवमेनेषदोषः
परसवर्णे निन्योगे दीर्घग्रहणं न इ भाव्यनि हि
त्नमपवमपीहमिह पूर्वसवर्णग्रहणं किं
प्रत्येतेनाप्यपि सर्वसवर्णः प्रसज्येत इहसं
हेहिमाक्रप्राप्नोति नैष दोषः सवर्णग्रहणं।
नक रिष्यतेय दिनक्रियते कतेवावसथा

ग्रानर्थकः यथैवमग्रीवायूइतिद्विमात्रः प्रा
प्नोति खट्वाम् इतिचत्रिमात्रः प्राप्नोति त्र्य
र्धस्त्रतमितिद्विमात्रः प्राप्नोति तस्मात्सव
र्णग्रहणंकर्तव्यम् नास्मिन्प्रक्रियमाणे
दीर्घग्रहणमनुवर्त्यम् नास्मिन्ननुवर्त
मानेप्यसिद्धेइत्यापिकर्तव्यम् प्रथ
किमर्थंपश्चाद्रुच्यते इहैवोच्येत प्रथम
योः पूर्वसवर्णोसिद्धेनितउक्तमेतत्प्रथम
योः पूर्वसवर्णोदीर्घोभवतीत्युच्यमानेन
ग्रम्यपिदीर्घः प्रसज्येत हस्तम् सत्तम्
नैषदोषः दीर्घग्रहणंनिवर्तिष्यते एव
मपि पूर्वप्रसज्येत सवर्णग्रहणमकर्तव्य
मेव दिग्सवर्णग्रहणनक्रियते पूर्वस्मिन्यो
गे विप्रतिषिद्धम् यदिपूर्वेण दीर्घः प्रथ
दीर्घेण पूर्वः पूर्वोदीर्घश्चप्राप्नोति विप्रतिषिद्ध
म् तस्मादुभयपृथक्कर्तव्यम् प्रथम
योरितियोगविभागः सवर्णेदीर्घार्थः प्र
थमयोरितियोगविभागः कर्तव्यः प्रथ
मयोरेकः सवर्णेदीर्घोभवतिततः पूर्व
सवर्णः पूर्वः सवर्णः दीर्घोभवत्येकः प्र
थमयोरिति किमर्थयोगविभागः सव
र्णेदीर्घार्थः सवर्णदीर्घत्वेयथास्यात् इ

ताः सन्ताः हतान् सन्तान् एकयोगे
हिन्नसमासः परत्वप्रसङ्गः एकयोगे
हिसतिश्वतोगुणइतिनस्मिन्पस्याः परत्वं
प्रसज्येत हवाः अताः हेतान् लातान्
अकारादन्यत्रएवंसवर्णः अग्रीपहृ न
नुचपूर्वसवर्णदीर्घत्वंपरत्वंपबाधिष्यते
नान्तस्तनेवाचितम् किंकारणम् आ
डुणपर्णादेशयोरपवादाहडिसवर्णे
दीर्घत्वंसवर्णदेशलेघापरत्वंपूर्वस
सप्तिषु आहुणयणादेशाभ्युत्सर्गौतयो
रपवादाः हडिसवर्णदीर्घत्वंपूर्वसवर्णे
देशानेबामवेधापरत्वमपवादः उत्स
र्गोवाधकम् सवेवाधकत्वात्प्राप्नोति अ
प्यक्रियमाणेपियोगविभागेयावतापर
त्वमपवादः कस्मादेवनवाधते योग
विभागोप्यस्यास्तुनिह्नयोग्येत अस्य
निप्रसङ्गः योगविभागोप्यस्यास्तुनिह्न
येनेन अस्यातिप्रसङ्गोभवति हतम्
सतम् यथैवहियोगविभागः परत्वं
बाधते एवमपिपूर्वत्वमपिबाधेतत्स्म
वर्णेनद्भवेत अग्निम् नदीम् नकारा
भावश्चतस्मादित्यनेनतन्निर्देशात् नत

स्यचाभावः हृस्वान् स्रतान् किंकारणं
तस्मादित्यनेनानन्तरनिर्देशात् तस्मादित्यने-
नानन्तरयोगः प्रतिनिर्दिश्यते प्रथम
योः एवं सवर्णः तस्माच्छसोनः पुंसि किं
पुनः कारणम् तस्मादित्यनन्तरयोगो
न्यपदिश्यते किंप्रयोजनम् इदमाभूत
यतानुगाः पृथग्वरलोवल्लीकोनिनि अ
सवर्णोचनमे अग्नीनियिरन्निति अस्तु त
दिष्यकयोगश्चवक्तव्य चोक्तम् एकयोगे हि
तत्सिपाश्याः परत्वपत्र संगः इति नैष दो
षः इत्रग्रहणं ज्ञापकम् परत्वपाभावस्य
यस्यंतादिति इत्यग्रहणं करोति तज्ज्ञाप
यत्याचार्यः तत्सिपाश्याः परत्वपमभव
तीति कथं ज्ञापकम् इत्यग्रहणस्य
तस्मापोतने इदमाभूत् हेताः हृस्तान्
स्रतान् यदि चेत् सिपाश्याः परत्वं स्या
त् इत्यग्रहणमनर्थकं स्यात् यत्पतिता
चार्यः तत्सित्सपाः परत्वं भवतीति
इत्यग्रहणं करोति नैतदस्ति ज्ञापकम् उत्त
रार्थमेतत्स्यात् दीर्घाज्जसि च इति चेति य
पूर्वार्थमेतत्स्यात् तन्नैवायमित्यग्रह-
णं कुर्वीत इहापि तर्हि क्रियमाणे यपुन

म.
भा.
२६३

त्यर्थेन ज्ञापकं भवति एवं तर्हि यपूर्वार्थ
मेतत्स्यात् नैवायमित्यग्रहणं कुर्वीत ना-
पि तस्य ग्रहणम् एवं तर्हि शूयात् दीर्घेक
सि पूर्वं सवर्णोभवतीति तत्रियमार्थं भवि
ष्यति दीर्घेकस्येवनान्यत्रेति वेति चनन्नुया
त् सर्वे हि विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते सोय
मेवं लघीयसा न्यायेन सिद्धे यदित्यग्रहणं क
रोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः तत्सिपाश्याः
परत्वं भवतीति अथवा पुनरस्तु योगवि
भागः ननु चोक्तं योगविभागे न्यथा स्वनि
ष्टस्य च्छुटस्मान्निप्रसंगः इति नैष दोषः अ
स्मायियोगविभागः अस्माद्धियोगविभागः
करिष्यते अमियह्रकं नत्रभवतीति तनः
एवं एवेष्वभवन्यतोपियदभ्युच्यते न
कारभावाश्च तस्मादित्यनेनानन्तरनिर्देशा
दितिकः पुनरर्हति तस्मादित्यनेनान
न्तरयोगः प्रतिनिर्दिश्येत एवं हि प्रतिनि
र्दिश्यते तस्मात्पूर्वसवर्णो दीर्घादिति न
स्तेन प्रतिनिर्दिश्यते तस्मादेको दीर्घा
दिति अथवा तस्मात्प्रथमयोर्दीर्घादिति
अथवा पुनरस्तु अस्त्वेकयोग इति ननु
चोक्तं योगविभागे न्यथा स्वनिष्टप्रस
दम्यानिप्रसंगः इति नैष दोषः मध्यपवादाः

पूर्वविप्रतीत्वोयंनः विप्रवसयंयोगविभा
गः परस्तुपवाधिष्यति अमित्येवंनवा
धिष्यते यथेनुटस्मिन्नप्रेपवादाः पुरस्ता
दपवादाः इतिवाधः एकेवाधियोगवि
भागेनपुरस्तादपवादाअनंतरविधीस्त्रा
यंनइति एवंपरस्तूपंत्र्यकः सर्वगारीर्घवे
बाधिष्यते प्रयत्नयोः सर्वनवगारीर्घेन
नवाधिष्यते प्रयत्नामसमोयोगविभाग
करिष्यते इटमस्ति अनोदीर्घोपत्नित्व
पिचेतितनोवृत्सामिबहुवचनेचयतःदी
र्घोभवतितनोकल्येन एकारश्चभवति
बहुवचनेकलि इहापितर्हिप्राप्नोति
वृक्षाणाम मलाणाम तत्रकोदोषः दी
र्घेनुक्रतेहूस्वाश्रयोनुणनप्राप्नोति अ
कारविनानुडभवेत अग्नीनाम परत्वो
पित्वणामिति इत्यनिहसंप्रधार्यम दी
र्घत्वेक्रियतांनुडिति किमत्रकर्तव्यम
परत्वादीर्घत्वम नित्यंत्वस्यपिदीर्घत्वम
कृतेपिप्राप्नोत्यकृतेपिप्राप्नोति
नित्यत्वात्परत्वाच्चदीर्घेकृतेहूस्वाश्रयो
नुणनप्राप्नोति एवंतर्हिवर्णग्रहणमा
पितत्रप्रकृतमनुवर्ततेकृप्रकृतम आ
अमेरसुगातितनकृतेपिनहूस्वत्वेभवि

म
ष्य
२५४

ष्यति इहापितर्हिप्राप्नोति कीलालपा
म पुंभंगाम लोपोऽत्रवाधकोभविष्यतिः
टमिहसंप्रधार्यम लोपःक्रियतांनुडिति
किमत्रकर्तव्यम परत्वान्नुट एवंतर्हिहूस्व
नवायोनुडिति अनुवृत्तातोधातोरित्येतलो
पसंबद्धमनुवर्तिष्यते इहापितर्हिप्राप्नो
तिकीलालपानांब्राह्मणकुलानां नपुंस
कस्यतेषामनुवर्तिष्यते नेतराद्यन्तसीम
तोनेतिचानुवर्तते आतोधातोर्लोपइति
वर्ततोनपुंसकस्यातोधातोर्लोपाभावेनु
डेवभविष्यतीत्यर्थः तस्मात्वसोनःकिमि
देनतंपुंसांबहुत्वंभवति शुद्धोलिंगः शाहाद
हूणकश्चाविशेषः नमंपुंसावहुत्वेचेसे
शाहादिष्यते स्त्रियाम ननुसिध्यतिभृउमा
न्यत्वेति नपुंसकेनथैवेहांननसिध्यति
पगुणम··· पगु कान्यख्त्रीशाहाप्र
सङ्गेनस्त्रीशाहाप्नुप्राप्नोति चेचाःपच
वर्धिकाः पचपत्रिस्यरऊदीः पशुप्रेतिष
त्ततर्हिसंपाहाश्चरूप पुंशाहादितिचेदिहे
स्त्राणपत्नेनसिध्यति स्यानपपति ऊंहि
न्यामुरराकापाश्चवस्यवनसिध्यतिऊंहिना
न्यपच सरदाकान्यपेपति पंञ्चाधान्यान्व

सिध्यति पुंस्राधात्वायते शब्दालेनाचनत्वं
भविष्यति पुंप्रधात्वेतत्पव्स्वद्देदाषाः सु
वैचाक्ष्ताः भ्रूर्जे सान्यरपर्पंडकान्यपप्रं
ज्ञान्यथस्वधिकाः पप्पवरऊटीः पप्पेति
तस्माद्यस्मिन्वदेशल्पीसोदोषाः तमास्या
धप्रतिविधेयंदोषेषु ननुपुंसोबहुत्वेचेन
शाहादिष्यतेस्त्रिपाम् तथंसकेतपेवेषं
स्त्रीणाहावप्रसम्पते पुंणाहादिनिचेदिषंदि
ताः तस्माद्दृष्यभवेद्रनेवम्रिकादिषुपुक्त
वत् पकार्थेलिंगाभेदात्नगुणावाल्लपिपुन
वत् अस्मिपूर्वः वाकुदसीत्येवप मोचैवप
मंच शामीचैवशाम्पच गोरीञ्च चैवगोपेञ्
च किशोरीचैवकिशोरंपंच संप्रसारणस्य
दसीत्येव मिश्रोत्ताञ्चवहणात्पस्यमानः
मिश्रोणाञ्चवहणाज्ञस्यमानः संप्रसारणात्
स्वरस्यैवसमानांगग्रहणम् समानांगमति
षेधार्थम् संप्रसारणस्यैवसमानांग्रह
णंकर्तव्यम् किंप्रयोजनं असमानांगप्रति
षेधार्थम् असमानांगसमाभूदिति शक
टृथम् पतिष्यर्थम्सिद्धमसंप्रसारणात्
सिद्धमेतत्कथम् असंप्रसारणात् कृष्यम्
संप्रसारणम् वाकासमसंप्रसारणसत्ताः

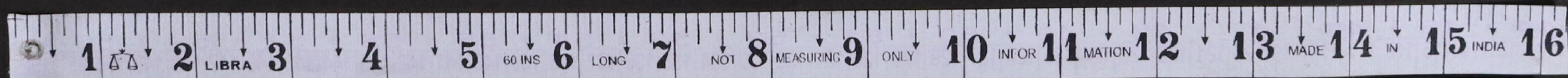
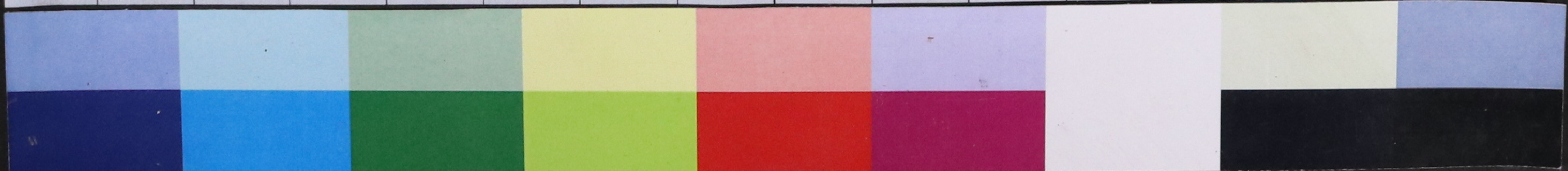
म.
ष्प.
२५५

यांनदोषः कथंभन्योपंसंप्रसारणांसंप्रसार
णायोः स्थानेपकभादिश्यतेकार्येकृतेत्वा
हा अथवासकृत्कृतेसर्वत्रमितिकृत्वापु
ननंभविष्यति तद्यथावसंतेब्राह्मणोग्नी
नादधीतेतिसकृदाद्यायकृतः शास्त्रार्थइति
कृत्वापुनःप्रवृत्तिर्नभवति विषमउपन्या
सः युक्तंतत्रयत्सेवपुनः प्रवृत्तिर्नस्यात
यत्तदाद्युपमाप्नोतिनतत्कर्तव्यंधितम
तद्यथावसंतेब्राह्मणोग्निहोमादिभिः कृत
भिर्यजेतेति अन्यान्निमित्तवसंतइत्याह
तस्मात्सर्वोत्पवपरिहारः सिद्धमसंप्रसा
रणादितित्रहिनचेत् संप्रसारणंहृतइति
दीर्घत्वंनप्राप्नोतिदीर्घत्वंवचनप्रामाण्यात्
अनुवकारांदीर्घत्वेनहचनप्रामाण्याद्वि
ष्यति यत्तवृत्ताहा अथवा सर्वस्यकार्येप्र
त्यंतऽवतीतिदीर्घत्वंभविष्यति आरोहडे
रियडूआरोहड्भिवतीत्येतस्मात् इयङादेशो
भवतिविप्रतिषेधेन आरोहडेउवकाशः ये
तिह येहिहइयङादेशस्यावकाशः अधीया
ते अधीयते इहोभयंप्राप्नोति अधीयातम्
अधीयत इयङादेशोभवतिविप्रतिषेधेन
नैषयुक्तोविप्रतिषेधः अन्तरंगत्वादोह

द्धिः कोनरंगता वर्णाब्ध्यिस्याध्यारोहद्धिः
श्रेतस्य इयणादेशः पर्वंतद्धि दमिह समपा
र्यम् अटकिपतो इयणादेशा इति किमश्व
केवांम पत्नादियणादेशः नित्य आमयामः
हते यो यणादेशो प्राप्नोत्यहते पिप्राप्नोति
इयणादेशोपिनित्यः हतेपि आटिप्राप्नोत्य
हतेपि प्राप्नोति अनित्य इयणादेशः नहि
हते आटिप्राप्नोति किंकारणम् यंतरं
गम आरोहद्धिः यस्य चलक्षणांतरेणनिमि
तं विहन्यते न तदनित्यम् नचाडाडेवइय
णादेशस्य निमित्तं विहंतिअयवर्णलक्षणांत
रमारोहद्धिः यतोस्याउभयोर्नित्ययोः पर
त्वादियणादेशः आङ्गुणात्सवर्णदीर्घत्वं
माङाभ्यासयोः आङ्गुणात्सवर्णदीर्घत्वंभव
तिविप्रतिषेधेन कस्याङभ्यासयोः अङ्गुण
स्यावकाशः खट्वेन्द्रः मालेन्द्रः खट्वोदकम्
मालोदकम् सवर्णदीर्घस्यावकाशः दंडा
ग्रम् समायम् इहोभयंप्राप्नोति अपयो
त्राअयोवा करादाश्चात्रूढाकयोवाउपइइत
तः उपेजतः उपेतः इयउ उयतः उपोपतः
उपोपुः सवर्णदीर्घत्वंभवतिविप्रतिषेधेन
अभ्यासेदीर्घत्वंननावाशार्थः अस्त्वत्राङ्गु-

म·
भा·
२५९

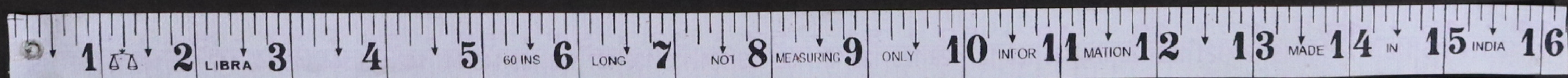
णः आङ्गुणे कृते अयवोदलादिशेषः पु
नराङ्गुणो भविष्यति भवेत्सिद्धम् उपेत्र
तः उपेत्ररिति इदंतुनसिध्यति उपोप
तः उपोपुरिति अत्रहुणाङ्गुणे कृते ओदे
तो निपातः प्रगृह्यसंज्ञोभवतीति प्रगृह्य
संज्ञो भवतीति प्रगृह्यसंज्ञाप्रगृह्यः प्रकृ
त्येति प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावः प्रसज्ये
त पदान्तप्रकरणे प्रकृतिभावः नैषप
दान्तभक्तः पदान्तग्रहणेन ग्राहिष्यते एवं
तर्हिनेदेवाउत्रास्ति उरोदेतो निपात इति
किंकारणम् लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्र
तिपदोक्तस्यैवेति इहाप्यत्र हि अयोदाक
दोदेतिभवेद्रूपं सिद्धम् स्यात स्वरेदोष
स्वस्वरेतरदोषोभवति अयोदा एवं स्वरः
प्रसज्येत अयोदा इति चेष्यते आङिप
रत्र पंचेदानीमनर्थकं स्यात् नानर्थकं
ज्ञापनार्थम् किंज्ञाप्यम् आङिपररूप
वचनेनज्ञापकमंतरंगवल्लोपस्य पत
न्त्वार्थं यस्याचार्यः अंतरंगवल्लोपो भवती
ति किं पुनरिहांतरंगतम् किं बहिरङ्गं
यावताडेपहेत्याश्चिम्य सवर्णदीर्घत्वमपि
भवत्याङ्गुणापि यान्त्र परमां यो पोर्थकायं

तरंगेनरंगम् ऊनपतन सर्वेमपसर्गेस
द्विपास्तनायोगोभवतिनापशाहेनकिं
मर्पेनर्थ्यप शाहः प्रयुज्यतेप्रपशाहस्मा
पिसमुदायेनयोगोभवतिकिमेतस्मात्रा
पनेप्रयोजनं प्रयोजनम् सर्वेसवर्णेपू
र्वेतद्विलोपटेनडे पडि स्मिन्नवेडिणलो
रंतरंगवहिरंगलक्षणाद्वर्णविकारात्
सर्वेसवर्णैः प्रयोजनम् अमीअत्र वायु
अत्र सर्वेसवर्णेप्राप्नोतिवहिरंगल
क्षणाश्चवर्णविकाराश्चावादेशः सर्वेसव
र्णदीर्घेनभवत्यन्तरंगत्वात् सर्वेसवर्णे स
र्वेनेशवक्तुर्थ्यम परिग्रथ्येम सर्वेतंच
प्राप्नोतिवहिरंगलक्षणश्चवर्णविकारः
सवर्णदीर्घेनसर्वेनभवत्यन्तरंगत्वात् एवं
तेनद्विलोपश्चकार्यत्र पचेदम नद्विलो
पोचप्राप्नुतः वहिरंगलक्षणश्चवर्णवि
कारः सवर्णदीर्घेनम नद्विलोपोभवतः
अन्तरंगत्वात् नद्विलोप टेनः हस्तेणात्र
अत्रेणात्रश्णादेशाश्चप्राप्नोतिवहिरंग
लक्षणश्चवर्णविकारः सवर्णदीर्घेनम
इनादेशोभवत्यन्तरंगत्वात् टेनडे पहेतापा
चञ्जलायात्र डेपोदेशश्चप्राप्नोति वहि

[illegible] म. षा.
240

रंगलक्षणश्चविकारः पटुः पटीत्वाद
परसवर्णेडे. योटेशोभवत्यन्तरंगत्वात्
डेपेडि. स्मिन्नतस्मिन्निदम् यस्मिन्नि
दम स्मिनभावश्चप्राप्नोतिवहिरंग
लक्षणश्चवर्णविकारः सवर्णदीर्घे
नमस्मिनभावोभवत्यन्तरंगत्वात् डिस्मि
न गैवम डिणलोः अम्नाविदम्
पणावन्न डिणलोः गैत्वंचप्राप्नोति
वहिरंगलक्षणश्चवर्णविकारः सव
र्णदीर्घेनम गैत्वंभवत्यन्तरंगत्वात् नै
तानिसूत्राणिप्रयोजनानिविप्रतिषेधेना
प्येतानि सिद्धानि इदंतर्हिप्रयोजनम्
हताश्चत्रअतानात्र सर्वेसवर्णेप्रा
प्नोति वहिरंगलक्षणश्चवर्णविकारः
अतोरोरप्लुतादप्लुतइत्युत्वम् एवंस
वर्णेभवत्यन्तरंगत्वात् नचावश्यमिय
दिवप्रयोजनम् आयेयोगेवहूनिप्र
योजनानियदर्थमेषापरिभाषाकर्त्त
व्याप्रतिविधेयदोषेषु व्याख्यातारश्च
किमिदंव्याख्यादितिसविपस्योविकृ
तग्रहणम् किंपुनःकारणंसविप
स्योविकृतग्रहणंक्रियतेनसविपति

भ्यामित्येवोच्यते नैवंप्राकंगरीयांश्चैव
हिनिर्देशाः स्यात् इहचनदंतविधिना
प्रसंख्येन अतिसखेरागच्छामि अतिस
खेः स्वम् अतिपतेरागच्छामि अतिपतेः
स्वमिति इहचन स्यात् सर्वोपत्येरप्रत्य
यः स्वापुः यम् ल्तीपतेरप्रत्ययः ल्व
स्वः सत्युरिति अतोरोर किमर्थमस्रु
तादस्रुत इत्युच्यते स्रुताप्यरस्य स्रुतेवाप
रतोमाभूदिति स्रुतातावयस्य स्रुतेवा
तान् अंचवसि स्रुतेपरतः तिसत्यपयः
मानवित्रिरत्नं अतः अतीत्युच्यते कः प्रसं
गोयन् स्तताप्यरस्य स्रोतेवापरतः स्या
त् असिद्धः सुपः तस्यासिद्धत्वाभ्यो
ति अथास्रुतादस्रुतस्युच्यमानेपाव
तावसिद्धः स्रुतः कस्मादेवा उत्तमभवति
अस्रुतभाविनः अस्रुतभाविनीत्येवमे
तहिसापत्तेनेनदसिप्रयोत्तनम् सिद्धः
स्रुतः स्वरेणुभिषु कर्यांज्ञापत्तेयदयं अ
तः प्रकृत्येतिस्रुतस्य प्रकृतिभावं शास्
स्ति सर्वोहिकार्यिणः कार्यंलाभवितव्यं
म अस्रुतादस्त्वववचनेकारकणाः समा
नपदेप्रतिषेधः अस्रुतादस्रुतवचने

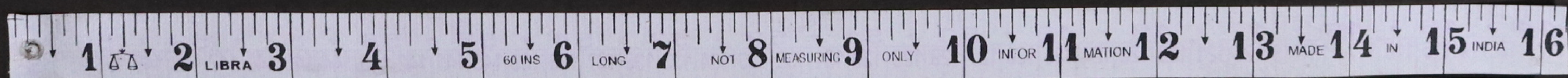
म.
धा.
२५८

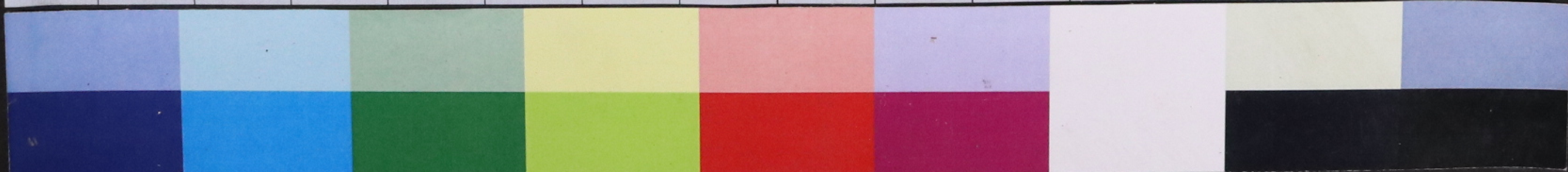
ष्वकारहरणाः समानपदेप्रतिषेधो
वक्तव्यः पयोनद्यपयोनद नवा
वहिरंगलक्षणत्वात् नवावक्तव्यः
किंकारणम् वहिरंगलक्षणत्वात्
वहिरंगः स्रुतः अंतरंगमनत्वम् ब
धुनविहांनरंगः स्रुतः वहिरंमुत
म स्रुतोवहिरंगः किंपुनः कारणं
वहिरंगत्वहेतुंप्रतिपद्यते न पुनर
सिद्धत्वमपितथैवत्यं वहिरंगः प
वमसिद्धोपिपवमन्यतेसुसिद्धः स्रु
तः आश्रयात्सिद्धोभवतीति अथवा
यस्यानभामायापरिभाषायाम्नत्सा
रभ्यते साश्रयात्सिद्धः स्यात् कस्मा
चनाभामायाअसिद्धपरिभाषायांव
हिरंगपरिभाषायांपुनः आभायां
चाप्राभायोंच नोतः पाद्दैकस्यायप्र
तिषेधः नोतः पादमितिसर्वस्यायं
प्रतिषेधः कथम् अचीतिवर्ततेअ
वियस्माभोतितस्यप्रतिषेधः नोतः
पादमितिसर्वप्रतिषेदश्च्छदतिप्रसं
गः नोतः पादमितिसर्वप्रतिषेध
श्चेदतिप्रसंगोभवतिइहापिप्राप्नो

अन्वग्निरुपसाममप्रसज्यत यस्मिवि
रुपसाममप्रसज्यत एवं तर्हीति
वर्त्ततेऽकाराग्रयं यस्माप्नोतीति तस्य
प्रतिषेधः अकाराग्रयमिति चेद्व
वचनम् अकाराग्रयमिति चेद्वे
वक्तव्यम् कालोऽपसः पातयाग्र
यंसमासः अयमेवाप्रतिषेधस्तु अयवो
अप्रतिषेधो वक्तव्यः सन्ताने अस्य
मन्त्रे अधयोगाद्विभिः सतम् प्र
कृतेऽन्यदिति परः प्रकरणाद्विड
म् परः अतीति वर्त्तते परः अनिय
अप्रमोतीति तस्य प्रतिषेधः परः प्रकर
णाद्विडमिति चेत् इतस्य प्रतिषे
धो वक्तव्यः अग्रे इव वायोरेव अतो
ऽरस्मादृ अत परः श्रुत्वे पाप्नोति
पुनरेऽ परग्रहणात्मिट्म् पुनरे परः
णाकर्त्तव्यं तत्रैविक तेये न कर्त्तव्यं
प्रकृतमनुवर्त्तते न चोक्त तेऽ प्रक
रणात् मिडमिति चेत् न प्रतिषेधः
इतिनैष दोषः परान्तमेवं देमेऽ प्र
हणमनुवर्त्तते न चावेः परान्ते
हल्लि अवङ्स्फोटायगोरवचनम्

म.
घं.
२५५

गवाग्रे स्वरसिद्ध्यर्थम् गोरग्रवक्तव्यः किंप्रयो
जनम् गवाग्रे स्वरसिद्ध्यर्थम् गवाग्रे स्वर
सिद्धिर्यथा स्यात् गवाग्रम् अवङादेशे हि
स्वरदोषः अवङादेशे सति स्वरदोषः स्या
त् अन्तर्यतः अन्तोदात्तस्यान्तोदात्त आदेशः
प्रसज्येत कथं पुनरयमन्तोदात्तः पदाप
वाद् अपि देशिवद्भावेन यथैव नहि व्य
पदेशिवद्भावेनान्तोदात्तः एवमाद्युदात्तोऽपि
तदान्तर्यतः आद्युदात्तस्याद्युदात्त आदे
शो भविष्यति सत्यमेवमेतत् न विदेल
तणमस्ति प्रातिपदिकस्यादिरुदात्तो भव
तीति इदं पुनरस्ति प्रातिपदिकस्यान्त उदा
त्तो भवतीति सोऽसौ लक्षणेनान्तोदात्तः त
दान्तर्यतः अन्तोदात्तस्यान्तोदात्त आदेशः प्र
सज्येत यदि पुनरयं गमेर्डोर्विधीयते किं
कृतं भवति अन्यथाद्युदात्तेन लक्षणेनान्तर्य
तः आद्युदात्तस्याद्युदात्त आदेशो भवि
ष्यति कथं पुनरयमाद्युदात्तः पदाप्यका
त् व्यपदेशिवद्भावेन यथैव व्यपदेशि
वद्भावेनाद्युदात्तस्याद्युदात्तः एवमन्तोदा
त्तोऽपि तदान्तर्यतः अन्तोदात्तस्यान्तोदात्त
आदेशः प्राप्नोति सत्यमेवमेतत् न विदेल

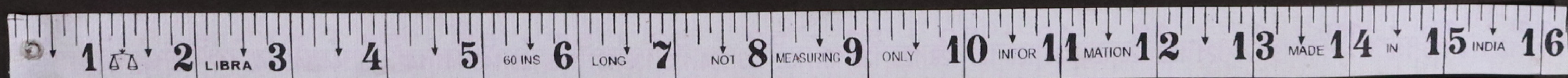

तामर्त्तिप्रत्ययस्मात्तउदात्तो भवतीति इदं
पुनरन्तिप्रत्ययस्यादिरुदात्तो भवतीति सो
सौलक्षणेनाद्युदात्तः तदीन्तर्यतः आद्युदा
त्तस्यादाद्युदात्तेआदेशो भविष्यति एतदप्यादे
शेनान्तिआदेशस्यादिरुदात्तो भवतीति प्र
कृतिभावेनेतस्वरो लभ्यः प्रकृतिस्वरपक्षे
वाद्युदात्तापवादोदात्तापि एवं तर्ह्याद्युदात्त
निपातनं करिष्यति सति निपातनस्वरः प्र
कृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति एवमप्यु
पदेशिवद्भावो वक्तव्यः यथैव हि निपात
नस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते एवं समासस्व
रमपि बाधेत गवाग्र्यं गवादिंद्रेच इंद्रा
दाविति वक्तव्यम् इहापि यथा स्यात् गवे
न्द्रयज्ञः ननु हि वक्तव्येन वक्तव्यम् नैवं
विज्ञायते इन्द्रे अचीति कथं तर्हि अविभव
ति कस्मिंश्चिन्निते वीति इन्द्रेषः अतिति
प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् नित्यग्रहणं कि
मर्थं विभाषामाभूदिति नैतदस्ति प्रयोज
नम् सर्वस्मिन्नेव शेषे विभाषाग्रहणं नि
वृत्तम् इदं तर्हि प्रयोजनम् प्लुतप्र
गृह्याणामचि प्रकृतिभाव एव यथा स्यात्
यदन्यत्प्राप्नोति तन्माभूदिति किं चान्यत्प्रा

म. खं.
२५०

प्नोति शाकलम् अथ अज्ग्रहणं किमर्थ
म् अचि प्रकृतिभावो यथा स्यात् प्लुतप्र
गृह्येषु अज्ग्रहणमनर्थकम् अधिकारादेव सि
द्धम् प्लुतप्रगृह्येषु अज्ग्रहणमनर्थकं कि
म्कारणम् अधिकारादेव सिद्धम् अची
ति प्रकृतमनुवर्तते एङः प्रकृतम् इको यणा
चीति तत्र तस्मिन् प्रकृतिभावार्थम् तत्र
द्वितीयमज्ग्रहणं कर्तव्यम् तस्मिन् प्रकृ
तिभावार्थम् तस्मिन् अचि एव प्रकृ
तिभावो यथा स्यात् इह माभूत् जानु अस्य
रुजति जानु अस्य रुजती
ति अथ किमर्थं प्लुतस्य प्रकृतिभाव उच्यते स
रसंधिर्माभूदिति उच्यमाने अप्येतस्मिन् स्वरसं
धिः प्राप्नोति प्लुते कृते न भविष्यति असि
द्धः प्लुतः तस्य सिद्धत्वात् प्राप्नोति प्लुतप्र
कृतिभाववचनं तज्ज्ञापकमेकादेशात्प्लुतो
विप्रतिषेधेन यदयं प्लुतः प्रकृत्येति प्र
कृतिभावं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः एका
देशात्प्लुतो भवति विप्रतिषेधेनेति एका
देशात्प्लुतो विप्रतिषेधेनेति चेत्खालेंद्र इति
प्रसंगः एकादेशात् प्लुतो विप्रतिषेधेने
ति चेत् शालेंद्र प्रति प्रसंगो भवति शाला

यामिंदुः याम्लेंदुः नचाबहिरंगलक्ष
णात् नचातिप्रसंगः किंकारणम् बहि
रंगलक्षणात् बहिरंगः सुतः अंतरंगाप
कारेणः अभिंद्वहिरंगमंतरंगेण्यासेन
नासिद्धत्वादनर्थकस्यातिवक्तव्यम् इहस्या
भृत इंद्रोवाहुभ्यामात्तवत नहिवक्तव्य
नवक्तव्यम् बहुलवचनात्रभविष्यति इ
कोसवर्णे किमर्थश्चकारः प्रत्येतिचेत्ये
तिचेत्येतदनुकृष्यते किंप्रयोजनम् स
रसंधिर्माभूदिति नैतदस्तिप्रयोजनम्
ह्रस्ववचनसामर्थ्यात्पुनः संधिर्नभविष्य
ति भवेद्दीर्घाणां ह्रस्ववचनसामर्थ्यात्
ह्रस्वांतविरुद्धस्वरसंधिःप्राप्नोति ह्रस्वाना
मपिह्रस्ववचनसामर्थ्यात्स्वरसंधिर्नभ
विष्यति नह्रस्वानांह्रस्वाः प्राप्नुवंति नहि
भेक्तव्यापुनर्भेक्तेनचकृतं श्मश्रुःपुनः श्म
श्रूणिकारयति नमचपुनः प्रकृतिरपिर
शाभक्तवान पुनर्भेक्तेकृतं श्मश्रुश्मश्रु पुनः
श्मश्रूणिकारयति सामर्थ्यान्नचपुनः प्र
कृतिर्भवति भोजनविशेषात्किलवि
शेषाद्वा ह्रस्वानांपुनर्ह्रस्ववचनेनकिंचि
त्प्रयोजनमस्ति अकृतकारिवल्लघिष्ठा

म
घ
२६९

स्वमप्रिवत् तद्यथा अग्निः पटुरयंत
इहेति ह्रस्वानामपिह्रस्ववचनप्रयो
जनम् स्वरसंधिर्माभूदितिकृतका
रिवल्लघिष्ठापर्जन्यवत् तद्यथा
पर्जन्योयावदूनंचस्थलंचसर्वमभिवर्ष
ति इदंतर्हिप्रयोजनम् सुतपरस्याग्र
नुकृष्यते इकोसवर्णे शाकल्यस्यह्रस्व
श्चेति नपरसाग्रहणार्था इतिनित्यग्र
हणस्याप्येतत्प्रयोजनमनुकाम अस्यन्त
रक्वसमवकाम सन्निसमासयोश्च
शाकलप्रतिषेध सिन्नित्यसमासयोः
शाकल्यप्रतिषेधोवक्तव्यः अयंते
योनिऋत्वियः प्रजांविदामिऋत्विया
म वैयाकरणः सौवश्व इति नित्यग्रह
णेनार्थः सामचोशाकलेनभवत्येव इ
दमपिसिद्धंभवतिवाप्यामश्वः वाप्य
श्वः नद्यामातिः नद्यातिः ईषाअक्ता
दिषुचक्रेंटसिप्रकृतिभावमात्रम् ईषा
अक्षादिषुचक्रेटसिप्रकृतिभावमात्र
मस्तूव्यम ईषाअक्षाकार्यघते जाइयं
पिप्रोतिलापपथार्थगमन् अरत्नकः
किमर्थमिदमुच्यते अरत्नकः सवर्णे

वैयमानं भवेत अयः अनिर्गतार्थेच ९
खट्वाऋश्यः मालाऋश्यः ऋतिह्रस्वा
दुपसर्गादृद्धिर्विप्रतिषेधेन ऋतिह्रस्वो
भवतीत्यस्मादुपसर्गादृद्धिर्विप्रतिषे
धेन ऋतिह्रस्वो भवतीत्येतस्मादुपसर्गादृ
द्धिर्भवति विप्रतिषेधेन ऋतिह्रस्वो भ
वतीत्यस्यावकाशः खट्वाऋश्यः मा
लाऋश्यः उपसर्गादृद्धेरवकाशः वि
भाषाऋस्तनम् प्रदानऋस्तनं सोवका
पाऋस्वप्रसगाउभयंप्राप्नोति उपसर्गा
दृद्धिर्विप्रतिषेधेन सततं दि एवं विप्रति
षेधो वक्तव्यः न वक्तव्यः उक्तेनद्वपाव
ग्रहणस्य प्रयोजनम् उपसर्गादृतिधा
तौवृद्धिरेवयथास्यात पदन्तृस्वमोति
तस्माद्भदिति अप्लुतवत् उपस्थित इत्यु
च्यते किमिदमुपस्थितम् नामअना
र्षइतिकरणः सुश्लोका३ इतिसुश्लो
केति अथ वहुवचनं किमर्थम् वहुव
चने प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थम् वहुवचनं कि
यते प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थम् प्लुतकार्यं
प्रतिषिध्यते त्रिमात्रता न प्रतिषिध्य
ते किंचेदानीं त्रिमात्रतायाअप्रतिषेधे

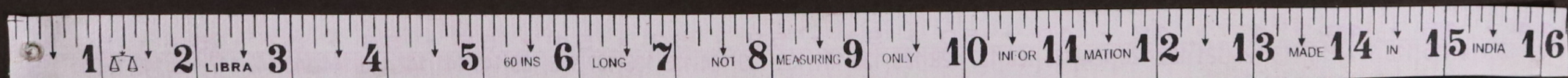
म. भा.
२६२

प्रयोजनम् यावताप्लुतकार्यप्रतिषिद्धे स
र्सन्धिनाम भवितव्यम् प्लुतप्रतिषेधेहि
प्रगृह्यप्लुतप्रतिषेधप्रसंगोन्येन विहितत्वा
त् प्लुतप्रतिषेधे हि सतिप्रगृह्यस्यापिप्लु
तस्य त्रिमात्रतायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत अ
ग्नी इति वायू इति किंचेदानीं स्यादपि त्रि
मात्रताया अप्रतिषेधे प्रयोजनम् यावताप्लु
तकार्यप्रतिषिद्धे सर्सन्धिना भवितव्यम् न
भवितव्यम् किंकारणम् अन्येन विहितत्वा
त् अन्येन हि लक्षणेन प्रगृह्यस्य प्रकृतिभाव
उच्यते प्लुतस्य प्रकृत्येति ईषाअक्षः किमर्थमि
दमुच्यते ईचाक्रवर्मणस्यमनुपस्थितार्थ
म् अनुपस्थितार्थोयमारम्भः चिनुहीन इद
म् चिनुहीदम् तनुहीन इदम् तनुहीदम्
ईकारग्रहणेन नार्थः अविशेषेण चाक्रवर्मण
स्याचार्यस्य प्लुतवद्भवतीत्येव इदमपि सिद्धं भ
वति वयणनइयंवचनमिति दिवन् किम
र्थस्तकारः तपरस्तत्कालस्येति तत्कालार्थ
यथास्यात् नैतदस्ति प्रयोजनम् प्लुतश्चेत्तो
र्थमात्रिकस्यवचनेनस्यमात्रिकोभविष्यति
नसिध्यति इदितकृते प्लुतश्चैतः दीर्घस्य दीर्घे
स्यादीर्घः प्राप्नोति तदर्थं तपरः कृतः एवमर्थं

तयरः क्रियते सुट्कात्पूर्वः कात्पूर्वग्रहणं
किमर्थम् कात्पूर्वोपपद्यास्यात् संस्कृतोमे
स्कृतेम नैतदस्ति प्रयोजनम् सडिति आरि
ल्लिङोयम् क्रियते करोतिश्चककारादिः न
ञान्तरेण कात्पूर्वग्रहणे कात्पूर्वपवभविष्य
ति अनन्तरंपवति सडिकात् एवंवचन
मककारादौकरोतौ कात्पूर्वार्थम् सडिका
त्पूर्ववचनम् क्रियते अककारादौकरोतौ
कात्पूर्वोपपद्यास्यात् संचस्करतुः संचस्करुः
सुडिकात्पूर्ववचनमककारादौकात्पूर्वार्थ
मिति चेदन्तरेणापि वर्धनं सिद्धम् सुडिकात्पू
र्ववचनमककारादौकात्पूर्वार्थमिति चेत्सि
द्धम् अन्तरेणापि कात्पूर्वग्रहणं सिद्धम् क
थम् द्विर्वचनात्सडिप्रतिषेधेन द्विर्वचने
क्रियमाणे सडिति सुट् भविष्यति विप्रतिषे
धेन तत्र द्विर्वचने भवतीत्यस्यावकाशः
विभिदतुः विभिदुः सुटोऽवकाशः संस्कर्ता
संस्कर्तुम् उभयं प्राप्नोति संचस्करतुः
संचस्करुरिति सुट् भविष्यति विप्रतिषेधेन
द्विर्वचनात् सुड्विप्रतिषेधे नेति चेत् द्वि
र्भूते पादान्तराभावात्पुनः प्रसंगः द्विर्वचना
त्सुड्विप्रतिषेधे नेति चेत् द्विर्भूते पादान्तर

म॰ घ्य॰
२६३

स्यात् कृतः सडिति कृत्वा पुनः प्रसंगः प्राप्नो
ति द्विर्भूते पादान्तराभावात्पुनः प्रसंगः इति
चेद्द्विर्वचनम् सडिति कृते पादान्तरस्यात् कृते
द्विर्वचनमिति कृत्वा पुनः द्विर्वचनं प्राप्नो
ति तथा नवस्था पुनः सुट् पुनर्द्विर्वचन-
मिति च कृतकमव्यवस्था प्रसज्येत नास्ति
च कृतकृमप्रसंगः न ह्यवस्थाकारिणा शास्त्रे
णाभवितव्यम् शास्त्रतो हि नाम व्यवस्था
तत्र सडिति कृते द्विर्वचनं द्विर्वचनेन व्यवस्था
भविष्यति उपसंख्यानं कर्तव्यम् संचस्क
रतुः संचस्करुः किमुच्यते अभ्यासव्यवा
य इति यदा तावदेवोक्तम् द्विर्वचनात्सडि प्र
तिषेधेनेति अविप्रतिषेधो वा बहिरंगलक्ष
णत्वात् अविप्रतिषेधो वा पुनः सुटः किं
कारणम् बहिरंगलक्षणत्वात् बहिरंग
लक्षणः सुट् अन्तरंगो द्विर्वचनं असिद्धं च
बहिरंगमन्तरंगे एवमप्येव तर्हि कात्पू
र्वग्रहणं कर्तव्यम् अडकात्पूर्वोपपद्यास्या
त् क्रियमाणेऽपि द्विर्वे कात्पूर्वग्रहणे चन
सिध्यति किं कारणम् न एषु कात्पूर्वग्रह
णेन प्राकरणं वेदायितुम् किं कारणं अभ्या

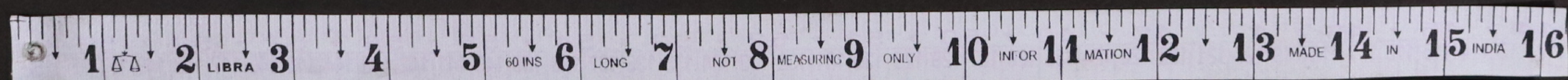

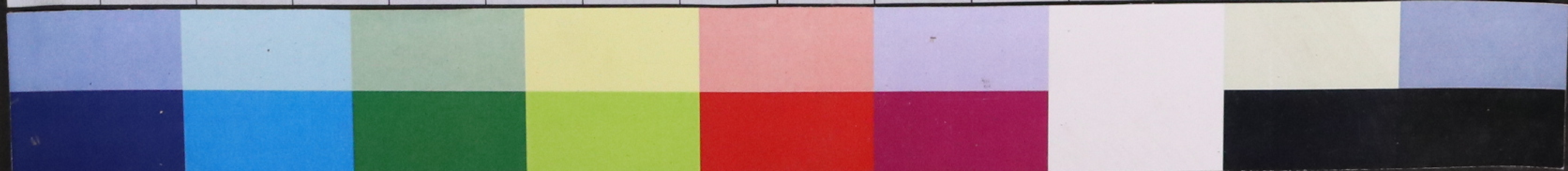
दिलिंगोपंक्षिपते कोतिप्रककारोनिप्रक
कारादिः इहष्युनर्नानिर्देशिकः कोति
रकाकारादिः यानिकपसदोषः कतरस्मि
न्वेतद्विपोदेते भवतिस्वविशेषेणावावि
हितस्यसदः कात्स्न्यैग्रहणाकारादिदण
प्रकृत्यस्यपिमान विशेषणावाविधिरिति
द्विवचनविधौचापिदेते भवति स्थानेवा
द्विवचनेस्यात् द्विष्ययोगाद्विवचनमिति
वेति नयदाद्विष्पयोगाद्विवचनमविशेष
विहितस्यसदः कात्स्न्यैग्रहणादेषाप्रकृत
स्यर्थ नदाषबदोषः यदाहिस्थानेद्वि
वचनेतदाप्येवाविशेषविहितस्यसदः का
त्स्न्यैग्रहणादेषाप्रकृत्स्यपेम यथापि
विशेषविधितैतदादोषोभवति द्विष्युपा
गचापिद्विवचनेनदोषः संपरिभाषामिति
नैषापंचमीकानिर्दिष्टतीयसंपरिभाषाम
परसप्तसमितियदद्विहितस्थापूपरस्येभवति
उपदेशिवद्वचनंच उपदेशिवद्भावस्यव
तव्यः किंप्रयोजनम् लिटिगुणचडिदी
र्घविधिप्रतिषेधार्थम लिटिगुणार्थंच
डि. दीर्घविधिप्रतिषेधार्थंच लिटिगुण

म·
घ·
२५३

म·
घ·
२५८

र्थेनावत् संवत्सरतः संवत्सरः
चडि. दीर्घविधिप्रतिषेधार्थम स
मविस्तरचलिटिगुणार्थेनताव
श्चर्थवस्तेत्यातन संपोयादेगुण
विधानेस्युयोगोयपग्रहणंकृत्वर्थ
मितिचडि. दीर्घविधिप्रतिषेधार्थं
नचापिसाधः पदसिद्धीर्थंभव
तः तद्विमासेज्ञापुक्तमिदूरष्वय
म किमंतरंगम किंवहिरंगमिति
धातूपसर्गयोश्चकार्यंतदंतरंगम
कृतपतत सर्वेहिधातवहपसर्गो
णाधुर्यनेपश्चात्साधनेनेतिनेत
न्तारम सर्वेधातः साधनेनयुज्य
तेपश्चादुपसर्गेणसाधनेक्रियाभि
वर्तेयतितात्तपसर्गोविशिनष्टि
अभिनिर्वत्स्यचायस्योपसर्गेणा
विशेषः शक्योवक्तुम सत्यमेवमे
तत् यत्तसोधातूपसर्गयोरभिस
वन्धस्तेनरंहत्वाधातुः साधनेन
युज्यते अवयंचेतद्देवविशेषम
योहिमन्यते सर्वेधातवः साधनेनयु
ज्यतेपश्चादुपसर्गेणेति यास्यतेगु

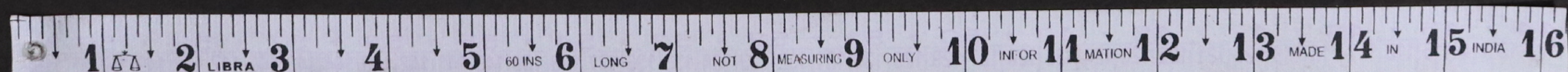

हसोप्यकर्मणः उपास्यते गुरुरि
तिकेन सकर्मकः स्यात एवं च स
त्वा सर्वेनः स्वद्वेनरोगान्तरको भवती
ति एवं सनिकास्यवेयहणं वापि
णाचमकनेम यदि पुनरयं सूदका
मर्वे स्यातः क्रियते कास्वे स्यात
इतिचेद् विधिप्रतिषेधः कास्वे
स्यान इतिचेत् कश्चिद्विषयः क
श्चित्प्रतिषेधः संयुक्तानां समो विधे
यः सूटः प्रतिषेधः समस्तानुवि
धेयः वसत्यनेन संपूर्कानां सर्वत्र
त्वविधोस्यनिहप्रसंग इति सूटश्चा
पिन प्रतिषेधः समः सूटो विहि
मकारको निर्देशः सद्दिमकारात
वितिष्ठत्य्यत्रापवादिक विष्यते प
गटाविद्गुणप्रसंगः यदि यगादिः
इद्गुणोप्राप्नुतः संस्कृतौ सं
तस्य सुपोगात इतीट्प्राप्नोति सं
स्क्रियते गुणोतिसंयोगाद्योरिति
गुणः प्राप्नोति एवं तर्हि भनक्तः वि
रिष्यते अभक्तेस्वरेषु यथा भनक्तः
स्वरेण सिध्यति संस्कारोगनिर्हृद्धि

म. धा.
२६५

उः इति निघातो न प्राप्नोति न त्वचस्तु इ
वातिङ् न सूटः परस्य भवितव्यम्
किं कारणम् नहि बहुत्कमन्यसद्
शाधिकरणेन षष्ठ्यर्थः नन्वुक्त मि
वपूर्वके वाश्चन्यस्मिन्सदृशे कार्यं विज्ञा
यते तथा सप्त्यो गम्यते तद्यथा श्रमा
स्तणमानुपेन्सोत्रा सणसदृशं पुरु
षमानयति नासौ लोहमानीय कृ
तो भवति एवमिहापि अतिङि तिङ् प्र
तिषेधादन्यस्मादतिङः तिङ् सदृशात्
कार्यं विज्ञास्यते किंचान्यदतिङ् तिङ्
सदृशं पदम् अथाश्चनेष्याकिरते कि
रते हर्षजीविकाकुलायकरणेषु कि
रते हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति
वक्तव्यम् अपस्किरते वृषभो हृष्टः
अपस्किरते कुक्कुटो भक्ष्यार्थी अपा
स्किरते श्वाश्रयार्थी अपरस्मात्
किमिदं सान्तस्य इति संततभावः सा
न्तस्य पोन्तस्य इति भवितव्ये स
मो हितन्तयोर्वालोपः समो हितेन
तयोर्वालोपो वक्तव्यः संहितम् स
हितम् सततम् संततमिति संत

मुनेः कामेस्मै यथैवतव्यः सकामः
भोक्तुकामः मनसि चेति वक्तव्यम्
समानाः भोक्तुमनाः अवश्यमः
कृत्ये लोपो वक्तव्यः अवश्यकार्यम्
अवश्यभाव्यम् लेपेऽवश्यमः कृ
त्ये तुं काममनसोरपि समो वा हितत
तयोर्मांसस्य पचि युड्घञोः मांसप
चनम् मांसपाकः मांसाहसे विहितम्
निखड्कृक्रियते सविता संवितमसा
ताश्रुति सवितप्रमाणयोरिष्यते सि
द्धमकेनदानीं सेविते भविष्यति त
त्रः सवितप्रतिषेधे विज्ञास्यामः तु
ल्यवाक्य सवितमसङ्गाद्वस्यात सम
वितप्रसङ्गोन स्यात सुसवितग्रहणा
पुनः क्रियमाणं ज्ञापयति यथा विज्ञाय
ते अविद्यमाने सविते सुसवितं इति
तस्मात् सवितग्रहणं कर्तव्यम् विष्कि
रः शकुनौ विकिरो वा विकिरो वेति व
क्तव्यं शकुनौ वेति सव्यमाने शकुनौ
वास्मादन्यत्र च नित्यं तत्र हि वक्तव्यम्
न वक्तव्यम् न वा वचनेन शकुनिरभि
सम्बध्यते किं तर्हि नित्यानन्तरमभिसम्ब

म·
ध्यं
२६६

ध्यते विष्किरः इत्येतन्निपातनं वा भव
ति शकुनौ विकिरः शकुनौ वा निपात्यत
इति आश्चर्यमनित्ये आश्चर्यमद्भुतमिति
वक्तव्यं इहापि यथा स्यात आश्चर्यं मद्भु
ताहत्स्य आश्चर्यं नीलायाः आश्चर्य
मन्तरिक्षे निबन्धनानि नक्षत्राणि न
पतन्तीति तन्नहि वक्तव्यं न वक्तव्यम् अ
नित्य इत्येव सिद्धं इहतावद् आश्चर्यं मद्भुता
हृत्स्यति न आश्चर्यग्रहणेन हस्तोऽभि
सम्बध्यते किं तर्हि चलासम्बध्यते सा चा
नित्या आश्चर्यं नीलायाः इति न आश्चर्य
ग्रहणेन पारमिसम्बध्यते किं तर्हि
नीलता अभिसम्बध्यते सा चानित्या आश्च
र्यमन्तरिक्षे निबन्धनानि बन्धनानि न
क्षत्राणि न पतन्तीति आश्चर्यग्रहणेन
नक्षत्राण्यभिसम्बध्यते किं तर्हि पतन
क्रियाभिसम्बध्यते सा चानित्या नक्षत्राणि
त्य इत्येव सिद्धम् मस्करमस्करिणोम
स्करिग्रहणं शक्यमकर्तुम् कथं मस्क
रीपरिव्राजक इति नैतल्लभ्यं यापेनः
सिद्धम् मस्करोऽस्यास्तीति मस्करी न
वै मस्करोऽस्यास्तीति मस्करी परिव्राज

कः किंतर्हि माकृत कर्माणि माकृतक
र्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीत्याहा
तो मस्करी परिव्राजकः पारस्करः अवि
हितलक्षणः सुट्पारस्करप्रभृतिषु द्र
ष्टव्यः पारस्करो देशः कारस्करो वृक्षः
रथस्या नदी किष्किन्धा गुहा किष्कुः त
द्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट्तलो
पश्च तस्करः बृहस्पतिः प्रायस्य चित्ति
चित्तयोः सुडस्कारो वा प्रायश्चित्तिः
प्रायश्चित्तम् प्रायश्चित्तमिति ॥ इति
श्रीभगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते व्या
करणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य प्रथ
मपादे पंचममाह्निकम् ॥

म. भा.
२५०

अनुदात्तम्पद किमेवानुदात्तानि पदानि भ
वन्ति एकं पदं वर्जयित्वानेनाह पदे यावा
दात्तप्रसंगस्तेनुदात्ता भवन्ति एकमेव व
र्जयित्वा सन्नहितथा निर्देशः कर्तव्यः अनु
दात्तायदे अनुदात्ताः पदस्यानिवान कर्तव्यः
अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येव सिद्धं कथं म
त्वर्थलोपोत्र द्रष्टव्यः तद्यथा पृष्ठकापार्थि
पृष्ठकाः शालकापर्था शालका इति अ
थवाकारो मत्वर्थीयः तद्यथा तुन्दः यवा
इति किमर्थं पुनरिदमुच्यते आगमस्यावि
कारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च पृथक्स्वरनि
वृत्त्यर्थमेकवर्जं पदं स्वरः आगमस्य तावत्
चतुर्हीरामुदात्तः चत्वारः अनडुहः विकार
स्य अस्थि दधि सक्थ्यक्ष्णामनङुदा
तः अस्थ्ना दध्ना अक्ष्णाप्रकृतेः गोपा
यति धूपायति प्रत्ययस्य च कर्तव्येतितिरी
यः एतेषां यदेषां स्वरः प्राप्नोति इष्य
ते चैकस्यैव स्यादिति न चान्तरेण यत्नं न
सिध्यतीति अनुदात्तं पदमेकवर्जम् एवम
र्थमिदमुच्यते नैतदस्ति प्रयोजनं यौगप
द्येनैवैषि सिद्धं यद्यन्नेवैतत् यौगपद्यदिति
सिद्धे यौगपद्ये यौगपद्यं प्राप्नोति तत्राप्य

त्याचार्यः नयुगपत्स्वरो भवतीति पर्यायप्र
हि प्राप्नोति पर्यायो विकशासनात् यस्य
विते विभाषेति सिद्धे पर्याये पर्यायं प्रशास्तिन
ज्ञापयत्याचार्यः नपर्यायोविकं भवतीति
उदात्तेनायकं लेनन यत्तदुदात्तेनापकं स्यात्
स्वरितेन समाविशेत् स्वरितेन समावेशः
प्राप्नोति स्वरितेत्युदात्तोस्ति तस्मान्नार्थोने।
नयोगेन अथारभ्यमाणेप्यस्मिन्योगेनुदात्ते
विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकस्मिन्युगपत्संभवा।
त् अनुदात्तेन विप्रतिषेधो नोपपद्यते किंका
रणं एकस्मिन्युगपत्संभवात् असतिवि।
ल्पपि संभवे विप्रतिषेधो भवति अस्तिच स
म्भवो यदुभयं स्यात् कथं संभवः यदनुदात्तं
पदमेकवर्जमित्युच्यते तदिह नास्ति किं।
कारणं नानेनोदात्तत्वं प्रतिषिध्यते किंत।
र्ह्यनुदात्तत्वमनेन क्रियते अस्तितु संभवो।
यदुभयोश्चोदात्तत्वं स्यात् अन्यतरो वायदि अ (नेदात्तः)
यमधिकारो विज्ञायते किं कृतं भवति अधि
कारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगे।
उपतिष्ठति चिकीर्षितं चास्यादिरुदात्तो भव।
त्युपस्थितमिदं भवत्यनुदात्तं पदमेकवर्ज।
मिति अथवान्यत्रैवंवृत्तस्य उपस्थितमिदं भ।

वत्यनुदात्तं पदमेकवर्जमिति नत्वेषैवणास्त
वर्त्यमानेनापरेणावेति परेणाभविष्यतिप्र।
मानात् नैवं शक्यं घाटिक एकः स्वरः संगृहीतः
स्यात् येनसमाख्यायोस्वरास्तेनसंगृहीताः
स्युः समानोद्देशपरितञ्चोदात्तः अस्थि
दधिसक्थ्यक्ष्णामनङ् उदात्त इति सिद्धं
वैकानुदात्तत्वात् सिद्धमनेकस्थ एकान
नुदात्तत्वात् एकानुदात्तं पदं भवतीति वा।
कथं किमिदमेकानुदात्तत्वादिति उदा।
त्तः अनुदात्तः न अनुदात्तः अनुदात्तः एको
नुदात्तः अस्मिंस्तदिदमेकानुदात्तम
एकानुदात्तत्वादिति सिध्यति सूत्रं नहि।
क्रियते यथान्यासमेवास्तु ननु चोक्तं अ
नुदात्ते विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकस्मिन्युग
पत्संभवादिति नैषदोषः परिभाषेयम्
किंकृतं भवति कार्यकालसंज्ञापरिभाषम्
यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यं जेदीर्घान्ता।
स्यादिरुदात्तो भवत्युपस्थितमिदं भवत्यनु
दात्तं पदमेकवर्जमिति अथवान्यत्रैवंवृत्तस्य
पस्थितमिदं भवत्यनुदात्तं पदमेकवर्ज
मिति नत्वेषैवणास्तवर्त्यमानेनापरेणावे।
तिपरेणाभविष्यतिप्रमानात् अथवानेदं पा

विभाषिकस्यानुदात्तस्य ग्रहणम् किं तर्हि व
र्ज्यग्रहणे अविद्यमानोदात्तमनुदात्तमिति
एकवर्ज्जमिति चाप्रसिद्धिः संदेहात् एक
वर्ज्जमिति चाप्रसिद्धिः कुतः संदेहात् न ज्ञा
यते क एको वर्ज्जयितव्य इति सिद्धं तु यस्मि
न्ननुदात्ते उदात्तवचनानर्थक्यं तद्वर्ज्जं सिद्ध
मेतत् कथं यस्मिन्ननुदात्ते उदात्तवचनमन
र्थकं स्यात् स एको वर्ज्जयितव्यः प्रकृतिप्र
त्यययोः स्वरस्य सावकाशत्वादप्रसिद्धिः प्र
कृतिप्रत्यययोः स्वरस्य सावकाशत्वात् अ
प्रसिद्धिः स्यात् प्रकृतिस्वरस्य सावकाशः
यत्रानुदात्तः प्रत्ययः पचति पठति प्रत्यय
स्य सावकाशः यत्रानुदात्ता प्रकृतिः समत्वं
सिमत्वं इहोभयं प्राप्नोति कर्तव्यं तैत्तिरीयः
विप्रतिषेधात्प्रत्ययस्वरः विप्रतिषेधात्प्रत्य
यस्वरो भविष्यति नैवं विप्रतिषेधे परमित्युच्य
ते न परः प्रत्ययस्वरः नैष दोषः इष्टवाची परश
ब्दः विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति विप्र
तिषेधात्प्रत्ययस्वर इति चेत् काम्यायादिषु
विकरणानाम् विप्रतिषेधात्प्रत्ययस्वर इति चेत्का
म्यायादयश्च न कर्तव्याः पुत्रकाम्यति गोपा
यति ऋतीयते नैष दोषः प्रकृतिस्वरो बा

श्री॰
महा
भा॰
२५९

धको भविष्यति प्रकृतिस्वरे प्रत्ययस्वराभा
वः प्रकृतिस्वरे प्रकृतिस्वराभावः कर्तव्य
तैत्तिरीय इति सिद्धं तु प्रकृतिस्वरबलीय
स्त्वात्प्रत्ययस्वरस्याभावः सिद्धः कथं प्रकृ
तिस्वरात्प्रत्ययस्वरो बलीयान्भवतीति वक्त
व्ये सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वं च सतिशिष्ट
स्वरः बलीयान्भवतीति वक्तव्यं तच्चाने
कप्रत्ययसमासार्थं तच्चावश्यं सतिशिष्ट
बलीयस्त्वं वक्तव्यं किं प्रयोजनं अनेकप्रत्य
यसमासार्थं अनेकप्रत्ययार्थमनेकसमा
सार्थं च अनेकप्रत्ययार्थं तावत् औपगवः
प्रकृतिस्वरमणो बाधते औपगवत्वं त्वस्वरोण
स्वरं बाधते औपगवत्वकम् कस्वरः त्वस्वरं
बाधते अनेकसमासार्थं राजपुरुषः राजपुरु
षपुत्रः राजपुरुषपुत्रपुरुषः यदि सतिशि
ष्टबलीयस्त्वमुच्यते स्यादिस्वरः सार्वधातुक
स्वरं बाधते चिन्वन्तः सुन्वन्तः लुनीतः पुनी
तः इति स्यादिस्वरप्रसङ्गः श्नुनाम्नोः परस्यानु
दात्तवचनात् स्यादिस्वरस्य चाप्रसङ्गः कुतः
नाम्नोः परस्यानुदात्तवचनात् यदप्ययं तासेः प
रस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं शास्ति तज्ज्ञाप
यत्याचार्यः सतिशिष्टोपि विकरणस्वरो ल
सार्वधातुकस्वरं न बाधत इति एतस्मात्परं विप्र

निषेधा नियमात् शाङ्गरवि प्रतिषेधा
न्सिद्धे अथ वा शाङ्गरवि प्रतिषेधेन स
र्वे सिद्धे समहीतमिति कृत्वा शाङ्गरवि
प्रतिषेधो विज्ञास्यते यदि शाङ्गरवि प्र
तिषेधोपि भवति काम्यायादयश्चितः क
र्तव्याः पुत्रकाम्यति गोपायति ऋतीय
ते शाङ्गरवि प्रतिषेधो नाम स भवति य
त्रोभयोर्गुणयोः प्रसङ्गः न च काम्या।
दिषु गुणप्रसङ्गा इति विभक्तिस्वरान्न
स्वरो बलीयान् विभक्तिस्वरान्नञ्स्वरो ब
लीयान् भवतीति वक्तव्यः विभक्तिस्वर
स्यावकाशः निस्मिन्निहेति नञ्स्वरस्या।
वकाशः अब्राह्मणाः अवृषलः इहोभ
ये प्राप्नोति अतिस्रः नञ्स्वरो भवति विभ
क्तिनिमित्तस्वराच्च नञ्स्वरो बलीयान् भ
वतीति वक्तव्यः विभक्तिनिमित्तस्वरस्या
वकाशः चत्वारः अनड्वाहः नञ्स्वरस्यास
एव इहोभयं प्राप्नोति अचत्वारः अनड्वा
हः यच्चोपपदे कृति नञ्तस्य च स्वरो बली
यान् भवतीति वक्तव्यः अकरणिर्हं तेन वृ
षलस्य निर्दिस्यस्य च नञ्स्वरो बलीयानि
ति वक्तव्यः अथ यो कर्षात्वतो घञोऽन्तः कि
मर्थं कर्षे विकृतस्य ग्रहणं क्रियते न न

श्री
महा
भा
२२०

कृष्यन्त इत्येवोच्यते यस्य कर्षे विकरण
एतद्रूपं तस्य ग्रहणं स्यात् इह माभूत् हल
स्य कर्ष इति अथ किमर्थमत्वतो निर्देशः
क्रियते न कर्ष इत्येवोच्यते कर्षात इतीय
त्युच्यमाने यस्यैवाकारादन्तेनोच्यते ऽस्ति
तस्यैव स्यात् दायः धायः इह न स्यात् पा
कः पाठ इति न कश्चिदाकारादन्तेनोच्य
तेऽस्ति इहापि दायः धाय इति प्रकाम
वधाने एवमपि विहितविशेषणमाका
रग्रहणं विज्ञायेत आकारान्ताद्विहित
इति मत्वग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो
भवति अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः
अनुदात्तस्येति किमर्थं प्रासेंगवद्वतिप्रा
सेभ्यः उदात्तलोपस्वरितोदात्तयोरभा
वादनुदात्तग्रहणमनर्थकं उदात्तलोपे
स्वरितोदात्तयोरभावादनुदात्तग्रहणम
नर्थकं किं कारणं न हि कश्चिदुदात्तः
उदात्ते स्वरिते वा लुप्यते सर्वत्रानुदात्तप
रश्चायमुदात्तः स्वरिते लुप्यते प्रासं
गवत्तिप्रासेभ्यः इति एषोपि हि नित्या
नेकृतेन दावल्प्यते इदमिह सम्प्रधार्य
नित्यात् क्रियतां लोप इति किमत्र कर्तव्यं

परत्वाल्लोपः पवेनदिंग्रहमघनिघात
स्वरः सर्वस्वराणामपवादः नचापवादवि
षयेउत्सर्गोभिनिविशतेदर्बलापवादाभ्या
भिनिविशन्तेपश्चादुत्सर्गाः प्रकल्प्यवा
पवादविषयं ततउत्सर्गोभिनिविशते त
थेनावदवकरावविदेनोदात्तस्यादिस्वरोभ
वति अपवादेनिघातप्रतीतेनेतथनिघा
तः क्रियतेलोपइति किमर्थकर्त्तव्यप
रत्वाल्लोपः सोसावविद्यमानोदात्तः अन
दात्तेलोप्यते किंपुनस्तदात्तस्यानउदा
त्तोभवतिआभ्यांस्विरादिरिति कस्यायवि
षयः अनइतिचेत अमकत्वप्रमदस्मादि
दे किंलोपप्रसङ्गः अनइमिचेत अमक्त
प्रमद्अस्मद्इदंकिं लोपप्रसंगानसिध
तिअमविदोत विदोत अम कस्मादि
षत्वतो माहिध्रुदाथो कत्वपथमद् अम
द् पुष्मभ्य अस्मभ्य इदं इयात किंकिया
त अस्तनर्ण्यादिः आदिरिति चेदिंधीत
हृयमिन्यतः आदिरिति चेत इंधीतहय
मिन्यतोदात्तत्वनसिध्यति इंधीत विदीत
विदीत हृयं यम आदौसिद्धे अस्तनर्णा
दिकदात्तोभवतीति नन्वचोकमादिरिति

श्री
महा
भा
२२१

चेदिंधीतह्ययमिन्यतइति विदीथिविदि
भ्यसूलसार्वधातुकानुदात्तप्रतिषेधादि
टिसिद्धे विदीथिविदिभ्यसूलसार्वधातु
कानुदात्तत्वेलिटिचेतिवक्तव्यं लिड्ग्रह
णेननार्थः अविशेषेण विदीतथिविदि
भ्योलसार्वधातुकानुदात्तत्वेनेत्यवश्र
मपिसिद्धेभवति विदाते विदोतअय
दिकथं अयचिविकरणात अयचापि
चिकरणसामर्थ्यादेतोदात्तत्वंभविष्य
ति धातोः किंधातोरत्वदात्तोभवतिप्र
ह्वोसिदादिरितिकस्याथविशेषः धातो
रेतइतिचेदत्तदात्तेचवग्रहणे धातोरेत
इतिचेदत्तदात्तेचवग्रहणंकर्त्तव्यं अभ
स्तानामादिः अनुदात्तेचेतिवक्तव्यवग्र
हणंचकर्त्तव्यं धातुः पिविवाप्रदात्तोभ
वतीतिवक्तव्यं पिवति सेत्वनिक्तर्तव्यः
किंप्रयोजनं चिकीर्षति जिह्वीर्षतिजि
तीर्षादेरुदात्तत्वंयथास्यात अस्तनर्ण्या
दिः आदाव्हणुप्रत्ययधातव्यंतोदात्तत्व
आदौसतिरुणुप्रत्ययधातव्यंतोदात्तत्व
नसिध्यति कर्णोति करणप्रत्ययधात
गोपायति धूपायति कत्लोयते अंतोदा

तवचनात्सिद्धे अस्तत्वर्थमिन्त उदात्तो भव
तीतिनन्वचोकेपातोरंतइतिचेदन्तोदात्ते
चवग्रहणमितियतावङ्घ्यातेअन्तोदात्ते
चवग्रहणंकर्तव्यमितिक्रियतेन्यासएव
अभ्यस्तानामादिरन्तोदात्तेचतिवग्रहणं
नकर्तव्यमिति पिबेर्निपातनात पिबे
र्निपातनादाद्युदात्तत्वंकरिष्यते सनि
पातनस्वरःप्रकृतिस्वरस्यापवादोभवि
ष्यति सेव्यन्निकर्तव्यइति अवशेषस
नोविशेषार्थान्नकारःकर्तव्यःकविशे
षणार्थेनार्थःसन्तइडोरिति सन्तइडोरि
तिरुच्यमानेहसःवन्सयन्त्राज्ञापिप्रस
ज्येत अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येतवेम
तस्यनभविष्यति इहापितर्हिनप्राप्नो
ति जगुप्सतेमीमांसतइति अर्थवान्ह्य
नैवकस्मिंश्चिदर्थआदिश्यते यदिक
स्मिंश्चिदर्थेनादिश्यते अनिर्दिष्टार्थाःप्र
त्ययाःस्वार्थेभवन्तीत्यतःस्वार्थेभविष्य
ति कश्चात्रस्वार्थप्रकृत्यर्थइहापितर्हि
प्राप्नोति उत्सःवत्सःइतिउणादयोव्युत्प
न्नानिप्रातिपदिकानि अथवापातोवि
निवर्तते धातोःसनाद्यन्तस्येहभवतःस

श्री
महा
भा
२२२

प्रयोजनमस्यार्थःसन्तोनकारःकर्तव्यःनक
र्तव्यःक्रियतेन्यासएव चितः चितःसप्र
कृतेःबह्वकजर्थं चितःसप्रकृतेरिति
वक्तव्यंकिंप्रयोजनं बह्वकजर्थं बह्व
र्थंअकजर्थंचवक्तव्यंतावत् बहुकृते
बहुभक्तं अकजर्थं सर्वकःविश्वकःउ
च्चकैःनीचकैःतत्तर्हिवक्तव्यं नवक्त
व्यं सन्ततेनोपात्तइत्थंतद्यथा उप
कापथाप्रपाकाःकालकपथानेका
लकाइति अथवा अकारोमत्वर्थीयःत
द्यथांतदोत्तटइतिपूर्वसूत्रनिर्देशाच्च
र्वसूत्रनिर्देशाश्चचिन्नतश्चिनइति तिस्र
प्योजसः जसइतिकिमर्थंतिस्रकाति
सृभ्योजसोग्रहणानर्थकमन्यत्राभावा
त् तिसृभ्योजसःग्रहणमनर्थकंकिंका
रणं अन्यत्राभावात् नह्यन्यत्रतिसृश
ब्दान्तोदात्तत्वंप्रयोजयति अन्यदतो
जसःकिंकारणंबहुवचनविषयत्वा
त्तिसृशब्दःतेनद्विवचनैकवचनेनत्वा
सिभवितव्यस्तदान्तयणोहलस्त्रीवादि
ति अथवासवीहलादयोविभक्तयःतत्र
ह्यचितस्मिंहलादिःफलयोनमसिति

श्री
महा
भा
२२३

चैतेन स्वरेणाभवितव्यं नत्वनेनाज्सो
ग्रहणेन स एव भविष्यति ननु चेदानी
मेवोदाहृतं तिसृके इति नित्स्वरोऽत्र बा
धको भविष्यति नाप्राप्ते नित्स्वरे तिसृ।
स्वरस्यारम्भात् समर्थ्यैव अनुदात्तौ सुप्पि
ताविप्येतत्स्वरं बाधते एवं तित्स्वरमपि
बाधेत नैष दोषः येन नाप्राप्ते तस्य बाध
नं भवति न चाप्राप्ते अनुदात्तौ सुप्पितावि
त्येतस्मिन्नित्स्वरस्यारम्भात् तित्स्वरेषु
नः प्राप्ते चाप्राप्ते च अथवा मध्येऽपवा
दाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त इत्येवं तित्स्वरो
अनुदात्तौ सुप्पितावित्येतेन बाधिष्यते नि।
त्स्वरेन बाधिष्यते उपसंख्यानार्थमेकेज
सोग्रहणमिच्छन्ति अतितिसौ अतिति
सः चत्वरः चत्वरः शासिवसिघसीनां प्रतिषेधो
वक्तव्यः वत्सः पश्य चत्वरः शासिवसि
घसामप्रतिषेधः आद्युदात्तनिपातनात्
चत्वरः शासिवसिघसामप्रतिषेधः अन
र्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः कस्मान्न।
भवति आद्युदात्तनिपातनेन किं सिष्यते
स निपातनस्वरः शासिवसिस्वरस्य बाधको
भविष्यति एवमप्युपदेशिवद्भावो व

क्तव्यः समर्थ्यैव नहि निपातनस्वरः शा
सिस्वरं बाधेतैवं विभक्तिस्वरमपि बाधे
न चतसृणामिति विभक्तिस्वरभावस्तु
हलादिग्रहणात् विभक्तिस्वरभावः सि
द्धः कृतः हलादिग्रहणमपरयोरत्रिच
तुर्भ्यो हलादिरिति हलादिग्रहणं करो
ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न निपातस्वरः किं
येकत्वाज्ञापकं आद्युदात्तनिपातनेहि
हलादिग्रहणमनर्थकं आद्युदात्तनिपा
तनेहि सति हलादिग्रहणमनर्थकं स्या
त् तत्क्रियमाणहलादिग्रहणं प्रयोजयत्यं।
नादत्वतस्यशाद्यात् षट्संज्ञकाभ्यावन्न
प्रयोजयति किं कारणं बहुवचनविष
यत्वात् तेन द्विवचनैकवचनेन स्तः ज
सि शासीचातोलप्स्यते अप्राः सर्वा हला
दयो विभक्तयः त्रिशाश्छाप्यप्रयोज
येति किं कारणमबहुवचनविषयत्वा
त् तेन द्विवचनैकवचनेन स्तः अप्सर्व।
नामस्थान इति वचनाज्जसि न भवित
व्यं तिसृभ्यो जस इति शासि भवितव्यमु
दात्तयणो हल्पूर्वादिति अप्राः सर्वा ह
लादयो विभक्तयस्तत्र शाश्छाप्यनर

योत्तयति किंकारणं बहुवचनविषय
त्वात्तेन द्विवचनैकवचनेन स्तः अस
र्वनामस्थान इति वचनान्नास्ति न भवित
व्ये शसि भवितव्यं चतुरः शसीति प्र
त्याः सर्वो हलादयो विभक्त्यन्तस्य वचनि
स्थाद्वेदिकस्मात् शास असर्वनामस्था
नसञ्ज्ञादि विभक्तिरलि न तर्हि यदिच्यन्न
निपातनस्वरः स्यात् हलादिग्रहणं वच
ध्येकं स्यान्नैव वा पुनरत्र शसि स्वरः प्राप्नो
ति किंकारणं यणादेशे कृते शसि पूर्व
उदात्तभावो नास्तीति कृत्वा न भविष्यति
प्रवर्तिष्यते हि प्राप्नोति स्वरकारणाव
हितत्वात्त्र भविष्यति यणादेशे कृते ला
न्तिवाव यथाने स्थानिवद्भावाश्च यथाने
व प्रतिषिध्यते अत्र स्थानिवद्भावः स्वर।
विधिं प्रति न स्थानिवदिति नैषा न्निप्रति
षेधः उक्तमेतन्न प्रतिषेधः स्याद्दीर्घविधेलो
पेषु लोपाजादेशः पदवन्न स्थानिवदिति
सावेकः साविति किमिदं प्रथमैकवच
नस्य ग्रहणं आहोस्वित् सप्तमीबहुवचन
स्याकृतः सेरेहः समानो निर्देशः सप्तमी
बहुवचनस्य ग्रहणं कथं ज्ञायते पदयेन

श्री
महा
भा
२०४

गोश्वन्साववर्णा इति न गोश्वनोः प्रतिषेधे
प्राप्ति कथं कृत्वा ज्ञापकं यदि प्रथमैक
वचनस्य ग्रहणं स्यात् गोश्वनोः प्रतिषे
धवचनमनर्थकं स्यात् नन्वचार्थं सिद्धि
रेवैषा प्रवरद्धीनाः स्मः पेरस्माभिः प्रथ
मैकवचनमाश्रयणं गोश्वनोः प्रतिषेधो
न वक्तव्यो भवति सवेत्प्रतिषेधो न वक्त
व्यः दोषाश्च भवति तत्र को दोषः श्विना
श्विनाशुनोदात्तत्वं न प्राप्नोति सिद्धिनोन
स्तः उक्तमेतत् पदकृत्वात्तत्ते नाजातेः स
मर्णावनतोस्मेतो सवान्श्विवाविनिपवभ
वितव्यं इदं तर्हि प्राप्नोति याद्भिः इति न सि
प्यति तस्मात्सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणं सा
वेकाच उदात्तत्वं तन्मदो प्रतिषेधः साव
काचउदात्तत्वं तन्मदो प्रतिषेधो वक्तव्यः
तयामया सिद्धं तु यस्मात्तृतीयादिस्तस्या
भावान्नैषा सिद्धमेतत्कथं यस्मादत्र तृतीया
दिर्न तस्मात्सावस्ति यद्यपि तन्नैतानास्ति प्रकृ
तिस्तस्य सावस्ति प्रकृतेस्त्वनेकाच्त्वात्
यद्यपि प्रकृतिरस्ति सा त्वनेकाच् तस्मा भव
ति श्वेनोदात्ता उत्तरपदग्रहणं किमर्थं य-
श्चैकाज्ग्रहणं उत्तरपदविशेषणं विज्ञा

येन एकाच उत्तरपदादिति प्रथ्याक्रिय
माणो उत्तरपदग्रहणे कसेकान्तग्रहणं
विशेषणं स्यात्‌ समासविशेषणे प्रति
वेदानीं कश्चिदेकाच्समासीयदर्थो वि।
धिः स्यात्‌ अस्तीत्याह अनङ्कर्कयोर्क
योर्जी योर्जःइति ऊदिदं पदादिषु निप्रो
जयेति पृथगत्वानिपदादीनि उदात्तह्रति
स्वरेण सिद्धानि ऊग्नपयाग्रहणमेतत्प्र
तिषेधार्थं ऊदिःउपयाग्रहणं कर्तव्यं
अन्यप्रतिषेधार्थं इत्यमाभूत्‌ अत्यस्याग्र
ह्नुब्ध अस्त्युव अष्लो दीर्घादिति कि
मर्थं अग्रहप्रक्रमेण ज्ञालणाग्नादयीते
दीर्घादित्यशाकामकर्तं कस्मान्न भव
ति अग्रहप्रक्रमेण ज्ञालणाग्नादयीते
निषेद्धव्यो व्यवायकोऽभविषति नापा
मेघह्रस्वेरेहलः स्वरग्रासभाने सयथैव
दीर्घोद्वाये न परेह्रस्वादपिवायेन नदी
येन घट्हस्वः प्राप्नोति किं कारणं अत्वेक
नेघर्सन्ताभावात्‌ अन्तउत्तरपठति अ
ष्लोदीर्घग्रहणं घट्संज्ञात्तायक्रमाका
रान्तस्यानुरथं अष्लोदीर्घग्रहणं क्रिय
ते ज्ञापकार्थं किंज्ञाप्यं एतज्ज्ञापयत्य

श्री
महा
भा
२२५

चार्यः भवत्येवं कृते घट्संज्ञेति किमेत
सज्ञापने प्रयोजनं आकारान्तस्यानुरथं
आकारान्तस्यानुरसिद्धो भवति प्रश्नाना
मिति ऽनवच निमभावे एतदेवज्ञाप
यति विभाषानमिति यद्यं दीर्घग्रहणं
करोति इतरथा ह्यष्लन इत्येव स्यात्‌ श
हरन्मो न घज्ञा पुतत्वेह ह्रस्वग्रहणो
रूपसंख्यानं कर्तव्यं हहतो महतो हह
तो महतो उदात्तयणो हल्पूर्वादिति
किमर्थं अग्रये वायवे उदात्तयणि हल्
ग्रहणं नकारान्तार्थं उदात्तयणि हल्ग्र
हणं कर्तव्यं किं प्रयोजनं नकारान्ता।
र्थं नकारान्तादपि यथा स्यात्‌ वाक्पत्नी
विन्यत्नीति हल्पूर्वग्रहणमनर्थकम
न्यायादेशत्वात्‌ हल्पूर्वग्रहणं चानर्थ
कं किं कारणं अन्यायादेशत्वात्‌ सम।
हारयोर्ब्बादेशः स्वरितत्वविधावचनात्‌ पारि
नत्ववावचनात्समासमेदे हल्पूर्वग्रह
णमनर्थकमिति यत्तावदुच्यते उदात्त
यणि हल्ग्रहणं नकारान्तार्थमिति कि
यतेन्यास एव द्विनकारको निर्देशः उदा
त्तयणो हल्पूर्वान्नो ज्ञानोरिति यदेतद्वा

तेहलस्यैवग्रहणमनर्थकंचसमुदाया
देशत्वादिति प्रथमास्तिकेवलश्चादेशः
बहूनितत्वा ह्रस्वनद्यापोमतुबुदात्तत्वे
रेग्रहणंमतुबुदात्तत्वेग्रहणंकर्तव्यं
श्रेयसानततोविंशं त्रिप्रतिषेधः त्रिप
तिषेधश्चकर्तव्यः त्रिवतीधायानत्वा।
त्वाभवेति नामसति इहकस्मान्नभ
वतिकुमारीणां किशोरीणां इत्यादि
निवर्तनेनइहापिनहिनप्राप्नोति प्रश्नीनो
वाहनं किंकारणं दीर्घत्वेकृतेह्रस्वाभा
वात् इदमिहसंप्रधार्य दीर्घत्वंक्रियतां
स्वरइतिकिमत्रकर्तव्यं परत्वाद्दीर्घत्वे
एवंतर्हि नामस्वरेमतोह्रस्वग्रहणंन
मस्वरेमतोह्रस्वग्रहणंकर्तव्यं मतोह्र
स्वान्तादितिनहीदंवक्तव्यंनवक्तव्यं ह्र
स्वायहस्वान्तादितिनचनामिह्रस्वान्तोस्ति
नचभूतपूर्वगतिर्विज्ञायते ह्रस्वान्तय
ह्रस्वपूर्वमिति साप्रतिकाभावेभूतपू
र्वगतिर्विज्ञायतेत्रयेचास्तिसाप्रतिकः
तिसृणां चतसृणामितिनैतदस्तिषट्
त्रिचतसृभ्योहलादिर्विभक्तिरुदात्तेनात्रस्वरेण
भवितव्यं तस्मिन्नित्येनामस्वरविभाषा

रभ्यते एवंतर्हियोगविभागः करिष्य
ते षट्त्रिचतसृभ्योनामुदात्तोभवति त
तोहलादिः हलादिश्चविभक्तिरुदात्तोभ
वतिषट्त्रिचतसृभ्यइतिश्रयेतर्हिवत्र।
णं न्यपतेनाथेनश्रुचिः नत्वचान्नापि
न्वचान्यतरस्यामितेषस्वरोत्रबाधकोभ
विष्यति किंकारणं फलग्रहणंतत्रा
नुवर्तते इहमाभूत् त्रीत्र उदात्तयणो
हल्पूर्वादित्येवस्वरोत्रबाधकोभविष्य
ति इदेतर्हि नरि नेकमुदाहरणंह्रस्व
ग्रहणंप्रयोजयतियथेतावद्योजनं
स्यातनामितेवक्ष्यामितत्रवचनात्
भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते ह्रस्वान्तयद्
तपूर्वमितिप्रथमवानेवविज्ञायतेना।
यस्वरेमतोह्रस्वग्रहणंकर्तव्यमितिक
थेतर्हिनामस्वरेमतोह्रस्वादितिवर्त।
ते नगोश्वतसो माविति किमिदंप्रथ
मैकवचनस्यग्रहणमाहोस्वित्सप्तमी
बहुवचनस्यऊतः संदेहः समानोनि
र्देशः प्रस्तानावदेवनिर्णयः सप्तमी
बहुवचनस्यग्रहणमितिइहापितेस्व

भवितुमर्हति यदि तस्मिन्नपि बहुवचनस्याग्रह।
णं नाभ्यां ब्राह्मणाभ्याम् याभ्यां ब्राह्मणी
भ्यां अत्र प्राप्नोति विधिरयमत्र न सिध्यति किं
कारणं नह्येतत्तर्भवति यत्नोत्रूपम् इष्टा।
हितेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः विधिस्तु सिद्धो भवा।
ति प्रतिषेधस्तु न प्राप्नोति अस्ति पुनः किंचि
त्तस्मिन्नपि बहुवचनग्रहणे सतीष्टं संगृहीतं भ
वति आहोस्विद्दोषोनेष प्रसक्तीत्याह इहा।
नाभ्यो ब्राह्मणीभ्यः याभ्यो ब्राह्मणीभ्य इति।
विधिस्तु सिद्धो भवति प्रतिषेधस्तु अस्तु ना।
हिं प्रथमैकवचनस्याग्रहणं यदि प्रथमैका।
वचनस्याग्रहणं नेनेति स्वरः प्रेमिन सिध्या।
तिनवावंपप्रेसेव सिपोंशुसिनंशुसकेव
नेनब्राह्मणेन नयाब्राह्मण्या नेनकुंडे
नेति सप्तमीबहुवचनस्यापि ग्रहणाप्प्र
न दोषः तस्मादुभाभ्यामेव प्रतिषेधे यत
दोस्यग्रहणं कर्तव्यं न यो स्यतस्माववर्णाद्
उ कृतप्यो यनदोसु इति तिन्दविनं लिनि
प्रत्ययग्रहणं तितिप्रत्ययग्रहणं कर्तव्य
मइहमाभूत् मजरहा नोः किरति गिरा।
तीति ननहिवक्तव्यो नवक्तव्यो नेषतकारः

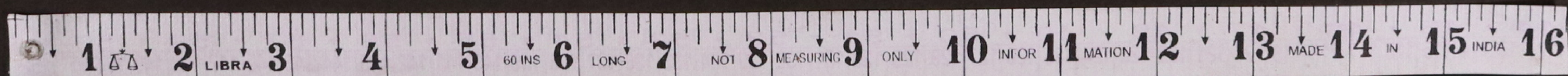
श्री
महा
भा
२०१

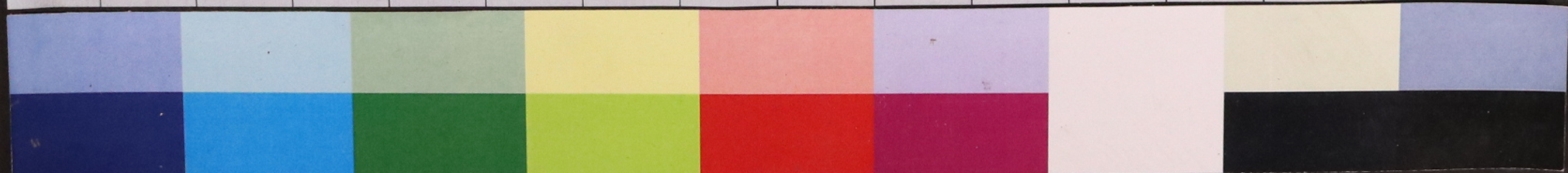
कस्माद्धि तकारः यदि तकारः श्रोतर्यतो
दीर्घस्य दीर्घः प्राप्नोति भाव्यमानेन सव
र्णानां ग्रहणं नेमेवेन भविष्यति यदि
भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्युच्य
ते अदसोसेर्दादुदोमः अमूभ्यामित्यत्र
न प्राप्नोति आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भव
त्युकारेण भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रह
णमिति यदयं दिव उत् इति दिव उकारं त
परं करोति एवमर्थमेव तर्हि प्रत्ययग्रह
णं कर्तव्यं अग्रमाभूदिति नेषतकारः
कस्माद्धि तकारः यदि तकारः नञ्ज्ञापके
भवति एवं तर्हि तपरस्तत्कालस्येत्यत्र
तकारोपि चर्त्वभूतो निर्दिश्यते यथैवं
चर्त्वस्यासिद्धत्वात् ह्रशील्वं प्राप्नोति
सौत्रो निर्देशः अथवा संहितया निर्देशः
करिष्यते आण् इति सवर्णा सचाप्रत्ययत
परस्तत्कालस्येति तात्परर्दानेन अर्धूपरे
शादिति कथं विज्ञायते अकारो यउप
देशाऽइति आहोस्वित्कारान्तेयदुपदेशाऽइ
ति किंचातः यदि विज्ञायते अकारो यउप
देशाऽइति इतोमुस्थः अत्रापि प्राप्नोति अथ
विज्ञायते अकारान्तेयदुपदेशा इति किं।

चातः न दोषो भवति ननु च अकारान्तं य
दुपदेश इत्यपि विज्ञायमाने आपि प्राप्नोति
एतदपि हि व्यपदेशिवद्भावेनाकारान्तम
व्यपदेशे अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः
यदि तर्ह्याकारान्तं यदुपदेश इति विज्ञाय
ने माहिश्वत्तानो माहिश्वत्तायो अप्र
प्नोति अस्त्वनुदात्तत्वं कृते लोपः उ
दात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धं न सिद्ध्यति इद
मिह संप्रधार्यं अनुदात्तत्वं क्रियतां लो
प इति किमत्र कर्तव्यं परत्वाल्लोपः एवं
तर्हीदमवलसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्र
त्ययस्वरस्यापवादः नापवादविषय उ
त्सर्गोभिनिविशते पूर्वं ह्यपवादा अ
भिनिविशन्ते ततउत्सर्गाः प्रकल्प्याप
वादविषयं ततउत्सर्गोभिनिविशते
तन्न तावदत्र कदाचित्प्रत्ययस्वरो भवति
अपवादं विषयं लसार्वधातुकानुदात्तत्वं
प्रतीक्षते यावानुदात्तत्वं क्रियतां लोप इ
ति किमत्र कर्तव्यं परत्वाल्लोपः यत्रा
पि परत्वाल्लोपः सोसावविद्यमानोदात्ते
उदात्तो लुप्यते तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वं स
प्तमीनिर्देशोऽप्रयुक्तं निमित्तत्वः तास्यादिभ्यो

श्री
महा
भा
२०८

ऽनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशः कर्तव्यः लसार्व
धातुक इति वक्तव्यं किं प्रयोजनं अभ्यस्त
सिजर्थः अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भव
तीति लसार्वधातुके सिजन्तस्यादिरुदात्तो
भवति लसार्वधातुके लसार्वधातुकमि
त्युच्यमाने तस्मिन्नाद्युदात्तत्वं स्यात् यदि स
प्तमीनिर्देशः क्रियते तास्यादीनामेवानु
दात्तत्वं प्राप्नोति नैष दोषः तास्यादिभ्य इत्ये
षा पञ्चमी लसार्वधातुक इति सप्तम्याः ष
ष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति चि
न्वाना तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वं विप्रतिषेधे
न चिन्वाना तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वं भवति
विप्रतिषेधेन चिन्वरस्याक्काः वल
नः चोपनः तास्यादिभ्योऽनुदात्तस्याक्का
शः आस्तेर्योऽनेश्चोभयं प्राप्नोति आसी
नः शयानः तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वं भवति
विप्रतिषेधेन नैष युक्तो विप्रतिषेधः
किं कारणं द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषे
धः न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः आदेरुदा
त्तत्वं अन्तस्यानुदात्तत्वं नावश्यं द्विकार्य।
योग एव विप्रतिषेधः किं तर्ह्यसंभवो
पि न चात्रास्ति संभवो यदुभयं स्यात्।

देशानुदात्तत्वंस्यादेतस्यचोदात्तत्वं अस्तिसंभ
वोयदुभयंस्यात् नैषास्तिसंभवः आदेशानुदा
त्तत्वमनवकाशंचोदात्तत्वंइतिकथं वक्ष्यतेतत्
स्ववृधिप्रत्ययाः कार्याभवन्तीति मुकश्चाप
संख्यानंकर्तव्यं पचमानोयजमानः किंपुनः
कारणंनसिध्यतिमुकाव्यवहितत्वात् अदुप
देशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तंभवतीत्यनुदात्त
त्वंनप्राप्नोति ननुचायमप्यक् अदुपदेशउक्तः
अदुपदेशग्रहणेनग्राहिष्यते नसिध्यति
गमस्मगृह्यतेविकरणानांचागम सोमासंख्या
तभक्तोनचाकारस्तकःअदुपदेशग्रहणेनगृ
हीतं अथाप्यदुपदेशभक्तःस्यात् गृहीता
मदुपदेशग्रहणेनचाकारःश्रूयेतयनभक्तस्ता
हिकमिष्यते ननुकथंवक्ष्यतितस्यपरिहा
रं इतश्चापसंख्यानं शब्दितत्वादनु।
दात्तत्वंनप्राप्नोति पचतःपठतः इतश्चा।
नैवंसतिस्यात् अनेकान्ताअनुबन्धाः यदिप्रा
नेकान्ताअनुबन्धाः अदिप्रभृतिजुहोत्या
दिभ्यः प्रतिषेधोवक्तव्यः अत्तः जुहुतःअ
दुपदेशादित्यनुदात्तत्वंप्राप्नोति तत्रादिप्र
भृतिजुहोत्यादिभ्यःप्रतिषेधः स्थान्यादेशा
भावात् तत्रादिप्रभृतिभ्योजुहोत्यादिभ्यः।

श्री
महा
भा
२२५

श्चप्रतिषेधः अनर्थकःप्रतिषेधोप्रतिषे।
धः अनुदात्तत्वंकस्मान्नभवतिस्थान्यादेशा
भावात् नैवात्रस्थानिनंनाप्यादेशंपश्या
मः अनुदात्तङित्करणाच्चअथवायदयम
नुदात्तङित्करणंकरोतितज्ज्ञापयत्याचा।
र्यः नलुग्विकरणेभ्योनुदात्तत्वंभवतीति
तिनैतदस्तिज्ञापकंअर्थमेतत्स्यात् विं
दातेविदाते यत्तर्हिङित्ग्रहणंकरोति।
नहिङ्ग्विकरणोङिदस्ति ङितोनुदात्त।
त्वेविकरणेभ्यःप्रतिषेधोवक्तव्यः चिनुतः
सुनुतः लुनीतः पुनीतः ङितइत्यनुदात्त
त्वंप्राप्नोति ङितोनुदात्तत्वेविकरणेभ्यः
प्रतिषेधः सर्वस्योपदेशविशेषणत्वात्
ङितोनुदात्तत्वेविकरणेभ्यःप्रतिषेधः अन
र्थकःप्रतिषेधोप्रतिषेधः अनुदात्तत्वंक
स्मान्नभवतिसर्वस्योपदेशविशेषणत्वा
त् सर्वस्योपदेशग्रहणेनविशेषयिष्या
मः उपदेशेङितः अनुदात्तत्वंउपदेश।
अकारान्तादिति अदिप्रिसिवप्यानुदात्त
त्वेनिटः णिडपसंख्यानं सिचश्चानुदात्तत्वे।
अनिटः णिडउपसंख्यानंकर्तव्यं माहिका।
र्षं अनिटइतिकिमर्थं माहिषाविषमस

पादिहि स्वपादीनांवावचनादप्पस्तस्वरो।
विप्रतिषेधेन स्वपादीनांवावचनादप्पस्त।
भवति
स्वरोविप्रतिषेधेन स्वपादीनांवावचनस्या
वकाशः स्वपंतिअप्पस्तस्वरस्यावकाशः ददाति
पयति इहोभयंप्राप्नोति जाग्रति अप्पस्त
स्वरोभवतिविप्रतिषेधेन अनुदात्ते अनु।
दात्तेबहुव्रीहिनिर्देशाल्लोपयणादेशार्थः
अनुदात्तेबहुव्रीहिनिर्देशः कर्तव्यः अवि।
द्यमानोदात्तेनुदात्तइतिवक्तव्यं किंप्रयोजनं
लोपयणादेशार्थः लोपयणादेशयोः कृत
योरानुदात्तंयथास्यात् माहिस्मदधात्
दधात्र सर्वस्वरोनकचुकस्य सर्वस्यानक
चुकस्येतिवक्तव्यं इहमाभूत् सर्वके भी।
ह्री भ्यादिग्रहणंकिमर्थं इहमाभूत् ददा
तिनैतदस्तिप्रयोजनं अप्पस्तस्वरोत्रबाध।
कोभविष्यति अनेनैउभयंस्यात् अनवका
शः खल्वपिविधयोबाधकाभवंतिसावा।
काशाश्चाप्पस्तस्वरः कोवकाशः मिमीते
अथप्रत्ययग्रहणंकिमर्थं प्रत्ययात्पूर्व।
स्योदात्तंयथास्यात् आदेः पूर्वस्यमा।
भूदिति बिभयानि जिह्रयाणि नचैवा।
स्तिविशेषः प्रत्ययाद्वापूर्वस्योदात्तेनमा।

श्री
मह्या
भा०
२८०

नादेवाग्नपिचपितोभक्तः पित्ग्रहणेनग्रा
ह्यिष्यते इदंतर्हिप्रयोजनं प्रत्ययात्पूर्वस्यो
दात्तंयथास्यात् आदेष्मामाभूदिदिति।
यतदपिनास्तिप्रयोजनं पितोभक्तः पितृ
ग्रहणेनग्राह्यिष्यते यदंतर्हिसिद्धेसतियत्प्र
त्ययग्रहणंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्यः स्वर
विधौसंघातः कार्यीभवतीतिकिमेतस्यज्ञा
पनेप्रयोजनं चित्स्वरोनाम्यादिष्वांतरागा।
वविप्रतिषेधेनभक्तनउपपदंभवतिश्रुष्व
पूर्वस्याग्रहणंकिमर्थं नम्बिविनितिदिष्टा।
पूर्वस्येति पूर्वस्यैवभविष्यति यदंतर्हिसि
द्धेसतियत्पूर्वग्रहणंकरोतितज्ज्ञापयत्या
चार्यः स्वरविधौसमसम्यस्तदंतसमस्याभ।
वतीति किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनं उपोत्त
मंरितिनिर्दिष्टस्यचत्रमनामसस्यचरं नस्याप
चेतज्ज्ञाप्यते चतसः प्राप्नोतिशामतस्यापि
प्राप्नोतिशामग्रहणसामर्थ्यान्नभविष्यति
इतरथाहितनायंब्रूयात् ऊडिदंपदाद्यप्पु
म्रैद्युभ्यः चतुर्भ्यश्चेति अथपिद्ग्रहणंकि।
मर्थं इहमाभूत् जागर्तिनैतदस्तिप्रयोज
नंभवत्येवात्रपूर्वेण इदंतर्हिदरिद्रतिश्चा
करेणाथबहितनात्रभविष्यति लोपेकृ

तेनास्ति ठावयाने स्थानिवद्भावाद्यवहित
मेव प्रतिविधास्यते स्थानिवद्भावः स्वरविधौ
प्रतिनस्थानिवद्भवतीति अचः कर्तृयकि
स्पर्धउपसंख्यानं यकिस्पर्धउपसंख्यानं कर्तव्यं
तीर्यते स्वयमेव स्तीर्यते स्वयमेव उपदेशव
वचनात्सिद्धं उपदेश इति वक्तव्यं उपदेश
जनादीनां उपदेश इति वचने जनादीनां स्व
रो न सिध्यति जायते स्वयमेव जायते स्वयमे
व योगविभागात्सिद्धम् उपदेशवचने जं
तादीनां योगविभागः करिष्यते अजंतानां क
र्तृयकि वा दिरुदात्तो भवति चीयते स्वयमे
व चीयते स्वयमेव जायते स्वयमेव जायते
स्वयमेव ततउपदेशे जनादीनां कर्तृयकि वा
दिरुदात्तो भवतीति तीर्यते स्वयमेव स्तीर्य
ते स्वयमेव नतर्ह्युपदेशग्रहणं कर्तव्यं न।
ह्यन्तरेणोपदेशग्रहणं योगोगमयुपज्ञायते
न कर्तव्यं प्रकृतमनुवर्तते क्व प्रकृतं ता।
स्यनुदात्तेन्ङिदुपदेशाल्लसार्वधातुकम।
नुदात्तमह्न्विङोरिति न वचोक्तउपदेशवच
नेजनादीनां स्वरोनसिध्यतीति नैषदोषः नै
वं विज्ञायते उपदेशवचने जनादीनां स्वरो न
सिध्यतीति कथं तर्हि उपदेशवचने जना।

दीनामध्याने उपदेशग्रहणं कर्तव्यमिति न।
नर्ह्युपदेशग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं प्रकृतम
नुवर्तते क्व प्रकृतं अनुदात्तोपदेशवनति
तनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङि
ति थलिसीटोसटुग्रहणं किमर्थं न फली
इत्येवाश्रुतोभवति इत्येवोच्यते थली इ।
तो वा उदात्तो भवतीयत्युच्यमाने इहापि प्र
सज्येत पपक्थ नैनदस्ति प्रयोजनं अचस्
तिवर्तते इट्वेतर्हि यथ्यसत्ता किमर्थमिद
मुच्यते न जनित्यादिर्नित्यमिति एव सिद्धं जि
नीमच्यते नवाजिन्त पपपामः प्रत्ययल।
क्षणेन लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षण।
स्यप्रतिषेधः अंगाधिकारः प्रतिनिर्दिश्य
ते न लुमताङ्गस्येति वचनं ज्ञापकमनुबंध।
लक्षणो स्वरे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्य उप
मानस्याद्युदात्तवचनं ज्ञापकमनुबंधलक्ष
णो स्वरे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्य उपमान
स्याद्युदात्तवचनं किंयते ज्ञापकार्थं किं ज्ञा।
प्यं एतज्ज्ञापयत्याचार्यो नुबन्धलक्षणो स्वरे
प्रत्ययलक्षणेन भवतीति किमेतस्य ज्ञाप
ने प्रयोजनं गार्ग्याः वत्साः विदाः उर्वाः उष्
ग्रीवा वामरथाः ञ्नित्याद्युदात्तत्वेन भव।

तीति इह चाज्यश इति न हि तस्य कित इत्येतो
दात्तत्वं न भवति यच्च तत्र पललक्षणं इत्यु
च्यते पथिप्रियः मथिप्रियः इति पथिम
थ्योः सर्वनामस्थाने इत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नो
ति यदि तर्हि तावदयमाचार्यः स्वरे प्रत्ययल
क्षणं न भवतीति यद्येवं सपिराजकसमा
साके इति आमन्त्रितस्येत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नो
ति इह च माहिदानां आदिर्भिदो न्यतरस्या
मिति एष स्वरो न प्राप्नोति यदि तर्हि तावदयमा
चार्यः समसीनिर्दिष्टं स्वरे प्रत्ययलक्षणं न
भवतीति साचमपि सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः
सर्वस्य सपी इत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति यदि त
र्हि ज्ञापकत्वं लक्षणं इत्येवकमर्यं तर्हि पथिप्रि
याम थिप्रियः वक्तव्यमेवैतत् पथिमथ्योः
सर्वनामस्थाने लुकि लुमता लुप्ते प्रत्यय
लक्षणं न भवतीति निष्ठा च निष्ठायां यणि
दीर्घत्वे प्रतिषेधः निष्ठायां यजि दीर्घत्वे प्रति
षेधो वक्तव्यः दृतामिः शमाभ्या न वा बहि
रंगलक्षणत्वात् न वा वक्तव्यं किं कारणं
बहिरंगलक्षणत्वात् बहिरंगे दीर्घत्वे अ
न्तरंगः स्वरः असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे इत्य
णापि निषेधमन्तरेण चैतां परिभाषां सिद्धं ।

कथं नैव विज्ञायते न चेदकारान्तानीति
कथं न हि न चेदाकारान्तान्यधानीति यथे
वेति निर्देशश्चैव हि नोपपद्यते न ह्येषाका
रान्ता च मीश्च काहृत्वं प्राप्नोति आमोनाह
इति यदि तर्हि न चेदवर्णान्तानीति भवे
न्निर्देश उपपन्नः इह च प्राप्नोति आमोनाह
इति इह च न प्राप्नोति यातः रातः यदि त
र्हि विहितविशेषणमाकारग्रहणं न चेदा
कारान्ता विहितानीति यदप्ययं पदिदतः अ
त्र न प्राप्नोति इह च प्राप्नोति आमोनाह इति
यदि तर्हि कार्यिविशेषणमाकारग्रहणम्
न चेदाकारः कार्यी भवतीति एवमपि अया
हः कदाहः अत्र न प्राप्नोति तस्मात् सुष्ठु
उ नेति निष्ठायां यजि दीर्घत्वे प्रतिषेधः न वा ब
हिरंगलक्षणत्वादिति आशितः किं नि
पात्यते आशिते कर्त्तरि निपातनम् उपधादी
र्घत्वमाद्युदात्तत्वं च आशितवानाशितः उप
धादीर्घत्वमाद्युदात्तत्वं च आद्युदात्तत्वं निपा
त्यं अथिकारान्तं सिद्धं उपधादीर्घत्वं निपा
त्यं आदृ सर्वमप्रयोगः यद्येवमवग्रहः ।
प्राप्नोति न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः
पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम् यथाल ।

त्वाणपदेकर्त्तव्यं रिक्ते विभाषा विभाषेति
किमियंप्राप्ते विभाषाआहोस्विदप्राप्ते का
थंचप्राप्तेकथंवाप्राप्तेसंज्ञायामुपमानंनि
ष्टुावद्यजनादिति वानित्येप्राप्तेआरम्भः ततः
प्राप्ते अन्यथात्वप्राप्तेवाणरिक्तयोरप्राप्तेवि
भाषाप्राप्तेनित्योविधिः रिक्तोनाइतिक॥
श्चित् वेणरिक्तवेण उपोत्तममरइति उपो
त्तमग्रहणंकिमर्थं नरितिएवमित्येवोच्ये
त तत्रायमप्यर्थः मतोएवमात्मसंज्ञायां
स्त्रियामित्यत्रएवंग्रहणंनकर्तव्यंभवति उ
पोत्तमग्रहणमपि नक्रियतरां चवक्तव्यत
स्माउपोत्तममित्येवंरूपमाभूत माहिम
दयत अन्तोव किमर्थमिदंउच्यतेनवत्याइ
त्येवोच्येत वत्याइतीयत्युच्यमानेराजवतीअ
त्रापिप्रसज्येत अथावत्याइत्युच्यमानेक
स्मादेवात्रनभवति असिद्धोनलोपः तस्या
सिद्धत्वात् नैषावतीशब्दः कस्तर्हिअन्वती
शब्दः यद्येवनर्हिनलोपस्यासिद्धत्वान्नावती
शब्दः एवंचस्याप्यसिद्धत्वान्नवतीशब्दः आ
श्रयात्सिद्धत्वंभवतीस्यात् अन्तोवत्याचो चेत
हिनेत्युच्यमानहितइतिवक्तव्य इहमाभूत
दाधीचः माभूवः इतिनर्हिवक्तव्येनवक

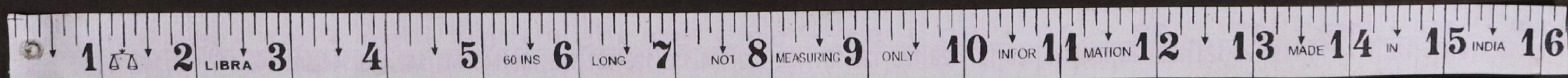
त्वे प्रत्ययस्वरोऽत्रबाधकोभविष्यतिस्य
नोतरप्राप्तः चुस्वरःप्रत्ययस्वरस्यापवा
दकः अथवेदानीस्वप्यपिनावितिप्रत्ययदा
तोस्त्वपिनाविनस्योदात्तनिहन्तिस्वरः उ
दात्तनिहन्तिस्वरस्यचुस्वरः सयथैवो
दात्तनिहन्तिस्वरंबाधते एवंप्रत्ययस्वर
मपिबाधेतनायोदात्तनिहन्तिस्वरःप्राप्नो
ति किंकारणं नगोऽस्वसावर्णेतिप्र
तिषेधात् नैषउदात्तनिहन्तिस्वरस्यप्रति
षेधः कस्यतर्हितृतीयादिस्वरस्ययत्रत
र्हितृतीयादिस्वरोनास्तिदधीचः सप्येति
एवंतर्हिनतृतीयादिलक्षणस्यप्रतिषेध
श्चित्प्रः किंतर्हियेनकेनविलक्षणेनआ
मस्यविभक्तिस्वरस्यप्रतिषेधः यदिविभ
क्तिस्वरस्यप्रतिषेधः हदात् लदात् अ
त्रनप्राप्नोति मतुप्ग्रहणमपिप्रकृतमत्र
वर्तते कपकृतेइहस्वरूप्राप्नोतमतोविनिय
दितस्ववर्त्तनेवेनस्यात् अत्रापिप्राप्नोति
अत्रमतुप्ग्रहणमनुवर्त्तेअत्रपर्वेषः यदि
नर्हिमतुप्ग्रहणंमत्वर्थग्रहणंनभवति
वेनस्यात् वर्तनप्राप्नोति सामान्यग्रहणा
वदेऽरूपनविशिष्टस्ययत्रतर्हिविभक्ति

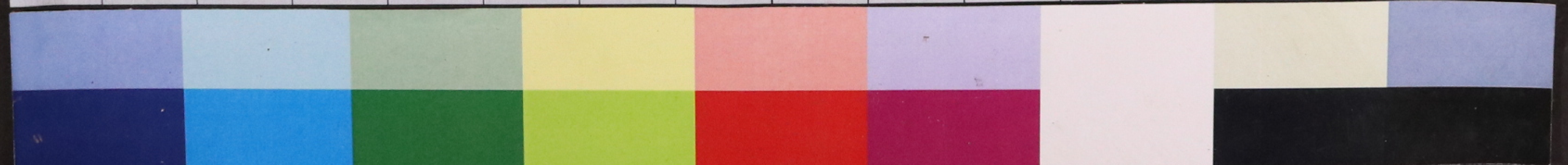
नास्ति दधीची यदिपुनरयमुदात्तनिहा
तिस्वरस्यापिप्रतिषेधोविज्ञायेत नैवंशक्यं
इहापिप्रसज्येत कुमारीतेसनिषिक्तः स्वा
ल्पिचस्वरः कथंवाविन्यच्यते यत्रास्येन
हूपं क्वास्येन हूपमजादावसर्वनामस्था
नेभिविहतेकारलोपेनकारलोपेचकृते
नस्मान्सूच्यतेचौरतद्धितइति समास
स्य समासांतोदात्तत्वेव्यंजनांतेस्पसंख्या
ने समासांतोदात्तत्वेव्यंजनांतेस्पसंख्या
नेकर्तव्यं राजपर्षत् ब्राह्मणसमित् हा
लस्वरप्राप्तौव्यंजनमविद्यमानवत् अथ
वाहल्स्वरप्राप्तौव्यंजनविद्यमानवत्भ
वतीत्येषापरिभाषावाकर्तव्यः किमर्थ
मिदमभयमुच्यतेहल्स्वरप्राप्ताच विद्यमा
नवदित्येवोच्येतस्वरप्राप्तौव्यंजनमविद्य
मानवद्भवतीतिवाहिवद्ग्मुवद्गमवति य
दिहल्स्वरप्राप्तौव्यंजनमविद्यमानवद्भव
तीत्युच्यते दधि उदात्तादनुदात्तस्यस्वरित
इतिस्वरितत्वंनप्राप्नोति उदात्ताच्चस्वरित
विधाविनिवर्त्यं अथवाउदात्तस्वरितवि
धौव्यंजनमविद्यमानवद्भवतीत्येषापरिभा
षाकर्तव्या कान्येतस्याःपरिभाषायाःप्रयो

श्री
महा
भा
२८५

योजनानिप्रयोजनं लिङ्गाद्युदात्तोनोदात्त
विषयः लितिप्रत्ययात्पूर्वमुदात्तंभवती
तीहैवस्यात् चायकः लावकः भोइकि
चिषिम भोलिकिविधे चिकीर्षकः जि
हीर्षकइत्यत्रनस्यात् जित्यादिर्नित्यमि
तीहैवस्यात् अहिंवकायनिः आग्निवे
श्यः गार्ग्यः कृतिरित्यत्रनस्यात् यातेरु
दात्तोभवतीतीहैवस्यात् उणोतिपचती
त्यत्रनस्यात् इदंतावदयुक्तंयदुच्यतेहल्
स्वरप्राप्तौव्यंजनमविद्यमानवद्भवतीति
कथंहिहल्नामस्वरप्राप्तिः स्यात् नहि
स्थापिजुवत्ताउदात्तस्वरितविधौविनिवा
र्यं तथानुदात्तादेरंतोदात्ताच्चयदुच्य
तेतत्राजनादेर्व्यंजनांताच्चनप्राप्नोति या
दिपुनःस्वरविधौव्यंजनमविद्यमानवद्भ
वतीत्युच्यते अथस्वरविधौव्यंजनमवि
द्यमानवद्भवतीत्युच्यमानेवदाजनादेरंतोदा
त्ताच्च यदुच्यतेतत्सिद्धं भवतिव्यंजनादेर्व्यं
जनांताच्चवावेसिद्धं कथंस्वरविधिरितिस
वविभक्त्यंतः समासः स्वरेणविधिः स्वर
विधिरितिनैवंशक्यं इहहि दोषःस्यात्
तुदाशिकायातचोषविदुनादलोहकः इति

स्वरविधौ: स्वरस्यविधौ: स्वरेविधिः

ह्रस्वनुड्भ्यांमतुबित्येषस्वरः प्रसज्येत आ
स्तनहिहल्स्वरप्राप्तोऽयंनमविद्यमानवद्भ
वतीत्येव ननुचोक्तंकथंहलीनामस्वरप्रा
प्तिः स्यादिति उच्चैरुदात्तः नीचैरनुदात्तः इ
त्यत्रस्वरानिर्दिष्टमज्ग्रहणंनिवृत्तमस्मि
न्निवृत्तेहलोपिस्वरप्राप्तिर्भवति यदप्यु।
च्यतेउदात्तादनुस्वरितविधावितिवक्तव्य
इतिनैतद्वक्तव्यमिदंपारिभाषिकस्यानुदा
त्तस्यग्रहणं किंतर्हिअन्वर्थग्रहणं अवि
द्यमानोदात्तमनुदात्तं उदात्तादनुदात्तस्य।
तियदप्युच्यते उदात्तस्वरितविधाविति।
वापरिभाषाकर्तव्याः तथा वृद्धादेर्नोदा
त्ताच्च यदुच्यतेतनहंजनादेर्दीर्घंजनानाताद्भन।
प्राप्नोति आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतियद्रञ्च्या
तेनुदात्तात्वमिंद्रंनद्भवतिअजनादेर्दीर्घंजनं
नाचेतियदयंनोत्तरपदेनुदात्तादाविप्रका
पृथिवीरुद्रपूषमन्थिष्वितिप्रतिषेधंशा।
स्ति सामर्थ्यात्परिभाषाकर्तव्यानकर्त
व्याआचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषाप
रिभाषेतियदयंयतोनावइतिनावःप्रति
षेधंशास्ति ॥ ॥ इतिश्रीभगवा
त्पतंजलिमुनिविरचितेव्याकरणमहा

श्री·
महा
भा·
२८५

भाष्येषष्ठस्याध्यायस्यप्रथमपादेषष्ठमा।
ह्निकं ॥ ॥ पादस्तुप्रथमः बहुव्रीहौ
प्र किमर्थमिदमुच्यतेबहुव्रीहिस्वरंशा।
स्तिसमासान्तविधिः सकृत् सकृदाचार्यः
समासान्तोदात्तत्वेप्राप्तेबहुव्रीहिस्वरमपवा
दंशास्तिनैतदस्तिप्रयोजनं नञ्सुभ्यांनि
यमार्थेन नञ्सुभ्यामित्येतन्नियमार्थंभ।
विष्यति नञ्सुभ्यामेवबहुव्रीहेः अन्तउ।
दात्तोभवतिनान्यतइति एवमपिकृतमेत
त्पूर्वपदस्यप्रकृतिस्वरत्वंभविष्यतिनपुनः
परस्येति परस्यापितिषासनात् थिते।
निन्यावहुजितेरतन्नियमार्थंभविष्यति।
थितेरेवनान्यतइतियत्तावदुच्यते नञ्सु
भ्यांनियमार्थमितिदोषविधिर्नञोसिद्धः
उदात्तश्चतत्परस्येनतस्मिन्प्राप्तेतदुच्य।
ते यदप्युच्यतेपरस्यापितिषासनादिति
परस्यनियमोभवेत् परस्यैषनियमःस्या
त् थितेनिर्व्यावहुजेवनान्यादितिपदिति।
हिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंसमासान्तोदात्तत्वं
वायथैवप्रियःवाप्रियः अत्रापिबाध्येतअ
तस्त्रवप्रियमिदं अन्तोदात्तत्वंवाप्रियमिदं
ऋतः संभवात् असतितत्त्वपिसंभवेवा।

यत्नंभवति अस्तिचसंभवोयदुभयंस्यात्।
सत्यपिसंभवेबाधनंभवति तद्यथा दधि
ब्राह्मणेभ्योदीयतांतक्रंकौण्डिन्यायेति स
त्यपिसंभवेदधिदानस्यतक्रदानंनिवर्तकं।
भवतिएवमिहापिसत्यपिसंभवेपूर्वपदप्र।
कृतिस्वरत्वंसमासान्तोदात्तत्वंबाधिष्यते ए।
वंतर्हिप्रकृत्याद्विधेः बहुव्रीहौप्रकृत्यापूर्व।
पदंप्रकृतिस्वरंभवतीति किन्त्वप्रकृते उ।
दात्तत्वंनिवर्तते एवमपिकार्यप्रियेहार्य।
प्रियइतिअत्रनप्राप्नोति स्वरितेप्युदात्तोस्ति
अथवास्वरितग्रहणमपिप्रकृतमनुवर्तते
क्कप्रकृतं तित्स्वरितमिति बहुव्रीहिस्वे।
सिद्धं अन्तरेणापिबहुव्रीहिग्रहणंसिद्धं न
सुरूपेकस्मान्नभवति नसुरूपेतल्पार्थेन
नीयासमस्युपमानाद्यवहितीयाकस्मात्।
न्यन्तनियमार्थंभविष्यतिद्विगान्नदिक्।
स्मान्नभवति द्वंगतेद्विगावित्येतन्नियमार्थं।
भविष्यति द्वंद्वेतर्हिप्राप्नोतिराजन्यबहुवचन
द्वंद्वेद्यकहस्मिन्नित्येतन्नियमार्थंभविष्यति
अव्ययीभावेतर्हिप्राप्नोति परिप्रत्युपापा।
वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्वित्येतन्नियमार्थं।
भविष्यति एवमपिकृतपत्तन एवंनियमे

श्री।
महा
भा
२८९

भविष्यति एतेषामेवतत्पुरुषादिष्विति न
पुनरेवंनियमःस्यात् एतेष्वतत्पुरुषादि
ष्वेवेति इहतस्वावयारणा इहतस्वावया।
रणाभविष्यति एवंतर्हिबहुव्रीहिरप्य।
यायः प्राप्नोति द्विपाद्विरेवितस्तेश्चपर्या
यानकल्पते यदयं द्वित्रिभ्यांपाद्दन्मूर्धस
बहुव्रीहिरित्विनस्त्याश्चतिसिद्धेपर्याय
पर्यायंशास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः पर्या।
यीनभवतीतिउदात्तोज्ञापकंत्वेनन उदा।
नएतज्ज्ञापकंस्यात् स्वरितेनसमाविष्टे
न स्वरितेनचसहसमाविशःप्राप्नोति स्व
रितेप्युदात्तोस्ति बहुव्रीहिस्वरंशास्तिस।
मासान्तविधेःसुकृत् नत्वसंभवान्नियमा
र्थेनपरस्यापिनिवर्तनात् दोषविधि।
वैजोसिद्धः परस्यानियमोभवेत् अतश्च
वाप्रियेसिद्धं संभवात्प्रकृताद्विधेः बहु।
व्रीहाविहतेसिद्धमिहतस्वावयारणे द्वि।
पाद्विरेवितस्तेश्चपर्यायेनप्रकल्पते उ
दात्तोज्ञापकंत्वेनतस्यैनसमाविष्टात् न
सुरूपेतल्पार्थे नसुरूपेविभक्तिप्रकृति
स्वरत्वेकर्मकार्येप्रतिषेधः नसुरूपेवि।
भक्तिप्रकृतिस्वरत्वेकर्मधारयेप्रतिषेधो।

वक्तव्यः परमंकारकंपरमकारकं परमे
णकारकेणपरमकारकेण परमेकार
केपरमकारकेइतिसिद्धंनलक्षणप्रति
पदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवग्रहणान् सि
द्धमेतत्कथं लक्षणप्रतिपदोक्तस्यैवेति
प्रतिपदंयोसितीयात्तृतीयासप्तमीसमा
सस्तस्यग्रहणान् लक्षणोक्तस्यार्थग्रन्था
थेनञ्कुनिपातानामपरिसंख्यानम् अ
क्षेपरिगणनंकर्तव्यं नञ् अब्राह्मणः
अवृषलः कुत्सिताब्राह्मणः कुवृषलः निपा
न निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः क्रमा
माभूत् खात्वाकालकः पीत्वास्थिरकः
कार्यावावाप्रतिषेधोवक्तव्यः खात्वाका
लकः पीत्वास्थिरकः सत्तंहिवक्तव्यः न
वक्तव्यः निपातनात्सिद्धं निपातनेदत्ता
त्सिद्धं किंनिपातनं अव्ययमत्रसमासा
र्थेल्यबभावार्थंचनिपातनेकर्तव्यं तेनै
वयत्नेनस्वरोपिनभविष्यति सदृशप्र
तिरूपयोः सादृश्ये सदृशग्रहणमनर्थ
कं तृतीयासमासवचनात् सदृशग्रह
णमनर्थकं किंकारणं तृतीयासमास
वचनात् सदृशशब्देनतृतीयासमासता

श्री
महा
भा
२८२

उच्यते नत्रतृतीयाएवंपदंप्रकृतिस्वरंभवा
तीतिवक्ष्यसिद्धं षष्ठ्यर्थेनहीदंवक्तव्यं पितुःस
दृशः पितृसदृशइति षष्ठ्यर्थमितिचेत्तृ
तीयासमासवचनानर्थकं षष्ठ्यर्थमितिचे
त्तृतीयासमासवचनार्थकंस्यात् किंका
रणं इहास्माभिस्त्रेशब्दंसमार्थं पित्रासदृ
शः पितुःसदृशः पितृसदृशइति नत्रह्य
योरणहयोः समानार्थयोरेकेनविग्रहः अ
परेणाहतिर्भविष्यति अविरविकन्यायेन त
द्यथा अवेर्मांसमितिविगृह्यअविकशब्दा
त्तद्धिर्भविष्यति आविकमिति एवंपितुस
दृशइतिविगृह्य पितृसदृशइतिभविष्यति
पित्रासदृशइतिविगृह्यवाक्यमेवभविष्यति
अवश्यंतृतीयासमासोवक्तव्यः यत्रपिषष्ठ्य
र्थोनास्तीतदर्थं भोजनसदृशः अध्ययनस
दृशइति यदितर्हितस्यनिर्वचनमस्तितदे
ववक्तव्यं इदंनवक्तव्यं इदमप्यवश्यंवक्तव्यं
यत्रषष्ठीश्रूयतेतदर्थं दास्याःसदृशः वृष
ल्याः सदृशइति इगंतकाल इगंतप्रकृति
स्वरत्वेयणगुणयोरुपसंख्यानं इगंतप्रकृ
तिस्वरत्वेयणगुणयोरुपसंख्यानंकर्तव्यं पंच
रत्न्याः दशारत्न्याः पंचारत्नयः दशारत्नयःय

णगुणयोः कृतयोरिगन्ते द्विगावित्येष स्वरो
न प्राप्नोति नवा बहिरङ्गलक्षणत्वात् नवा
बहिरङ्गं किं कारणम् बहिरङ्गलक्षणत्वात्
बहिरङ्गौ यणगुणौ अन्तरङ्गः स्वरः असिद्धं ब
हिरङ्गमन्तरङ्गे परिप्रत्युपापा वर्ज्यमा परिप्र
त्युपापेभ्यः समासेवनं विप्रतिषेधेन परिप्र
त्युपापेभ्यः वनं समासेऽन्यतद्भवति विप्रतिषेधे
न परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवे ।
ष्वित्यस्यावकाशः परिस्त्रिगर्तं वृष्टो देवः परिसौवी
रं वनं समासेऽन्यस्यावकाशः प्रवणे यष्टव्य
इहोभयं प्राप्नोति परिवनं अपवनं समासेऽ
न्यतद्भवति विप्रतिषेधेन नवा वनस्यान्तो
दात्तवचनं तदपवादनिवृत्त्यर्थं नवार्थो वि
प्रतिषेधेन किं कारणं वनस्यान्तोदात्तवचनं
तदपवादनिवृत्त्यर्थं सिद्धमत्रान्तोदात्तत्वं स
मासेनैव तस्य पुनर्वचन एतत्प्रयोजनं येऽन्ये
तदपवादः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थं सर्वेष्वेव ।
वन्तदपवादमवायस्वरं बाधते एवमिममपि ।
बाधिष्यते आचार्योपसर्जन आचार्योपस ।
र्जनेनैकस्यापि पूर्वपदत्वात्संदेहः आचार्योप
सर्जनेनैकस्यापि पदस्य पूर्वपदत्वात्संदेहो भ
वति आपिशलपाणिनीयव्याडीयगौतमी

श्री॰
महा॰
भा॰
२८८

याः एकं परं वर्जयित्वा सर्वाणि पूर्वपदानि न
ज्ञायते कस्य पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरत्वं ।
न भवितव्यमिति लोकविज्ञानात्सिद्धं तत्र
यथा लोके अमीषां ब्राह्मणानां पूर्वमान
येतियः सर्वपूर्वः स आनीयते एवमि ।
हापि यत्सर्वपूर्वपदं तस्य प्रकृतिस्वरत्वं ।
भविष्यतीति महाव्रीह्यपराह्णगृष्टी
ष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौर
वप्रवृद्धेषु किमर्थं महतः प्रवृद्धेषूत्त
रपदे पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरत्वमुच्यते न क
र्मधारये निष्ठैव सिद्धं न सिध्यति किं का
रणं श्रेण्यादिसमासेऽन्त्यं वनतत् किंचि ।
त्कारणं श्रेण्यादिसमासेऽन्त्यं वर्तते ऽ ।
हमाभूत् महानिरष्टादक्षिणादीयते उ
रुगार्हपत्यगुरुकरुहग्न्यागार्हपत्य
म्याः गार्हपत्यश्च तिवक्तव्यं उरुगार्हपत
इति गार्हपत्ये उरुगार्हपत्य निकृष्टवेश्म ।
तज्जरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिल
कद्रू पण्यकम्बलो दासीभाराणां च दा
सीभारादीनामिति वक्तव्यं इहापि यथा ।
स्यात् देवहूतिः देवनीतिः वसुनीतिः ओ
षधिः चन्द्रमाः तत्रापि वक्तव्यं नवक्तव्यं यो

गविभागः करिष्यते अकृतागपत्वविकेत्य
वैस्मृतजरत्पस्त्रीहेतवनुपापमेवइवातैनिल
कंइ यापकेवलइति ततःदासीभाराणां
चेतितरवरुवचननिर्देशाद्दासी सति।
विनाश्यते यदीनांचेपापकेवलः संस्ता।
यां यापकेवलः सप्राप्यामितिवक्तव्य।
योहिपरांगतथः केवलः पपपकेवलेप।
वासैभवति अपरआह पापकेवलएव
यथास्यात् कुमाम्भूत पापगवः पापह
स्ती अहीनोद्वितीया अहीनइतिकिमर्थं
कांतारातीतो योजनातीतः अहीनेद्विती
यायनुपसर्गइतिवक्तव्यंइहमाभूत् ख।
ग्रामः सावग्रामः दुःखग्रामो दुःखग्राम इ
ति ननहिकश्चिययापातइष्यते अथवेत
त्ह्नहीनग्रहणंनक्रियतेइहापि कांतारा
तीतो योजनातीतइति अनुपसर्गइत्येवमि
ह गतिरनंतरः अनंतरइतिकिमर्थं इह
माभूत् अभ्युद्धृतः उपसमाहृतः गतेर
नंतरवचनमनर्थकं गतिर्गतावनुदात्तव
चनात् गतेरनंतरवचनमनर्थकं किंका।
रणं गतिर्गतावनुदात्तवचनात् गतिर्गा
तावित्यनुदात्तत्वमुच्यते तद्यथैकभविष्य

श्री
महा
भा
२८५

ति नेदंप्रकृतिस्वरत्वंतस्मादेतोदात्तप्र।
संगः नत्वयस्यतैः प्रकृतिस्वरत्वंतस्मादेतो
दात्तत्वंप्राप्नोति अंतस्याथावजकाजविद्य।
कात्तिति प्रकृतिस्वरवचनसामर्थ्यादेतो
दात्तत्वंनभविष्यति यदितर्हिस्यात् प्रकृति
स्वरवचनमिदानींकिमर्थं स्यात् प्रकृतिस्व
रवचनंकिमर्थमितिचेदकारान्तार्थं प्रकृति
स्वरवचनंकिमर्थमितिचेत्तयप्कागमिस्त।
दर्थमेतत् स्यात् प्रकृते प्रकृत् पवमर्थ।
मेवतर्ह्यनंतरग्रहणंकर्तव्य अत्रयथास्या
त् क्रियमाणेपिह्यनंतरग्रहणेनसिध्यति
किंकारणं गतेरनंतरः केवलंपदंप्रकृति
स्वरत्वंभवतीत्युच्यते यस्याद्गतिरनंतरः अ
भ्युद्धृतमितितावत्सोपूर्वपदं यस्मात्पूर्वपदंना।
पोहनंतरः अर्थवत्पदार्थौतहीदं वक्तव्य अ
र्थवत्पदस्यापिगतेः प्रकृतिस्वरत्वंयथा।
स्यादिति अर्थवत्पदार्थमितिवक्ता रकेतिप्र
संगः अर्थवत्पदार्थमितिचेत् कारकेषा।
तिप्रसंगः स्यात् आगतः प्रगतः आगतः न
य्र्थवद्विगतिः पूर्वपदस्यप्रकृतिस्वरत्वंभव
ति पूर्वंकारकपूर्वस्यापिप्राप्नोति सिद्धंतु।
गतेरनंतरोदात्तप्रसंगात् सिद्धमेतत्कथ्य।

यत्रेदं तस्याप्यवजकाजविरकाणमिति ना।
कृतेस्यसंज्ञाया किं कृतं भवति कन्नयाप्यवा
दोर्यं भवति तत्रगतिर्गनेनस्यप्यायवका।
शः प्रकृतं प्रहृते अनन्तरस्याप्यवजनानविर
काणमित्यस्यावकाशः हृताहृतः हृस्यनः
इहोभयं प्राप्नोति आगतः हृतादागतः अ
नन्तरस्याप्यवजकानविरकाणमित्येतद्भव।
तिविप्रतिषेधेन अवश्यं पश्चानन्तरस्य संक।
यो भेदः अभेदस्य स्यावसरे सावंत सांत्वियोगवि।
गः करिष्यति अनन्तरस्याप्यवजनानविरकाणां
ततः केनानुन्तरपदमनोदात्तं भवतीति अ
नुकास्त्रेण पदग्रहणानुवर्तते गतिग्रह।
णं निवृत्तं अथवा उभयविधानयोग विभागः।
करिष्यतिष्यति इदमस्ति स्वपमामानकः
संज्ञायामनाचितादीनां अवृत्तादीनं केचि
नो वत्यामि कारकात् कारकाच्चकृतान्तम्
नरपदमनोदात्तं भवतीतिः दत्तश्रुतयोरेवा
शिषि कारकादिति पर्वे वत्सव नार्थः अनं
नग्रहणेन कर्यम सत्कृतमिति उदात्त।
क्रियाविशिनष्टि तदाविशिनामभिः वि
शिनष्टि तत्रराति अनन्तरस्य तिच प्राप्नोति
गतिर्गताविति च गतिरनन्तरस्याप्यवका

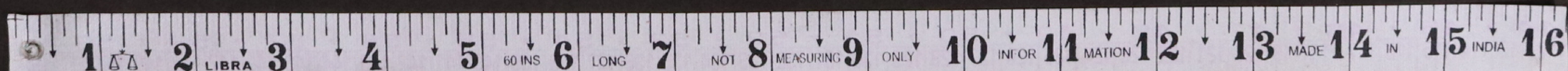
श्री
महा
भा
२५

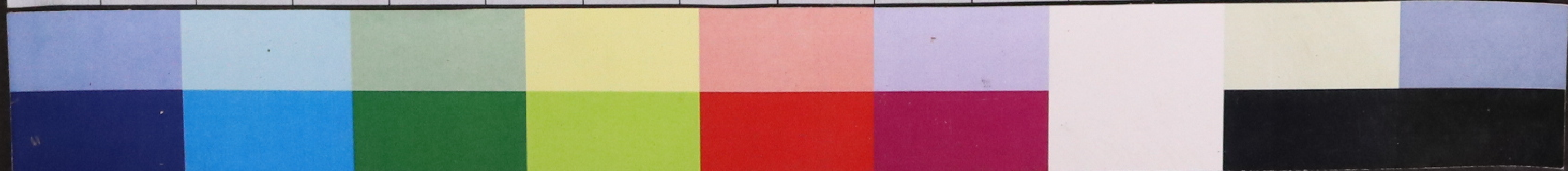
शः प्रकृते प्रहृते गतिर्गताविनस्यायाव
काशः अभ्युद्धरति उपसमादधाति इहो
भयं प्राप्नोति उपसमभ्युद्धृतं उपसंहृतं।
माहितं गतिर्गताविते नत्कर्मप्रति।
षेधेन पर्वं नहि सिद्धे सतियदनन्तरग्रहणं क
रोति तत्ज्ञापयत्याचार्यः भवत्येषा परिभा
षा कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति कि
मेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं अवतप्तेनकुल।
स्थितमुत पतन् उदकेविशीर्णाय तत स
गतिकेन सनकुलकेन च समासः सिद्धो भ
वति तिङि चोदात्तवतीति कृत्ग्रहणं कि
मर्थं यथान्यत्र कारकग्रहणे कृद्विशेषणं
विज्ञायते तत्र कर्मादौ निति कृत्तिन्नदन्तउ
तरपदे इति ग्रन्थ्याकिर्यमाणो कृद्ग्रहणात्।
कारकाद्ग्रहणं स्यात् विशेषणं स्यात् उत्तर
पदविशेषणं तत्र कोदोषः इहैव स्यात्
प्रतनिता प्रतनितम् इहन स्यात् प्रकती
कंनेतादौ निति कृद्ग्रहणानर्थकं तादौ
निति कृद्ग्रहणमनर्थकं क्रियमाणेपि कृ
द्ग्रहणे अनिष्ठा कौ वितानं तकारादौ उत्तर
पदे निति कृत्तीति अक्रियमाणे पिचेहैक।
नियमस्तकारादिः तदन्तउत्तरपदइति याव

नाक्रियमाणे चानिष्टं विज्ञायते अक्रिया
माणे चेष्टं अक्रियमाणे वेष्टं विज्ञास्याम: कृ
दुपदेशो वा नार्थ इष्टं कृदुपदेशेन हि
नार्थ इहार्थ कृद्ग्रहणं कर्तव्ये कृदुपदेशा
यस्तकारादि नित्येत्यथा विज्ञायेत किं प्र
योजनं इट्यर्थं इड्यादावपि सिद्धं भवति प्र
लविता प्रलवितुं अनिगन्तोञ्चतौ च प्रत्यये
अनिगन्तप्रकृतिस्वरभावप्रसंगः अनिगन्त
प्रकृतिस्वरं यणादेशे प्रकृतिस्वरभावः प्रा
प्नोति प्रत्यञ्च: प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः अनिगन्तव
चनमिदानीं किमर्थं स्यात् अनिगन्तवच
नं किमर्थमिति चेद्यणादिष्टार्थं अयणा
देशेऽतस्स्यात् यत्रास्य यणादेशो न कदाच
यणादेशो न यदा शाकल: उदकं वा किमुतं
समासे शाकलं न भवतीति यत्र तर्ह्यञ्चतेर
कारलोपे ते नु स्वरस्य व्यवायको भविष्य
ष्यति अयमेवेष्यते वदयति ह्यनन्त चोरनि
गन्तोञ्चतौ वप्रत्यये इति यत्र हि व्यपायः प्रकृ
तिस्वरं शास्ति पत्रहि यणादिष्टार्थमेव
...: पत्रस्य यणादिष्टार्थमेव स्यात् यदा
यणादेशो न कदाचन यणादेशो न यदा शा
कलं उदकं वा किमनं समासे शाकलं न म

श्री
महा
भा.
२९८

वतीति यत्र तर्ह्यञ्चतेरकारलोपे ते नु स्वर
स्य व्यवायको भविष्यति अयमेवेष्यते वा
दयति ह्यनन्त चोरनिगन्तोञ्चतौ वप्रत्यय
इति यत्र हि तु वे प्रकृतिस्वरं शास्ति पत्र
हि यणादिष्टार्थ आरंभ: पतत्सर्वमपि अय
णादिष्टार्थमेव स्यात् कथं अकृतेय
णादेशे यणादेशे पूर्वपदप्रकृतिस्वरे कृते
उदात्तस्वरितयोर्यण: स्वरितोनुदात्तस्ये
ति स्वर: सिद्धो भवति न्पद. तस्मान्तर्ह्युच्यते अ
निगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणादेशे प्रकृतिस्वर
भावप्रसंग इति चोरनिगन्तोञ्चतौ वप्रत्यये
तु स्वरात्. अनिगन्तोञ्चतौ वप्रत्यय इत्येतदु
च्यति विप्रतिषेधेन तु स्वरस्यावकाश: दधी
च्य उदन्यस्थीचा दधीचे अनिगन्तोञ्चतौ वप्र
त्यय प्रत्यवकाश: प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्च: इ
होभयं प्राप्नोति अवाचा अवाचे अनि
गन्तोञ्चतौ वप्रत्यय इत्येतद्भवति विप्रतिषे
धेन नचाद्य स्वरस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरभा
वविप्रतिषेधादिनस्या हि सर्वापवादत्वस
द्भ. नचापतविप्रतिषेधेनापि सिध्यति तु स्वर
स्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरभावविप्रतिषेधात्
तु स्वर: पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविन: प्रतिषे

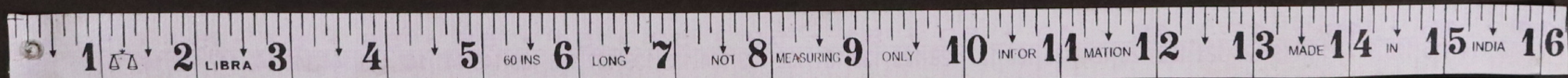

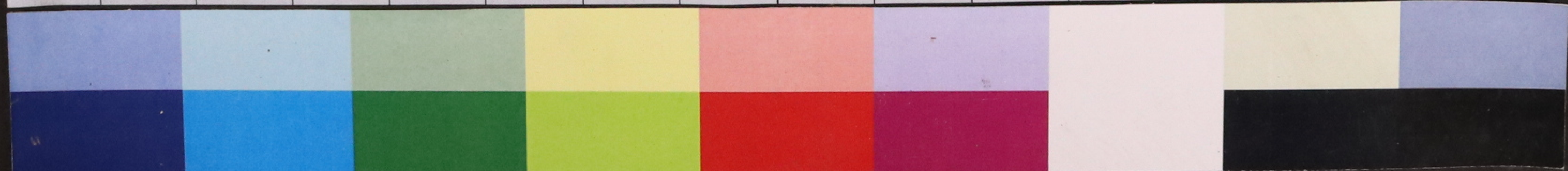

थाः इत्यस्याद्धि सर्वापवादः थुस्वरः अञ्चि।
यमाणो ह्यप्रतिषेधस्सर्वापवादः चुस्वरः क
र्थ्येप्रत्ययस्वरस्यापवादः अनुदात्तौ सुप्पि
तौ अनुदात्तौ सुप्पितावित्यस्य उदात्तनि
हतिस्वरः उदात्तनिहतिस्वरस्य चुस्वरः स
षष्ठीवोदात्तनिहतिस्वरं बाधते तथा एवं
परत्वकृतिस्वरत्वमपि बाधेत यदिका वर्त्ते
घ्यातः सामं अथ्यमपि वक्तव्यः समासान्तो
दात्तस्यापवादः अव्ययस्वरः अव्ययस्वरस्य
कृत्स्वरः कृत्स्वरस्यार्थे उभयोश्चतत्थे योर्थे
को विप्रतिषेधः सतिशिष्टत्वाद्धि स्वरः।
कथं वा विप्रच्यते यत्राप्येन रूपं भवति का
चाप्येन रूपं भवति अमर्देनामस्थाने यत्रा
दिपरे अभिनिहते अकारलोपे मकारलो
पे च कृते तस्मान्न इच्यते न वा अस्वरस्य एवं
परत्वकृतिस्वरभावि विप्रतिषेधादितरस्या
द्धि सर्वापवादः इति विभक्तीषत्स्वरात्कृत्स्व
रः विभक्तिस्वरादीषत्स्वराच्च कृत्स्वरो भव
ति विप्रतिषेधेन विभक्तिस्वरस्यावकाशः अ
त्योदः स्त्रीपोदः कृत्स्वरस्यावकाशः इ
ध्मव्रश्चनः पालाशशातनः इहो भयं प्राप्नो
ति एवंवाहे स्फोटकः अपरोहे स्फोटकः कृ

श्री
महा
भा॰
२९२

त्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन ईषत्स्वरस्यावका
शः ईषत्कडारः ईषत्पिङ्गलः कृत्स्वरस्य स
एव इहो भयं प्राप्नोति ईषच्छेदः कृत्स्वरो भ
वति विप्रतिषेधेन चित्स्वराद्धाविस्वरः चि
त्स्वराद्धाविस्वरो भवति विप्रतिषेधेन चित्स्व
रस्यावकाशः चलनः चोपनः हाविस्वर
स्यावकाशः याज्ञिकाश्वः वैयाकरणहस्ती
इहो भयं प्राप्नोति स्वगवः मातलगवः हा
विस्वरो भवति विप्रतिषेधेन कृत्स्वराच्च हा
विस्वरो भवति विप्रतिषेधेन कृत्स्वरस्याव
काशः इध्मव्रश्चनः पलाशशातनः हावि
स्वरस्य स एव इहो भयं प्राप्नोति अदाह
नः वाक्यदार्थः हाविस्वरो भवति विप्रति
षेधेन न वा हरणप्रतिषेधो ज्ञापकः कृत्स्व
रबाधकत्वस्य न वार्थो विप्रतिषेधेन किं का
रणं हरणप्रतिषेधो ज्ञापकं कृत्स्वरबाध
कत्वस्य यदयमहरणमिति प्रतिषेधं शा
स्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न कृत्स्वरः हावि
स्वरं बाधत इति नैतदस्ति ज्ञापकं अनो भा
वकर्मवचनः इत्येतन्नियमार्थं तस्मात् एत
दुच्यते यद्येवं तर्हि योगो ज्ञापकं कृत्स्वरस्या
पवादः अनो भावकर्मवचनः इति बाधके

किलार्थं वाच्येन किं पुनस्तत्र बाधिष्यते प्रकृ
स्वरश्च प्रकृत्या भवति विप्रतिषेधेन पूर्वप
स्यावकाशः गोबलवः अश्वबलवः छा
त्रस्य समवर्त्तहोभयथाभोति गोसंख्यः ।
पशुसंख्यः अश्वसंख्यः प्रकृतिस्वरो भवति
विप्रतिषेधेन उपमानान्याह्लानेन प्रकृत्या
वेव उपमानग्रहणं किमर्थम् प्राह्लानर
प्रकृत्यावेवेतीयत्युच्यमाने सर्वेणाति प्रस
क्तमिति कृत्वा नियमार्थं विज्ञायेत तत्र को
दोषः इहैव स्यात् पुष्पहारी फलहारी उ
पमानग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भव
अव्ययशब्दार्थग्रहणं किमर्थं इति उपमानं
प्रकृत्यावेवेतीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्ये
त ह्रस्वकंचीहस्तकप्रती शब्दार्थग्रहणे पु
नः क्रियमाणे न दोषो भवति अथ प्रकृ
तिग्रहणं किमर्थं शब्दार्थप्रकृतिरेवोत्तानि
त्यनत्र यथा स्यात् इह मा भूत् कोकिला
भिव्याहारी गर्दभोच्चारीति अथैवकारः
किमर्थः नियमार्थः नैतदस्ति प्रयोज
नं सिद्धे विधिरारभ्यमाणोन्तरेणैवकारं
नियमार्थो भविष्यति इह तावदयाराणाथ
त्रहिरयथैव विज्ञायेत उपमानं शब्दार्थ

प्रकृत्यावेवेति मैवं विज्ञायि उपमानमेव ।
शब्दार्थप्रकृतावेवेति शब्दार्थप्रकृतो हि
उपमाने चानुपमाने चाद्युदात्त मिष्यते सा
धयायी विलंविनाध्यायी दीर्घकावत
षभ्र्थ एव दंशी दीर्घाहस्त्वचः जेदीर्घन ।
स्पादि कृहालोभवतीत्येतस्मात् अन्या ।
स्त्वेवं बहुचश्चेत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ।
जेदीर्घान्त स्यादि कृदानरस्यावकाशः कु
टीजः ग्रामीनः अन्यास्त्वेवं बहुचश्चेत्यतद्
वति विप्रतिषेधेन न भूताधिकसंजीव
मद्र आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां
छन्दस्युपसंख्याने कर्तव्यं दिवोदासा
यगायने वध्याश्वाय दाशुषेग्रन्तः सर्वे
गुणकार्त्स्न्ये सर्वग्रहणं किमर्थं गुणका
र्त्स्न्य इतीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत प
रमशुक्लः परमकृष्णः सर्वग्रहणे पुनः ।
क्रियमाणे न दोषो भवति अथ गुणग्रह
णं किमर्थं सर्वकार्त्स्न्य इतीयत्युच्यमाने
इहापि प्रसज्येत सर्वसौवर्णः सर्वराजत
इति गुणग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दो
षो भवति अथ कार्त्स्न्यग्रहणं किमर्थं
सर्वे गुणा इतीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्ये

न सर्वेषांश्वेतः सर्वश्वेतः कथं चात्र समा
सः षष्ठीसंवर्तेन समस्यते इति गुणोत्तरेणेति
प्रतिषेधः प्राप्नोति यदि न हि गुणोत्तरेण
समासः तल्लोपश्च गुणोत्तरेण समासो
वक्तव्यः तल्लोपश्च वक्तव्यः सर्वेषांश्वे
ततः सर्वश्वेत इति उत्तरपदवृद्धौ सर्वञ्च
अष्टकोयं निर्देशः न ह्युत्तरपदं नाम वृद्धि
रस्ति कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः वृद्धिम
त्युत्तरपद इति सप्तमी तर्हि लघ्वी निर्देशः कर्तव्यः
न कर्तव्यः नैवं विज्ञायते उत्तरपदं उत्तरप
दे उत्तरपदेवृद्धिः उत्तरपदवृद्धिः उत्तरपद
वृद्धाविति कथं तर्हि उत्तरपदस्य वृद्धिरस्मि
न्सोयमुत्तरपदवृद्धिः समासः उत्तरपदवृद्धा
विति बहुव्रीहौ विश्वं बहुव्रीहौ विश्व।
संज्ञायां दातन्तात् संज्ञायां मित्राजिनयोरं
तः बहुव्रीहौ विश्वस्यान्तोदात्तत्वात् मि
त्राजिनयोरंतस्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ब
हुव्रीहौ विश्वं संज्ञायां मित्यस्यावका।
शः विश्वजनः विश्वयशाः सोमित्राजि
नयोरंतस्येतद्भवति विप्रतिषेधेन अन्तो
स्यावकाशः कुलमित्रः कृष्णाजिनं इहो।
भयंप्राप्नोति विश्वामित्रः विश्वाजिन मित्रा

श्री
महा
भा.
२९७

जिनयोरंतस्येतद्भवति विप्रतिषेधेन अन्तो
दात्तप्रकरणे मरुद्वृधादीनां छन्दस्युपसंख्या
नं कर्तव्यं मरुद्वृधः मरुत्माचोपतस्थे उदरा
श्वेषुषु क्षेपे उदराद्विष्णोन नञ्सुभ्यां उदराश्वे
षुषु क्षेपे इत्येतस्मान्नञ्सुभ्यामित्येतद्भवति।
विप्रतिषेधेन सोदीन उदराश्वेषुक्षेपे उ
दराद्विष्णो नञ्सुभ्यां उदराश्वेषुक्षेप इत्ये।
तस्मान्नञ्सुभ्यामित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन
स्यावकाशः अनुदरः सूदरः नञ्सुभ्यां।
मित्यस्यावकाशः अयवः अतिलः अमाषः
सुयवः सुतिलः सुमाषः इहोभयंप्राप्नोति
अनुदरः सूदर इति नञ्सुभ्यामित्येतद्भवति।
विप्रतिषेधेन सोर्मनसी अलोमोषसी सो
र्मनसोः कपि सोर्मनसो अलोमोषसी इत्ये।
तस्मात् कप्येवमित्येतद्भवति विप्रतिषेधे।
न सोर्मनसी अलोमोषसी इत्येतस्यावका।
शः सुशर्माणामणिनावेहेम अयशर्मा मित्र
प्रतिष्ठानः सुस्रोताः सुपयांसि शिराः कप्येवं
मित्येतस्यावकाशः अयवकः अतिलकः अ
माषकः इहोभयंप्राप्नोति सुशर्मकः सु।
स्रोतस्कः कप्येवमित्येतद्भवति विप्रतिषे।
धेन कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्य।

यीभावे पर्यादिभ्यः कृल्लादीनामाद्युदात्तत्वं
पर्यादिभ्यः कृल्लादीनामाद्युदात्तत्वंभवति वि
प्रतिषेधेन परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रा
वयवेष्वित्यस्यावकाशः परित्रिगर्तं परिसौ
वीरं कृल्लादीनामाद्युदात्तत्वंभवतीत्यस्याव
काशः अतिकूलं अनुकूलं इहोभयंप्राप्नो
ति परिकूलं प्रतिकूलं कृल्लादीनामाद्यु
दात्तत्वंभवतिविप्रतिषेधेन चेलखेटकटुक
अकर्मधारयेराज्यं चेलराज्यादिभ्योऽव्यये चे
लराज्यादिस्वरात् अव्ययस्वरोभवतिविप्र
तिषेधेन चेलराज्यादिस्वरस्यावकाशः भार्या
चेली पुत्रचेलं ब्राह्मणराज्यं अव्ययस्वरस्या
वकाशः निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः इहो
भयंप्राप्नोति कुचेलं कुराज्यं अव्ययस्वरोभ
वतिविप्रतिषेधेन सतर्हि एषविप्रतिषेधो
वक्तव्यः नवक्तव्यः इष्टवाची परशब्दः विप्र
तिषेधेपरंयदिष्टंतद्भवति कुडे वनं कुडाद्यु
दात्तत्वेनतत्समुदायग्रहणं कुडाद्युदात्तत्वेन
तत्समुदायग्रहणंकर्तव्यं वनसमुदायवाची
यः कुडशब्दः तस्यग्रहणंयथास्यात् इह
माभूत् एतत्कुडे कुडंवने ॥ ॥
इतिश्रीमद्भगवत्पतंजलिमुनिविरचितेव्या

करणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्यद्वितीयपा
दे प्रथममाह्निकं ॥ ॥ इतिगतिका
रकोपपदात्कृत् गतिकारकोपपदादि
ति किमर्थं इहमाभूत् परमकारकंपरम
कारकं गतिकारकोपपदादित्युच्यमाने
प्राप्नोति यत्तदपिहिकारकं इदंतर्हि
देवदत्तस्यकारकंदेवदत्तकारकं इदंचाप्यु
दाहरणं परमकारकंपरमकारकं न
चोक्तंगतिकारकोपपदादित्युच्यमाने प्रा
प्नोति यत्तदपिहिकारकमिति नैतत्का
रकं कारकविशेषणमेतत् यावद्ब्रूयात् प्र
कृष्टंकारकंशोभनंशोभनंकारकमितिता
वदेतत् परमकारकमिति अथकृद्ग्रहणं
किमर्थं इहमाभूत् निष्कौशाम्बिः निर्वारा
णसिः गत्यादिभ्यः प्रकृतिस्वरेकृद्ग्रहण
मनर्थकं अन्यस्योत्तरपदस्याभावात् गत्या
दिभ्यः प्रकृतिस्वरेकृद्ग्रहणमनर्थकं
किंकारणं अन्यस्योत्तरपदस्याभावात् न
ह्यन्यत्कृत्यादिभ्यः उत्तरपदमस्ति अन्यदतः
कृतः किंकारणं धातोर्हिद्वयेप्रत्ययावि
धीयन्तेतिङः कृतश्चतत्रकृतः सहसमासो
भवतीति तिङानभवतीत्यन्तरेणकृद्ग्रह

णांकत्तरावभविष्यति ननु चेदानीमेवोदाहृ
तं निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिरिति यत्कि
याप्रकाशकस्तं प्रतिगत्युपसर्गसंज्ञे भवतः।
न च निसः कौशाम्बीशब्दं प्रति क्रियायोगः।
कस्य तर्हि गतो वा गतिर्वा तदधिकार्यं कर्त्तृहणं
कर्तौ नर्हि गतिर्वात अधिकार्थं कर्त्तृहणं
कर्त्तव्यं कस्य तर्हि निः यातः यातं च प्रति क्रि
यायोगः तत्र यत्क्रियाप्रकाशकस्तं प्रतीति
इहैव स्यात् प्राप्तः उष्ट्रः इह न स्यात् प्राप्ता
यकः उष्ट्रायकः एतदपि नास्ति प्रयोजनं
यत्क्रियाप्रकाश इति नैवं विज्ञायते यस्या
क्रियायाः क्रिया यत्क्रियाप्रकाशकस्तं प्रतिग
त्युपसर्गसंज्ञे भवत इति कथं तर्हि या क्रिया
यत्क्रियायत्क्रियाप्रकाशकस्तं प्रतिगत्युपसर्ग
संज्ञे भवत इति न च कश्चित्केवलः शब्दोस्ति
यस्तस्यार्थस्य वाचकः स्यात् केवलस्तस्यार्थ
स्य वाचको नास्तीति कृत्वा तत् अधिकस्य
भविष्यति ननु चायं तस्यैवार्थस्य वाचकः प्रा
प्तिः उष्ट्रीरिति यद्यपि हि कर्तृविशिष्टस्यैव
अयं तर्हि तस्यैवार्थस्य वाचकः प्रभवतमि
ति तस्मात्कर्तृग्रहणं कर्तव्यं यदि कर्तृग्रहणं क्रिय
ते आमं ते स्येन प्राप्नोति प्रपचतितरामिति

श्री·
महा
भा·
२९६

प्रजल्पतितरां प्रजल्पतितमाम् इति।
पुनः कर्तृग्रहणे क्रियाप्रधानमाख्यातं ना
स्यातिशायनेनस्त्वन्वयते न तं नात्वार्थे अत्र न
त्र यत्क्रियाप्रकाश इति भवत्येनमामन्तं प्रा
ति क्रियायोगः न च कश्चित्केवलः शब्दो
स्ति यस्तस्यार्थस्य वाचकः स्यात् केवलस्त
स्यार्थस्य वाचको नास्तीति कृत्वाधिकस्य
भविष्यति ननु चायं तस्यार्थस्य वाचकः प्र
भवतमिति यद्यपि द्रव्यविशिष्टस्य वाचकः
कथं कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवति क्रि।
यावदपि भवतः किं समासस्यान्तोदात्तत्वं।
भवति आहोस्विदुत्तरपदस्य कृतः संदेहः उ
भयं प्रकृतं तत्रान्तरङ्गत्वं विशेषयिष्यते क
स्मात् विशेषः अन्तोदात्तत्वं समासस्येति चेत्
कृदुपसंख्यानं अन्तोदात्तत्वं समासस्येति।
चेत् कपि उपसंख्यानं कर्तव्यं इदमेत्तनः
प्रथमपरगायोः क्रियागुणानेकपि चेति
वक्तव्यं इहापि यथा स्यात् इदं प्रथमकाः।
अस्तनर्थमुत्तरपदस्योत्तरपदान्तोदात्तत्वं।
जस्तथ्यां समासान्तोदात्तत्वं उत्तरपदस्यान्तो
दात्तत्वे नञ्सुभ्यां समासान्तोदात्तत्वं वक्तव्यं
अनृचः बह्वृचः अपर आह उत्तरपदान्तोदा

नत्वेनञ् समासस्यान्तोदात्तत्वं वक्तव्यं अ
नकः अस्वकः समासान्तोदात्तापवादः क
पिपूर्वं कपिपूर्वमित्यस्यापवादः ह्रस्वान्ते
न्त्यात्पूर्वमित्यस्यापवाद ह्रस्वान्तेन्त्यात्पूर्वमुदा
त्तभावो नास्तीति कृत्वा उत्तमगोणीवीनोदा।
त्तत्वं प्राप्नोति नवा कपिपूर्ववचनं ज्ञापक।
मुत्तरपदान्तोदात्तत्वस्य नवा एष दोषः
किं कारणं यदयं कपिपूर्वमित्याह तज्ज्ञा।
पयत्याचार्यो नानेनोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं भ।
वतीति यावमपि कृततन्त् समासस्यान्त
उदात्तो भवतीति प्रकरणाच्च समासान्तो।
दात्तत्वे प्रकृते समासग्रहणमनुवर्तते क्व
प्रकृते समासस्येति नञ्सुभ्यां समासो।
न्तोदात्तत्वे समासस्येति चेत्कप्युपसंख्यान
मिति नैष दोषः उत्तरपदग्रहणमपि प्रकृ
तमनुवर्तते क्व प्रकृतं उत्तरपदादिरित्यत्रै।
वमभिसंबन्धः करिष्यते नञ्सुभ्यां समास
स्यान्त उदात्तो भवतीति इदमेतत्तदक्षः प्रथ
मपरिगणयोः क्रियागणने समास उत्तरपद
स्येति कारकात् कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवा
शिषि प्रतिषेधो वक्तव्यः अनाहृतो नदति दे
वनः सिद्धं तूभयनियमात् सिद्धमेतत्कथं।

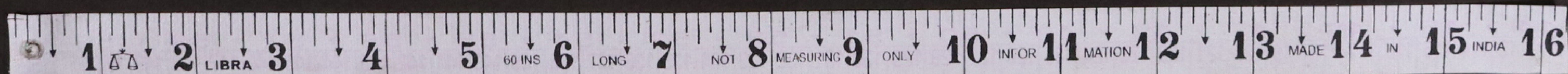
श्री।
महा।
भा।
२९०

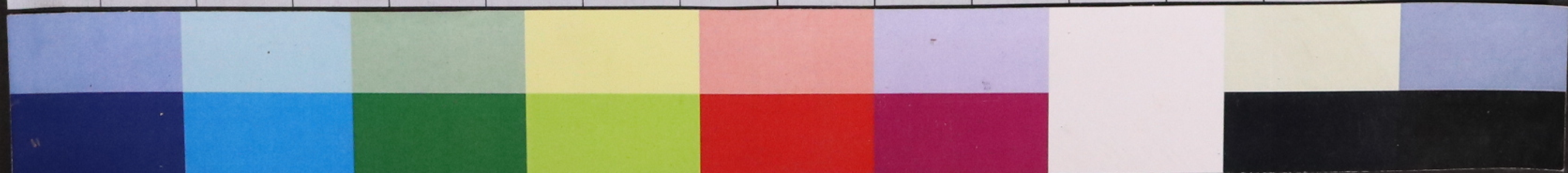
उभयनियमात् उभयतो नियमः करिष्यति
कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि आशिषे
व कारकाद्दत्तश्रुतयोरिति संज्ञायामित्रे
संज्ञायामृषिप्रतिषेधः संज्ञायामृषिप्र।
तिषेधो मित्रे वक्तव्यः विश्वामित्र ऋषिः ब
ह्वोर्नञ्वत् किमर्थं बह्वोः नञ्वन्निर्देशः
क्रियते न नञ्सुभ्यां इत्येवोच्यते नैवं।
प्राकारमुत्तरपदं भूमीति वक्ष्यति तद्बह्वोरे
व यथा स्यात् नञ्सुभ्यां माभूदिति नैतद
स्ति प्रयोजनं एकयोगेपि हि सति यस्यो।
त्तरपदं भूमास्ति तस्य भविष्यति कस्य चास्ति
बह्वोरेव इदं तर्हि प्रयोजनं नगणादयो ब।
यवा इति वक्ष्यति तद्बह्वोरेव यथा स्यात् न
ञ्सुभ्यां माभूदिति एतदपि नास्ति प्रयोज।
नं एकयोगेपि हि सति यस्य गणादयो वय
वाः संति तस्य भविष्यति कस्य च संति बह्वो
रेव नञ्स्वोः अन्त उत्तरपदति बह्वोर्नञ्वदु
त्तरपदाद्युदात्तार्थं बह्वोर्नञ्वदतिदेशः क्रि
यते उत्तरपदस्याद्युदात्तार्थं उत्तरपदस्या।
द्युदात्तत्वं यथा स्यात् विदेशस्थमपि यत्न
तः कार्यं तदपि बह्वोर्यथा स्यात् नञो ज।
रमरमित्रमृताः अजरः अमरः उपसर्गात्
बहुजरः बहुमरः बहुमित्रः बहुमृतः उपा।

सर्गा भावस्यान्तोदात्तत्वादुपसर्गात् स्वांगं।
ध्रुवं भावस्यान्तोदात्तत्वान्स्वांगं ध्रुवमप
तेनेह्वती विप्रतिषेधेन भावस्यान्तोदात्तत्व
स्यावकाशः दीर्घमुखः स्वत्तामुखः उ।
पसर्गात्स्वांगं ध्रुवमित्यस्यावकाशः प्रपि
क प्रोदरः इहोभयं प्राप्नोति प्रमुखः उप
सर्गात्स्वांगमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन
कः पुनरत्र विशेषः नेनवासापवादकः
सविधिः कथं पुनर्नत्रापवादकः अव्ययात
स्प्रतिषेधोपवादः अभेर्मुखमपाच्च कि।
मर्थमिदमुच्यते न उपसर्गात्स्वांगं ध्रुवमि
त्येव सिद्धं अभेर्मुखमपाच्चाध्रुवार्थं अ।
ध्रुवार्थोयमारंभः अबहुव्रीह्यर्थो वा अथ
वा बहुव्रीहिरिति निवर्तते अबहुव्रीह्यर्थोय।
मारंभः स्फिगपूत स्फिगपूतग्रहणं किम।
र्थं न उपसर्गात्स्वांगमित्येव सिद्धं स्फिगा।
पूतग्रहणं किमध्रुवार्थं मबहुव्रीह्यर्थमि।
त्येव वाधेनः अन्तेः यातलोप अन्तेः यात
लोप इति उतिवक्तव्यं अकृतपद इतिष्ठ।
यमाने इह च प्रसज्येत प्रोभनोगार्ग्यः अ
तिगार्ग्य इति इह च न स्यात् अतिकारकः
अतिपदाशाकटी द्वित्रिभ्यां किमिदं द्वित्रि
भ्यां मूर्धन्यकारान्तग्रहणमाहोस्विदकारान्त

श्री· महाभा २९८

ग्रहणं कश्चात्र विशेषः द्वित्रिभ्यां मूर्धन्य।
कारान्तग्रहणं चेत् नकारान्तस्योपसंख्यानं
द्वित्रिभ्यां मूर्धन्यकारान्तग्रहणं चेत् नकारा
न्तस्योपसंख्यानं कर्तव्यं द्विमूर्धा त्रिमूर्धा अ
स्तु तर्हि नकारान्तग्रहणं नकारान्ते कारान्त
स्याग्रहणमिति अकारान्तस्योपसंख्यानं क।
र्तव्यं द्विमूर्धः त्रिमूर्धः उदात्तलोपात्सिद्धं
अस्तु तर्हि नकारान्तग्रहणं अन्तोदात्तत्वे कृ
ते लोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धं इदमिह
संप्रधार्यं अन्तोदात्तत्वं क्रियतां लोप इति कि
मत्र कर्तव्यं परत्वाल्लोपः एवं तर्हि इदमिह।
संप्रधार्यं अन्तोदात्तत्वं क्रियतां समासान्त इ।
ति किमत्र कर्तव्यं परत्वादन्तोदात्तत्वं नित्यः
समासान्तः कृतेप्यन्तोदात्तत्वे प्राप्नोत्यकृते
पि अन्तोदात्तत्वमपि नित्यं कृतेपि समासा
न्ते प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति अनित्यमन्तोदा
त्तत्वं न हि कृते समासान्ते अन्तोदात्तत्वं प्राप्नो।
ति परत्वाल्लोपेन भवितव्यं भवत्येवं लोपः अ
स्थलक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यं
न च समासान्तः एवान्तोदात्तस्य निमित्तं विह।
न्यते उपलक्षणान्तरे लोपः अनित्यः उभयोः
नित्ययोः परत्वादन्तोदात्तत्वं अन्तोदात्तत्वे कृते।

समासान्तः टिलोपः टिलोपे हृते उदात्तनि
वृत्तिस्वरेणासिद्धं युक्तं पुनरिदं विचारयितुं
न त्वनेनासंदिग्धेन नकारान्तग्रहणेन भवित
व्यं यतो मूर्धस्विन्निरुच्यते यदि ह्यकारान्तग्र
हणं स्यान्मूर्धस्विन्नं ब्रूयात् सैवं समासा
न्तविचारणा एवं न हि त्वाप्यपन्नाचार्यः वि
भाषा समासान्तो भवतीति परादिश्छन्दसि ब
हुलं अन्यत्वमिदमुच्यते परादिश्च परान्तश्च
पूर्वान्तश्चापि दृश्यते पूर्वादयश्च दृश्य
न्ते व्यत्ययो बहुलं ततः अन्तोदात्तप्रकरणे त्रि
चक्रादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यं त्रिचक्रेण।
त्रिवन्धुरेण त्रिवृता रथेन ॥ ॥
इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते व्या
करणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीय
पादे द्वितीयमाह्निकं ॥ ॥ द्वितीय
स्य पादः समाप्तः अलुगुत्तरपदे आ कुतो
यमधिकारः अलुगधिकारः प्रागानङः उ
त्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात् का
नि पुनरस्योत्तरपदाधिकारस्य प्रयोजनानि
उत्तरपदाधिकारस्य प्रयोजनं स्तोकादिभ्यो
लुगानङिकोह्रस्वनलोपः पञ्चम्याः स्तोका
दिभ्यः अलुक् किं प्रयोजनं स्तोकान्मुक्तः अ

श्री
महा
भा
२९९

ल्पान्मुक्तः अलुग्भवति उत्तरपद इति किम
र्थं निष्क्रान्तः स्तोकान्निःस्तोकः आन
ङिकोह्रस्वनलोपाः प्रयोजनं आनङ् हो
तापोतारौ उत्तरपद इति किमर्थं
होतापोतृभ्यां इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य
प्रयोजनं ग्रामणिकुलं सेनानिकुलं उत्त
रपद इति किमर्थं सेनानीः नलोपो नञः
अब्राह्मणः अवृषलः उत्तरपद इति किमा
र्थं परमन नैषोऽस्ति प्रयोगः इदं तर्हि नत
रंगनं एकवच्च एकवच्चालुग्भवतीति व
क्तव्यं किं प्रयोजनं स्तोकाभ्यां मुक्तः लोके
भ्यो मुक्त इति विगृह्य स्तोकान्मुक्त इत्येव य
था स्यात् एकवद्वचनमनर्थकं एकवद्भा
वोऽनर्थकः द्विबह्वोरलुकः कस्मान्न भ
वति बहुषु समासः द्विवचनबहुवचनाना
मसमासः किं वक्तव्यमेतत् नहि कथमनुच्य
मानं गंस्यते अर्थं वा किमुक्तं अनभिधा
नादिति तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयि
तव्यं एकवचने हि गोषुचरे निप्रसंगः
एकवचने हि सति गोषुचरे निप्रसंगो
भवति गोषुचरः वर्षाभ्यश्छन्ने वर्षाभ्या
श्छेजे निप्रसंगो भवति वर्षासुजः अयो

योनियन्मतिषुचोपसङ्ख्यानं अषोयोनिय
नमतिषुचोपसंख्यानंकर्तव्यं जेचरेवाति
प्रसंगोभवति योनियप्सुयोनिः योनि
यत् अप्सव्यः यत् मतिः अप्सुमतिः मा
तिः जेः अप्सुजः जेचरे अप्सुचरः गृज्ञेऽ
प्सुजः पंचम्याः स्तोकादिभ्यः पंचमी
प्रकरणेब्राह्मणाच्छंसिनउपसंख्यानं पंच
मीप्रकरणेब्राह्मणाच्छंसिनउपसंख्यानं
कर्तव्यं ब्राह्मणाच्छंसी अन्यार्थेच अन्या
र्थेचैषापंचमीदृष्टव्याब्राह्मणानिशंसति
ब्राह्मणाच्छंसि अथवायुक्तएवात्रपंचम
म्यः ब्राह्मणेभ्योगृहीत्वाहृत्वाहृत्याथा।
सतिब्राह्मणाच्छंसीओजःसहो तृतीया
याश्चञ्जसउपसङ्ख्यानं तृतीयायाअञ्जस
उपसंख्यानंकर्तव्यं अञ्जसाकृतं पुंसानु
जोजनुषान्धोविकृताक्षेपुंसानुषान्धोवि
कृताक्षइतिच उपसंख्यानंकर्तव्यं पुंसा
नुजः जनुषान्धाः विकृताक्षः अन्तापि
निच आत्मनश्चपूरणे आत्मनश्चपूरणे
उपसङ्ख्यानंकर्तव्यं आत्मनापंचमः आ
त्मनादशमः अन्यार्थेच अन्यार्थेचैषात्
तीयादृष्टव्या आत्मनापञ्चमोस्येति आ।

त्मनापंचमः आत्मनादशमः अथवायुक्तो
एवात्रतृतीयार्थः आत्मनाकृतंतेनस्येना।
सौपंचमः कथंजनार्दनस्त्वात्मचतुर्थएव
बहुव्रीहिरयं आत्माचतुर्थोस्येति वैयाकर
णाख्यायांचतुर्थ्याः परस्यचआत्मनेभाष
परस्मैभाषयोरुपसङ्ख्यानं आत्मनेभाषपर
स्मैभाषयोरुपसंख्यानंकर्तव्यं आत्मनेभा
षः परस्मैभाषः नतर्हिकर्तव्यं यदिव्याक
रणेभवावैयाकरणीवैयाकरणीआख्यावै।
याकरणाख्या वैयाकरणाख्यायामिति अ
स्तिहिवैयाकरणानामाख्यावैयाकरण।।
ख्यावैयाकरणाख्यायामिति नार्थउपसं
ख्यानेनयद्यपिव्याकरणेभवावैयाकरणी
वैयाकरणीआख्यावैयाकरणाख्यावैयाक
रणाख्यायामिति एवमपिनार्थउपसंख्याने
नवचनोद्विषयति अस्तिवचनेप्रयोजनं कि
मात्मनेपदंपरस्मैपदमितिनिपातनरेदंता
सिद्धं किंनिपातनेन अवदाततरं नआत्म।
नेपदंप्रोषाकर्तरिपरस्मैपदमिति हलदं।
तात्सप्तम्याः हृद्युभ्यांङेरुपसङ्ख्यानंहृद्युभ्यां
ङेरुपसंख्यानंकर्तव्यं हृदिस्पृक् दिवि।
स्पृक् अन्यार्थेचैषासप्तमीदृष्टव्याहृदयं।

स्पृशतीति हृदिस्पृक् दिवंस्पृशतीति दिविस्पृ
क् हलदंताधिकारेणोपसंख्यानं हलदं
ताधिकारेप्सोरुपसंख्यानंकर्तव्यं गविष्ठिरः
नकर्तव्यं लुकोवादेशोविप्रतिषेधेनलुक्
यत्नामवादेशइति अवादेशोभवतिविप्र
तिषेधेनचिद्भूमिपाशेतिप्रसंगः लुकोवा
देशोविप्रतिषेधेनेतिचेत् भूमिपाशेतिप्र
संगोभवतिभूम्यापाशः भूमिपाशः अको
तइतितत् संप्रत्ययस्वाराथ्येपवर्तनंहिविशेषा
षाणांसमस्याअलकमस्काअकानइतिवत्स
मितनियमार्थंभविष्यत्यलुकः अतएवनाय
नइतिभवतिसंख्याहलगार्थेनेनसन्याहलगाणां
सिद्धंभविष्यतिसिध्यतिसूत्रंनर्हिभिद्यतेयथा
न्यासमेवास्तु ननुचोक्तं हलदंताधिकारेणो
रूपसंख्यानमितिनैषदोषः निपातनात्सि
द्धं किंनिपातनं गविष्ठिरशब्दोविदादिषुप
ठ्यते असक्तदवलुपिनिपातनंक्रियतेग
विष्ठिरभ्यां भ्यंशइतिकारनाम्नि किमियंप्रा
मेविभाषाआहोस्वित्प्रामे कथंचप्रामेक
थंवाप्रामेइतियदिसंज्ञायामितिवर्ततेततः
प्रामेअथनिवृत्तंततः अप्रामेकस्यात्रविशेषः
कारनाम्निवाचनार्थेच इजादावतिप्रसंगः

श्री
महा॰
भा॰
३९

कारनाम्निवावचनार्थेचेत् अजादावतिप्रसं
गोभवतिइहापिप्राप्नोति अविकटउरणो
दातव्यः अविकटोरणः अस्तनहिप्राप्ते अ
प्राप्तेसमासविधाने यत्रप्राप्तेसमासोवि
धेयः प्राप्तेपुनः सतिसंज्ञायामित्येवसमा
सः सिद्धः नैषदोषः एतदेवज्ञापयत्याचा
र्यः भवत्यत्रसमासइतियदयंकारनाम्निस
मस्याअलुकंशास्ति यद्यपितावज्ञापका
त्समासःस्यात् स्वरेणहिदोषः यदित्समस
मीएवंपदेप्रकृतिस्वरंभवतीति लक्षणं
प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवस्यैवतत्
नावाअनेनस्वरेणभवितव्यं किंतर्हिसप्तमी
हारिणोधर्मेहरेणइत्यनेनात्रस्वरेणभवि
तव्यं किंचभोः संज्ञाअपिहिलोकेक्रियंते
लोकः संज्ञासुप्रमाणं लोकेचकारनाम
संज्ञा ननुचोक्तंकारनाम्निवावचनार्थेचे
दजादावतिप्रसंगइति नैषदोषः योगवि
भागात्सिद्धं अन्यादृशी संज्ञाअपिशास्त्रे
क्रियतेनलोकः संज्ञासुप्रमाणं योगवि
भागादेवसिद्धं योगविभागः करिष्यते
कारनाम्निचप्राचांततः हलादौहलादौ
चसमस्याः कारनाम्निअलुग्भवति इदंद

दानीं किमर्थं नियमार्थं हलादावेव कारना
त्विसमम्पाच्चलग भवति नान्यत्र क्वमाभूत
अविकेदेउरणोदानयः अविकदेशाः मा
थ्यातुरो गुरावेनाच्च गुरावेनाच्चेतिवक्तव्यं अ
तेगुरुः वद्वेचविभाषा स्वांगग्रहणमनुवर्त
ते उताहोन किंचातः यद्यनुवर्तते सिद्धं हा
स्तिवेयः चक्रवेयः चक्रेवेयः इतिनसिध्यति
अथनिवृत्तं सिद्धं चक्रवन्यः चक्रेवन्यः हस्त
वेयः हस्तिवेयः इतिनसिध्यति किंकारणं
नेत्सिद्धवधाति छितिप्रतिषेधः प्राप्नोति नै
षदोषः सर्वत्रैवात्रोत्तरपदिकारेनत्परूपे
कृतिवहुलमिति प्राप्तेनेत्सिद्धवद्भावानि त्रि
छितिप्रतिषेध उच्यते नास्मिंस्त्रेप्राप्तेऽस्य वि
भाषारभ्यते एवमपिनत्वायनेकस्मिन्विष
ये विभाषाकस्मिन्प्रतिषेध इति वर्जतेष्य
देवसाधाह्मग्रहणं प्रतिषेधेऽनर्थानत्व
हणेतेनयत्रेतेविभाषान्यत्रप्रतिषेधः ना
त्परूपे कृतिवहुलमकर्मधारये नत्परूपेक
तिवहुलमित्यत्रा कर्मधारय इतिवक्तव्यं
इहमाभूत परमेकारके परमकारके इति
ननन्हिवक्तव्यं नवक्तव्यं वहुलवचनान्नभ
विष्यतीति अथकिमर्थं लगलगनुक्र

श्री
महा
भा
३०२

मणं क्रियते ननत्परूपे कृतिवहुलमित्ये
वसिद्धं लगलगनुक्रमणं वहुलवचन
स्याकृत्स्नमेवा लगलगनुक्रमणं क्रिय
तेकृत्स्नमेवहुलवचनमिति यद्यकृ
त्स्नं वहुलवचनं यदनेन कृतमकृतं तत
एवतर्हि नब्रूमः अकृत्स्नमिति कृत्स्नं वे
तिकृत्स्नं चकारकं चसमायकं निवर्तकं व
यत्वानेन कृतं स्वकृतं तत किमर्थं तर्हि
लगलगनुक्रमणं क्रियते उदाहरणभू
यस्त्वात् नैवेवल्लपिविषयः सपरेगृही
ताम्भवति येवलत्रोणाप्रपन्ने केवलेलक्ष
णाप्रपंचोवानेनव्याकारकं भवति अवा
प्रपावल्लक्ष्माभिरिदं वक्तव्यं वहुलमन्यत
रस्याम्भयथापकेषामिति सर्वत्रेदया
रिष्टं हीदंशास्त्रं नन्नेकः पथ्याः प्राक्या
श्रिपाधितं षष्ठ्याप्राक्रोषे षष्ठीप्रकरणे
वादिकायत्पत्तोप्रक्लिदं इहरेषषष्ठीयत्र
करणेवाकद्दिक यत्पत्तोप्रक्लिदं इह
रेषषष्ठीयत्रकरणेवाकद्दिक यत्पत्तो
प्रक्लिदं [illegible] वाचोप्रक्लिः दि
प्रोदराः पत्पतोहरः [illegible]
प्रत्रिका [illegible]
पसक्षा [illegible] आमुष्यायणः आमुष्य

पूतिका आमुष्यकुलिकेति च वक्तव्यं आ
मुष्यकुलिका देवानांप्रिय इति चोपसं।
ख्यानं कर्तव्यं देवानांप्रियः शेपपुच्छला
ङ्गूलेषु शुनः संज्ञायामुपसंख्यानं शेपपु
च्छलाङ्गूलेषु शुनः संज्ञायामुपसंख्यान
कर्तव्यं शुनःशेपः शुनःपुच्छः शुनोला
ङ्गूलः दिवश्च दासे उपसंख्यानं कर्तव्यं दि
वोदासाय गायते ऋतो विद्यायोनिसं।
बन्धेभ्यस्तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणं विद्या
योनिसंबन्धेभ्यस्तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणं।
कर्तव्यं विद्यासंबन्धेभ्यो विद्यासंबन्धेभ्य।
यथा स्यात् योनिसंबन्धेभ्यो योनिसंबन्धेभ्य।
यथा स्यात् व्यतिकरो माभूदिति अथे।
तेषां व्यतिकरेण भवितव्यं बाढं भवित
व्यं होतुःपुत्रः पितुरन्तेवासी आनङृतो।
द्वन्द्वेत्रायनकारः श्रूयते न च श्रूयते लो।
पो भवति नलोपः प्रातिपदिकान्तस्ये
ति यदि न कश्चिद्विकुर्यते किमर्थमुच्चार्यते
तेरपरत्वं माभूदिति क्रियमाणेपि वै नका
रे रपरत्वं प्राप्नोति किं कारणं नलोपे कृ
ते यथापि हि उरस्थाने आनिदिश्यते।
नैष दोषः उस्स्थाने णप्रसज्यमानए
व रपरो भवतीत्युच्यते नवायमणः स्था

श्री·
महा
भा·
३०३

स्थाने अणेव शिष्यते किं तर्हि अणश्चा
णश्च कश्च पुनरिदं विज्ञायते किं ऋकारा।
न्तानां यो द्वन्द्व इत्याहोस्विद्द्वन्द्व ऋकारान्त इ
ति कश्चात्र विशेषः ऋकारान्तानां द्वन्द्वे पु।
त्रउपसंख्यानं ऋकारान्तानां द्वन्द्वे पुत्र उप
संख्यानं कर्तव्यं पितापुत्रौ कार्यौ वानि।
र्दिष्टः कार्यी वा निर्दिष्टो भवति ऋकारा।
न्तानां द्वन्द्वे न ज्ञायते कस्यानङ् भवितव्यमथ
स्तु तर्हि द्वन्द्व ऋकारान्तस्येति विशेषणं
पितृपितामहादिष्वतिप्रसङ्गः अविशेष
ण पितृपितामहादिष्वतिप्रसङ्गो भवति
पितृपितामहाविति अस्तु तर्हि ऋकारा
न्तानां यो द्वन्द्व इति ननु चोक्तं ऋकारान्तानां द्व
न्द्वे पुत्र उपसंख्यानमिति नैष दोषः पुत्रग्र
हणमपि कृतमनुवर्तते विभाषा स्वसृ
पत्योः पुत्रे चेति विवक्ति पुत्रेपि विभाषा प्राप्नो
ति नैष दोषः संबन्धमनुवर्तिष्यते षष्ठ्या
आक्रोशे पुत्रेन्यतरस्याम् षष्ठ्या आक्रोशे
ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः पुत्रे आक्रो
शे विभाषा स्वसृपत्योः अन्यतरस्यां षष्ठ्यापु
त्रेन्यतरस्यां षष्ठ्या आक्रोशे आनङृतो द्वन्द्वे
पुत्रग्रहणमनुवर्तते आक्रोश इति निवृत्ते

यदप्युच्यते कार्यी चानिर्दिष्ट इति कार्यी च
निर्दिष्टः कार्थमुत्तरपद इति वर्तते उच्चा
र्यं क्रियते सो ऽन्तरेणापि निर्देशं ऋकारान्ते
व भविष्यति पूर्वत्र तर्हि कार्यी कार्यी निर्दि
ष्टः पूर्वत्र कार्यी निर्दिष्टः कथं ऋकारग्र
हणमपि प्रकृतमनुवर्तते क्व प्रकृतम् ऋ
तो विद्यायोनिसंबंधेभ्य इति तद्वै पञ्चमी
निर्दिष्टं षष्ठी निर्दिष्टेन चेहार्थः। पूर्वस्यां
षाम्सप्तमीवृत्तम् इति पञ्चम्याः षष्ठी प्रकल्प
यिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति।
देवताद्वंद्वे च देवताद्वंद्वे उभयत्र वायोः प्र
तिषेधः देवताद्वंद्वे उभयत्र वायोः प्रतिषे
धो वक्तव्यः वाय्वग्नी अग्निवायू ब्रह्मप्रजा
पत्यादीनां च ब्रह्मप्रजापत्यादीनां च प्रति
षेधो वक्तव्यः ब्रह्मप्रजापती शिववैश्र
वणौ स्कंदविशाखौ सतर्हि वक्तव्यो न व
क्तव्यः द्वंद्व इति वर्तमाने पुनः द्वंद्वग्रह
णस्येतत्प्रयोजनं यो लोकवेदयोर्द्वंद्वस्तत्र
यथा स्यात् न चायं लोकवेदयोर्द्वंद्वः कथं
लोकवेदयोर्द्वन्द्वः वेदे ये सह निर्दिष्टाः न चै
ते वेदे सह निर्वापनिर्दिष्टाः इहहै इहहै।
विस्ताः प्रतिषेधः इहहै विस्ताः प्रतिषेधो

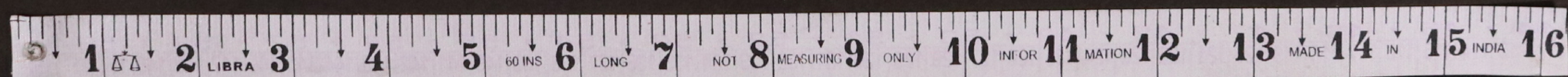
श्री
महा
भा
३०८

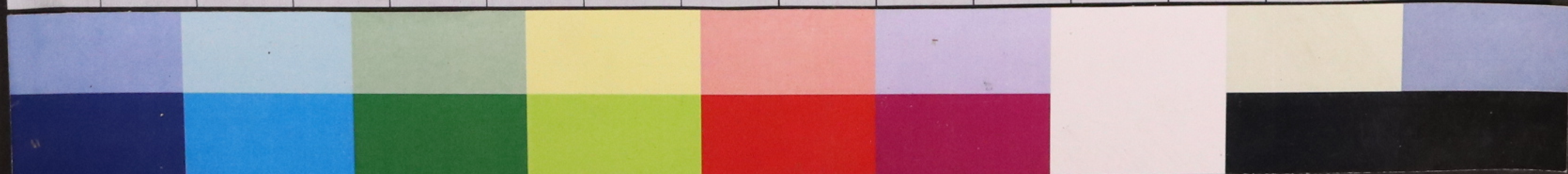
वक्तव्यः आध्रावैसमवं चर्हु निर्वपेत् मातुः
पितरो उदीचां पितरो मातरो वा छंदसि।
किं निपात्यते एकान्तरपदयोः ऋकारा
स्य अपर शब्दं निपात्यते अर् इति ना नि
पात्येत मातरपितरौ भोजय मातरपि
तरौ आनय अत्र च आमानेते पितरा मा
तरा च आमा सोमो अमृत्वाय गम्यात्
॥ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमु
निविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठ
स्याध्यायस्य तृतीयपादे प्रथममाह्निकम्।
॥ ॥ स्त्रियाः पुंवद् भाषितपुंस्कादि।
तिकथमिदं विज्ञायते समानायामाकृ
तौ यद्भाषितपुंस्कं आहोस्वित् क्वचिद्भा
षितपुंस्कमिति किं चातः यदि विज्ञायते
समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्क
मिति गर्भिभार्यः प्रसूतभार्यः अत्र न प्रा
मोति अथ विज्ञायते क्वचिद्यद्भाषितपुं
स्कमिति द्रोणीभार्यः कुटीभार्यः पात्री
भार्यः अत्रापि प्राप्नोति यथास्तु तर्हि समा
नायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कमिति का
ण्डे तर्हि गर्भिभार्यः प्रसूतभार्यः प्रजात
भार्य इति कार्य तु यत्नः अवकिमर्थं ऊ

ङः पृथक्प्रतिषेध उच्यते न यस्यैवायम्
प्रतिषेधः नत्रवायमुच्यते न कोपधा
याः इत्यकान्तरः ... उच्यते तत्राय
मर्थः द्विप्रतिषेधेन वक्तव्यो भवति वै
वशाकं यपठिष्यति ह्याचार्यः पुंवत्कर्मधा
रयति प्रतिषिद्धार्थमिति पुंवद्भावो य।
थेह भवति कारिका माजैरिका कार
कमाजीरिकेति यत्तमिहापि स्यात् ब्रह्म
बन्धुरेयाजिका ब्रह्मबन्धुरदारिकेति अ
थ पृथक्प्रतिषेधे प्युच्यमाने यावता स।
प्रतिषिद्धार्थमारम्भः कस्मादेवात्र न भव
ति पृथक्प्रतिषेधवचनसामर्थ्यात् अ
थवा रूढिः जिनतयो पुनर्वर्तिष्यते अथवा
नायं प्रसज्यप्रतिषेधः किं तर्हि पर्युदासो
यं यदन्यदूङ इति स च प्रतिषिद्धार्थमार
म्भः किं पुनरिदं पुंवद्भावे स्त्रीग्रहणं स्त्रीप्र
त्ययग्रहणं उत स्त्रीशब्दग्रहणं आहो।
स्वित् स्त्र्यर्थग्रहणम् कश्चात्र विशेषः।
पुंवद्भावे स्त्रीग्रहणे स्त्रीप्रत्ययग्रहणं चेत्तत्र
पुंवदित्युत्तरपदेन प्रतिषेधविज्ञानम् पुं
वद्भावे स्त्रीग्रहणं स्त्रीप्रत्ययग्रहणं चेत्तत्र
पुंवदित्युत्तरपदे न प्रतिषेधोयं विज्ञायते

श्री
महा
भा॰
३०४

कस्य स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिषेधः किमुच्यते स्त्री
प्रत्ययस्य प्रतिषेध इति न पुनरन्यदपि किंचि
त् पुंसः प्रतिपदं कार्यमुच्यते यत्समाना।
धिकरण उत्तरपदे भाषितपुंस्कस्यानाद
तः स्त्रीप्रत्ययः प्रतिषिध्यते अनारभ्यात्र।
पि न हि किंचित्पुंसः प्रतिपदं कार्यमुच्य
ते यत्समानाधिकरण उत्तरपदे भाषित।
पुंस्कस्यातिदिश्यते न तत्र किमन्यच्छक्यं वि
ज्ञातुमन्यदतः स्त्रीप्रत्ययप्रतिषेधात् क
थं पुनः पुंवदित्यनेन स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिषे।
धः शक्यो विज्ञातुम् वतिनिर्देशोयम् का
मचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयि
तुं तद्यथा उशीनरवत् मद्रेषु यवाः सन्ति न।
सन्तीति मातृवदस्याः कलाः सन्ति न सन्ती।
ति एवमिहापि पुंवदस्य वति पुंवन्न भवती।
ति एवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे यथा
पुंसः स्त्रीप्रत्ययो न भवति एवं समानाधि।
करण उत्तरपदे भाषितपुंस्कस्यापि न भव
तीति प्रातिपदिकस्य च प्रत्यासत्तिः प्रा।
तिपदिकस्य च प्रत्यासत्तिर्विकल्पा पत्नी।
भार्यास्य पत्नभार्यः प्रेयसीभार्यास्य प्रेयत्
भार्यः पुंवद्भावेन किं क्रियते स्त्रीप्रत्यय।

स्यनिवृत्तिः अर्थो निवृत्तः स्त्रीत्वं तस्यानिवृ
त्तत्वात् केनचकारेणश्रूयते स्त्रियामिति
चाभावः प्राप्नोति स्थानिवत्प्रसंगाच्च ।
स्थानिवद्भावस्य प्राप्नोति पट्वीभार्यास्य
पटुभार्यः मृदुभार्यः पुंवद्भावेन किं क्रिय
ते स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिस्तस्य स्थानिवद्भाव
यागाप्रोषः प्राप्नोति किमर्थमिदमुच्य ।
मुच्यते न प्रातिपदिकस्य प्रत्यापत्तिरित्येव
स्थानिवद्भावोपि चोदितः स्यात् पुरस्ता ।
दिदमाचार्येण दृष्टं स्थानिवद्भावप्रसक्तस्ये
निनत्पादितव्यं ततउत्तरकालमिदं दृष्टं प्रा ।
तिपदिकस्य प्रत्यापत्तिरिति तदपि पठि
ते नचेदानीमाचार्याः कृत्वा सूत्राणि निव
र्त्तयन्ति वतण्यादिषु पुंवद्वचनं वतण्यादि
षु पुंवद्भावो वक्तव्यः केसुनवंतण्यादयः ल
गलगस्त्रीविषयश्चि स्त्रीप्रत्ययाः लकगा
र्गीहदारिकाः गार्गीहदारिकाः पुंवद्भावे
न किं क्रियते स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः अर्थो
निवृत्तः स्त्रीत्वं तस्यानिवृत्तत्वात् केनटाका
रेण श्रूयते स्त्रियामितिलुग्भावेन लका
लकवत्तीहदारिका वानराश्यहदारिका
पुंवद्भावेन किं क्रियते स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः

श्री
महा
भा
३०८

अर्थो निवृत्तः स्त्रीत्वं तस्यानिवृत्तत्वात् लु ।
क् स्त्रियावंत्यादितिपकारस्य लुक् प्रा
प्नोति यदि प्रत्ययीकारस्य च लुग्वचनं तर्हि का
र्यग्रहणं कर्त्तव्यं न कार्यं क्रियते यस्य पत्व ।
प्रश्लिष्टनिर्देशोयं स्त्री ई स्त्री तस्यानिवृ ।
त्तत्वात् लुक् स्त्रियामितिईकारविधावप्र
त्ययस्यापादः क्रियते सर्वैप्रत्ययकस्यान ।
त्यपादः करिष्यते सर्वैवसप्रत्ययस्य त्यपादः
कर्त्तव्यः अन्तरंगत्वाच्च लुक् प्राप्नोति लु ।
गलुक्स्त्रीविषये कौञ्जिहस्तीहदारिका कौ
ञ्जिहस्यहदारिका पुंवद्भावेन किं क्रियते ।
स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः अर्थो निवृत्तः स्त्रीत्वं
तस्यानिवृत्तत्वा केनयशब्दः श्रूयेत अ ।
स्त्रियामिति हि द्वितीयीयते अस्त्रीविषये
हि स्त्रीप्रत्ययः गार्ग्यायणीहदारिका गा
र्ग्यहदारिकाश्यत्र पुंवद्भावेन प्राप्नोति
किं कारणं भाषितपुंस्कादनूङ् समाना
धिकरणउत्तरपदे पुंवद्भावो भवतीत्युच्य
ते यश्चात्र भाषितपुंस्कात्परं न तदुत्तरपदं य
श्चोत्तरपदं न तद्भाषितपुंस्कात्परमिति श्रा
स्त्रात्ति स्त्रीशब्दग्रहणं स्त्रीशब्दस्य पुंवद्भा ।
वातिदेशः स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेशश्च ।
ति चेत् सर्वप्रसंगो विशेषात् स्त्रीशब्द ।

स्यपुंशब्दातिदेशइतिचेत् सर्वप्रसंगो।
विशेषात् सर्वस्यस्त्रीशब्दस्यपुंशब्दाति
देशः प्राप्नोति अस्यापिप्राप्नोतिः अंगा
रकाः नामशकुनयः तेषांकालिकाः
स्त्रियः कालिकांहृदारिकाः अंगारकहृदा
रिकः प्राप्नुवंति क्षेमवृद्धयः क्षत्रियाः
तेषांनवकेश्यः स्त्रियः नवकेशाहृदा
रिकाः प्राप्नुवंति सिंहस्यवरटाः ककुप
स्यडुणी अप्यपस्योहित अश्वस्यवडवा
पुरुषस्ययोषित् किंकारणमविशेषा।
त् नहिकश्चिद्विशेषउपादीयतेएवंवि
धस्यस्त्रीशब्दस्यपुंशब्दातिदेशोयंभवती
ति अनुपादीयमानेहिविशेषसर्वप्रसं।
गः कथंचननामोपादीयतेयदाभाषित
पुंस्कादितिउच्यते भाषितपुंस्कानुपपत्ति
स्त्वर्थेचायंवःपठितः सर्वोपिह्यत्र।
हः भाषितपुंस्कात्परः शब्दः कर्त्तुं अ
स्वतंत्रग्रहणं अर्थातिदेशेविप्रतिषेधा
नुपपत्तिः अर्थातिदेशेविप्रतिषेधोनो।
पपद्यतेपठिष्यतिह्याचार्यः विप्रतिषेधे।
पुंवद्भावाद्ध्रस्वत्वं बलीयदिति सप्तवि
प्रतिषेधोनोपपद्यते किंकारणं द्विका
र्ययोगाहिनामविप्रतिषेधः नचात्रैको।

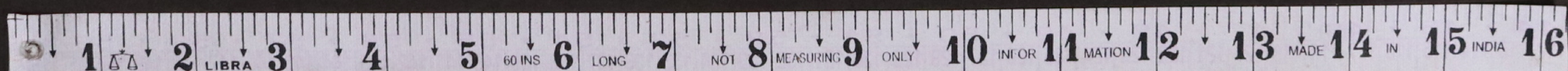
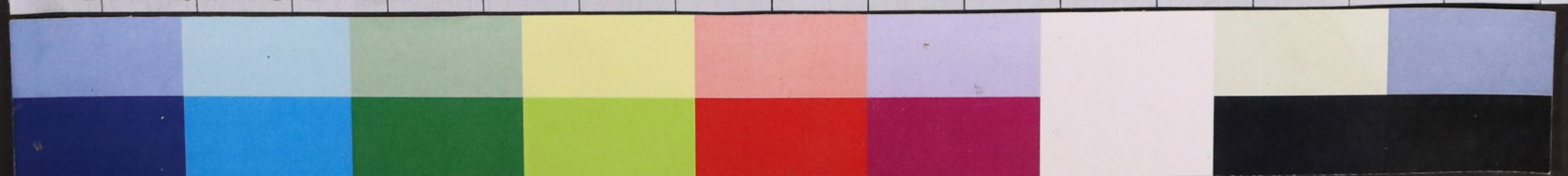
श्री
महा
भा
३०१

द्विकार्ययोगः अर्थस्यपुंवद्भावः किंचसर्व
प्रसंगोविशेषादिति सर्वस्यस्त्र्यर्थस्यपुं
वदर्थःप्राप्नोतीति अस्यापिप्राप्नोति अं
गारकाः शकुनयस्तेषांकालिकाः स्त्रि
यः कालिकाहृदारिकाः अंगारकहृदा।
रिकाः प्राप्नुवंति क्षेमवृद्धयः क्षत्रियाः ते
षांनवकेश्यः स्त्रियः नवकेशाहृदारिकः
क्षेमवृद्धिःहृदारिकाःप्राप्नुवंति हंसस्यव
रटा ककुपस्यडुणी अप्यपस्योहित अ।
श्वस्यवडवा पुरुषस्ययोषित् किंकारण
मविशेषात् नहिकश्चिद्विशेषउपादी।
यतेएवंजातीयकस्यस्त्र्यर्थस्यपुंवदर्थोभ
वतीति अनुपादीयमानेहिविशेषेसर्व।
प्रसंगः कथंननामोपादीयते यदाभाषि
तपुंस्कादितिउच्यते भाषितपुंस्कादपपा।
निसंभवतिनह्यर्थेनपौर्वापर्यमस्तिअथ
तावद्दोषः पठ्यतेअर्थातिदेशेविप्र
तिषेधानुपपत्तिरितिनावश्यंद्विकार्ययोः
गएवविप्रतिषेधः किंतर्ह्यसंभवोपिस।
चात्रास्त्यसंभवः कोसावसंभवः पुंवद्भा।
वोभिनिर्वर्त्तमानः ह्रस्वत्वस्यनिमित्तंविहं
ति ह्रस्वत्वमभिनिर्वर्त्तमानंपुंवद्भावंबाधे

नएषोऽसंभवः सत्यसंभवेऽनेकोविप्रतिषेधः
अयंतर्हिदोषः सर्वत्रसंगोविशेषादिति त
स्मादत्तसपत्वमध्यमःपत्तः नन्वचोक्तंस्त्री
शास्त्रस्यपुंशास्त्रातिदेशइतिचेत्सर्वत्रसंगो।
विशेषादिति तस्मादत्तसपत्वमध्यमःप
त्तः नन्वचोक्तंस्त्रीशास्त्रस्यपुंशास्त्रातिदेश।
इतिचेत्सर्वत्रसंगोविशेषादिति नैषदोषः
स्तुसपत्वमध्युसमासनिर्देशीयभाषितपुं।
स्कादनूङ्ःस्मिन्नसायंभाषितपुंस्कादनूङि।
तिषष्ठ्यर्थेलक्षणामोलिनिपातनान्भविष्य
ति अथवालक्षणलक्षणतः सोनुवर्तिष्यते
कथंपुनरनूङि त्यनेनस्त्रीप्रत्ययस्यग्रह।
णंशक्यंविज्ञातुं नविवृक्षमन्यत्रसदृ।
शाधिकरणेनयामाष्यंगतिः तत्रकमि
वसंकेवाऽन्यस्मिंस्तत्सदृशेकार्यंविज्ञाय
तेतथाह्यर्थोगम्यते यथालोकेअब्राह्म
णमानयेत्युक्तेब्राह्मणसदृशमानयति
नासौलोष्टमानीयकृतीभवति एवमिहा
प्यनूङितिऊङःप्रतिषेधात् अन्यस्मिन्ऊङःस
दृशेकार्यंविज्ञास्यते किंचान्यत् अन्यऊङू
ऊङःसदृशःस्त्रीप्रत्ययइतियद्येवं इहवृ।
ंदारिका पटुवृंदारिका एण्यवृंदारि।

श्री
महा
भा·
३०८

का पार्थववृंदारिका उष्णिकवृंदारिका कौ।
थिजवृंदारिकादरत्‌वृंदारिका दारदवृंदारि
का अत्रपुंवद्भावोनप्राप्नोतिकुतोऽत्रयत्नः
सर्वेहकथंभवितव्यं पट्वीमृद्वीभार्यस्य
पट्वीमृदुभार्यः आहोस्वित्पटुमृदुभार्यः
पट्वीमृदुभार्य इतिभवितव्यं पुंवद्भावःक
स्मान्नभवतिभाषितपुंस्कादित्युच्यते नत।
योः पटुशब्दोमृदुशब्दश्चपुंसिभाष्यते
समानायामाकृतौयद्भाषितपुंस्कमाकृत्य
न्तरेचैनोभाषितपुंस्कंकथंमारभ्यतेऽत्रचेमे
तल्लोपः एवंतर्हिभाषितपुंस्कादनूङःसा
मानाधिकरणउत्तरपदेपुंवद्भवतीत्युच्यते य
स्मात्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकर।
णउत्तरपदेकृतंतस्यपुंवद्भावः यस्यचा।
कृतः नासौभाषितपुंस्कादनूङ् समाना।
धिकरणउत्तरपदे पूरणींप्रधानपूरणी
ग्रहणं पूरणींप्रधानंपूरणीग्रहणंक
र्तव्यं प्रधानंयापूरणीतत्रेतिवक्तव्यं इह
माभूत् कल्याणीपंचमीअस्यपक्षस्यक।
ल्याणपंचमीकः पक्षइति अथेहकथंभ
वितव्यं कल्याणीपंचमीआसांरात्रीणामि
ति कल्याणीपंचमाःरात्रयइतिभवितव्यं।

गत्रयोत्रस्थाने तसिलादिप्राक्कृत्वसुचः इ।
हकेचित्तसिलाद्यः प्राक्कृत्वसुचः पठंते।
येषुपुंवद्भावोनस्थाने केचित्प्राग्यत्रपठंतेतेषु
षुपुंवद्भावोद्यते नत्रकिंत्याथ्यपरिगणाने
कर्त्तव्यं तसिलादीत्रतसौ त्रतसौतसिला।
दीष्टव्यौ तस्याम्पाला यावसतितत्रवस।
तितस्याः ततः यस्याः यतः तरपतमपौतर
ममपौतसिलादीष्टव्यौ दर्शनीयतरा दर्श
नीयतमा चरतीनीयमौचरजातीयरौतसि।
लादीष्टव्यौ पटुचरी पटुजातीया कल्पप
देशीयरौकल्पहेशीयरौतसिलादीष्ट।
व्यौ पटुकल्पा पटुदेशीया रूपपश्यपौतौ
पाशैरूपप्पाशपौतसिलादीष्टव्यौ दर्शि
नीय रूपा दर्शनीयपाशाथ स्यालोतसि
लादीष्टव्यौ कथंपञ्चत्या कथं चथान।
था दार्हिलोतसिलादीष्टव्यौ तस्यांवे
लायांतदानीं हि थ्यथालो तिलथ्योत।
सिलादीष्टव्यौ हतति: अजथ्याष्टतिः
शसिबहुल्पार्थस्यशासिवकल्पार्थस्पश।
बह्वीवक्तव्यः बहीभ्योदेहि बहुशोदेहि
तिलथ्यौ अल्पाभ्योदेहि अल्पशोदेहि व
तलोगुणवचनस्य तततलोगुणवचनस्यपुं

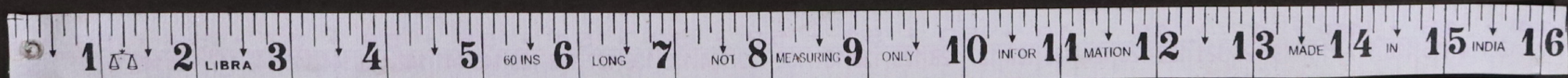
प्री
मरा
भा·
३०४

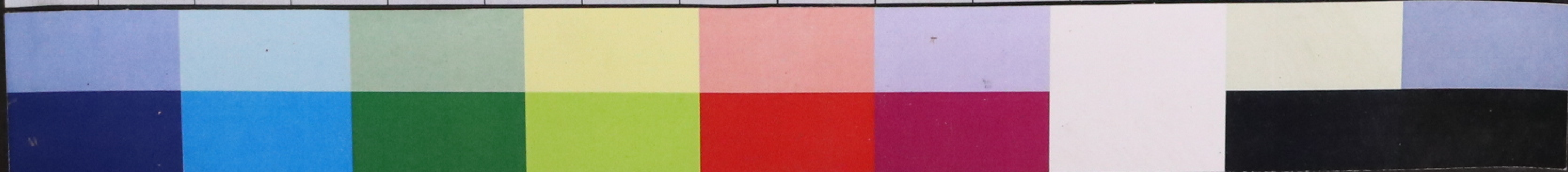
वद्भावोवक्तव्यः पटीभावः पटुत्वं मृ।
द्वीभावः मृदुत्वं पटुता मृदुता गुण
वचनस्येति किम् कत्रीभावः कर्त्रीत्वंभा
स्यान्तेनहितेभस्यानहितेष्वेके पुंवद्भावो
वक्तव्यः हस्तिनीनांसमूहः हास्तिकं अ
ढेश्चेति किम् श्येनेयः रोहिणेयः ययाढ
ग्रस्यते अग्निर्देवता अस्यस्थालीपा
कस्य आग्नेयः स्थालीपाकः अत्रतप्रामा।
ति इदंचप्रामाणिकोद्रिक्तः सापत्न इति
पदिष्टनरतपयइत्यतेनैवशाक्य इहहि न
स्यात गार्गयायणाः अयमेमानवकः गा
र्गीजाल्मः अत्रतहि प्रदइत्येवक्तव्यं को
द्रिकः सापत्नइति कौद्रिको निपातना।
त्सिद्धं किं निपातनं आगमस्यकौद्रिकयो
रिति सौपत्नइति यदियन्तः प्रकृत्यंतर।
तात सपत्नशब्दः प्रकृत्यंतरमस्ति का
णमग्नीषोमीदेवतास्यस्थालीपाकस्यआ
ग्नेयः स्थालीपाक इति अत्रतहिप्रन।
पतइत्येव कथंगार्गीजाल्मः गार्गीग्रेये
तमेवदेते कर्त्तव्योऽयन्तः ढक्शोसो।
वक्कुसोषुपुंवद्भावोवक्तव्यः भवन्याः को
ज्ञाः भावकाः भवदीयः वकुग्रहणात्कि।

मर्थं नरकेह्नतेऽप्रजादाविनेव सिद्धं नैवं
शक्यमजादिलक्षणो हि माथितिकादिव
न्मसन्येत तद्यथा माथितं पण्यमस्य मा।
थितिक इत्यकारलोपे कृते तान्तादिति।
कादेशो न भवति एवमिहापि न स्यात्
कपुः मानिनोऽस्तु मानिनग्रहणं किम
र्थं मानिनग्रहणमस्याप्यसमानाधि।
करणार्थं मानिनग्रहणं क्रियते अस्य
र्थमसमानाधिकरणार्थं अस्यार्थेता
वेन दर्शनीयां मन्यते देवदत्तो यज्ञदत्तां द
र्शनीयमानी अयमस्याः असमानाधिक
रणार्थं दर्शनीयां मन्यते देवदत्ता यज्ञदत्तां
दर्शनीयमानिनी यमस्याः न कोपधायाः
किमिदमेवमाधयत्क्रमणं अयस्यायोग
स्याविषयआहोस्वित्पुंवद्भावमात्रस्य किं
चातः यद्यस्य योगस्य विषये माधमि
कीयाः अवचनः प्राप्नोति विधिरप्यत्र न सि
ध्यति किंकारणं भाषितपुंस्कादित्युच्यते
न हैतद्भवति भाषितपुंस्कादनूङ् इहता।
हि वैलेपिकायाधर्मो वैलेपिकं विधि।
प्रसिद्धो भवति प्रतिषेधप्रसङ्गस्प्राप्नोति अ।
थ पुंवद्भावमात्रस्य विषये हस्तिनीनां स।

श्री
महा०
भा०
३१०

मूहो हास्तिकं जातिलक्षणः पुंवद्भावमा
त्रस्य विषये न तु क्रमेव माघवक्रमणमा
यस्य योगस्य विषये कोपधप्रतिषेधेन हि
तेषु ग्रहणं कर्तव्यं कोपधप्रतिषेधेन हि
तस्ययः ककारो वा अपकर्तव्यं इहमाभू
त् पाकभार्यः भेकभार्य इति स्वांगाच्च।
स्वांगाच्चेतः अमानिनीति वक्तव्यं इहा
पि यथा स्यात् दीर्घमुखमानी अस्त्रणाम्।
खमानी यथमानिनीत्युच्यते दीर्घमुखमा
निनी अस्त्रणामुखमानिनीति न सिध्यति
प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्र
हणं भवतीत्येवं भविष्यति पुंवत्कर्मकि।
मर्थमिदमुच्यते न सामान्येन सिद्धं पुंवत्क
र्मधारयेप्रतिषेधार्थं पुंवत्कर्मधारयेप्र।
तिषेधार्थं प्रतिषिद्धार्थोऽयमारंभः न को
पधायाः इत्युक्तं तत्रापि पुंवद्भवति कारि।
काहेदारिका कारकहेदारिका कारक
देशीया संज्ञापूरण्योश्चेत्युक्तं तत्रापि पुंव
द्भवति पञ्चमजातीया पञ्चमदेशीया हा।
स्तिनि मिनश्चेत्युक्तं तत्रापि पुंवद्भावो भव
ति स्वैवीहेदारिका स्वैवहेदारिका स्वै
घ्नजातीया स्रौघ्नदेशीया संज्ञायाश्चेनोमा

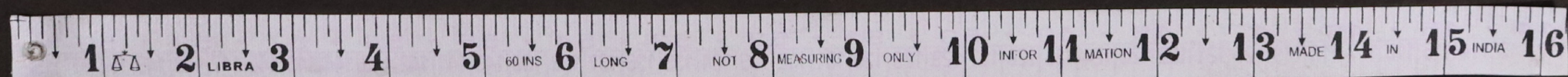

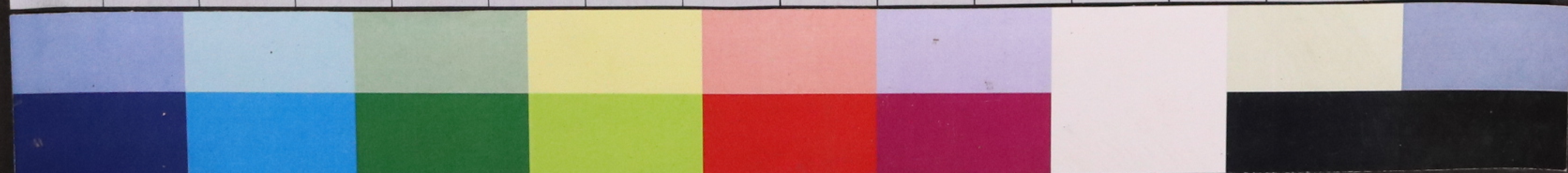

निनीलकं नत्रापि पुंवद्भवति स्थूलाग्रवि
हेदारिका स्थूलाग्रविहेदारिका स्थूलाग्र
विजातीया स्थूलाग्रविदेशीया जातेश्च
त्वकं नत्रापि पुंवद्भवति कठीहृदारिका
कठहृदारिका कठजातीया कठदेशीया
कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्वचनं कुक्कु
ट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः कु
क्कुट्याण्डं कुक्कुटाण्डं मृग्याः पदं मृगप
दं काक्याः शावः काकशावः नवास्त्री
पूर्वपदविवक्षितत्वात् न वा वक्तव्यः किंका
रणं अस्त्री पूर्वपदविवक्षितत्वात् नात्र स्त्री
पूर्वपदं विवक्षितं किं तर्हि अस्त्री पूर्वपद
मत्र विवक्षितं उभयोरण्डं उभयोः पदं उ
भयोः शावः यद्यपि तावदेतेन परिहृतं भवे
त् इदं तु कथं मृग्याः क्षीरं मृगक्षीरं अ
त्रापि न वास्त्री पूर्वपदविवक्षितत्वादित्ये
व वक्तव्यं प्रश्नः सतो नाम विवक्षा स्या
त् सतोऽप्यविवक्षा भवति तद्यथा अलो
मिका एडका अनुदरा कन्येति असत
श्च विवक्षा भवति समुद्रः कुं
डिका विन्ध्यो वर्धितकमिति अग्नेरीत्वा
द्वरुणस्य वृद्धिर्विप्रतिषेधेन अग्नेरीत्वा

श्री·
महा·
भा·
३११

द्वरुणस्य वृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन अग्ने
रीत्वस्यावकाशः अग्नीषोमौ वरुणस्य वृ
द्धेरवकाशः वायुवारुणं इहोभयं प्राप्नो
ति आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत वरु
णस्य वृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन नैष युक्तो
विप्रतिषेधः द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषे
धः न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः कथं अग्ने
रीत्वं वरुणस्य वृद्धिरिति नावश्यं द्विकार्य
योग एव विप्रतिषेधः किं तर्ह्यसंभवो
ऽपि स चास्त्यत्रासंभवः कोऽसावसंभवः अ
ग्नेरीत्वमभि॰ निर्वर्तमानं वरुणस्य वृद्धिं बा
धते वरुणस्य वृद्धिरभिनिर्वर्तमाना अग्ने
रीत्वं बाधते एषोऽसंभवः सत्यसंभवे युक्तो
विप्रतिषेधः पुंवद्भावाद्ध्रस्वत्वं घादिषु पुं
वद्भावाद्ध्रस्वत्वं भवति विप्रतिषेधेन घ
दिषु पुंवद्भावस्यावकाशः पटुभार्यः मृदु
भार्यः ह्रस्वत्वस्यावकाशः
कालितमा हरिणितमा इहोभयं प्राप्नो
ति कालितरा हरिणितरा ह्रस्वो भ
वति विप्रतिषेधेन घादिषु नद्या ह्रस्वो भ
वतीत्यस्यावकाशः नर्तकितरा नर्तकित
मा पुंवद्भावस्यावकाशः दर्शनीयतरा दा

श्रेयसीतमा इहोभयं प्राप्नोति घटितरा
घटितमा ह्रस्वो भवति विप्रतिषेधेन केह्र
स्वो भवतीत्यस्यावकाशः नर्तकिका पुं
वद्भावस्यावकाशः दारदिका इहोभयं ।
प्राप्नोति केह्रस्वो भवतीत्यस्यावकाशः
नर्तकिका पुंवद्भावस्यावकाशः दारदि
का इहोभयं प्राप्नोति पटिका मृद्विका ।
ह्रस्वत्वं भवति विप्रतिषेधेन अथेदानीं
ह्रस्वत्वे कृते पुनः प्रसंगविज्ञानात्पुंवद्भावः
कस्मान्न भवति सकृद्गतौ विप्रतिषेधेन य
द्बाधितं तद्बाधितमेवेति च घरूपकल्पचेल
ट् ब्रूग्रहणं किमर्थं ङ्येनकाचो ह्रस्व इती
यत्युच्यमाने ब्राह्मणितरा मालातरा अत्रापि
प्रसज्येत नैतदस्ति प्रयोजनं भाषितपुं ।
स्कादिति वर्तते एवमपि दत्तातरा गुप्तात
रा अत्र प्राप्नोति इत इति वर्तते एवमपि ग्रा
मणीतरः सेनानीतरः अत्रापि प्राप्नोति स्त्रि
यामिति वर्तते एवमपि ग्रामणीतरा सेना ।
नीतरा अत्र प्राप्नोति स्त्रियाः स्त्रियामिति
वर्तते शेषप्रकल्पप्रभृतिषु किं ग्रहणं का ।
र्यं तथाः शेषस्यान्यत्र ह्रस्वत्वमिति कस्य ।
शेषः अङ्योयानदीरूपं तं च यदेकाच् येन ।

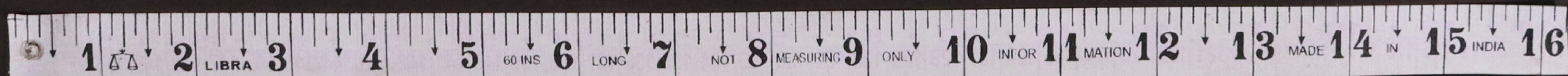
श्री
महा
भा॰
३१२

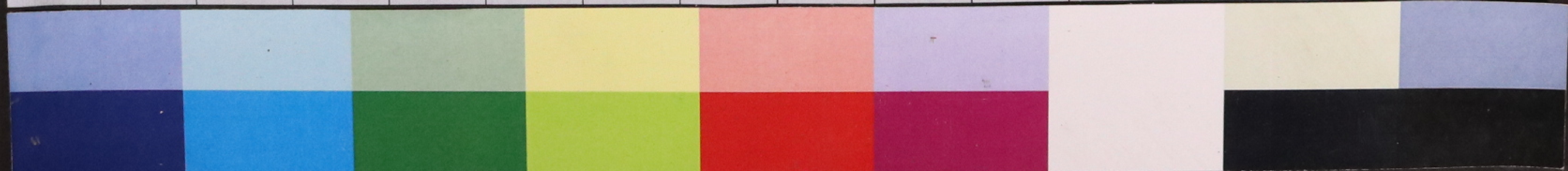
ङ्ग्रहणेपि गोग्रहणं प्रक्रमः शेषः कृथं इत ।
इति वर्तते अङ्ग्रीच या नदी इंते वापि यदेका
च् शेषग्रहणं चापि शक्यमकर्तुं कथंवि
प्रविशेषेणाचादिष्टत्वात्प्रत्ययान्तस्यांगस्य ह्रस्वत
मुक्तगीः तस्यानेकाच इति नियमः ह्रस्वत्वमप
वादः तस्मिन्नित्यं प्राप्ते उगितश्चेति विभाषा ।
यमारभ्यते पक्षेवल लक्ष्मितरा तन्त्रितरेति
न सिध्यति लक्ष्मीतरा तन्त्रीतरेति प्राप्नोति
इष्टमेवैतत्संगृहीतं लक्ष्मीतरा तन्त्रीतरा इ
त्येव भवितव्यं एवं हि सौनागाः पठन्ति ज्ञा
दिष्टतयाः ह्रस्वेन कृतयोः प्रतिषेध इति
॥ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविर ।
चिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्याय ।
स्य तृतीयस्यपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ ॥
आन्महतः समानाधि इह कस्मान्न भवति
अमहान् महान् संपन्नः महद्भूतश्चन्द्रमाः ।
अन्यप्रकृतिस्त्वमहान्भूतकृतोमहान् म
हत्येवं अन्यः महान् अन्यः अमहान् भूत ।
प्रकृतौ वर्तते महान्महत्येव तस्मादात्वं ।
तस्मात् तस्मादात्वं न भविष्यति पुंवत्क
र्मधारये पुंवद्भावोपि न हि न प्राप्नोति अम
हतीमहती संपन्ना महद्भूता ब्राह्मणी एवं ।

तर्हि अमहन्निमहान्भवतः महाचीवाद्भमू
तस्यादोयं अमहन्निमहत्कृतोयं वनेतेन महा
वीचाद्भूतस्यादोयप्रयुज्यते किंवाचीमह
द्वाची तस्मात्सिद्धमित्थं निष्पुवत् तस्मात्त
वद्भावः यथैवमात्वमपि प्राप्नोति महद्भू
तश्चन्द्रमा इति विहितः सूत्रेणमाश्रयेणा
त्वे निवर्तमानेनत्वमस्यते आत्वमत्रेनिषेध्यं
मन्यते लक्षणेनैषदोषः कथं यस्तमह
तासमासो विहितः यस्तमहतासूत्रेसमा
सो विहितः तमाश्रयेणात्वे अत्वोकर्तव्ये
लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यै
वेतिप्रतिपदं यः समासो विहितस्तस्य ग्रह
णं लक्षणोक्तस्याय इहापि तर्हि न प्राप्नो
ति महान्बाहुरस्य महाबाहोरिति एषवच
नात्वेयासौ प्रत्याद्रमात्कृतो बहुव्रीहिः तस्मि
सिध्यति यस्मात् योषाबहुव्रीहिरिति
सिद्धिरनेकमन्यपदार्थ इत्यनेन प्रतिपा
दं कविमर्वति तस्मिन्प्रधानतोवायते
हतिः अथवा गौणमात्वयोर्मुख्येसंप्रत्ययः
तद्यथा गौरनुबन्ध्यो अजोग्नीषोमीय इति नवा
हीकोनवध्यते कथं तर्हि वाहीके वृद्धावे
तेभवतः गौस्तिष्ठति गामानयेति अर्था

श्री
महाभा
३१३

अथ पुनरेवं भवति यद्विशेषणाश्रये शब्दमा
नेनर्भवति शाहाश्रये च शब्दमाने महदादेशो
सकरविशिष्टेपसंख्यानं पुंवद्वचने च ना
नाधिकरणार्थं महदादेशे प्रासकरविशि
ष्टेपसंख्यानं कर्तव्यं पुंवद्भावस्तुनाधि
करणार्थो दृष्टः महतः पार्श्वः महापा
र्श्वः महतः करः महाकरः महतो वि
शिष्टः महाविशिष्टः अष्टनः कपाले हवि
षि अष्टनः कपाले हविष्युपसंख्यानं क
र्तव्यं अष्टाकपालं निर्वपेत् हविषीति किम
र्थं अष्टकपालं ब्राह्मणस्य गवियुक्ते गवि
चयुक्त उपसंख्यानं कर्तव्यं अष्टागवेन शाक
टेन युक्त इति किमर्थं अष्टगवं ब्राह्मणस्य
अष्टनः संख्यायां प्राक्शतादिति वक्त
व्यं इह माभूत् द्विशतं अष्टशतं द्विसह
स्रं अष्टसहस्रं विभाषाचत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वे
षां ग्रहणं किमर्थं चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषां
विभाषा यथा स्यात् अष्टनः त्रेस्तु नैतद
स्तिप्रयोजनं प्रकृतं द्व्यष्टनोर्ग्रहणमनुवर्ति
ष्यते यदि तदनुवर्तते त्रेस्त्रयं द्व्यष्टनोस्तु ति
द्व्यष्टनोरपि त्रयसादेशः प्राप्नोति नैषदोषः
संडकमनयोरधिकारः तद्यथा संडका उत्
त्वेन त्वन्यार्के नितं द्वयोरधिकारः अथ
वा पृथग्योगः करिष्यते द्व्यष्टनः संख्याया

मवहुव्रीहयणीनोमीमवर्यं ततः विभाषाव
नारिंशान्त्रभूता विति नैवैकयोगेनुहन्निर्भ
वति ग्रथवाऽभयं निहंनं नदेपह्निष्ठाम
हे ह्रस्वमाह्ले यदणाग्रहणामिदं प्रत्य
यग्रहणं तत्र प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितः
तदादेर्ग्रहणं भवतीति यदनेन प्रामोतिय
णग्रहणं लोवग्रहणात यदणग्रहणे नूप
ग्रहणे लोवग्रहणात यदणग्रहणे नूपग्र
हणे दृष्टव्य ऊतः लोवग्रहणात यदयं लोव
ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः नयदणा
तेभवतीति अपरआहाल्पमिदं ज्ञाप्यतेम
वैवैवा चोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे नूपग्र
हणाइष्टव्य ऊतः लोवग्रहणादेव किं प्रयो
जनं ऊमारीगौरितरा वादिष्ठनयाह्रस्वाभ
वति इतिह्रस्वत्वं प्रसज्येतः यद्यपितावदेत
ज्ज्ञाप्यते विभ्यतव्ययस्योति वियोवानं तस्मा
नव्ययस्य ह्रस्वत्वं प्राप्नोति विभ्यनेतरः ह्रस्व
भावीनास्तीति ह्रस्वादिदंतरपदे भविष्यति
नतवायमस्ति तनं यतिग्रामपिशापांठ
वयानं पकादेशकृतेनास्ति व्यवधानम् प
कादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्था
निवभावात व्यवधानमेव प्रथवापतदेवा
ज्ञापयत्याचार्यः नाविभ्यतेनरस्य भवती
तिथदयमनव्ययस्येति प्रतिषेधं शास्ति न
हि विभ्यतेमनरमव्ययमस्ति ॥ ॥

पादस्यपदाज्याति पदादेशेन्तोदात्तनिपा
तनम् पदादेशोन्तोदात्तनिपातनं कर्त
व्यम् किं प्रयोजनम् पदोपहतार्थम् पा
देनोपहतं पदोपहतम् उपदेशिवद्वच
नं च स्वरसिद्ध्यर्थं उपदेशिवद्भावश्च वक्त
व्यः किं प्रयोजनम् स्वरसिद्ध्यर्थम् उप
देशावस्थायामन्तोदात्तनिपातने कृते
समासस्वरेण बाधनं यथा स्यात पदातिः
पदातिः नैतत्स्वरेणास्यर्थः पद्यत्यतदर्थे
पद्भाव इके चरतावुपसंख्यानम् पद्भावे
इके चरतावुपसंख्यानं कर्तव्यम् पादेन
चरति पदिकः वा घोषमिश्रशब्देषु निष्के
चोपसंख्यानम् निष्के चोपसंख्यानं कर्त
व्यम् पन्निष्केण पादनिष्केण उदकस्यो
दः संज्ञायाम् संज्ञायामुत्तरपदस्य च सं
ज्ञायामुत्तरपदस्य चेति वक्तव्यं यहापि यथा
स्यात लोहितोदम् नीलोदम् क्षीरोद इति
एकहलादौ एकहलादाविति किमर्थम्
उदकस्थानम् उद्यमानेप्यस्मिन्वचने आ
पि प्राप्नोति एतदेव एकहलादि किं कारणम्
एकैकवर्णवर्तित्वाद्वाचः उच्चरितप्रध्वंसि
त्वाच्च वर्णानाम् एकैकवर्णवर्तिनी वाक्

नद्योपुगायट्स्त्रायते नयथ्यागौरिसुके
यावदृकारे वा स्यात् तत्ते न तावन्नोकारे न
विसर्जनीये यावद्विसर्जनीये न तावत् णा
कारे यावदोकारेन तावन्न णकारेन विस
र्जनीये उच्चरितप्रध्वंसिनाश्च वर्णानाम् उ
च्चरितो वर्णः प्रध्वस्तः इति अथापरः प्रयु
ज्यते न वर्णो वर्णस्य सहायः एवं तर्हि एक
हलाद्यो विवक्ष्यन्ते सर्वत्रैक हल्लादिः त
त्र एकवर्णानि विज्ञास्यते च सदापोय एक ह
ल्लादिरिति कस्य सहायः एकहल्लादिः य
त्रैकं हलमुच्चार्य उच्चार्यते इको ह्रस्वो ङ
को ह्रस्वत्वमवरपदमात्रे इकः ह्रस्वत्वमवरे
पदमात्रे वक्तव्यम् इहापि यथा स्यात् अ
लाबुकर्कन्धु दृन्भुफलमिति किं पुनः का
रणं न सिध्यति सर्वो हि लोकविज्ञानम्
लोकविज्ञानाद्धि यदेव सर्वोन्यपदं तस्मिन्
वे परस्य ह्रस्वत्वं स्यात् अथवा एवं तर्हि वि
ग्रहः करिष्यते अलाह्वश्च कर्कन्ध्वश्च अला
बुकर्कन्ध्वौ अलाबुकर्कन्ध्वौ च दृन्भूश्च अलाबु
कर्कन्धुदृन्भ्वः अलाबुकर्कन्धुदृन्भूनां फलं
अलाबुकर्कन्धुदृन्भुफलमिति यद्येवं द्वे
धाः पूर्वनिपातः प्राप्नोति राजदन्तादिषु

श्री
महा
भा·
३८५

पाठः करिष्यते अथवा एवं विग्रहः करिष्यते
द्वेधाः फले दृन्भ्वः फलं कर्कन्धुदृन्भुफलं दृक
र्कन्धुदृन्भुफलं अलाह्वश्च कर्कन्धुदृन्भुफलं चेअ
लाबुकर्कन्धुफलमेवमपि फलेन कृतोऽभि
संबन्धो भवति प्रत्येकं हि फलशब्दः परिसमा
प्यते इयङुवङ्व्यपप्रतिषेधः इयङुवङ्भा
विनामव्ययानां च प्रतिषेधो वक्तव्यः श्रीकुले
भ्रुकुले श्रीभूतं हेषकुलं कुशीभूतं हेषकुलं
अभ्रुकुंसादीनामिति वक्तव्यं भ्रुकुंसः भ्रुकुंसः
भ्रुकुटिः भ्रुकुटिः अपर आह अकारो भ्रुकुंसा
दीनामिति वक्तव्य भ्रकुंसः भ्रकुटिः पत्रपति
तम् किमर्थम् भकारस्यान्त्यस्यमितिः ए
नोऽभ्यासाम् एनोः अभ्यासानामुपसंख्यानं कर्त
व्यम् एनेभ्यालोकस्य स्त्रोऽउपसंख्यानं कर्त
व्यम् लोकंपृणस्य मध्यन्दिनः इत्येनभ्यासस्य इ
त्येनभ्याशस्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् अनभ्या
शमित्यः भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे उपसंख्यानं कर्तव्यम्
भ्राष्ट्रमिन्धः अग्निमिन्धः गिलेगिलस्य गिले
अगिलस्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् तिमिगिलः
अगिलस्येति किमर्थम् गिलगिलः गिलगि
ले च गिलगिले चेति वक्तव्यम् तिमिंगिलगि
लः उष्णभद्रयोः करणे उपसंख्यानं कर्तव्यम्
उष्णंकरणम् भद्रंकरणम् सूतोग्रराजभोज
कुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रड्वा सूताउग्रराजभोज
कुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रड्वा भवतीति वक्त

यम् सूतपुत्री सूतदुहिता उग्रपुत्री उ
ग्रदुहिता राज्ञ राज्ञपुत्री राज्ञदुहिता
भोज्ञ भोज्ञपुत्री भोज्ञदुहिता कुल कुल
पुत्री कुलदुहिता मेरु मेरुपुत्री मेरुदु
हिता रात्रेः कृतिविभाषा किमियंप्राप्ते
विभाषाहोस्विदप्राप्ते कथंचप्राप्ते क
थंवाप्राप्ते यदिक्तिन्यनुवर्तते ततो नित्यं
प्राप्ते अथनानुवर्तते ततोऽप्राप्ते रात्रेः अ
प्राप्ते विभाषा प्राप्ते नित्यो विधि रात्र्यटः रा
त्रिमटः प्राप्ते नित्यो विधिः रात्रिंमन्यः न
लोपो नञः किमर्थं नञः सानुबन्धक
स्य ग्रहणं क्रियते न नस्येत्येवोच्यते नस्य
लोपे उच्यमाने वनपुत्रः इत्यत्रापि प्रसज्ये
त नैष दोषः अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्ये
वमस्य न भविष्यति एवमपि प्रष्णुः पुत्रः
विष्णुपुत्रः अत्र प्राप्नोति नैष दोषः अनन्तु
बन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येत्येवमेतस्य न
भविष्यति एवमपि सामनपुत्रः वामनपु
त्रः अत्र प्राप्नोति, तस्मात्सानुबन्धकस्य ग्रहणं
कर्तव्यम् नञो नलोपोऽवक्षेपे तिङि उपस
ङ्ख्यानम् नञो नलोपोऽवक्षेपे तिङि उपसंख्या
नं कर्तव्यम् अपचसि वै त्वं जाल्म अकारो

श्री
महा
भा
३१९

एकतद्धिते च एकतद्धिते किमस्योदाहरणम् ए
कत्वम् एकतेति नैतदस्ति प्रयोजनम् पुंव
द्भावेनाप्येतत्सिद्धम् कथं तसिलादिष्वाकृत्व
सुचः इति इदं तर्हि प्रयोजनम् एकस्या आग
तमेकरूप्यमेकमयम् इदं वाप्युदाहरणं एक
ता ननु चोक्तम् पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धमिति
सत्यमुक्तमेतत् तत्तु लोपं गणवचनस्येति अ
न्यो पदे किमुदाहरणम् एकशाटीनैतदस्ति पुं
वद्भावेनाप्येतत्सिद्धम् कथं पुंवद्भावः समाना
धिकरणलक्षणः पुंवद्भावः इह तर्हि एकस्याः
क्षीरमेकक्षीरम् इदं वाप्युदाहरणमेकशाटी न
नु चोक्तं पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धम् इति न सिध्यति
नकोपधाया इति प्रतिषेधः प्राप्नोति नैषोऽस्ति
प्रतिषेधः उक्तमेतन्नकोपधप्रतिषेधे तद्धितवु
ग्रहणमिति ङित्सु नच्यपस्य ङितिह्रस्वाप्रसि
द्धिरनजन्तत्वात् ङितिह्रस्वस्याप्रसिद्धिः कालि
मन्या हरिणिमन्या किं कारणमनजन्तत्वात्
मुमिकृते नजन्तत्वाद्ध्रस्वत्वं न प्राप्नोति सिद्धं तु
ह्रस्वान्तस्य मुमवचनात् सिद्धमेतत् कथं ह्रस्वा
न्तस्य मुमवचनात् ह्रस्वान्तस्य मुम् भवतीति वक्ष्य
यम् सन्नियोगाद्वा अथवा सन्नियोगः करिष्य
ते कप्रत्ययनमोऽथाते सन्नियोगेनामचकारः

कर्तव्यो मा भूत् किं प्रश्नान्यामोतिह्रस्वत्वं सिद्ध
ति सूत्रोत्तरं हि भिद्यते प्रयान्यासमेवास्तु ननु
चोक्तं स्त्रियामिति ह्रस्वाम सिद्धिरनन्तत्वादिति परि
हृतमेतत् सिद्धं तु ह्रस्वान्तस्य मुम्वचनादिति
उत्तरं हि सग्रहणेन कर्तव्यं प्रकृतमनुवर्त
ते कः प्रकृतम् इको ह्रस्वो ङ्यो गालवस्येति तद्वै
प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः स्त्रियाः
इयामस्त्रीः ह्रस्वः इति प्रथमायाः षष्ठी प्रक
ल्पयिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति अथ
वा स्त्रियामिति ह्रस्वो भवतीत्युच्यते स्त्रियमन्तराद्ह्र
स्वभावो नास्तीति कृत्वा भवत्पूर्वावगाति विज्ञास्य
ते यद्यन्तो पङ्क्तदेवमिति अथवा कार्यकालं स
ज्ञापरिभाषं यत्र द्रष्टव्यम् स्त्रियामिति ह्रस्वो भवतीत
उपस्थितमिदं भवति अचश्च इति तत्र वचनाद् अन्त्य
न्यस्यापि भविष्यति इहापि तर्हि वचनाद् विस्य
ति वा स्वस्य इति नैतदस्ति अन्तरेण निर्वर्तते एव
मपि तर्हि मनः अतत्रमाप्नोति नैष दोषः आपू
र्वग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते क्व प्रकृतं तस्या पोः सं
हितासूत्रसो वेदूर्लमिति एवमपि कीलालपम्
नः शुभंयन्त्यः अत्र न प्राप्नोति तस्मात् दीर्घा
देव परिहारो इदं तत्राचोप्रत्ययवस्य अमः प्र
त्ययवदन्तदेशात्पूर्वसवर्णाप्रसिद्धिः प्रथमा

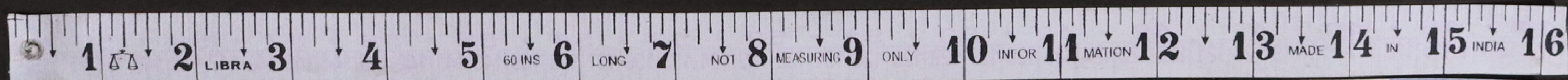
श्री
महा
भा.
३१७

त्वात् अमः प्रत्ययवदन्तदेशात्पूर्वसव
र्णयोरप्रसिद्धिः किं कारणम् अप्रथमात्वा
त् प्रथमयोरित्युच्यते न चात्र प्रथमां पश्या
मः किं च भोः आत्वं प्रथमयोरित्युच्यते न स
ष्टं प्रथमयोरित्युच्यते प्रथमयोरिति विज्ञायते
कथं अप्रथमयोरित्युच्यते एवं विज्ञास्यामः
प्रासहचरितेऽप्रथमाः कथं प्रासहचरिता
माः प्रथमैव नन्वेवं प्रत्ययवदन्तदेशाद्
विष्यति न सिध्यति किं कारणम् सामान्याति
देशो हि विशेषानतिदेशः सामान्ये ह्यतिदि
श्यते एवं सिद्धापि सामान्यं प्रत्ययकार्यं तद
तिदिश्यते यद्विशिष्टं द्वितीयैकवचने भवति
प्रथमयोरिति न तदतिदिश्यते सिद्धं तु द्विती
यैकवचनवद्वचनात् सिद्धमेतत् कथं द्विती
यैकवचनवद्वचनात् द्वितीयैकवचनवद्भव
तीति वक्तव्यम् एकशेषनिर्देशाद्वा अथवै
कशेषनिर्देशोऽयम् अम्पा अम्पा एकाच अ
भवति अम्प्रत्ययवच्चास्मिन्कार्यं भवति अथे
ह कथं भवितव्यं श्रियं मन्ये ब्राह्मणकुले
श्रियं मन्ये ब्राह्मणकुले आहो स्विच्छ्रिम्मन्यमिति
भवितव्यम् समासे लिंपं सकारादिति लकारान्त
भवति नामामेलनायमारभ्यते यथैवमपो

धातुप्रातिपदिकयोरित्येतं धार्यते एवं स्वमो
र्नपुंसकादित्येतमपि लुकं बाध्यते न बाध्यते
किं कारणं येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति न वा
प्राप्ते धातुप्रातिपदकयोरित्येतस्मिन्नेतदारभ्य
ते स्वमोर्नपुंसकादित्येतस्मिन्न पुनः प्राप्ते चा
प्राप्ते च अथवा मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाध
न्ते इत्येवमयमनाबाधमानः सुपो धातुप्रातिपदि
कयोरित्येतं बाधते स्वमोर्नपुंसकादित्येतन्नबा
धते एवं तर्हि सिद्धे बहिरंगमन्तरंगे इत्यसिद्ध
त्वाद्बहिरंगलक्षणस्यामोऽन्तरंगलक्षणो लुग्भ
विष्यति नैषा परिभाषा बहिरंगपदाधिकारे श
क्या विज्ञातुं इह हि दोषः स्यात् द्विषन्तपः परं
न्तप इति तस्मात्सिद्धमन्त्यमित्येवावगन्तव्यम
कारे अम्लस्यापादस्य कार उपसंख्यानम् अ
म्लस्यापादस्यकारउपसंख्यानं कर्तव्यम् अ
म्लंकारः सप्तंकारः अपादंकारः भक्तस्यछन्द
सि भक्तस्यछन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् नेष्यत
भक्तंकारस्य छन्दसीति पठितेऽतालम् तस्मानु
हचि किमर्थं तस्मादित्युच्यते ननु दीर्घो वो
च्यते न इच्छित्रमयाम्यमानेन तत्रावनन्दप्रस
ज्येत एवं तर्हि सर्वोतः करिष्यते तत्र यमन्यर्थः
नदीसस्रावनं त्यायेरिति तदीयगृहणान्नकर्तव्यं

श्री
महा
भा
३८

भवति अथ हि तदोनिर्देशापनत्र्योऽज्ञनम् इ
ह माभूत् अनेषः करोतीति यावता पूर्वान्तेऽप्ये
षो भवति नैवं शक्यं इह हि अन्नुषण इति नलो
पः प्रातिपदकान्तस्येति नलोपः प्रसज्येत न
रवचनान्न भविष्यति न मृदन्त हि प्राप्नोति तस्मा
त्पयादिः कर्तव्यः पयादो वक्ष्यमाणे तस्मादि
ति वक्तव्यम् एकादिश्चकल्प किमर्थमाद्गुणकउ
च्यते न अदुगोवोच्यतकाद्रूपसिद्धिः एकान्नविं
शतिसवर्णदीर्घत्वेन सिद्धं न सिध्यति अतोगु
णे पररूपं प्राप्नोति एवं तर्हि आद्गुकरिष्यते
आद्गुणश्चाशक्यः कर्तुम आचुनासिकं हिन
स्यात् यदि तत्र यीन्नासिकेन्नासिकावति
पदांतरित्येवमत किं पुनः कारणम् पदान्तादि
त्येवं तर्हि माभूत अभ्रः अभाति सन्नाति एवं
तर्हि अन्नद्रकारिष्यते अन्नद्रचाशक्यः कर्तुम
विभाषा आन्नासिकं तन्नेदमेव रूपं स्यात् ए
कान्नविंशतिरिति इष्टं न स्यात् एकाद्विंशति
रिति अस्तु तर्हि अद्गुणे च नन्वेवं कृतेऽप्यतो गुणे इति
पररूपत्वं प्राप्नोतीति नैष दोषः अकारोच्चार
णसामर्थ्यान्न भविष्यति यदि तर्हि प्राग्भवविधि
ह्यास्यारण सामर्थ्यो उा धनेसवर्णदीर्घत्वमपिन
हि न प्राप्नोति यविधिंप्रत्नुपदेशोऽनर्थकः स

विधिर्वाध्यते यस्मात्तु विधेर्निमित्तमेव नासौ
वाध्यते परत्वं च प्रत्ययकारोच्चारणमनर्थकं
सवर्णदीर्घत्वस्य पुनर्निमित्तमेव सहस्य सः
संज्ञायां सहस्य सलोपवचनम् सहस्य सलो
पो वक्तव्यः सादेशे हि स्वरे दोषः सादेशे हि
सति स्वरे दोषो भवति आन्तर्यतः उदात्तानुदा
त्तयोः स्थाने स्वरित आदेशः प्रसज्येत सपुत्रः
सभार्यः सत्त हि लोपो वक्तव्यो न वक्तव्यः आ
द्युदात्तनिपातनं करिष्यते स निपातनस्वरः
प्रकृतिस्वरस्य वाधको भविष्यति एवमपि
उपदेशिवद्भावो वक्तव्यः यथैव निपातन
स्वरः प्रकृतिस्वरं वाधते एवं समासस्वरमपि
वाधेत सहस्य स पश्चुचेथमिति ग्रंथाधिके च
व ग्रंथान्ते वचनानर्थक्यम् अव्ययीभावेन कृत
त्वात् ग्रंथान्ते वचनमनर्थकं किं कारणम् अ
व्ययीभावेन कृतत्वात् अव्ययीभावे वा काल
इत्येव सिद्धम् यत्र हि कालोत्तरपदो ग्रंथग्रा
हः तदर्थमिदं वक्तव्यम् सकाष्ठं ज्योतिष
मधीते सकलम् समुहूर्तम् वोपसर्जनस्य
उपसर्जनस्य वा वचने सर्वप्रसंगो विशेषात्
सर्वस्योपसर्जनस्य सादेशः प्राप्नोति अस्या
पि प्राप्नोति सहयुध्वा सहकृत्वा किं कारणम्

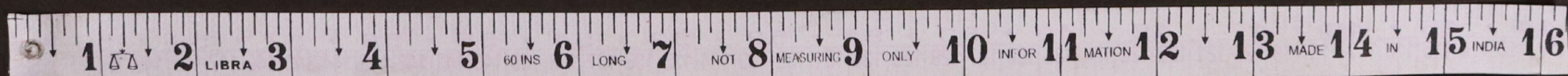
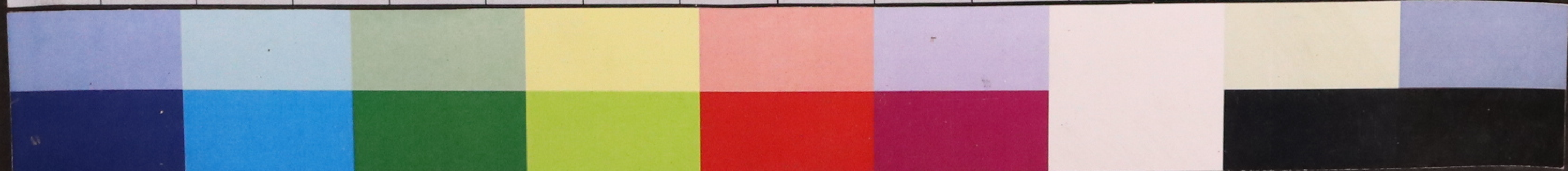
विशेषात् न हि कश्चिद्विशेष उपादीयते ए
वं जातीयकस्य सहशब्दस्योपसर्जनस्य सा
देशो भवतीति अनुपादीयमाने विशेषे
सर्वप्रसंगः सिद्धं तु बहुव्रीहिनिर्देशात्
सिद्धमेतत् कथम् बहुव्रीहिनिर्देशात् बहु
व्रीहिनिर्देशः कर्तव्यः एवमपि सहयुड
प्रियः सहकृत्वप्रियः अत्र प्राप्नोति बहु
व्रीहौ यदुपसर्जनमित्येवं तर्हि तस्येव बव्री
हेश्च यदुपसर्जनम् बहुव्रीहिं प्रति च य
दुपसर्जनं सत्तर्हि बहुव्रीहिनिर्देशः कर्त
व्यो न कर्तव्यः इह कश्चित्प्रधानानामेव स
मासः कश्चिदुपसर्जनानामेव समासः क
श्चित्प्रधानोपसर्जनानां समासः तद्य उप
सर्जनानामेव समासः तत उपसर्जनमिदं
ग्रहणं प्रकृत्याशिष्यगवादिषु प्रकृत्याशि
ष्यगवादिष्विति वक्तव्यम् इह मा भूत्
स्वस्ति भवते सगवे सवत्साय सहहलायेति च
णो ब्रह्मचारिणि अत्र किं निपात्यते ब्रह्म
ण्युपपदे समानपूर्वव्रते कर्मणि चरेर्णिनिर्व्रतलो
पश्च ब्रह्मण्युपपदे समानपूर्वव्रते कर्मणि
चरेः णिनिर्व्रतलोपश्च निपात्यते
समाने ब्रह्मणि व्रतचारी सब्रह्मचारी इह

श्री
महा
भा
३१९

पानुवनस्य द्रदृष्पावनस्य इस्त्वउपसंख्यानं
कर्तव्यम् सहस्तः प्रतिसहस्तासः समः
समिः नहिवृतिः वृषिव्यधिरुचिसहि
तनिषु क्वै किमर्थमवतिनह्यादिषु क्विन
ग्रहणं क्रियते इहमाभूत समग्वने उपन
हनक्षितिनेनदस्तिप्रयोजनम् उत्तरपद
इतिवर्ततेनचान्तरेण क्विपम् अंचति न
ह्यादयउत्तरपदानि भवंतिनचान्तरेण क्विब्
ग्रहणं क्विं वर्तेषवभविष्यति तदादिवि
धिनाप्राप्नोति अत उत्तरपदेति अंचति नह्या
दिषु क्विप्ग्रहणानर्थकं यस्मिन विधिस्तदा
दावल्ग्रहणात् अंचतिनह्यादिषु क्विप्ग्र
हणमनर्थकम् किं कारणम् यस्मिन विधि
स्तदादावल्ग्रहणे इति एतद्भवति नवेरम
ल्ग्रहणं एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तद्भवति नह्या
दिषु क्विप् ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्या
चार्यः इतः अन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधि
र्भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् अ
तः कृकमिकंसकुंभपात्रकुशाकर्णीष्वनव्य
यस्येत्यत्र अयस्कान् अयस्कारइत्यपि सिद्धं भ
वति विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यंचतावप्रत्यये सह
सममधिः यदि समर्थयोरन्तोदात्तवचनं कृत्स्वरनि

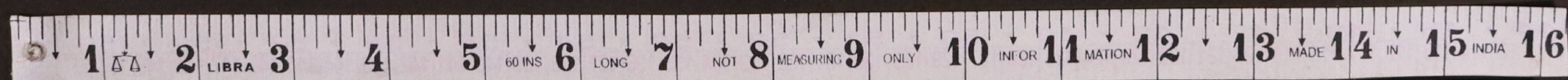
श्री
महा
भा
३२०

कृत्स्वरार्थम् यदि समर्थयोरन्तोदात्तत्वं वक्तव्यम्
प्रयोजनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम् कृत्स्वरो माभू
दिति विष्वग्रुद्र विष्वद्र्यङ् विष्वद्र्यञ्चौ विष्वद्र्यञ्चः स
ध्र्यङ् सध्र्यञ्चौ सध्र्यञ्चः तत्र केचिदस्त्रियाम् प्र
तिषेधः तत्र केचिदीमस्त्रियां प्रतिषेधो वक्त
व्यः विष्वाचीपदिकेचिदस्त्रियाम् प्रतिषेध उ
च्यते कथं साकद्रीचीपर्वं तर्हि केचिदस्त्रिया
मिति वक्तव्यम् उक्तरूपसमासपूरत
समापईसप्रतिषेधः समापईसस्य प्रतिषे
धो वक्तव्यः समापं नाम देवयजनम् अप
म्पाईसमनवर्णादिति वक्तव्यम् समीपं अ
न्तीपं इहमाभूत प्रापं परापं उदन्वोदेशो
दीर्घाघ्राणां किमर्थम् न उदन्नोदेशोपदेवो
च्चेनकाउपसिद्धिः अरूपः सर्वत्रदीर्घत्वेन सि
द्धेन सिध्यति अवग्रहे दोषः स्यात् अवग्रह
नतीपास्यमान्यस्य स्यात् अवस्यात्तीपस्येत्
च्यते तत्तेदेन सिध्यति अन्यत्स्येदम् अन्यदीयं
अन्यस्य कारकः अन्यत्कारक इति एवं तर्हि
विशेषणमन्यस्य रकत्कार्यो वितुत्कारान्
तो वक्ष्यामि आशीराशास्थास्थितोत्सुकोति
रागेषु षष्ठ्यात् नीयमस्येति कोरुत्तरस्य
षेविकत्रावेशात्रुपसश्यानसकत्रावेज्ञात

पसंख्यानकर्त्तव्यम् कत्वयः किमिदंकत्व
यइति कुत्सिताः त्रयः कत्रयः केवात्रयो
इति पृषोदरादीनीत्युच्यते कानिपृषोदरा
दीनिपृषोदरप्रकाराणिकानिपुनः पृषोद
रप्रकाराणियेषुलोपागमवर्णविकाराः श्रू
यंतेनोच्यंतेयथोपदिष्टमिति किमिदंप्रकारवचने
याल् अथ किमिदमुपदिष्टानीति उच्चारि
तानिकुतएतत् दिशिरुच्चारणक्रियः उच्चा
र्यहिवर्णानाहउपदिष्टाइमेवर्णाइति कैरु
पदिष्टानिशिष्टैः केपुनः शिष्टाः वैयाकरणाः
कुतएतत् शास्त्रपूर्विकाहिशिष्टिः वैयाक
रणाश्चशास्त्रज्ञाः यदितर्हिशास्त्रपूर्विकाशि
ष्टिः शिष्टिपूर्वकंचशास्त्रम् तदेतदितरेतराश्र
यंभवति इतरेतराश्रयाणिचनप्रकल्पंते ए
वंतर्हिनिवासतश्चाचारतश्च सचाचारः
आर्यावर्तएव कः पुनरार्यावर्तः प्रागादर्शा
त् प्रत्यक्कालकवनात् दक्षिणेनहिमवंत
मुत्तरेणपारियात्रम् एतस्मिन्नार्यावर्तेनिवा
सेयेब्राह्मणाः कुंभीधान्याः अलोलुपाः अ
गृह्यमाणकारणाः किंचिदंतरेणकस्याश्चि
द्विद्यायाःपारंगताः तत्रभवंतः शिष्टाः यदित
र्हिशिष्टाः शब्देषुप्रमाणम् किमष्टाध्याय्या

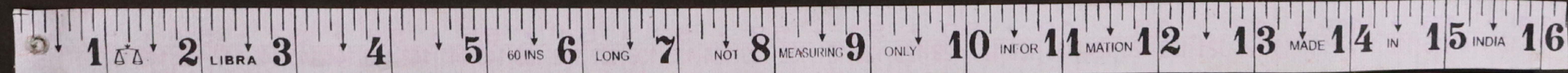
क्रियते शिष्टपरिज्ञानार्थाष्टाध्यायी कथंपु
नरष्टाध्याय्याशिष्टाः शक्याविज्ञातुम् अष्टा
ध्यायीम् अधीयानः अन्यंपश्यत्यनधीयानं
येत्रविहिताः शब्दास्तान्प्रयुंजानंसपश्य
ति नूनमस्यदैवानुग्रहः स्वभावोवायोयंन
चाष्टाध्यायीमधीते येचात्रविहिताः शब्दा
स्तांश्चप्रयुंक्तेअयंनूनमन्यानपिजानाति ए
वमेषाशिष्टपरिज्ञानार्थाष्टाध्यायी दिक्शब्दे
भ्यस्तीरस्यताराभावोवा दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य
ताराभावोवावक्तव्यः दक्षिणतीरम् दक्षिण
तारम् उत्तरतीरम् उत्तरतारम् वाचोवादेदन्त
त्वंवलभावश्चोत्तरपदस्येञि वाचोवादेदन्तत्वं
वक्तव्यम् वलभावश्चोत्तरपदस्येञिवक्त
व्यः वाग्वादस्यापत्यंवाड्वलिः षषउत्वंदतृद
शसूत्तरपदादेःष्टुत्वंचदतृदशसुषषउत्वंवक्तव्यं
उत्तरपदादेश्चष्टुत्वंवक्तव्यम् षोडन् षोडश
धासुवा धासुवाषषउत्वंवक्तव्यं उत्तरपदादे
श्चष्टुत्वंवक्तव्यम् षोढाकुरुषड्ढाकुरुअथ
किमर्थंबहुवचनेननिर्देशः क्रियतेनपृष
दोदरमेवोच्यते नानाधिकरणवाचीयोधाश
ब्दस्तस्यग्रहणंयथाविज्ञायेत इहमाभूत ष
ड्धात्रीतिषड्धा पृषोदरादीनांपादसमाप्तः ॐ

तेवक्तव्यम् उत्तरपदादेशइत्येवंवक्तव्यं हूत
शः हूणाणाः हूळुभः हूळुन् सर्वोपदादेशोत्रक
टस्थानम् सर्वोपदहतोछन्दसिउत्वंवक्तव्यम्
रहितं ज्ञायेसर्वोपदहावेति पीवोपवसनादी
छन्दसिलोपः पीवोपवसनादीनांछन्दसि
लोपोवक्तव्यः पीवोपवसनानाम् पयोपव
सनानां स्निग्धेटमिनिविकल्पितम् ढलोपेप
वेग्रहणंकिमर्थम् ततस्मिन् अथावर्णग्रह
णंकिमर्थम् इहमाभूत् उढः उढवानिति
नैतदस्तिप्रयोजनम् भवत्येवात्रोत्वम् अव
र्णंकस्मान्नभवति पूर्वत्वमसभविष्यति इदमि
हसंप्रधार्यम् आत्वंक्रियताम् पूर्वत्वमिति कि
मत्रकर्तव्यम् परत्वादात्वम् अन्तरंगं पूर्वत्वं
पूर्वत्वहीदमिदमिहसंप्रधार्यम् आत्वंक्रियतां
संप्रसारणमितिकिमत्रप्रतिपत्तव्यम् परत्वा
दात्वंनित्यंसंप्रसारणम् कृतेसंप्रसारणेप्रा
प्नोत्यकृतेपि आत्वमपिनित्यंकथंकृतेपि संप्र
सारणेप्राप्नोत्यकृतेपि अनित्यमात्वम् नहि
कृतेसंप्रसारणेप्राप्नोति किंकारणमन्तरंग
पूर्वत्वंपरस्यलक्षणान्तरेणनिमित्तंविहन्यते
नतदनित्यंनचसंप्रसारमेवात्वस्यनिमित्तंवि
हन्ति अवयवलक्षणान्तरंपूर्वत्वंप्रतीत्याभय

श्री
महा
भा।
३२२

रनित्यः परत्वादात्वम् आत्वेकृतेसंप्रसारणे
कृतेसंप्रसारणपूर्वत्वेतत्कार्यंकृतत्वात्पुन
रात्वंनभविष्यति इकोवहेपीलोः अपील्वा
दीनामितिवक्तव्यम् इहमाभूत् दधिवहम्
दारुवहम् उपसर्गस्यघञ्यमनुष्येबहुलम्
अमनुष्यादिष्वितिवक्तव्यम् इहमाभूत् प्रसे
वः प्रसारः प्रहारः सादकारयोः कृत्रिमे सा
दकारयोः कृत्रिमइति वक्तव्यम् इहैवयथा
स्यात् पयोस्यप्रासादः पयोस्यप्राकारः कृ
त्रिमइतिकिमर्थम् पयोस्यप्रकारः पयोस्य
प्रसादइति प्रतिवेशादीनांविभाषा प्रतिवे
शादीनांविभाषादीर्घत्वंवक्तव्यम् प्रतिवेशः
प्रतिकारः प्रतीकारः दस्ति कथमिदंविज्ञा
यते दाइत्येतस्मिंस्तकारादाविति आहोस्वित्त
कारान्तेइति किंचातः यदिविज्ञायते तकारा
दाविति नीत्ता वीत्ता अत्रैवनप्राप्नोति अथवि
ज्ञायते तकारान्तइति सदत्तंप्रतिदत्तम् अ
त्रापिप्राप्नोति यथेच्छसि तथास्तु तावत्तकारा
दावितिकथंवीत्ता चर्त्वेकृतेभविष्यति असिद्धं
चर्त्वंतस्यासिद्धत्वान्नप्राप्नोति आश्रयात्सिद्धत्वं
भविष्यति अथवापुनरस्तुतकारान्तइतिक
थंसदत्तंप्रतिदत्तंनैतत्तकारान्तंकिंतर्हि घका

णतमेतत् चौ इहान्यत्राचार्याः चौप्रत्यंगा
स्यप्रतिषेधमाहुः तदिहापि साध्यम् नैष
दोषः एतदेव ज्ञापयत्याचार्यः न चौप्रत्यंग
भवतीति यदयं चौ दीर्घत्वं शास्ति संप्रसारण
स्य इको ह्रस्वात्संप्रसारणदीर्घत्वं विप्रतिषेधे
न इको ह्रस्वात्संप्रसारणदीर्घत्वं भवति विप्र
तिषेधेन इको ह्रस्वस्यावकाशः ग्रामणिकु
लं सेनानिकुलम् संप्रसारणदीर्घत्वस्यावका
शः विभाषा ह्रस्वत्वमवकाशः ह्रस्वप्रसंग उ
भयं प्राप्नोति कारीषगन्धीपुत्रः कौमुदगन्धी
पुत्रः संप्रसारणदीर्घत्वं भवति विप्रतिषेधेन अ
थेदानीं दीर्घत्वे कृते पुनः प्रसंगाद्ध्रस्वत्वं कस्मा
न्न भवति सकृद्गतौ विप्रतिषेधेन यद्बाधितं
तद्बाधितमेवेति इति श्रीमद्भगवत्पतंजलि
मुनिविरचितव्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्या
यस्य तृतीयपादे तृतीयमाह्निकं पादश्च तृती
यः समाप्तः तिनिर्दिष्ट एवं स्यति एवं स्याव भ
विष्यति न सिध्यति न हि हल्लोपेनानन्तर्यम
स्ति इह च कस्मान्न भवति कारणीयम् हारणी
यं नैष दोषः नैवं विज्ञायते ङ्योर्लोपः ङलोप
इति कथं तर्हि ङ्योर्लोपः अस्मिन्सोऽङलोप इति
वर्णेनैतेनानन्तर्यं मात्रकार्यं यस्मात् ३८

श्री
महा
भा
३२२

वोल्लामतं ऽदत्वोऽस्य नदत्वोऽतिपवमा
पिनाथ्यं वर्णग्रहणेन चैष्यति वक्तव्यम्
यथा असमवाविनि सवर्णग्रहणात् या
कर्म्यापि भविष्यति न सिध्यति नादपि
परत्वपर इति तत्कालग्रहणात् भिन्न
कालस्य दीर्घस्य ग्रहणं नास्ति अंगस्य
याकृतो पसंज्ञादिकारः आसप्तमपरिस
माप्तेरंगाधिकार इत्याह यदि तर्ह्यासप्तम
परिसमाप्तेरंगाधिकारः गुणो यङ्लुकोरि
ति यङ्लुकोर्ग्रहणं कर्तव्यम् अंगाभ्यास
विकारेभ्यः पुनरंगाधिकारे सत्यप्रत्ययल
क्षणेन सिद्धम् अस्तु तर्हि अंगाभ्यासविका
रेभ्योंऽगाधिकारः अभ्रुः ववश्च ववश्चतुः
ववश्चुरिति वकारस्य संप्रसारणं प्राप्नोति
आसप्तमपरिसमाप्तः पुनरंगाधिकारे सति र
तस्यानंगत्वात् न संप्रसारणे संप्र
सारणमिति प्रतिषेधः सिद्धो भवति सर्वे
दानीं परिहारो भवति यङ्लुकमनान्यत्वात्सि
द्धमिति अस्तु तर्ह्यासप्तमपरिसमाप्तेरं
गाधिकारः ननु चोक्तं यङ्लुकोरिति यङ्
लुक् ग्रहणं कर्तव्यमिति क्रियते न्यास एव
व किं पुनरियं स्थानषष्ठी अंगस्य स्थाने इति

एवं भवितुमर्हति अगार्स्येतिस्यान्न षष्ठी
चेत्तं च मेतस्य चाधिकारः अगार्स्येतिस्या
न षष्ठी चेत्तं च मेतस्य च अधिकारः कर्त्तव्यः
अंगादित्यपि वक्तव्यम् अनुच्यमाने हिस्त्रीतो
भिस्यपेस भवति इति अकारान्तस्याभिस
याहूमात्रस्यैस भावः प्रसज्येत ब्राह्मणा
भिस्याओदनभिस्स्यति अवयवषष्ठ्यादीनां
चापतिः अवयवषष्ठ्यादयश्च न सिध्य
न्तीति तत्रको दोषः याम रुद्रः हलोरि
ति याम सेक्रोन्तस्यस्यात उपधायाः उस्यच
उपधायामिति रक्तीति गोरूप्योन्तस्यस्यात
उपधायाञ्चस्य च सिद्धं तु परस्यं मन्त्यामा
न्यपसंज्ञाभावात् सिद्धमेतत्कथम् पर
स्यं अंगसंज्ञा प्रत्ययसंज्ञाभावात् अंगसं
ज्ञा प्रति प्रत्ययसंज्ञा प्रत्ययसंज्ञा प्रति अंग
संज्ञा किमतो यदन्यस्य प्रत्ययप्रत्ययसं
ते भवतः सर्वं षष्ठी निर्दिष्टस्य सर्वे
षष्ठी निर्दिष्टस्य स्थाने कृतो भवति अगा
स्येति स्थाने योगस्य भिस्याहः तस्मैति किं
योगस्य भिस्याहोति मिनं यस्मिन्नंगा
न्यत्वं तत्र भवति कस्मिन्नंगान्तस्यात्र भविष्य
न्येष एवमप्यवयवषष्ठ्यादयः अविधो

श्री
महा
भा
३२४

त निकम्पितः उपतापशरीरविकारेणेति
ति किमर्थम् विलेपितः विकम्पितः हे
हेरच्यनिटि वेहेरमनिटि उपसंख्यानं क
र्तव्यम् निवर्हयति निवर्हकः अचीति
किम् मा भवत् निर्हयते अनिटीति किम्
निर्हहिता निर्हहितम् ततः उपसंख्या
नं कर्तव्यम् न कर्तव्यम् हर्हिः प्रकृत्यन्त
रम् कथम् ज्ञायते अचीति हिलो अनज्ञादा
वपि हर्षयते निहर्षते अनिटीत्युच्यते र
ज्ञादावपि हर्षयते निवर्हिता निवर्हितम्
अज्ञादावित्युच्यते अज्ञादावपि न हर्षयते
निर्हर्षयति निर्हर्षकः निहर्षते अनि
टीत्युच्यते रज्ञादावपि हर्षयते निवर्हिता
निवर्हितम् अज्ञादावित्युच्यते अज्ञादाव
पि न हर्षयते निर्हर्षयति निर्हर्षकः रं
ज्ञेर्णौ मृगरमणे चिन्नणिच रंजेर्णौ मृग
रमण उपसंख्यानं कर्तव्यं रजयति मृगा
न् मृगरमणं इति किम् रंजयति वस्त्रा
णि चिन्नणिच चिन्नणिच उपसंख्यानं
कर्तव्यम् रागी चिन्नणि निपातनात् सिद्धं
किं निपातनम् त्यन्तरजः इति नं शब्दंपा
त निर्देशे निपातनं अश्रयितम् रहहिरो

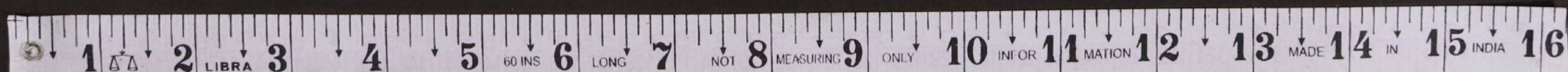
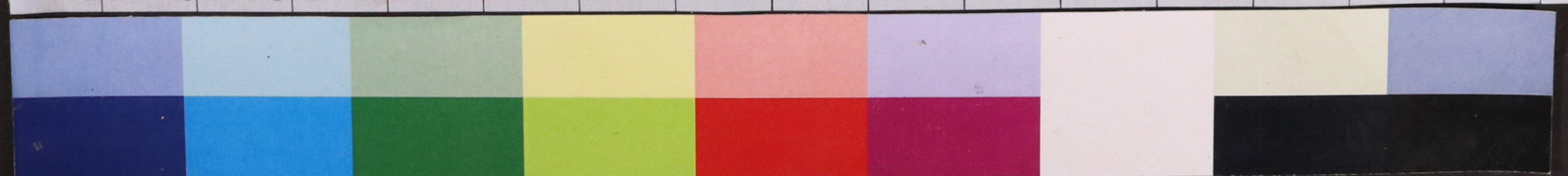

म. व्या.
३४२

ति इयट् वद्रीचप्रयोजनम् श्रियै श्रियः
भ्रुवै भ्रुवः अंगास्येतिकिमर्थम् युष्मर्थम्
स्मर्थम् युष्मत् अस्मामकम् युष्माकम्
अस्माकम् अंगास्येतिकिमर्थम् युष्मत्सा
म अस्मत्साम नानङः प्रयोजनम् जीवत्
भवान् जीवतादवान् अंगास्येतिकिमर्थ
म् पदीहताबत्सम् जीवततावृतम् तत्स
हितावत्सम् तत्सततावत्सम् आमिनङ्
कुमारीणाम् किशोरीणाम् अंगास्येति
किमर्थम् कुमारीभ्यामित्याह कुमारीभि
त्याह आनमक पचमानोयजमानः अं
गास्येतिकिमर्थम् आपः केह्रसः कुमारि
काकिशोरिका अंगास्येतिकिमर्थम् कुमा
रीकायतिकुमारीकः पिटीवः वीयते स्तूय
ते अंगास्येतिकिमर्थम् दधिपानम् मधु
पानम् भिरत्र अद्भिः अभ्रः अंगास्येतिकि
मर्थम् दधिपाने मधुपानम् अब्वारः अ
भ्रतः नेतानिमनिप्रयोजनानिकथम् अ
र्थवत्सत्ययग्रहणाभ्यासिदम् अर्थवद्ग्रह
णाभ्यामेवैतानि सिद्धानि क्वचिदर्थवद्ग्रह
णेहनिनानर्थकस्येतिपर्वेनभविष्यति क
चित्तत्सयाग्रहणपयोर्ग्रहणमस्ययमेव ग्रह

श्री
महा
भा
३२५

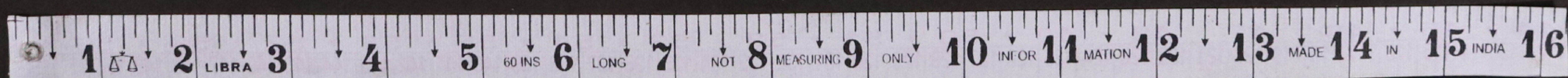
णंभवतीति अप्रत्ययस्येति अर्थवान्प्र
यप्रकृत्यन्तः अंगकार्यमध्ये पदिश्यम
यप्रकृत्यर्थांगकार्यमध्येप्राकतेन उपै
हितीमत्र उपसर्गात्स्वौ अयादेशाप्राप्तः सि
द्धंतप्रत्ययग्रहणयस्मात्सतदादित्तदंतवि
ज्ञानात् सिद्धमेतत्कथम् प्रत्ययग्रहणेय॰
स्मात्सविहितःप्रत्ययः तदादेस्तदंतस्यच्य
हणंभवतीति यक्षप्रसर्गात्स्वौवरादौन
भविष्यतः हलः इहकस्मान्नभवतित्सीप
इतिअणप्रकरणाहकारस्याप्राप्तिः अणप्र
करणाहकारस्यदीर्घत्वंनभविष्यति अणइ
तिवर्ततेहक्प्रहणनमङलोपसर्वस्यदीर्घोणाइ
तितहेहकः कायोइत्यत्रनेहकग्रहणेनअव॰
च्छिन्नेनणकारमनुवर्तयितम् इयग्रहणम
णाविशेषणाभावात् अणविशेषणमिक्
ग्रहणम् अणइकइतियदितर्हिअणविशे
षणमिक्ग्रहणंवादीर्घोभवतीतिइहनप्रा
प्रोतिअवाचः अवाचेतिनेषदोषः अणग्रह
णमनुवर्ततेइक्ग्रहणंचविनिवृत्तम् एव
मपिकर्तेवाकर्तेचइत्यत्रनप्राप्नोति यच्यात्स
त्वाणमपृकेअच्यवाउभयंनिवृत्तम् कस्मान्न
भवतित्सीयइतिनिपातनादेतत्सिद्धम् किं

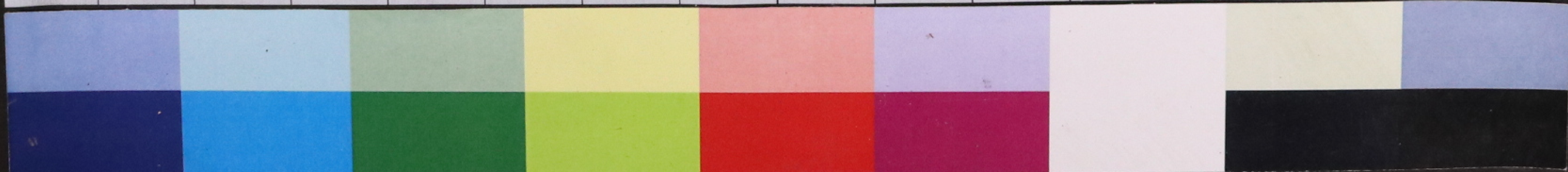

निपातितं द्वितीयतृतीयचतुर्थानां पंचम
न रस्यामिति नामि किमर्थमासः सनका
रकस्य ग्रहणं क्रियते आमि दीर्घ इत्येवोच्य
मानेके नेदानीं सनकारकस्य भविष्यति नडप
मामाभूत् आम् ग्रहणं नाग्राहिष्यते सर्वत
त्रापवति नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात् हृतेदी
र्घेननडवेन नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात् दीर्घ
त्वेहतेनणानस्यात् अग्नीनामिति नामिति इ
मिहस्य प्रथायमदीर्घत्वं क्रियतां नहितिकि
मनकनेत्यपरमानुट् निस्यदीर्घत्वम हतेपि
नहिष्यामोति ग्रहतेपि प्राप्नोति निस्पवादी
र्घहतेहस्यापानणान प्राप्नोति पर्वतत्रापंद्व
संतानाडिति नवहसंतम स्तितत्रवचनाद्भवि
ष्यति वचनाशतत्रास्तिनेदंवचनालभ्यम्
अस्ति अन्यदेतस्य वचनस्य प्रोजनम किम यत्र
दीर्घत्वं प्रतिषिध्यते तिसृणां चतसृणामिति
तेनतदस्मिप्रयोजनं ग्रहतावचतसृणामिति
यदस्मत्यभ्यत्रैवंभविष्यति तिसृणामित्य
पि त्रियस्रणामपितत्रप्रहतसनवर्तते क्रम
हतमवेस्मयतत्रिस्पृपंतहितेनणान्तपते ग्रा
यतेभ्यचिः नेकमदाहरणं ह्रस्वग्रहणमपो
ह्यति तत्रवचनाद्भनसर्वगातिविज्ञास्पते

श्री
महा
भा
३२५

ह्रस्वांतेपड्तत्स्वं मिति इतरार्थेनर्हिस
नकारग्रहणं कर्तव्यम नोपधायानामि
ग्रध्यास्यात् इहमाभूत् चर्मणां वर्मणा
मिति नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात् हृतं दीर्घ
ननडवेत वचनात्स्वनत्रास्ति नोपधा
याश्चर्वमणाम् इन्नस्र हनः श्वान्तपदा
दीर्घत्वप्रसंगः हनः श्वानुपधान्तत्स्वा
णां दीर्घत्वं प्राप्नोति अन्नानामिकस्यक्ष्यं
लोरिति तस्मान्ननामिक दीर्घत्वस्य प्रति
षेधोवक्तव्यः हस्वग्रहणं हचग्रहणः नियम
वचनात्सिद्धम् इन्हन्पूषार्यम्णां शौसौ
वेतिपतस्मान्नियमवचनाद्दीर्घत्वं न भवि
ष्यति नियमवचनात्सिद्धमितिचेत सर्व
नामस्थानप्रकरणे नियमवचनादन्यत्रा
नियमः नियमवचनात्सिद्धमिति चेत्सर्व
नामस्थानप्रकरणे नियमवचनादन्य
त्र नियमोऽसम्प्राप्नोति श्वान्यत्र हस्वग्रहणं
भ्रूणहनि पर्वत्र हि दीर्घविधिये इत्तेनप्र
भृतीनां तेविनियमस्सदीति स विज्ञान
दीर्घविधिये इत्प्रभृतीनां ते सर्वनामस्था
नेविनियमः इन्हन्पूषार्यम्णां सर्वना
मस्थाने दीर्घो भवति किमर्थमिदं नियमा

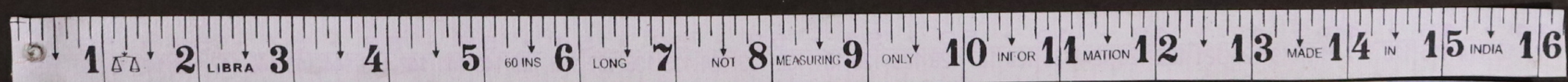

र्थं इन्हन्पूषार्यम्णां सर्वनामस्थानप
र्वनान्यत्र यो नियमं पुनरेव विदध्यात् त
तः शावेव सर्वनामस्थाने नान्यत्र त
तः शौ चैव च सर्वनामस्थाने नान्यत्र भ्रू
णहनीति तत्र्यास्यनर्थ्येन तथा स भ्रूणह
नीति न दोषो भवति यास्मिन्निवर्त्य सदी
र्घविधौ यो नियमं कृत्वाप्यसमीस
प्यवान्निहते सर्वनामस्थानप्रकरणेप्र
विशेषणा यो नियमं बध्नाति ततः सावि
निसावेवेति इहापि तर्हि नियमाप्नोति
दंडहस्तहायते दीर्घविधिरुपधानियमान्
मे हंतिपुदीर्घविधौ च नदोषः उपधाल
क्षणस्य दीर्घस्य नियमः नचैतदुपदाल
क्षणं दीर्घत्वम् सत्यपि वा प्रकृतेनवका
शः यो नियमो प्रकृतप्रतिषेधः अथवा
अनुवर्तमाने सर्वनामस्थानप्रकरणेप्र
नवकाशः यो नियमः प्राप्तस्यापि दी
र्घस्य नियामको भविष्यति कथं सर्व
नामस्थानं यस्य हि यो नियमः सदिनैत
नैनंनतत्र भवे हि नियम्यम यस्य हि शिः
सर्वनामस्थानंनतस्मात् यस्य वसत्
तस्य शिः तत्र सर्वनामस्थानप्रकरणे

श्री महा. भा.
३२०

विनियम्यं नास्तीति कृत्वा विशेषणं यो नि
यमो विज्ञायते दीर्घविधिर्य इहेन प्रभृती
नां तेविनियम्य सदीति सविहानयोनिय
मं पुनरेव विदध्यात् भ्रूणहनीति तत्र्यास्य
नर्थ्येन यास्मिन्निवर्त्य सदीर्घविशेषणे
नियमं कृत्वाप्यसमीस्य दीर्घविधिरुपधा
नियमानोदंनितिहि दीर्घविधौ च नदोषः स
त्यपि वा प्रकृते नवकाशः यो नियमो प्रकृ
तप्रतिषेधे यस्य हि यो नियमः सदिनैत
तेनन तत्र भवे हि नियम्यम अत्र चातसं
तस्य दीर्घे पि न उपसंख्यानम् अत्र सेन
स्य दीर्घेते पिन भपसंख्यानं कर्तव्यम् गोमा
न् यवमानिति किं पुनः कारणं न सिध्य
ति अनन्बंधकग्रहणे हि न सानुबंधक
स्य अनन्बंधकग्रहणे सानुबंधकस्य
ग्रहणं न भवतीत्येवं पितो न प्राप्नोति अ
नन्बंधकग्रहणा इत्युच्यते सानुबंधक
स्येदं ग्रहणम् एवं तर्हि तदनुबंधकग्रह
णे अतदनुबंधकस्य अनन्बंधकग्रह
णे सानुबंधकस्य ग्रहणं न भवतीत्येवं पि
तो न प्राप्नोति अनन्बंधकग्रहणे इत्यु
च्यते सानुबंधकस्येदं ग्रहणम् एवंत

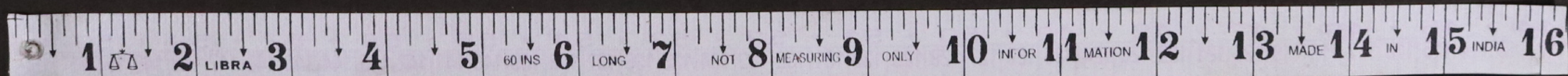

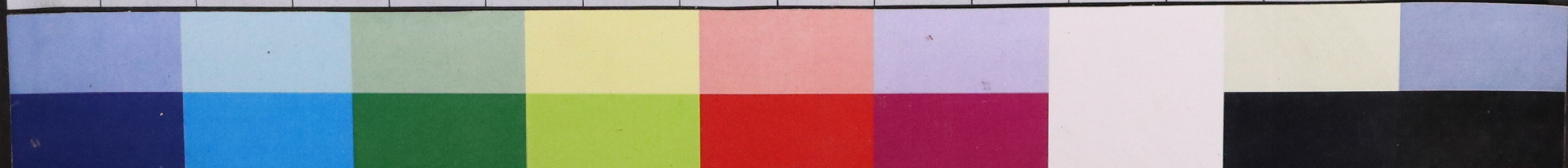
हि तदनवंधकग्रहणे अतदनवंधकस्य ग्र
हणं नेत्येवं पि तेन प्राप्नोति ततस्तूपसंख्या
नं कर्तव्यम् यकारलोपे कृते नानुवंधं भव
ति अवन्तमेव यद्येवं तर्हि यकारलोपे कृते
नानुवंधमेवमकारलोपे कृते नावन्तं भव
त्येवमनवन्तमपि एवं तस्याश्रीयमाणे
भूतप्रवर्तते: अवन्तं चाश्रीयते तेनानवन्त
म न सिध्यति इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सा
नवधेकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते यत्रास्यैत
द्रूपमिति रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौ
किकं प्रयोगं तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे नास्ती
ति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते कोसावु
पदेशो नाम उपदेशे चैतदवन्तं तेनानवन्तं य
दि पुनः अग्रहे ग्रहीमादीर्घत्वमुच्येत नै
वं शक्यं इहापि प्रसज्येत जगत जनगादि
ति नैष दोषः अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति
एवमत्र न भविष्यति इहापि तर्हि न प्राप्नो
ति कृतवान् भक्तवानिति कृतं हि स्यात्
एतच्च तत्र निमित्तं वेयाख्यायते अनिष्टं च प्रा
प्नोति इष्टं च न सिध्यतीति तस्मात्पितउपसं
ख्यानं कर्तव्यम् अन्त ग्रहेर्दीर्घत्वे इड्ग्र
हणम् ग्रहेर्दीर्घत्वे इड्ग्रहणं कर्तव्यम् इ

श्रीः
महा
भा
३२८

म:
भा:
३४

ड्ग्रहेरिति वक्तव्यम् इह मा भूत् संजिघृक्ष
ते वत्सो मात्रेति अग्रहणे ह्यनादेशस्यापि
दीर्घप्रसंगः क्रियमाणे हि इड्ग्रहणे
नर्थकम् नवा वक्तव्यम् किं कारणमक्के
टसि अनादेशस्यापि ग्रहेर्दीर्घत्वस्यदर्शनात्
च्छन्दस्यनादेशस्यापि ग्रहेर्दीर्घत्वं दृश्यते
सर्गेलौके संज्ञिगामत छन्दसि अनादेश
स्यापि ग्रहेर्दीर्घत्वस्यदर्शनात् इड्ग्रहणमन
र्थकं यद्येवं तर्हि छन्दस्यनादेशस्यापि ग्र
हेर्दीर्घत्वं भवति एवं भाषायामपि प्राप्नो
ति तस्मादिड्ग्रहणं कर्तव्यम् न कर्तव्यम् यो
गविभागः करिष्यते अचः सति अजन्तानां
सति दीर्घो भवति ततो ग्रहे निरस्याश्च सति
दीर्घो भवति अच इत्येव अचः स्थाने यो ग्रह
निरसोरिति यथोपधाग्रहणमनुवर्तते
उताहो न किं चातः सति दीर्घ उपधाधिका
रे व्यंजनप्रतिषेधः सति दीर्घ उपधाधि
कारेव्यंजनस्तनप्रतिषेधो वक्तव्यः विधी
यति तपस्यति हृस्वमर्थम् एवं तर्हि नि
हृतम् अनधिकाराक्त किमुक्तम् इह निग्र
सिद्धार्थेऽसत्यग्रहणमिति नैष दोषः इक
मेतनिहृसे दीर्घः स्तनत इति यञ्जस्यान्

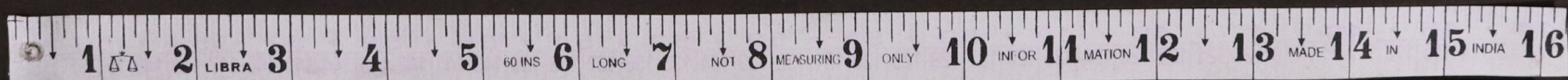

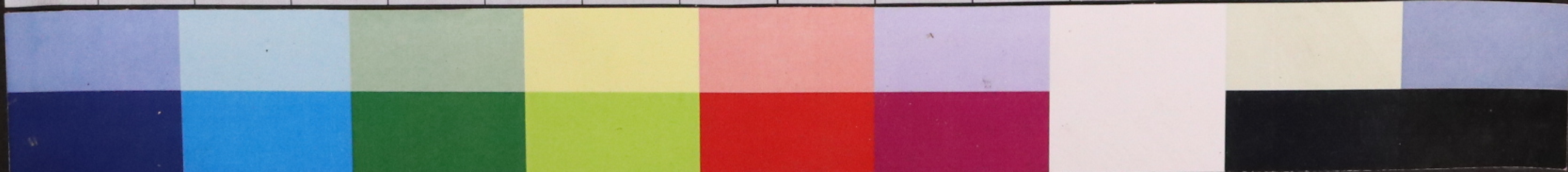
म. भा. ३४

अच इत्येतत्तत्रोपस्थितं इणमाम् च्वोः अ
पञ्चमादिः कस्मान्न भवति आदिष्टत भवती
ति कस्य पुनरयमादिः वकारस्य अस्तु दिदा
दिः वकारस्य कामति यतिः लोपो व्योर्वलि
ति लोपो भविष्यति नैवं शक्यम् स्वरार्थमि
यं विभक्तावनुपधायाम् अनिताहतोस्यातास् प
र्वते हि नैष दिन कर्त्तारिति यदि न हि दिदे
षः धातः पदस्य च पत्नाचास्स्व वितिहि इ
नं प्राप्नोति वर्णेहितेभ विष्यति अस्तिडं वर्ण
म् तस्यास्तिडन्तान्न प्राप्नोति आअपास्तिडंतं
भविष्यति अस्तत्परस्मिन्नाअपास्तिडंतं स्या
त् अस्ति चान्यः स्तिङः वा ऊठिति यद्यपि
विकरिष्यते तत्रोभयोप्यन्तेहितेआ अपा
स्तिडंतं भविष्यति अथ कर्ि ऊहणामनु
वर्तते उत्वाहोन किंचातः यद्यनुवर्तते दधिका
र्य्येकः एवम यदनेकरि दधिकार्य्य
त्वः यत्नेवक्तव्यम अक्षा अक्षं अक्षवाम त
कप्रसंगाद्य तक प्राप्नोति निहन्तेपि वेः
किऊहणेषु वचनमत्वगभावार्थोयत्नः
कर्त्तव्यः अर्थं गामादिनक प्राप्नोति च्वो
रिति तत्का सहसन्निपातग्रहणं विज्ञास्यते
न नैवं सप्तम्यन्तं प्राप्नोति सन्निपातग्रहण

श्री
महा
भा.
३२९

सामर्थ्यादंग्रहणं न विष्यति सतक कस्य भ
विष्यति यद्येवमनुच्छपतेरप्रत्यये उत्वदिति
प्राप्नोति उत्वदिति वक्ष्यते तथा वानुच्छपतेर
प्रत्ययः वान् वानयो वानुपाइतिन सिध्य
ति नैष दोषः यथालक्षणमप्रयुक्तेत्तत्र वेत्ता
वाल्लिशोषः अनुवर्तमाने करि. ऊहणोच्छः
यत्नेवक्तव्यम् तत्रापि सन्निपातग्रहणं वि
शेषम् निहन्ते दिव ऊठ्भावः अथ निहन्ते दिव
ऊट् प्राप्नोति द्युभ्याम् द्युभिः अस्तु ऊट्कथम्
द्युभ्याम् द्युभिरिति दिव उदिति उत्वं भविष्य
ति न सिध्यति यस्तर्हि तपरः दीर्घस्य दीर्घः प्राप्नो
ति तदर्थं तपरः कृतः तदर्थमेव तपरः क्रि
यते कः पुनः करि ऊहणां प्रकृतम् अनुवर्तमि
कस्मात् क्विकल्पोः करि. नौ तिय दिनदनुवर्तते
अन्त्य विरामोऽमति क्विन्नलोपे ति क्विकल्पोर
पि दीर्घत्वं प्राप्नोति कृत्तितावन्न दोषः समनेक
ल्ग्रहणेन विशेषयिष्यामः मति कल्पादी
र्घित्वाव्यायार्थमवनिः तोपयति नक्षो
दीर्घो भवतीति यदर्थं वविप्रकृपायनस्तृटम्
त्वस्रोगांदीर्घत्वं प्राप्नोति इति श्री भगवत्पतं
त्नलिमनि विरचिते व्याकरण महाभाष्ये ष
ष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादे प्रथममाह्निकम् श्रि

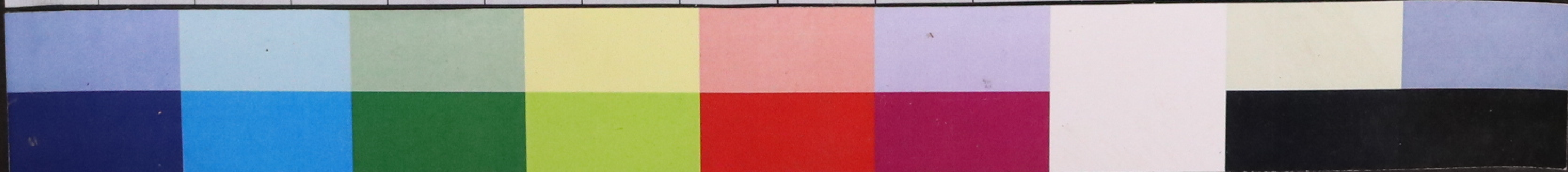

उ असिद्धवद्वत्रेतिकिमर्थम् असिद्धवचना
त्‌म् किमर्थंतत्रेतावद्ग्रहणम् एतत्करोमि
द्धवचनमौत्सर्गलक्षणप्रतिषेधार्थंतावत्
उत्सर्गलक्षणभावार्थंचेति इहपिपाभादसि
द्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थंउत्सर्गल
क्षणभावार्थंचेति तस्मादेशलक्षणप्रतिषेधा
र्थम् तावत् आगहिज्जहि गतम् गतवानि
ति अनुनासिकलोपेऽतभावे च कृते नोलोपः
अतोहेः इतिचप्राप्नोति असिद्धत्वान्नभवति
उत्सर्गलक्षणभावार्थंच एधिशाधीति आ
स्तिशास्योरेत्वाभावयोः कृतयोः फलत्वं
धित्वेनप्राप्नोति असिद्धत्वाद्भवतिअथात्रग्र
हणंकिमर्थम् अत्रग्रहणंविषयार्थंविषयः प्र
तिनिर्दिश्यते अचेतस्मिन्नाभाच्छास्त्रेआभात्का
र्यमसिद्धंयथास्यात् इहमाभूत् अभाजिरागः
उपबर्हणमिति कानिपुनरस्ययोगस्यप्रयोज
नानि प्रयोजनंशास्त्रेधिसम् एत्वाभावएतेच धि
त्वंप्रयोजनम् एधिशाधीति अस्तिशास्योरे
भावयोः कृतयोः फलत्वंधित्वेनप्राप्नोति अ
सिद्धत्वाद्भवतिएत्वाभावेनावत्प्रयोजनम् एवं
वक्ष्यामिशासहौ शाहाविति एतभूतः सका
रः तत्रसाडितम् धिचेतिसकारस्यलोपः अ

श्री
महा
भा
३३०

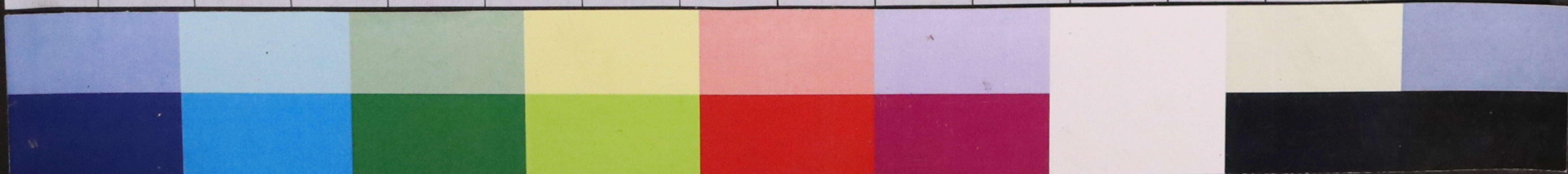
स्तिशास्योरेत्वाभावयोः कृतयोः फलत्वं
धित्वंनप्राप्नोति असिद्धत्वाद्भवति एत्वाभाव
नावत्प्रयोजनम् एवंवक्ष्यामिशासहौ
शाहाविति एतभूतः सकारः तत्रसाडितम्
धिचेतिसकारस्यलोपः अथवाशाहाविति
वक्ष्यामि एवमपिसकारस्यप्राप्नोतितत्रोप
धायाइतिवर्तते तत्रोपधायाः शासेश्चासा
धितं धिचेतिसकारलोपः अथवानहावि
तिवक्ष्यामितत्रइत्वप्रतिषिद्धे साधित्वंधिचेति
सकारस्यलोपः एतमपिलोपापवादोसिद्धास्य
तेनवर्णसकारस्यलोपःप्राप्नोति झलीतित्व
अकारस्यप्राप्नोतीतितस्मएतंसाडित्वंधिचेति
सकारलोपः करोतेः हिलोपउत्वप्रयोजनं
कुरुइत्यत्रहिलोपेकृतेतेनसार्वधातुकपरउका
रस्यत्वेनप्राप्नोति असिद्धत्वाद्भवति एतदपि
नास्तिप्रयोजनम् वक्ष्यतितत्रसार्वधातुकग्र
हणस्यप्रयोजनं सार्वधातुकेयत्सर्वमात्रेऽपि
हत्वंयथास्यात् नास्तिलोपे तस्मात्तदेषाच्छ
हिपोतलोपः अस्तिलोपश्चइत्यत्रश्चप्राणाः
अग्नाहिदेयोप्रयोजनम् अकारितेपदीतितत्त्वो
पेतेपगादेशाच्छहिपोतलोपः अस्तिलोप
श्चइत्यत्रश्चप्राणाः अस्मै कृतेलदीति अगादौ

नप्राप्नुतः असिद्धत्वाद्भवतः अल्लोपः
इणाश्चयणादेशः प्रयोजनम् चायन् आ
सन्निति हस्य लोपयोः कृतयोः अनङादि
त्वाटाणत्वं प्राप्नोति असिद्धत्वाद्भवति अल्लि
लोपः तावत्प्रयोजयति आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा
पयति लोपादाद्वृल्लोपात् भवतीति य
दयं अस्योवल्लोपे इति परकरणं करोति इ
तपदेश अजादिनप्रयोजयति यणादेशोपि
णविभागः कर्तव्यते इत्याः यणभवति त
तः यस्नेकाचः प्रभ्यनेकाचः इणोयणभ
वतीति ततो संयोगपूर्वस्य अर्मयोगपूर्वस्य
चयणभवति यदनेकाच इत्येवसर्वेषामेवप
रिहारः उपदेश इति वर्त्तते तत्रोपदेशाव
स्थायामेवाट् टो भवतः अथवार्धधातुक
इति वर्त्तते अथया लङ् लङ् लुङ् इति दिल
कारको निर्देशः लङादिषु लकारादिषु सर्व
थापि इत्यत्रो ष्यत इति नसिध्यति वक्ष्यते तत्
अडादीनामत्रासिद्धमिति अननासिकलोपा
हिलोपालोपयोस्त्वभावश्चअननासिकलो
पः हिलोपालोपयोर्भावश्च प्रयोजनम्
आगहि जहितम् गतवान् अननासिक
लोपे हन्तेर्भावच आलोहे इतो लोप इति

श्री: महा भा: ३३८

न प्राप्नोति असिद्धत्वान्नभवति अननासि
कलोपश्चापि न प्रयोजयति अल्लोप उपदे
श इति वर्त्तते यदि तर्हि उपदेश इति वर्त्तते धि
नुतः हणुतः इत्यत्र न प्राप्नोति नैषदो
ष नाह्युपदेशग्रहणेन प्रकृतिरभिसंब
ध्यते किं तर्हि आर्धधातुकम् आर्धधातुकोप
देशेवदकारान्तमिति तत्भावन्न चापि न प्र
योजयति हिलोपश्चैव विभागः कर्तव्य
ते अतोहेः ततः उतः उतश्च हेः लुग्भव
तीति ततः प्रत्ययात् अस्माद्युदि उभयोः
योगः अयम्किमर्थं अननासिकलोपालो
पयोः तभावश्चोच्यते न अननासिके
लोपस्त्वभावोऽल्लोपनिवाहिलोपयोर्वि
निबाध्यते संख्यानान्देवोमाभूदिति
अननासिकलोपोहि लोपेपि प्रयोजय
ति मंत्र किता भि राणाहि दे हि दस्याइहा
गाहि मरुद्भिरुग्रगाहि संप्रसारणमव
र्णलोपे प्रयोजनम् मघोनः प्रत्यसंज्ञा
मघोने संप्रसारणे कृते यस्येति अल्लोपः
प्राप्नोति असिद्धत्वान्नभवति नैतदस्ति प्र
योजनं वक्ष्यते तत् मघवन्शब्दोव्युत्पन्न

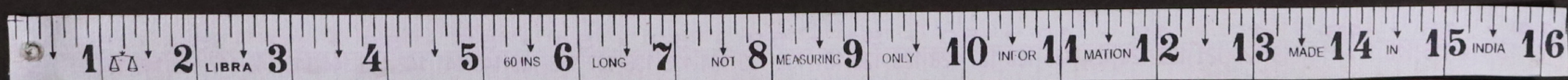

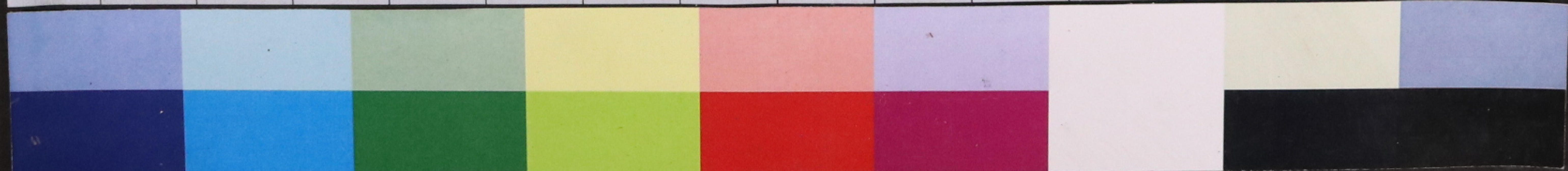
म·
भा·
३४:

श्री
महा·
भा·
३३२

प्रातिपदिकमिति रेभावे ह्यालोपे प्रयोजन
म किं सिद्धं भवत्यपः रेभावे हि
ते ह्याल्लोप इति रेफाकारलोपेन प्राप्नो
ति असिद्धमाद्ववति तदपिना सिप्रयोज
नम कोऽसौ रेभावः सिद्धं कं सिमावेष्यत
क मपि सिद्धं वनीहिकं नाम्यलोपोऽनतरस्या
कारलोपो भविष्यति पदितहि प्रयोगोन्ता
स्पनेनत्रहत्तः कथमो विनिहतौ ऊर्वेः
ऊर्मः ऊर्याविति उकारलोपे कृत्ते सार्वधात
कपरेत्तकारवनैन प्राप्नोति तोरपिचेदि क
पंविनिवृत्तिः इस्कारपतेः कार्तिष्यते हा
रयतेः हार्तिष्यते लोपनिहितिसिलोपेन
प्राप्नोति अनुवर्तनलवयोगसिमेस्यात ल
कचविलोनुकथ्येनतरस्य इहाकारितनाम
अहारितनामितिनाविद्वनवलकक्थ्येनस्या
ते वेभगवानकुतवांक्कनवांस्ततदर्थेम ते
नभवेदिति सोविनिहतिः इहसिस्पिटसोप
टतासिपुभावकमंगाहपटेशेकनग्रहट
पांवाचिगवदिह्व किंचासिलोपश्च सो
रपिपेवतपेस्पनहतो इहापिऊर्वैः ऊर्मैः
ऊर्मोदिति सोर्येचेमनटनवर्तिष्यते वि
तालकिचक्लितपवहिलकस्यात विभा·

ल्यकापि मलकनेकटि. इहणामनवर्तनेकप
स्तनम गमहनजनखनघसांलोपः कटि.
त्यनडी तदेहममगीविदिष्यघोसिनिदिष्ट
नचेहार्थः विभाषेत्यपांचमीकटि. नीति
ममग्यः षष्ठीप्रकल्पयिष्यति तस्मादिष्ठन
तरमेति इतश्च कथमो विनिहन्नो ऊारपि
नेटि कथ्यं विनिहतिः अनुवर्तनलवयोगसिमे
स्यालकं विमानकथ्यनुनरस्य चेभगवान्क
तवांस्तुतदर्थंतेनभवेदिति सो विनिहतिः
सोऽपि पंचनयेस्यनहतौ विभाषाकिचक्लितप
वहिलुक्स्यात आरभ्यमानेप्यत सिपो रोसि
इवम संप्रसारणमनिधो आरभ्यमाणेप्यत
सिन्योगे वससंप्रसारणमनिधो सिद्धे वक्तव्य
म किं प्रयोजनम यपुषः पपप तस्पुषः वि
व्युषः निष्पुषः लुलुवुषः पुपुवुषः इति व
स संप्रसारणे कृते अचेष्यकारलोपादीनिय
पास्युरिति किं पुनः कारणं न सिध्यति वदि
रेगलत्नामाभासिद्धमाश्रवहिरंगलक्ष
णाचैवहि वससंप्रसारणमसिद्धं चयातेयलो
पयोः पपुषो नवाजान चाचावपिताचावा
पितम आतेयलोपालोपयोः सिद्धेवक्तव्य
किं प्रयोजनं पपुषो नवाजान पपुषस्त्वा

तस्यासिद्धत्वात् आतो धातोरित्याकारलोपो
न प्राप्नोति च क्त्वापिता चाक्त्वापितमित्यात
स्यासिद्धत्वात् यस्य हल इति यलोपः प्राप्नोति
समानाश्रयवचनाद्धासिद्धम् समानाश्रये
मसिद्धं भवति व्याश्रयं चैतत् यस्य हल इति
यलोपः प्राप्नोति समानाश्रयवचनाद्धासि
द्धम् इहैतावत् पपुषः पश्य तस्थुषः वि
स्थुषः लुलुवुषः पुपुवुषः इह सम्प्रसारणाका
रलोपादीनि च सत्ताय विसताय विभक्तौ सं
प्रसारणं यस्य वस्इति विधानम् विहतस्य वि
भक्तौ वाकारलोपः चाक्त्वापिता चाक्त्वापितं
इति यस्मात् अद्धे तस्य चापि धातके लोपः
तिकिं वक्तव्यमेतत् नहि कथमनुच्यमाने ग
म्यते अत्र ग्रहणसामर्थ्यात् ननु चान्यदत्र ग्र
हणस्य प्रयोजनमस्ति किमत्र भग्रहणम्
विषयार्थमितिवृधिकारात् यदि पत्तसिद्धम् इ
ह पपुषः पश्य तस्थुषः निन्युषः चिच्युषः
लुलुवुषः पुपुवुषः इति दोषेहत्यपदिष्टो
बहिरंगलक्षणमचासिद्धं चेति तत्र भवेद
सिद्धत्वम् प्रकृतम् बहिरङ्गलक्षणं नैव मस्यते
भवति अस्त्विधिषितामुष्य नैष दोषः असिद्धं
बहिरंगमन्तरंगे इति द्वन्द्वभावि नावेतो यतिद्व

श्री
महा
भा
३३३

द्वभाविनावेतावयो कथम् यत्यन्तरंगे ब
हिरंगमसतिबहिरंग अन्तरंगम् न चात्रान्त
रंगो युगपत्समवस्थानमस्ति नात्र सिनि
मित्तेव बहिरंगेऽन्तरंगे प्राप्नोति तत्र निमित्त
मेव बहिरंगमन्तरंगस्य इहयलोपालो
पाश्रयादेशोऽसिद्धवक्तव्याः प्रप
मव्यागतः प्रतमयागतः प्रवेभिदव्यागत
प्रवेछिदव्यागतः प्रस्तनव्यागतः प्रगट
व्यागतः इहयलोपालोपानामसिद्धत्वा
त् ल्पपिल्वत्सवीदिति अपादेशे न प्रा
प्नोति अत्राप्यपरिहारः समानाश्रयव
चनाद्धासिद्धमितिकथं भावेन विषयः ण
लोपयादेशः वृष्युराववष्ठात्मा सिद्धो व
क्तव्यो बभूवतुः बभूवुः वुकोसिद्धत्वात
उवङादेशः प्राप्नोति उपदिष्टोऽयुटो सि
द्धत्वात् यणादेशः प्राप्नोति वुकसावन
वक्तव्यमवुकं नवदामि पर्ववद्यामिभ्रुवो
लङ्लिटोः ऊङ्पधायाः इति उवङादेश
क्रन्ते यादुपधानस्माङ्कत्वम् भविष्यति एवम्
पि ऊतोन्त्र्यवलत्वत उवङादेशाहृते योप
धानस्याङत्वं भविष्यति न पुनः सोऽयुक्ति
कीयादुपधानस्याः ऊकत्वस्यात भकारस्येव

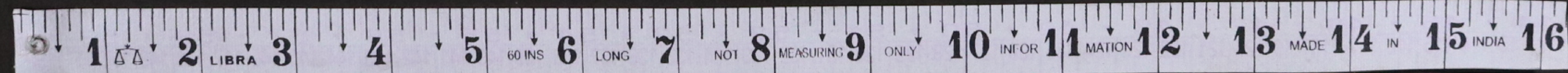
नैषदोषः गोरितिनिवर्ततेनोवासमभवि
ष्यतिमवेष्विदम् बभूवतुः बभूवुरिति
इदंतर्हिसिध्यतिबभूथ बभूविथ किंकार
णं गुणवृद्ध्योः कृतयोरेकवर्णाभावात् ना
त्र गुणवृद्धीप्राप्नुतः किंकारणम् किति
चेतिप्रतिषेधात्कथंतर्हि इथिभवति
भ्यावेतिनेहवर्यं किंतेवुकाप्रसावृत्यहे
इहतर्हि किंतेनवुकप्रत्याख्यायते किंपुन
रन्यायेवुवचनमनर्थकंयत्सूत्रविहितंकि
तस्यादेवाद्यचोन्नाति दितिहेडिः किंका
रणम् इत्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः सप्रति
षेधः नचैषात्तरलक्षणावृद्धिः एवंत
र्हिनाथेर्बुकानापि किंतेनक्लासमत्रगुण
वृद्धीगुणवृद्ध्योः कृतयोः अवोवास्युक्तं
योः पाश्वधात्वस्याङ्गस्य भविष्यति कथंको
शिल्पज्ञावाशमध्यमतिनिर्दिश्यते इहापि
तर्हिप्राप्नोति कीलालपः पश्यपुर्भ्रमः
पुरुषेतिलोपोऽत्रबाधकोभविष्यति इहत
र्हिप्राप्नोति कीलालपोकीलालपाः इति
एवंतर्हियोरितिनिवर्ततेतेनेन उवर्णविशेष
यिष्यामः ओर्योरितिरिहोरानोर्गोरितिनिव
र्तते ओरितिनिहतेपुदस्याप्यनिवर्तको

श्री
महा
भा.
३३४

पुरुवचनसामर्थ्याद्भविष्यति अस्तुन्यथु
इवचनेमयोऽत्र्यनम किंपोः अवर्णस्याथा
स्यात्नवचनेनपरस्यएकस्यवाअनेकस्य
वायकारस्यअवर्णामतिविशेषोऽस्ति किंपु
नः प्राग्भाटसिद्धमाहोस्वित्सहतेन कृतः
पुनरयंसंदेहः आरापतिदेशः क्रियतेपु
रुपतः सैदेहेजनपति तद्यथाप्रपाटलि
पुत्राद्धस्तोदेवः इतिसन्देहः किंप्राकमाद्
लिपुत्रात्सह्वातेनेति एवमिहापि संदेहः
प्राक्भात्सहदेतिकपाणविशेषः प्राग्भा
दितिचेत् ग्रुनामथोनाभूगुणास्पसंख्याने
प्राग्भादितिचेत्ग्रुनामथोनाभूगुणास्प
संख्यानेकर्तव्यम् अनुः पस्प ग्रुनाग्रुने
मथ्यमारयोलतस्वलोपोनइतिप्राप्नोति प
स्यपुनः सहतेनासिद्धत्वम् ग्रुसिद्धत्वान्नस्य
नसंयोगादहमतादितिप्रतिषेधोभविष्यति
यस्यापिप्राग्भात्सिद्धत्वंतस्याप्येषनदोषः
कथम् नास्त्रविशेषः अल्लोपस्यवानिहुतौ
सत्यां एवंतेनवाअथमस्तिविशेषः अल्लोप
तनिवृत्तोसत्याउदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रसज्येत
किंकारणम् नगोश्वन्साववर्णेतिप्रतिषेधात
नाद्योदात्तविधिस्तिस्वरस्यप्रतिषेधः कस्पत
र्हिस्वतीयादिरित्येनास्ति अनाग्रुपपद्येति प

बेन हि वर्णेन लक्षणस्य प्रतिषेधं न विध्य ः
किन्तर्हि येनकेन विलक्षणेन प्राप्तस्य विभ
क्ति स्यायं प्रतिषेधः यत्र तर्हि विभक्तिस्वरो
नास्ति बहुत्वनेऽवि पुनरवचासदान्निह
न्नि स्वरस्याप्रिप्रतिषेधो वक्तव्यो तेनैव शाक
सिनापि प्रसक्तेन कुमारीति एवं तर्हि सोचार्य
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति हि तिनोदात्तनिवृत्तिस्वरः
प्राप्नुवत्तत्रते ति यदयं युनपाह्वेगो वादिषु
पठति यंतोदात्तार्थं यत्नं करोति सिद्धे हि स्यात
...एवमस्योनः यथ मद्योनामद्योने मस्तार
...कृते पम्पसि लोपः प्राप्नोति यस्य पुनः स
हृतेनासिद्धत्वमसिद्धत्वात्तस्य न भविष्यति य
स्यापि प्रागभात् सिद्धत्वं तस्याप्येष न दोषो भव
ति कथं वद्यनेतन मद्यवशाद्योप्यणञ्जप्राप्ति
यदिकमिति भत्वात भूपात भ्रूमावे कृते भी
गुणः प्राप्नोति यस्य पुनः सहनेनासिद्धत्वम
सिद्धत्वात्तस्य न भविष्यति यस्यापि हि प्रागभा
त् सिद्धत्वं तस्याप्येष न दोषः कथं दीर्घो ह्यु
णाम... मन्त्र भविष्यति न नु चान्य दीर्घो ह्य
लोप्रयोज्जनम किं भमेति निपातनात्सि
द्धम् किंनिपातनम वहोतेत्तरतरपद भू
मीति यथ्यवा पुनरस्तसहतेनेति प्राभादि
तिषेध वसस्सम्प्रसारणायलोपप्रस्यादिप्रति

षेधः प्राभादिति चेव वसत्तं प्रसारणायलो
पप्रस्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः पपुषः
पपप तस्थुषः विद्युषः लुलुवुषः पु
पुवुषः वसस्सं प्रसारणे कृते संप्रसारण
स्यासिद्धत्वात् तत्राकारलोपादीनि न सि
ध्यन्ति नैष दोषः उक्तमेतत्समानाश्रयव
चनात्सिद्धमिति कथं वसावाकारलोपा
दीनि वसं तस्य विभक्तौ संप्रसारणमितिप
लोपः सार्वबलाकार्यो स्राव तास्य कार्योल्ल
पाते तस्यासिद्धत्वादतीति यलोपो न प्राप्नो
ति अत्राप्येष एव परिहारः समानाश्रयव
चनात्सिद्धमिति कथमरत्नकारलोपः
...तस्य इति उकारलोपः प्रस्यादि प्रेयो
नस्य यान प्राप्नोमसिद्धत्वात् कृते का
त्तिति यकृति भावो न प्राप्नोति नैष दोषः
यथैव प्रस्यादीनामसिद्धत्वात् कृति भावो
न भवत्येवं हि लोपोपि न भविष्यति प्र
...लोपः किमर्थं ... सपाकारस्य
...क्रियते न ना... लोप इत्येवोच्यते ना...
लोप इतीयस्य च्यमाने निर्दिष्टानेद कारस्य
ज्ञापि प्रसज्येत एवं तर्हि वसामिन्नान लो
पो निर्दिष्टानता हुल उपधायाः क्ङितीति

अनिर्दिष्टमिति नैवं शक्यमिह हि न स्यात्
हिनस्ति तस्मान्नैवं शक्यम् न चेदेवं नि
र्दिष्टानां दकारस्य तत्रापि प्राप्नोति एवं तर्हि
कृदि· तीति वर्तते एवमपि हिनस्तीत्यत्र न
प्राप्नोति कृदि· तीति नैषा परसप्तमी का
तर्हि सप्तमी कृदि· ति सप्तमी एवमपि
मेस्यमानस्य प्राप्नोति एवं तर्हि न शब्द
पवादः क्ङिति नेति विधास्यते क्ङिति च शब्दो भ
वेतीति एवमपि यज्ञानां यत्नानामित्यत्र
प्राप्नोति दीर्घत्वमत्र बाधकं भविष्यति इ
दमिह संप्रधार्यं दीर्घत्वं क्रियतां नलोप इ
ति किमत्र कर्तव्यम् परत्वान्नलोपः नस्मा
न्न स्यात्कारस्य ग्रहणात्कर्तव्यम् अथ कि
यमाणेपि सकारग्रहणे इह कस्मान्न भ
वति विष्णान्तो प्रश्नानामिति लक्षणप्र
तिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव न भवि
ष्यति अनिर्दिष्टो अनिर्दिष्टान्नलोपे ले
तिकस्मो रूपता परार्थ विकारयो रूपसं
ख्यानम् अनिर्दिष्टान्नलोपे ल्हि· कस्मा
पतापरार्थ विकारयो रूपसंख्यानं कं
तव्यम् विलगितः विकल्पितः रूपता य
रार्थविकारयोरिति किमर्थम् विलगि

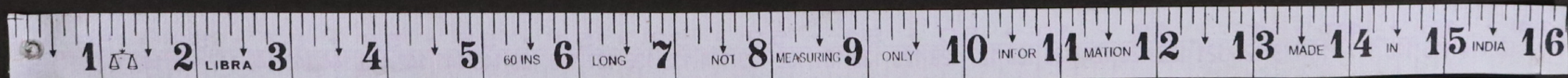
म· भा·
३३५

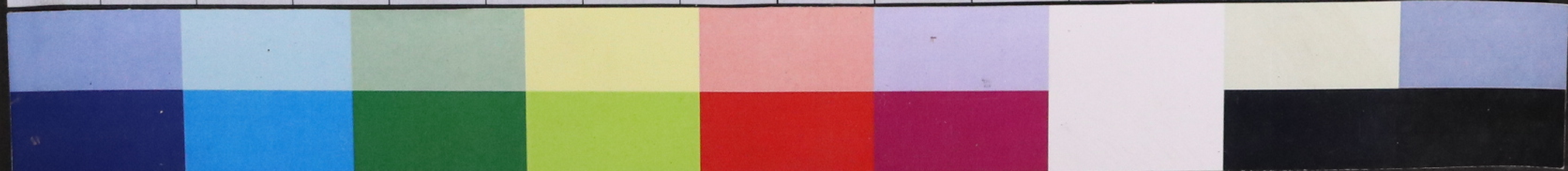
नेति इदमिह संप्रधार्यं भस्त्रादेशः क्रि
यतां संप्रसारणमिति किमत्र कर्तव्यम् प
रत्वाद्भस्त्रादेशः नित्यत्वात्संप्रसारण
म् कृतेपि भस्त्रादेशे प्राप्नोति अकृतेपि
प्राप्नोति भस्त्रादेशोपि नित्यः कृतेपि प्र
सारणे प्राप्नोति अकृतेपि प्राप्नोति कथ्यो
साहकारेफः तस्यवोपधाया अकृतेपि
प्राप्नोति अनित्यो भस्त्रादेशः न हि कृते
संप्रसारणे प्राप्नोति किं कारणम् न हि व
र्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते अथापि ग्र
ह्यन्ते एवमपि नित्यः किं कारणम् उपदेश
इति वर्तते न चावयवस्यापदेशे ग्रहणमन
वतीम भवीभ्रजस्यन इत्येवमर्थम् अतो
णपलोपाविषयस्याग्रहणवृद्धिगुणदीर्घत्वेभ्यः
पूर्वविप्रतिषिद्धम् णपलोपो यणः यणाहृ
द्धिगुणदीर्घत्वेभ्यः भवतः पूर्वविप्रति
षेधेन णिलोपस्यावकाशः कारणा हा
रणा इयङादेशस्यावकाशः श्रियौ श्रि
यः इहोभयं प्राप्नोति आटिटत् आशि
षत् नन्वत्र यणादेशेन भवितव्यम्
इदन्तस्योदाहरणम् अतततत् आररतत्
यणादेशस्यावकाशः निन्यतुः निन्युः

यः स्यात इयानङः करोतेर्द्वयेनैतद्वात
निपातनम् किंतर्हि प्रत्ययोत्तरमेतद्रूपं
कस्मिंश्चित्प्रत्यये लोपो भवति इनश्चा
सनन्तस्य सन्नाशयीति रञ्जकरञ्जनरञ्जस्य
पसङ्ख्यानम् रञ्जकरञ्जनरञ्जस्वपसंख्या
नं कर्तव्यम् रञ्जकः रञ्जनम् रञ्जइति रञ्जक
रञ्जनरञ्जस्य क्विन्नान्निदम् किंतपवेतेर्वे
णादिकः तद्यथा रञ्जकः भवनम् मि
रङ्गिति यामः इव यामः इत्यथायामः क्वाव
प्रसंख्यानम् यामः इत्येषाणामः क्वान्तप
संख्यानं कर्तव्यम् आसीरितिकिम् पुनरि
दं नियमार्थं आहोस्विद्विध्यर्थमितिकथंच
नियमार्थं कथंवा विध्यर्थम् यदितावच्छा
सिमात्रस्य ग्रहणं ततो नियमार्थमस्तु अथ
हि यस्माच्छासेरङि हितः तस्यग्रहणं ततो
विध्यर्थम् यद्यपि शासिमात्रग्रहणमेवम
पि विध्यर्थमेव कथम् हलादावित्युच्यते न
चात्र हलादिं पश्यामः ननु च क्विवेलात्र
हलादिः क्विपो लोपे कृते हलादिभावा
त्प्राप्नोति इदमिह सम्प्रधार्यं क्विलोपः कि
यतां अङ्गलोपः इत्त्वमिति किमत्र कर्तव्यंप
रत्वादित्वं हलोः तेनित्यः क्विलोपः कृते

म.
पा.
३३०

पि प्रह्लोरित्त्वं प्राप्नोति कृते पि नित्यत्वात्
क्विलोपे कृते हलादि अभावान्न प्राप्नोति इदं
तर्हि मत्र यत्नसाध्यं न भविष्यति वर्णाश्रये
नास्ति प्रत्ययलक्षणम् यदि वा कानिविद्
र्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणेन भवंति
तद्यथा इदमपि भविष्यति अथवा पर्वंवस्मा
मि यामः इदं हलोः ततः कौकौ यणाम
इङ्वति आर्यशीः मित्रशीः ततः आङ स
वाग्न्यामः कोङ्वति आशीः इदमिदा
नीं किमर्थम् नियमार्थम् आङः एवाच्छासः
क्कोरेवमुमाभूत आशास्ते आशासमानः
मित्रहि वक्तव्यं न वक्तव्यं अविशेषेणप्रा
प्स्यति वतीन्तस्मात्ततः आङ इतिवल्यामितिनि
यमार्थं भविष्यति अथ वा शास इत्त्वं रुदिनि
ज्ञावा विति रहापि तर्हि प्राप्नोति नियमान आ
शास्ते आशासमानः इति यस्माच्छासेरङ् वि
हितः तस्य ग्रहणम् न चैतस्माच्छासेरङ
विहितः कथमाशीरिति निपातनादेतत्सि
द्धम् किं निपातनम् क्विपाशीः प्रैषेषु निर्दे
शाको मिति अनु अनुदात्तोपदेशे अनु
नासिकलोपः [illegible] चेति वक्तव्यम् प्रत्यय
यतस्य ततः वामः वाग्रमः इति वक्तव्यम्

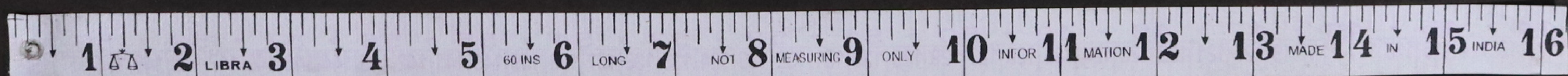

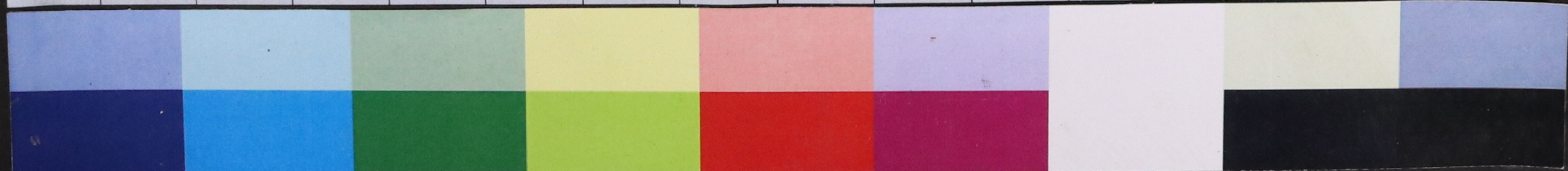

प्रत्यय प्रत्ययम प्रागाम्य प्रागाम्य प्रत्य प्र
यम गमः गमादीनामिति वक्तव्यम् इहापि
यथास्यात् परीतत्सरकं विकपासंयत स
नदिति ऊर्ध्वं गमादीनामिति वक्तव्यम् लो
पश्चमश्रेमः भ्रः पर्वेवनाप्येः यातभ्रवामि
निषेधे भूतग्रहणान यातो रित्विव सिद्धम् न
त्रिग्रहे: भ्रष्ट: तपातसे पुत्रमस्तुवः वर्मीभिः
पुत्रमशुवः जनमन अथ किम्प्रयं समभ्युपः
सनित्वन्नलादोवग्राहो सित सनिवेशणांक
लग्रहणमसि कलादाविति किंचानः यदि
समचूपः समकलादावपि प्राप्नोति सिस
निषति जिस्तनिषति विवनिषतीति अ
यसनिवेशणां कल्युहणान्नानः ज्ञानवा
निम्यत्तनप्राप्नोति यथेच्छमित्तयाक्ष प्र
स्तनावन्समवेयः ननचोके सन्यकलादाव
पिप्राप्नोति नैषदोषः प्रहृतेकलग्रहणम
नवर्तेतेनेनसनंविशेषयिष्यामः सनिकला
दाविति अथवा पुनरस्तु सनिवेषणेकलग्र
हणम् कथंज्ञानानाज्ञातवानिति कलिकदि
तीत्यनवर्तते यस्यंवतार्थो कलग्रहणेनया
तविभागः करिष्यते जनसनखनामनुना
सिकस्याकारोभवति कलिकदितिसनः

म.
व्या.
३३८

तभवति सत्यपयोः पूर्वोरनासिकपरत्वा
त्सिद्धम् कावितिचेद्दान्तप्रतिषेधः पूर्वो
रन्ताकावितिचेह्रासोः प्रतिषेधोवक्तव्यः
पूतो पूतम् पूतिः पूतवान् भृज्यादीनांच
प्रतिषेधः वक्तव्यः भज्यः कंपुः सपुरिति
अननासिकपरत्वात्सिद्धम् अननासिकप
रयोपूर्वग्रहणम् नचेतावननासिकपरौ
यथननासिकपरयोपूर्वाग्रहणम् नदनः
कारकः अत्रन्नप्राप्नोति नहिपताभ्यापूर्व
शास्त्राभ्यामननासिकं परंपश्यामः अननु
सिकपरत्वादितिनैवंविज्ञायते अननासि
कः परमाभ्यानाविमावननासिकपरे अ
ननासिकपरत्वादिति कथंतर्थननासिक
परः यनयोविमावननासिकपूर्वोननासि
कपरत्वादिति कथंतमननासिकः परः अ
नयौ यथननासिकपरयोपूर्वाग्रहणं इत्ते
ज्ञाप्राप्नोति नचकोदोषः ह्लीमप्रतिषेधः
ह्लीमुसोः प्रतिषेधोवक्तव्यः नंदना कारिका
नंदनः कारकः इगिकत्तोगारीमृसोप्राप्नु
तः धातोंतस्य धातोंतस्य च प्रतिषेधोवक्त
व्यः दिवुषिदिनकरणानुज्ञापकमुगिकायभा
वस्य यदयंपुशादृवृशाद्यौषिदिलोकरोति।

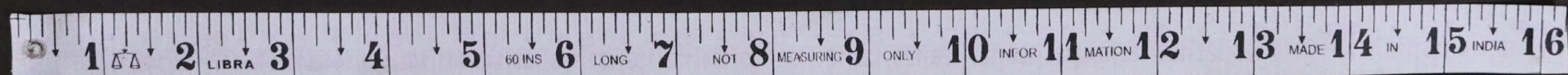

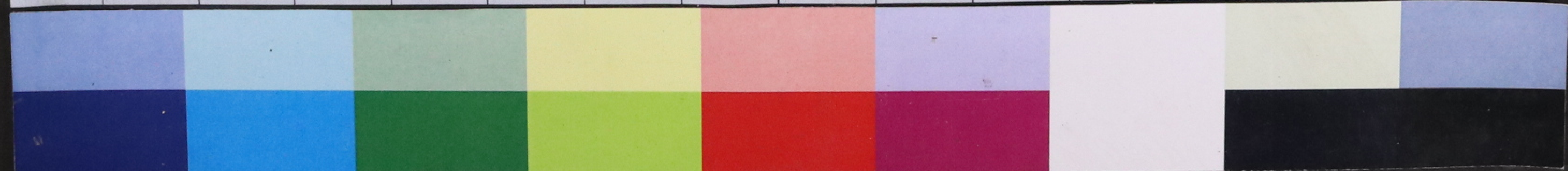

विभक्त्यन्ति पुन सुपुलोनदेवनितत्वापय
माचार्यः पुवोह्रस्विकार्यं न भवतीति कथं
ह्रस्वान्तापकम् विहितस्वरणपतत्स्ययोग
नम् यितः ह्रितइतिइकारेणयथास्यात्तय
दिचाप्रइगित्कार्यंस्यात् विहितस्वरणमनर्थ
कंस्यात् पश्यतित्वाचार्यः नपुवोह्रस्विका
र्यंभवतीति ततः सुपाहृत्वुशाह्रोपिविदितोक
रोति नवायितकरणाद्गीतिविधानार्थम् नवी
यनस्त्वापकनाक्तिस्पष्टस्यन्यदेतमावचनेभ्यो
न्नम् किम् यितकरणाक्रियतेऽइविधाना
र्थम् यितइतिहीषयथास्यात् इगितइति
हीभ्रमाभूत स्त्रीविशेषः हीपइदान्नः ही
पभ्रन्तदान्नः टिकारेणमनुपसर्जनार्थम वि
तोनुपसर्जनादीकारेणयथास्यात् टितोनुप
सर्जनादीकारोभवति इगितउपसर्जनाद्या
नुपसर्जनाच्च पर्वंतर्हिविप्रतिषेधाद्गृटापो
वलीयस्त्वम् विप्रतिषेधात्तयपोवलीयस्त
स्वंभविष्यति टापोवकाशः खट्वामाला
हीपोवकाशः गोमती यवमती इहोभयंप्रा
प्नोति नेदनाकारिका टाव्भवतिविप्रति
षेधेन नेषयुक्तोविप्रतिषेधः विप्रतिषेध
परमितिसूचाते एवंयदाम् पयोदीप दीपः

म
ध्य
३३९

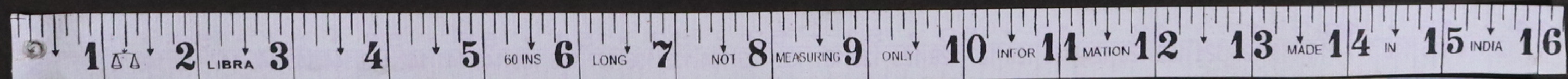
ऊतोऽश्मनदीत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपः स्यात् नपु
नर्लोपस्यासिद्धत्वादीत्वमितितञ्चकेक
मत्यवस्थाप्रसज्यते नास्तिचक्रकप्रसंग
नापत्यवस्थाकारिणयाहृत्वाभवितव्य
मशास्तेतोहितामत्यवस्यासिद्धत्वाल्लोपः
लोपेनावस्थानंभविष्यति नसत्त्वपितदे
वतस्मिन्नसिद्धंभवति अवस्थायैमेवहि
हल्ग्रहणंकर्तव्यम् हलादावीत्वमस्तार
लोपइति लोपेनावस्थानंयथास्यात् क्नो
पात्तदीत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपः लोपेनाव
स्थानंभविष्यतिनपुनर्लोपस्यासिद्धत्वा
दीत्वमितेनावस्थानंस्यात् तदेवत्वस्यपि
तस्मिन्नसिद्धंभवति कथंपदिग्ध्यतिश्यार्थी
यः विगात्त्वकितग्रहणानर्थकंसेवानस्था
प्नस्यपत्वात्लोपस्यासिद्धत्वादिति विगा
त्वकितग्रहणानर्थकंभविगात्त्वकेनाति
देभवति पूर्वंतर्हिपाहित्यावस्थापैमेतन
स्यात् नवायंहल्ग्रहणंकुर्वीतञविशेषेण
ईत्वमकानस्यानादीनालोपमपवादस्तिद्द
षीत तस्यापसिद्धमतिआतोलोपइतिचेदि
वेतितन्नः युगास्यागणपाज्ञइति सालोपो
भवति इदिचयज्ञादीनवद्दिगीतिकिमर्थपु

नरिटमीलवस्तरस्याम् नतः प्रतिपत्ति
वद्दृवतीत्येवंसिद्धम् सोयमेवंलक्षणीय
सान्यासेन पदलग्रहणं करोति सिद्धे सति
गरीयांसं यत्नमारभते पदलग्रहणं क
रोति गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्या
चार्यः भवतीह विप्रतिषेध इति सनः इहा
यतं रस्याग्रहणम् शक्यमकर्तुम् कथम्
नः क्ति विलोपः आत्वंच विभाषेति अपर
आह सर्वमेवं युगपद्योगाः शक्योवक्तुम् कथं
इट्लोपोपि प्राप्तः आत्वमपि प्राप्तं वि
भाषाग्रहणमपि प्रकृतमत्रापेक्ष्यसि नु प्र
कृतेचाभिसंबंधमात्रंकर्तव्यम् सनः क्ति
विलोपः आत्वंच विभाषेति आर्धधातुके
कार्तिवृनवार्धधातुकाधिकारस्य प्रयोज
नानि अतोलोपो यलोपश्च णिलोपश्च प्र
योजनं आलोप इत्येवंच चिकीर्षकः जिहीर्षक
इति अतोलोपः चिकीर्षिता जिहीर्षिता
चिकीर्षितं जिहीर्षितम् आर्धधातुक इति
किमर्थम् चिकीर्षति जिहीर्षति नैतद
स्ति प्रयोजनम् आन्तरंगत्वात्र लोपः शा
पः अकारस्यश्रवणं भविष्यति शापवचने
हि साम्रत्येतदपि नास्ति प्रयोजनम् अ

सनिवसनित्रनमृवनामनुनासिकस्याका
रोभवतीति फलीत्येवस्माद्यार्थोफलग्रह
णेन सनोत्तेरनुनासिकलोपादात्वं विप्रति
षेधेनसनोतेरनुनासिकलोपादात्वंभवति
विप्रतिषेधेन तत्रसनोतेरनुनासिकलोप
स्यावकाशः अन्यतनोत्यादयः सनोतेः आ
त्वस्यावकाशः अन्यजनादयः सनोतेरनु
नासिकस्याभयंप्राप्नोति आत्वंभवति विप्र
तिषेधेन नैषयुक्तोविप्रतिषेधः नहिस
नोतेरनुनासिकलोपस्यान्यतनोत्यादयोव
काशः सनोतेर्यस्तनोत्यादिषु पावः सोन
वकाशः नत्वन्यप्राप्तस्यजनादयोवकाशः
सनोत्तेर्यदात्वेग्रहणंनदवकाशम् नतस्या
नवकाशमादयुक्तोविप्रतिषेधः एवंतर्हि
तनोत्यादिषु पावस्त्वावस्यावकाशः केवाव
काशः अन्यानितनोत्यादिकार्याणि तन्ना
विभ्रस्तस्यापोतिति आत्वग्रहणम विप्राव
काशो कोवकाशः सनिधातिभाषावन्भ
योः सावकाशयोः युक्तोविप्रतिषेधः एव
मप्ययुक्तः यदिव्याप्तिभाषाकार्यः एवंत्रासि
द्वेनास्ति विप्रतिषेधोभावाद्नतस्येति प
कस्यक्तिलनाभावेविप्रतिषेधोनस्यात
किंपुनः संत्रासमयंनास्तिनेषदोषः भवती

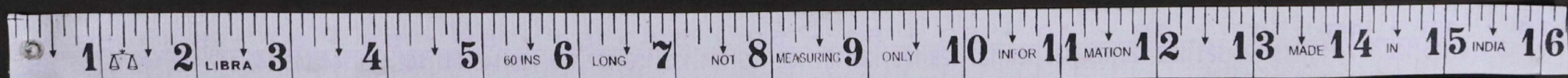

हविप्रतिषेधः किंवक्तव्यमेतत् नहिकथ
मनच्यमानेगस्यते आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापय
ति भवतीहविप्रतिषेध इति यदयंवृमा
स्पागापाज्जहातिसाहल्लीतिहलग्रहणंक
रोतिकथंकृत्वाज्ञापकंहलग्रहणमुपतस
योतनम् हलादावीत्वयथास्यात् इहमा
भूत् गोरः केवलदः मघ्वदिचाद्विप्रति
षेधेनस्यात् हलग्रहणमनर्थकंस्यात्
असत्यत्नम् नस्याक्किदन्तात् आलोपोभ
विष्यति यरुपतित्वावार्यः भवतीहविप्र
तिषेधइतिमतः हलग्रहणंकरोति नैतद
स्तिज्ञापकमुभयवस्याथमेतत्स्यात् हला
दावीत्वंयथास्यात् अजादौमाभूदिति कि
चस्यात् यद्यजादावपीत्वंस्यात् इयदादे
शः प्रसज्येत ननुवाक्किदन्तादेवाप इयुग
देशोनभविष्यति अयात्मीति इयदादे
श अक्किद्विज्ञानम् इहहिदोषः स्यात्
पियोपियः पियो पिय इतिनेत्वदीत्वं कि
न हिआयोः संप्रसारणमेतत् समानाप्र
येसत्वप्रसिद्धं भवति व्याश्रयेन्नेत्वं वा
येकावीत्वंतस्यविभक्ताविषयमृदेशः
यवस्यार्थमेवतर्हिहलग्रहणंकर्तव्यम्

म· भा·
३४२

वार्धप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनानेनआलोपोभ
वति यदयमतिप्रभृतिभ्यः पापाल्लुकं
शास्तिनैतदस्तिज्ञापकम् कार्यार्थमेतत्
स्यात् विलो. विम्य इतिलोपेसतिप्रत्ययल
क्षणेनगुणः स्यात् लुकिनन्नमतान्तस्मि
न्निति प्रत्ययलक्षणंनास्ति यत्तर्हि कारयते
र्लोलुकं शास्ति अनेन यातिवाति अति
नास्त्यत्रलुकलोपयोर्विशेषः अतोज्ञाप
नेनशापतालोपाल्लीति यदंतर्हि हल्यल
लस्य आर्धधातुक इतिकिमर्थम् विभि
दते चेक्छिदते गिलोपः पाचतेयावते
आर्धधातुक इतिकिमर्थम् पाचयतिया
वयति आलोपः यपत्नप्रप्तः वी
तुः यलोपः बेभिदिता चेच्छिदिता अतो
लोपः प्राप्नोति आर्धधातुक इतिकिमर्थ
म् यातिवाति इवदीयते ओयते आर्ध
धातुक इतिकिमर्थम् अदाताम् अधाता
म् अम्लयाम् आर्धधातुक इतिकिमर्थ
म् स्थायात् स्थायाताम् विराबद्वावयाया
युटि विराबद्वावेसीयुटि किमुदाहरणम्
कारिषीष्टहारिषीष्ट आर्धधातुक इतिकि

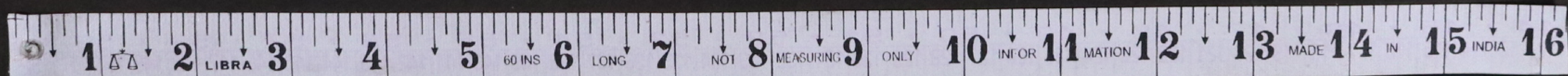
मर्थम् ह्रियते ह्रियेत ह्रियेत ननुवो
त्वंयकाव्यवहितत्वात्रभविष्यति इतिप
कुपवतरिमाभूदितिकिंवस्मात हृढिः
हृढो हृढवांस्यपकमसमेन भ्रस्ज अप
रेफस्यस्थानेकस्मान्नभवति भिद्यवोमा
त्यइति अनेनाचोमध्यरक्रियते रेफस्य
तर्हिभृवतोकस्मान्नभवति षष्ठ्याइण
सामर्थ्यात् भारद्वाजीयाः पठंतिभ्रस्जो
पधायोर्लोप आगमोरेविधीयत इति भ
स्त्रदिशात्संप्रसारणं एवंविप्रतिषेधेनभ्र
स्त्रादेशात्संप्रसारणंभवति एवंविप्रति
षेधेन भ्रस्त्रादेशस्यावकाशः भ्रष्टा भ
ष्टी संप्रसारणस्यावकाशः भृज्जतेभृज्ज
तः इहोभयंप्राप्नोति भृष्टः भृष्टवानितिसं
सारणंभवति एवंविप्रतिषेधेन सतहि
विप्रतिषेधोवक्तव्यः इमोर्वेचेवनामिट
म इमोर्वेटभवतीतिवक्ष्यामि इमोर्वेव
चनेसिचिहृट्भ्रस्नादेशः इमोर्वेवचने
सिचिहृट्भ्रस्नादेशोवक्तव्यः हृढोहृढवा
यामिदमेवरूपस्यात् अभाक्षीत इदंतस्या
त अभाक्षीदितिसर्वप्रायवयंसिद्धिमितिचे

षिताभवति अवयवषष्ठ्यादयोहिसंबंध
एवमपिस्थानविशेषणंभवतिस्थानम
पिसंबंधएवएवमपितज्ञायते कुस्थान
षष्ठीक्वविशेषणषष्ठीति यत्रषष्ठीअन्य
योगादपेक्षमास्थानषष्ठीयत्रयत्नयोगा
मपद्दतेसाविशेषणषष्ठी कातिपुनरेणा
धिकारस्यप्रयोजनंनाभिप्रसारणादीर्घत्वे
हल्ग्रहणस्यसंप्रसारणस्यदीर्घोभवति ह
तः जीनः संवीतः शूनः अंगस्येतिकिम
र्थंनिरुतम नामस्मनाःदीर्घत्वेप्रयोजनं
मनामिदीर्घोभवतीति अमीनाम वायु
नाम अंगस्येतिकिमर्थं क्विमिणांपञ्चपा
मनोपञ्चमसिदीर्घोभवति विचीयते त
ष्यति अंगस्येतिकिमर्थम् दधिसनोमि
मधुसनाति लिङ्गलोपेप्रयोजनम् ल्लपात
लेपात् अंगस्येतिकिमर्थम् निपात नि
वीपात् लङादिष्वडाटोप्रयोजनम् अका
र्षीत् एहिष अंगस्येतिकिमर्थंप्राकरो
त उपैहिष अतोभिसऐस्प्रयोजनम् ह
तैः सर्वैः अंगस्येतिकिमर्थम् ब्राह्मणा
भिस्सा ओदनभिस्सटा इयङुवङ्प्रकरणस्य
नातः भिन्नशानेमकारेतस्यपिदीर्घेभितना

णिलोपस्य यणवङ्होभयं प्राप्नोति आटि
टत् आशिश्यत् हठेरवकाशः सवायेः
स्त्रवायः णिलोपस्यावकाशः यणवङ्हो
भयं प्राप्नोति कारयतेः कारकः हारयतेः
हारकः गुणस्यावकाशः चेता स्तोता णि
लोपस्यावकाशः आटिटत् आशिशत्
इहोभयं प्राप्नोति कारणा हारणा दीर्घत्व
स्यावकाशः चीयते स्तूयते णिलोपस्य
यणवङ्होभयं प्राप्नोति कार्यते हार्यते
णिलोपो भवति एवं विप्रतिषेधेन सति हि
एवं विप्रतिषेधो वक्तव्यः न वक्तव्यः सेत्वे
नेविषयः कृतेष्वेते विधिषु स्थानिवद्भावा
णिग्रहणेनग्रहणाल्लोपो भविष्यति ने
वं शक्यं इयङादेशे हि दोषः स्यात् किम्
अन्त्यस्य लोपः प्रसज्येत अल्लोपस्य इयङ
णाश्च नास्ति सम्प्रसारणा हठेरवकाशः श्रि
यमाचक्षे श्राययति अल्लोपस्यावकाशः
चिकीर्षिता जिहीर्षिता इहोभयं प्राप्नोति
चिकीर्षकः जिहीर्षकः गुणस्य अल्लो
पस्य च नास्ति संप्रधारणा दीर्घत्वस्यावका
शः अपिकाकः पणायते अल्लोपस्य
यणव इहोभयं प्राप्नोति चिकीर्ष्यते

म॰
भा॰
३४३

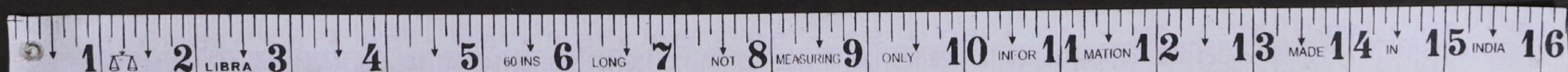
जिहीर्ष्यते अल्लोपो भवति एवं विप्रतिषे
ने सति हि एवं विप्रतिषेधो वक्तव्यः न वक्त
व्यः इष्टवाची परशब्दः विप्रतिषेधे परं यदिष्टं
तद्भवतीति यस्य किमिदं यलोपे वर्णग्रह
णमाहोस्वित् संघातग्रहणम् कश्चात्र विशे
षः यलोपे वर्णग्रहणं चेत् दाने तु प्रतिषेधो
वक्तव्यः सुचिता सेतेति अस्तत हि संघा
तग्रहणे यदि संघातस्य ग्रहणं सस्य स्यलो
पः प्राप्नोति सिद्धं त्यस्य एवं णावत्सारभ
मासमर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति यवमपितना
ति प्रमक इति कृत्वा नियमार्थं विज्ञायते य
स्य हल इति रस्य कुमाश्रत लोलूयिता यो
यूयिता लोलूयितं पोपूयितम् केमर्थ्य
वयाद्गियस्य भवति विधेयनास्तीति कृत्वा इ
हवास्ति विधेयम् किमंत्यस्य लोपः प्राप्तः
सर्वस्य विधेयः तत्राप्येवं विधिरस्तु नियमो
वेति अपूर्वे एव विधिर्भविष्यति नियमः
एवमप्यन्त्यस्य प्राप्नोति किं कारणम् न हि
लोपः सर्वापहारी ननु च संघातग्रहणसा
मर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति संघातग्रहणे चे
त् कस्य विभाषायां दोषः संघातग्रहणे चे
त् कस्य विभाषायां दोषो भवति समिधिता

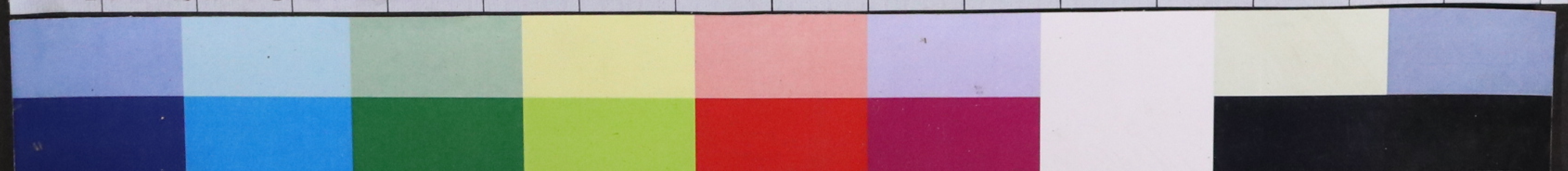

समिध्यिता यदा लोपः तदा सर्वस्य लोपः
यदा चालोपस्तदा सर्वस्यालोपः प्राप्नोति
प्रादेः परवचनात्मिदम् इत्करोति पंचमी
तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्येति यकारस्यैव
भविष्यति अथवा पुनरस्तु वर्णग्रहणम् न
नचोक्तं यल्लोपे वर्णग्रहणे चेत् पातेन प्रति
षेध इति नैष दोषः श्रुतादिति निर्दिष्टे ने
श्रुतादिति निर्दिष्टे तेनैव श्रुतादिति पंचम्य
स्ति एवं तर्हि श्रुतस्येति संबंधषष्ठी विज्ञा
यते श्रुतस्य पायकार इति किं चोत्तरस्य यका
रः निमित्तम् यस्मिन्नेशमित्येतद्भवति का
स्मिंश्चागामित्येतद्भवति प्रत्यये णेरनिटि
अनिटीति किमर्थम् कारयिता कारयित
म् अनिटीति यावन्मकृतेम् कस्मान्नभवति
कारयितम् निष्ठायां सेटि इत्येतन्नियमार्थं
भविष्यति निष्ठायामेव सेटि णेर्लोपो भवति
नान्यत्रेति क्रमाभूत् कारयिता कारयित
म् अथ उपनिष्ठायोर्विभागः करिष्यते
इटमस्ति निष्ठायां सेटि जनितामन्त्रे पाणि
नायते ततः अयुक्तयाद्देशो भवति णेः से
टि ततः आमंताल्वाय्येत्निष्णुषु अथ भवती
त्येव निष्ठायां सेटि अथ निष्ठायां सेट्ग्रह

म· भा·
३४४

णं किमर्थम् निष्ठायां सेट्ग्रहणमनि
टि प्रतिषेधार्थम् निष्ठायां सेड्ग्रहण
क्रियते अनिटि प्रतिषेधार्थम् अनि
टि निष्ठायां लोपो माभूदिति संज्ञपितः
पशुरिति निष्ठायां सेड्ग्रहणे अनिटि
प्रतिषेधार्थमिति चेत् तत्सिद्धम् नि
ष्ठायां भावात् नन्वचयमस्य विभाषेति ले
पः इट्प्रतिषेधः एकाचो हि प्रतिषेधः
इडभावार्थं तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य इड्
वार्थम् तर्हि सेट्ग्रहणं क्रियते कथं पु
नः सेत्स्यतेनेन इट् शाकपोल्लवपेम् त
न्निमित्तत्वाल्लोपस्य ताभ्रायाम् कृते इटि णिलो
पेन भवितव्यम् किंकारणम् सेटीत्युच्य
ते अवचने हि लोपे इट्प्रतिषेधप्रसंगः
अक्रियमाणे हि सेड्ग्रहणे णिलोपे कृ
ते एकाच इतीट्प्रतिषेधः प्रसज्येत का
रितम् हारितम् एवं तर्हि नैवार्थः से
ड्ग्रहणेनानेनयोगेन कथं समम
योगविभागः करिष्यते इटमस्ति नि
ष्ठायां नेड्भवति ततः णेः एतस्मिन्नेव निष्ठा
यां नेड्भवति कारितम् ततः हन्ते हन्त

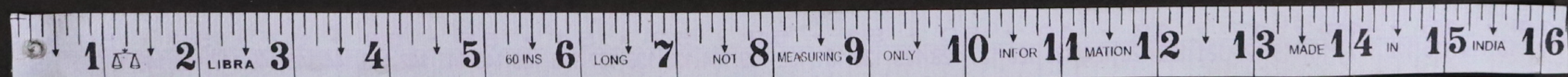

मितिनिपातनेकिंप्रयोजनंनियमार्थं
अचैवनिष्ठायांलोपोभवतिनान्यत्र
क्ष्माभूतकारितम् हारितम् इहापिन
हिंसामालिवर्तिनमभ्रवर्तिताभिदा
नतः अप्यपते अभ्यपनेवइतिवर्ततइ
ति हृपिरमिश्मृधीनामुपसंख्यानम् सा
र्वधातुकत्वात्तृपिरमिश्मृधीनामुपसं
ख्यानंकर्त्तव्यम् किंपुनःकारणंनसिध्य
तिसार्वधातुकत्वात् गिरोवर्धतेनात्रव्य
नयः गिरोवर्धतिरिति प्राप्ते ह्रस्वस्तिस्वा
स्वघोरमणात् रयमनिति प्राप्ते अप्रे
सार्थमहनेसोभागायसार्धयतिप्राप्ते तत
हिंवक्तव्यमनवक्तव्यम् हृपिरमिश्मृधीना
सार्वधातुकत्वात्सिद्धम् कथंसार्वधातु
कत्वम् अस्मेपिहिधातुप्रत्ययाउभयथा
छन्दसिदृश्यन्तइतिवचनात् अथाकि
मर्थंहन्तुः आहोस्विदिनः अस्तनहिंइ
त्नुः इत्वोअस्यपांतरकरणमयदिहिइ
त्नुः अस्यपान्तरंकर्त्तव्यम् अपादेशोवोप
संख्यानंकर्त्तव्यम् उभयंक्रियतेन्यासम्प्
व ल्यपिल ल्यपिलघुपूर्वस्येतिचेत्व्य

म॰
भा॰
३०५

ञ्जनान्तेषूपसंख्यानं ल्यपिलघुपूर्वस्य
तिचेत् व्यञ्जनान्तेषूपसंख्यानंकर्त्तव्यम्
प्रशमय्यगतः प्रतमय्यगतः अलोपेच
गुरुपूर्वात्प्रतिषेधः अल्लोपेचगुरुपूर्वा
त्प्रतिषेधोवक्तव्यः प्रचिकीर्ष्यगतः प्र
जिहीर्ष्यगतः लघुपूर्ववचनात्सिद्धम्
ल्यपिलघुपूर्वादितिवक्तव्यम् एवमपि
ह्रस्वयलोपाल्लोपानामसिद्धत्वात् ल्यपि
लघुपूर्वादित्ययादेशोनप्राप्नोति प्र
शमय्यगतः प्रतमय्यगतः प्रबेभिदय्य
गतः प्रबेच्छिदय्यगतः प्रस्तनय्यगतः प्र
गदय्यगतः ह्रस्वादिषुवोक्तम् किमुक्तम्
समानाश्रयवचनात्सिद्धमितिकथं णा
वेतेविधयः णेः ल्यपिअयादेशइति वि
भाषाप्यः इडादेशस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः
अध्याप्यगताः आपः सानुबन्धस्यनिर्दे
शात्सिद्धम् आपः सानुबन्धनिर्दे
शाच्चसिद्धम् आपः सानुबन्धनिर्देशः
करिष्यतेआपॢ लृइतिनेनइङादेशस्य
नभविष्यति सतर्हिसानुबन्धनिर्देशः
कर्त्तव्योनकर्त्तव्यः कथम् आप्यगतः
लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येवे

मेवं न विष्यति इति श्रीमद्गणरत्नतेज॰
लिमुनिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
षष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादे द्वितीयमा
ह्निकम् अथ भावकर्मणोरिति कथमि
दं विज्ञायते भावकर्मणोर्यस्मात्परं इति
आहोस्विद्भावकर्मवाचिनि परतः यस्मा
त्परं इति किंचातः यदि विज्ञायते भावक
र्मणोर्यस्मात्परं इति सीयुट् विशेषितः स्य
सिचतामपः अविशेषिताः अथ विज्ञा
यते भावकर्मवाचिनि परतः यस्मात्परं इ
ति स्यसिचतामपः विशेषिताः सीयुड्वि
शेषितः उभयथापि चाविशेषितो वा विशेषि
तः यथेच्छसि तथास्तु तावद्भावकर्म
णोर्यस्मात्परं इति ननु चोक्तम् सीयुड्वि
शेषितः स्यसिचतामपः अविशेषिता
इति स्यसिचतामपश्च विशेषिताः कथं
भावकर्मणोर्यं भवतीति अपरस्यात्परो
यन्न वर्तिष्यते अथवा पुनरस्तु भावक
र्मवाचिनि परतो यस्मात्परं इति ननु चो
क्तं स्यसिचतामपो विशेषिताः सीयुड्वि
शेषित इति सीयुडपि विशेषितः कथं
भावकर्मवाचिनि परतः सीयुडनाम्नो

म॰
भा॰
३४५

तिकृत्स्वा भावकर्मवाचिनि सीयुडिकार्यं
विज्ञास्यते अथ इट् एषोऽनेकस्याय त्वि
तिसीयुडिकार्यं विज्ञास्यते अथ इट् एषोऽ
नेकस्यायमिड्भवति अंगस्येति वर्तते य॰
स्यैवमंगस्याष्टौ इट् प्राप्नोति अत्राहत तस्य
था अत्राद्यौ द्विमात्रादितो भवतः एवं तर्हि
स्यादीनामेवमपि षष्ठ्याभावान्न प्राप्नोति
ननु भावकर्मणोरित्येषा षष्ठी नैषा षष्ठी
किं तर्हि एषनिर्देशा एषा सा सप्तमी भावया
र्थकर्मणि चेति एवं तर्हि भावकर्मणोरि
त्येषा सप्तमी स्यादिष्विति सप्तम्याः षष्ठी प्रक
ल्पयिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति
एवमपि न सिध्यति किं कारणम् न समर्थ
योर्वा एवमभिसंबन्धोऽसंभवात् भावकर्म
वाचिनि शहकार्यं विज्ञास्यते एवमपि सी
युडेन प्राप्नोति एवं तर्हि समर्थयोगविभा
गः करिष्यते आर्धधातुकस्येट् समर्थेष्वा
र्धधातुकस्य भवतीति विज्ञेयम् आर्धधा
तुकस्य इट् भवतीति यश्चेवं स्यसिचसीयु
ट्तासिषु इड्भवतीति विभाषाऽयमविशे
षितो भवति तत्र को दोषः स्यसिचसीयु

हन्तासिषुङ्हवति अन्येनग्रहदर्शनंवावि
वरितिकि विदेवचिण्वदभावः स्यात पर्वत
हिस्यादीनेवाजाचेस्विण्मध्ये स्यसिषुसी
युट्तासिषुड्भवति अन्येनग्रहदर्शनं
नाविण्वत्स्यादितिसिद्धिति अथयेपुनरि
प्रमितेप्रयोजनंपति यथनुदात्तोः अथय
उदात्ताः तेषांकथमिट् तेनैवपरत्वादि
तेभ्यापि अनेनैवेड्भवितव्यः किंकारणम्
कारयतेः कारिष्यते हारयतेः हारिष्यते
इडागमेसिद्धेनासेरनिटीतिणिलोपो यथा
स्यात कथंपुनरिड्वलादिभवताउदात्तेः
भ्यः अनेनैवइट्लभ्यः नपुनरनेनास्ति
तेनेतितेनैवस्यादिप्रतिषेधात नित्यापि
हतेपितस्मिन्प्राप्नोति अहतेपिप्राप्नोति
नत्वन्यस्मिन्हतेप्राप्नोति किंकारणम्
अवलादित्वात् तस्मादनेनैवइड्भवितव्यः
कानिपुनरस्ययोगस्यप्रयोजनानि हड
ग्रहणस्वरेतेस्यचत्वंदीर्घोग्रहोयामितोवा
विभाषितिसिद्धिः प्रयोजनम् वेष्यते
वापिष्यते ग्रहप्रयोजनम् ग्लास्यते ।
लाषिष्यते हनेश्चवन्प्रयोजनम् ह ।

म॰
व्या॰
३५०

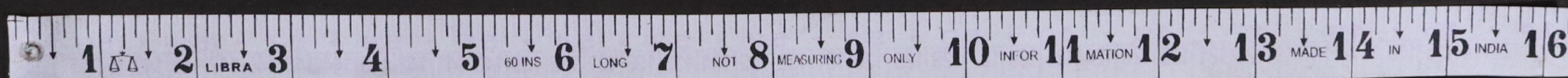
निष्यते घानिष्यते किंचान्यत्रशीडश्चाको
यामितोवाणितिस्यचप्रयोजनम् शामि
ष्यते पोमिष्यते तमिष्यते तामिष्यते
इट्चासिद्धः तेनैमेलोप्यते नित्यश्चायं
वेत्रिमितोविभाषा इटोसिद्धत्वात्सेरनि
टीतिणिलोपोपथास्यात् कथमयंनिमः
हतप्रसङ्गित्वात हताहतप्रसङ्गीत्वय
म् हतेपितस्मिन्विटिमाप्नोतिकेश्चार्थे
यात्तकस्यहलादेरिति पुनरनेनायंभव
ति निमित्तस्याविहतत्वात अस्मिन्तवि
विहितेवलादित्वस्यनिमित्तस्याविहतत्वा
त्सामसिकोनभवति अयंतस्यनिमित्तं
विहन्ति तस्मादयंनित्यः स्वनस्यनिमि
त्तेनविहन्ति अथउपदेशग्रहणंकिमर्थ
म् विण्वद्भावउपदेशवचनेस्कारगुण
स्यवलीपस्त्वात विण्वद्भावउपदेशग्रह
णंक्रियतेस्कारगुणस्यवलीपत्वात
कारिष्यतेहारिष्यते परत्वाद्गुणेकृतेउप
देशवचनेनत्वात विण्वद्भावोनप्राप्नो
त्युपदेशग्रहणाद्भवेति वधिभावाङ्सी
युटि विण्वद्भावोविप्रतिषेधेन वधिभा

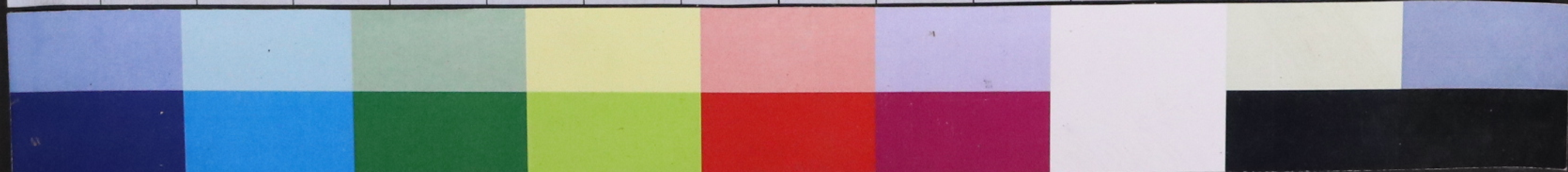
वाम्नीपुहिविणवड्भावो विप्रतिषेधेन व
धिभावान्नीपुहिविणवड्भावो भवति विप्र
तिषेधेन वधिभावस्यावकाशः वध्यात्
वध्यास्ताम् वध्यासुः णिणवड्भावस्यावका
शः घानिष्यते अघानिष्यत इहोभयंप्रा
प्नोति घानिषीष्ट हानिषीयास्ताम् णिण्व
ड्भावो भवति विप्रतिषेधेन अथेदानीं वि
णवड्भावे कृते पुनः प्रसंगा विज्ञानाद्वधिभा
वः कस्मान्न भवति सकृद्गतौ विप्रतिषेधे
यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति कृत्वा हनिणि
ङादेशप्रतिषेधश्च हनिणिङादेशानां प्रति
षेधो वक्तव्यः हानिष्यते घानिष्यते एष्यते
आयिष्यते अध्येष्यते अध्यायिष्यते ल
ङि निर्हनिणिङि एतः प्राप्नुवन्ति अङ्गस्येति
न प्रकरणादेशाणां स्यादिटश्च विहितम्
आंगं यत्कार्यं तन्नदृतितिदिश्यते न च हनिणिङा
देशाः आंगा भवन्तीति अविशिष्टत्वमितरस्या
द्वाने तेषां विणा निमित्तं लङ्ङि मितादमे
आदेशाः णिणवड्भावात्प्राप्नुवन्ति आतो इ
ट् ग्रहणं किमर्थं इड्ग्रहणमकिदर्थम्
इड्ग्रहणं क्रियते अकिति लोपापयास्या
त पपिप तस्मिंयति सार्वधातुके वेदी

सं. व्यं.

३५८

स्यार्धधातुकाधिकारोऽपसंख्यानम् सा
र्वधातुके चार्धधातुकाधिकारेऽपसंख्या
नं कर्तव्यं इमस्त्वं मह्यमितस्मादिश्यति न
नु च यथैव ङ्गितीति वर्तिष्यते इड्ग्रह
णं कृङ्गितादिति शेष्यते अविभवति कर्त
रि ल्यिन ङ्गितीति किन्नहि स्यात्कङ्गिदिशे
ष्यते ङ्गितिभवति कर्तरि ल्यिन यवीति किं
पुनः कारणं अचाङ्गिति दिशेष्यते यथाद
दपिप्रत्ययग्रहणेन विशेष्यते अस्तिवेदानीं
कृ विदिङ्नजादिः पटश्यो विधिः स्यात् अ
स्तीस्यात् दासीयपासीयेति तत्रस्तुपसं
ख्यानं कर्तव्यम् न कर्तव्यम् आर्धधातुके
स्यादित्येवम् कथमार्धधातुकत्वम् उभय
थाछन्दसीति वचनात् अथ यात्रस्यया
उभयथाछन्दसि दृश्यते वसा ईत्वका
रप्रतिषेधः सुतेहृतपावानः इति दृशीना
तं ईत्वकारप्रतिषेधो वक्तव्यः किंप्रयो
जनम् सुतेहृतपावानः इति इष्टमाभूत्
सुतेहृतपावानः पिबतवसोवसपावानः
पिबतेति यदिति ईत्वकारप्रतिषेधश्यते
कथं धीवरीपीवरीति धीरतिवोक्ते किंप्र
के नेतरीं वं किन हि स्यात् यः संप्रसारणात्

नदिति सनदिप्रतिषेधो वक्तव्यः नवक्त
व्यः वुनिवबभविष्यति नकृतिविनि
मवाद्या क्स्याप्रतिषेधः आटः प्राप्नो
ति अटोपि निष्यते नञस्तुटोग्रहणं कर्त
व्यमनकर्तव्यम् अकृतमनुवर्ततेकाम्
कृतम लुङ् लङ् लृङ्क्ष्वडुदात्त इति यदि
तदनुवर्तते आडजादीनामडेवतिअडपि
प्राप्नोति अनुवृत्तिकृतेपुनराडभविष्य
ति इहापिअरिकृते पुनराट्प्राप्नोति अ
कार्षीत अहार्षीत अडुवनाडभविष्यति
इहापि नहि अडुवचनाजस्यात ऐरिहत्
ऐक्षिष्ट आटवचनाद्भविष्यति इहापि न
हि आटवचनात्प्राप्नोति अकार्षीत अहार्षी
दिति अकृते अटिप्रः अजादित्येव मेत
दिज्ञायते किंवक्तव्यमेतद्धि कृपमनुपा
मानेऽगस्यात् अत्र अडुवचनसामर्थ्यात् यदि
रिकृते अटिप्रः अजादित्वस्यात् अट्
ग्रहणमनर्थकं स्यात् अथवा उपदेशाद्
ति वर्ततेऽथवा आर्धधातुक इति वर्तते
अथवा लिङ् लङ् लृङ् क्ष्विति हिलकार
कानिर्देशः लकारविकल्पकारादिषुयोग
दिति सर्वेषापेक्ष्यन्ते शेषाणामस्मतत्रेति

ष्यति पर्वतहि अजादीनामटा सिद्धम् अ
जादीनामटैव सिद्धम् नार्थ आटा पर्वत
हि डापमाट्वक्तव्यः हडार्थमिति चे
दटः अटोऽहि वक्ष्यामि यदि तर्हि अटोह
डिरित्युच्यते अक्षणोऽहस्तीत्यहडिः
प्राप्नोति ऐः इन्द्रे कृते धात्वोहडिमटः स्त
रैत धात्वोहडिं वक्ष्यामि तत्तर्हि धातु
ग्रहणं कर्तव्यम् योगविभागः करिष्यते
अटः अचि हडिर्भवति ततउपसर्गादृति
हडिर्भवति ततो धातोर्धात्वादिस्थयोः
एषः इत्यत्र ऐषीत् आसीत् अतेगुण
इति पररूपं प्राप्नोति पररूपंगुणनादः
परः रूपंगुणेऽटः नेति वक्ष्यामि तत्तर्हि
वक्तव्यं ओमाडोश्चितत्समं यद्यप्येतद
च्यते अतएवं तर्हि इसोमाहसवादः पर
रूपप्रतिषेधस्यादिति सनवक्तव्योभव
तिकदोर्थं नहि आटवक्तव्यः आरैतन्
त्रितयनत्यूनक आरैगकुस्यासरूपा
वेनस्याः क्वचेदैर्वक्लृतदीर्घम् वक्लृ
केदसिद्धीर्घनेदप्यते तस्यापुप्लुतत्वा
त्कृत इति इत्यत्रहि आयन् आसन् इणः
स्याईत्वापयोः कृतयोः अनन्तरादि

नाहृद्भिर्नेप्राप्नोति इणसंयोगांतरंगतः सं
नद्यभावादत्र हृद्भिर्भविष्यति नत्रापि प्राद
र्भूतेन प्रकृतीनामदानिर्द्दिष्टस्यपिमि
तिवद्दः प्रत्ययोः मनीत्यत्र धातोरिहि
मटः स्यादेव परत्रूपं गुणानाद्दशेमार्हेठ
मितत्वमेके शर्च्यवर्हूलंदीवैमितास्या
रंतरंगतः प्रापि इयतादिप्रकरणेतत्वा
दीनांकेट सिद्धहलम् इयतादिप्रकरणे
तनादीनांकेट सिद्धहूलं इपमाख्यानेके
नेव्यम् ततेपुरुषम् ततेवपुरुषम् विशेष
रूप विशुद्धेपच्य सर्वांवपयलोकः सर्व
तोवपयलोकः संचकेप्यत्तामदं त्रिपंच
केपत्नामदे एवं इदकस्मात्रभवतिप्रा
प्ताणस्यनियो आमागमस्यनियइति प्रेगा
दिकारात प्रेगासेतिवर्ततेत एवमपिपर
मनिपोपरमतिपइस्यचापिप्राप्नोति ग
निकारकस्सर्वैमेवष्यतेयणादेशः स्वरप
रपूर्वोपुरपस्सर्वेतिवक्तव्यम स्वरपूर्वे ति
ष्ठतः तिसृः परपूर्वे उओ उच्चः उद्गा
उद्गाः उभयपपूर्वेमामताणे प्राममाणः म
नाग्ना सेनान्यइति प्रसंयोगपूर्वोणीति
इग्रसंतः प्रसंयोगपूर्वेरस्पच्यमाने।

म: षं:
३५०

प्रतिषेधप्रसंगेन उओ उओः स्वरपूर्वो
यपस्यपदस्पूर्वोपपस्य स्वरपदस्पूर्वोप
पस्य असंयोगपूर्वस्येतिप्रतिषेधः प्र
सङ्गेन ततर्हिवक्तव्येनवकव्यधातो
रितिवर्ततेणधातुनासंयोगविशेष
णिष्यामः धातोर्यः संयोगस्तत्पूर्वस्यने
ति उपसर्जनेनवेसंयोगः नचउपसर्जनेन
विशेषणमस्ति धातोरित्यनुवर्त्तनसा
मर्थ्यात् उपसर्जनस्यापिविशेषणंभ
विष्यति प्रत्ययन्यहालोरित्यनहतोग्र
योजनम् किमिवणोविशेष्यतेनतद
विप्रयोजनम् यस्यधातोरिर्णभवति
तमेवतस्ययणादेशेन इकोयणचीति
वर्षाभ्वः वर्षाभ्वः पुनर्भ्वश्च वर्षाभ्वइत्या
त्रपुनर्भ्वश्चेतिवक्तव्यम् पुनर्भ्वौ पुन
र्भ्वः इतिसल्पमिदमुच्यतेवर्षादिका
पुनः पूर्वस्यभवइतिवक्तव्यम् वर्षा
भ्वो वर्षाभ्वः दृन्भ्वो दृन्भ्वः कार
भ्वौ कारभ्वः पुनर्भ्वौ पुनर्भ्वः हृषु हृषु
ग्रहणानर्थकमन्यस्याभावात् हृष्य
ग्रहणमनर्थकंकिंकारणाम् अन्यस्या

भावात् नमन्यत्सार्वधातुके नित्ययत
यणादेशः स्यात् ननु चाधमस्त्रिया।
चिवातीति किं नीलवर्तते इहतर्हि
यातोभ्वात इति श्रुवीति वर्तनेऽन्तर्हिया
तिर्यतीति इति यो रिति वर्तते एवमपिधि
यतिपर्यतीत्यत्र प्राप्नोति ङोरिति वर्त
तेएवमपि ध्रुवेति रूवेतीत्यत्र प्राप्नोति
श्नेकाच इति वर्तते एवमपि ध्रुवलग्र
रूवत्रीत्यत्र प्राप्नोति एकदेशो विकृत्य
देकाच्भवति एवमपि प्राप्संवेत्तीत्या
त्रापि प्राप्नोति असंयोगपूर्वस्य तिवर्तते
यहल्लग्रहणात्तर्हि श्रूग्रहणं कर्तव्यम्
यद्वलनामनेकाच् असंयोगपूर्वमुर्वाणि
नमस्तितदर्थमिति माहूपूर्वेयापुवतीना
त्रयमभावाणावतीनामङ्स्त्वार्थमिति
चेयार्थधातवानास्तिद्दम् यङ्लगर्थमि
तिचेत् तत्र किंकारणम् आर्धधातुक
त्वास्तिदृष्टम् कथमार्धधातुकत्वं अया
याच्छन्दसीति वचनात् अन्येपि धातुप्रत्य
याः छन्दसि दृश्यत इति एवं त
र्हि सिद्धे सति यत् श्नुग्रहणं करोति तज्ज्ञाप

म·
व्या·
३५८

यत्यन्यार्थः भाष्यायामपि यङ्लुक्भवती
ति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् वेभिद्री
ति वेच्छिदीति इति ऊदुपधायाः कि
मर्थं गुहे विकृतस्य ग्रहणं क्रियते न गु
हरेवोच्येत गोहिग्रहणं विषयार्थम्
गोहिग्रहणं क्रियते विषयार्थं विषयः प्र
तिनिर्दिश्यते यत्रास्यैतद्रूपं भवति तत्र
यथा स्यात् इह माभूत् निजुगुहतुः नि
जुगुहुरिति अथादेशप्रतिषेधार्थं वा वि
कृतग्रहणं क्रियते ऊत्वादेशस्यादेश
प्रसंगः ऊत्वस्यासिद्धत्वात् ऊत्वादेशोहि
मतिगुणादेशः प्रसज्येत अतिगूहयतः
उपगूहयतः इति किं कारणम् ऊत्वस्या
सिद्धत्वात् इकारस्य ऊत्वेनस्यासिद्धत्वात्
ल्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशः प्रसज्येत
विषयार्थेन तावत्रार्थः गोहिग्रहणेन
प्रश्लिष्टनिर्देशात्सिद्धम् प्रश्लिष्टनिर्दे
शोयं ऊ ऊत् ऊदिति तत्रह्रस्वस्यावका
शः निजुगुहतुः निजुगुहुः गुणस्या
वकाशः निगोढा निगोढुम् इहोभ
यं प्राप्नोति निगूहयति निगूहकः
साधुनिगूहे पाप्मा कृणाकृतेस्मालयेतः

दीर्घस्य दीर्घो भवति ॥ अयादेशप्रतिषेधो
नार्थिवचनार्थः समानाश्रयवचनात्सिद्धमि
ति व्याश्रयत्वेन तत् ॥ णाड्ढेलोपस्याल्पधार्थे
आदेशात् ॥ दोषोणौ किमर्थं त्वं । विकृतस्य
ग्रहणं क्रियते नइत्यत्रैवोपरे समानाश्रय
मसिद्धं भवति दोषग्रहणाच्च किम् अयादे
शप्रतिषेधार्थम् विकृतग्रहणं क्रियते इ
स्वादेशो ऽयादेशाभावः ऊत्यत्तस्यासिद्ध
त्वात् इत्स्वादेशो हि सति ऋयादेशः प्रस
ज्येत महत्वात्तः उपह्वत्वात्तः किंका
रणं तस्यासिद्धत्वात् अचिश्नुतेस्या
सिद्धत्वात् ल्योपलवृषत्रीहित्यादेशः
प्रसज्येत समानाश्रयवचनादेव सिद्धमेतत्
समानाश्रयमसिद्धं भवति व्याश्रयत्वे च तत्
णाड्ढलोपस्यादेशा इति ॥ चिस्त चि
स्मल्लोपिग्न्यवेतानायङ् लोपो वा पस्
त्यामेकतरत्याम् शामयत् मापोजि श
पामि अशामि शामम् शामम् शामम्
शामम् पोशामयते: शशाशामि शशाशा
मि पोशामम् पोशमम् पोशामम् शा
शामम् किं पुनः कारणं न सिध्यति चि
स्मल्लोपिनामेशानोर्दीर्घो भवती

म. भा.
३५२

न्युच्यते यस्मात्रणिस्मि स्मल्पः नन्तस्मि
सिद्धम् यस्मिंश्चाभिदंश्चानामो विस्मल्प
येत्तिलोपकृते विस्मल्पो भविष्यति
स्यानिवद्भावात्र विस्मल्पः न तत्र चमति
षिध्यते अस्यानिवद्भावः दीर्घविधिं प्रति
न स्थानिवद्भवति एवमप्यसिद्धत्वात्र
प्नोति एवं तर्हि विस्मल्लोपिग्न्यवेता
नायङ् लोपो चासौ गलग्रहणान्सिद्धम्
किमिदं मत्तो गलग्रहणादिति यावदुप
न्समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति तावदेत
द्गलग्रहणान्सिद्धमित्येव्याश्रयत्वेन
त् णिलोपः णिविस्मल्पो मिता
मेशानोर्दीर्घेनच्यते नस्माद्यासिध्यर्थ
ख्यातेरीति ओरोदोत् अग्निप्रकृष्यमस्त
पसंज्ञेति वक्तव्यम् इहापि यथा स्यात्
समयाभिषड़ः नहि वक्तव्यमनवक्त
व्यम् यत्र त्रिप्रभृतयः सन्ति हावपि नत्राः
नत्राप्यपसर्गस्येत्येव सिद्धम् नवेप्रभल्ला
केसमत्यधः नहि हिप्रत्रस्नानीयता मि
न्यके त्रिपत्रस्नानीयते नस्माद्धि प्रभृत
न्युपसर्गस्येति वक्तव्यम् ढसि हल्यग्र
णानर्थकमन्यत्रापि दर्शनात् हल्यग्र

हलामनर्थकम् किं कार्यमनुबन्धापि दृशी
नाति अनुबन्धापि हिल्लोपादत्थयते शुधि
वंनानिवृत्तमानिशर्केनावृत्तमनोति अक
लोपा ऽदः प्रतिषेधाव्दनर्थाः कोहि हि स्व
पिहि फलशंनीधिनेयमानोति हेधिनेह
लधिकमाद्दिटाप्रतिषेधः हेधिनेहलधि
कमात् इटोमविषेधः अनर्थकः प्रतिषेधः
धिनेकमात्रभवति हलधिकामान अक
नेहल्ग्रहणमनर्थनेकमहणम् ग्रसि
धमोहल्सीतिनैहेमग्रभीनिर्दिष्टघनि
र्दिष्टनवेहार्थः नेहेतत्रप्रत्याख्यायते न
त्रप्रत्याख्यानेमत् यथाविभक्तानिर्दिः।
श्यमानम्यवहूवीत तथानिर्दिष्टमिहा।
वुवर्निर्दिश्यते अथवाहकलभान्यत्रावं
धमीहलोनिमग्रमाः षष्ठीप्रकल्पयिष्यति
तस्मादिन्मत्रारोपेति अथवानिर्दिश्यमा
नस्यादेशाभवेतीति एवंनभविष्यतित्य
ल्लोहिनिर्दिश्यते तस्यकस्मान्नभवति इस
यवहितत्वात् यथेवं भिधकितिसूत्रेपि
नेवप्राप्नोतिइति एवंतर्हिपिल्लेकृतेप्र
कस्भविष्यति इदमिहसंप्रधार्यम् पि
लेकृतेपत्वंप्रकजितिकिमत्रकर्तव्यमप

म. भा.
३५३

त्वादिन्त्वम् नित्यः अकचकृतेपिपित्वेप्रा
प्नोति अकृतेपिप्राप्नोति अकजप्यनित्यः
अन्यस्यकृतेपित्वेप्राप्नोत्यन्यस्याकृते प्रा
प्नोति स्वर्वप्रामवविधिर्नित्योभवतीति
उभयोरनित्ययोः परत्वादित्वे धित्वेकृते
पुनःप्रसंगविज्ञानात् अथवा संकेतार्थेवेदम्
प्राप्तिजेतेकारोपग्रहणमिति चिणोलुक्
कु चिणोलुकिनग्रहणांकर्तव्यम् किंप्र
योजनम् मधुनस्यलुक्माभूत् अकारितं
राम अग्रहीतराम इति चिणोलुकिनग्र
हणानर्थकं संघातस्याप्रत्ययत्वात् चिणो
लुकितग्रहणमनर्थकं संघातस्यलुक्।
कस्मान्नभवति संघातस्याप्रत्ययत्वात् अप्र
त्ययस्यलुक् श्लुलुपाभवतीत्युच्यते नवसं
घातःप्रत्ययः नलोपेतर्हिकृतेपरस्यप्रा
प्नोति नलोपस्यासिद्धत्वात् असिद्धत्वलो
पः तस्यासिद्धत्वान्नभविष्यतिकार्येकृतेना
ह अथवाकृतेचिणोलुमितिकृत्वापुनर्न
भविष्यति तद्यथावसन्तेब्राह्मणोग्नीना
दधीतेतिसकृदाधायकृतः शास्त्रार्थइति
कृत्वापुनः प्रवृत्तिर्नभवति विषमउपन्या
सः युक्तंपुनर्यत्पुनः प्रवृत्तिर्नस्यात् य

म. भा.
३५३

महा.
भा.
३५०

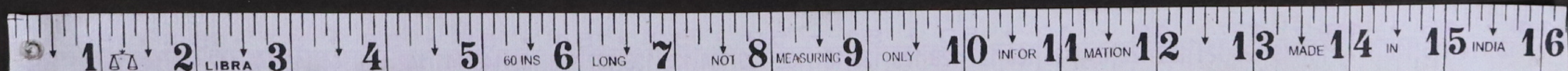
ञवरूपार्थं प्रगृह्यमितिन ऊकारे वा पितम
न यथा वम्स्ने ग्रागोग्रिहूर्मादिभिः ऊ
नेभिर्यजेनेति अख्यायानिमित्ते वसेन
संनह्यते तस्मान्सूवोवेव पार्हणो प्रय
वाक्विर्तोनिवर्तनेत अप्रकृतम् मगमहृतन
नाते नेव संलोपः क्वितन ऊ इति नेह तत्र
समस्मोनिर्दिष्टग्रहणिर्दिश्न वे सार्थः वि
णः नेपा पर्वसौकृतोनिम मम्पाः षष्ठी प्र
कल्पयिष्यति तस्मादिलुग्रास्यति उकस
कथमिदं विज्ञायते उकारान्त्वस्य आदिति
आहोस्विदुकारान्तान्यस्यास्तीति किंचातः
यदि विज्ञायते उकारादन्यस्यादिति निर्दि
म तत्र कुरु विन सोत्रिति न सिध्य
ति अथ विज्ञायते उकारान्तान्यस्यादि
तिसिद्धम् विन सन तनु ऊं इति न
सिध्यति तथा असंयोगस्वेग्रहणेनाद्वि
वर्णदूषमः स्यात अलाहि तदाद्वि
अपनहि राकुतसीति अतनस्यात य
थेउम् इतथा स्त अन्तावडकारान्यस्या
दिति कथं विनस्मविति तदेवतेर्विधिर्भ
विष्यति अथवा पुनरस्त्वडकारान्तान्यस्या
यादिति कथं तन ऊं इति व्यपदेशिवद्भ

वेन भविष्यति यदप्युच्यते तथा असंयो
गस्वेग्रहणेन इहैव पर्युदासः स्यात्
अत्वणाहि तसहि अपनहि शाकुहीत्य
त्रैव स्यादिति नासाधिरसंयोगपूर्वग्रहणेन
उकारान्ते विशेष्यते किं तर्हि उकारो विशेष्य
ते उकारो यः असंयोगपूर्वः तदन्तात्प्रत्यया
दिति उतश्च प्रत्ययात्छन्दो वा वचनं सप्रसा
रणार्थं तदा उच्छदसि वेति वक्तव्यम् अप
स्याद्गतेनहियास्तथा तोते धिनुहि यत्नेम
धिनोदियज्ञपतिम् तेनमाभागिनं कृणु
हि उतश्च प्रत्ययस्य केवि तावदादुः छन्दोग्रहण
कर्तव्यमिति अपरश्राहुर्वावचनं कर्तव्य
मिति लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोरित्यन्यतर
स्याम्ग्रहणानुवर्तते प्रामिति अनुसूत सावधा
नं करोति किमर्थम् इह माभूत् संचस्करतुः
संचस्करुरिति संयोगस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः
कुरिष्यथः हरिष्यथः करूरत उकारान्त
निर्देशात् संयोगस्य प्रतिषेधः कृतेऽत्र उ
कारान्तनिर्देशात् स्यान्तस्य प्रतिषेधः अ
नर्थकः प्रतिषेधः अप्रतिषेधः उत्वे का
स्मात् भवति उकारान्तनिर्देशात् अप्राकः
कोऽयं तौ उकारान्तनिर्देशः तत्रास्त्रियितम
इहसंपरि भ्यां भवणाम समवाययोः करो

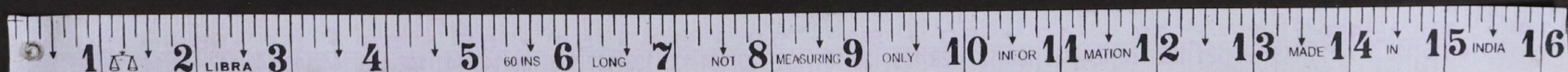
नाविति इहैवयथास्यात् संस्करोतिसं
स्कर्ता संस्कर्तुमित्यत्रनस्यात् ननुसः
अस्मादुकारान्तनिर्देशात् योपकारान्तो
तिकिंनहिउकारान्तप्रकरणात् उकारा
न्तमत्राभिसंबध्यते उतश्चिवर्त्तते येषं
नार्थः सार्वधातुकग्रहणेनकस्मान्नभव
ति संचस्करतुः संचस्करुरितिननुश्रि
वर्त्तते उवर्णान्तेहिसार्वधातुकग्रहणानु
वृत्तम् अथमोर्ल्लोपःइति असार्वधातु
कएव असतेरप्यार्धधातुकेऽभावेनभ
वितव्यम् उकारार्थमेवतर्हि अस्यग्रहणमस्तु यो
पतरति अमार्वधातुकएव अस्यसमा
प्याकारान्तस्य सार्वधातुकेनास्ति ननुचे
दमस्ति अस्यापाधावः अवयेत्थिरिति
नैतदकारान्तं किन्तर्हि यकारान्तमेवं इतं
र्थमेवतर्हि इत्स्यवीतिनञास्मा
भावात्पथारित्र इत्तर्हि इदीशमितिकस्म
तोतत् दीर्घात् तश्योधातुके लोपः सिद्धः
अप्रत्ययविधायिविति अतोऽणअर्थोमि
योन्यतरस्याम् अप्यस्तम्भेत्येवअतोप्य
वर्णार्थमेवतर्हि उमोरहावस्याम लोपश्च
नदेवतर्हि प्रयोजनम् असोरल्लोपः इति

ननुचोक्तं असार्वधातुकएव असतेरप्यार्ध
धातुकेभूभावेनभवितव्यम् अत्रप्रयो
गेनभवास्पवाधनेस्मांतिकर्त्तव्यचनाम
नोषिणः अत्रप्रयोगेनभूभावेनअस्तेर
वाधनमिष्यते ईहामासतुः ईहामासुः
किंपुनःस्यादत्रलोपःस्यात् लोपेहि
कृतेनास्तिद्विः लोपेकृतेअनचकत्वात्
द्विर्वचनेनस्यात् स्थानिवद्भावाद्भविष्यति
स्थानिवदितिचेत्कृतेभवेद्विर्वचने स्थानिव
दितिचेत्कृतेद्विर्वचनेलोपःप्राप्नोति अत्र
तर्हिपरस्यलोपः अभ्यासस्ययोकारस्त
स्यदीर्घत्वेभविष्यति नैवंसिध्यतिकस्मा
त्पूर्वंपणत्वात् भवेद्धिपररूपेनैवंसिध्य
तिकस्मान्नान्तरङ्गत्वात् पररूपंप्राप्नोतितत
स्मिन्कृतेलोपः पररूपेकृतेलोपःप्रा
प्नोतिदीर्घत्वंबाधकंभवेत्तत्र अस्तअस्तअ
देरितिदीर्घत्वमस्यबाधकंभविष्यति इ
दंतर्हिप्रयोजनम् सार्वधातुकेअनन्तपूर्वे
प्रत्ययस्यास्यात् ऊरुरति असोरल्लोपः
अथात्रतपराणांकिमर्थम् इहमाभूत्
आस्ताम् आसन् नैतदस्तिप्रयोजनम्
आदेशाशिद्धत्वाद्भविष्यतिइहतिइहस्य ८

गिहानेगर्थधानकेलोपः दीर्घानेगर्थधा
नकेलोपोवक्तव्यः सिद्धमन्यथाविधोम
चसिद्धःप्रत्ययविधौकिंप्रयोजनम् द
ग्धानीतिदीर्घः आकारान्तलक्षणःप्र
त्ययविधिर्माभूदिति नदीर्घाणकेलो
पोदीर्घाणाचनेष्यते दिददीर्घास्मनीने
केदिदीर्घाद्भवतीतिवा वाग्रतव्यम् ।
अपनंगोवेतिवक्तव्यम् अदीर्घोनवदी
र्घमीदिति अनएक णाकारवकारादेश
देनवदनोलिटि णाकारवकारादेशा
देः पूर्वेलिटिवक्तव्यम् नेमेतुः नेमुः सेहे
सेहाते सेहिरे किंपुनः कारणंनसिध्य
ति अनादेशादेरितिविप्रतिषेधःप्राप्नो
ति नद्विहिंवक्तव्येनवक्तव्यम् लिडादे
शादिविशेषणपिण्यामः लिटिचयोआदे
शादिः तदादेशादेरितिविप्रतिषेधःप्रयो
जनम् किमिद्रमाभूत पक्तापक्त्रम् नेन
दत्तिप्रयोजनम् विद्वान्निवर्तेने पचमपि
पचः पक्ववानित्यत्रप्राप्नोति अग्न्याम
लोपस्तिपोर्गानपचमप्युच्यतेन अग्न्याभ
मलोपपश्यामः पचमपिपापच्यतेसुप्र
प्राप्नोतिदीर्घेनमत्रबाधकेभविष्यति नो

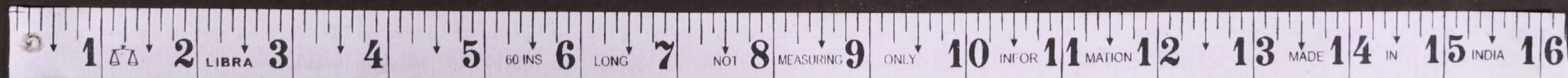
ऽभ्यासविकारेष्वत्समारभ्यते नपथ्यास
वर्णानभ्यासविकारानज्ञापयते एवंदीर्घ
त्वमपिबाधेनसमन्यमेतत् अभ्यासविका
रेष्वपितत्र्ययमपमकनीयासःप्रकारा
भवति नचइस्वनहलादिशेषाद्दन्यत्तोत
योर्वर्तमेनेचापवादः एवमपवादप्रतिषे
धार्थेचेनेभविष्यति इहतर्हिवभणानः
वभाणुः अभ्यासादेशस्यासिद्धत्वादेत्वंप्राप्नो
तिफलिभजित्रपूर्णातनज्ञापकमभ्यासादेश
सिद्धत्वस्यपदयोरिति लिभज्योत्रपूर्णंकयोति
तज्ज्ञापयत्याचार्यः सिद्धोभ्यासादेशएत्व
इति यद्येवंप्रथमतृतीयादीनामादेशादि
त्वादेत्वाभावः प्रथमतृतीयादीनामपि
नहिआदेशादित्वान्प्रतिषेधःप्राप्नोति पे
चतुः पेचुः चेभतुः चेभुः नवाशासिददिप्रतिषे
धोज्ञापकोऽभ्यासभेदेषन्तविज्ञानस्यनवापवा
दोषःकिंकारणम् शासिदधोः प्रतिषेधो
ज्ञापकोऽभ्यासभेदानन्तविज्ञानस्य यदशसि
दयोःप्रतिषेधंशास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः
अभ्यासभेदेनयआदिदेशादयोनतेभ्यःप्रति
षेधोभवतीति दम्भयन्तम् दम्भएत्वंवक्त
व्यम् देभतुः देभुः किंपुनःकारणंनसि

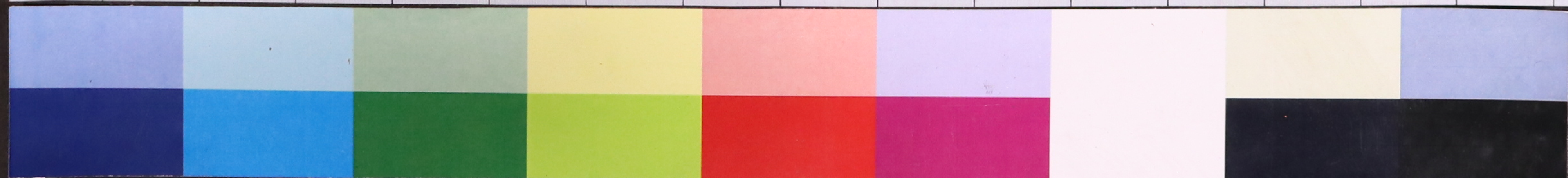

यानिल्लोपस्यासिद्धत्वात् अणिद्धान्नलोपः
नस्यासिद्धत्वादेवं न प्राप्नोति नशिमन्याः।
लिङ्येवम् नशिमन्योर्लिड्येत्वं वक्तव्यम्
छंदस्यमिपचोरपि छंदसि अमिपचोरपि व
क्तव्यम् किंप्रयोजनम् अनेशम् मेनके
येमलहणावोभानेलिड्येविरन प्रयेजे
यजश्चावेत्स्मापानवयनेन सिध्यति अमेने
नकाः स्याक्लापकेत्वेन प्राप्ननेन अप्रसिद्ध
त्वात्रलोपस्य स्म यानि यलग्रहणं किम
र्थं यल्लग्रहणमकृतिं दर्थम् यलग्रहणं
क्रियते अमुत्क्रियेतेयथास्यात् पेचिथ श
कित्थ नैतदस्ति प्रयोजनमे मेट्ग्रहणमे
वाज्ञाकिंदर्थभविष्यतिरदत्तहिप्रयोजनम्
समसेपायथाविज्ञायेत यलिचमेटिकि
तिचमेटेति किंप्रयोजनम् पेचिव पेचिम
मत्रपचादिभ्यः क्हवमितिवक्ष्यति तच्च।
कुतं भवति क्हकं स्यात्रभवति ललवि।
घ पुपविथेति गुणास्यनेतिप्रतिषेधान
इहापिन हि प्रतिषेधः प्राप्नोतियविवेषाकि
षेति गुणस्यापाकम्यः स्येवमेतद्विज्ञायते प
वमप्यविशेषणविप्रमाणगुणाशियेतत्रमाप्नो
ति गुणस्यपोकमः कथंतर्हि भवति गुणो

महा
भा
३५०

भवतीतिरेफयोगुणावृद्धिसंज्ञकोनिवर्तते
अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नैवंजातीं
यकानामेत्वंभवतीति यदयंतरफलभ
जत्रपश्चेतित्स्यग्रहणंकरोति तथो गथा
दिष्वस्यानिर्देशः गथादिषुस्यानिनि
र्देशः कर्तव्यः नकर्तव्यः एकहलमध्य
इतिवर्ततेयएवंत्रसतः त्रमीतिराहृत्य
तंप्राप्नोति अकालेनयंविषयाभवेती
त्यनभविष्यतिकातनयकेलोन्याविधि
त्येवंनप्राप्नोति नैतस्याः परिभाषायाम्
तिप्रयोजनानि अथवाअनः स्निवर्ततेप
वनपितयेनप्राप्नोति आकारग्रहणमपि
प्रकृतमनुवर्ततेक्वप्रकृतम् आश्वलोप
गतस्त्विति अथवाअमोस्रोपःशिप्रत्यय
कारांतस्याग्यायते तन्मकृतमिहान्ववा
र्तिष्यतेयदेवम् अनएकहलमध्येनादे
शादेःलिटियस्यचेति अवर्णमात्रस्यैत्वं
प्राप्नोति चवायेः प्रकोमणातपोगावर्णं
विशेषयिष्यामः धरितदनवर्तते अका
रस्यच लोपोभवति ततः अनः अनःस्य
भयोः शेषः सर्पदे किमिदं वएवोदीना
पुनर्वचनमल्पोपार्थम् ग्राहोसिविच

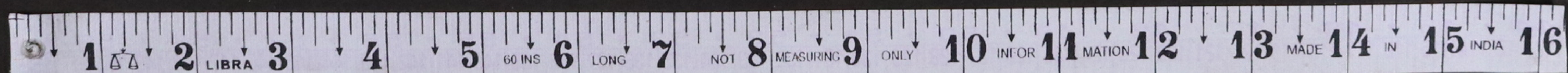

मार्थम् कथंचाङ्ग्लोपार्थम् कथंवानिय
मार्थम् यणविशेषणाङ्ग्लोपटिलोपयोः
प्रकृतिभावः ततः ग्रङ्ग्लोपार्थम् ग्रह्या
दिग्रपिरिलोपमेवप्रकृतिभावः ततो
नियमार्थम् सनङग्रहणमिति यपूर्वादी
नोपनवेवनमङ्ग्लोपार्थम् यपूर्वादीतोप
नर्वेवनेलियनेमङ्ग्लोपार्थम् सविशेषणा
ङ्ग्लोपटिलोपयोः शुभिप्रकृतिभावः एव
यामेणास्यन्यत्र प्रकृतिभावइयपालोपप्र
सेयः शुवयासोऽस्मिनित्रयप्रकृतिभावे
उपयालोपः प्रसज्येत कथम् यदिना
वदेवं नियमः स्यात यपूर्वादीनामसेषे
ति एवमपिभवे ॥ ॥ ॥

मध्य
मा
३५८

वति अग्निसंभवः यदुभयंस्यात् यथैव
त्वल्वपिविस्मतोर्लुकटिलोपंबाधते
एवंनस्तद्धितइत्येतमपिबाधेत अस्मी
यान्वत्सतरइति यत्तावदुच्यते कथम
स्येचामानः अत्रसबाधकः स्यादि
ति इदंतावदयंप्रष्टव्यः यदितहिंविस्मतो
र्लुकनोच्यते किमिहस्यादिति टिलोपइत्या
ह टिलोपश्चेल्लभ्यामेटिलोपविस्मतोः
लुगारभ्यते सबाधकोभविष्यति यदप्यु
च्यते असतित्वल्वपिसंभवेबाधनेभवति
असतिचसंभवायदुभयंस्यादिति सत्यपिसं
भवेबाधनेभवतितद्यथादधिब्राह्मणेभ्यो
दीयतांतक्रंकौण्डिन्यायेति सत्यपिसंभवे
दधिदानस्यतक्रदानेनिवर्तकंभवति एव
मिहापिसत्यपिसंभवेविस्मतोः लुक टि
लोपोबाधिष्यते यदप्युच्यते यथैवत्वल्व
पिविस्मतोर्लुकटिलोपंबाधते एवन्नस्त
द्धितइत्येनमपिबाधेतेति नबाधते किंका
रणम् येननाप्राप्तेतस्यबाधकोभवति
नचाप्राप्तेटिलोपेविस्मतोर्लुगारभ्यते न
स्तद्धितइत्येतत्विस्मतः प्राप्तेचाप्राप्तेच स
यथाप्रसङ्गादपवादायनंतरानिधीन्बाधं

नइत्येवं विज्ञतोल्लकटिल्लोपं बाधिष्यते
नन्त हितरत्येतेनबाधिष्यते यदितर्हिवि
ज्ञतोल्लकटिल्लोपं बाधते यथिहइतिन
सिध्यति यथसिद्धइतिप्राप्नोति यथाल्ल
नाममप्युक्तेइतिग्रहणमाके राजन्यमनुष्य
युवानः राजन्यमनुष्ययुवानः अके यह
णाभवंतीतिवक्तव्यम राजन्यकम मानुष्य
कम योवनिकानमसमसर्वास्त्रतिषेधोवा
हितनामः मसर्वास्त्रतिषेधोवाहितनाम्न
इतिवक्तव्यम हैतनामः हैतनामनः आ
रोहितोवैहैतनामः आरोहितोवैहैतनाम
नः समानोहैतनाम समानोहैतनामनइ
ति आह्मो अथकिमिदंवाहरणस्याताता
अतोलोपार्थंवचनम आहोस्विन्नियमार्थ
म कथंकोलोपार्थंस्यात कथंवानियमा
र्थम यदितावदयमइतिवर्ततेततोनिय
मार्थम अथनिवृत्तम ततोलोपार्थम अ
तउत्तरंपठति आहरणस्याताततोलोपार्थं
वचनम आहरणस्याताततोलोपार्थं वचन
क्रियते तत्राप्राप्तविधानेप्राप्तस्यप्रतिषे
धः तत्राप्राप्तस्यटिलोपस्यविधानेप्राप्त
स्यप्रतिषेधोवक्तव्यः आहरणइति नवा

म॰
भा॰
३५५

पर्युदाससमासमर्थ्यात नवावक्तव्यम किंका
रणम पर्युदाससमासमर्थ्यात पर्युदासोभवि
ष्यति अस्त्यत्रपर्युदासवचनेप्रयोजनं
किम यात्रातिस्त्रुनचापत्यंखाद्योग्रेपधी
रितिनवृद्धिश्चेष्यते अनिष्टंचप्राप्नोतिइष्टंच
नसिध्यति यदेतर्हिअनुवर्ततेअपत्यइति
नन्वपत्यइत्यनेननिपातनमभिसंबध्यते
आह्मइतिनिपात्यतेअपत्येजातावितिकिं
तर्हियतिषेधोभिसंबध्यते कथम आह्म
इत्येवदविशेषेणनिपात्यते अपत्येजातो
नेतिकर्म किमर्थंपुनरिदमुच्यते ननुस्ति
द्धितइत्येवमिदम नसिध्यति किंकारणम
अद्वाणिप्रकृत्याभवन्तीतिप्रकृतिभावःप्रस
ज्येत अणिनस्यतेणाप्याम यदेतर्हिसिद्धम
तियन्निपातनमकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्यः
ताच्छीलिकेणप्यणकृत्यनिभवंतीतिकिमेत
स्यज्ञापनेप्रयोजनम चौरी तापसी अनंता
हितिईकारःसिद्धोभवति इति अथश्रौणह
त्यमितिकिंनिपात्यते षकारादौतद्धितेतसंनि
पात्यते श्रौणहत्यतत्वनिपातनमनर्थकंकिं
कारणमसामान्येकृतत्वात सामान्यसेवात्र
हृत्संभविष्यति हनस्तोचिरणमुल्लोरितिता
यकंततद्धितेइत्वप्रतिषेधस्य॰ यदेतर्हितापि

ष्याचार्यः नड्ढितेनलंत्नभवतीतिकिमे
त्यस्यत्तायनेप्रयोजनम् वाडेत्रः सौण
त्रः इयत्रअत्वेनभवति ऐक्ष्वाकस्यस्वरभेदा
न्निपातनम् पृथक्त्वेन ऐक्ष्वाकस्यस्वरभेदा
न्निपातनंपृथक्त्वेनकर्तव्यम् ऐक्ष्वाकः प
दप्रकृतिनिर्देशात्सिद्धम् एकश्रुतिः स्वर
सर्वनाम्नयथालिंगसर्वनाम्नपुंसकम्
एवंतथानिर्देशः क्रियतेएकश्रुत्या अथ
मैत्रेकिंनिपात्यते मैत्रेयठकिलोपनिपात
नम् मैत्रेयटकिपादिलोपोनिपात्यते इ
दमित्रयुग्राहमपाचतः ग्रहणंक्रियते शुभ्रा
दिभ्यप्रत्ययविपर्ययः पाठःक्रियते द्वितीय
ध्यायेयस्मादिभुजागर्थंग्रहणंक्रियते सम
मेथायेइयादेशार्थम् इदंचवक्तव्येयादि
लोपार्थम् द्विग्रहणंशाक्यमकर्तुम् कथ
म् विदादिभ्यप्रत्ययविपर्ययः पाठः कर्तव्यः
तत्रनैवार्थेलकानापियेदिलोपेनइपादे
शेनैवसिद्धम् नैवंशक्यम् इहहिमैत्रेयकः
संघइतिसैवाकुलस्तेताश्रुत्तिज्ञास्यामिति
श्रुणमसस्यते हिरण्मयेकिंनिपात्यते हिर
ण्मयेयलोपवचनम् हिरण्मयेयलोपो
निपात्यते हिरण्मयविभक्तिं अथहिरण्म

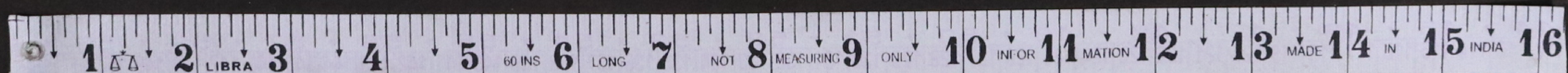
म.
व्यां
३५०

ये किंनिपात्यते हिरण्मयेच्छेदसिमलोप
वचनम् हिरण्मयेच्छेदसिमलोपोनिपा
त्यते हिरण्मयीनोरभवत हिरण्मयीनो
रभवत हिरण्मयोःपंथानआसन्हिरण्म
योयथानआसन्निति इतिश्रीमद्भगवत्पत
ञ्जलिमुनिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येषष्ठ
स्याध्यायस्यचतुर्थपादेचतुर्थमाह्निकम्
पादश्चतुर्थः गेंपुवोरनाको पुवोरितिका
र्यनिर्देशः कृतः संदेहः पुवोर्म्युडिनतिर्द
शोडितेपाम् तेप्रसज्यते पुवोरितिभवित
तव्यम् अथचेदेकवद्भावः कथंपुवद्धवेद
घम पुवनइतिभवितव्यम् द्विसेनेकमि
केलोपः छंदोवत्सूत्राणिभवन्तिकारयको
लप्यते एकत्वेनमनिष्पन्ना लिंगमशिष्य
मितिवानिर्ममागमथामननमिति छंदसो
वर्णलोपस्तथाथष्ठभारमधरे यथानष्ठ
भारम् निष्कुतोरमिमितिनिसानलोपायथा
एवमत्रद्विस्वलोपः तस्मायुवोनिर्देशः
पुवोरनाकाविन्दयते कयोःपुवोरनाकोम
वतः प्रत्ययोः कथंपुनरेतयोःपत्ति वनेना
नेप्रत्यययोःस्यानाम् युराहवुराहोतमेतद्दि
भक्ताववंभवति यदियुराहवुराहोतस्यो

गस्यानाकौ भवतः सर्वादेशौ प्राप्नुतः नि
र्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्य
तः यत्रतर्हि विभक्तिर्नास्ति हे नेदन कार
केति अत्रापि प्रत्ययलक्षणेन विभक्तिः
यत्र तर्हि प्रत्ययलक्षणं नास्ति नेदप्रियः कु
रुकप्रिय इति माभूत्तेयामेसामासिको वि
भक्तिः तस्या यामेसमासादि विभक्तिः तस्या
भविष्यति नचैतस्या षष्ठाहन षष्ठान्तस्या
भावत्ति भवेद्यानुषष्ठा हवषष्ठाभ्यामंगुलि
शेषयेम तस्मान्तेस्यैनान्यागमाप वयन्त
स्वलक्षणेन षष्ठात्वषष्ठा विशेषयिष्यामः
अंगस्य पूर्वौ गनाकौ भवतः यत्रतर्ह्यस्यषष्ठी
ति यत्र तर्हि समासादपि विभक्तिर्नास्ति
नेदन्धि कारकटपीति यत्र तर्हि न वाप
र इति मित्रं संज्ञा च प्रत्ययलक्षणान् नेदप
र इति मित्रसाक्षी पतेऽत्रस्मिपरतः पूर्वौ गना
कौ भवतः इति किन्तर्हि अंगस्य पूर्वौ गनाकौ
भवेतः इति प्रागमंता भवति तस्मान्न अयथा
तयोरेव यदंगात्तत्रिमित्तं तेनाश्रुपिष्यामः
कथम् अंगस्येति संबंधसामान्य षष्ठीति
ज्ञास्यते अंगस्य योपूर्वः किं चांगस्य पूर्व इति
मित्रयमाः पूर्वौ गनामित्येतद् भवति कथमे

म
ष
३५१

वः यापकरिष्यते सूत्रविपर्यासः कृतो
भविति यवंतर्हि उगितोऽङीप् भवतीत्य
ज्ञायत श्चावन्तव निष्यते यवमप्यकारा
तादुगित इहैव स्यात् नेदना कारिका गोम
ती यवमती तस्त्रसस्यात यवंतर्हि सर्वथा
तद्वहितः करिष्यते अग्नायतश्चाप अंयतो
ऽयोऽङीप् ग्रयतश्चाप उगितयङीब्भवति अ
तश्चाप वनो रश्च वनोऽङीब्भवति उगितः
अतश्चाप पादोऽन्यतरस्यामङीप् भवति उ
गित श्चाश्चाप ततश्चपि भविचदाभ्य
वति उगितः अतइति निर्हृतम् तत्रापम
र्थः हिश्चाप ग्रहणेन कर्तव्यमभविति प्रहा
नमनवर्तते मित्येवं यत्निर्देवालिकका
रः पठति विप्रतिषेधात्तदापो बलीय
स्त्वमिति यतदसंगृहीतं भवति यतश्च स
गृहीतं भवति कथमिष्टवाची परशब्दः वि
प्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति याते नम्य
ताय्यवग्रहणान अयवतो पूर्वो ग्रहणान
चधातं नाप्येवान् नविषेचफल ग्रहणा
नेविशेषो फलग्रहणं कर्तव्यम फलेनस्यउ

कुमार्येतेनदीत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपः स्यात् न
पुनर्लोपस्यासिद्धत्वादीत्वमितितत्र चक्र
कमव्यवस्थाप्रसङ्गेन नास्तिचक्रकप्रसं
गः न ह्यव्यवस्थाकारिणा शास्त्रेणभवित
व्यम् शास्त्रतो हि नाम व्यवस्था तत्र ईत्वस्या
सिद्धत्वाल्लोपः लोपेनाव्यवस्थानं भविष्यति
न खल्वपि तेनैवत्वस्सिद्धं सिद्धं भवति यथ
स्यापि भवतीहि हल्ग्रहणं कर्तव्यम् हल्ङ्या
दीभ्य आदौ लोपः इति लोपेनाव्यवस्थानं य
द्यास्यात् कुमार्येतेनदीत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपः
लोपेनाव्यवस्थानं भविष्यति न पुनर्लोपस्या
सिद्धत्वादीत्वमनेनाव्यवस्थां गमिष्यते प्र
तिदत्वं सर्वनाम स्थानेधातोः फल इति नं
खावर्ज्यकर्तव्यम् लिङ्गविशिष्टस्य
पीम प्रातिपदिकग्रहणालिङ्गविशिष्ट
स्यापि ग्रहणं भविष्यति प्रयोजनं भवति गोमा
न् यवमान् यवगोमती यवमती अत्रापि
स्यात् नवाविभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणा
त् कर्तव्यम् किंकारणंलिङ्गविशिष्टस्याग्रहणा
मिते षाय विभाषा कर्तव्या कः पुनरत्रवि
शेषः एषा वा परिभाषा क्रियते कल्प्यग्रह

महा
भा
३६२

णं वा अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या बहूनि
स्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि कानि प्रयो
जनम् शुनः स्वरोपधेह भवति शुनीशु
ने एवं शुन्याशुन्ये अत्रापि स्यात् श्वनः संप्र
सारणं प्रयोजनम् यथेह भवति श्वनः प्रश
एवंयुवतीः पश्येति अत्रापि स्यात् इमिद
मानविधौ प्रयोजनम् यथेह भवति श्वनः
पश्य एवं युवतीः पश्येति गोमान यवमा
न एवं गोमती यवमतीत्यत्रापि स्यात् न
वाभवतस्तन ठा सीति भवतस्तेजपेनतड
भवमानमनडुहः स्त्रियां चेति लिङ्गविशिष्ट
ग्रहणात् ईकारान्ते प्राप्नोति पथिमथ्योरा
त्प्रयोजनम् यथेह भवति पथ्याः मथ्याः
एवं पथी मथीत्यत्रापि स्यात् न केवलः प
थिशब्दः स्त्रियां वर्तते उपसर्जनस्त्रियां वर्तते
सुपथीति पुंसीमहि प्रयोजनम् यथे
ह भवति पुमान् एवं पुंसीत्यत्रापि स्यात्
न केवलः पुंशब्दः स्त्रियां वर्तते उपसर्ज
नस्त्रियां वर्तते समसीति सख्युरसम्बुद्धौ
प्रयोजनम् यथेह भवति सखा सखायौ
सखायः सखिमनष्टपवे सखी सखौ स
ख्यः इत्यत्रापि स्यात् भवद्गावदघवना

स्याद्वेवप्रयोजनम् यथेदम्भवेति भोःभगोः
अघोः एवंभवति भगवति अघवति अ
वापिस्यात् एतस्याचकथ्यानार्थाकल्ल
ग्रहणेनतदेतद्व्यार्थकल्लग्रहणंवाकर्त
व्यम् नेप्रतिषेधोवाकर्तव्यः उभयंनव
क्तव्यम् उपरिष्टान्तकल्लग्रहणंक्रियतेतस्मा
दल्लाटपरकृत्याते एवमपिहत्वविपर्ययः
कृतोभवति एवंतर्हियोगविभागः करिष्य
ते उगिदचांसर्वनामस्थानेधातोः पुनरेन
मासेततः नपुंसकस्यनभवतीति कल्लइ
त्युभयोःशेषः ततःअचः अन्तेतस्यवन
पुंसकस्यनभवतीति यद्यपितावद्गोमि
त्यपरिहृतम् इदमपरंप्राप्नोति पचन्तिते
रा पचन्तितरा उगितः घादिषुनद्याः ह्रस्वो
भवतीति अन्यतरस्यांह्रस्वत्वंप्राप्नोति नित्यं
चेष्यते उगितोयानदीसेवतर्हिश्रायते इ
गितःपचानदीउगितोवापराअवैवचदोषो
भवति उगितोयेयापूर्वानदीतस्याउगितो
यानदीउगितोयाविहितेतिएवमपितर्हिश्रेय
स एवंचविद्वायमानेपचन्तितरायांदोष
एव सिद्धंतप्रवोस्सनासिकत्वात सिद्धमे
तत्कथंप्रकारवकारयोरेवेदमननासिक

म
भ्यं
३६३

योर्ग्रहणम् सन्निहितयोःसानुनासिका
निरनुनासिकाश्च आपनेयी आपनादे
शपदे शिवद्वचनंसवर्णसिद्ध्यर्थंआपना
दिष्टपदेशिवद्भावोवक्तव्यः उपदेशाव
स्थायांआपनादेशोभवतीतिवक्तव्यम्
किंप्रयोजनंसवर्णसिद्ध्यर्थं उपदेशावस्था
यामनापदिष्टकृतेपूर्वः सवर्णयथास्या
त् इतिशिलीयम् नैतिनीय वारत्तन्तदो
पः अकिपमात्पराउपदेशवद्भावेमत्यय
संज्ञासन्नियोगेनआयुदात्तत्वंहल्तेअतनय
तः अस्वरकानामस्वरकाआदेशाःस्युः न
वाक्वचित्किंकरणात्उपदेशावद्वचनानर्थ
कम् नवावक्तव्यंकिंकारणम् क्वचित
त्किंकरणात् एदंशादीनक्वचित्वितःक
रोस्यथायत् अकौवेतिनस्तापयत्याचार्यः
उपदेशावस्थायामाद्रादेशोभवतीतिक
पेक्षाक्रियाप्रकम् अथायत् अकौवेति
वित्करणंप्रयोजनम् वितस्त्रंत्तो
दात्तस्यथायथास्यात् यदितउपदेशावस्था
यामापनादेशोभवति तदातेषांप्रत्ययस्व
रेणायुदात्तत्वात् क्वचित्करणमर्थंव

इवति तद्योणादिप्रतिषेधः तद्योणादी
नां प्रतिषेधो वक्तव्यः शाणवः शौरव इति
शासेर्दे पठ्यवनात् अतेरीयङिति धातो
रीयङ्शास्तितन्त्वापयप्रायोर्यः नृधातुप्र
त्ययान्तामायनादयो भवंतीति यदि हि स्युः
अतेरुङ्शिस्यैवं ब्रूयात् सिद्धे विधिरारभ्यमा
णो ज्ञापकार्थो भवति नचमतेरुङ्रामिप्र
तिरुङिस्तविबलादिलक्षण इट्प्रसज्येत
इदिहन्तेर्यनाद्विमादादेशोनस्यात् इदमि
हसंप्रधार्यम् इडक्रियतामादेश इति कि
मत्रकर्तव्यम् परत्वादिडागमः नित्यत्वादे
शः कृतेपीटि प्राप्नोति अकृतेपि प्राप्नोति
यनित्यत्वादेशः इविहिकृतेन प्राप्नोति
किंकारणम् अनादित्वात् अन्तरंगत्वश्चा
देशः कोन्तरंगता इदानीमेवोक्तमायनादि
ष्पदेपि वक्तव्यं स्वरसिद्ध्यर्थमिति तदन्त
हन्तेरीयङ्वचनं ज्ञापकमेव नधातुप्रत्यया
नामायनादयो भवंतीति प्रातिपदिकवि
ज्ञानाच्च पाणिनेः सिद्धम् प्रातिपदिकवि
ज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेराचार्यस्य सिद्धं
उणादयोव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि केतिः

म॰ भा॰
३५४

ज्यादेशोयावन्तप्रतिषेधः कादेशोयावन्तस्य
प्रतिषेधो वक्तव्यः उक्तिता उक्तिन मप्र
त्ययाधिकारात्सिद्धम् प्रत्ययग्रहणमा
नुवर्तते क्वप्रकृतम् प्रत्यये यौ नीपियः
फकावृत्तस्य प्रत्ययादीनामिति प्रत्यये
यिकारात्सिद्धमुतिचेन्नादेशादेशप्रवचनम्
प्रत्ययाधिकारात्सिद्धमिति चेत् अनादेशो
वक्तव्यः अपिनः स्थो विजयिष्यमाणाः पति
भिः सदृशापानेइतिपवेनहिं प्रत्ययग्रहणा
मनुवर्तते आदिग्रहणं निहतम् कथंपुनः
समासनिर्दिष्टानामेकदेशोनवर्तनेएक
देशोनानुवर्तते असमासनिर्देशात्सिद्धम्
असमासनिर्देशः कर्तव्यः प्रत्ययस्यादीना
मिति सर्वहि समासनिर्देशः कर्तव्योन क
र्त्तव्यः क्रियतेन्यासएवतथा अविभक्तिको
निर्देशः प्रत्ययस्यादीनामिति नत्रप्रायोना
न्यनकारान्तवादेशस्य ज्ञा सिद्धमेतत्कथम्
अनानन्तर्यात् अनकारान्तस्य प्रतिषेधः न
त्वन्तस्मिन्प्रत्ययग्रहणे वर्तमाने आदिग्रहणे
चनिर्देशे पाणिनेइत्यनकारान्तवादेशस्या
भावः प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः सिद्धम्
अनानन्तर्यात् अनकारान्तेन प्रत्ययवनिह

त्रिसिद्धमेतत्कथम् अनानन्तर्यात् अन-
कारान्तस्याङ्गावोन भविष्यति कथं कृत्वा
चोदितम् कथं कृत्वा परिहारः अनकारान्त-
ग्रहणात्प्रत्ययविशेषणमिति कृत्वा चोदित-
म् ककारविशेषणमिति कृत्वा परिहारः
यद्यनकारान्तग्रहणं ककारविशेषणं शे-
वलेऽप्यवनप्राप्नोति अत्रकरिसन्नियोगलि- दवन।
ङ्गम् तत्रकरिसन्नियोगः करिष्यते कप-
षयतश्चायमे सन्नियोगो नामयकारः का-
र्तव्यः कद्रचभवति किंचयदत्याप्नोति किं-
चयद्यान्यन्नाप्नोति स्वभावः सतस्यिवकारः
कर्तव्यः नकर्तव्यः योगविभागः करिष्य-
ते शीङ्ः २ अस्य कस्यापवति ततोकट्व
ति शीङ् इति पञ्चेत हि पर्यायः प्राप्नोति एवे
तर्हि अकव्वकदवहपापि नरकं हग्रह-
णं कर्तव्यम् नकर्तव्यमप्रकृतमनुवर्तते
क्वप्रकृतं अस्य स्तादिति तदेप्रथमान्ते-
दिंहंषष्ठीनिर्दिष्टेन वेहायैः शीङ् इत्येषापे
चमीग्र दिति प्रथमायाः षष्ठी प्रकल्पयिष्य-
ति तस्मादित्युत्तरस्येति शीङः कट्कृति
हृशिशण्णप्रतिषेधः कृदिहृशिशण्णः प्राप्नो-
ति अहृषश्च्वस्यकेन वश्तिनस्यप्रतिषेधो

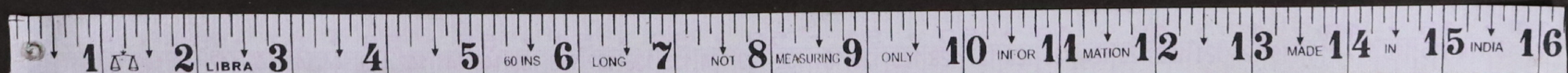
म·
ष्य·
३६५

वक्तव्योन वक्तव्यः परस्मिन्निमित्ते क्लि-
ति चेति प्रतिषेधो भविष्यति एवमप्य-
द्य प्रमस्यकेन वो विशस्य योजनान्त्य-
त्र अत्रापिप्राप्नोति एवं तर्हि हृस्वोत्तः।
करिष्यति पूर्वोत्तिशीङ्गुणविधिः य-
दि पूर्वोत्त एवं सति शीङ्गुणविधेयः।
शीयते हृस्वंच भियते यथान्यासमेवास्तु
ननु चोक्तं परादौ हृदिहशिशण्णप्रतिषे-
धइति पूर्वोत्त्येष दोषः कथं श्येहि
हृशिशण्णः प्रतिषेधविषयश्चारभ्यते
सयध्यैव क्लितिचेति पञ्चे प्रतिषेधेवा।
यत्ते एवमत्रपर्यायामपि प्रसज्येत न
स्याद्भाभ्यामेव दृष्टोरकृप्रत्ययोनवक-
तेवै पितरं दशेयं मानरं दृष्टेयमि-
त्येवमर्थं ऋदृशोङिप्रदिहृशोऽरादेशान्त
श्रादयोदिभवति विप्रतिषेधेन ऋादेश
स्यावकाशः लवते लवनाव लवनता
टोवकाशः पतति दिशत उदपिवा।
यश्रति श्रीभयं प्राप्नोति प्रतिनःषे
विजानितमाणः पनिभिः सहृशाया।
तैप्राइव्रति तेदिहृर्वविप्रतिषेधेन स
तर्हि सर्वे विप्रतिषेधो वक्तव्यः न वक्त।

व्यः नवा नित्यत्वादिटः नवा वक्तव्यो
किंकारणं नित्यत्वादिटः नित्यग्रह
णमः सकथं नित्योयघनकारानग्र
हणं फविशेषणं अथ हि प्रत्ययवि
शेषणं फदेशोपि नित्यः अनेरंगलक्ष
णत्वाच्च अन्तरंगः तल्लपिग्राउरामः
श्चकथं मनन्तरंगः शाम्लादशात्सेहावधि
कारः अथ हि लादेशो यानुपिकारोनु
वर्तिष्यते उभयं समानाश्रयं भवति य
थैवान्तकारोनग्रहणं प्रत्ययविशेषण
मथापि लादेशो यानपिकारोनुवर्तते
उभयथापि नार्थः सर्वविप्रतिषेधेनक
थंवङ्लेङ्केदसीत्येवमवशायः अल्ल
कुभविष्यति नत्वानन्तरं इति प्रतिषेधो
भविष्यति वेनैर्विभाषावङ्लेङ्केदसि
अनोभिसपेसवङ्लेङ्केदसि इदेवङ्
लेङ्केदसीतिह क्रियतेपकेशाकास
कर्ते कथं यदितावत्सर्वे क्रियतेपर
नकरिष्यते अनोभिसपेसित्यवङ्
लेङ्केदसीत्येनरन्नवर्तिष्यते अथप
रंक्रियते सर्वेनकरिष्यते वङ्लेङ्केदसी
त्यन्तरुपत्यनुवर्तिष्यते अपरआह उ

श्री
महा
भा
३५५

भेवङ्लग्रहणोपकेचछेदोग्रहणोश
कामकर्ते कथं मिदमसिवेन विभाषा त
तेः छेदसीति छेदसिचविभाषानतः अनो
भिसपेसभवति छेदसिविभाषैत्येव
अनोभिसपेस इहहैतेः लदेः इतिप
वेसिभिपरत्वादेत्वप्राप्नोति कृतेपत्वे वि
हतनिमित्तत्वादेत्वेनभविष्यति पर
त्वात् परत्वादेत्वेप्राप्नोतीत्येन अनैप
सकुभविष्यति परत्वादेत्वेचनेपस
भावइदानीकत्वेभविष्यति कृतेपत्वे
भौनस्थनि कृतेपत्वेभूतस्वेमका
रानमितिकृत्वापेसभविष्यति पत्व
नित्यः तथासतिपत्वेसतिनिनीपेसभ
वति कृतेपिपत्वेप्राप्नोत्यकृतेपि
प्राप्नोतिनित्यत्वादेत्वकृतेविहितनि
मित्तत्वादेत्वेनभविष्यतिपत्वेभिसिप
रत्वाच्छेदत्वेपसकुभविष्यति कृतपत्वे
भौनस्थौदेकत्वनित्यस्तथासति नेदस
इ इमौतौप्रतिषेधात्वचौनेउभौशका
पवक्के कथमेवंवत्यामिः इदमदसो ः।
कादितिनित्यमार्थेभविष्यति इदम
दसोः काद्विनान्यत्रइति राउसिङमा

किमर्थमिदमादेश उच्यते नन्वादेश
एवोच्यते काररूपसिद्धिः ऋतेण लृतेण
एतेयोगविभागः करिष्यते कथमिदम्
स्निवद्भवचनेकल्पेत् ङसिच ततः
आङिच आङिच परतोतः उत्वंभवति
ऋतेण लृतेण ततः आपः संबुद्धौच
आपः आङिच ओसिचेति नैवेषाकार
ऋतेनेति रूपलोपः प्रसज्येत ऋ
तिलोपः करिष्यते न च शक्योकर्ति
लोपः कर्तुं ऋद्धिदोषः स्यात् अप्रा
विशेतिपर्वेनाहिंश्रुनलोपापवादोवि।
ज्ञास्यते कथं पर्ववद्यामिश्रत्रत्रेव
अपि चेति तन्नकारग्रहणं कर्तव्यम्
न कर्तव्यम् क्रियते न्यासएव तन्मति
र्दिष्टो नकारः यथैवेनोपधाया इति।
दीर्घेत्वप्राप्नोति मोक्तो निर्देशः अथवा
नपुंसकलिङ्गनिर्देशः करिष्यते अ
थ किमर्थमाङुच्यते न प्रदेशो वोच्यते
कारूपसिद्धिः ऋतात् लृतात् सवर्ण
दीर्घत्वेन सिद्धं न सिध्यति कथं गुणे
गुणोपररूपामिति पररूपत्वे प्राप्नोति अ
कारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति य

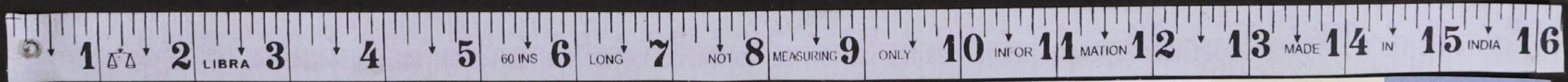
श्री
महा
भा
३६०

दितर्हि इमम्वेपिविधिरुच्चारण
सामर्थ्याद्वायेन सवर्णदीर्घत्वमपि
न प्राप्नोति नैष दोषः यविधिप्रत्य
कारोच्चारणमनर्थकं सविधिर्वीप
तेयथात्वविधेनिमित्तमेव न भावावा
नेपररूपप्रत्यकारोच्चारणमनर्थके
सवर्णदीर्घत्वस्य पुनर्निमित्तमेव हे
यः किमिदं च तस्यैकवचनस्य ग्रहण
आहोस्वित्समस्यैकवचनस्य कुतः
संदेहः समानो निर्देशः च तस्यैकव
चनस्य ग्रहणं कथं ज्ञायते लृतेण।
प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति
इहापि तर्हि च तस्यैकवचनस्य ग्रह
णं स्यात् उत्रास्वयात्रोमा इति एवंत
र्हि व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न
हि संदेहादलक्षणं इति इह च तस्यैक
वचनस्य ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः।
न त्र समस्यैकवचनस्येति सर्वनाम्नः
स्मैः अप्राप्यकादिष्वान्स्यायादीनामप्र
पसंख्यानेऽप्रपकादिष्टान समपारि
नामुपसंख्यानं कर्तव्यं अप्रयोयुत्रासिः
अप्रयोगुत्रासमान अप्रयोयुत्रामस्मित्रिति

एकादेशे कृते अन्त इति स्यायादयो न प्राप्नु-
वंति किं पुनः कारणं एकादेशस्तावद्
भवति न पुनः स्यायादयः ननु च परत्वात्
स्यायादिभिर्भवितव्यं न भवितव्यं किं का-
रणं नित्यत्वात् नित्य एकादेशः कृतेष्वपि
स्यायादिषु प्राप्नोति अकृतेष्वपि नित्यत्वा-
देकादेशे कृते अन्त इति स्यायादयो न प्राप्नुव-
न्ति किमुच्यते अन्तवदिति ननु चान्यत्रापि आ-
त्रास्मै अत्रास्मात् अत्रास्मिन्निति एकादेशे
कृते अन्त इति स्यायादयो न प्राप्नुवन्ति अन-
र्थात्सिद्धमेतत् नात्राकृते स्यायादि-
हलादिर्विभक्तिरस्ति हलादौ च रूपलोपः
न चाकृते रूपलोपे एकादेशः प्राप्नोति न-
दात्र एर्थात्सिद्धं भवति नत्वपि संख्यानं
कर्तव्यं न कर्तव्यं बहिरंगलक्षणत्वात् न कर्त-
व्यं किं कारणं बहिरंग एकादेशः अ-
न्तरंगाः स्यायादयः असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे
इ सुपामीत्त्वे प्राप्नोत्यपि किमर्थं शीभावः
शीभावश्चोच्यते न पिभावः प्रोच्यते का रूप-
सिद्धिः ये ते के आकुणानसिद्धं नैवं शक्यं इ-
ह हि विप्रणीजत नीभिनि दीर्घत्वं आणनस्यात्
एवं तर्हि न शीभावः प्रोच्यते नैवं शक्यमिह

श्री
महा
भा.
३६८

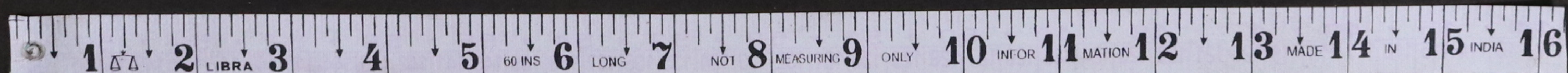
हि ॐ इति वनानीति ह्रस्वस्य श्रवणं न
स्यात् तस्माच्छीभावः शिभावश्चवक्त-
व्यः ओट् आपः किमर्थो दकारः सामान्य
ग्रहणार्थः ओङिति ह्युच्यमाने प्रथमाद्वि-
वचनस्यैव स्यात् अथापि ओडित्युच्यमाने
एवमपि द्वितीयाद्विवचनस्यैव स्यात् अस्ति
प्रयोजनमेतत् किं तर्हीति ङित्कार्यं न प्राप्नो-
ति वक्ष्यमाणे याडापः इति याट् प्राप्नोति ते
षदोष नैवं विज्ञायते ङकारः अस्यन्ते से
यङित ङित्तीति कथ्यते हि उकार एव त्वस्व
ङित् ङितीति एवमसिद्धि वर्णग्रहणमिदं
म वर्णग्रहणेषु चैतद्भवति यस्मिन्विधिस्त-
दादावल्ग्रहणइति अथवा वर्णग्रहणमि-
दं भवति समुदायग्रहणेषु भवति अथवेवं
एकग्रहणेन सानुबन्धकस्येति अथवाए-
वाचार्यनिर्देशात् भविष्यति द्वयोः समा-
नेन च तत्र ङित्कार्यमस्ति औकारोयं शी-
विधौ ङिन्ति ङिद्ग्रहणं स्वकेनास्ति कोयं
एकारः सामान्यार्थस्तस्य ताम् स्त्रेने स्मिन् इति
ङकार्ये तस्यापि प्रसक्तोमतीमः ङिन्के विया
एवं ठाति निर्देशमा उदात्तो यस्मात्तद्वि
यादृदाद्वै वर्णग्रहणेन ङितेषदोषो

निर्देशोयंतत्रोणवास्यात् अश्वाश्वेतोऽप्य
ऽशाचार्वितिवक्तव्यम् किमिदमचाविति
अनन्तरापत्येति किं प्रयोजनम् इहमाभूत
अश्वपत्रः अश्वभार्यप्रतिअश्वल्लक् तत्रल
क्षेऽशलभविष्यति घरभाण्येवप्रसम्यते
इह्याप्यतहिंप्राप्नोति अश्वेत्वातिर्थेति अत्रेप
थप अपवादः अपवादत्वात्तत्रेऽभ्युनेलुकं
वाधिष्यति इहाप्यतहिंवाधेत अश्वपत्रः
अश्वभार्यप्रति यस्यविधेयस्यलुकोविषये।
ऽइष्टतस्यापवादः योवातस्मादनेनतः अ
थवाअनेतस्यलुकोवाधकंभविष्यति
कृतपतन अनंतरस्यविधिर्वाभवतिप्रति
षेधोवाइति अथेहऽभ्युत्तेकस्मान्नभव
ति अश्वतिश्वतिअश्वथपश्व अन्नेयत्रतन
ऽभ्युनम् यद्वेवान्ततेतोऽभ्युतेनभवितव्य
म कृतपतन तथाहास्यग्रहः कृतः तथा
ह्यस्यान्तभृतस्यग्रहणंक्रियते अष्टाभ्यक
श्चेपुनरनान्तमप्यिपतदेवज्ञापयतिनच
क्रियमाणेअचार्यः विभाषाग्रात्रमिति
यदयमान्तभृतस्यग्रहणंकरोतिततयाकि
अश्वतस्येवस्थात ऽशालावल्लकव्र
घरभ्याणेवप्रसम्यते अपवादोयस्यवि

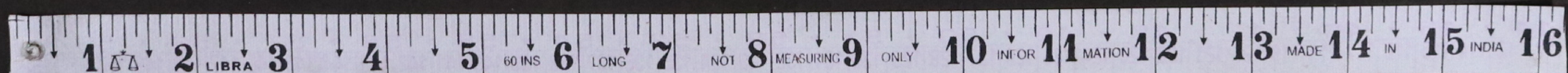
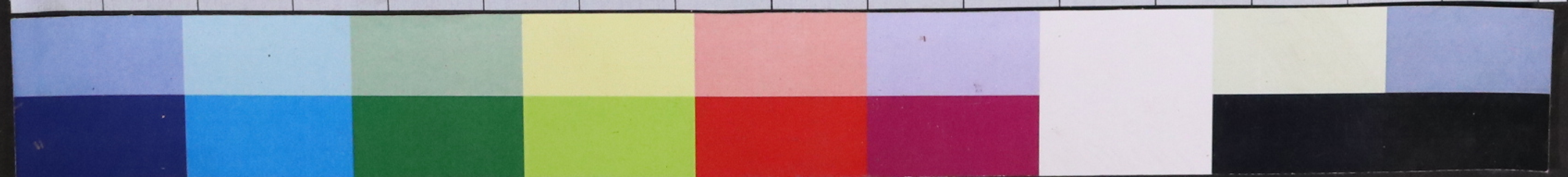
म·
घ·
३५५

यथैवातस्मादनेनतः आत्रेयश्चतत्रेऽम्रे
तथाह्यस्यग्रहः कृतः स्वमोर्लेकवत्यराद्दी
नोभकृतेहस्वेनसलग्भवेत स्वमोर्लेकयदावि
गभश्चेतिवक्तव्यम् इहापियथास्यात त
क्षास्यणाकुलम् पक्षास्यणाकुलमिति किं
पुनः कर्मणानसिद्ध्यतिकृतेह्यस्वेनलुग्भ
वेत अन्वेकृतेनलक्प्राप्नोति इदमिह
संप्रधार्यम अन्वेक्रियतांलगिति किमत्र
कर्तव्यं परत्वादस्वेनित्योलुक्कृतेप्राप्नो
तिअकृतेपि अनित्योलुक् नहिकृतेअ
स्वेप्राप्नोति अस्वेकृतेनोमित्यभावेनभवि
तव्यम् तस्मान्नाररादिभ्यश्चेतिवक्तव्यम् त
क्षास्यणाकुलम् पक्षास्यणाकुलमितिकिं
पुनः कारणंरथेविचार्यतेशिशीलकेवि
धिपुनंपुमकग्रहणंशाहूग्रहणंवास्यात
मध्यग्रहणंवेति कस्यात्रविशेषः शिशील
केनेविधिपुनंपुमकग्रहणं शाहूग्रहणंवे
दन्यपदार्थप्रतिषेधः शिशीलकेनेवि
धिपुनंपुमकग्रहणं शाहूग्रहणंचेन अ
न्यपदार्थप्रतिषेधोवक्तव्यः बहूदपः ब
हूदपबहूदपाः इति अस्तुतर्ह्यर्थग्रह
णंयथार्थग्रहणंप्रियमग्राहणेनेयत्रा

नप्राप्नोति अत्र नहि शब्दग्रहणात् ननु चो
क्तम् शिशीलकर्त्तृविधिषु नपुंसकग्रह
णं शब्दग्रहणं चेदन्यपदार्थप्रतिषेधः इति
सिद्धं तत्प्रकृतार्थविशेषणत्वात् सिद्धमेत
त्कथम् प्रकृतस्यार्थो विशेष्यते नपुंसकग्र
हणेन किंच प्रकृतम् शब्दस्यैव ग्रहणमाप
न्नं वेति शिशीलकर्त्तृविधिषु प्रकृतस्यार्थो
विशेष्यते शब्दादिषु गृह्यमाणस्य शब्दत
ा अद्भावे सर्वसंज्ञाप्रतिषेधः अद्भावे सर्वस
र्वणि प्रतिषेधो वक्तव्यः कतरत्तिष्ठति कतरा
श्वम सिद्धमनन्तरस्य सिकोपदेशात् सिद्धमे
तत्कथम् अनन्तरस्य सिकोपपदस्य अहृदः क
रिष्यते अक्षरणाद्वा अथवा इह तराद्यैना
मिति वक्ष्यामि इकारणाद्वा अथवा उदक
हः कारिष्यते सन्ति हि इकाराः कते यामक
तेभ्यः क्रियते न्यायमत्र हि इकारकेभ्यो निर्देशः
अरहदन्ताद्विभाषान्त्यभ्यः तेन तदाकेदो
रतराकेद सिप्रतिषेधस्त्रत न्सर्वेनेतिवक्त
व्यम् एकतरं तिष्ठति एकतरं पश्यति नपुं
सकादेशाभ्यो पुष्करस्मदो विभक्त्यादेशाभि
प्रतिषेधेन नपुंसकादेशाभ्यः पुष्करस्म
दो विभक्त्यादेशा भवन्ति विप्रतिषेधेन नो

पुंसकादेशानामवकाशः त्रपु जतुनी त्रपू
णि पुष्करस्मदो विभक्त्यादेशानामवकाशः
त्वेब्राह्मणाः अहं ब्राह्मणाः युवां ब्राह्मणौ
आवां ब्राह्मणौ यूयं ब्राह्मणाः वयं ब्राह्म
णाः इहोभयं प्राप्नोति त्वे ब्राह्मणकुलम
युवां ब्राह्मणकुले आवां ब्राह्मणकुले यू
यं ब्राह्मणकुलानि वयं ब्राह्मणकुलानि पुष्क
रस्मदो विभक्त्यादेशा भवन्ति विप्रतिषेधेन।
अथेदानी पुष्करस्मदो विभक्त्यादेशो पुत्रे
अपि शीलं इदं विषयः कस्मान्न भवति पुनः
प्रसङ्गविज्ञानात् सकृद्गतौ विप्रतिषेधे य
द्बाधितं तद्बाधितमेवेति पुष्करः किम
र्थः शाकटः सर्वादेशार्थः शिलर्वस्येति
सर्वादेशो यथा स्यात् नैतदस्ति प्रयोजनं प्र
क्रियमाणेऽपि शाकटे अलोन्त्यस्य विधयो
भवन्तीत्यन्त्यस्यैव कृते त्रयाणाम सकाराणा
मादेशानां सिद्धं रूपं स्यात् नचैवम् सम्भवम
ये येन लभेत कृते स्यात् नैवं नलभ्ये किंका
रणम् अत्र हि तस्मादित्युत्तरस्येति शाद्येः
स्यात् स्येति प्रकारस्य प्रसज्येत सूत्रतत्र्यपद
ति उसम्प्रादेशो शीघ्रमानानर्थकम् अ
कोस्यावाचचनानर्थकात् उसम्प्रादेशो

शिकारागमनर्थकमविंकाराणपमुकार
स्याकारवचनानर्थकानमुकारस्यमुका
रवचनेशेषोजनेनाप्लीनिकृत्वाशुंतेरणा
पिराकारस्यवादेशोभविष्यति मुप्येवन्ना
देशेलोपार्थम अथैवन्नमुकारस्याकाल
वनंकोर्थः मुादेशेलोपार्थम यःसमुाथे
लोपमुादेशोसविज्ञायते ननचादेशोप्या
विभक्तिरित्येवमनहिज्ञायतेमुादेशपथा
विभक्तिःकथम सैवसैवपदादेशादादौपु
रुसपार्णाने:एकदेशविकारोहिनित्यत्वेना
पपद्यते तस्माद्विन्द्यणम तस्मात्कार्यः
कर्तव्यःनकर्तव्यःक्रियतेत्यामपवकथ
म अस्मिन्नुनिर्देशोयम अ अइतिमोनेका
लशितःसर्वेस्यतिसर्वादेशोभविष्यति ई
प्रथमयोरम प्रथमयोरित्युच्यतेकयोरि
प्रथमयोर्ग्रहणमकिंविभक्त्योःस्याहोस्वि
त्प्रत्यययोःविभक्त्योरित्याह कथंज्ञायतेप्र
त्ययोपिहिप्रथमयोर्ग्रहणेविभक्त्योर्ग्रहणं
विज्ञायते नप्रत्यययोः क्वान्यत्रप्रथमान्त
पूर्वसवर्णः इति अधिकारणेयनयोःविभ
क्त्योर्ग्रहणं विज्ञायते किंकारणंसूचीति
तद्यवर्तते नचाजादौप्रथमोप्रत्ययोस्तिः

म-
घ-
३२८

नत्तु चैवंविज्ञायेत अजादौयोप्रथमो अ
जादौनाभावेप्रथमाविति यत्रोहि तस्माद्व
मोनःपुंसीतिप्रतनक्तोनेहकेवमस्वोधान्ति
दिशति नत्वायपरत्याचार्थःविभक्त्योर्ग्र
हणमितिःस्थापितस्ताचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति
विभक्त्योर्ग्रहणमितियत्स्वंशसोनेतिप्र
तिषेधंशास्ति नेषप्रतिषेधोनत्वमेतद्वि
धीयतेसिद्धमत्रनत्वंतस्माद्वमोनःपुंसीत्ये
वपत्रेनेननत्विध्यातितद्यर्थश्चतेननसि
ध्यति स्त्रियांनपुंसकेच पुस्मानब्राह्म
णीःपश्य अस्मानब्राह्मणीःपश्य युस्मा
नब्राह्मणकुलानि पश्यअस्मानब्राह्म
णाकुलानिपश्यति यत्रहिपुमांस्तस्माद्वे
रनादेशोद्वितीयायांचेत्याहलत्वापवत्या
दार्थःविभक्त्योर्ग्रहणमिति भ्यसोभ्यम
किमर्थंभ्यसाहुः अाहोस्विद्भ्यसाहुः ऊतः
सन्देहःसमानोनिर्देशःकिंचातःयदिता
वतभ्यसाहुः शेषेलोपअात्मपरत्वेभामा
निप्रष्टाभ्यसाहुःशेषेलोपस्याटिलोपः
अात्मनिवृत्तिस्वरःप्राप्नोति यथैवुष्म
नेप्यात्तत्वप्रत्ततावन्नोपसाहुः शेषेलोपश्च
न्तापन्तनचोऽकमेनन्वप्राप्नोतीति नेषदो

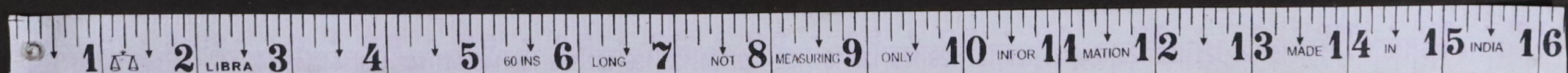

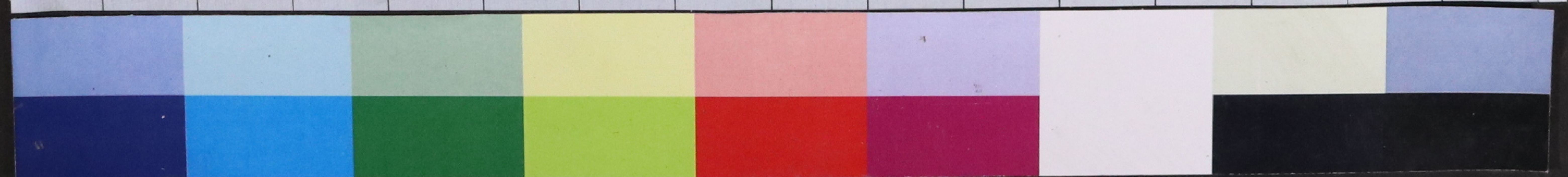
षः श्रोतृत्वे पुनर्हेत्वाद्यविधिरित्येवं न भवि
ष्यति गृह्यमाणं तत्र ग्रहणं शब्दः श्रोत्रे लो
पस्य डिलोपः न न चात्र उदात्तनिवृत्तिस्वरः
प्राप्नोति नैष दोषः उक्तमेतत् तदो मित्त्वमि
ति साम ग्राकम किमर्थं साम सवाकास्य
ग्रहणं क्रियते नश्राम ग्राकमित्येवोच्यते
केनेदानीं सवाकस्य ग्रहणं भविष्यति
प्राप्नोत्येव ककः सद् ग्राम ग्रहणेन ग्रहिष्यते
श्रुतत्वे पठति साम ग्रहणं यथा गृहीतस्य
देशवचनात् साम ग्रहणं क्रियते निर्दिश्य
मानस्यादेशा भवन्तीति एवं सवाकस्य न
प्राप्नोति इष्यते च ग्रहणं स्यादिति तत्र ग्रात
रेणापत्तेन सिध्यतीति साम ग्राकमपव
मर्थमिदमुच्यते न वा द्विपर्यन्तानामका
रवचनात् आमि सकाराभावः नैवेन कश्चिद्
न माप्नोति किं कारणम् द्विपर्यन्तानामका
रवचनात् द्विपर्यन्तानां हि त्यदादीनामक
र उच्यते तत्र आमि सकारेण भविष्यति स
ट्प्रतिषेधस्तर्हि आदेशलोपविज्ञानात्
सुट्प्रतिषेधस्तु वक्तव्यः किं प्रयोजनम्
आदेशलोपविज्ञानप्रतिषेधार्थम् न वा सुट्प्र
तिषेधो वक्तव्यः किं कारणम् डिलोपे

म· भा·

३२२

चनाद् डेशयः सशोषे लोपः डिलोपः सविज्ञा
यते किं कारणम् टाप्प्रतिषेधार्थम्
टाप्प्रभृतिषु तर्हि डिलोपो वक्तव्यः न
वा लिङ्गाभावाद् डिलोपवचनेनार्थः कथम्
अवक्तव्यः किं कारणं लिङ्गाभावात् यु
ष्मदस्मदोः किं वक्तव्यमेतत् नहि
कथं न चाभाने गौण्यते महास्निविशेषस्य
स्मदस्मदोः स्त्रियां पुंसि नपुंसके वा प्रति
कारणं येनैतदेवं भवति किं कारणम् यो
सौ विशेषवाची शब्दः तदस्यात्त्रयाणां ग्रंग
हिभवेदेकत्र ग्रहणं यतरोरपि तेनाविशेषः न
च ते नैव भवितव्यम् नहि शब्दविभिन्न
के न नामार्थेन भवितव्यम् नहि शब्दनि
मित्तेन नामार्थेन भवितव्यम् किं तर्हि नि
मित्तेन नाम शब्देन भवितव्यम् तदेवं द
ष्ट्वा नाम शब्दस्य मेकजाती यत् किं यत्र
विशेषानां कारयति एवं पुनश्च तदेवं वि
ज्ञेयं यो हि सन्यते यो सौ विशेषवाची शब्दः
सोऽस्य पदः शब्दः तदस्मान् लिङ्गाद् विशे
षणाकाङ्क्षा रति नस्य विशेषान ग
म्यते स्थान सोऽस्ति तस्मात् सुट्प्रतिषे
धः तस्मात् सुट्प्रतिषेधो वक्तव्यः सामकार
ग्रहणं वा कर्तव्यम् क्रियमाणे पिस

स्वकामग्रहणोकस्मादेवात्रनभवतिसमस्का
रग्रहणामाकष्योत भाविनःस्वरग्रादेशो
विज्ञायते श्रातिद्यौगालः स्वरग्रहणेपात
स्यादितिद्यौगिकार्थोगिगुणपस्मामवंति
द्विर्वचनमेकादेशः द्यौत्वमितिनयदिसर्वेन
द्यौत्वंलभ्येतकृतेस्यात तत्रनलभ्यम पु
र्यापिद्विर्वचनमेकादेशश्रुतिलभ्येत एव
मपिकृतेमिात तत्रनलभ्यम किंकारण
म श्रीहृयत्वादेकादेशः द्विर्वचनंबाधेन
नित्यमादेशेनित्यपकादेशः द्यौत्वंबाधेन
वंपुनर्भवोनोन्नस्यावकाशोद्वाशाह नि
त्यपकादेशतिश्रनवकाशमौत्वमेकादेशं
बाधिष्यते तत्रद्यौत्वेकृतेद्विर्वचनमेकादे
शश्तिगयपिवत्वादेकादेशः स्यान्निवृत्त
बाद्विर्वचनंभविष्यति विदेःशान्तवेसः वि
देवेश्मोःकिंत्वेचिरेवेश्मोःविज्ञेवज्ञत्वम किं
प्रयोजनंचस्वग्रहणेनलिङादेशस्यापिग्रह
णंयथास्यात किंचकारणेनस्यात श्रुतेन
बंधकग्रहणेहिंसात्रबंधकस्य श्रुतनबं
धकग्रहणोहिंसानबंधकस्यग्रहणंनेत्येवं
लिङादेशस्यनप्राप्नोति सानबंधकोहि
क्रियतेकिंपुनःकारणंस्वकनबंधकःक्रि

स॰
ध॰
३१३

यतेश्रुतंस्वकारणानांलिङिगुणः प्रतिषे
धविषयमारभ्यते सपुनःकिंत्वसणाद्वा
ध्यते श्रुतितोवानप्राप्तस्वेवान निघप्र
वेन निसमहीसमथेनबंधःकमेभ्यो
नकंत्वाः क्रियतेत्वास्यपत्रदिसकारको
निर्देशः विदेःशान्तवेसः समासेनज्ञप्र
वेक्तोल्यप ल्यवादेशउपदेशिवद्वच
नम ल्यवादेशोउपदेशिवद्भावोवक्तव्यः
उपदेशान्वस्यायोल्यभवतीतिवक्तव्या
म किंप्रयोजनम अनादिष्टार्थम्प्रकृ
तेष्वादेशेषुल्यव्यथास्यात केपुनरादे
शाः उपदेशिवद्भावंप्रयोजयन्ति हित्वद
त्वादेनन्वदीवेषादिटः हित्वे हित्वा प्र
धाय हित्वे दत्वे दत्वे प्रदाय दत्वे
श्रात्वे खात्वा प्रखन्य श्रात्वे स्त्वे ।
स्थित्वा प्रस्थाय स्त्वे ईत्वे पीत्वा
प्रपाय ईत्वे दीर्घत्व पीत्वा प्रपाय
दीर्घत्वम प्र पृष्ट्वा आपृच्छ्य प्र ।
रूट् भूत्वा दी वि त्वा प्रदीव्य ।
ऊट् ऊट् दीवित्वा प्रदीव्य ऊट् किं
पुनः कारणमादेशाप्रत्यावृत्तेति नपर
त्वाद्भावामविनत्याम संतिचेवात्रकेचित्

देशादेशाः अपि च बहिरंगाल्लक्षणालात्
बहिरंगोल्यप् अंतरंगादेशाः असिद्धं
बहिरंगमंतरंगे मतं सुपदेशिवद्भावोबक
शाः नवकव्याः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति
अंतरंगानपि विधीन्बहिरंगोल्यब्बाधत इ
ति यदयमदोजग्धिर्ल्यप्ति किति इति सिद्धेल्य
पि ग्रहणं करोति स्थानिवत्कालकार्ये स्युः चा
प्रतिषेधोवक्तव्यः स्थानिवत्कालकः भुक्त्वा
पिहितकः तरंतनिर्देशात्सिद्धम् कोन
स्यल्यपाभवितव्यमनचैतत् कोत्तम्
समासेऽनिपातनात्पात्वास्थिरकः हाअय्य
वात्ययमव्ययसमासार्थे निपातनमकर्तव्य
म् नैनैवयत्नेनल्यबपि नभविष्यति अ
नेकांचा पास्य अपाचाअननः पास्मल्यपा
भवितव्यम् नचाज्ञानं जेपयपामः ननचथा
नेकाज्ञानजनधातोः पास्यभवितव्यम्
किंकारणम् नत्रिवपुत्कमन्यासरशाधि
कारेणतथाप्यर्थगतिः नञ्जकमिवग्रा
लेवाग्रन्यस्मिंस्तत्सदृशकार्यविज्ञायते
उक्तंचतेन तथाह्यर्थोगम्यतेनयथास्रुग्गा
ह्मणमानयेत्युक्तेब्राह्मणमात्रशोपुरुषम
नयति नौमालेमन्नायकृत्वार्थो भवति

म·
श·
३०८

एवमिहापिअनञिनिनञ्प्रतिषेधात्स्य
स्यादनञानञसदृशकार्यंविज्ञास्यते
किंचाल्पदनञ् नञसदृशेपदत्यात्
अपाचाभत्यग्रहणोपस्मान्नस्त्वदादेर्ग्र
णंभवतीति एवंधात्वपिङ्काग्रहणेन
ग्राहिष्यते ननुचेयमपिपरिभाषास्ति कृ
द्गृहणेगतिकारक एवंस्यापिग्रहणंभा
वतीतिसापीहोपतिष्ठतेतत्रकोदोषः र
ह्निस्यात् अप्रकृत्य अप्रहृत्य गतिका
रकपूर्वस्यैवचोच्यते नअपूर्वैचैतन् को
नम् कृतोहिस्यात् पाश्वकृत्वा उद्भम
कृत्वा नैवप्रत्ययेन अनिष्टंचयापीतिर
ष्टंचनसिध्यति गतिकारकपूर्वस्यैवेष्यते
कृतोपलब्धेतन् द्वयोःपरिभाषयोःसा
वकाशयोः समवस्थितयोः प्रत्ययग्र
होयस्मात्सतदादेर्ग्रहणंभवतीति कृद्ग्र
हणेगतिकारकपूर्वस्यापीति चरणमिह
परिभाषाभविष्यति प्रत्ययग्रहणेयस्मा
त्सतदादेर्ग्रहणंभवतीति शब्देनभविष्य
ति कृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापीति
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति उभयीपरिभा
षाभवति प्रत्ययग्रहणोयस्मात्सतदादेर्ग्र
हणंभवतीति शब्देनभवति कृद्ग्रहणेग

म॰ भा॰
३२५

तिकारकसर्वोस्यायीति पटश्चमनन्ति
तिप्रतिषेधशास्ति कथं कुन्नाज्ञाप्य
ति अर्थं हि न मेनेवग्नाति नेवकारस्य
नेऽभ्यः स्वशः यञ्च मपूर्वास्य स्यात प
श्रूपतिन्याख्यार्थे रथमिहपरिभाषा भव
ति मन्यय ग्रहणे यस्मात्स तदुदाद्देशे ग्रहणं
भवतीति रथेन भवति कृद्ग्रहणं गतिका
रकपूर्वस्यापीति नित्रः सन्निति प्रतिषे
धेवास्ति किं न ज्ञापयति विदेन गतिवे
चकपदं अतन्पूर्वेयाख्यातग्रहणं त्वावेन
भविष्यति प्रतिषेधात ज्ञानीमस्तन्पूर्वे
नेह स्यादिति मन्ययग्रहणे यत्वज्ञावह्नि
नमहेति सपाद स्तपा च सपो भवती
ति वक्तव्यम शुक्लामानासीत धौरंहि
गाभ्याः धौरंहि गाण्याभितिप्राप्नो
ति तिङश्च तिङ्ग्ये भवतीति वक्तव्यम
चक्कालंये अश्रूपरापत्तति नदंतीति
प्राप्नोति लिङ्किमिहग्रहणं गादेव
मेन लोहितेचर्मेन नैनदस्तिपूर्वस्य
वर्णौ न स्यात तस्मिदमितिदंतद्विपवस्य
वीयमात्मपदनसमेन नमपत्रयः मेत
देन स्थपि पूर्वस्य वर्णामेव मिरम अपिष्य

तिपपत्रपूर्वस्य वर्णस्य स्यात न्यदायनेय
स्वरूपेनन्दे चाप्युदाहरणं शृङ्गेहचर्मन
लोहितेचर्मन्निति ननचोक्तपूर्वस्य व
र्णौ नाप्येनतस्मिद्दमिति नमिष्यतिय
पत्रपूर्वस्य वर्णः स्यात अन्तर्येतोऽद्का
रः प्रमत्तेपत अलस्योगान लोपेवाधि
हसस्यात्प्रतिषिद्धो कारागामपसख्या
नं कर्तव्यम रथान्तरादीयापीयमेन ।
याम डियाच सन्तेविचयामहमामपा डि
याञ ईकारः इतिन अवसानगाचगपानस
गाञ्छ्यायपाशेषोपसख्यानं कर्तव्यम
ग्राङ्सवाहस्रा ग्राङ आपाच स्वमया
मेवमेवमम आयाञ आयान सनौसि
शुभिवनावया अमोमश किमर्थः शि
ससंवस्यानि सर्वादेशो यथा स्यात अकि
यमाणोहिशकारे अलोन्त्यस्य विधयोभ
वेतीति अनन्यस्य प्रसज्येत अतः श्रोपठ
ति अमोमश नकारस्य मकारस्य म
कारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वातत्र
श्रतो गाधिसकारो मन्त्रदेशो भविष्यति
वचनादस्याथने अल्पन्यसमकारस्य
मकारवचने प्रयोजनम किम येना

मकारादेशः प्राप्नुवंति तन्न्यायनाद्येम
नयथा मो राजि समः क्वाविति मकार
स्य मकारवचनसामर्थ्यादनुस्वारादयो
बाध्यंते एवं तर्हि द्विमकारको निर्देशः
करिष्यते द्विमकारे इत्युक्ते यदि द्विमका
रकः प्रत्यकाग्रयः द्विमप्राप्नोति वधी
वृंद्गमकतं द्विपेणापकारो न दृश्यति
द्विंपकारेण गृहयते लमनिर्दिष्टायकाभः
श्रेमा म स्य मकारस्य वचना स्वबाधनम
द्विमकारादृष्टके पकारो सेनदृश्यति ।
आम्नेसिस्यक इदये एवं मायउत पाक्षे
अस्त्रकिकृते जमेग्रहणेन ग्रहणान्त श्री
भावः प्राप्नोति एवं तर्हि जमिष्टे वोतः
करिष्यते यदि ष्टे वोतः क्रियते कारूपसि
द्धिः ब्राह्मणाः पितरः सोम्यासः स्व
र्णादीर्घत्वेन सिद्धत्वं भविष्यति अनोत्या
रतिपरत्वं प्राप्नोति अकारो ब्राह्मणा
नामर्थान्तरं भविष्यति यादित्तर्हि प्राप
वनविधिर्ब्राह्मणानामर्थाद्धाध्यते स्व
र्णदीर्घत्वं न प्राप्नोति नैष दोषः पविधि
प्रतिप्रकारो ब्राह्मणानर्थकं सविधिर्बा
ध्यते यस्य विधेर्निमित्तमेव नाशो वा

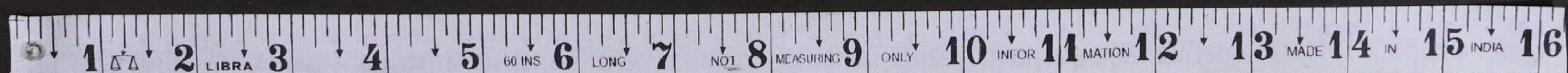
म॰
भा॰
३७६

ध्यते एतत्पंच प्रत्यकारो ब्राह्मणानर्थकं
सवर्णदीर्घत्वस्य पुनर्निमित्तमेव प्रत्ययवाश्र
सृष्टकरिष्यते एवमपि ये एवं मायउन प
रामः पेयुः अस्त्रकिकृते जमग्रहणेन ग्र
हणान्तश्रीभावः प्राप्नोति नैष दोषः नि
र्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीति एवमप्यनभ
विष्यति यत्तर्हि निर्दिश्यते न सकसा स्व
भवति अस्तत्स्यव्हितन्नादिति मि
ध्याहि समं तत्तर्हि भिद्यते यद्यान्यासमेवास
त ननेचान्ते ये एवं मायउन्पारामः पेयुः
अस्त्रकिकृते जमोग्रहणेन ग्रहणान्त श्री
भावः प्राप्नोतीति नैष दोषः इदमिह सं
प्रधार्यम श्रीभावः क्रियतामसिद्धिति
किमत्र कर्तव्यम पात्राक्सक प्रत्येष्ट
नीमसविकृते पुनः प्रसंगविज्ञानात श्री
भावः कस्मान्न भवति सकृद्गतौ विप्रतिषे
धे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति अश्व अ
श्वावृषयामैथुनेच्छायाम अश्ववृषयो
मैथुनेच्छायामिति वक्तव्यम अश्वस्यति
वडवा अश्वमिच्छति वृषस्यति गौः वृषमि
च्छति मैथुनेच्छायामिति किमर्थम अ
श्वीयति दीर्घलवणयोः लालसायाम

दीरलवणायोर्लोलस्मायामिति वक्तव्यम
दीर्घस्यतिमाणवकः लवणाय्यन्नुद्दति
शुभम् ग्रामं सर्वं ग्रामणीपतिके संयोलालमा
यामिति वक्तव्यम् दध्यस्यति मधुस्यतो
न्येवमर्थम् सुपरग्रामसवक्तव्यः दधि
स्यति मधुस्यति इत्येवमर्थम् ग्रामि
सर्वनाम तापादाऽसेवहृवः श्रोत्रा द्वाःका
स्पैत्रेस्तेयः हस्वनद्यापोनडमनत्रेलिटि
दस. डोसश्याम किमिति उ.वचवात्कद्वा
भकवें ३ंणवग्राम्नोभ्भवति कस्पदंग्रहण
म षष्ठीबहुवचनस्यग्रहणम् ग्रयासक्र
मात्रभवति कासप्रत्यासममेत्रेलि
दीति अनेन बंधकग्रहणोहिनमानवंध
कस्येति मतंहोस्यवर्षानवंधः कर्तव्यः
ग्रहास्य गृहणामाभूदिति ननुचावश्यम
कार्यस्तेनापरिज्ञाणायोनवंधः कर्तव
नार्थं रत्नस्तापरिज्ञाणार्थेन रस्कार्यो भावा
देवत्नेस्तनभविष्यति इदमलीन्कार्योपि
दर्वोनात्यास्ति प्रत्नमन्यानवोपयाम्यात
अन्यपोनास्येवि धीयतेतत्रनास्तिविशेषः
मिरचोन्यात्याइतिवायाहेवमन्यपः पाट
तिवायत्त हिनमन्यपान्तात इत्रादेश

म.
ख.
३११

गृहमतोन्त्रइतिग्रत्रापिग्रामकामोर्वेच
नेज्ञापकम् नाप्यमचामेन्यापपोभवतीति
कथंकृत्वाज्ञापकम् नह्यस्तिविशेषः ग्रा
मिश्चामन्यापन्योस्मति ग्रस्तिवेति ग्रयम
स्तिविशेषः ग्रमन्यामिसिद्धिवेचयमसतिनभ
वितव्यम् सत्यपिनभवितव्यम् ग्रामसत्स
प्यपतितन्नाडानग्रहणेनग्रहणावत्सेन
व ग्रामकामाभावचनेज्ञापकमेवनाप्यमचा
मेन्यापन्यपोभवतीति ग्रयापिकथंचिदन्का
र्येस्याद्येवमपिनदोषः क्रियतेन्याभसएवग्रा
ममंत्रइति यथेवंग्रामामंत्रइति प्राप्नोति श्रा
केपुन्यायेननिर्देशः ग्रथवाग्रामन्तस्या
पिग्रहणाकोदोषः इहकारयोश्चकारः हा
रयोश्चकारेति चिकीर्षोश्चकारजिहीर्षो
श्चकारेति हस्वनद्यापोनुडितिनद्यसंज्ञे
ते लोपायादेशयोः कृतयोर्नभविष्यति
इमिहस्वप्रयात्यर्थम् लोपायादेशौकृये
तेनुडितिकिमर्थकर्तव्यम् यावताग्न्तदू वि
न्याल्लोपायादेशोकृतेनदिमाभतः ग्रकृ
तेपितत्रनित्यत्वाल्लोपायादेशयोःविहि
तनिमित्तत्वान्नभविष्यति श्रयास्य
कस्मान्नभविष्यति किमेतिदंव्यापद्मा

दाद्गहृवयमकर्षइति श्रूननवेधकग्रहणे।
द्विनमानवेधकस्य सतर्सिमेवमर्थेन
वेधः कर्तव्यः ननचावश्यइगिन्कार्यार्थो
पिकर्तव्यः नार्थइगिन्कार्यार्थेनानुवेधेन
लिंगविभक्तिप्रणो सर्वेमृगिन्कार्येनवा
क्षेणोलिंगविभक्तामृलः अथयमेषःमका
रस्यानदीसंज्ञामिनार्थेनवेधःकर्तव्यः इ
न्कार्याभावाच्चदोपसंज्ञानभविष्यतिरहम
स्तेन्कार्यैमिदचोन्त्यस्यइति अवश्यस्तावत्पान्य
त्येयथास्यान् तेनदलिचोनादयेविधीयते
तेचनातिविशेषः मिदचोन्त्यात्परइतिवाल्ये
मन्त्यः पाइतिवायालेश्रयापिकयेचिदे।
न्कार्येस्यादेवमपिनदोषः क्रियतेन्यासएव
वअथवाअस्मिन्नापिग्रहणकोषः इहप
चतितरांजल्पतितरांवदतितरा ह्रस्वन
द्यापोन्दितिनडूग्रहणेन लोपेकृतेन
भविष्यति इहमिहस्तंप्रयार्येम लोपः।
क्रियतांन्दितिति किमत्रकर्तव्यम् पाल्ल
मट् एवंतर्हिह्रस्वनद्यापोन्दितिति अत्रा
यस्यतिलोपोप्यनवर्तते अथयमेकस्मा
न्नभवति देऽसोअथाग्नीभ्यइतिकिंचस्यात्
ऊर्मार्याम् किशोर्याम् त्वद्वायां माल्ला

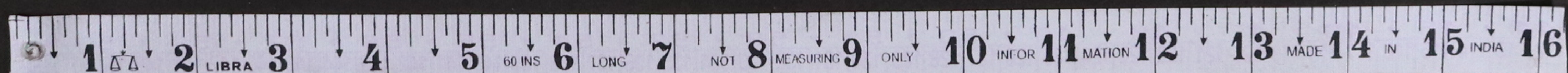
म· भा·
३१८

याम् नद्याः यस्याम् ह्रस्वनद्यापोन्दि
तिनुट्प्रसज्येत आड्याट्स्याडेत्रवा।
धकाभविष्यति इहमिहस्तंप्रयार्येम
आड्याट्स्याटः क्रियेतांन्दितिकिम
त्रकर्तव्यम् परत्वादाड्याट्स्याटः अथवा
नीमाड्याड्याट्सकृतेषुपुनःप्रसंगात्
नकस्मान्नभवतिसकृद्गतौविप्रतिषेधेय
द्वाधितंतद्वाधितमेवेति श्रीग्रामणीपु
त्रयोगोशाव्योवक्तम् कथम् श्रीग्राम
ण्योयत्कृणारथ्याणावस्थितविभाषाभ
विष्यति अपितत्रस्तनग्रामणीनाम् इ
हेताविभाषाग्रामिनदीसंज्ञामाछेदसि
विवस्थितविभाषाभविष्यति अपितत्र
स्तनग्रामणीनाम् इहापिस्तनाश्चग्राम।
एवस्वस्तनग्रामणीतिसेनोग्रानोहेइहःस
माहारेस्तनग्रामणीचस्तनग्रामणीच स
नग्रामणीचेत्येकशेषः तत्रह्रस्वनद्यापो
न्दित्येवसिद्धम् इतिश्रीभगवत्पतंजलि
मनिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येसप्त
माध्यायस्यप्रथमपादेप्रथममाह्निकम
इतिनोनद्धातोः अथधातोरितिकिम
र्थम् अभेत्रीन अछैत्सीन नखिया

वुपदेशिवद्वचनं प्रत्ययविध्यर्थम् । नुं
विधानमुपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । उपदेशा
वस्थायां नुं भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयो
जनं प्रत्ययविध्यर्थम् उपदेशावस्थायां नुं
क्रियते प्रत्ययविध्यर्थम् । इह प्रत्ययविधि य
था स्यात् । कुंडा हुंडेति । अतष्टाप्समका
रप्रत्ययः । अक्रियमाणे ह्युपदेशिवद्भावेऽप्य
नकारोऽयं प्रत्ययः सप्रत्ययः प्राप्नोति सता
वस्थात् । अस्मिन्नुपस्थितेनम् । तत्र को
दोषः तत्राप्यस्य ह्यप्रमेयाः तत्रापवादे प्रसं
ङ्गो न भवति ह्यप्रत्ययस्य स्थितेनम् । अनिष्ट
स्य प्रत्ययस्य प्रसङ्गः प्रसज्येत धातुग्रह
णसामर्थ्याच्चानुपदेशेन विधानम् ।
धातुग्रहणसामर्थ्याद्धातूपदेशे धातू
पदेशे नुं भविष्यति । नन्वेवान्यद्धातुग्रह
णस्य प्रयोजनमस्तम् । किं चभेत्सीत् । मु
चेत्सीदिति नैतदस्ति प्रयोजनेनाम नत्र
वक्तव्यम् । धात्वधिकारतः स्यात् । यत्त्वाचमु
कारेणाक्रियते प्रकारेणापि नकः केवलं तो
म । घोमचा । घोनस्यादीनाम् । घोनस्यादी
नामुपसंलोपेन कर्तव्यम् । नस्यति दस्यति
गुंफतीति । किमर्थमिदं नलमनवक्तव्यं

के. व्या.
३२५

मेपत्वं नेलमनकारत्वात् । लप्यते उनकारः मु
निषितो ह्यलडप्रदायाः क्रियन्ते इति यदि पुनरि
मे इदितः पठ्येरन् नैवं शक्यमिह हि लोपो न
स्यात् । नपितो दपितः गुफितः इति । यदि पुन
रिमे मचादिषु पठ्येरन् न दोषः स्यात् । मु
च्यवा नैवं विज्ञायते इति तो नुं धातोरिति
कथं तर्हि इदितः नुं भवति । ततः धातोरिति
नैवालिदियेः इमौ द्वौ प्रतिषेधाव् च्योते
इमौ शाकावचनात् । कथमेवं द्यामिदिट
लिदियेः नं भवतीति न श्रियमार्थे भविष्य
ति । लिम्ये व ऽऽ ये नाप्यस्मिन्निऽऽदावि ति
प्रार्थोपि ऽऽ कस्मान्न भवति प्राल्लम्पते ।
सुखमन्निति हितो ह्यलडप्रधायाः क्रियन्ते इति लो
पो भविष्यति । इह तर्हि प्रालेभ्यातोः पोऽड्य
धादितिपरिमुपस्थितेनम् । तत्र को दोषः
पवसः मह सृप्ते न अलोप्यास्तिवेध्यते नैष
दोषः धातोरित्यनुवर्तते धातुग्रहणसाम ।
र्थ्यान्नाडुपदेशेनं विधानमिति । उक्तमेतत्का
द्यमदोषः । नमस्त्ये प्रायकेवलग्रह ।
णं किमर्थम् । नसदभ्यामित्येवाच्योत सउ
रोः केवलग्रहणमनुपसर्गप्रतिषेधार्थम्
सडरोः केवलग्रहणं क्रियते प्रत्ययस्य धात

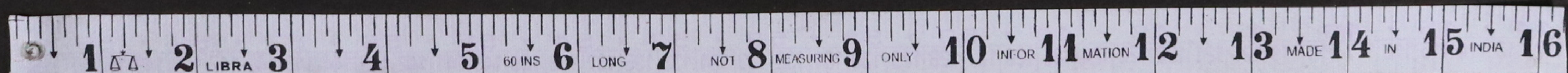
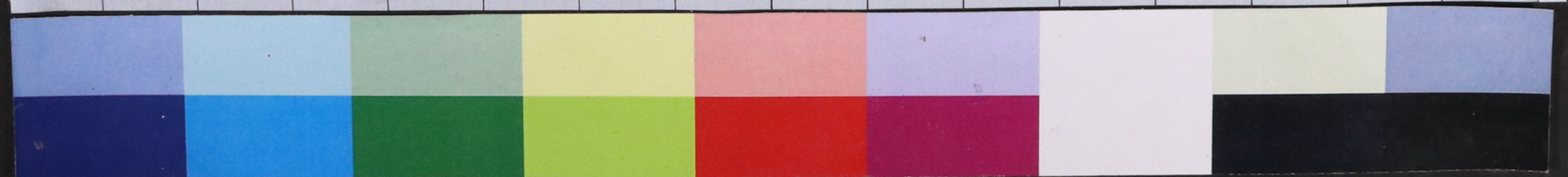

शीभूत प्रमलंभम नैषोलिप्रयोगः इदंतर्हि
सुप्रेलभम प्रेणाव्यवहितत्वान्नविष्यति इ
दंतर्हिसुतिसलंभम कर्मप्रवचनीयसंज्ञात्र
बाधिकाभविष्यति सः सुजायामतिरतिक्र
मणेचेति यस्तर्हिनातिक्रमणेनचपूजायं
चाप्युदाहरणम मप्रलंभेनन चोक्तम प्रेण
व्यवहितत्वाद्भविष्यति नैषदोषः सुसर्पी
सितिनैषोपचमी कातर्हिलुतोयासुःसर्पी
मुपसृष्टस्यतिव्यवहितत्वात्पुपसृष्टोभव
ति विभाषाचिणमुलोरुपसृष्टस्येतिव
क्ष्यम इहमाभूत प्रालंभिप्रलंभम नै
र्हिवक्तव्यंनवक्तव्यम इह उपसर्गात्स्वपि
भक्तुतम नेत्यपितत्राभिसंबंधमात्रकर्तव्यं
विभाषाचिणमुलोरुपसर्गात्प्रतिउदितश्चो
प्रयात्नेतितिकिम अवास्रत पर्याधत प्रथा
तोतितिसाकाम्कतम कस्मान्नभवतिस्वा
स्तमर्गात्हरिति उगित्वंचतिग्रहणात सि
द्धमधातोः उगितश्चतिग्रहणात सधातो
सिद्धम ग्रंचतिग्रहणंनियमार्थंभविष्यति
ग्रंचतेर्वद्गितःनान्यस्योगितोधातोरिति
इदंतर्हिप्रयोजनम प्रधानभूतएवेमात्रके
सिनेयथास्यात गोमन्तामिकलितोमत्यति

म. भा.
३८०

गोमन्यतेःप्रत्ययः गोमानितिति नपुंसकस्य
फलचोनेविधानंनिगम्यतिषेधः फलचाले
विधौउगित्वलक्षणस्यनुमः प्रतिषेधोवक्त
व्यः गोमितिब्राह्मणकुलानियवमतिब्रा
ह्मणकुलानिश्रेयांसि श्रेयांसीति नन
चैफत्वलक्षणःउगित्लक्षणंबाधिष्यते कथ
मन्यस्याद्यमानोन्यस्यबाधकःस्यात् असति
खल्वपिसंभवेबाधनंभवति अस्तिचसंभवो
यदुभयंस्यादितिकिंवस्यात्यद्यउगित्लक्ष
णापिस्यात् तुषोर्नैकायोः ग्रहणप्रसंगे
न नव्याजनपदस्यपकस्यवाग्रेनेकस्यग्रहणं
यतिविशेषोस्ति ननचपतिज्ञाभेदोभवति
क्रतिभेदेश्रुमतिकिंप्रतिज्ञाभेदः कर्तव्याति
एवंतर्हिसूत्रितकृतोपिभेदोस्ति इहतावत्
श्रेयांसिभूयांसिइतिपरस्यात्स्याद्वेकृतेपूर्व
स्याभुवर्णमामोति इहापिकुर्वन्तिहवा
सीतिपरस्यात्स्यात्पराभावर्णायोः कृतयोः
तितंतेकस्मान्नभवति अनन्तरीभूतोला
सतिक्रामति कृतेनर्हिपरमवर्णोकस्मान्न
भवति अस्तिचपास्यवर्णः विप्रतिषेधात
स्मिद्धम विप्रतिषेधात्सिद्धमेतत फलल
णःक्रियतनामगित्लक्षणःइतिफललक्षणाय
वभविष्यति विप्रतिषेधेन उगित्लक्षणस्या।

१३६

वकाशाःसोमाव यवमान कल्पदानाभ्याव
काशाः सर्पांषि यवंषि इहोभयं प्राप्नोति
ताममेतन्निश्राय सा कुशलानि यवमेतन्निश्राय
ण कुशलानि श्रेयांसि भूयांसीति इतिकृत
श्रद्दानो भवति विमति येन पुनः संसर्गा
दुगिल्हयणाः प्राप्नोति पुनः प्रसंगादिति चे
मादिभिस्तल्पम पुनः प्रसंगादिति चेत सु
मादिभिस्तल्पमेतद्भवति तद्यथा पुष्पस
देभमादिषु कृतेष्वकृतेषु पुनः प्रसंगान शि
थीलकृतमानभवति एवं कल्पदानेऽकृते
पुनः प्रसंगाद् विल्हदानानभविष्यति यद
युच्यते श्रमतिताल्वपिसंभवेवाधनंभवति
श्रुतिवसंभवाध्यभयस्यादितिसत्यपिसं
भवेबाधनंभवति तद्यथा दधिब्राह्मणेभ्यो
दीयतां तक्रंकौण्डिन्याय इति सत्यपिसं
भवेदुर्थिदानस्यानकदानेनिवर्तकं
भवति एवमिहापिसतिसंभवेकल्प
दानः अगिल्हदानं बाधिष्यते श्रुष्या
बाध्यस्तत्र उगिल्हदानापि तत्रैकोऽ
दयोश्रवणा प्रसंगेन परिहृतमेतत
नत्रोजन परस्यापकस्याग्रेनेकस्याबाध्ये
बाणां प्रतिविशेषास्ति तत्रचास्यप्रा
तिलाभेदोभवतीति अपतिभेदश्च

म. पा.
३२८

तिकिंप्रतिलाभेदःकरिष्यति नवुचा
अप्रतिलाभेदउक्तः इहमावत्श्रेयां
सिभूयांसीति परस्यानुस्वारे कृतेपूर्व
स्याग्रवणं प्राप्नोति इति कुर्वंति कर्ष
तीति परस्यानुस्वारपरसवर्णयोःकृ
तयोः पूर्वस्यणत्वं प्राप्नोतीति नैषदो
षः अयोगवाहानामविशेषणोपदे
शाद्यादिनः नत्वेह तावत् श्रेयांसिभू
यांसीति परस्यानुस्वारे कृतेनस्यकलग्र
हणेनग्रहणात् नस्यकस्यग्रहणात
पूर्वस्यानुस्वार पूर्वस्यानुस्वारो भविष्य
कुर्वंति कर्षतीति परस्यानुस्वारपरस
वर्णयोः कृतयोः परसवर्णोपिभविष्यतः
नैववाधनतत्रउगिल्हदणः प्राप्नोति
किंकारणं सिद्धेचोक्तंनपदरूप्यते न
चद्दयोःसितोरयामन्यान्यरत्वं संभवास्ति
कथतर्हीमोहो मितेत्युच्यामन्यापरोभ
वतः वहुनहीहिब्राह्मणकुलानिश्रति
विभिन्ननिमित्तावेतौ तत्रवहुत्रिप्रतिष
यः तत्रवहुत्रिंप्रतिषेधोवक्तव्यः व
हुत्रिब्राह्मणकुलानीति अंत्यास्पेव
ममेके अन्यान्त्पूर्वेन ममकेरकेतिकि

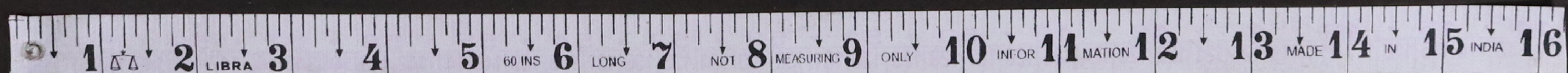
मविशेषेणाग्राहो स्विदहन्नेवेव किंचा
नः यथविशेषेणविनथ्य पवंनहिव
हन्नेवेवमतर्हिवहन्नेप्रतिषेधोवक्तव्यः
नवक्तव्यः अचइतिपञ्चमीअचऊन
योयोकलनदंनेमध्नुप्रसकस्यनुमाभ
वितव्यं यस्मात्रावऊनयोनास्तीयकलना
पितर्हीतेनप्रसकं यदंनेवनप्रसकेना
सावचऊनइतिइहापिनहिनप्राप्नोति
काष्ठंतेहिइतिकुटतेक्लीतिअत्रापिअ
वऊनयोयोकल ननदंनेनप्रसकं यद
नेचनप्रसकं नासावचऊनः नैनदस्ति
कल जातिः प्रतिनिर्दिश्यते अचऊ
नयाकलजातिरितियदिपंचमीऊडा
निवनानि अत्रनप्राप्नोति पवंनहिङ
केविभक्तावित्यत्रअचः सर्वनामस्था
नइत्येनदत्रवर्तिष्यते एवमपिषष्ठ्या
भावान्नप्राप्नोति सर्वनामस्थानइत्ये
षासप्तमीअचइतिपंचम्याः षष्ठीवक
ल्पयिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये
तिइकोच्या अथग्रहणंकिमर्थं इको
चिंदाननेमाभूत् इकः अचीत्युच्यते
व्यञ्जनादौमाभूत् त्रपुभ्यां त्रपुभिः अ

स्वलोपः अस्त्वत्र नुम् नलोपः प्रातिप
दिकान्तस्येतिलोपोभविष्यति स्वरः क
थं पञ्चत्रपुभिः इगन्तेद्विगावित्येष
स्वरोनप्राप्नोति स्वरोवैश्रूयमाणोपि
श्रूयमाणोपिनुमिस्वरोभवति पञ्चत्र
पुणा पञ्चत्रपुणाइति लमोकिंनभ
विष्यति लमइदानींकिनभविष्यति
किंपुनः कारणंश्रूयमाणोपिनुमि
स्वरोभवति संघातभाक्तोसौनोत्सह
तेवयवस्यैनंतांविहन्तुमिति कृत्वा
श्रूयमाणेपिनुमिस्वरोभवति इह
तर्हि प्रतिराभिः नमिकृतेरभ्यांहली
त्वान्नप्राप्नोति इदमिहसंप्रधार्यं न
प्रक्रियतामात्वमितिकिमत्रकर्तव्यंप
रत्वादात्वं इहतर्हिप्रियतिसृभ्यां प्रि
यतिसृभिः नमिकृतेतिसृभावोनप्रा
ति इदमिहसंप्रधार्यं नुम्वाक्रियतां
तिसृभावइतिकिमत्रकर्तव्यं परत्वा
तिसृभावः अथेदानींतिसृभावेकृते
पुनः प्रसंगान्नुकस्मान्नभवति सकृ
द्गतौविप्रतिषेधेयद्बाधितंतद्बाधित
मेवेति अनङनरंपटतिइकोचिविभ

कोऽज्ग्रहणं क्रियते नमः । वृद्धिप्र
तिषेधेन यथा स्यात् अग्रहणं जन्तूनां ।
इतरथा हि नुमो नित्यनिमित्तत्वान्नुड ।
भावः अक्रियमाणे ह्यज्ग्रहणे नित्य
निमित्तत्वान्नुमि कृते नुटः अभावः ।
स्यात् एतदपि नास्ति प्रयोजनं क्रि
यमाणेऽपि वै अज्ग्रहणे अवश्यमत्र क
र्त्तव्यो यत्नः कर्त्तव्यः एवं विप्रतिषेधो व
क्तव्यः इदं तर्हि प्रयोजनं वटिकनितं ।
माभूदिति किं च स्यात् अग्रहणं जन्तूनां ना
मा नि दीर्घत्वं स्यात् माभूदेवं नोपधाया
इत्येवं भविष्यति इह तर्हि सूचीनाम् इ
नेहत्वप्रार्थमणां शौवविशेषनस्मान्
श्रामो निदीर्घत्वं अर्थवद्ग्रहणेनार्थव
रोति पठमेन स्यान भविष्यति नैषाप
रिभाषा इह शक्या विज्ञातुं इह हि दोषः
स्यात् वाग्मीति एवं तर्हि लिङ्गप्रतिप
दोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति उत्तरा
र्थं वा उत्तरार्थं तर्हि अज्ग्रहणं कर्त्तव्यं
अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः ।
अज्ञादौ यथा स्यात् इह माभूत् दधि
भ्यां दधिभिः यद्युत्तरार्थं स्यात् नैवा

श्री
महा
भा
३८३

यमज्ग्रहणं कुर्वीत इह क्रियमाणेऽपि
दि किंचित्प्रयोजनमस्ति किं अज्ञादौ य
था स्यात् इह माभूत् अयजनइति नर
पि नास्ति प्रयोजनं विभक्ताविद्युच्यते
न चात्र विभक्तिं पश्यामः प्रत्ययलक्ष
णेन लगतं गम्पेति प्रत्ययलक्षणस्य
प्रतिषेधः एवं तर्हि सिद्धे सति यदज्ग्र
हणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः भव
ति ह क्वचिदन्यापि प्रकारः प्रत्ययल
क्षणेनामेति किमेतज्ज्ञापने प्रयोजनं
हे कथं स्त्रौवैश्रयमाणेऽपि त्रपु हेन्न
पो अग्रगणाः सिद्धा भवति इको विभ
ज्ञे न माभूदस्त्ललोपः स्वः कथं स्वो
वैश्रयमाणेऽपि लभे किं न भविष्यति य
थार्नेतिरा भावस्तद्वथान्नामा अपि
तु ह्रस्व उत्तरार्थेन इह किंचिद्यो इति
तृतीयादिषु किमिह पुंवद्भावेन निदि
श्यते न सप्रतिषेधः कथं पुनः पुंवद्भि
नेन नु प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुं वतिनि
र्देशोयम् कामचारश्च वतिनिर्दिष्टे वा
क्यशेषं समर्थयितुं तद्यथा उशीनरव
न् मद्रेषु यवाः मतिन मेनीति मान्तव

द्दष्टाः कलाः सेतिनसेतीति एवमिह
पिपुंवद्भावतिपुंवन्नभवतीति वाक्यशे
षसमर्थ्यापिष्यामिह यथापुंसोनन्तरभ
वतिएवंतृतीयादिषुअज्ञादिषुभाषित
पुंस्कस्यापिनभवतीति किमुच्यतेतेन
भवतीति नवनरस्याद्पिपुंवत्तिपदं
कार्यमुच्यते यत्तृतीयादिषुभाषितपुं
स्कस्यातिदिष्टेनच्चनारम्भात्तेसि नो
हिकिञ्चित्तेसिपुंतिपदंकार्यमुच्यतेय
त्तृतीयादिष्वज्ञादिषुभाषितपुंस्कस्या
तिदिष्टेपत नस्वकृतः नत्रकिमनाक्र
कंविज्ञातं अजादेनाव्ययप्रतिषेधात् पु
वदितिवेप्रतिषेधस्वेहूणानाभावकृते
नप्रतिषेधः पुंवदितिवप्रतिषेधस्वे
यस्तेन ग्रामणानाभावकृतेनाप्रतिषे
धावक्तव्यः ग्रामग्रामणिपत्रावाल्लणाकु
लाय ग्रामणानाभावं ग्रामणिपावाल्लण
कुलेन नाभाव वृद्ध ग्रामणिपाद्वाल्ल
णकुलानां वृद्ध जैव ग्रामणिपावाल्ल
णकुलेहुस्वत्वप्रतिषिद्धे ह्रस्वाश्रयाप
नेविषयः प्राप्नोति ह्रस्वाभावार्थं च कि
वत्प्रतिषेधार्थंच कथंपुनरप्रकृतस्या

मेण्याहितस्यह्रस्वत्वस्यप्रतिषेधः शक्यो
विज्ञातुं अर्थातिदेशात्सिद्धं अर्थाति
देशार्थं नैवंविज्ञायते भाष्यतेप्रमान
नेनपाहेनसोयंभाषितपुंस्कः भाषि
षितपुंस्कस्यशब्दस्यपुंशब्दो भवतीति
कथंतर्हिभाष्यतेप्रमानस्मिन्निति सो
यंभाषितपुंस्कः भाषितपुंस्कस्यार्थ
स्यपुंवदर्थोभवतीति तद्धितलक्षप्र
तिषेधश्च तद्धितलक्षप्रतिषेधोव
क्तव्यः पीलः वृक्षः पीलफलं पील
ते पीलनइति नचासमानाकृतेभा
षितपुंस्कविज्ञानात् नवावक्तव्यः किं
कारणं समानायामाकृतौ भाषितपुं
स्कविज्ञानात् समानायामाकृतौय
द्भाषितपुंस्कं आकृत्यन्तरेचैतद्भाषित
पुंस्कं किंवक्तव्यमेतत् नहि कथम
नच्यमानंगंस्यते एतदप्यर्थातिदे
शादेव इंचक्रिवचने किमुदाहरणं ग्रा
मणीतेहस्वपिंगलैनतदस्तिएवं सर्वो
नाम्यतनस्तिसिद्धं इहतर्हि अर्वैम्पाने ना।
सिकाम्मां उदेवाप्युदाहरणं अग्नीतेर
इपिंगलेनजवाकेएवंसर्वोनाम्पैन।

न्सिद्धमिति नसिध्यति नुमाव्यवहित
त्वान्सर्वनामस्थानेनप्राप्नोतिकेदस्मिन्पुंस
कस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः मथो गृह्णामि
मथोऽन्मूमाउवामनन्तरेणैवमथ्यं पुंवद्भा
वेन नुमो निवृत्तिः नुमि निवृत्ते सर्वनाम
वर्णेनाप्येतत्सिद्धं स्वरार्थस्तर्हि ईका
रो वक्तव्यः उदात्तो यथा स्यात् न पुंस
कस्य स्वरो मा भूदिति नैव पुंवद्भावा
तिदेशादेव स्वरो न भविष्यति अपुंकः
पुंवद्भावातिदेशः स्वेतत्राप्यास्यन्तमिह
हि दोषः स्यात् मध्वस्मिन्नस्तिमधुमांस
इति मतोर्हि पुंवद्भावो वक्तव्यः न वक्तव्यः
अकृते पुंवदिति निवर्तते नाभ्यस्तात्कृतः
कस्यायं प्रतिषेधः नुम इत्याह तत्र नुमो ग्र
हणं कर्तव्यं न कर्तव्यं प्रकृतमनुवर्तते
क्व प्रकृतं इदितो नुम् धातोरिति नन्वेतदन्य
कृतग्रहणमव्यवच्छिन्नेन शक्यं अनु
वर्तयितुं एवं तर्हि सर्वनामस्थाने इति
वर्तते सर्वनामस्थाने यत्प्राप्नोति तस्य
प्रतिषेधः नन्वेतदप्यन्यकेन ग्रहणेन व्य
वच्छिन्नं न शक्यं अनुवर्तयितुं अथेदा
नीमवच्छिन्नमपि शक्यतेऽनुवर्तयितुं

श्री॰
महा॰
भा॰
३८५

नुमेवानुवर्त्यः इहार्थमुमरायै चइहा
च वप्रतिषेधः सिद्धो भवति इह च आ
क्रीनयोन्नमिति चनुग्रहणं न कर्तव्यं
भवतीति आक्रीनयोः इह कस्मा
न्न भवति अदती घ्नती लुनती पुनी
ति लोपकृते अवर्णाभावात् किं तु
र्हि अस्मिन्योग उदाहरणं यानी यानी
वाती वाती अत्रापि यती याती इति
एकादेशकृते व्यपवर्गाभावान्न प्राप्नो
ति एना द्विवद्भावेन व्यपवर्ग इति उभ
यत आश्रयेनान्तादिवत् भावः नोभय
त आश्रयः करिष्यते नैवं विज्ञायते।
अवर्णान्तः नुम भवतीति कथं तर्हि
अवर्णान्तान्नुम् भवति न चेदमवर्णान्ता
त्परं नेति शप्श्यनोः नित्यग्रह
णं किमर्थं विभाषा मा भूदिति नैतद
स्ति प्रयोजनं सिद्धात्र विभाषा एवं
तावत् आरम्भसामर्थ्यान्नित्यो विधिर्भ
विष्यति नदेन नित्यग्रहणं साक्ष्याभि
कं तिक्तनावत् सा वन अनडुहः सा
वाम्प्रतिषेधो नुमानचकाशत्वात् अ
नडुहः सोऽयाम प्रतिषेधः प्राप्नोति।

अनडुहः किंकारणं नुमो ऽनवकाशत्वा
त् अनवकाशः नुम् आमं बाधेत नवाव
र्णोपधस्य तु वचनात् नवा एष दोषः
किंकारणं अवर्णोपधस्य तु वचनात्
अवर्णोपधस्य तु भवत्यामि तदवर्णग्र
हणं कर्तव्यं न कर्तव्यं प्रकृतमनुवर्तते
क्व प्रकृतं अकर्मकयोर् इति यदित
दनुवर्तते अनडुहि यावति अवर्णा
नि सर्वेभ्यः परः नुम् आमो नित्ये एष दोषः।
मित्त्वोपधात्परः इत्यनेन अनडुहि यत्सर्वे
भ्यः मवर्णान स्यात्परोऽन्भविष्यति पुनः
प्रसङ्गविज्ञानाद्वा सिद्धं अथवा पुनः।
प्रसङ्गाद् अत्र नुमि कृते आम् भविष्यति य
था वा दिषु द्विर्वचने तद्यथा जग्ले म
म्ले मम्लौ इज्ञतः इज्ञः आत्वादिविषु।
कृते पुनः प्रसङ्गाद् द्विर्वचनं भविष्यति
गावत्रापि नुमि कृते आम् भविष्यति ने
ष युक्तः परिहारः विप्रतिषेधे पुनः प्र
सङ्गः सावकाशयोर्भवति प्रतिषेध
शास्त्रयोः चेन्तर्हि इह पुनरनवकाशत्वं
आमं बाधेत राहमानात्देव परिहारः प्र
स्थितः कस्माद्धानानात् अदमयं चोद्यो।

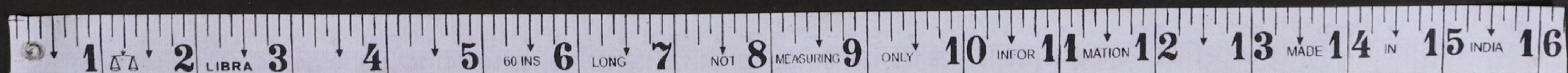
श्री
महा·
भा·
३८९

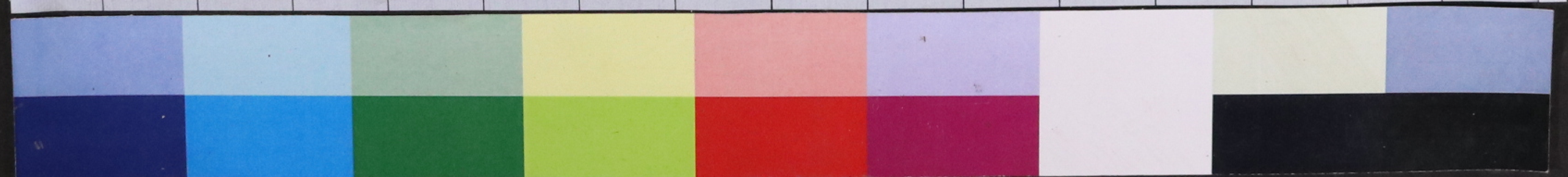
भवति अनडुहः सावाम्प्रतिषेधो नु।
मो ऽनवकाशत्वादिति तस्य परिहारः
नवावर्णोपधस्य तु वचनादिति नैत।
यं चोद्यो भवति यत्र तर्हि अवर्णोपधको।
ऽनास्ति तत्र ते आमा नुमो बाधनं प्राप्नो
ति वहुनडुहः स्त्रियाः कुलानीति न
नपुंसकाले मिदं पठितं पुनः प्रसङ्ग।
ज्ञानाद्वा सिद्धमिति टिवडीन् स्त्रिव।
डीनयात्प्रतिषेधः टिवडीनयात्प्र।
तिषेधो वक्तव्यः अतस्त्रूरिति अथवा अ।
धिकारात्सिद्धं अथानो गिति प्रकृतं वर्त
ते क्व प्रकृतं उगिदचां सर्वनामस्थान
धोनोरिति अथवाधिकारात्सिद्धमि
ति चेन्नपुंसके दोषः अथावधिकारा।
त्सिद्धमिति चेत् नपुंसके दोषो भव।
ति काष्ठानि तष्टानि कुन्दानीति नपुंसक
स्य कलत्वं अथानोगिति च प्रतिषेधः
प्राप्नोति उक्तं वा किमुक्तं अनवकाशत्व।
णि हि न सावकाशं यथकस्मात्ति अथवाम
मनुवर्तिष्यते इतोन्सर्व इतो हृचनम
नर्थकमाकारप्रकरणात् इतो ह्रस्व।
नमनर्थकं किंकारणं आकारप्रकर।

णात् आदिति प्रकृते वर्णेनैकश्रुते
पधिमध्यमभृतामादिति षष्ठ्यर्थो
न षष्ठ्यर्थेन निर्दिष्टकालः अभृता
मिदं अभृतानामिह पुंसोस्तु अस
उपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थं वहि
रङ्गलक्षणात् अस्त्वदुपदेशिवद्भा
वोवक्तव्यः उपदेशावस्थायामेवास्त्वभ
वतीति वक्तव्यं किंप्रयोजनं स्वरसिद्ध्य
र्थं उपदेशावस्थायामस्त्वे कृते अस्त्वः
स्वरो यथा स्यात् परमपुमानिति अवि
ग्रमाणोपदेशिवद्भावे समासान्तोदा
त्तत्वे कृते अस्त्वग्रनर्यतः अस्वरस्याप
स्कः स्यात् किंपुनः कारणं समासान्तो
दात्तत्वेनावद्भवति न पुनरस्त्वत्तः नपुनर
स्त्वदभवितव्यं वहिरङ्गलक्षणत्वात् व
हिरङ्गः अस्त्वः अन्तरङ्गः स्वरः असिद्धं
वहिरङ्गमन्तरङ्गे सत्यप्युपदेशिवद्भावो
वक्तव्यः आद्युदात्तनिपातनं करिष्य
ते स निपातनस्वरः समासस्वरस्य वाध
को भविष्यति एवमप्युपदेशिवद्भावो
वक्तव्यः यथैव हि निपातनस्वरः समा
सस्वरं वाधेत एवमपि प्रकृतिस्वरं वाधे

श्री
महा.
भा.
३८०

त पुमान् तस्मादुच्यते अस्त्वदु
पदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थं वहिरङ्ग
लक्षणात् आदिति गोतोणित् किमि
देगोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य णि
त्वमुच्यते आहोस्वित्सर्वनामस्था
ने परतः गोतोणित्कार्यमतिदिश्य
ते कश्चात्र विशेषः गोतः सर्वनाम
स्थाने णित्कार्यातिदेशः गोतः सर्व
नामस्थाने णित्कार्यमतिदिश्य सर्व
नामस्थाने णिद्वचने त्वसम्प्रत्ययः ष
ष्ठीनिर्देशात् सर्वनामस्थाने णिद्व
चने हि असम्प्रत्ययः स्यात् किं कारणं
षष्ठीनिर्देशात् षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा
उच्यन्ते न चात्र षष्ठीं पश्यामः एवं तर्हि
वतिनिर्देशोयं णिद्भवतीति सतर्हि
वतिनिर्देशः कर्तव्यः नान्तरेणाव
तिमतिदेशो गम्यते अन्तरेणापि व
तिमतिदेशो गम्यते तद्यथा एषब्रह्म
दत्तः अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह तेम
न्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति एव
मिहाप्यणितं णिदित्याह णिद्व
दिति गम्यते अथवा पुनरस्तु गोतः

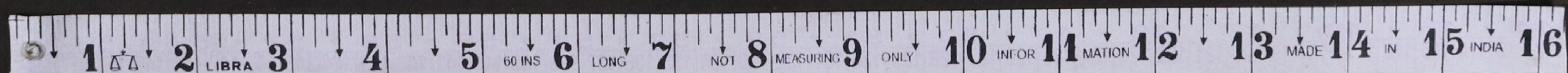

परस्य सर्वनामस्थानस्य णित्वं ननु चो।
क्तं सर्वनामस्थाने णिद्वचनेऽसंप्रत्य
यः षष्ठ्या निर्दिष्टत्वादिति नैष दोषः गो
त इत्येषा पंचमी सर्वनामस्थान इति।
सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मा
दित्युत्तरस्येति अथ तपरकरणं किम
र्थं ऊड्माभूत् चित्रगुः चित्रगू चित्रग
व इति नैतदस्ति ह्रस्वत्वे कृते न भविष्य
ति स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति अतश्चरे।
पठति तपरकरणमनर्थकं स्थानिव
त्प्रतिषेधात् तपरकरणमनर्थकं।
किं कारणं स्थानिवद्भावप्रतिषेधो।
वक्तव्यः गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य स्था
निवन्न भवतीति सचावश्यं प्रतिषेधः
आश्रयितव्यः इतरथा हि संबुद्धिलोपः
प्रतिषेधः याहि मन्यते तपरक
रणसामर्थ्यान्न भविष्यतीति संबु
द्धिलोपः तेन प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् हे
चित्रगो हे चित्रगव इति अथेदानीमस
त्यपि स्थानिवद्भावे गुणोऽत्र कस्मादे
वात्र न भवति लक्षणप्रतिपदोक्तयोः
प्रतिपदोक्तस्यैवेति ननु चेदानीमस्या।

पि स्थानिवद्भावे एतया परिभाषया इह
शोकास्य पस्यात् तेनाह नहीदानीं क
चिदपि स्थानिवत्स्यात् तत्र क्रोष्टुः।
स्त्रियां च अथात्र विभक्तौ विभाषा तृज्वनेने
उत्तरत्र किंचातः तृज्वत् स्त्रियां विभ।
क्तौ च न क्रोष्टीभक्तिर्न सिध्यति तृज्वत्
स्त्रियां विभक्तौ च न क्रोष्टीभक्तिरिति
न सिध्यति एवं तर्हि ईकारः एव तृज्व
द्भावात् प्रमित दीकारग्रहणं कर्तव्यं नक
र्तव्यं क्रियते न्यासः एव प्रश्लिष्टनिर्देशा।
त् स्त्री ईस्त्री स्त्रियामिति ईकारेण निमि।
त्तः सः ईकारे च न तत्र किं कारणं न निमि।
त्तः सः तृज्वद्भावनिमित्तस्य ईकारः नाह
तेन तृज्वद्भावे ईकारः प्राप्नोति किं कारणं
क्रोष्टी भोडी विलन्न्याने ईकारनिमित्तस्य।
तृज्वद्भावः तदिदमितरेतराश्रयं भवति
इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते एवं त
र्हि गौरादिपाठादत्र ईकारो भविष्यति गौ
रादिषु न पठ्यते न हि किंचिन्न्याययाते
गौरादिषु पठ्यते एवं तर्हि तेनैव ज्ञापय।
ति आचार्यः भवत्यत्रेकार इति यदयमी।
कारे कृते तृज्वद्भावं शास्ति तेनैव भावना।

वेत्स्यादिति हि एवं विप्रसज्यते यद्यपि ताव
न्नास्ति विशेषः द्वीपो वा श्रीषो वा हीन
पि तन्न प्राप्नोति नन्वस्त्वेदोषः एवं तर्हि
गोगादिरूपसंख्येयः क्रोष्टुणाहः द्विगो
त्वेकिन सिध्यति द्वीपिलमेनलमत्ता।
गस्मतिप्रत्यस्थलक्षणप्रतिषेधान्नसि
ध्यति तत्त्वद्भावः इह च न प्राप्नोति पं
चाभिः क्रोष्ट्रीभीरथ्यैरिति एवं तर्हि नवा
पंतनिमित्तं सत्तामं स्यपेलक्षणात् ने
वाह परं निमित्तमाश्रीयते अस्मिन्पर
तः क्रोष्टुः तृज्वद्भवतीति किं तर्हि अगस्य।
क्रोष्टोः तृज्वद्भावो भवति अंगसंज्ञा च भव
ति प्रत्ययलक्षणेन किं पुनरयं प्राप्नाति
देशः तृचो यः क्रोष्टुरिति द्विपणेन प्राप्नो
ति रूपातिदेशः तृचो यद्रूपं तदिति द्विगुण
नेकस्यात्र विशेषः तृज्वदिति प्राप्नोति।
देशाश्रयस्य विधिरतृजन्तविधित पास्मानिदेश
त्रेत यथा विधिरन्न प्राप्नोति कथंचनि
ष्कृतं तत्र संग्राम्यति न प्रकरणात्संज्ञाप्राप्त्या
निदेशात् इहमिति द्वायांगे यः कार्य न दति
दिगुणते एवमिहापि अतः गुणो दीर्घेत्वा
स्यति द्विपानि रूपरत्वमनति दिष्टे नचैको

दोषः नत्र परत्वं न सिध्यति तत्र हृत्कतो नैष दो
षः गुणश्चातिदिष्टः परत्वमप्यतिदिष्टं भव
ति कथं कार्यकाले संज्ञापरिभाषं यत्र का
यं तत्र द्रष्टव्यं उत्तरोत्तरम् सर्वे तासां स्थाने यो
गुणो भवतीति उपस्थितमिदं भवति अ
स्यपरस्मिन् एवं तर्हि युगपत्प्रयोगानायते अ
हृत्वान्तृचो यः क्रोष्टुरिति द्विगुणेन अना
हृत्वा इति किं चातः यदा हृत्वदीर्घत्वम
तिदिष्टं अनन्तरं गुणपरत्वं न पतिदिष्टानि
अथ्यानाहृत्य अनन्तरं गुणपरत्वान्यतिदिष्टा
नि दीर्घत्वमनतिदिष्टं अस्त्वतस्योहृत्यानन्त्र
चोक्ते दीर्घत्वमतिदिष्टं अनन्तरं गुणपरत्वा।
न्यनतिदिष्टानीति नैष दोषः दीर्घत्वमति
दिष्टं अनन्तरं गुणपरत्वान्यतिदिष्टानि भवं
ति कथं अपायाद्इति वर्तते नचाहृत्ते ए
व दीर्घेन प्रभाविनपथा भवति उत्तरोत्त
रेणैव एतेन विधिप्रकृतेन प्रयोगस्थानस्य
दीर्घत्वं भविष्यति नपुनः क्रोष्टुर्यौ न रत्न मा।
गुणः तस्मिन्कृतेन प्रवादेशो च यदा उपयानं
स्यादीर्घत्वं स्यात् नैकं प्रयोजनं योगारंभं।
प्रयोजयति नवस्तृज्वद्भाववचनसामर्थ्यादेते।

पुंविधिषु कृतेषु या उपधानस्यादीर्घत्वंभ।
विष्यति अथवा किं न एतेन ग्राहत्ववान
हत्ववेति ग्राहत्वं च ग्रनाहत्ववत्त्वेवाय।
क्रोष्टुस्तृज्वदतिदिश्यते अथवा पुनरस्तु रू।
पातिदेशः अथैतस्मिन्रूपातिदेशे सति
किं प्रागादेशेभ्यो यद्रूपं तदतिदिश्यते आ
होस्वित्कृतेष्वादेशेषु किं चातः यदि प्रा।
गादेशेभ्यो यद्रूपं तदतिदिश्यते ऋकार एके
तिदिष्टः अनङ् गुणापरत्वदीर्घत्वं न प्राप्नोति
दिष्टानि अथ कृतेष्वादेशेषु ऋकारो न।
तिदिष्टः अनङ्गुणापरत्वदीर्घत्वं नातिदि
ष्टानि भवन्ति उभयथा च स्वरो नातिदिष्टः
किं कारणं न हि स्वरो रूपवान् अस्तु प्रा।
गादेशेभ्यो यद्रूपं तदतिदिश्यते ननु चो
क्तमृकार एवातिदिष्टो भवति अनङ्गु।
णापरत्वदीर्घत्वानामपि नातिदिष्टानीति
नैष दोषः ऋकारेऽतिदिष्टे स्वाश्रयात्रैते।
विधयः भविष्यन्ति यदप्युच्यते उभयथा
च स्वरो नातिदिष्टः इति न हि स्वरो रूपवानि
ति सर्वकारककरणसामर्थ्यात्स्वरोऽपि भ
वति स्त्रियां च तृज्वद्रूपं किं च स्वरस्य।

श्री॰
महा॰
भा॰
३५०

स्त्रियां कथं एवं तर्हि तृजन्तस्य रूपवान्क्रोष्टा
तोऽतिदिश्यते सोऽस्य स्वरूपातिदेशो भव
ति अपि वा स्वरोऽपि रूपवान् उच्चार्यते।
ऽसौ नोदात्तः श्रूयते च रूपातिदेश इति चे
त्सर्वादेशः प्राप्नोति सर्वस्य तृजन्तस्य।
रूपस्य ह्यादेशः प्राप्नोति न न शक्य।
शब्दः सिद्धं तु रूपातिदेशात् सिद्धमेतत्।
कथं रूपातिदेशात् रूपातिदेशोऽयं।
न च एवमेव कृत्वा चोद्यते रूपातिदेश इ
ति चेत् सर्वादेशप्रसङ्ग इति सिद्धं तु प्र।
त्ययग्रहणे यस्मात्स तदादि तदन्तविज्ञा
नात् सिद्धमेतत् कथं प्रत्ययग्रहणे यस्मा
त्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च ग्रहणं इद।
मपि प्राप्नोति पक्ता इति आन्तरतम्याच्च।
सिद्धं क्रोष्टार्थं हन्तरतमं रूपं तद्भविष्यति
किं पुनस्तत् क्रोशायेति तृज्विहितस्तदे
ते तस्मात्तत्त्वमनर्थकं तद्विषये त्वचा
मृगविधाने तस्य च नमनर्थकं किं का
रणं न विषये त्वचो मृगवाचि विधाने न
विषय एवैतन्नृते मृगवाचिना विधा।
नार्थे इष्यते तर्हि दर्वकत्वेऽतनः सर्वना
मस्थाने निवृत्तिर्यथास्यात् तेनोति।

ह्रस्वार्थमिति चेन्नास्तिह्रस्वनापितत्वेनोति
ह्रस्वार्थमिति चेन् न दन्तरेणवचनात्सि
द्धं नद्यस्थानत्रापिश्रविशेषविहिताः
शक्ताः नियतविषयाहपंपेन क्वान्यत्र च
र्त्तिरस्माश्रविशेषेणोपदिष्टः सन्हन्त्रि
णाश्चमेऽति एवंविषयः सप्तिरस्मात्रवि
शेषेणोपदिष्टः सनाप्तिः राप्तिमः रसेने
त्येवंविषयः लुप्तिरस्माश्रविशेषेणोप
दिष्टः सलोपऽस्पेवंविषयः इदंतद्विप्रये
जने विभाषावक्ष्यामीति विभाषान्तरी
यादिषुचीति वाचवचनानर्थकंवस्वभा
वसिद्धत्वात् वाचनेचानर्थकं किंकार
णंस्वभावसिद्धत्वात् स्वभावतएतद्वा
नीयादिषुनाद्विविभक्तिषवृत्तेनेच
नंनेचम्नृणवाचि इतिगुणवृद्ध्यौत्वतृ
ज्वद्भावेभ्योनुम्पूर्वविप्रतिषिद्धं गुणात्
वृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावेभ्योनुम्भवतिपूर्वविप्र
तिषेधेन नत्रगुणस्यावकाशः अग्नये
वायवे नुमोवकाशः त्रपुणी जतुनी
इहोभयंप्राप्नोति त्रपुणेजतुने तुंबु
रुणे वृद्धेरवकाशः सखायौ सखायः
नुमः सएवइहोभयंप्राप्नोति अतिस

श्री. महा. भा.
३९९

खीनिब्राह्मणकुलानि औत्वस्यावकाशः
अग्नौ वायौ नुमः सएवइहोभयंप्राप्नोति
त्रपुणि जतुनि तृज्वद्भावस्यावकाशः क्रो
ष्टाक्रोष्टारः नुमः सएव इहोभयंप्राप्नोति
कृशक्रोष्टुने अग्रणापहितक्रोष्टुनेब्राह्मण
कुलाय नुम्भवति पूर्वविप्रतिषेधेनः स
तर्हि पूर्वविप्रतिषेधः पठितव्योनपठित
व्यः इष्टवाचीपरशब्दः विप्रतिषेधेपरंय
दिष्टंतद्भवतीति नुमचिरतृज्वद्भावेभ्योनु
ड्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन नुमोवकाशः त्र
पुणीजतुनी नुटोवकाशः अग्नीनां वा
यूनां इहोभयंप्राप्नोति त्रपुणां जतूनां
अचिरादेशस्यावकाशः तिस्रस्तिष्ठन्ति च
तस्रः पश्य नुटः सएवइहोभयंप्राप्नोति
तिसृणां चतसृणां तृज्वद्भावस्यावकाशः
क्रोष्टा क्रोष्टारः नुटः सएवइहोभयंप्राप्नो
ति क्रोष्टूनाम् नुड्भवति पूर्वविप्रतिषेधे
न सतर्हि पूर्वविप्रतिषेधोवक्तव्यः नवक्त
व्यः नवानुड्विषयेरप्रतिषेधात् नैवतर्हि
प्रतिषेधेनापिसिध्यति तिसृणां चतसृ
णामिति कथंनहिसिध्यति नुड्विषयेरप्र
तिषेधात् नुड्विषयएवादेशस्यप्रतिषे

योवक्तव्यः इतरथाहिसर्वापवादः श्ये
णादेशः सर्पिषेचगुणपूर्वसवर्णौबाधेत
एवंवृद्धिमपिबाधेततस्मात्त्रिविषयेप्रति
षेधः तस्मात्त्रिविषयेणादेशस्यप्रतिषेधो
वक्तव्योनवक्तव्यः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप
यति नणादेशोगुणंवाधेतइति
यदयंनतिसृचतसृतिनामिदीर्घंनसाप्र
तिषेधंशास्ति चतुरनडुहोरामनडुहः
स्त्रियांवा आमनडुहः स्त्रियांवेतिवक्तव्यं
अनडुही अनड्वाहीति अनडुहोनेः उप
धायाश्चउदात्तत्वंस्यातिइत्येतस्माद्गुण
वृद्धीभवतः विप्रतिषेधेन इत्येतन्यथाव
काशः आस्तीर्णम् आस्तीर्णवान् नि
र्दीर्णम् निर्दीर्णवान् गुणवृद्ध्योरवकाशः
चयनंचायकः लवनम् लावकः इहो
भयंप्राप्नोति आस्तरणमास्तारकः वि
परणंनिपारकः गुणवृद्धीभवतोविप्र
तिषेधेन अयुक्तोयंविप्रतिषेधः योयम
णामपनोत्वयोश्च कथं तिनगुणः ॥
॥ ॥ इतिश्रीभगवत्पतंजलिमुनि
विरचितेव्याकरणमहाभाष्येसप्तमाध्या
यस्यप्रथमपादेद्वितीयमाह्निकं ॥ ॥

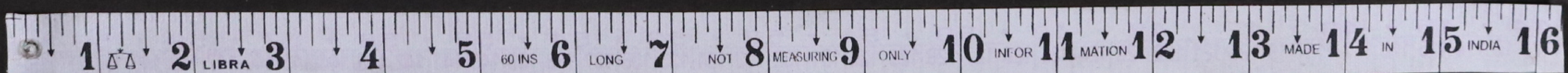
श्री॰
महा॰
भा॰
३९२

पादस्यप्रथमः सिचिवृद्धिःपरस्मैपदेषु सि
चिवृद्धावकारप्रतिषेधः सिचिवृद्धावोकार
स्यप्रतिषेधोवक्तव्यः उदवोढां उदवोढेति
सतोवृद्धिप्रतिषेधोवक्तव्यः परत्वाद्वृद्धिर्भव
तिविप्रतिषेधेन ओकाराद्वृद्धिर्विप्रतिषे
धेनेतिचेदोत्वाभावः ओकाराद्वृद्धिर्विप्रति
षेधेनेतिचेदोत्वस्याभावः उदवोढं इदवो
ढं उदवोढंनिनैषदोषः उक्तंतत्रावर्णग्रह
णस्यप्रयोजनं वृद्धावपिकृतायामोत्वंय
थास्यात् पुनःप्रसंगविज्ञानात्सिद्धं अ
थवाः प्रसंगविज्ञानादत्रवृद्धोकृतायामो
त्वंभविष्यति यथाप्रसारणादिषुद्विर्वच
ने नयथासंप्रसारणादिषुद्विर्वचनंभव
ति ईजतुः ईजुः जज्ञे मम्ले इतिप्रसार
णादिषुकृतेषुपुनःप्रसंगविज्ञानाद्विर्वच
नंभवति इहापितर्हिपुनःप्रसंगविज्ञा
नादोत्वंस्यात्सोढामित्रेरिति सोढामित्रे
बहिरंगलक्षणत्वादसिद्धे बहिरंगलक्षणा
वृद्धिः अंतरंगमोत्वं असिद्धंचबहिरंगमं
तरंगे अंतोत्वानस्य अंतग्रहणंकिमर्थम
नअंतोत्वइत्येवोच्यतेकेनेदानींतदंतभवि
ष्यति तदंतविधिनेत्याह इदंतर्हिप्रयो

जंते अयमंतग्रहणेनैवावयवावी नच
थावयवांतेनोवसमंतान इति अस्तिसामीप्ये
वर्त्तते तद्यथा उदकांते गतः इति गम्यते
नद्याः सामीप्ये वर्त्तते नसेदं ग्रहणं यथावि
ज्ञायेत अंगांतौ यौ भेफलकौ तेनयोः समी
पेयोकारः नदन्तस्य यथास्यात इहमाभू
त अप्लावीत अवभीत वदव्रज हलंतग्र
हणं किमर्थं समुच्चयो यथा विज्ञायेत व
दव्रजोः च हलंतस्य च इति नैतदस्ति प्र
योजनं अजग्रहणादेवात्र समुच्चयो भवि
ष्यति वदव्रजोश्च अचश्च इति न सिध्यति।
अक्रियमाणे हलग्रहणे वदव्रजि विशेष।
णमजग्रहणं विज्ञायेत वदव्रजोरचश्च इ
ति यथेनावत्प्रयोजनं स्यात वदव्रजोरन
न्त्यो वद्ध्यात अत्थैवेन दपिन ब्रूयात अत
इति हि वर्त्तते इदं तर्हि प्रयोजनं हलंता।
स्य यथास्यात अजनत्समाभूत कस्य पुन।
र्वजनस्य प्राप्नोति अकारस्य अचिकीर्षीत
अजिहीर्षीत लोपोत्र बाधको भविष्यति
आकारस्य तर्हि प्राप्नोति अयासीत अवा।
सीत नास्त्यत्र विशेषः संध्यावाहृद्धो अस
न्ध्यो वासंध्यक्षरस्य तर्हि प्राप्नोति नैवसंध्या

श्री·
महा
भा·
३९३

दारमेतस्य मस्तिनवचेदमस्ति हलोपो।
क्तेन उदवोढाम उदवोढं उदवोढेति अ
सिद्धो हलोपः तस्यासिद्धत्वान्नैतदस्तिम
स्ति अतउत्तरं पठति हलग्रहणमि।
टि प्रतिषेधार्थं हलग्रहणं क्रियते इ
टि प्रतिषेधार्थं नैवेति प्रतिषेधं वक्ष्य
ति स हलन्तस्य यथास्यात अजन्तस्य मा
भूत अलावीत अपावीत नवानन्त्य
स्य प्रतिषेधात नवा पत्नस्य योजनम।
स्ति किं कारणं अनन्तरस्य प्रतिषेधात अ
नेनेयं वृद्धिर्विधानेनास्य प्रतिषेधः ऊ
र्णपनन अनेनेतरस्य विधिर्वा भवति प्र
तिषेधो वेति नच्चानेनार्थं नच्चानेनर
वृद्धि विधानमनेनार्थं कथं पुनर्ज्ञाय
तेनेनेनरे वृद्धिविधानमनेनार्थमिति
अन्तस्य वचनानर्थक्यात अन्तस्य वृ
द्धिवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वानेन
रे वृद्धिविधानमनेनार्थं विज्ञायते अ
तो विभाषार्थं तर्हीदं हलग्रहणं कर्त्त।
व्यं अतो हलादेर्लघोरिति विभाषा व
द्धिं वक्ष्यति सा हलन्तस्य यथास्यात आ
जन्तस्य माभूत अचिकीर्षीत अजिही

षीत् अतो विभाषार्थमिति चेत् सिद्धं
हल्ङ्यां लोपवलीयस्त्वात् अतो विभाषा।
र्थमिति चेत् ननु अन्तरेणापि हल्ग्रह
णं सिद्धं कथं हल्ङ्यां लोपवलीयस्त्वात् ह
ल्ङ्यां लोपो बलीयान् भवतीति इदमिह
संप्रधार्यं वृद्धिः क्रियतां लोपश्चेति कि
मत्र कर्तव्यं परत्वाद् वृद्धिः नित्यो लोपः कृ
तायामपि वृद्धौ प्राप्नोति अकृतायाम
पि अनित्यो लोपः न हि कृतायां वृद्धौ
प्राप्नोति परत्वात् सगिड्भ्यां भवितव्यं
नात्र समिडौ प्राप्नुतः किं कारणं एका
च इत्योवलीति वा एकाचः समिडा विप्र
चाते अप्यवावलीतिति नात्र वर्तेते।
किं पुनः कारणं एकाच इत्योवलीति।
वा दृसिद्धाने माभूतामिति न द्विसिद्धाने
सगिड्भ्यां भवितव्यं किं कारणं उ।
क्तमेतत् द्विसिद्धाने माभूतामिति न दा।
सिद्धातेः सूत्रार्थयातके लोपः सिद्ध
मुपपन्नयविधाविति यस्त्विदानीं प्रत्यो
य विधौ सिद्धः स एवासौ समिडि द्विधो।
अविकीर्षीदिति एवमर्थमेव तर्हि ग्र।
कारग्रहणमनुवर्त्ये अत्र माभूतामि

श्री
महा
भा
३२४

ति स एष नित्यो लोपो वृद्धिं वाधिष्यते के
पुनर्भवान् वृद्धेरवकाशं मन्यते नित्यो लो
पश्चाति अनवकाशा वृद्धिर्लोपं वाधिष्यते
सावकाशा वृद्धिः कोऽवकाशः अचेतयः अ
कार्षीत् अकार्षीत् कथं पुनः सत्यपि ने
ने तस्य वृद्धिः स्यात् भवेद्यदन्तानां वि
षयेत् न स्यात् तेषां पुनः स्यात् वर्धनेव
ल्लगे ताकारविशेषयिष्यामः नयाने।
त्या वृद्धेरवकाशः अन्त्यस्य लोपो बाधको
भविष्यति एवं तर्हि हल्ङ्यां लोपवलीयस्त्वात् ए
वं हल्ङ्यां लोपो बलीयानिति अथवा आ
रभ्यते पूर्वविप्रतिषेधः गुणलोपावियाः
ण्गुणावृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषि
द्धमिति सा तर्हि एषा नेन्त्यार्थां वृद्धिः हलन्त
स्य यथा स्यात् अजेतस्य माभूदिति अ
पि पदिषीत् एतदपि नास्ति प्रयोजनं
हलादेरिति नैषा बहुव्रीहिः षष्ठी हलश्चा
दिरस्य सोऽयं हलादिः हलादेरिति का तर्हि
हि कर्मधारयात् पञ्चमी हलनादेः हला
दिः हलादेः परस्येति यदि तर्हि कर्मधा
रयात् पञ्चमी क्रियमाणेऽपि हल्ग्रहणे अ

वकासीदित्यत्रप्राप्नोति एवंतर्हि सिचा
नेनेटं विशेषयिष्यामः हलादेः परस्य
सिचानेनरस्येति यदि तर्हि सिचानन्तर्यं
विशेषयिष्यामः हलादेः परस्येति अ
कणीत् अकाणीत् अत्र न प्राप्नोति वा
चनाद्भविष्यति इहापि तर्हि वचनात्प्रा
प्नोति अचकासीत् येन नाव्यवधानं तेन
व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यात् केन च नाव्य
वधानं वर्णेनैकेन सिचानेन पुनर्व्यवधा
ने भवति न च भवति यदि सिचानन्तर्यं वि
शेष्यते अस्तु तर्हि वदव्रीहेः षष्ठीयं क।
स्मान्न भवति अपिदिष्टान् व्यवहितत्वात्
एवं तर्हि प्रतिहल्ग्रहणमेवं देहल्ग्रहणमनस्
ते न तत्र हल्ग्रहणमनेनार्थं अनग्रहण
मतिरार्थं हल्ग्रहणं किमर्थं जागर्ते
हि प्रतिषेध उच्यते सिचि वृद्धिर्मा भूत
मेनदस्ति प्रयोजनं अयं जागर्तेर्गुण उच्य
ते वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च स बाध
को भविष्यति गुणेन तर्हि कृते परत्वेच
हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्नोति नेटीति
सा: प्रतिषेधो भविष्यति इयं तर्हि प्रति

षेधोऽनन्तरकाला वृद्धिरारभ्यते अतो ल्रान्त
स्येति अपस्पार्हकल्याकल्पा किमात्या
मि विवृद्धिः प्राप्नोति गुणस्तु गुणो भवा
ति गुणेकृते रपरत्वे च हलन्तलक्षणा वृ
प्राप्नोति नेटीति वचनस्य: प्रतिषेधो भव
ति प्रतिषेधोऽनन्तरकालमतो हलादेर्ल
घोरिति च विभाषा वृद्धिः प्राप्नोति न
च किंचिदतो ल्रान्तस्येति च वृद्धिः प्रा
प्नोति न च किंचित् नेह किं कृते कि।
मर्थं पुनरस्यां प्रतिषेध उच्यते न विप्रन
रकालः प्रतिषेधः क्रियते न यथान्या
न्यपि विप्रनरकालाः प्रतिषेधा भवं
ति क्वान्यत्र कर्तरि कर्मव्यतिहारे ना
गतिहिंसार्थेभ्य इति देवना इन्द्रं चेन।
इत्यपरस्येति नेत्र वयमपार्थे हि रि।
इण्ग्रहणं च न कर्तव्यं भवति प्रकृतम।
नुवर्तते नैवं शक्यं मिथ्यर्थं हि सार्वधा
तुकग्रहणं लिटः सलोप समीहितं।
भवति न हि क्रियेत यदि पुनर्नेट्स
मनर्थ्य इत्येवोच्यते किं कृतं भवा।
ति विप्रनरकालस्य वै प्रतिषेधः कृ
तो भवति इच्छुग्रहणं न कर्तव्यं भव

ति इउर्थेचमार्वधानकग्रहणं लिङः स
लोपस्तिहितेभवति नन्वायमप्यर्थः
हिस्प्रतिषेधोनवक्तव्योभवति नैवंश
क्यंइहहित्वेण्ड उड्डेण्येति ह्रस्वाभाव।
द्वाजस्येतितस्मान्नियमादिष्टप्रसङ्गेन
वैषदोषः क्वसम्भृहस्तहुस्कन्धवालि।
दीत्येषयोगः प्रतिषेधार्थोभविष्यति।
यत्वेषयोगः प्रतिषेधार्थः यएतस्मा।
न्नियमादिष्टमप्राप्यते सनसिध्यति
येविमर्षेकिमिति एवंनहिकस्मृभृङ्गे
तेषांग्रहणंनियमार्थंभविष्यति स्त।
उस्तुस्कन्धवीप्रतिषेधार्थं हलहणेलोप।
कार्थंभविष्यति एवमपिसामान्य।
विहितस्यैवइः प्रतिषेधोविज्ञायेत
विशेषविहितस्यायंप्रलीतिप्रस्ता
स्वनः प्रतिषेधेमन्यनागतापवादोऽयं
भवति तेनयावानिगानामनस्य सा।
वैस्यप्रतिषेधः सिद्धोभवति यदिल
लच्येषामभिप्रायः तत्रक्रियतेति प्र
स्तादपिप्रतिषेधः सिद्धोभवति यदि
दल्लच्येषामभिप्रायः तत्रक्रियतेति प्र
स्तादपिप्रतिषेधमतितनकविष्यते

श्री
महा
भा
३९८

कथंइहमप्तिनेहणिकृतोतितलोवा।
दयामि आर्धधातकस्यवलादेरितिड।
इत्युरहणमनुवर्तते नेतिमिहत्तं ग्रथ।
कहहणंकिमर्थइहमाभूत विभिदि।
व विभिदिम नेतदस्तिप्रयोजनं कस
भृहस्तदुस्कन्धवालिदीत्येतस्मान्निय।
मादडिटनभविष्यते नाउनेनपरिप्राप
णंप्राप्नोति किंकारणं प्रकृतिलक्षण
स्याप्रतिषेधस्यसंप्रत्यारंभः प्रत्ययलक्षणा।
स्यायंप्रतिषेधः एवंतर्हिउभयोः संप्रत्या
रंभः कथंज्ञायते हरु.हनोः ग्रहणात
कथंकृत्वाज्ञापकं इमोहरु.हनाउदात्ते
तयोः प्रकृतिलक्षणः प्रतिषेधोनप्रा।
मोतिएषप्रतिज्ञाचार्यः उभयोःसंप्रत्या
रंभइतिततोहरु.हनोर्ग्रहणंकरोति ।
किंचान्यन्नहनविस्यापिकश्चिदुभयवा।
नप्रतिषेधः प्रकृतिलक्षणः प्रत्ययल
क्षणश्चततः किम तत्सजातीयस्यप्र
तिषेधाच प्रकृतिलक्षणस्यानियामको
भवत्येवंप्रत्ययलक्षणस्यापिनियाम।
कोभविष्यति इदंतर्हिप्रयोजनं इहमा

भूत् हृदिवः हृदिमः एतदपि नास्ति प्रयो
जनं उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते श्व
र्थं यान्तस्य च यदेतदवश्यमण्णार्थं यान्त
कस्य प्रयोजनमस्ति ग्रहणं क्रिञ्चिदिह्व
ह्मलुग्रहणं क्रियते नत्वथार्थं यान्तकग्रहण
मिति कोन्त्र विशेषः नेदं स्मनादौ हृ।
ति इट्प्रतिषेधः प्रयोजयति व ईशिता
ईशितं ईश्वरः दीपिता दीपितं दीप्र
र मसिता भसितं भस्म मन यतिता
यतितं यत्नः अप्ययमेवप्रादयः नजक
प्ये उणादयो व्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि
इति तिनवन् तिनयतेष्यग्रहादीना तिनव
नेष्वग्रहादीनामिति वक्तव्यं इडु मा भूत्
निगृहीतिः उपस्निहितिः निकुचितिः।
निपठितिरिति एकाज्ग्रहणं किमर्थं
एकाज्ग्रहणं जागर्तेर्यथा एकाच्ग्रहणं
क्रियते जागर्तेरिट्प्रतिषेधो मा भूदिति
जागरिता जागरितं नैतदस्ति प्रयोजनं
उपदेश एवदाना दिस्त्वात जागर्तिस्थाप।
देशा इदानः न तुमम इत्याच जागर्त्यर्थमे
काज्ग्रहणं कर्तव्यमिति किं न हि इ जर

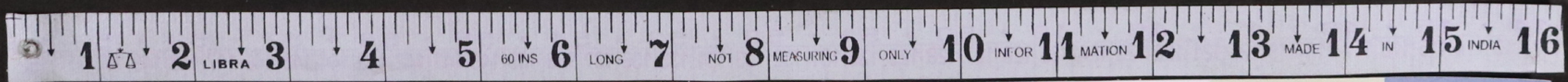
श्री
महा
भा॰
३५०

र्थं श्मुकः किनीतीट्प्रतिषेधं वक्ष्य।।
तिसजागर्तेर्मा भूत् जागरितः जागरि।
तवानिति एतदपि नास्ति प्रयोजनं।
जागर्तेर्गुणे कृते ह्यविषयत्वप्रतिषे
धविषये चस्याथ कोम भविष्यति नत्र।
गुणे रपरत्वे च कृते अनन्तत्वात् इट्।
प्रतिषेधो न प्राप्नोति नत्वचापदेशा
धिकारात् प्राप्नोति उपदेशग्रहणानुवृ
त्तिष्य ते य दिति वस्तीने स्तीर्णो एवं
इत्यजयोः कृतयोरपरत्वे चतुर्गते नवा।
दिट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति नैष दोषः श्र
नुस्वारत् सिद्धमेतत् नाप्राप्ते इट्प्रति
षेधे इत्यारभ्यमाणः किं कारणं न स्त्रो।
सेदिति किन्त्वप्रतिषेधान् इह नहि स्या
तिस्तीर्षति निपुपूर्षति इत्यजयोः कृ
तयोः रपरत्वे चानुगतत्वादिट्प्रतिषेधो
न प्राप्नोति मा भूदेवं श्मुकः किनीति
इट् सनि वैकल्पेन भविष्यति इह नहि स्या
स्तीर्णो निपूर्णः पिपूर्त्तः इत्यजयोः कृत
योरपरत्वे चानुगतत्वादिट्प्रतिषेधो न
प्राप्नोति मा भूदेवं मिट्सनिवर्ति स।
ति विभाषायां विभाषेति प्रतिषेधो

भविष्यति इहार्थमेव नह्विवध्यर्थ
मेकाजग्रहणं कर्तव्यं वधइट्प्रतिषे
धो मा भूदिति वधिषीष्टेति यत्तदपि
नास्ति प्रयोजनं क्रियमाणेप्येकाज
ग्रहणे वधइट्प्रतिषेधः प्राप्नोति वा
धिषीष्टेति किं कारणं वधस्य प्रतिषेधः
सन्निपातलक्षणत्वात्कृतेऽस्यानुदात्त
त्वे सन्निपातेनैव हि वधेरेकाच्त्वमुप
ने प्रकृतिस्वरस्यानुदात्तः किं पुनः का
रणमेवं विज्ञायते उपदेशेऽनुदात्तादेकै
चः श्रूयमाणादिति यड्लोपार्थम
यड्लोपो मा भूदिति बिभिदिता बि
भिदिते चक्रिदिता चक्रिदिते एका
च उपदेशेऽनुदात्तादित्युपदेशवचनम
नुदात्तविशेषणं चेत् ऋजादिभ्यो लिडि
नियमानुपपत्तिरप्राप्तत्वात्प्रतिषेधस्य
एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्युपदेशवच
नमनुदात्तविशेषणं चेत् ऋजादिभ्यो
लिडि नियमस्यानुपपत्तिः किं कार
णं अप्राप्तत्वात्प्रतिषेधस्य हि वचनेऽकृ
ते उपदेशेऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणा
दिट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति अप्रसृतीट्प्र

श्री. महा. भा. ३५८

तिषेधे नियमो नोपपद्यते अप्राप्तेर्निय
मोके दोषः नत्र्यपचादिभ्य इडवचने त्रप
चादिभ्यः इट्कर्तव्यः पेचिव पेकिव स
नस्तु इट्प्रतिषेधः सनस्तु इट्प्रतिषेधो व
क्तव्यः विभित्सति चिकित्सति द्विर्वच
ने कृते उपदेशेऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमा
णादिति इट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति इट्
वनीने वीने नैकहतेनेकाच्त्वादिट्प्र
तिषेधो न प्राप्नोति नैष दोषः आनुपू
र्व्यात्सिद्धमेतत् वाचाकृते इट्प्रतिषेध
उक्ते प्राप्नोति किं कारणं नित्यत्वा
त्तेयदपुत्र्यात्तेएकाच उपदेशवचना
मनुदात्तविशेषणं चेत् ऋजादिभ्यो लि
डि नियमानुपपत्तिरप्राप्तत्वात्प्रतिषेध
स्येति मा भूत्नियमः ननु चोक्तं त्र्यपचा
दिभ्य इडवचनमिति नैष दोषः उक्तमेत
ल्ग्रहणस्य प्रयोजनं किं समस्तयोर्यय
विज्ञायते यावलिचसेदिक्रितिचसेदिड्
तियदपुत्र्याते सन्नस्यापतिषेधश्चेति उभ
यविशेषणात्सिद्धं उभयमुपदेशग्र
हणानविशेषयिष्यामः उपदेशेऽनुदात्ता
दुपदेशेयएकाच इतियड्लोपचकथम

यङ्लोपे च न रेतद्द्विर्वचनात् सन्यङं तस्य
स्थाने द्विर्वचने न त्रसे प्रमुग्यनान्प्रकृ।
तिप्रत्ययसमुदायस्य न इः भवति यःस
पकारान्तपदेषोनुदात्तः ग्रथापि द्विष्प्रयो
गो द्विर्वचनमेवमपि न दोषः नत्वस्याभि
युक्तपदेश उपदेशः किं तं द्विर्वचनमि उप
देशाः ग्रथापि एवमपि न दोषः ग्रका
रोगाद्यवद्दिनमानमभविष्यति नत्वचेला
पकेनेना स्थित्यन्यथानैस्थानिवद्भावा।
स्यवद्दितमेव न भविष्यति पूर्वविधौ स्था
निवद्भावः न चायं पूर्वविधिः पर्वता।
द्विपूर्वस्मादपि विधिः पूर्वविधिः कः पु
नरुपदेशान्यायः यः कृतान्तः कस्यकृता
न्तः यउभयोः सकृतान्तः सचन्यायाः य
दिनर्हि भयोर्यः सकृतान्तः सचन्यायः।
वयज्ञप्रतिषेधः प्रामोत्येव वयिषीष्टे।
ति नैषदोषः ग्राशुदात्तनिपातनं क।
रिष्यते सतिपाने न स्वरः प्रकृतिस्वरवा
धनेपर्वप्रत्ययस्वरमपि वाधेन वयिषी
ष्टेति नैषदोषः ग्रार्थधातुकेयाःसा।
मान्येन भवन्न वाध्यते प्रत्ययेष तदा
र्धधातुकसामान्ये वधिभावे कृते सति।

श्री
महा
भा·
३११

शिष्यत्वात् प्रत्ययस्वरो भविष्यति ग्रथके
पुनरनुदात्ताः ग्रोदेताग्रदमिद्धानात्वः
इवर्णान्ताश्च श्रि स्मि डीङ् उवर्णान्ता
श्च स्नु नु क्षु क्ष्णु ऊर्णु वर्जम् ऋकारा।
न्ताश्च जागृ वृङ् वृञ् इत्येवमादयः शकि
वर्गान्तानां व चि व चि पि चि वि विमु विष।
क्षिप जि भ जि सृजि मज जि भुजि मजि रु
जि युजि लिजि विजि सञ्जि सज्ज पष्व
र्गान्तानां मरिशादि हृ दि ह्लि दि नदि।
खिदि भिदि स्कन्दि तुदि द्विषति विन्द।
वियति राधि युधि बुधि शुधि क्रुधि रु।
धि साधि व्यधि बन्धि मिध्यति रु मिमन्या।
नयमवर्गान्तानां तपि तिपि शपि।
कृपि नुपि लिपि सृपि आपि द्विपि सृपि
नृपि टापि यमि रमि लभि रमि नमि गम
यः पवर्गान्तानां कृषि रिषि दिशि विशि।
शि लिशि मृशि रुशि क्रुशि हि पिष्टं दशि
मृशि कशि श्लिशि विषि पिषि न विद्धषि
चसि वसि कटि दिहि हिन्त हिकहिलि लिहि मि
हयस्तान्तानां वसिः प्रसारणान्तकं
मृद्भुव उक्तोसवः इनजः प्रसहश्चेति व
कव्यं उत्तमाभूत समनस्कमि वसंचस्कः।

तिम तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं उकः इति व
र्तते ग्रहणेकृते रपरत्वे चाङ्गेनतादिट्प्र
तिषेधो न भविष्यति एवमप्युपदेशादि
का गत्या मोऽतिन स्मादित्स्वद इति वक्तव्यं
श्वीदितो निष्ठायां इड्ग्रहणं किमर्थं न संप्र
सारणे कृते संप्रसारणपरत्वे च उगं
नादित्वादिट्प्रतिषेधः सिद्धः अत उत्तरप
ठति श्विग्रहणमिदन्तेनाप्युपदेशस्य ।
श्विग्रहणं किमर्थं न संप्रसारणे कृते
संप्रसारणपरत्वे च उगेनादित्वादिट्प्रति
षेधः सिद्धः अत उत्तरं पठति श्विग्रहण
मिदन्तेनाप्युपदेशस्य श्विग्रहणं क्रियते
इदन्तेनाप्युपदेशस्य उपदेशेऽङ्गेनादित्वा
च्येत श्वयतिश्चोपदेशेऽदन्तः यस्य विभा
षा यस्य विभाषा विदेः यस्य विभाषा ।
विदेरिति वक्तव्यं इह माभूत विदितं वि
दितवान तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं यदुपा
देर्विभाषा तदुपादेः प्रतिषेधः सविका
रणस्य विभाषा लघ्वीकरणस्यायं आदि
विभाषा किमर्थो योगविभागः न आ
दितो विभाषा भावादिकर्मणोरित्येवो
च्येत केनेदानीं कर्तरीट्प्रतिषेधो भ

श्री.
महा.
भा.
४०

विष्यति यस्य विभाषेत्यनेन पूर्वत्रैव सिद्धम् ।
नियोगविभागं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः
यदुपादेर्विभाषा तदुपाधेः प्रतिषेध इति
किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं यस्य विभाषा ।
विदेर्मिभूं केनन वक्तव्यं भवति क्षुब्धस्वान
क्षुब्धमन्थाभिधान इति वक्तव्यं क्षुभितं मन्थे
नेत्येवान्यत्र क्षुब्ध स्वान्त स्वान्तं मनोभिधा
न इति वक्तव्यं स्वनितं मनसेत्येवान्यत्र स्वान्त
ध्वान्त ध्वान्तं तमोभिधान इति वक्तव्यं ध्वनि
तं तमसेत्येवान्यत्र ध्वान्त लग्न लग्नं सक्ता
भिधान इति वक्तव्यं लगितं सक्तेत्येवान्य
त्र म्लिष्टमविस्पष्टाभिधान इति वक्तव्यं म्ले ।
च्छितमविस्पष्टेनेत्येवान्यत्र विरिब्धस्वराभि
धान इति वक्तव्यं विरिभितं स्वरेणेत्येवान्यत्र
फाण्टमनायासाभिधान इति वक्तव्यं फाणि
तमनायासेनेत्येवान्यत्र बाढं भृशाभिधान
इति वक्तव्यं बाहितं भृशेनेत्येवान्यत्र धृष
शसी किमिदं वैयात्य इति विनयभावो वै
यात्यं दृढ दृढनिपातनं किमर्थं न दृंहेर्ना
ड्वतीत्येवोच्यते दृढनिपातनं नकारहका
रलोपार्थं परस्य चकारार्थं दृढनिपातनं
क्रियते नकारहकारलोपार्थं नकारहका

रलोपो यथा स्यात् यस्य च दर्शनं यथा स्या।
न प्रतिहुवचने द्विर्भावाप्रसिद्धिरलघुत्वात्
प्रतिहुवचने द्विर्वचनाभावप्रसिद्धिः स्यात्
दृढीयात् दृढिष्ठः दृढिमा किं कारणं।
अलघुत्वात् नलोपवचनं नलोपस्य वचना
त्। दृढ च परिवृढ च यागत इति लपि लघु
पूर्वादित्वादेशो न स्यात् दृढ च परिवृढ
कस्मात् गुरूपात्वमलत्वात्। घाद्धु प्रसज्येत
प्रभोपरि ...पिपरिवृढ निपातनं किम।
र्थं न परिपूर्वाद्दृहेर्नेदं वनीयते परिवृ
ढं निपातनं चाकिं नकारहाकाररलोपार्थं
यस्य च दर्शनार्थं प्रतिहुवचने द्विर्भावप्रसि
द्धिः अलघुत्वान्नलोपवचनं चेत्परि
वृढीयानिति रकारो हलादिरिति भावो
न स्यात् दृढ च परिवृढ यागतस्य पिलघू
पूर्वादित्यादेशो न स्यात् दृढ च परिवृढ
कस्मात् गुरूपात्वमलत्वात्। घाद्धु प्रसज्येते
गुणि... किं मर्थमविग्रहे न इत्युच्यते नवि।
ग्रहेन चगुणिनी चाभावितव्यं एवेन किं सिद्धम
ति पदे विग्रहेन अत्राह नन्यायस्याचार्यः
विग्रहेन गुणविभाषाणिज्भवतीति किमे
न प्रत्यापने प्रयोजनं मनीपातलक्षणः अ।

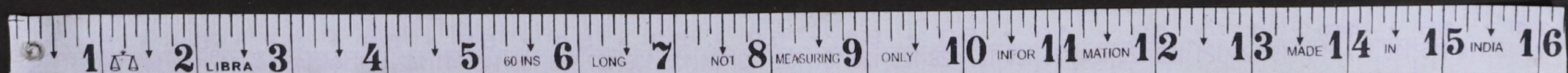
श्री
महा
भा।
८०

नाङ्गुः प्रथमा ...वाः पञ्चप्रयोगा उपपन्नो
भवति एतस्या किं पुनरिदमध्ययनाभिधा
यकार्याणि ...णि निपातनं क्रियते आहो।
स्विदध्ययने चेद्वृत्तिवर्तने इति वर्तने इति किं
चातः यदि विज्ञायते अध्ययनाभिधायका
र्याणि ...णि निपातनं क्रियते सिद्धं हन्तेर्गु
णः हन्तेः पारायणमिति हन्तेर्गुणस हन्तेः
पारायणमिति न सिध्यति अथ विज्ञायते नवे
दृतिवर्तने अध्ययने चेद्वृत्तिवर्तने इति न दो
षो भवति अध्ययने दोषस्तथाप्यस्ति अध्ययने
चेद्वृत्तिवर्तने इत्यपि विज्ञायमाने न सिध्यति
किं कारणं हन्तिरयमकर्मकः अकर्मका
श्चापि ण्यन्ताः सकर्मका भवन्ति अकर्मक
श्चायं हन्तिः कथं पुनर्ज्ञायते अकर्मकोऽयं ह।
न्तिरिति अकर्मकाणां भावे कर्तरि च भवन्ति
वमवभावे कोऽभवति नद्यादिनः किंवि।
भाषायस्य विभाषे नी इत्यनिषेधो भविष्य
तीति अथ हि ग्रहणं किमर्थं हन्तेर्निपात
नेऽणिग्रहणमनेनस्याव्यधारणा प्रतिषेधा
र्थं हन्तेर्निपातने णिग्रहणं क्रियते अस्पन
रस्याव्यधारणमाभूदिति किं मर्थं कान्निपा।
मो भवति विधेयं नास्तीति कृत्वा इह वा।
स्ति विधेयं किं एषधिकारहेमे रिङ्प्रतिषे

यो विशेषः तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमो ऽस्त्वि
ति अपूर्व एव विधिर्भविष्यति न नियमः
कुतो ऽवलेन तदर्थमारम्भेणाधिकस्य
विभविष्यति न पुनः सन्नाधिकस्य वामा
न यदाधिकस्य वा तस्मात्सिग्रहणं कर्त
व्यं अथ हन्निपातनं किमर्थं हन्निपात
ने णिलोपगुणोर्ट्प्रतिषेधार्थं हन्निपात
ने क्रियते णिलोपार्थमिड्गुणप्रतिषेधार्थ
च वा दान्तशान्त अथ दान्तशान्तयोः किं निपा
त्यते दान्तशान्तयोरुपधादीर्घत्वं णिलोप इट्प्र
तिषेधश्च दान्तशान्तयोरुपधादीर्घत्वं निपा
त्यते णिलोप इट्प्रतिषेधश्च निपात्यते उप
धादीर्घत्वमनिपात्यं ह्रस्वः सिद्धमनिष्ठा
ति मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वेनात्र भवितव्यं एवं
तर्हि ज्ञपेरनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीत्ये
व दीर्घत्वं भविष्यति एवमपि न सिध्यति
किं कारणं णिचा व्यवहितत्वात् णिलो
पे कृते नास्ति व्यवधानं स्थानिवद्भावाद्व्य
वहितमेव प्रतिषिध्यते तत्र स्थानिवद्भावः दी
र्घविधिं प्रति न स्थानिवद्भावो भवतीति पू
र्णस्पष्टच्छन्नयोः किं निपात्यते स्पष्टच्छन्न
योरुपधाह्रस्वत्वं च स्पष्टच्छन्नयोरुपधाह्रस्वत्वं
च निपात्यते किं चान्यत् णिलोप इट्प्रतिषे

श्री
महा
भा॰
४०२

धश्च रूपमवरे क्षुभितमनो वा वचन
मिट्प्रतिषेधाद्विप्रतिषेधेन क्षु
भितमनो वा वचनमिट्प्रतिषेधा
द्विप्रतिषेधेन क्षुभितमनो वा वच
नमिट्प्रतिषेधाद्भवति विप्रति
षेधेन क्षुब्ध इट्प्रतिषेधस्यावका
शः अन्यत्रार्थे विशब्दनम् क्षुब्धा
ग्रः क्षुब्धो मार्गः वा वचनस्यावका
शः संक्षुब्धो हि शब्दनं संक्षुब्धं वाक्यं
संक्षुभितं वाक्यं संक्षुब्धो हि शब्दनं
उभयं प्राप्नोति संक्षुब्धा रज्जुः संक्षुभिता
रज्जुः वा वचनं भवति विप्रतिषेधेन
स्वान्त इट्प्रतिषेधस्यावकाशः आ
नाट् स्वान्तमनो ध्यानम् स्वान्तं मनः
वा वचनस्यावकाशः आट् स्वान्त
मनो ऽभिधाने आस्वान्तो देवदत्तो
आस्वनितो देवदत्तः आट् स्वान्तं
मनो ऽभिधाने उभयं प्राप्नोति आस्वान्तं म
नः आस्वनितं मनः वा वचनं भवति विप्र
तिषेधेन ह्रस्वान्तो ह्रस्वनितो मनः शकटं क
स्वनितं कवा ह्रस्वान्तं [illegible] ह्रस्वन्तो
मभिः ह्रस्वितो मभिः ह्रस्वान्तः केणाः

दूषिताः केशाः दूष्यं केशैः दूषितं केशैः
रिति स्मिन्नसतो चातयोरिनिवक्तव्यम्
दृष्टो देवदत्तः दूषितो देवदत्तः प्रतीचा
ने दृष्टा देनाः दूषिता देनाः अप अपचि
नश्यति किं नियम्यते चायेष्विभावेन
यान्ने अपचितः अपचायितः कि
निनियमस्मितिवक्तव्यम् अपचितिः
अपार्थयाने अपार्थयानकग्रहणं किम
र्थम् यथा बलादिग्रहणमार्थधात
कविशेषणं विज्ञायते बलादेरार्थधा
तकस्येति अध्याक्रियमाणे आर्थधा
तकग्रहणे कस्य बलादिग्रहणं विशे
षणं स्यात् अंगस्येति हि वर्तते अंगवि
शेषणमिदं स्यात् तत्र को दोषः अंगस्य
बलादेरादितः इटम् सस्येन अंगं उत
यथा अंगात्तत्स्यादितो भवतः तव
त क्रियमाणेऽपि आर्थधातकग्रहणे
निर्देशकं विज्ञानम् बलादेरार्थधा
तकग्रहणे निर्देशकं विज्ञानम् बला
देरार्थधातकस्य यदृगामिति प्रक्रिय
माणे बेष्टम् अंगस्य बलादेरिति ।

श्री
हाम
भा
४०३

किं वा गमस्य बलादिः निमित्तम् यस्मिन्नग
मिरोनद्रवति कस्मि आगामिनो वत्सव
तिप्रत्यये यावता क्रियमाणे चानिष्टं ।
विज्ञायते अक्रियमाणे चेष्टम् न्याक्रि
यमाणमनुवाक्ते विज्ञास्यामः इदं तर्हि प्र
योजनं इष्टमा भूत् आत्तप्रश्नेपन्तर्पे
नास्ति प्रयोजनम् कदाचित्प्रत्ययः सार्वधा
तकइत्येनत्रियमाणमविष्यति स्वा
दिभ्यः पवमावधातकसंज्ञवतिमान्यभ्य
इति एवमपि दूषणम् मूलता अत्र प्रा
प्नोति नैष दोषः धातोरिति वर्तते एवम
पि लूभ्याम् लूभिरित्यत्र प्राप्नोति एवं
हि विहितं विशेषणं धातुग्रहणम् धा
तोर्यो विहितइति ननु च धातोरेषविहि
तः नवाय यो धातोरित्येव विहितः कथन्धा
तुग्रहणं शब्दकृतम् उक्तं इदानीमेतत् ।
मद्भेषष्ठीनिर्दिष्टम् पंचमीनिर्दिष्टं न चे
द विहितः प्राकाने विशेषयितुम् प्रा
पदानीमषष्ठीनिर्दिष्टेना पिविहितःप्रा
कानेविशेषयितुमप्राकामार्थधातो
कग्रहणमनर्थकम् इति श्रीमद्भगवत्प
तंजलिमुनिविरचिते व्याकरणमहाभा
ष्ये सप्तमस्याध्यायस्य द्वितीयपादे ४

ष्वमभ्यादिकम स्कक्रमो स्वक्रमोर
नात्मनेपदनिमित्तेचेत्कृत्युपसंख्याने
स्वक्रमोरनात्मनेपदनिमित्तेचेत्कृ
त्युपसंख्यानेकर्तव्यं प्रस्तविता प्रस्ता
विते प्रस्तवितव्यं प्रक्रमिता प्रक्रमि
तुम प्रक्रमितव्यं तत्रकृत्युपसंख्यानेक
र्तव्येनकर्तव्ये श्रविशेषणास्वक्रमा
दिल्लगामपुक्ताश्चात्मनेपदपरेनोतिव
द्यामि आत्मनेपदपरप्रतिषेधेन।
त्परपरस्मैपदेकादेशप्रतिषेधः।
आत्मनेपदपरप्रतिषेधेनत्परस्मै
पदेकादेशप्रतिषेधोवक्तव्यः त
त्परपरेलावत प्रस्तृष्यते प्रवि
कंसिष्यते स्मैपदे प्रस्तोषीष्ट प्रक्रं
स्मैष्टपकादेशे प्रस्नोष्यते प्रक्रंस्यते
पकादेशोकर्तव्यापवर्गाभावान्नप्रा
ति प्रतापिवऽतावेतव्यापवर्गः उभा
यतस्त्राप्रयेतावमतादिवत् पकेतरै
कादेशः पूर्वविधौस्यातिवद्भवती
ति स्यानिवद्भावात्रापवर्गः तत्पर
परस्मैपदेस्तत्रहिषु ॥ ॐ ॥

श्री
महा
भा
४०४

निषेधोवक्तव्यः सिद्धंतस्योरात्मनेपदे
नसमानपदस्थस्येट्प्रतिषेधात् सि
द्धमेतत्कथम् स्योरात्मनेपदेनसमा
नपदस्थस्यइणवभवतीतिवक्तव्यम्
यदिस्योरात्मनेपदेनसमानपदेस्थस्य
इणनभवतीत्युच्यते प्रस्तविताइवाच
ततिप्रस्तविशीयते ग्रवनप्राप्नोतिवहि
रंगलक्षणमत्रात्मनेपदम् क्रमेष्ट्रा क्र
मेष्ट्रात्मनेपदेनसमानपदस्थस्यइणन
भवतीतिवक्तव्यम् अथकिमर्थंक्र
मेःप्रथक्ग्रहणंक्रियतेनस्वक्रमोरि
त्येवोच्यते कर्तरिचात्मनेपदविषयात्
कृतिनेतिवक्ष्यतिनक्रमेरेवयथास्यात
स्योर्माभूत प्रतिप्रस्तविता प्रतिप्रस्त
वितारौ प्रतिप्रस्तविताराः कर्मणिचात्म
नेपदविषयात्कृतिन कर्तरिचात्मनेप
दविषयात्कृतिप्रतिषेधोवक्तव्यः प्रक्रां
ता उपक्रान्ता तत्रहीदंवक्तव्यं स्योरा
त्मनेपदेनसमानपदस्थस्येट्भवतीतिक्र
मेश्चेतिवक्तव्यम् कर्तरिचात्मनेपदविष
यात्कृतेनेतिवक्तव्यंनवक्तव्यम् सूचंवाभि
द्यतेयथान्यासमेवास्तुनतुचोक्तंस्वक्रमो

गात्मनेपदनिमित्तेचेत्क्रमस्योपसंख्यानी
मितिनैषदोषः स्वक्रमीपवात्मनेपदनि
मित्तत्वेनविशेषयिष्यामः नचेत्स्वक्रमी
ग्रात्मनेपदस्यनिमित्ते इति कथंपुनरनि
मित्तंस्यात् यातुरेवानिमित्तम् ग्रोहहिम
गबाननुदात्तङित ग्रात्मनेपदम् शेषात्क
र्त्तरीत्नामात्मनेपदस्यापिपरस्मैपदमिति
यत्तनहिंयात्तन्नोश्रीयते भावकर्मणोरि
तिग्रत्रापियात्रेवाश्रीयते भावकर्मवद्धा
ह्वानेतिकथंप्रक्रमितव्यम् उपक्रमित
व्यम् सत्यात्मनेपदेनिमित्तशब्दोवर्त्तते
कथंप्रक्रान्ता उपक्रान्तानस्मादस्यापि
कथंप्रक्रमितव्यम् उपक्रमितव्यम् त
स्मात्त्वेवकथंप्रक्रान्ताःप्रक्रान्ताः क्रम
मेवतत् कर्त्तरिचात्मनेपदविषयात्कृति
नेति ग्रथवाकृतीतिवर्त्तते ग्रहोलिंग
हेर्दीर्घत्वइटग्रहणम् ग्रहेर्दीर्घत्वेइटग्रह
णंकर्त्तव्यम् इटोदीर्घइतिवक्तव्येनवक्त
व्यम् प्रकृतमनुवर्त्ततेक्वप्रकृतम् ग्रा
र्धधातुकस्येड्वलादेरितिएवमपिकर्त्तव्य
म् ग्रक्रियमाणेह्यसंप्रत्ययः षष्ठीनिर्दे
शात् ग्रक्रियमाणेहीड्ग्रहणेग्रसंप्रत्य

श्री·
महा·
भा·
४०५

यः स्यात् किंकारणम् षष्ठीनिर्देशात्
षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशाउच्यते नचात्रषष्ठीं
पश्यामः क्रियमाणेचापीड्ग्रहणेविप्रव
दिटःप्रतिषेधःविणवदिटःप्रतिषेधोवा
क्तव्यः ग्राहिष्यते यङ्लोपेच यङ्लोपे
चप्रतिषेधोवक्तव्यः जरीगृहितम् यदि
पुनरिड्दीर्घत्वग्रागमान्तरेविज्ञायेत इट्
दीर्घइतिचेद्विप्रतिषिद्धं इड्दीर्घइतिचेद्वि
प्रतिषिद्धंभवति यदिइडनदीर्घः नेड् इड्
दीर्घस्यतिविप्रतिषिद्धम् प्रतिषिद्धस्य
चपुनर्विधानेदीर्घाभावः प्रतिषिद्धस्यग्र
यदीर्घोवेपुनर्विधानेदीर्घाभावः प्रतिषि
द्धस्यचपुनर्विधानेदीर्घत्वस्याभावः स्यात्
वुवूर्षतिविवरीषते ग्रत्रापिइड्दीर्घइ
त्येवाववतिष्यते यदिनहिंतदनुवर्त्तते
यत्रहिंविस्पंप्रतिषिध्यपुनर्विधानेनत्र
नसिध्यति नवृस्थोः किंइत्यत्रप्मुकः
किनीत्यनेनप्रतिषिद्धेदीर्घत्वनप्राप्नो
ति जरीता इटोविधिः इटः प्रतिषेधः
पश्याप्राप्तइटदीर्घोभविष्यति यदानहि
इटोग्रहणंइटोग्रहणंइटोनभवति जरी
ताजनकाभोडिनिप्रतिषेधः किंतस्यत

नप्राप्नोति तथा ग्रहीत इट ईटीति सिचो
लोपे न प्राप्नोति तथा अग्रहीत् नेटीति
वृद्धिप्रतिषेधो न प्राप्नोति मा भूदेवं हलं
तानां वेत्येवं भविष्यति अग्राहीदित्येवा
त्तुवर्तनेन प्राप्नोति अवश्यमिड्ग्रहणमनुवर्त्यम
अग्रहीत् इत्येवमर्थम् जग्राह ग्रहीष
म अग्रहीष्टम् विभाषेट इति मूर्धन्यो न प्रा
प्नोति तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुमिड्ग्रहणं
ईटोग्रहणंनेति भवति चेत्प्रतिषिद्धस्य
नविधाने दीर्घाभाव इत्येव तस्मादशक्य
इति दीर्घ आगमो नर्द विज्ञातुम् न चेदिता
यते इटो ग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यम आर्ध
धातुकस्येति वर्तते न ग्रहः परस्यार्धधा
तुकस्य दीर्घत्वं वक्ष्यामि इहापि तर्हि प्रा
प्नोति ग्रहणम् ग्रहणीयम् वलादेरिति
वर्तते एवमपि ग्रहीता ग्रहीतुम् अत्र
न प्राप्नोति भूतेर्धवातां भविष्यति एव
मपि ग्राहकः अत्र न प्राप्नोति किंचान्य
त् इड्ग्रहणमिति चानुवर्तनाद्वल्यपि दीर्घत्वमप्रा
प्नोति मानमिदं वाथेन तस्मादिटोग्रहणं क
र्तव्यं न कर्तव्यम् प्रकृतमनुवर्तते क्व
प्रकृतम् आर्धधातुकस्येति न त्र

वोक्तमेवमपि कर्तव्यम ग्रहणोह्यसंप्रत्ययः
षष्ठीनिर्देशादिति नैष दोषः ग्रह इत्येषाप
वमी इति निश्चयमाना षष्ठीप्रकल्पयि
ष्यति तस्मादिड्ग्रहणस्येति पदे च कृतनामो
प्यदोषो भवति यदुक्तं विप्रवद्धिः प्रतिषे
ध इति कथं प्रकृतस्येटो दीर्घत्वे न च वि
णवद्धि प्रकृतः यङ्लोपे च कथं यङ्लो
पे चोक्तमिति सर्वत्र क्व सर्वत्र यथैव प्र
कृतस्येटो दीर्घत्वमथापी उदीर्षः आगमो
न र्द विज्ञायेत किमुक्तं यङ्लोपे च तदेन
द्विर्वचनादिति सत्यमथवा निवृत्तमा
नेपि न वा वचनं किमर्थम् पुनर्वा वचने
लिङ्सिचोरित्यर्थम् पुनर्वा वचनं क्रिय
ते लिङ्सिचोरित्युत्तरार्थम् अथ किमर्थं
सुतिसृयन्सोर्ग्रहणं पृथक्क्रियते सव
तेर्मा भूदिति अथ किमर्थं भूञः सावत्र्य
थकस्य ग्रहणं क्रियते धुवते मा भूदिति
किं पुनरियं प्राप्ते विभाषाहो स्विदप्राप्ते
कथं च प्राप्ते कथं चाप्राप्ते यदि सनिकदा
नः ततः प्राप्ते अथाव्रदानः ततो प्राप्ते स
रनिकदानः परत्ने किमर्थं न हि वा वच

ने निवृत्त्यर्थं वा वचनम् निवृत्त्यर्थं वाव
चनं क्रियते अनुदात्ते हि किति वा प्रसं
गः प्रतिषिद्धस्य पुनर्विधानात् अनुदात्ते
हि सति किति विभाषा प्रसज्येत स्नुत्वा ।
किं कारणम् प्रतिषेधस्य पुनर्विधानात् अ
नुदात्ते हि प्रतिषिद्धस्य पुनर्विधीयते अस्य
थैव एकाजलक्षणं प्रतिषेधं बाधते ए
वं स्नुक्तः किं नीत्येनमपि बाधेत यदि त
स्यादात्तः पदिष्यति विप्रतिषेधे स्वरतेर्वेड्
लोहत्वः सोपि विप्रतिषेधेनेति स विप्रतिषे
धो नोपपद्यते किं कारणं स विधिरयं प्रति
षेधः प्रतिषेधयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः
सोपि विधिर्नमन्नाम इव कर्पासानां कु
तः प्रतिषेधविषय आरभ्यते स यथैकाज
लक्षणं प्रतिषेधं बाधते एवमिममपि
बाधेत अथवा येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं
भवति न चाप्राप्ते वलादिलक्षण इटीयं
विभाषारभ्यते एकाजलक्षणे पुनः प्राप्ते चा
प्राप्ते च अथवा मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन्
बाधन्ते इत्येवमियं विभाषा वलादिलक्ष
णं बाधिष्यते अथवा पुनरस्त्वनुदात्तेऽ

त्येव ननु चोक्तम् अनुदात्ते हि किति वा प्रसं
गः प्रतिषिद्धस्य पुनर्विधानात् इति नैष दो
षः येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति न चा
प्राप्ते एकाजलक्षणे प्रतिषेधे इयं विभाषा
रभ्यते स्नुक्तः किं नीतीतस्मिन् पुनः प्रा
प्ते चाप्राप्ते च अथवा स्नुक्तः किं नीत्येष
योगः उदात्तार्थम् अयमेभ्यस्तु येभ्यस्त्वनुदा
त्तेभ्यः इट् परिप्राप्यते न बाधनार्थम् अथ
वा स्नुक्तः किं नीति इहानुवर्तिष्यते
अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नेयं विभा
षा उवलक्षणस्य प्रतिषेधस्य विषये भवती
ति यदयं सनीवंतर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृ
यूर्णुभरज्ञपिसनाम् इति तिस्गृहणं करो
ति श्रीन्त्याचाम् इति वर्तमाने पुनर्वि
द्ग्रहणं किमर्थं किमर्थम् पुनरिड्ग्र
हणं विन्यार्थम् इति वर्तमाने पुनरिड्
ग्रहणं क्रियते नित्यार्थं नित्यार्थो यस्मा
माः नैतदस्ति प्रयोजनम् सिद्धात्र विभा
षा पूर्वो हि वतत्रारंभसामर्थ्यात् नित्यो विधि
र्भविष्यति नात्र विभाषा पूर्वेणाप्राप्तेति
किं कारणम् यस्य विभाषेति प्रतिषेधात्
तत्रारंभसामर्थ्यान्न विभाषा आरभ्यते पुन

विट्ग्रहणसामर्थ्यादिडेव भवति नोपस
ङ्ख्येः नकारेऽपन्नुप्रत्ययाप्रतिषेधः इडे
तकोऽपन्नप्रत्ययाप्रतिषेधः इडेत्का
रेऽपन्नप्रतिषेधो वक्तव्यः इहमाभूत् प्रे
षिताश्छित्वम् उणिङ्ग्रहणं वा इष्ट्वेनिउद
त्तुवेथो वा सृत्रे पठनीयः इट्वनेर्ग्रहणं यथा
स्यादिष्यते रिस्यानेर्वा माभूदिति प्रपयति
त्वचुरादिणिजन्तो नशंका स्यदेष कृत्यंत
वतान् वसति इडितिवर्तमाने पुनरिड्
ग्रहणं किमर्थम् अनतिड्ग्रहणं नित्या
र्थम् इहो वर्तमाने पुनरिड्ग्रहणं क्रियते
नित्यार्थम् नित्यार्थो यमारंभः उभः गमे
रिडूपरस्मैपदेष्वेतंम्त्सप संख्याम्
गमेरिट्परस्मैपदेष्वेव न कृतिउपसंख्या
नेकर्तव्यम् जिगमिषिता जिगमिषितम्
न त्स्यपसंख्यानं कर्तव्यमनवकव्यम् अ
विशेषेणागमेरिडागमः सुन्काल्मनेपदप
रेनेनिवत्स्यामि आत्मनेपदपरप्रतिषेधउक्त
म् किमुक्तम् आत्मनेपदपरप्रतिषेधे
तन्परपरस्मीपउकादेशेष्वप्रतिषेधः इति इ
हाप्यात्मनेपदपरप्रतिषेधेन तत्परस्मीप
उकादेशेष्वप्रतिषेधो वक्तव्यः तत्परपदेना

श्री॰
महा॰
भा॰
४०८

वम् संगिंसिष्यते सीमुटसंगसीष्ट एका
देशे संगंस्यते एकादेशे कृते व्यपवर्गाभा
वात्तप्राप्नोति ग्रहनादिवद्भावेन व्यपवर्गः उभ
यतआश्रयेणान्तादिवत् सिद्धं तगमेरात्म
नेपदेन समानपदस्थस्येट्प्रतिषेधात् सि
द्धमेतत्कथम् गमेरात्मनेपदेन समानपद
स्थस्य इडेव भवतीति वक्तव्य नेत्स
वृतादिप्रतिषेधेव कृत्स्यपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् वि
वृत्सिताविवृत्सितव्यम् नत्स्यपसङ्ख्यानंक
र्तव्यमनवकर्तव्यम् कथम् अविशेषेणवृता
दिभ्यः प्रतिषेध उक्तात्मनेपदपरइड् भवती
ति वत्स्यामि आत्मनेपदपरे इड्वचनेन तत्परस्मी
पुडेकादेशेविवृत्सितम् आत्मनेपदपरइड्व
नेनतत्परस्मीपुडेकादेशे इड्भवतीति वक्त
व्यम् तत्परपदेनावृत् विवर्तिषिष्यते विवर्ति
षिष्यते सीयुटि वर्तिषीष्ट वर्तिषीष्ट एका
देशे वर्तिष्यते वर्तिष्यते एकादेशे कृते व्य
पवर्गाभावात्तप्राप्नोति अन्तादिवद्भावेन व्यप
वर्गाभावः उभयतआश्रयेणान्तादिवत् सि
द्धं तत्वृतादीनामात्मनेपदेन समानपदस्थस्ये
ट्प्रतिषेधात् सिद्धमेतत्कथम् वृतादीनामात्म
नेपदेन समानपदस्थस्येड्भवतीति वक्तव्यम्

चनत्वासिद्धत्वादपि ग्रहणमनर्थकं च वलग्रह
णं चानर्थकम् सर्वेभ्यो हि हृनादिभ्य इट् प्र
तिषेध उच्यते नासिग्रहणं चानर्थकम् किं
कारणम् निहृतत्वात् सकारस्य निहृतत्वम् स
कारादाविति नासग्रहणं चेदानीं मक्रिय
माणे क्ङ्पिग्रहणं नापि नार्थः यद्यपि हि हृ
नादिः पंचमः भवेत् क्ङ्पिग्रहणे न कर्त्तव्ये
नासग्रहणं न कर्त्तव्यम् यदि तत्सकारादा
विति तत्कं नि वर्त्तयितम् यदि तत्को वे
न पि हि प्रसज्येत वर्त्तिना वर्थितेति नास
ग्रहणे चेदानीं क्रियमाणे क्ङ्पिग्रहणमपि
कर्त्तव्यम् अन्येभ्यो हृनादिभ्यः सासौ मा
भूदिति भवेन्नासिग्रहणे कर्त्तव्यम् क्ङ्पि
ग्रहणं तन्नैव कर्त्तव्यम् अन्येभ्योपि हृनादि
भ्यः तासौ कस्मान्न भवति परस्मैपदेषु इति वा
र्त्तने क्ङ्पि एवं च तासः परस्मैपदपरे नान्येभ्यो
हृनादिभ्यः यद्येवं नासग्रहणं नर्थ्यनार्थः य
दि नोच्यते तदापि कस्मान्न भवति परस्मैपदे
ष्विति वर्त्तते उपदेशे त्वासावजन्त इति षेधेच
सेट्प्रतिषेधप्रसङ्गोऽकारवत्त्वात् तासावन्त
इति षेधे वसेट्प्रतिषेधः प्राप्नोति जवसिथ
किं कारणम् अकारवत्त्वात् यद्यपि ह्यका

श्री.
महा.
भा.
४०५

रवत्वात् सिद्धत्वादिग्रहणान् सिद्ध
मेतत्कथम् हलोदिग्रहणात् हलादिग्र
हणं कर्त्तव्यम् तच्चावश्यं कर्त्तव्यम् अकृशी
प्रयोजयन्तः अकृशीनां च प्रयोजयन्तः किं
कारणम् नासावनिट् उच्यते सेटीर्चैनो ना
साविति अजन्तानां हि प्रयोजयन्तः अजन्त
स्यापि प्रयोजयन्तः किं कारणं नासौ नित्या
निट् उच्यते विभाषितेटी चैवो नासौ अनिस्त
हि प्रयोजयन्ति आदिश क्रियमाणेपि वेक
लादिग्रहणे उत्प्रतिषेधः प्राप्नोति यद्यपि
हि हलादिः जगसिथ तस्य त्वाभावान्नासौ
नासावनिट् उच्यते नचैतित्वशिस्त्वासाप
नित्तनच यस्मात्सौ नास्ति अनिडूपसो नासौ
भवति नैवत्पाद्यते यस्मासावनिडिति किं त
हि यस्मासावस्ति चानि चेति किं वक्तव्यमेत
त् नहि कथमनुच्यमानं गंस्यते समर्थ्ये
हि वर्त्तिभवतिभवतिभवति तद्यथा मथुरा
यामिव मथुरावत् पाटलिपुत्रवत् पाटलिपु
त्रवत् एवं तासाविव तासवत् अतो भाव किम
र्थमिदमुच्यते नयमवत्तासवत् थल्यनिटो
नित्यमिति एव सिद्धम् एवं तर्हि नियमार्थोयम्
मारंभः उत्तनपवभावद्वाजस्यानात्पतोभावद्वा

जस्येति क्रमाभूत् ययिथ वविथेति ऋ।
तोभारद्वाजस्येतिनियमादनुपपत्तिःप्राप्नोत्वा
न्नितिषेधस्यऋतोभारद्वाजस्येति नियमस्या
नुपपत्तिः किंकारणम् अप्राप्तत्वात्प्रति।
षेधस्य गुणे कृते रपरत्वे चानन्तत्वात्प्रति
षेधोनप्राप्नोति अस्तुतर्हिनियमेकोदोषः न
नुपवादिभ्यइड्वचनम् नन्वपवादिभ्यइड्वक्त
व्यः पेचिथ शेकिथ यदिपुनरयंभारद्वा
जः थलस्यकृत्स्नेन अचस्तास्वत्थल्यनि
टोनित्यंभारद्वाजस्यपरदेशीनतोभारद्वाजस्य
ततः ऋतः भारद्वाजस्येतिनिवृत्तम् सिध्यमे
वंचायंनभारद्वाजः स्वस्मान्मतान्च्यावितो।
भवति एवंतर्हियोगविभागात्सिद्धम् योग
विभागः करिष्यते अचस्तास्वत्थल्यनि
टोनित्यमुपदेशेनततः ऋतः ऋतश्चोपदे
शेऽनिडभूत्या तद्ग्रहणंकिमर्थमन कृसभृ
स्तुद्रुस्रुश्रुवोलिटीत्येवसिद्धम् एवंतर्हिवि
यमार्थोयमारंभः नियमपथयास्यान्क्र
माभूत् ववर्थ वसेकाजा किमर्थमिदम्।
च्यते वसेकाजाद्घसानियमार्थंवचनं नियम
र्थोयथायमारंभः वसावेकाजाद्घसामेवक्रा।
माभूत् बिभिदिवान्चिच्छिदिवानितिकिंतुच्यते

श्री।
महा।
भा।
४१०

नियमार्थमिति नञ्तर्हि अर्थोपिस्यात् प्र
तिषेधोपिसतत्रप्राप्नोति नेड्वशिकृतीतिक्र।
मेवास्यंवशादिश्च एवंतर्हि कृसृभृवस्तु
द्रुस्रुश्रुवोलिटीत्येतस्मान्नियमादेतद्वि
ज्ञास्यतिनाचानेनेडः परिप्रापणम्प्राप्नोति किं।
कारणम् प्रकृतिलक्षणस्यप्रतिषेधस्यप्र
त्यारंभः प्रत्ययलक्षणस्याप्रतिषेधः
उभयोस्सप्रत्यारंभः कथंज्ञायतेऽयंऋद्धनोर्ग्र
हणान्तयदयंऋतः हन्तेर्ग्रहणंकथंकृत्वा
ज्ञापकम् उभेहिऋद्धनोःप्रत्ययप्रकृति
लक्षणः प्रतिषेधोनप्राप्नोति पश्यतिता
वार्यः उभयोः सप्रत्यारंभइति ततोऋद्धनो
ग्रहणंकरोति किंचान्यत् नकश्चित्खल्व
प्युभयथाप्रतिषेधः प्रकृतिलक्षणः प्रत्य।
यलक्षणश्च तत्प्रजातीयस्यसतिसंभवे।
वप्रकृतिलक्षणस्यनियामकोभवन्त्येवप्र।
त्ययलक्षणस्यापिनियामकोभविष्यति
अथयावतावसावेकाजाद्घसाद्भवन्नियम
कोनत्रविशेषः नियमार्थेवासतिविध्यर्थे।
वा नखल्वकश्चिद्विशेषः आहोपुरुषिका
मात्रंतुभवानाहविध्यर्थमिति वयंतुनियमा।
नियमार्थमितिअथैकाजग्रहणंकिमर्थम

इहमाभूत् विभिद्वान् विच्छिद्वान् क्रिय
माणेपिद्वैएकाजग्रहणेनप्राप्नोति पप्यो।
पित्येकाचएवंतर्हिकृतेद्विर्वचनेयएकाच
किंवक्तव्यमेतत् नहिकथमनुच्यमानेगं।
स्यतेएकाजग्रहणसामर्थ्यात् नहिकश्चि
दकृतेद्विर्वचनेनेकाजस्तियदर्थमेकाज
ग्रहणंक्रियते ननुचायमस्तिजागर्तिःजा।
गरवांसोक्रमन् यत्तर्ह्याकारग्रहणंकरोति
नहिकश्चिदकृतेद्विर्वचनेआकारान्तोनेकाजस्ति
यदर्थमाकारग्रहणंक्रियेतननुचायमस्ति
दरिद्रातिः नदरिद्रातेःइदमभिवक्तव्यम् किं
कारणम् उक्तमेतत् दरिद्रातेरार्धधातुकेलो
पःसिद्धश्चप्रत्ययविधाविति यश्चेदानींप्रत्य
यविधावसिद्धः सिद्धोसाविड्विधावपिभवति
एवमपिभूतपूर्वगतिर्विज्ञायते आकारान्तो
योभूतपूर्वइति एकाजग्रहणमेवतर्हिज्ञाप
कम् ननुचोक्तंजागर्त्यर्थमेतत्स्यादितिए।
कमुदाहरणमेकाजग्रहणंनप्रयोजयतिय
थैतावत्प्रयोजनंस्यात् जागर्त्यर्थमित्येवब्रूयात्
अथचवसिग्रहणंकिमर्थंनेकाजिभ्योवसिद्धम्
चवसिग्रहणम् अनचत्वात् वसिग्रहणंक्रि
यतेलोपकृतेअनचत्वामदिणप्राप्नोति इ

श्री॰
महा॰
भा॰
४११

दृमिहसंप्रसार्यलोपः क्रियतामिडिति कि
मत्रकर्तव्यम्परत्वादिडागमोनित्योलोपः कृ
तेपीट्प्राप्नोतिअकृतेप्राप्नोति इडपिनित्यः
कृतेपियलोपेप्राप्नोतिअकृतेपिप्राप्नोत्यन
ह् नहिकृतेलोपेप्राप्नोतिकिंकारणम्अन
चत्वात् इदंतर्हिद्विर्वचनेकृतेभ्यासस्ययो
कारस्तदाश्रयइड्भविष्यति नसिध्यतिकिं
कारणम् द्वित्वाल्लोपस्यपरत्वात् द्विर्व
नेक्रियतांलोपइतिकिमत्रकर्तव्यम्परत्वा।
ल्लोपेनभवितव्यम् लोपेकृतेअनचत्वा
द्विर्वचनेनप्राप्नोति वसिग्रहणेपुनःक्रि
यमाणेनदोषोभवतिकथम् वचनादिट्
भविष्यतिइट्कृतेद्विर्वचनेक्रियतांलो।
पइति यद्यपिपरत्वाल्लोपःस्यान्नित्यत्वा।
द्द्विर्वचनंभविष्यति विभाषागमा दृशे
श्चेतिवक्तव्यं ददृशिवान् ददृश्वान् नत्र।
हिवक्तव्योनवक्तव्यमहशेरिनिवर्तने उट
हनोस्मे सर्वतिवेद्वाहतस्यैविप्रतिषेधे
नसरतिलक्षणाबाधोवचनाहनस्यइत्येत
द्भवतिविप्रतिषेधेन सरतिलक्षणस्यवा
वचनस्यावकाशः सनीसविता कृतस्य
इत्येतस्यावकाशः करिष्यति हरिष्यति

इड्भावो भयं प्रोतिस्तरिष्यति अस्तरिष्यत् अत
स्येड्रस्तेन भवति विप्रतिषेधेन यमरम कि
मुदाहरणम् अयंसीत् व्यंसीत् अनंसी
त् अव्यासीत् नैतदस्ति नानस्पत्रा विशेषः
सति वा इट्यसत्त्वा इटेन हि अयंसिषम् अ
यंसिष्टः व्यंसिषातन् व्यंसिष्टः अनंसिषा
म् अनंसिष्टः अयासिषाम् अयासिष्टः ।
अव्यासिषाम् अव्यासिष्टः इदं चाप्युदाह
रणम् अयंसीत् अनंसीत् अव्यासीत् इति
न चैतेनानस्त्र विशेषः सति वा इट्यस
ति वेति प्रयमस्ति विशेषः यद्यत्रेणनस्यात्
वृद्धिः प्रसज्येत इट्पुनः सति नेटीति प्र
तिषेधः सिद्धो भवति माभूदेवं हसंतानां
मित्येवं भविष्यति अत्रापि नेटीत्येवानव
र्तते न चावश्यमिट्ग्रहणमनुवर्त्यं अथा
दीदित्येवमर्थं मत्राकारेणान्त्रापि पदस्वे
पकवचने उदाहरणं मा हि यासीत् मा हि
वासीत् यद्यत्रेण न स्यात् इटोनदात्तस्य अव
णा प्रसज्येत इट्पुनः सति उक्तमेतत् अ
र्थवद्ग्रहणे सिचि विकरणानामप्याचीटउदात्त
त्वमिति अत्रेकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदा
त्तत्वं सिद्धम् ईशःसे ईड्जनोः किमर्थोया

श्री·
महा·
भा·
४१२

ग्विभागः न ईशीड्जनां सध्वे चेत्येवोच्येत इ
ष्टं हि प्रयोजनम् ईशार्थं माभूत् उच्यते
एव ईशिषीध्वे इति ईड्जनोर्ध्वे हि सामाभूत्
इति उच्यत एव ईडिषे जनिषे ईशिष्व हि से
माभूदिति उच्यत एव ईशिषीध्वे इति सत्तर्हि यः
स शब्दः न त्वं यथा स्यात् क्रियासमभिहा
रे यः स्त शब्दस्तस्मा भूत् इति अत्रापीष्यते
एव सम्भवान्नीशिध्वे ईशिध्व इत्येवापरसी
द्विष्यते इष्यते एवं लोडादिदासिद्धेन लो
टामध्यमपुरुषैकवचनस्य क्रियासमभि
हारे द्विर्वचनादिति स्नोयय: सार्वभात
कग्रहणमनवर्तते उताहो न किंचा-
र्थेन ग्रहणावावमर्थः यथकारान्तस्तोया
णा ह्मार्धधातकमस्ति न चापमस्ति ।
विकीर्षति जिहीर्षति लोपो च बाध-
को भविष्यति किं न खल्वस्मिन् योगेऽवाह
रणम् यचेत यजेत अत्रापि न अदी-
र्घयजीनि दीर्घत्वं प्राप्नोति सपथेकस्या
देशोदीर्घत्वं बाधते एवं लोपमपि बा-
धेन तस्मात्सार्वधातुकग्रहणमन
वर्त्यम् अनेनुक अकि सर्वे दोषः
म किंसति सर्वे दोषो भवति यच ।

मानोयजमानः सुकाम्यवहितत्वाद्दूरा
नत्वेन प्राप्नोति ननत्वायं शुक्लस्य उपदेशभ
क्तः स्वरूपदेशग्रहणेन ग्राहिष्यते नसि
ध्यति सगम्यस्य गम्यते विकरणोनेचागम
लोपे संख्या नभक्तोशकोशुपदेशग्रहणे
नग्रहीतं एवं न संभक्तः करिष्यते भक्ते
च किं स्वरो दोषो भवति पचमानो यजमा
नः मकाम्यवहितत्वाद्दूरात्वेन प्राप्नो।
ति एवं तर्हि पाद्दिकरिष्यते एक दोषो।
ऽवर्ग्रमताः यदि पत्वापिः क्रियते दीर्घत्वं प्रा
प्नोति पचमानो यजमानः अतो दीर्घो य।
ञीति दीर्घत्वं प्राप्नोति नैव दोषः ति।
ङीत्येवं तत्रास्ति यानि सन्त्वं न हि भिद्यते य
थान्यासमेवास्तु नत्वो केंसुकि स्वरे दो
षउक्ति परिहृत्यमेतत् सुडुपदेशभक्तः
सुडुपदेशग्रहणेन ग्राहिष्यते नतु।
चोक्त मे वा स्य मस्युच्यते विकरणोनेचा
गम लोपे सख्यानभक्तोशकोउपदे।
शग्रहणेन ग्रहीतुमिति अथायमद
भक्तः स्यात् नरहितेनातु पादेशग्रहणे।
न वा केरहितेनि षष्ठी निर्दिष्टा भक्तस्त
र्हि भविष्यतिनित कथम् अतो या

श्री·
माहा·
भा·
८३

इयङ्स्यत्राकारग्रहणं पंचमी निर्दिष्टं अ्गा।
स्येति षष्ठीत निर्दिष्टा तत्राशक्यं विभक्तिना।
दत इति पंचम्यां गो विशेषयितुम् नन्वकृतम
नवतिष्यते एवमपि षष्ठ्यभावान्न प्राप्नोति
अतेरस्येषाममी अतर इति पंचम्याः षष्ठी
प्रकल्पयिष्यते तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये।
ति अष्टनः अष्टजनादिपथिमथ्यानेष्टो
न वन्स्यादमनासिक प्रसंगः अष्टजनादि
पथिमथ्या नेष्ट्प्रा न तर स्यादननासिकः।
प्राप्नोति अष्टाभिः अष्टाभ्यः ज्ञातः ज्ञातवान्
पेथ्याः मेथ्याः सिद्धमनंतात् सिद्धमेतत्कथं
अनेनात् कथमनंताम् अणासवर्णान्
ग्रहणानीच्यते नचप्राकारोन उच्चारण
सामर्थ्याद्वा अथवास्तु द्वाभ्यो द्वारणासामर्थ्या
न्न भविष्यति नैनोक्तः परिहारोयं प्रावडुः
चाते अनणद्वादिति तत्रमः अणासवर्णं
न गृहणानीति किंतर्हि नपरत्वात्कालस्ये
ति यरसुच्यते उच्चारणसामर्थ्यादिति अ।
सामर्थ्यादेति अनुपच्छुच्चारणे प्रयोजनम
म किम् उत्तरार्थम् रायोहल्लीति एवं तर्हि
नैमो हस्व्यकपरिहारौ किंतर्हि एकः परि
हारोयम सिद्धमनदात उच्चारणसामर्थ्या

द्वेति इहनावन ग्रहाभिः ग्रहाभ्यः इत्य
नेणास्तिद्धम् जातः ज्ञातवान् यत्नाः उक्ता
वर्णसामर्थ्यास्तिद्धम् यथैवेह धकपरिहा
रश्लोशपिनदोषः कथम् योयत्रपरिहारः।
सतत्रभविष्यति ग्रहादस्मदोः अनादेश
ग्रहणंशक्यमकर्तुम् कथमहहीनिवर्त्त
ते नवादेशोहनादिशक्तिनहनादेशग्रह
णंतिष्ठन्त्वावन्मान्यासिकम् योवि ग्रन्थ
ग्रहणंशक्यमकर्तुम् कथम् अविशेषेण
यत्त्वमस्मदोः नस्यमल्लादावात्वमपवादः।
शेषेलोपः इत्येपि शेषग्रहणंशक्यमक
र्तुम् कथम् अविशेषेणलोपउक्तयोः नस्था
नादेशोजसीयत्वमपवादः हलादावात्वम
मपर्यन्तस्य ग्रहणमपिपरिग्रहणंशक्यमक
र्तुम् मान्तस्येन्त्येवसिद्धम् नसिध्यतिकि
कारणम् अनेनाहमोभयार्थंतातकथमया
मेनत्रा अस्त्वेवमहन्तेनवर्त्ततेइतितद्यथा
मर्यादायान्तेवदन्तस्यदेत्रिमितिमहमर्यादये
तिगम्यते अस्तिप्रान्कस्माहत्तेनत्यथान
यन्तेदत्रस्यदेत्रमिति प्राङ्नयाइतिगम्यते
नयः महन्तेनवर्त्ततेनस्यदेग्रहणंयथाविज्ञा
येत नैनश्चित्प्रयोजनंसर्वत्रैवायमन्त्य

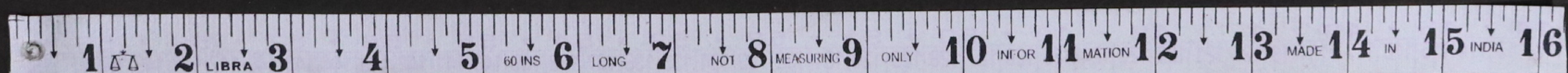
श्री॰
महा॰
भा॰
४१४

न्तः सहन्तेनवर्त्तते यथैवंकथंनयन्तेदेव
दत्रस्यदेत्रमिति नयाः देत्रेनसंभवो।
नास्तीतिकृत्वाप्राङ्नयाइतिगम्यते अवि
शेषेणतनार्थेनहिपरिग्रहणंकर्त्तव्यम्
मान्तस्येतीयत्रूच्यमानेयत्रैवमान्तोयुष्म
दस्मदीतत्रैवादेशाः स्युः क्वचमान्तोयुष्म
दस्मदीयुष्मानस्मावहेस्मस्माम् आवहेर
तिगिरिविष्णुष्वइति अस्मयति युष्मय
ते युष्मा अस्मयते युष्माअन्त्ययोते युष्मदस्म
दी भवतः प्रत्ययोत्तरे किमर्थमिदमुच्य
ते नत्वमावेकवचनइत्येवसिद्धंनसिध्य
ति किंकारणं एकवचनाभावात् एक
वचनइत्युच्यतेनचात्रैकवचनंपश्यामः
प्रत्ययलक्षणेननन्वमनोगस्येतिप्रत्य
यलक्षणस्यप्रतिषेधः एवंतर्हि इदमिह
संप्रधार्यम् त्वकक्रियतामादेशाइतिकि
मत्रकर्त्तव्यंपरत्वादादेशाः नित्योलक
कृतयोरप्यादेशयोः प्राप्नोति अकृतयोरपि
प्राप्नोति एवंतर्हि अन्तरंगावादेशौ भविष्य
तः एवंतर्हिसिद्धे सतियत्त्वमन्त्ययोरुपद
योऽत्त्वमो [illegible] ज्ञापयत्याचार्यः अन्त
रंगानपिविधीन्बहिरंगोलुग्बाधतइति

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् गोमानप्रि
योऽस्य गोमत्प्रियः गोमानिवाचरति गोमा
न्यते यवमन्यते अनेवंगानकुमारीनवहि
रंगोलम्बाधते नैनदर्शितज्ञापकम् अस्ति
ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं किंयेन्यपक
वचनादेशाः प्राप्नुवंति तद्बाधनार्थमेत
त्स्यात तद्यथा तवपुत्रः त्वत्पुत्रः ममपु
त्रः मत्पुत्रः तुभ्यंहितम् त्वद्धितम् मह्यं
हितम् मद्धितम् इयत्राहिं मपर्यंतस्य ग्रहणा
मनुवर्तेयंति यत्रान्येपकवचनादेशा
स्तुः पर्यंतात्त्वाद्विरनर्थिकास्मात्तविन्न
युष्मदस्मद्ग्रहणेऽसर्थग्रहणे शाह्वविशेष
णम् विवतयुष्मदस्मद्ग्रहणे पुत्रार्थग्रह
णे शाह्वविशेषणं दृष्टवाम् विवतयोः प्रि
योतिसृवनसृयथाविसमासः पुंसिनपुं
सकेवावर्तते निवर्तते च प्रियांवर्तते भ
वत्येवत्ति सवचनस्वभावः प्रियास्मितोब्रा
ह्मणयोस्मिन्ब्राह्मणास्य प्रियतिसा ब्राह्मणाः
प्रियतिसो प्रियतिसः प्रियवतस्य प्रिय
वतेसो प्रियवतस्मः प्रियास्मितोब्राह्म
णपोस्यब्राह्मणाऊतस्य प्रियतिसृ प्रिय
तिसृणी प्रियतिसृणि प्रियवतसृ प्रि

श्री॰
महा॰
भा॰
५८५ [?]

यवतसृणी प्रियतवसृणि यद्धाहिसमा
सः प्रियोवर्तते त्रिवतसौ वर्तते पुंसि नपुंसि
नपुंसकेवान्तहामाम्भूपिनि प्रियाः त्रयो
ब्राह्मणाः अस्याः ब्राह्मणपाः प्रियत्रिः
प्रियत्री प्रियत्रयः प्रियचत्वाः प्रियचत्वा
प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः प्रियाणि त्रीणि
ब्राह्मणकुलानि अस्या ब्राह्मण्याः प्रियत्रिः प्रि
यत्री प्रियत्रयः प्रियचत्वाः प्रियचत्वारौ प्रिय
चत्वारः युवावौ द्विवचने यद्यपि समासए
कार्थोभवति वक्तुर्योवालर्थे च युष्मदा
स्मदी भवत एव युवावौ किमविशेषेणाप्या
ह पूयवयोजासि नाहोसो तभ्यमत्योऽ
थिनवममोऽरमि इत्येताविषयोन्तर्जेयिना
अतिक्रान्तो युवां अतित्वं अत्यहम् अति
क्रान्तौ युवाम् अतिषकान्त अत्यावाम्
अतिक्रान्ता युवाम् अतियूयम् अतिव
यम् अतिक्रान्तं युवाम् अतियुवाम् अ
तिक्रान्तौ युवाम् अतियुवाम् अत्यावाम्
अतिक्रान्तान्युवाम् अतियुवाम् अति
युवान् अत्यावान् नातियुवया अत्याव
या अतियुवाभ्याम् अत्यावाभ्याम् अति
युवाभिः अत्यावाभिः अतितभ्यम् अति

मह्यम् अतियुवाभ्याम् अत्यावाभ्याम् अति
युवत् अत्यावत् अतियुवाभ्याम् अति-
वाभ्याम् अतियुवत् अत्यावत् अतितव
अतिमम अतियुवयोः अत्यावयोः अति
युवाकम् अत्यावाकम् अतियुवयि अ-
त्यावयि अतियुवयोः अत्यावयोः अति
युवासु अत्यावासु त्वमावेकवचने यत्र
पि समासोऽप्यर्थो भवति एकार्थो वा भव-
ति एकार्थे युष्मदस्मदी भवतः एवञ्च
सो किमविशेषेणेत्याह नानेव विधी-
वर्जयित्वा अतिक्रान्तस्त्वाम् अतित्वम् अत्या-
हम् अतिक्रान्तौ त्वाम् अतित्वाम् अतिमाम्
अतिक्रान्तौ त्वाम् अतित्वाम् अतिमाम् अ-
तिमाम् अतिक्रान्तान् त्वाम् अतित्वान् अ-
तिमान् अतित्वया अतिमया अतित्वाभ्या-
म् अतिमाभ्याम् अतित्वाभिः अतिमाभिः
अतितुभ्यम् अतिमाभ्याम् अतित्वाभिः
अतिमह्यम् अतित्वाभ्याम् अतिमाभ्या-
म् अतित्वभ्यम् अतिमभ्यम् अतित्वत्
अतिमत् अतित्वाभ्याम् अतिमाभ्याम्
अतिमाभ्याम् अतित्वत् अतिमत् अति
तव अतिमम अतित्वयोः अतिमयोः।

श्री
महा॰
भा॰
४८

अतित्वाकम् अतिमाकम् अतित्वयि अ-
तिमयि अतित्वयोः अतिमयोः अतित्वा-
सु अतिमासु यद्येवं यूयवयौ जसि त्वा-
हौ सौ तुभ्यमह्यौ ङयि तवममौ ङसि इ-
त्येतेभ्यो विधिभ्यः परत्वात् त्वमावेकवचन
इति प्राप्नोति सावकाशा हीदानीमेते वि-
धयो भवन्ति कोऽवकाशः अनेकार्थे युष्म-
दस्मदी नत्र त्वमावेकवचने इत्यस्यावका-
शोऽन्यानिवचनोनिष्कार्थयोर्युष्मदस्मदो-
रेनेऽन्नवचनेषूभयं प्राप्नोति परत्वात्त्वमावेक
वचन इति प्राप्नोति नैष दोषः शेष इति वर्त-
ते अशेषत्वान्न भविष्यतः अथवा त्वमावेक
वचन इत्यत्र यूयवयौ जसि त्वाहौ सौ तक
स्यशेषः त्वमादिभिरव्यामेयदेकवचनेनास्मि-
न्नोषेभ्यमह्यौऽपि तवममौ ङसीत्येतदन-
वर्तिष्यते द्विचनयोः तिस्रभावे संज्ञायां क-
न्नुपसंख्यानेकन्नुपसंख्यानेकर्तव्यम् ति-
स्रभावे संज्ञायां कन्नुपसंख्यानं कर्तव्यम् ति-
स्रकानामयासः चतस्रयो गुदात्तनिपातने-
व चतसर्याद्युदात्तनिपातनं कर्तव्यम्
किं प्रयोजनम् किं प्रयोजनम् आद्युदात्तार्थ-
म् चतस्रः पश्य षष्ठीविभक्तिस्वरो माभूदि

ति किंचान्यत् उपदेशिवद्वचनं च उपदे
शिवद्भावो वक्तव्यः किं प्रयोजनम् स्वरसि
द्ध्यर्थम् उपदेशावस्थायामेवाद्युदात्तनि
पातनं कृतं विभक्तिस्वरेण बाध्यते यथास्या
त् चतसृणामिति सति ह्युपदेशिवद्भावो
वक्तव्यः उक्तव्यः उक्तमेतत् किमुक्तम् वि
भक्तिस्वरभावश्च हलादिग्रहणादाद्युदा
त्तनिपातने हि हलादिग्रहणमनर्थकम् ति
सृविकृत्तः अविशेषेण जस्युपसंख्यानं क
र्त्तव्यम् तिसस्तिष्ठन्ति चतस्रस्तिष्ठन्ति किं
पुनः कारणं न सिध्यति गुणात्परत्वात् गुण
परत्वान्न अविशेषेण जस्युपसङ्ख्याने परत्वाद्गु
णः प्राप्नोति नन्न हि वक्तव्य न वा नवका
शत्वादस्य न वा कर्त्तव्यं किं कारणम् अनव
काशत्वादस्य अनवकाशो वादेशः स गु
णं बाधिष्यति सावकाशो वादेशः को
वकाशः तिस्रः पश्य चतस्रः पश्य नैवास्त्य
वकाशः अत्रापि पूर्वसवर्णदीर्घः प्राप्नोति
स यथैव पूर्वसवर्णं बाधते एवं गुणमपि बा
धिष्यति गुणेप्यनवकाशो बाधको बाधे सा
वकाशो गुणः कोवकाशः हे कर्त्तः नैष स
र्वनामस्थाने गुणः कस्तर्हि संबुद्धिगुणः अथ

श्री॰
महा॰
भा॰
४८

नर्हि हे मातः पञ्चोपि संबुद्धिगुण एव ना
त्र संबुद्धिगुणः प्राप्नोति किं कारणम्
अवार्णभयो ह्रस्व इति ह्रस्वत्वेनात्र भवित
व्यम् भवेदीर्घाणां ह्रस्ववचनसामर्थ्या
त्स्यात् ह्रस्वानां न खलु ह्रस्वत्वं क्रियतां
संबुद्धिगुण इति परत्वाद्गुणेन भवितव्य
म् अथापि कथंचित् सावकाशो गुणः
स्यात् एवमपि न दोषः कुतस्त्वा अपवादः
अनन्तरान् विधीन्बाधन्ते इति कृत्वैवमविशादे
शेन जस्तिगुणं बाधेत न सर्वनामस्थानगु
णम् तस्मात्समुच्चयेनाविशादेशेजस्यु
पसंख्यानं गुणम् तस्मात्समुच्चयेनाविशा
दे शेजस्युपसंख्याने गुणत्वादिति ज
राया नमो न जरसो विप्रतिषेधेन नुमः
अनडुः जरसो भवतः विप्रतिषेधेन नुमो
वकाशः त्रपुणी जतुनी तुम्बुरूणी अन
डोवकाशः प्रियसखा वाहलणेन इहोभयं प्राप्नो
ति अथासवश्व अत्र उभवति विप्रतिषेधेन ज
रसभावस्यावकाशः जरसा जरसौ नुमो
वकाशः कुण्डानि वनानि इहोभयं प्राप्नो
ति अतिजरांसि ब्राह्मणकुलानि अ
नडुजरसो भवतो विप्रतिषेधेन अनेहल

ककस्मान्न भवति अतिजरसं पश्येति किं
पुनः कारणं द्वितीयैकवचनमेवोदाह्रिय-
ते न पुनः प्रथमैकवचनमपि अतिजर
सेति इति इष्टमत्र विशेषः नाप्राकृतेऽप
मभावे जरसूभावः प्राप्नोति किं कारणम्
अचीत्युच्यते यदा जरसभावः कृतः तदाल
कं भवति सन्निपातलक्षणो विधिरनिमि
त्तं तद्विघातस्येति यद्येवमतिजरसम्
अतिजरसैरिति न प्राप्नोति अतिजरम् अति
जरैरित्येवं भवितव्यम् गोनर्दीय आह
इष्टमेवैतत् संगृहीतम् भवति अतिज
रम् अतिजरैरित्येव भवितव्यम् सन्येत
स्मिन् सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं
द्विघातस्येति त्यदादीनामः त्यदादीनां वि
पर्यन्तानामकारवचनम् त्यदादीनां वि
पर्यमास्तर्वं वक्तव्यम् किं प्रयोजनम् युष्म
दस्मदं तानां भवदंतानां वा माभूदिति न
त्वहि वक्तव्ये न वक्तव्यम् कथम् त्यदादी
नामकारेण सिद्धत्वात् युष्मदस्मदोः शेषे
लोपः प्रलोपेन ज्ञायते प्राक् तोदिति यद्
येत्यदादीनामेव सिद्धं युष्मदस्मदोः शे
षे लोपः शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः प्राक्

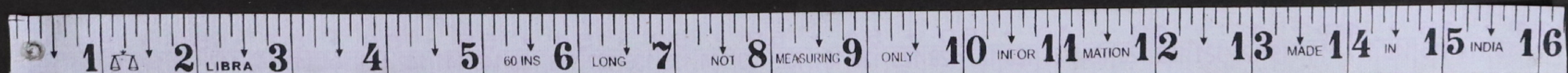
श्री.
महा.
भा.
४८

नोत्वं भवतीति न सर्वेषामिति अपि चोपसम
स्तार्थत्वमत्वाभावात्कृतं भवेत् नैतदस्ति
ज्ञापकम् उपसमस्तार्थमेतत्स्यात् अति
त्वपयम् अतिवयम् उपसमस्तानां हि
त्यदादीनामत्वं नेष्यते अतितत् अतित
दौ अतितद इति टिल्लोपश्चावभावार्थः
कर्तव्य इति मत्वरतः यस्य शेषे लोपः टि
लोपः स वक्तव्यः किं प्रयोजनम् दाशाद्यति
षेधार्थं मदाम्नाभूदिति सति हि शेषे लोप
टिल्लोपो वक्तव्यः न वक्तव्यः अथ वा शे
षे मम्पाशेषे लोपो विधीयते इह युष्मद
स्मदो र्लोप इती यतोऽन्यस्य लोपः सिद्धः से
यमेव सिद्धे सति यच्छेषग्रहणं करोति त
स्यैतत् प्रयोजनमवशिष्टस्य लोपो यथा स्या
दिति त्वम् शिष्टे हि न स्यात् कः कार्ये सिद्धेम
नीषिणः एवं तर्हि पावापं अनुलिनोपयन्ति
न सर्वेषां त्यदादीनामत्वं भवति इयं दर्येति कि
मः कइति कादेशं शास्ति इतरथा हि
किमोऽत्वमेतस्यैवं ब्रूयात् सिद्धविधिराभ्य
माणो ज्ञापकार्थो भवति न च किमोऽत्व
न सिध्यति चावेहि सति अलोऽन्त्यस्य प्रसं
ज्येत सिद्धमेतत्सर्वं तत्त्रातं भसाम

घर्मेऽस्कारस्य भविष्यति कुतो नावले
न दृतेन्यार्थंग्रहणं भसति उकारस्य भवि
ष्यति नपुनः ककारस्य स्यात् यत्र।
हि किमोग्रहणं करोति इतिरस्याहि
कारस्य वनोऽप्येवं ब्रूयात् एवमपिक
कारमात्रान्यस्य ग्रहणं प्राप्नोति त्यदादी
नामिति वर्तते नचान्याकिमस्ति त्यदा
दिषु चादिः ककारादिरस्ति एवमपि ने।
कोति केनाप्यकम् एतावत्तापोतनम
वैषांत्यदादीनामत्वं भवति तित त्रकुनप
नर्हि पर्याप्तानामेव भविष्यतीति नपु
नरुक्षदस्यदेनानो वास्याऊवदेनानोवा
किंचान्यत् अवश्यं खल्वपि राशेकिमो
ग्रहणं कर्तव्यम् कुतिहोः कातोतिका
देशः खल्वपि वृष्ण्साकच्कार्थोवक्त
व्यः ककि केइत्येवमर्थम् तस्माहि।
पर्यन्तोनामिति वक्तव्यम् त्यदादीना।
मकारेण सिद्धवासुप्तदस्य देशेयेल्लो
पेनन्नायते प्राकृत्यो दिति अपिचायम
मल्लाष्टमसाभावात्कृतं भवेत् पश्चाव
मात्वार्थः कर्तव्य इति समस्तः स्पष्टा।
वाशेषसमस्याशेषेल्लोपाविधीयतेल

श्री॰
महा॰
भा
४१५

मशिष्टेहि नस्याङ्गः कार्यसिद्धिं मनीषिणः क्रा
ति किमर्थं क्रादेश उच्यते नकुतिहातसि
त्येवोच्येत कारूपसिद्धिः कपनतिक्रगच्छ।
तीति यणादेशेन सिद्धम् नसिध्यति ऊँगुणः
प्रसज्येत नदोः किमर्थमतत्यस्योविरुच्यते
ग्रेत्यस्योर्माभूदिति नैतदस्ति प्रयोजनम् श्रेव
सेत्यस्यो बाधकं भविष्यति अनवकाशाः ख
ल्वपि विधयो बाधका भवन्ति सावकाशं चात्र
म् कोवकाशः हिशब्दः सत्यमपि सावकाश।
म् कोवकाशः अन्नन्यः कथं पुनः सत्यात्येन
त्यस्य सत्वं स्यात् भवेयस्तकारदकाराभ्यामं।
गं विशेषयेत्र स्यात् त्यस्योर्नस्यात् वयंतखल्व
गेनतकारदकारौ विशेषयामः नदोः सो भ।
वति श्रेगस्ययोरेवमस्तुभयोः सावकाशयो
परत्वात्सत्वं प्राप्नोति किंचस्यप्रयत्नयोः सत्वं
स्यात् इहहिसेतिपङ्ः ह्रस्वात्संबुद्धेरिति लोपो
नस्यात् इहचयासस्यन इतिटाशनस्यात् तस्मा
दपैत्यस्येरिति वक्तव्यम् नवक्तव्यं कथं एवंव
ल्यामितदोः सः सौततः अदसः अदसश्चदका
रस्य सो भवतीति इदमिदानीं किमर्थं नियम।
मर्थं अदस एव दकारस्य नान्यस्य दकारस्येति
यदि नियमः क्रियते हीयते त्वन्यत्यः स्क।

इतिप्राप्नोतिस्वइतिचेष्यते यथास्त्वलक्षणम
प्रयुक्ते अदमः अदसः सोर्भवेदौत्वं किं सु।
लोपोविधीयते अदसपवसोरौत्वंभविष्यति
किमर्थं सोर्लोपउच्यते हस्वाल्लुप्येतसंबुद्धि
इहहेअसावित्यत्रहसत्वंतुदृष्टेरितिलोपःप्र
सज्येतिनहलः हल्लोलोपः संबुद्धिलोपःन
हल्लोपग्रहणंकर्तव्यं नकर्तव्यमप्रकृतंहि।
ननुप्रकृतंहल्ग्रहणमप्रकृतम हलङ्या
ब्भ्योदीर्घात्सुतिस्यपृक्तंहलितितत्प्रथमा
निर्दिष्टम षष्ठ्यांतिनिर्दिष्टेनचेहार्थः हस्वादि।
त्येषापञ्चमी हलितिप्रथमायाःषष्ठीप्र।
कल्पयिष्यतितस्मादित्युत्तरस्येति आपय
तेभवितस्मिन इहहि हेअसौ हल्ग्रहणादि
चापसंबुद्धौचेत्येत्वंप्रसज्येत नकलीन
त्ववर्तनात फलीतिहिनत्वावर्तनेकृप्र।
कृतम सपिचबहुवचनेकल्पेहितिअप्र
युस्याच्चकादित्वम इहचहेअसकौब्राह्म।
णीतिप्रत्ययस्याक्कादित्वंप्रसज्येत नैषदोषः
प्रतिषिद्धनिर्देशोयम आश्रयु आविति इ।
हापितर्हिनप्राप्नोति कारिके हविके शी
भावश्चप्रसज्येतइहचशीभावःप्राप्नोति अ
सौब्राह्मणी आयडुत्तरस्येदः शीभावनी

तिशीभावःप्राप्नोतितस्मात्सेर्लोपोवक्तव्यः
अदसः सावौत्वप्रतिषेधः साकच्काद्वा।
उत्वं च अयमः सौडौत्वप्रतिषेधः साक
च्काद्वावक्तव्यः सान्त्यस्यचउत्ववक्तव्यम
असकौ असुकः उत्तरपदभूतानामादेश
उपदेशिवद्वचनंउत्तरपदभूतेनस्वादीनां।
मादेशउपदेशवद्वावक्तव्यः परमाहम प
रमायम परमानेन किंप्रयोजनम अनादि
ष्टार्थः अकृतेयकादेशेआदेशायथास्युरि
किंपुनः कारणंयकादेशस्तावद्भवतिना।
पुनरादेशः नपरत्वादादेशोभवितव्यम ब
हिरंगलक्षणत्वात बहिरंगाह्यादेशाःअंतरं
गायकादेशः असिद्धंबहिरंगमंतरंगेतन
हुपदेशिवद्भावोवक्तव्यः नवक्तव्यः अचा।
र्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिपूर्वपदोत्तरपदयोःना।
स्तिकार्यंभवतीतिनैकादेशइति यदयंनेह
स्यपरस्येतिप्रतिषेधंशास्ति कथंकृत्वाज्ञा
पकम इहशब्दोवचोतत्रैकोयस्येतिलो।
पेनापह्रियतेअपरपकादेशेन अंतर्हक
रेहशब्दः संपन्नः तत्रह्रद्वैःकः प्रसंगः
यत्पश्यतिनाचार्यःपूर्वपदोत्तरपदयोस्तावा।

न्कार्यंभवति नैकादेश इति नतितोनैंद्रस्या।
परस्येति प्रतिषेधं शास्ति अदसः सोमंवैदौतं
किं सलोपो विधीयते ह्रस्वाल्लुप्येत संबुद्धि
र्हलः प्रकृतं हि तत्र आपरत्वे भवेन्नस्मि
न्नफलीन्यत्ववर्तमान प्रत्ययस्याद्युकारादि
न्नेशीभावश्च प्रसज्यते स्रजेहेहिविधौ क्विप्
निषेधः स्रजेहेहिविधौ क्वौ तस्य प्रतिषेधो।
वक्तव्यः केसपरिस्रद्भ्याम केसपरिस्रद्।
भिः धातोः स्वरूपग्रहणे वा तत्प्रत्ययविज्ञा
नात्सिद्धम अथवा धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्र
त्यये या कार्यविज्ञानात्सिद्धं यात प्रत्यये का
र्यं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या कान्येत।
स्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि प्रयोजनं
सृजिदृशिमस्जिनशि हेति गिवन्त्यर्थम् त्रि
वन्नस्रद्भ्याम वन्नस्रद्भिः देवदृग्भ्याम दे
वदृग्भिः उषि मज्जेरुदकमग्भ्याम उदक
मग्भिः मस्जिनशि प्रणग्भ्याम प्रणग्भिः न
शि हेति वाचेत्वम्भाणत्वम हेति गिवन्ति।
देवा गिरो देवगिरः यदि धातोः स्वरूपग्रहणे
तत्प्रत्ययविज्ञानात्सिद्धमित्युच्यते प्रत्यस्था
मत्रसस्त्रिनि गिश्चन दामस्य चतुपथस्यानते

रस्यामित्यमागमः प्राप्नोति पवं तर्हि यं।
परिभाषा कर्तव्या धातुग्रहणे धातुप्रत्यय
विज्ञानात् धातोः कार्यमुच्यमानं धातुप्र
त्यये भवतीति सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या।
न कर्तव्या आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्ये
षा परिभाषेति यदयं भौणहत्ये तन्नेशा
स्ति यत्नो किमिति अथ धातुग्रहणं किमर्थं
हृदावनग्रहणं गोर्थम् हृदावनग्रहणं
क्रियते गोर्थम गोहेद्विर्यथा स्यात गोरि
तिनैतदस्ति प्रयोजनम् णित्करणसाम
र्थ्याद्देवह्नु हृदिर्भविष्यति प्रत्ययणा।
णित्करणस्य प्रयोजनं किम् गावो गाव
इत्यत्रापि यथा स्यादिति वृद्धिर्यथा स्यात
अथ यो विभागः किमर्थः नतृजित्य
न उपधायाः इत्येवोच्यते काहपस्थितिः
वायकः नावकः कारकः हारकः गुणो
क्तुन प्रवयो रपरत्वे च प्रत उपधाया इत्ये
वंसिद्धम योगविभागः सावित्र्यजनार्थ
र्थम योगविभागः क्रियते सावर्ण्यौवो।
जनार्थ अस्मत्वयर्थं शावत् सावायो
मावायः वंजनार्थं पीपि जेत्रायोत्रौचौ

श्री· महा· भा· ४५२

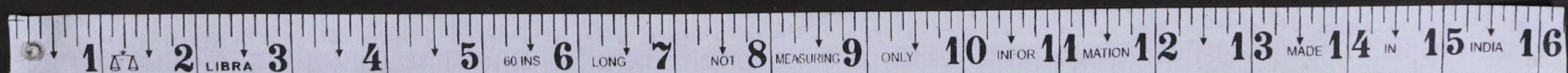
इयोगविभागे इदानीमविवर्जनार्थं क्रि
यमाणेजग्रहणमपि गोर्थम् नकर्त्तव्यम भ
वति णिन्करणादेवात्र वृद्धिर्भविष्यतिउ
पधायाम्णित्करणे प्रयोजनम् किमगा वो
गावः अवादेशोक्तेनैतउपधायाइतिवृद्धि
र्यथास्यादितियन्नवोर्णित्करणं तदनव
काशम् तस्मात् नवकाशनादेव वृद्धिर्भविष्य
तियथैवसत्यपि णित्करणे सामर्थ्यादिति
केपि व्याघ्यमेवृद्धिः प्रवर्त्तनमपि प्राप्नोति
तत्वमपि हि जग्णिनीत्युच्यते तस्मादन्यह
णाम् नहिते नहितेषजग्रहणे कर्त्तव्यम
नतु च क्रियतनएवहितीयं कर्त्तव्यम् यथा
चामादिग्रहणमविशेषणांविज्ञायेत अ
चामादेरचइतिग्रथाक्रियमाणेन ग्रहणे
कस्माचामादिग्रहणे विशेषणं स्यात्
इतिविशेषणमित्याह अचामादेरिक इति
नचकोदोषः इहैवस्यात् पैविकायनः औ
पगवः इहनस्यात् गार्ग्यः वात्स्य इति ज
ग्रेजग्रहणे कर्त्तव्यम् नकर्त्तव्यम् अकृ
तम ववानेनेत्र प्रकृतम् अचो
ञ्णितीतिपठितस्तु वर्त्तते अ।

नेउपधायाः अवश्योन्यतमादुपधाया
वृद्धिः प्रसज्येत भेदकः छेदक इतिपवे
नद्विकारेणानपेणावविशेषस्योपधा
मः अवः अन इतिइदानीमवइस्पनव
नश्रेत मतइतिनिहलम अप्यवामउक
मतेयार्थिकाणः नयथामणकाअत्र
न्यायमप्राप्तेतिनहष्टार्थिकाराः अप्यवे
कयोगः केतिष्यते अतोनिमित्तः उपधा
याः नतलादितेषुचामादेरिति नवैक
योगेनवृत्तिर्भवतिनहितेषुचामादेर्वृ
द्धावन्योपधालक्षणप्रतिषेधनहिते
षुचामादिवृद्धावन्योपधालक्षणयाः
वृद्धेः प्रतिषेधो वक्तव्यः कौ पुः जागन्
तितचामादिवृद्धिरन्योपधेलक्षणे
वृद्धिर्बाधिष्यते कथमन्योपचामानाम
सबाधिकास्यात् प्रमतिसम्भवे खल
पिबाधनेभवति असतिसम्भवे यद्भ
येस्यात् लोकविज्ञानान्तिहम् सत्यपि
सम्भवे बाधनेभवतितद्यथा दधि ब्राह्मण
णेभ्योदीयतां तक्रंकौण्डिन्यायेति सत्य
पिसम्भवे बाधनेभवति तद्यथा दधि ब्राह्म
णेभ्यो दीयतां तक्रंकौण्डिन्यायेति सम्भ

पिसंभवेदपिद्दानसानकरानेनिवर्तके
भवति पवमिहापिसमासिसंभवेवामा
दिहृद्धिपस्योपपलत्तणोहद्दिवाप्यो।
ष्याते विषमउपन्यासः नाप्राप्तेदपिद्दाने
मारभ्यनेनत्रामेश्वारभ्यमाणेहापक
भवति इदपुनरप्राप्तामेवोपपथा
त्तणयोंहृद्धावद्धामादिहृद्धिरारभ्यते
मस्मात सोभ्रतइतिपक्षकरसकुहरणाद्धा
प्रपवादपदयमनशानिकादिषुपक्षकर
सकृदेपटति तत्राप्ययमाचार्यः प्रचा
मादिहृद्धे प्रत्ययापथा तत्तणाहृद्धिभव
तीति इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमु
मनिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्र
थमेस्याध्यायस्य द्वितीयपादे द्वितीयमाह्नि
कम पादश्च द्वितीयः रेविकाशिंशपा।
दित्यवाहीवसत्रश्रुपसमासाप रेवि
कारिषुतदादिग्रहणम रेवकादिषुत
दादिग्रहणं कर्तव्यम रेवकापारीना
मिति वक्तव्यम इहापि यथास्यात रावि
काकुलः पालपः पोपापपलाले
तिकिंपुनः कारणं न सिध्यति प्रत्ययानु
हरणात देतद्ग्रहणाद्प्रत्ययग्रहणे तिसर्वत्र

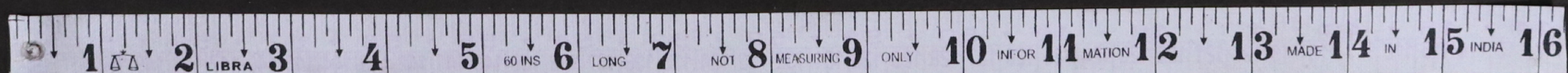
४२२

हणे भवति नदेतस्यवा नचेदं तत्रापि तदंतम
प्राधान्यविशेषणानात्तिह प्राधान्यविशेषणादे
विकारयः नैव विज्ञायते देविकारादीनां मृगवा
मादेरवप्राकारो भवतीति कथंतर्हि नलिसप
स्यावाम देशकारो भवति सेवते देविकारादीनामा
यत्र भवतीति प्रोतवने भवति वनेकत्वारा प्रथ
वानानेनानन्तरं न वर्तिने किं तर्हि प्रनरनमाहृद्धि
रनेननिवर्तिते सिद्धाउ वृद्धिः दितेष वा मादे
भवतश्चानेनानन्तरं तमावृद्धिनिवर्तते परिहारा
नरमेवेदं मलापरिनम कथं वेदपरिहारान
रस्यात यदितावत विशेषणात् देविकारयः अव
प्रपवेन देवं विज्ञेयम प्राधान्यविशेषणादेविका
रयइति यदिहि भायाविशेषणाद्देविकारयः र
हापि प्राप्नोति स्थदेविकारस्याभवः सोदेवकस्या
तिप्रत्ययाविशेषणानान इहैव सिद्धम यत्रापि
नपरिहारान्तरं भवति नन्नु मोक्ष्यते क्रियमाणे
दोषस्तत्र कर्तव्यमिति किं तर्हि यत्रक्रियमा।
णेन दोषस्तत्र कर्तव्यम क्व चाक्रियमाणे न दो
षः मनाग्विशेषो हि दिवादवे देविकारीनामाका
रइति सिध्यति सर्वेत हिंसियते यथान्यासमे
वास्तु नन्न चोक्ते देविकारिषु तदादिग्रहणम
प्रत्ययानुहरणान्तदेतदग्रहणादिति परिहृतमेत

न आयविशेषणत्वान्सिद्धमिति किं चास्य।
न न्यग्रोधे च केवलग्रहणात् न्यग्रोधे च
केवलग्रहणमनन्यामदेशाय जिपाव
णोरेविकारद्यइति तत्र केवलग्रहणस्यो।
नेनयोजनम इह माभून्न्यग्रोधमूलाः शा
लयः शालिन्यग्रोधपातेमध्रुपरिचायदिशो
षणोदेविकूटपः ततः केवलग्रहणमर्थ
वद्भवति तदेतत्कथंकृत्वा ज्ञापकंभवति य
दिव्यपाहोव्यस्यत्रप्रातिपदिके अपारिन्य
ग्रोधरतीतिन्यग्रोधः ततोन्यग्रोधमार्थ्यः परोत
इति कृत्वा न ज्ञापकं भवति वहीनरस्येद
व्यः वहीनरस्यापत्यं वैहीनरिः कनरवाउ
वहनैषवैहीनरः कलोहिविहीनरपः
विहीनोनरः कामभोगाभ्यां विहीनरः
विहीनरस्यापत्यं वैहीनरिर्भविष्यति
नयाभ्यापर साभ्यापरस्याहृद्धित्वम ।
हाभ्यापरस्याहृद्धित्वसिद्धं कृतः अपव
देहृहेहितो अपवादो हृहेहितोपेवा ।
बुच्यते नित्यावेवोत यो हृद्धिः अप।
वानित्यावेवो
॥

कथम कृतायामपिहृद्धोप्राप्नुतः अकृ
तायामपिप्राप्नतः नित्यवाद्वोः कृतयो
पियपिहृद्धित्वयोरेवकिमर्थमेतिपि
ष्यति अथकिमर्थं प्रतिषेधउच्यते पै
वेर्विषयार्थं प्रतिषेधसन्निपुरकंवचनं पै
वोर्विषयार्थ प्रतिषेधसन्नियोगेन पैवा।
बुच्यते तेन न्यग्रोधप्रयोजनम यत्र ध्याभ्योप
राहृद्धित्त्वायक्ष्यंथानतौषत्रषाभ्यो।
परस्यहृद्धिरुच्यते तत्र पवौ यथास्यातामू
उहमाभूत आयस्त्रिःदाभ्यास्त्रिः माध।
स्त्रिः अचामादेहोहितो अचामादिना
त्रद्धो विशेषयिष्यामः अचामादेर्योद्यावि
तिकथह्याशीतिकेनतोह्याशीतिक उ।
ति अत्रोकस्मान्नभवतः यत्रहृद्धिरचा
सादेस्तत्रेवावत्रचोर्हिसा यत्राचामादे
रित्येवंहृद्धिस्तत्रप्यावुच्यते अत्रवचो।
रित्येवंहृद्धिः किमिदं वोरितिउत्तरपद।
स्येति उत्तरपदाधिकारमप्यवर्णमेता
गमो नवर्णः सवेवत्रलिंदेभवः सर्वैयलि
दः इत्येवमर्थमनेषदोषः उत्तरपदेनाचा।
मादिर्विशेषयिष्यामः अचामादिनाह्योक
यम उत्तरपदस्याचामादेर्याहृद्धिरिति अ

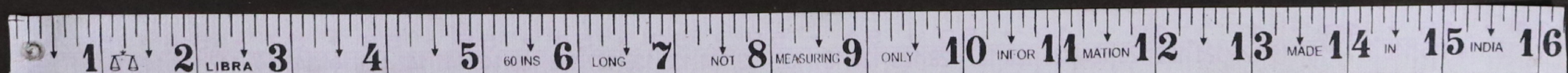
अथ कस्मान्न पदान्ताभ्याम् अथ किमर्थं पदान्ताभ्या
मित्युच्यते यथेणो न भवेद्यणः इणयणादेशो भू
माभूत् यत्कोऽत्रायान्त्राः इति इह वैयाकरणः
सौवश्वः इति शाकलं प्राप्नोति ध्रुवमश्यामि वह्न
वाहयावो प्राप्नुतः शाकलायावादेशश्च वोक्तं
किमुक्तं शाकलेनावडक्तमिति निमित्तसमास
योः शाकल्यप्रतिषेध इति आयावोः च
प्युक्तम् किमुक्तम् अवाः पूर्वान्तविज्ञा
नादेहोऽसिद्धमिति द्वाभ्यां परस्याद्धहिवि
मपवादो वह्नेहितो नित्याववौ तयोर्हि
हिः किमर्थं नेति शिष्यते यत्र द्वाभ्यां प
रस्याद्धहिमत्रापि भ्रयायानतो अचामा
हिद्वाभ्यां हितो कथं द्वाप्राप्नोति केनतो
यत्र हिः हिरवामादेस्तत्रैवावत्र यो हिस्ता अ
थ कस्मान्न पदान्ताभ्यां यथैणो न भवेद्यणः
द्वासदीवांच अथ परस्य हिः हि तेन्त पनवर्तने
तुन्ताहो न किं वातः यन्नवर्तने शोवम् सौ
संदिल्लापे पैजागमो न प्राप्नोति अथ विह
तं स्वाध्याय शशोद्वारादिषु पठ्यते यत्न यां वे
लोयणः सर्वेभ्यः पूर्वे पैजागमः प्राप्नोति अ
थे च्छमित्यादा अकारत्तेनावद्वत्वर्त
ने कथं शोवम् मांसं प्राक् पूर्वासिद्धमेन

श्री·
महा·
भा·
४२५

त् नात्राकृतैयैजागमैर्दिलोपः प्राप्नोति।
किं कारणम् अकृते पैकारिति प्रकृतिभावे
न भवितव्यम् न देन दानपूर्वेणासिद्धं भव
ति अथवा पुनरस्तु निवृत्तम् ननु चोक्तं
स्वाध्यायशब्दो द्वारादिषु पठ्यते तत्र यावतो
यणः सर्वे पैजागमः प्राप्नोति कः पुनरर्हं
ति कः पुनरर्हति स्वाध्यायशब्दो द्वारादिषु प
ठितं एवं किल पठोन्नदोन समध्ययनेऽस्वा।
ध्याय इति मज्ञन स्वयमध्ययने शोभने वा।
ध्ययनस्वाध्यायः अथापि सम्यगध्ययने स्वा।
ध्यायः एवमपि न दोषः अचामादेरिति व
र्तते स्वादेरिति अयं स्वन शब्दो द्वारादिषु।
पठ्यते न च कः प्रसंगो यत्र दादेः स्यान्नैव
प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन न दादिविधिना
प्राप्नोति नैवं शक्यं इह तस्यवा ग्रहणं
भवति नदं नदं नस्य दीनवेदं तन्वापि नदं न
रमन्तदादिविधिना प्राप्नोति तेन दादिविधि
रस्ति अतउत्तरं पठति प्रतिषेधस्यादिग्रह
णोत्तापकमन्यग्रहणेन दादिग्रहणस्य
शोवहानाय थंम प्रतिषेधस्यादिग्रहणं
क्रियते ज्ञापनार्थं किं ज्ञाप्यम् एतज्ज्ञाप
यत्याचार्यः अन्यत्र ग्रहणेन दादिविधिर्भ।
वतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् शोव

ह्वानार्थम् शौवहाननामनगरम् शौ
वहनोमणिरिति इकारादिग्रहणंचप्रा
ग्गणिकार्थम् इकारादिग्रहणंचकर्त
व्यम् किंप्रयोजनम् प्राग्गणिकार्थम्
प्राग्गणेनचरतिप्राग्गणिकः नञंतस्यचा
त्वेप्रतिषेधः नञंतस्यचक्षत्रत्वप्रतिषेधो
वक्तव्यः प्रभत्वामप्रभत्वम् उत्तरपदस्य
च किमर्थमिदमुच्यते पूर्ववर्यंवाहनीरीति
वक्ष्यति नह्युत्तरपदस्यपर्यासस्यात् प्रवामा
देर्माभूदितिनैतदस्तिप्रयोजनम् पूर्वप
वादिनिपंचमीतत्रोतेनाणोत्तरपदग्रह
णात्उत्तरपदस्यैभविष्यति इतिउत्तरार्थं।
नहिंसुसर्वार्धजनपदस्येति सुसर्वादिति
पंचमीतत्रोतेनाणोत्तरपदग्रहणात्तरपद।
स्यैवभविष्यति दिशोमद्राणाम् दिशइ
तिपंचमी प्राचांग्रामनगराणाम्दिशइ
त्येवसंख्यायाः संवत्सरसंख्यस्यच संख्या
याइतिपंचमी वर्षस्याभविष्यतिसंख्याया
इत्येवपरिमाणांतस्यासंज्ञाशणयोः सं
ख्यायाइत्येव इदंतर्हिप्रयोजनम् नेप्रोष्ठ
पदानाउत्तरपदस्यपर्यासस्यात् इहमाभूत्
प्रोष्ठपदासुजातः प्रोष्ठपदोब्राह्मणइति न

द्धिनेप्रवामादिवृद्धेरुत्तरपदवृद्धिर्विप्र।
तिषेधेनयाशीतिकार्थम् नह्येतेप्र
वामादेर्वृद्धेरुत्तरपदवृद्धिर्भवति विप्र
तिषेधनकिंप्रयोजनम् द्व्याशीति।
कार्थम् प्रवामादिवृद्धेरवकाशः।
औपगवाः उत्तरपदवृद्धेरवकाशो द्वि
षाष्टिकः त्रिषाष्टिकः इहोभयंप्राप्नो
ति द्व्याशीतिकः त्र्याशीतिकः उत्तर।
पदवृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेनकः पु
नरत्रविशेषः प्रवामादिवृद्धौवास।
त्यामुत्तरपदवृद्धौवति अयमस्तिवि
शेषः यत्रप्रावामादिवृद्धिः स्यादैजा
गमः प्रसज्येत प्राचांग्रामनगराणा
मनगरग्रहणंकिमर्थम् न प्राचां।
ग्रामाणामित्येवसिद्धम् नसिध्य।
ति अन्योहिग्रामः अन्यन्नगरम् कथं
ज्ञायते पर्वाह्णिक अग्निकंविनश्यति।
कुतोभवानागच्छति ग्रामादिति स
आहनग्रामानगरान्नितिनैनदस्मिय

पवग्रामस्तन्नगरम् कथंतावद्यनेलो
कतः यपतेविषयोग्रामेन्यछतेमाये
यस्तेनगरेपिनक्रियते तद्यथाग्रमहलो
ग्रामकुक्कुटः अभक्ष्योग्रामसूकरः इत्य
केवानगरेपिनभक्ष्यते तद्याग्रामेनाध्ये
यमितिसाधीयोनगरेपिनाधीयते त
स्मायएवग्रामस्तन्नगरम् कथंतदु
क्तम् एवहिकश्चित्कंचित्पृच्छतिक्वतो
भवानागच्छति ग्रामादितिसग्राहनग
रानारागादितिसंख्याविशेषस्त्राच
प्सेसंख्याविशेषस्तेने ग्रामोघोषोन
गरंसंवाहइति एवंतर्हिसिद्धेसतिय
ग्रामग्रहणेननगरग्रहणंकरोति त
ज्ज्ञापयत्याचार्यः ग्रान्यत्रग्रामग्रहणे
नगरग्रहणंनभवतीति किमेतस्य
ज्ञापनेप्रयोजनम् विशिष्टलिंगोन
दीदेशोग्रामइत्यत्रनगराणांप्रतिषेधोप्रा
दितः सनवक्तव्योभवति यदेतज्ज्ञापयते
उदीच्यग्रामाच्चबह्वचोन्तोदात्तादिता।

श्री
महा.
भा.
४२०

त्रनगरग्रहणंकर्तव्यम् वाहीकग्रामे
भ्यश्चेत्यत्रनगरग्रहणंकर्तव्यम् दिक्श
ब्दाग्रामजनपदाख्यानचानराटेष्वित्यत्र
नगरग्रहणंकर्तव्यंनभवति इदंतर्हि
कज्ज्ञापकार्थम् तज्जातिनिर्देशोनला।
भः तस्मात्पश्चिमेनैवग्रामग्रहणेनग।
रग्रहणेस्यानेनस्पप्रतिषेधोकर्तव्यः
संख्यायायेवत्संवत्सरग्रहणमनर्थ
कंपरिमाणान्तस्येतिवुनत्वात् संवत्सर
ग्रहणमनर्थकम् किंकारणम्परिमा
णान्तस्येतिकृतत्वात् परिमाणान्तस्यासं
ज्ञाशाणयोरित्येवसिद्धम् ज्ञापकंतका

लपरिमाणानां वृद्धिप्रतिषेधस्य पर्वेन
र्षेन ज्ञापयत्याचार्यः कालपरिमाणानां
वृद्धिर्न भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयो
जनम् द्वैशाणिकः त्रैशाणिकः इत्यत्रोत्त
रपदवृद्धिर्न भवति नैतदस्ति प्रयोजनम्
म् नास्त्यत्र विशेषः सत्यां वोत्तरपदवृ
द्धावसत्यां वा इदं तर्हि प्रयोजनम् द्वैसमि
कः त्रैसमिकः इति इदं वाप्युदाहरणम्
द्वैशाणिकः त्रैशाणिक इति ननु चोक्तम् ना
स्त्यत्र विशेषः सत्यां वोत्तरपदवृद्धावस
त्यां वेति अयमस्ति विशेषः यत्रो
त्तरपदवृद्धिः स्यात् आचामादेर्वृद्धि
र्न स्यात् अपर आह ज्ञापकं न कालप

रिमाणानां परिमाणग्रहणस्य एवंत
र्हि ज्ञापयत्याचार्यः कालपरिमाणानां
परिमाणग्रहणेन ग्रहणं न भवति कि
मेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् अपरिमाणा
बिस्ताचितकंबल्येभ्यो न तद्धितलुकीति
द्विवर्षा त्रिवर्षेति परिमाणपर्युदासेन
पर्युदासो न भवति प्रवाहणस्य ढे पर
स्य वृद्धिर्नेति वर्तते उताहो न किं वात
यदि न वर्तते प्रवाहणेयीभार्यास्य प्र
वाहणेयीभार्यः वृद्धिनिमित्तस्येति पुंव
द्भावप्रतिषेधो न प्राप्नोति अथानुवृत्ते न
दोषो भवति यथा न दोषस्तथास्तु अथ
वा पुनरस्तु न वर्तते इति ननु चोक्तं प्रवा
हणेयीभार्यास्य प्रवाहणेयीभार्यः
वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्रा
प्नोतीति नैष दोषः मा भूदेवम् जातेर्नेत्येवं
भविष्यति यथातथयथापुरयोः पर्या
येण अपर्यायेण अयं योगः न शक्यो वक्तु
म् कथम् अयथातथ्यम् आयथातथ्यम्
अयाथापुर्यम् आयथापुर्यमिति वदता
नुत्तरपदस्य वृद्धिस्तथैव विग्रहः करिष्य
ते न यथातथा अयथातथा अयथातथा

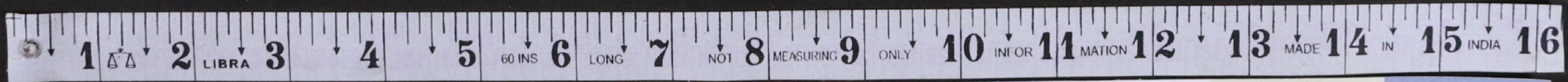
भावः अयथातथ्यम् एवमायथापुर्यम्
यदा नञः परस्य हदिस्तैवैव विग्रहः कारि
ष्यते यथातथस्याभावः आयथातथ्यम् नयाथ
थातथ्यम् अयाथातथ्यम् एवमयाथा
पुर्यमिति हनस्तोऽचिण्णलोः हनेस्तका
रेण हिंते प्रतिषेधः हनेस्तकारेण हिंते प्र
तिषेधो वक्तव्यः वार्त्रघ्नम् भ्रौणघ्नमि
ति उक्तवा किमुक्तम् धातोः स्वरूपग्र
हणे तत्प्रत्यये विज्ञानात्सिद्धमिति आतो
युक् चिण्कृतोः कृद्ग्रहणं किमर्थम्
इरमाभूतदरो दधौ नैतदस्ति प्रयोजन
म् अचिण्णलोरिति वर्तते यत्र चिण्णलो
रिति वर्तते अत्रापि अथापि प्रत्ययस्यामो
लिवचेनाद्विशेषं वक्ष्यति योऽचिः बाले कि
रिति आपि प्राप्नोति लोपे कृते न भविष्या
ति इदमिह संप्रधार्यम् लोपः क्रियताम् यु
गिति किमत्र कर्तव्यम् परत्वाद्युक् एवं त
र्हि अत्र चान्यान्तरिते विकृते अत्रान्यास्यापि
काभ्यासकृत् प्राप्नोति किमत्र कर्तव्यम् प
रत्वाद्देवनास्य स्थालीपाकस्य नः
स्थालीपाक इत्यत्र प्राप्नोति तस्मात्कृद्ग्र
हणं कर्तव्यम् णो घो नोपदे प्रत्ययस्यमिद

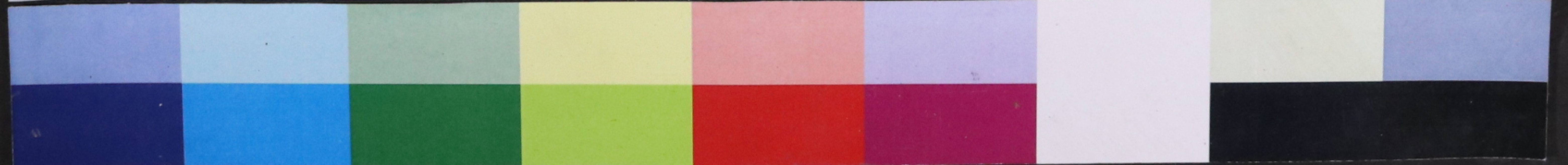
मुच्यते अनाचमेरिति अवमिकमितमी
नामिति वक्तव्यम् वामः कामः आचामः आ
क्रामः णिच श्च करणे भुजन्यीनोले वि
त्वनम णिच श्च करणे भुजन्युब्जौ लेवक्तव्यः
भुज इति प्रीणाति पाने लेक पाने लेव
क्तव्यः पाल इति प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात
इदाप्यसुपः स्वग्रहणं किमर्थम् इदं वि
चारयिष्यति इहैकग्रहणं संचानग्रह
णं कुर्यात् इहैकग्रहणं वेति यथायदात
त्वं चानग्रहणं तदास्याग्रहणं कर्तव्यम्
इदापि ग्रस्यात् कापिकाहारिकेति
यदातत्वं गुग्रहणं तदाके वलः ककारः
प्रत्ययोनास्तीति नावश्यं नाहविष्यति अ
थास्य इतिक पामिदं विज्ञायते अस्य
लोगस्यतिस्याहो स्विज्ञ चेत्सपः परस्या दि
ति किंचातः यदि विज्ञायते अस्य हयोगा
स्यति बहुचर्मिका बहुचर्मिका अत्र न
प्राप्नोति अथ विज्ञायते न चेत्सपः परस्या
दिति नदोषो भवति यथा नदोषस्तथास्तु
इदं विचार्यते इहैकग्रहणं संचानग्रहणं
वास्यातग्रहणं वेति क आहो विशेषः इ
हैकग्रहणं संचानग्रहणं चेत् यैति काश्व
प्राभिः इहैकग्रहणं संचानग्रहणं चेत् प

तिकासम्प्राप्तिः पतिकाम्भवति अत्रनप्रा
प्नोतिवचनाद्भविष्यति अस्तिवचनेप्रयोज
नम् किम् कारिका हारिका अन्यत्रापिद्व
णिग्रहणम् वृणोग्रहणेचेद्व्यवहितत्वादप्रसि
द्धिः वृणोग्रहणेचेनव्यवहितत्वादप्रसिद्धिः
कारिका हारिका अकारेणव्यवहितत्वा
न्नप्राप्नोति यकादेशेकृतेनास्तिव्यवधा
नम् यकादेशः पूर्वविधौस्थानिवद्भवती
तिस्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव एवंतर्हि
आहायंप्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यातइदाप्यस
पइति नकश्चिदपिव्यवधानम् तत्रवचना
द्भविष्यति वचनप्रामाण्यादितिचेद्दृष्टा
केयादिषुप्रसंगः वचनप्रामाण्यादितिचे
न्नयकप्रादिषुप्रसंगोभवति यथाक
त्रा पुत्रकाम्या येननाव्यवधानंतेनव्यव
हितेपिवचनप्रामाण्यात् केनचनाव्यव
धानम् वर्णेन यतेनपुनः संख्यानेनीव्यव
धानम् भवतिचनभवतिच नचभवति
प्रत्ययावपुनस्त्वसंख्यानप्रमाणम् ननुचोक्त
मिहकेग्रहणेसंख्यानग्रहणेचेदितिका
सप्राप्तिरितिपरिहृतमेतत् वचनाद्भवि
ष्यतिइति मन्वत्रोक्तमास्तिवचनेप्रयोज
नम् कारिका हारिकेति अत्राण्येकादे

श्री
हा म
भा
४३०

प्रोक्तेनव्यपवर्गाभावाच्चप्राप्नोति प्रा
माभावाच्चप्राप्नोति अमाद्विवृद्धावेन
व्यपवर्गः उभयतआश्रयेनांतादि
वत् एवंतर्हिकादेशः पूर्वविधौस्था
निवद्भवतीतिस्थानिवद्भावाद्व्यपव
र्गः एवंतर्ह्यांवायंप्रहाणित्तापरइति
भवत्येवंजातीयकानादेशम् यदप्य
नयामयामयोरितिप्रतिषेधेप्रा
प्तेः ममकनवकयोरुपसंख्यानम
प्रत्ययस्थत्वात् ममकनवकयोरुप
संख्यानंकर्तव्यम् मामिका नविका
किंपुनः कारणंनसिध्यतिप्रत्य
यस्थत्वात् मामकस्यप्रतिषिद्धत्वा
त् मकन्यथोर्थायसंख्यानकर्तव्यम
दाक्षिणात्यिका अत्रापीत्येकेति कि
पुनः कारणंनसिध्यतिप्रतिषिद्धत्वा
त् उदीचामातस्थानेयकपूर्वायाः इ
तिप्रतिषेधात् नयामयोः यमयो
रितिवक्तव्यम् इहापियथास्यात्य
कोपकामदीयम् नकानकापचा
मर्हिइति प्रतिषेधेस्मकानउपसंख्या
नकर्तव्यम् उपत्यका अधित्यकेति

तनर्दोपसंख्यानेकर्त्तव्येनकर्त्तव्यंना
कर्त्तव्यम आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनेवं
जातीयकानामिहभवती यदयमर
ह्निकनिर्देशमभूतस्यनिर्देशाकरोति
पावकादेर्नाच्छेदस्योपसंख्यानंकर्त्त
व्यम हिरण्यवर्णाः शुचयःपावकाः
उत्तानोत्तलोमकाः छेरसीतिकि
मर्थम पाविकाउत्तलोमिका आशि
षिच आशिषिचोपसंख्यानंकर्त्त
व्यम जीवतात जीवकायनन्दतात
नन्दका भवतात भवका उत्तरपदलो
पेच उत्तरपदलोपेचोपसंख्यानंकर्त्त
व्यम देवदत्तिका देवदत्तिका देवका
यज्ञदत्तिका यज्ञका क्षिपकादीनां
चोपसंख्यानंकर्त्तव्यम क्षिपका भ्रु
वका ध्रुवका चटका तारकाज्योति
षि तारकाज्योतिषुपसंख्यानंकर्त्त
व्यम तारका ज्योतिषीतिकिमर्थम
अत्र तारिकादासी वर्णकातान्तवे
वर्णकातान्तवेउपसंख्यानंव्यम व
र्णका तान्तवइतिकिमर्थम वर्त्तिं
काभागुरीलोकातस्यप्राचामिति

श्री
हम
भा
४३१

किमर्थम वर्त्तिकावर्त्तकाशकुनौप्राचा
म्वर्त्तकाशकुनौप्राचामित्युपसंख्यानंक
र्त्तव्यम वर्त्तकाशकुनिः अष्टकापितृदै
वत्ये अष्टकापितृदैवत्येउपसंख्यानंक
र्त्तव्यम अष्टकापितृदैवत्यइतिकिम
र्थम अष्टिकाखारीवासूतकापुत्रका
वृन्दारकाणाम सूतकापुत्रकावृन्दा
रकाणामवाउपसंख्यानंकर्त्तव्यम सू
तकासूतिकापुत्रकापुत्रिकावृन्दारका
वृन्दारिकेति उदीचामातःस्थाने किम
र्थमीस्तिलिंगनिर्देशाःक्रियतेनयकपू
र्वस्येत्येवोच्यतेउदंतर्हिप्रयोजनम
स्त्रीविषयोयआकारस्तस्यस्थानेय
आकारस्तस्यप्रतिषेधोयथास्यात
इहमाभूत शुभयानीतिप्राभंयाशु
भंयिकाभद्रंयाभद्रंयाभद्रंयिकेति
यकपूर्वैयाश्चेत्प्रतिषेधः यकपूर्वे
याश्चेजस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः किंप्र
योजनम सनयिका सवोमिका
सपाकिकेति भवेद्याजाहा पक्षा
हेतन ...

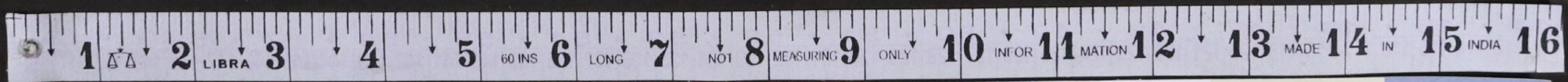
कथमसमस्तप्रतिषेधात् अथ समस्तग्र
हणं किमर्थम् अभाषितपुंस्कादिति च
सिद्धम् महाग्रहणमवयवसमर्थेनार्थे
उपसमर्थेनार्थोपसमासे भः प्रभवति काम
भवतु का नैर्मल्यं गहनानर्थक्यं वचना
पदमग्रहस्यानुवर्तनात् नैषदोषः उच्या
नन्येके॥ किं कार्यं उत पदमात्रस्य
नैव कृत्यं इदमपि च सिद्धं भवति निर्भ
कानिर्भक्तिकाभक्ष्यकाबहुभक्ति
का॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनि
विरचिते व्याकरणमहाभाष्ये समस
स्याध्यायस्य प्रत्याहारे पादे ग्रहणमाहि
कम्॥ इत्येकः॥ किमिदं वर्णग्रहणं
माहोस्वित् संघातग्रहणमिति का
चात्र विशेषः॥ तदेशो वर्णग्रहणे वेदा
नेन प्रतिषेधः तदेशो वर्णग्रहणे वो
नयाने तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः यदि ता
वदि ति न सुप्तर्हि संघातग्रहणं स
घातग्रहणे वेदाण्णादिमाधिपतिका
दीनां प्रतिषेधः संघातग्रहणे वेदा
णादिमाधिपतिकादीनां प्रतिषेधो
वक्तव्यः उणादीनां तावत् केदः

दः प्रोदः इत्यत्र वयसि तत्पुरुषस्माधिति
कः इति अकारलोपे कृते तेनान्तादिति कादे
शः प्राप्नोति वर्णग्रहणे पुनः सति अल
विधिरयं भवति तस्मादिविशिष्टग्रहणा
मतस्मादिविशिष्टस्य ग्रहणमतस्मादि
विशिष्टस्य दकारस्य ग्रहणे कत्वं न कर्त
व्यम् अस्तु तावत् वर्णग्रहणम् ननु चोक्त
वादेशो वर्णग्रहणे वेदानेन प्रतिषेध इ
ति नैष दोषः अगादिति वर्तते तेन तेऽग्रा
दिति पञ्चम्यास्ति पञ्चेतदिह प्रत्ययस्य तन्न
वर्तते कृत्प्रकृते प्रत्ययस्यात् कानुवर्तस्या
न वयमस्य पञ्चमीतद्धे पञ्चमी निर्दिष्टा य
ष्ठी निर्दिष्टेन चेत्प्रयोगः अर्थात् हि विभक्तिविपरि
णामो भवति तद्यथा उच्चानि देवदत्तस्य
गृहाणि आमन्त्रयस्वैनम् देवदत्तमिति
गम्यते देवदत्तस्य गावो अश्वा हिरण्यम्
आढ्यो वैधवेयः देवदत्त इति गम्यते पु
रस्तात् षष्ठी निर्दिष्टं सत् अर्थात् द्वितीयानि
र्दिष्टं प्रथमानिर्दिष्टं च भवति एवमिहा
पि पुरस्तात् पञ्चमीनिर्दिष्टं सत् अर्थात् षष्ठीनि
र्दिष्टं भविष्यति एवमप्युणादीनां प्रति
षेधो वक्तव्यः न वक्तव्यः उणादयोऽव्युत्पन्नानि।

ऽनिप्रातिपदिकानि एवमपिकर्मव
त्स्मत्रप्राप्नोति एवं नर्येगस्येति संबंधष
ष्ठीविवक्ष्यते प्रंगस्य एककारश्चेत् किं
योगस्यएकारः निमित्तं यस्मिंश्चेगमित्ये
तद्भवति कस्मिंश्चैतन्न भवति अनस्यषष्ठ्य
र्थवाचुनरस्मसं चात ग्रहणेन नवोकस्मि
न्नातग्रहणेचेदणादिप्राषितिकादीनां
प्रतिषेधप्रतिरणादीनां नामवरिष्ठ
णादयः पुनः न्नानिप्रातिपदिकानीति
यतद्भवाने रहवमाधिनेयाणमस्य
माथितिकइति मुकारलोपेकृतेनंतां
दितिकादेशः प्राप्नोतीति नैषदोषः अ
कारलोपेकृते स्थानिवद्भावात्सभविष्य
ति नस्थिपतिपूर्वविधौस्थानिवद्भावः
नवायेपूर्वविधिः एवेनद्विपूर्वस्यादर्शि
विधिः पूर्वविधिः अथापुणादयोव्युत्प
न्नेनेवमपितदोषः क्रियतेस्यानपवि
धिग्रहणं दर्शयेति इसमसकान्तानां एक
देकस्यात्रभवति आपिशालिबादतियाषी
षिकः उणादेः तेषां षिकः प्रतिनवाणा
प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति अ
थेदकथभवितव्यम् दोर्भ्यां नवनिदोक

४३३

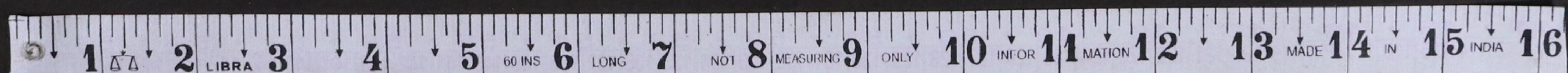
इतिभवितव्यम् कर्थंयदिवर्णैकदेशाव
र्णग्रहणेन गृह्यन्ते दोहनेनणीत्रेषुकि
स्मिंदनमिद्भकारग्रहणंदेतिविशेषणम
स्मिन्नकारपदस्मंदनेषौदकारइति आ
होस्वित् दकारविशेषणम् निणद्भकारप
दस्यदकारस्यसचेद्दनेगिनिकस्मात्रविशे
षः देनेस्मस्यस्येतिचेन्नकारेप्रसिद्धिः देने
स्मस्यस्येतिचेन्नकारेप्रसिद्धिः वृत्तिहेन
यद्भवन् यस्मन्नहि दकारविशेषणं दका
रस्येतिवद्भ्राणस्य ष्यमिः दकारस्येतिचे
न् निणस्माभिः वानयति वानकः वा
नः किंकारणमत्ववदिनना नप्राप्नोति
वचनात् विष्यति अहमपि वचनान्नाप्नोति
हननमिच्छति हननीयति हननीयते
णवुल् हननीयकइति किंनामतत् स्था
निवद्भावाद्योनकारेप्रसिद्धिः स्थानिव
द्भावाद्योनकारेप्रसिद्धिः इति छेन
यद्भवन् वचनाद्भविष्यति वचनप्रामा
ण्यादितिचेदलोपप्रतिषेधः वचनप्रा
माण्यादितिचेत् अल्लोपस्यप्रतिषेधोव
क्तव्यः हनोहनोहन्निति नकारस्य
णत्वमासर्पादलोपेनभविष्यति यस्त

अनकारग्रहणमस्त्रयोऽननम् स्वपमाण
विशेषणाम् यज्ञनकारः स्थानेन त्रपथा
स्यात् शहमाभून् हलोऽनपाइति सिद्धं लप
धालोपे नेति वचनात् सिद्धमेतत्कथम्
नङुपधालोपे चेति वेंक्वममसिध्यति स्त्रे
ञ्हिंसियने यथान्यासमेवास्तु नतु चोक्तं
हंनेस्तपरस्येति नेनकारे प्रसिद्धिरिति
नलनाङविध्यति प्रयाणापुनरस्तु हकार
विशेषणम् ननु चोक्तं हकारस्येति चेन्
ञिाननमामिति निवचनाडु विध्यति ननु वो
क्तमिदापि वचनात् प्राप्नोति हलनसिद्ध
तिहननीयमिति हननीयते एवलहननी
यकइति येन नाम्नाव यानेतेनद्यावहिते
पि वचनप्रामाण्याद्भवति पि धानवा
यवेनाव्यवधानम् यनेनपुनः संघाते
नद्यावधाने भवति वचनं भवति यदप्र
धानेध्यानि वनाद्यावेनकारे प्रसिद्धि
रिति वचनाङ्विध्यति ननवोक्तं चने
प्रमाण्यादिति चेदलोपे प्रतिषेधइति
नैषदोषः प्रानेनर्थमिदं प्रायेहका
रस्थनकारइति कचिदेकसन्निपातकृ
तमानंतर्यमाश्रक्रनमाननतर्यम क्व

श्री
हा म
भा
४३५

विस्पनैवसन्निपातकृतमानंतर्यनशास्त्र
कृतंलोपसंन्निपातकृतमनानंतर्य अलो
पेनेवसन्निपातकृतेनशास्त्रकृतम् यत्रा
कृतश्चिदेवानानंतर्यंतदाश्रयिष्यामः अ
भ्यासाद्ध अभ्यासाकृत्वमस्तपः अभ्यासा
न्नकुत्वमस्यइति वक्तव्यम् शहमाध्न
हननमिच्छति हननीयति हननीयतिहर
ननीयते सनानिहननीयिषति नवा दि
वकवेनवक्तव्यम् हनेरभ्यासादित्य
ने नवैषहनेरभ्यासः हनेरेवाभ्यासः कु
त्वंपकार्याचोदेशअमस्येति यवेनतिहनने
राभ्याभ्यासः नस्मादित्यते नवैषे
हनेर्यंगभ्यासः हनेरइत्यभ्यासः
कुत्वम् एकाचो हेप्रथमस्येति यावेन
द्वियासित्रवि रु तस्मिन्योभ्यासः तस्मा
द्विस्त्वाने यस्मिन्नत्र हति येन तस्मि
न्नभ्यासः यस्मिन्नभ्यासो न तस्मिन्नत्र
म हेर चरिभ्यवशी कि मर्थम् प्राजी
हयइतम हेस्यादि प्रतिषेधानर्थक्य
संगायत्वात् हेराविः प्रतिषेधोनर्थः
कः किंकारणम् गत्वस्यसिद्धत्वात् यदेन
मेतदेव गत्वमस्य पवति तल्लोपे कृतेनागाम

द्रवति लोपे कृते नेणोगान्यत स्थानिवद्भा
वादेशमात्रदेव स्तापकं तन्त्रत्वगपिकस्य
कृत्वविज्ञानार्थम यत्तेन द्वितापयन्सावा
ये: स्तुत्यर एयापिकस्य कृत्वे भवतीति कि
मेतस्य स्तापने प्रयोजनम प्रतिचायापि।
षति शुद्धकर्त्तेसिद्धं भवति मन लिरानैः
जियद्दणोन्ताः प्रतिषेधः जियद्दणोन्त्यः
प्रतिषेधो वक्तव्यः जिम्पतः जिम्पतां नि
म्पति मनर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः नव
क्तव्यः लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिप
दोक्तस्यैवेत्येवमस्मान भविष्यति सात
त्येषा परिभाषा कर्त्तव्या प्रवपंकृते
वा सुत्यायोगन स्येवमर्थम न कृदिः
क्रायनिवनिषार्विकद्दीनामप्रतिषे
पोनिद्दायामनिदः कृत्वववनात् क्रा
दिशु निवनिपाविकद्दीनामप्रतिषेधः
यनर्थकः प्रतिषेधेप्रतिषेधः कृत्वेक
स्मात्रभवति निद्दायामनिदः कृत्व
ववनात् निद्दायामनिदः कृत्वेव
वकास्मिकत्वम स्तेनश्चेतेनिद्दाया
मप्यदैद्वि नवायामनिदः कृत्वमुक्ता
ते कयोपाकः समनद्दुतिशुद्धा।

महा
भा
८३५

कोर्थे जिकृत्वम सुद्धुजौ: चजि:।
कृत्वे वक्तव्यम कथमर्केइति सूचैः।
कविधानात्सिद्धम नन्वद्धनेनम किं
नार्दङ्गाणादिकपवकर्षाद्दः तस्मिन्ना
श्रमिके कृत्वम भुजन्यवमौ भुजःपा
णौ भुजः पाणाविति वक्तव्यम कथंमु
भुजउपतापइति सर्वमेकर्त्तत्वादृश्यैति
षेधः सद्वेकर्त्तत्वादप्रतिषेधः प्रन
र्थकः प्रतिषेधेप्रतिषेधः कृत्वेकस्मा
न्नभवति कर्त्तत्वात् नेतत्पुजनसकर्त्त
त्वम यथापवः सर्वभुजनीतिस्तुतः नवा
धिकरणाभ्यामनोपि वैसर्वस्मिन्वचनम
द्विनाः श्रोवनेस्मिन्नितिसूत्रः उपतापा
श्रतिपखोपिकर्त्तृप्रत्ययपवकथम म
वतीति स्तुरुति यजयाच प्रवविपद
णामनर्थकम वचोग्रहसंज्ञाभावात
प्रदविग्रहणमनर्थकम किंकारण
म वचोग्रहसंज्ञाभावात वचोग्रह
संज्ञायोप्रतिषेधउच्यते सपूर्वस्य
विरणाहसंज्ञापावर्त्तते उपसर्गपूर्व
नियमार्थम उपसर्गपूर्वनियमार्थ।
नादेङ्देवक्तव्यम यपूर्वस्य ववचोप

ह्रसेज्ञापे प्रतिषेधो यथास्यात् इह।
माभूत् प्राधिवाक्यमिति उपसर्गे।
पूर्वनियमार्थं प्रतिषेधाधिवाकस्य
विशेषवचनात् इह कस्मान्नाति
हस्म उपसर्गपूर्वनियमार्थमिति चे
त् तर्हि इह कथं प्राधिवाकस्य वि
शेषवचनात् विशेषणत्त्वस्य
प्राधिवाक्यमहरिति कुमाभूत् प्र
धिवाक्यमहरितित् प्रतिषेधे
नैकपर्यायेण कर्तव्यम् मायमभ
नेभवे भोज्यमभ्यर्थ इति वक्तव्य
म् इहापि यथा स्यात् भोज्यः स्वपः भो
ज्याय वा गृहिणिके पुनः कारणेना
सिध्यति अस्मिन्नायं कर्त्रि प्राप्ते वर्तते
तेन प्रवेन प्राप्नोति नाव पूर्वभिविधि
दविकृतादयवर्तते किं न ह्रिस्वप्रा
भिवर्तते तत्रापाप्तुवमस्तोवापुमस्त
इति चोलं पोचेति प्राक्यमवक्तम्
इह कस्मात्र भवति तदानिमन्त्रे
दरादितिस्त्र लपोद्गलापः स्वातः प्र
बणम भविष्यति तेनोभयो सिद्धम द
दस्थानि टाप्पत्तर्हि न प्रपेददारे

श्री
राम
भा

४३९

ति ऊतः प्रपति ऊतः प्रीतीति वक्तव्यम्
किं प्रयोजनम् उक्तऋणिषु हणाभावाय।
तत्रायमभ्यर्थः स्विकृत्स्वाच्च मेघानीति
षिद्धहणं न कर्तव्यं भवति न न्यवभोः प्रात्
ग्रहणमनर्थकं स्यात् प्राम्य ह्रस्वनां शेषः
प्रपनीति प्रपन ग्रहणं न कर्तव्यं भवति प्र
ज्ञाय कस्मीमीरुवपरिशितीमेव प्रनुत्वे
द्रोमदन ग्रज्ञापि शाखालिप्राम्यादिभिस्त्र
षिते विशेषविषयानः प्रामादीनां यः शि
दिति कस्मात् प्रामादीनां प्रतित् प्रामादिस्योप्या
विहितः एवमपि नस्यति टस्मानीम्यत्रापिशा
मोनीति प्रस्नानामिति वचनाच्चमन्तिस्यति
ह्रितुस्क दीर्घत्वमादिच्चमेः दीर्घत्वमादिव
म इति वक्तव्यम् प्राक्वमनीन्त्रकिमर्थमि
दमुच्यते नियमार्थम् प्राक्पूर्वस्य यथा स्या
त् कुमाभूत् उत्तमति विवक्तीति स्वव
मि श्वेत्त्वनमदाति श्वेत्त्वमहलीति व
क्तव्यम् इहमाभूत् श्यति इस्मानीति नन
ह्रिंवक्तव्यं न वक्तव्यम् प्रवीति वर्तते एव
मपि श्वाणी प्रवमाप्नोति प्रपान्हलीन्म चा
मानेकस्मादेवाचेन भवति नेयं विज्ञायते
नहलग्रहलम् प्रहलीति कथं तर्हि प्रविय

मान्वेदलस्मिन्नेमोपमद्दल ग्रहलीतिपये
वम ग्रवीन्नपिवतेमानेनदोषः नयचाशि
ध्यानेपितिभवतिकनस्मिन्न ग्रवीतिकि
नविद्यचापिहिपोध्याते अदिम वितिक
नस्मिन्न शितिपान्ना भ्यापिवतेगुणप्र
तिषेधः पिवतेगुणस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः
पिबति नत्पूर्वगुणाः प्राप्नोति सततर्हिप्रति
षेधेवक्तव्यः नवक्तव्यः गुणः कस्मान्नभव
ति पिवेदवनेनाव पिविवदनेनान पिविवद
नः प्रदनहितिचेत् उकाम किमुकम पाते
यानहतिवेदनदानेतनप्रहणामिति ग्रप
वोमहनेपुनर्हन्मावबाधिविप्पवनेभविष्य
ति स्तानेनोन्नं ग्रपादीत्रोचारणाकिमर्थं
म नतातनेनोभेइनेवोच्यातेकाहपासिद्धिः
नान्नाति नाद्दते ग्रनोदीत्रोपजीतिदीवेन
भविष्यति एवंतर्हिसिद्धेसतियद्दीत्रोच्या
रणोकरोतितन्त्रापयत्याचार्यःभवत्येवा
परिभाषा ग्रंगहतेपुनर्हन्माववाधितिकि
मेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम पिवेगुणप्रतिषे
धस्योदितः सनवक्तव्योभवति नामिच न
मिगुणोपामहप्रतिषेधः नमिगुणवाम
हादोप्रतिषेधोवक्तव्यः किंप्रः सनुयः स

श्री
भाम
भा
४३०

नर्हिप्रतिषेधोवक्तव्यः नवक्तव्यः नेवंवि
ज्ञायतेमिदेगुणः नमिचेतिकथ्यन्तर्हिमि
देगुणोनस्मीतिकिमिदमनस्मीतिमाना
दावुविमुनस्मीति यथैवंवक्तुः नहविन
ज्ञाविप्राप्नोति एवंतर्हिशिलोतिवर्ततेय
वमपिमुनहवुःमूविमुःमूवनप्राप्नो
तिमूनपूर्वेगतस्माभविष्यति नमिप्पलिन
द्विमम् शिवनपूर्वःकश्चिदस्तिउमः शिा
मूनपूर्वोनास्तीति कृत्वा उसियः शिवूनपू
र्वस्तास्तिनभविष्यति ग्रथवाज्ञियन्मेनपास
पव ग्रविभक्तिकोनिर्देशः नेवंविज्ञायते
मिदेगुणः नमिचेतिकथ्यन्तर्हिमिदेगुण
उनस्मीति उकारादेमनमिदनस्मीति ग्रथवा
वाग्रवीतिवर्ततेनेननमसेविप्रोधमिष्या
मः ग्रनारोनस्मीति नाग्रोविचिमाललि
म इहनागाव इतिनागवकेडतिएणोऽकनेर
एवन्वेवमूनतउवपायाइतिवृद्धिःप्राप्नोति
तस्याप्रतिषेधोवक्तव्यः विस्रलोःप्रतिषे
धस्मामर्थ्यादन्यत्रगुणाभूतस्यवृद्धिप्रति
षेधः यदयमविस्रलोर्दीर्घप्रतिषेधंशा
स्ति नत्ताप्यत्याचार्यः नगुणाभूतस्य हम
स्यवृद्धिर्भवतीति ग्रथ किंपुनरयंपर्युदा

स्यं यद्यपि विस्पष्टादिः प्राप्नोति प्राप्तोऽपि
तस्मन्नाम्यं प्रतिषेधः विविस्पष्टादिः ननु ने
निकस्माच्च निषेधः अस्मत्प्रतिषेधेन।
लिङ्गस्य प्रतिषेधः प्रसंगः प्रसन्न प्रतिषेधेन
किंगुणप्रतिषेधः प्राप्नोति अन्नागरुः किं
कारणम् उक्तमेव गुणाभि उक्तमेव गुणाति प्र
तिषेधः प्राप्नोति अदेजजागरस्ति नवा
नेनस्य प्रतिषेधात् नहेवदोषः किं का
रणम् अन्नेन वेत्स्य प्रतिषेधात् अनेनेय
गुणविधानेन प्रतिषेधः कतमेन अ
नेनस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वेति न सिद्धं
गुणविधानात् न सिद्धं गुणो विधी
यते न सिद्धे निर्णालिचो किं नवानेनस्य
प्रतिषेधादिनेवाणालिचऽडं गुणो वि
धीयते सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति
अथवा पुनरस्तु पर्युदासः अनेनान्यत्र वि
धानेनान्यगुणतंत्र अनेनान्यत्र विधाने दो
षगुणवत्कुतो [illegible] विशेषितः न वा पर्यु
दासस्यासमर्थत्वात् नवाचकत्वात् किं कारण
म् पर्युदासमासमर्थ्यात् गुणगुणेन भवि
ष्यति अस्य [illegible] प्रयोजनम किं
म् क्विवर्थः पर्युदासः स्यात् अह पदस्य

श्री
राम
भा

४३८

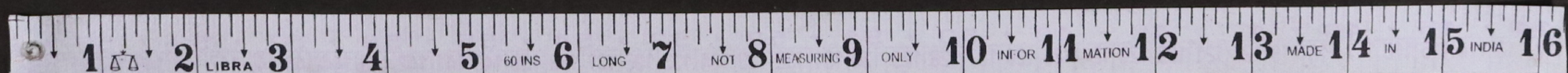
विष्णाद्विस्य ग्रहणं पर्युदासे अनुनासिकपा
स्यक्वौ विपाद्विः वस्वर्थस्तद्धि पर्युदासः स्या
त् नाम्स्वोऽसो अनुमुलिति कथं पुनर्बः प
र्युदासः उच्यमानः वस्वर्थः शक्यो विज्ञात
म् सामर्थ्यात् क्वस्वर्थमिति चेन्न सार्व
धातुकत्वात् सिद्धं क्वस्वर्थमिति चेन्न
त्व किं कारणम् सार्वधातुकत्वात् सिद्ध
म् कथं सार्वधातुकसंज्ञा [illegible] क्वसः
लिङ् च छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति
नत्र सार्वधातुकमपि दिति ति ङिन्नान् छिनी
ति पर्युदासो भविष्यति अथवा कार्यमेवेत
मप्रकिं जेन इकारेण ग्रहणम् प्रयात ले
ठूपदस्य च संयोगे गुरुसंज्ञायां गुरुणो भे
दं न सिद्धनि संयोगे गुरुसंज्ञा यो भेत्ता भे
न मिनि गुणेन सिध्यति विष्णुपेलेलवो
आसौ विष्णुपेलेल ठूपध ग्रहणं कृत ल
घोअशासौ विदितः कथं कुरिते ऽष्यति
कुरित ऽकुरितमित्यत्र कस्मान्न भवति
धातोर्नेमः धातोरेव विपाक [illegible] किम
[illegible] ग्रहणं [illegible] प्रयोजनम् धातु
पदे प्राब्रस्य मा [illegible] भवतीतिका।
पवंजेः उपधालक्षणा [illegible] ग्राम्यपेशा

शशाङ्क इति स्पदिशंस्यो निपातनात् यदयं स्प
दिशंस्योरहृद्यर्थं निपातनं करोति तज्ज्ञाप
यत्याचार्यः भवत्येवं जातीयकानां हृहिवि
ति अनइत्लोपाशीर्दीर्घत्वविधयेत्येतन्न सिध्य
तः अनइत्लोपः अस्मादप्राप्तिरीर्घत्वम्
कुतोनिवर्त्तनिर्गतेनहि अभ्यस्तस्यपदा
हाश्चियदयंनाभ्यस्तस्याचियितिमादेशा
नकरस्ततात्र्यग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्या
चार्यः भवत्येवं जातीयकानां गुणा इति
लघूपधेन गुणेन भवेत् लघूपधे तस्मात्
गुणेनेक कर्मनोपधं कृतेकिं ज्ञापके स्या
हर्षेणोगुणे यदयं त्रसिगृधिधृषि क्षिपेः कुः
इत्येकल इत्संज्ञा वेति कुर्वनो करोति
तज्ज्ञापयत्याचार्यः भवत्येवं जातीयकानां
गुणा इति संयोगेगुरुसंज्ञा चेद्गुणो भेत्
नेसिध्यति विधये इत्येलवा सासो कर्यकु
र्विने दृश्यति यातोनुमः कथं जेः स्पदि
शंस्यो निपातनात् अनवलोपाशीर्दीर्घ
त्वे विधये इत्येतन्न सिध्यतः अभ्यस्तस्यपदा
हाविलङ्घने लोकन भवेत् कर्मनोपधं कृ
तेकिंज्ञापके स्यान्नवोर्गुणो नाभ्यस्त
स्यचि अभ्यस्तानामुपधाहृस्वत्वमविधा

श्री
रा म
रा

४३५

स्यप्राते चाकप्रीतीति दर्शनात् अभ्यस्तानां
मुपधाहृस्वत्वमविवक्षयाम किंप्रयोजन
म् यस्यप्रातेचाकप्रीमिवावप्रातीविति दर्
शनात् यस्यप्रातचाकप्रीमिवावप्रातीति
तिप्रयोगाद्दृश्यते कपोतः प्रावदिपस्यप्रा
तेग्रहृदभुवनेचाकप्रीमिवावप्रातीश्रयास्य
ति बहलेच्छदस्यात् एगाज्जनोवदितिदर्शी
नात् छदमिवहृलमपधाकस्वत्वेवमाद्य
म् किंप्रयोजनम् प्रानुषकजनोवदेति
दर्शीनात् प्रानुषकजनोवदितिप्रयोगा
दृश्यते यस्तप्रातिपद्मानुषकजनोषत
यादिनर्थीयप्राहृस्वत्वमुच्यते प्रियांमष्टः
पविनष्टेनीति बहावत्वानिपमिनर्दलीषि
इष्टाइत्यत्रगुणः प्राप्नोति नमप्राप्तं यथा
दृत्स्वत्वेन ... इहस्वत्वेन इदक स्पाद्भवति
पुस्यप्रातेचाकप्रीमि ... वप्रातीविति स्प
श्लिकपावपायः प्रकृत्यन्तरापाभूमुवो
र्वक्तिरि भूसुवोस्तिङि सूतिषेधवाक्कान्ड
एणेनोभवी ... म् भूमुवोस्तिङि प्रतिषेध
वाकाजग्रहणं कर्तव्यम् किंप्रयोजनम्
नोभवीतीत्यर्थम् इहमाभूत् नोभवीती
ति यदि तर्हि पकाज्ग्रहणं क्रियते अभूदि

यत्रन प्राप्नोति क्व तर्हि स्यात् माभूदिति न
स्मात्रीर्षपकारग्रहणेन कस्मान्न भवति
वोभवीतीति वोभूत्विमेतन्निपमार्थं भवि
ष्यति स्वैवं पदलान्तस्य गुणेन भवति
नान्यत्रेति क्व माभूत वोभवीतीति तिरणह
इम् किमर्थेनरहिरागतग्रन्थोऽशुष्यते न
रहेविस्भवतीत्येवोच्यते रुणद्धिग्रहणं श्न
मिमोच्यवस्यार्थम् रुणद्धिग्रहणं क्रिया
ते श्नमिमोर्थं वस्यार्थेन श्नमिकृतेऽस्य
प्यास्यात् रहिग्रहणेहीर्भिषये श्नमभाव
श्नमोनवकाशत्वात् रहिग्रहणे हि श्नमिर
भिषयेऽश्नमः [illegible]ःस्यात् किं कारणम्
इश्नमोनवकाशत्वात् अनवकाश्चाश्नम श्ना
मेनुग्रहणमयुक्तं तेनेत किमत्रायुक्तम्
रुणद्धिग्रह[illegible]मोर्थं वस्यार्थं श्नमिमन्त्रा
ननुच्यते रहिग्रहणे हीर्भिषये श्नमभा
वश्नमोनवकाशत्वादिति नचवक्तव्यं रुणा
द्धिग्रहणं श्नमिमोर्थं दाय रुणद्धिग्रह
णे हीर्भिषये श्नमभावश्नमोनवकाशत्वा
दिति नतर्हि[illegible]वक्तव्यंनवकाश्यम् वावस्यार्थी
मिमेवसिद्धम् नह्यास्माकोर्थं वस्यास्ति नभ
ईर्लोपोवलीयात् अपवादाभ्यन्तेत्र पूर्ववि

श्री
व्याम
भा
४५०

प्रतिषेधः यण्लोपात्तिग्रहणगुणवृद्धि
दीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धमिति तस्मादुप
संख्यानं कर्तव्यम् नाल्लोपि अल्लोपि प्र
तिषेधानर्थकः स्थानिवत्वात् अल्लोपि
प्रतिषेधश्चानर्थकः किं कारणम् स्थानि
वत्वात् स्थानिवद्भावादेवात्र हलवेन भवि
ष्यति यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति तदा
र्थमयमपयोगो वक्तव्यः क्व च स्थानिव
द्भावो नास्ति योहलवोनादेशः अन्यत्र जन
किंपुनः कारणं हलवोनादेशो न स्थानिवत्
अनादेशः स्थानिवदिष्यते नवायम
नुपवादेशः किं तर्हि[illegible]अन्यस्य च प्रा
प्तोपि नान्यस्य तेन हि प्रतिषेधोन प्राप्नोति
किं कारणम् अल्लोपिना नेमण्येन न वा
भिवल्प्यते किं तर्हि प्रक्रम्य यो ब्राल्लक्ष
णेन दाश्रयः प्रतिषेधो भविष्यति यथैव
तर्हि योद्राल्लक्ष्यते नेदाश्रयः प्रतिषेधो भ
वत्येवं योद्वाराल्लक्षणेनेदाश्रयः स्थानि
वद्भावो भविष्यति एवं तर्हि सिद्धे सति य
दयमल्लोपिनो निषेधं शास्ति तज्ज्ञा
पयत्याचार्यः इतडन्तस्य स्थानिवद्भावो न
भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्

मस्र्वत्रासिद्धेनस्थानिवदित्वकं नत्रवक
यंभवति यपेनत्साप्यते आदीयपतेः आदी
यकः आवेवपतेः आवेवकः यीवर्णायौरी
यीवेद्यावितिलोन प्राप्नोति इदवयमस्ता
नीत्यवतिदि॰वोदानवमेतीषस्वरोन प्राप्ने
तिनैषदोषः यज्ञावद्युच्यते आदीयपतेः आ
दीयकः आदीवपतेः आवेवकः यवर्णायौ
हीयीवेद्यावितिलोपो नप्राप्नोति इतियोष
णयोनिमत्रावर्णाग्रहणसामर्थ्याद्भविष्य
ति यदस्यचानेपमस्तुनीत्यत्रतिदि॰वोदा
ननलीपेसत्वेनप्राप्नोतीति त्वहितंगोप
गतेपाः अनमेगतस्वरः असिद्धं बहिरंगम
नरंगे आकृत्यास काण्णादीनां चसिद्धवक
यम इस्त्राणान त्रिभाणान सुवभागान स्त्र
दीभगान अग्निस्थाणान सुशास्त्राणान सु
जिह्विन सुनीहिवन सुलस्तोपन सुस्त
लपन सुवदाणान सुदीकणान सुवब
णान सुदीक्षणान केपुनः काण्णादयः
काणिणाणीसेहिलोपधः इयितेर्दिं इदं
सुवहिरपे सुवहिषाने सुदिप्पिते दिप्पा
देधोऽक्तेवक्रवचनेकसेत अकोदीर्घेवाक्र
वचनपत्येविमातिषेधेन अकोदीर्घेवाक्रवचने

श्री
रा म
भा
६४८

पत्वेभवतिविप्रतिषेधेन अकोदीर्घोयत्रिम
पिचेत्यस्यावकाशः वृत्ताभ्यां वक्रवचने क
रुस्यादित्यस्यावकाशः वृत्तेषु वत्तेषु इ
होभयं प्राप्नोति वृत्तेभ्यः वत्तेभ्यः पत्वेविप्र
तिषेधेन अंवायंनयोरुत्वः नलकवतीत्य
प्रतिषेधोवक्तव्यः अंबाटे अंबाले अंबिके न
लोरुत्वेवणिसंबुद्धौ नलोरुत्वेवडि स
बुद्धाविति वक्तव्यं हेवनहेवनो हेवनायो हे
वते स्वमहित्वमितिषेधोवक्तव्याः नवक्तव्याः स
कम्पवक्तव्योभवति अंबार्थाद्यन्तेयादित्य
द्यन्तार्थ अन्तरमहते नेनहि कस्वेवक्तव्ये
अवस्थं केरासि कस्वेवक्तव्ये इथापाबन्तानां
पत्वयोगाभिप्रायोपुबन यस्येन स्नमरोऽस्य त्व
न्तुण्येनाश्वपश्चार्थमहंते मातृणा मातृ॰ता
देपोवक्तव्यः पुत्रार्थमहंते गार्गीमातः
वात्सीमातः कस्वेवकस्माद्भवति न
दिकमारिकिको वित्रलकेष कस्वेवच
नसामर्थ्यात् अलपमहत्ववचनेअयोग
ने इष्याविभक्त्युत्थारइति गार्गीश्व्याति
भाकिमनुष्यागंगित्रिम कयाम एवमयेह
यात् अंवायांनुरुत्व नदीकस्येगुण
इतियपेनसुच्यते नासिवेनमबनयाअपि

गुणः यमेवैतदेवं तर्हि योगविभागः क
रिष्यते सेत्स्यर्थं नयोर्हकः ततः हकस्य
रुल्लो भवति किमर्थं गुणो वृस्यातिदाय
नार्थं ततो गुणः गुणश्च भवति रुस्वस्येति
प्रश्वकारुलस्यगुणात्वश्चमार्थो नयोश्च
नटनुवर्तिष्यते अपि च नमादिष्वच्छेद
सिवावच्छेनम् मालोवसुपधायाः नमा
दिष्वच्छेदसितेलिवक्तव्ये किमविशेषे
णोतेनाह मालोवसुपधायाः किंप्रयो
जनं धमेरशिशानश्रवः गानकुतेवः
यणेवमाने सिध्यांडित्यार्किकीदिवि
ना बेडिते सेडिनिद्रणाविधानेडा सो
मानकेप्रतिषेधः सेडिनिगुणाविधानेडा
सार्वधातुकेप्रतिषेधोवक्तव्यः घटीरुरु
तरति सर्वधिकारालिङ्ग सुधितेवते
न रुपकत्वं समिदुरुषवनेरुल्योरिति
प्राणायः ररापि प्रति लिङ्गायप्रतिमाला
योनिरु स्वत्वे कृते स्थानिवद्भावात् रुप्राप्नो
तितस्य प्रतिषेधोवक्तव्यः नवक्तव्यः या
दिग्धाने विलिङ्गायेन प्रतिषेधोरु स्वादेशावा
त याविध्यानेनिवहायेनिधारुवस्याप्रति
षेधः अनर्थकः प्रतिषेधः अप्रतिषेधः योका

श्री
महाभा
५४२

स्यात्रभवतिरुस्वादेशनात रुत्वादेशोऽयम
स्कंवैतत स्यांग्रहणोदीर्घं इति अथेदानीम
स्यापिस्थानिवद्भावेदीर्घत्वेकृतेग्राह्योगेश्रुत
इर्वइतिकृतायांकस्मान्नभवति लक्षणप्र
तिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति नचैवेदा
नीमस्यापिस्थानिवद्भावेनयावरिवार्थया
सकस्तुगस्यात् नैत्याह नहीदानींकश्चिद
पिस्थानिवद्भावः स्मृतः ङेजाग्रहणाभ्यः
इडस्त्रामाविधानम् गेनस्यपरत्वात् इडस्त्रा
मानिषेधः शाकस्यापइत्यायेन्वामिति
किंपुनः कारणंनामिस्याति गेनस्यपरत्वा
त परत्वादाद्येशप्नोति योगविभागात्सि
द्धम् योगविभागः करिष्यते डेराम्नद्याम्नी
भ्यः ततः इडस्यां इडस्याम्नुर्नरस्याडेराभवती
ति शाकस्यापइत्यायेन्वामिति अथवा द्रुयेः
गणे योगविभागः कर्तव्यः ओडवतीयुष्मा
ततोस्त्रुहीरिति प्रकारश्चभवति चेरिति
किमर्थोयोगविभागः सन्निपातलक्षणो
विधियस्यात् सर्वोपदेशो एकयोगेन
प्राप्ति पुनः सन्नियोगात् एकयोगेहिस
योगस्याशक्तिः किंकारणं पुनः सन्नियो
गेनात्रोपस्थाते तेनयौत्रैवान्तनत्वैवोत्वस्या
त नवाक्यारस्यान्त्यात्स्वयवधानात् यथा
कृतिसलोपः नवार्थं औत्वेयोगविभागेन

किंकारणं चकारस्याभावयवत्वात् अथ
नोरहसमासेन अन्वावयवीरहमते यथाम
ङिमेलापः नयथाप्रयानदिशः चाङ्‌ शति
चारिकमानम्भवति यत्रवमकारस्तन्नोपः
अभिनायः प्रतिषेधोवक्तव्यः चाकेरीपहूनो
मलेकृतेनांप्राप्नोति नवास्यैवयोगलद
तस्याविमित्रतात् नवाशकास्यः किंकारणं
मत्रैयानलतत्तस्यानिमित्रतात् नत्रियानल
तणोविधिर्निमित्तनदिशात्सोति एवमपिच
ति रिक्रवणादा भुवनादिरेकारः करिष्यते
तोदिवोः क्रडेनातिस्मा किंमध्यमाहियमिम
त्वेते नक्षारेकांगुलोमेलोक्षते कारस्यासि
दिः रवुणालतना भूमासिद नेवंराकां रर
लघुनाडाम्मणकलेनेनिमूभावस्यासिद्धत्वा
गुणस्यात अतिचयांमिति पुनकृच्यमानेनेरा
चोभवति वस्थेनेनत नयुमोदेशाश्रके र
नियोमम्यावस्यनेनासिमुनिवि रविते
व्याकरणमहाभाष्येतममस्याध्यायस्य
ततीयपादेद्वितीयपादिकं पारमत्तती
यः समाप्तः लोप गुणपायाकल्वः एप
गुणांकिमर्थं नचगुणपायाकल्परलेवो
च्यते वगुणपायाकल्पलोपमनुष्याने ॥
द्विर्वचनंप्राप्नोति नतत्राभ्यासस्येति र
वकवनेनचद्विर्वचनेकृतेसाभ्यास

श्री
ह्ममा
मा
४०३

स्यादिग्यादेशोभविष्यति नसिध्यतिकिं
कारणम् दिग्यादेशस्य पञ्चलाभ्यास
स्यादेस्यवचनम् दिग्यादेशः क्रियतां द्वि
र्वचनसिमित्तिपरवद्विग्यादेतत्रभ्यास प्रा
लक्षविनत्वामस्यतिवक्तव्यम् एवंतर्हिदि
ग्यादेशाद्विर्वचनबाधिष्यते पुनः प्रसंग
विज्ञानाद्विर्वचनंप्राप्नोति पुनः प्रसंगनि
वेदमादिभिन्नस्यम् पुनः प्रसंगतिवेदमा
दिभिन्नस्यमेनद्भवति नयथाप्रमारेशुह
नेषुपुनः प्रसंगाविप्रतिषेधेनमानभवति
एवंदिग्यादेशाकृतेपुनः प्रसंगाद्विर्वचनन
भविष्यति नेषयुक्तः यात्रनाराः विप्रतिषेधे
येरस्मिन्नत्यते विप्रतिषेधमहणाः सावका
शयोः इहपुनवकाशयोर्दिग्यादेशोद्विर्व
चनेशाधिष्यते यत्रिनद्वर्नवकाशाविधा
योत्वापकाभवेति बभूव बभूवतुः भूभा
वोद्विर्वचनन्नाधेन सावकाशोभूभावः
कोवकाशः भवितामवितव्यमिति इहतर्हि
वभिकः ष्यान वाक्तिरीतिच्या नद्विर्वचने
बाधेन कृत्वाविवभूवेति यदिनावत्स्या
नेद्विर्वचनेभूभावःसर्वादेशःप्राप्नोति अ
थद्विसुयोगाद्विर्वचनेयरस्यभूभवेकृते
भवेस्यभ्रवणंप्राप्नोति नेषदोषःप्रायया

नकीयाः सामान्येन भवेम न तु विशिष्टेषु प्र
त्ययेषु तत्रार्धधातुकसामान्यप्रभावेक्षा
न्तेयोयतः प्राप्नोति सततो भविष्यति इ
न स्पृष्टे संयोगादेर्गुणविधाने संयोगो
पधग्रहणं कर्तव्यम् संयोगादेर्गुणविधा
ने संयोगोपधग्रहणं कर्त्तव्यम् किं प्रयो
जनम् कृ ह्वर्थम् इहापि यथा स्यात् संच
स्करतुः संचस्करिव इति यदि संयोगोपध
ग्रहणं क्रियते नार्थः संयोगादिग्रहणेन
इहापि संस्वरतः संस्वरुः संयोगोपधस्या
स्वेदेति गुणभवेन्निवृत्तम् सस्वरतुः सस्व
रुरिति इह तु न सिध्यति संचस्करतुः संच
स्करुः किं कारणम् संयोगादिग्रहणत्त्व
त्वान्न वाचि[illegible]इह संस्कृतो गुणः प्र
सिद्धश्च बहिरंगलक्षणो संयोगादिग्रहणो
पुनः क्रियमाणो संयोगोपधग्रहणम् न
र्थाय विज्ञायते ऋतो लिटि गुणात् क्ङिति
हिप्रतिषेधेन ऋतो लिटि गुणात् क्ङि
तीति क्ङिति प्रतिपूर्वविप्रतिषेधेन ऋतो
लिटि गुणस्यावकाशः सस्वरतुः सस्वरुः
क्ङितीति निषेधस्यावकाशः स्वादते ह्वायकः
होअयथाप्नोति स्तवान् इत्यत्र लिटि
हि भवति पूर्वविप्रतिषेधेन पुनः प्रसंग

श्री
राम
भा

४४८

विज्ञानाद्वा सिद्धम् अथवा उक्तः प्रसं
गाद्गुणोक्ते न परपञ्चान्तउपधा
या इति हृस्वः भविष्यति तेषु गुणः प्र
ह्रस्वः पुनः प्रसंगेनाम्न संभवति यत्रैते
व उक्तं न प्राप्नोति तेनैव चोक्ते न प्रचल
गुणो कृतं परत्वेनान्तउपधाया इति हृ
स्वः प्राप्नोति उक्ते चाचोक्तिमितिति
नन्यानम् इच्छानेऋतोऽरतालिटि गुण
नित्यितिहृस्वं भवति विप्रतिषेधे नित्यि
ह हृणाहृस्वोवा किं मर्थोह्रस्वोवन्भ
नेन गुणो बहुलेन न त्वावनर्थः गुण
ग्रहणानकृते भवति प्रकृतम् न नवर्न
नेक्षुप्रकृतम् ऋतेश्च संयोगादेर्गुण
इति ऋतो हृस्वत्वविप्रतिषेधार्थम
ऋतो हृस्वत्वम् भाव इत्यामा भूदिति गुणो वे
तोयम्ह्यमाने गुणेन मकेसर्व प्रसंगो
न ह्रस्वोविद्यु लिपुनकथमानेह्रस्वेन म
केयणाप्राणे गुणोभविष्यति केनांके
गोहस्वलेनह्निनग्रहणं कविदृष्ट
म कोश ह्रस्वलेनहि न ग्रहणं कर्तव्य
म किं प्रयोजनम् कृषिहृर्थम् ह
निमाभूत् राकायानि ननहिंवकव्यम्

नवक्तव्यम् उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्राति
तिपदिकानि उपसर्गो द्रुस्त्वकुरुते
इतकस्मान्न भवति प्रोच्यते परो हन्ते
प्रकारे प्राकृते प्य उपवर्गाभावात् एव
मपि प्राकृत्यते ऽत्यते सप्राप्तत इति
प्राप्नोति अत्रा इतिवर्तते यतेर्लिटि
यतेर्लिङ्युपसर्गात् यतेर्लिट उपस
र्गादिति वक्तव्यम् इहमाभूत ईयान्
ततर्हि वक्तव्यान वक्तव्यम् उपसर्गादि
ति वर्तते एवंतर्हि प्राचार्यो ज्ञापयत्युप
सर्गादिति वर्तते इति नेतदस्ति ज्ञापयति
प्रपि कार्याण्यनुवर्तन्ते इत्येषप्य पन्था
योपदार्थिकास्वनुवर्तते यत्तु हन्तः
दीर्घोत्वारणां किमर्थम् नहि इत्रलक्ष्ये
वोच्चते कारणान्तिहि: माङ्गीयति पिङ्गी
यति अकृपकारइतैदीर्घत्वं भविष्य
ति एवंतर्हि सिद्धे सति यदीर्घत्वाराण
करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः भवत्येषाप
विभाषा अंगहनेपुन हेत्वावर्षिधिरिति
किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् पिदेशुण
प्रतिषेधश्चोदितः स न वक्तव्यो भवति
यदिच यरःप्रकरणे हन्तेर्हिंसायामी

श्री
काम
दा

ट यङ्: प्रकरणे हन्तेर्हिंसायामीङ्क्तव्यः
नेचीयते यदीहक्रियते अप्येभ्रूयेत।
सिअप्रति हिविधत्वे वीन्यै वालोपस्यस्था
निवद्भावात् हयालिहिरुच्याते एवंतर्हिय
ङ्प्रकरणे हन्तेर्हिंसायामीक एवमप्यु
पधालोपेन न प्राप्नोति पूर्वोनत्वात् एवं।
तर्हि यङ्प्रकरणे हन्तो हिंसायामीति
नत्वे दत्तपुत्रस्य अन्यस्य भिदसत्यात्त्रि
पुत्रश्येति अपुत्रादीनामितिवक्तव्यं इहा
पियथा स्यात् ततोयतेतानोऽस्मृतः पुत्री
यतेः सदानवः खेटभिप्रतिषेधेदोर्वेप्रति
षेधान्नेनरप्रतिषेधात् खेटामेप्रतिषे।
धे दीर्घस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः किंकारणं
मत्वेनरप्रतिषेधात् सत्वे हस्वः सिध्यतः न
वाच्याक्त्ययाद्धवनम वधारणार्थम् नवा
वक्तव्यं किंकारणम् अन्यावद्धस्यादुवनम
वधारणार्थम् अन्या चेत्स्यादितिनियमा
र्थो भविष्यति अन्यावयोस्तैव खेटभिदीर्घी
भवति नान्यस्येति प्रान्धो त्वनरस्यात्
प्रपतेर्लिंद्युक्तेति षाम् प्रयतेर्लिंद्यतेनि।
नरिति वक्तव्यम् संपीतिवतः नमर्हिव
क्तव्येन वक्तव्यम् देवत्रातो गलो ग्राह इति
योगे च स हि विधिः मित्रलेन विभाष्यते ग

वाल: से पितव्रत: यथास्थित विभाषावि
नाना देव[illegible]दिवुपादिकनिष्ठानवाद
योन भवति दोरहो: अवदनं वसुदेवप
दनेनादिकर्मणि विदनमनवनमेवनेट
मणिनि वेव्याने किंपुनरयनकारान: श्रा
द्दोस्विदकारान: अप्राप्तकारान: उनपा
कारांतनिकसाविशेष: नानेदोषादी
वेत्स्यात यदिनकारान: हस्वानिदी
र्घेनवाप्नोति दानेदोषानिष्ठानवत्स अप
दकारान्त:वा[illegible]निष्ठानान: पूर्वस्यचद
उनित्वं प्राप्नोति योनेदोषोरात्वप्रापि:
अप्राप्तोन: कथवस्तथ्योयोपइत्यित्वं प्राप्नो
ति यानेदोषस्तस्मात्स्थान: अप्राप्तका
रानेनदोषो भवति अवइपसर्गान्त: अव
डपसर्गान्तत्वप्राकारग्रहणात् अवडपा
र्गान्तत्वप्राकारग्रहणा कर्तेयान्कर्तव्य
म अलोन्त्यस्य विधयो भवन्ती त्याकार
स्यैव भविष्यति नमिष्यति किंकारणम
श्रादेर्तिप्रस्यत स्मादित्युत्तरस्येति दका
रस्यप्रसज्येत नैषदोष: दोषो भवति एव
नर्हिदावदस्यामिदोर्द्दो विति दोषांश्रा
कारस्य स्याद्दवति नेन: वेत उपसर्गादि
ति अपप्रस्येवपवमपिमब्बमेकाहवो

भवति नैषस्त्रभेद: सूत्रभेदं तमयाचवे
ति यत्तनदेव अपस्सूत्रं क्रियते भूयोवा
युदितनदेवोपसंख्यानं क्रियते नासो सूत्र
भेद: अप्राप्तवाहितकारको निर्देश: क्रि
याने सोनेकाल अवग्रहकरणमिद
म अस्येतिवनेने कप्रकृतेन अयमत्रा
विति यथवर्गग्रहमनवर्तिने दध्यावेषि
न सर्वेस्यानिमर्वाद्देयोभविष्यति इहा
पिनद्रिप्राप्नोति अदि: अडुइतिपचवेउ
निवर्तिनेन ब्राव अपमन्त्र इहणामनुव
र्तमम लवाभ्यापवाभ्यामिमेवसयोम
अप्राप्तवाहितकारकोनिर्देश: क्रियाने
इहापीहोडत्तरायेमेक: यनेरिनादवे
न: यनेरिनादत्तस्लडत्येनरवनिविध
तिविप्रतिषेधेन यनेविन्नस्याव काश:
निर्दिन: निदितवान अचवत्तडत्यस्यव
काश: प्रनम अवनम इडोभयंप्राप्नो
ति नीला वीला अचवत्तडत्येतद्भवति
विप्रतिषेधेन अयोभि[illegible]मोभिनाख
वेदसि अयोभीत्पत्रमासद्वेदस्यपस
न्नानेकोत्थम माद्भिद्विशंदोहत्रा
हा अपेत्यामिदमुच्याते स्ववस्मनवा

सामासमङ्गसमस्यानङ्गमाने सर्वाद्भिः स्य
नवद्भिः सप्तद्भिरजायथाः संद्विर्वि
मूर्च्छेदोर्वृद्धा सनिगोमात्र इत्यनेन
योर्हिंसायां इमुमस्तनिवायाद्भिसायामि
ति वक्तव्यम् … ति हिंसायामिति
किम् … आविरासीति आवाद्यासी
त् नयेनीत्वमनेनस्य नयेनीत्वमनेनस्ये
ति वक्तव्यम् प्रनीषति नह्रदिवक्कवोन
वक्तव्यम् लोपोऽभ्यासस्य बाधकोभविष्यति
पुनर्वकाशादिविषयो बाधकोभवेदितिसा
वकाशाद्यासीलोपः कोवकाशा का
शाद्यावशा … लोपस्य
बाधकस्यात् पुनर्वकाशादिविषयो
बाधकोभवति ईत्वमपि सावकाशम्
कोवकाशः स्तनंमः कथंपुनः सत्यने
नस्यैनेस्यात् भवेयः प्रयोगविशेष
… स्यानेनस्यनस्यात् वचनाबल्येग
… विशेषपिध्यामः … स्याबोनव
… भवेः सावकाशा
… दीर्घं प्राप्नोति तस्माद्नेनस्ये
ति वक्तव्यम् प्रवृत्तलोपोऽभ्यासस्य अभ्या
सस्यादि अभ्यासस्येतिसूत्रस्यानेस्यन

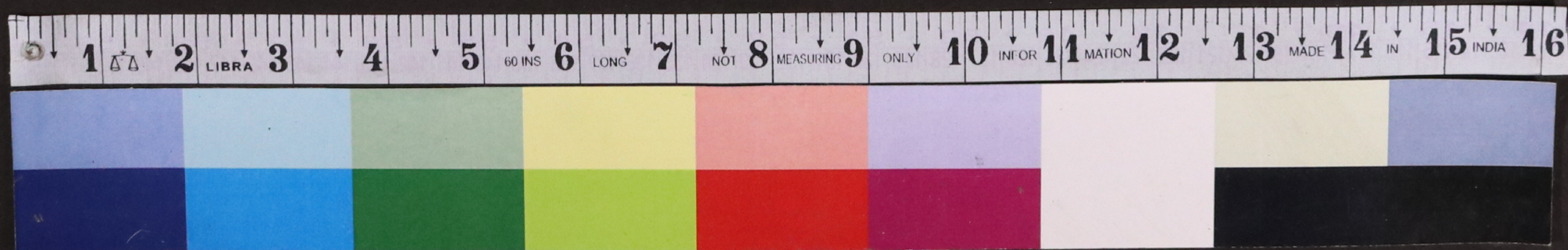
श्री
दाम
भा
४८०

विनद्दृश्यं पतापतः चराचरः वदावदः
हलादिशेषोनभवति हलादिशेषः किम
भ्यासशेषसमासः हलमादिः हलादिः हला
दिः शिष्यत इति आदेशिकर्मधारयः ह
लश्चादिः हलादिः हलादिःशिष्यतइति क
… विशेषः हलादिशेषषष्ठीसमासइ
ति वदनोदिशेषप्रसंगः हलादिशेषष
ष्ठीसमासइतिचेत् अजादिशेषः प्रा
प्नोति आनद्ध आनद्धः आनद्धः …
नाद्विकमध्यायः कर्मधारयइतिवेदा
दिशेषनिमित्तत्वाल्लोपस्यतदभावेलोप
वचनम् कर्मधारयइतिचेत् आदिशे
षनिमित्तत्वाल्लोपस्यतदभावशायस्य
लः प्रभावतस्यलोपोवक्तव्यः आटतुः
आटुः तस्मादनादिलोपः तस्मादनाद्योर
तलक्षणइतिवक्तव्यम् उक्तंवार्तिकमुक्तम्
इति विधास्यतेहलादिशेषइति प्रथमो
ऽनीप्रतिविधानकालः इदं प्रतिविधीय
तेइदंप्रकृतमभ्यासलोपोऽभ्यासस्येति ततो
वक्ष्यामि ह्रस्वः ह्रस्वोभवत्यादेशोऽभ्यासस्य
लोपइत्येवानुवर्तते तत्रहस्वभाविनोहा
स्वोलोपभाविनोलोपोभविष्यति ततोह

लादिशेषश्चेन्निमित्तमेवं ह्यामिह्रस्वो हलन्त
स्याभवत्यभ्यासस्य अहलन्तत्वभवत्यभ्यासस्य
हलासम्भावः ततः आदिशेषः आदिशेषो
भवत्यभ्यासस्येति अप्रवृत्तायोगविभागः क
रिष्यते ह्रस्वः ह्रस्वोभवत्यभ्यासस्य ततोह
लः हलन्तस्याभ्यासस्य ततः आदिशेषः आ
दिशेषस्य हलन्तस्याभ्यासस्येति प्राप्नुवन्त्युपः
प्राप्नुवन्त्येवं विप्रकृष्टयोगात् प्राप्नुवंत्येवं
प्रवृत्तयोगात्कृतेषाम लघुत्वोः लघुः शिष्टात
त्वेको न्त्य इति वक्तव्यम् वधिकेषाति
म...विधिरिति रकः अवयवानामाभूदिति न
न्वैविकल्पेन वक्तव्यम चनेकान्तेनकन
भविष्यति आसिद्धवचनेन न स्यामिद्धत्वा।
त्प्राप्नोति सिद्धकोऽपदिततेऽभ्यासनस्य
नेमेद्यनकोः सिद्धमितिपयमन्यानेवंतवा
न्नामोति नस्मात्तवपूर्वपूर्वमन्तरनेव्यो।
नकर्तव्यो पत्रनकपतूत्पानकृश्यात
अभ्यासजश्चाऽइति सिद्धमित्यवआदि...प
सम्भस्त आदिशेषनलप्राप्नोति लिङ्गसति
ननचानादिशेषः आदिशेषस्यावापिष्यत्त क
र्यमसमस्योच्यमानोऽनस्यावाधकः स्यात् अ
सतिबलपि संभवे बाधनं भवति अपि च

श्री
राम
भा
४५८

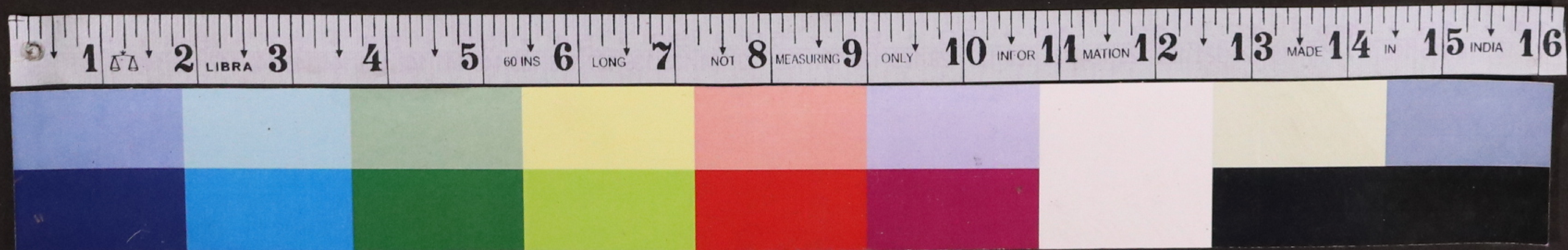
संभवो यत्र भयं स्यात् यदा दिशेषो भवति
प्राप्नुवंश्च नासिदानीं किमर्थं स्यात् प्राप्नुवं
त्वनं किमर्थमिति चेत् त्वेषां लोपः प्राप्नोति।
षेथाधम प्राप्नुवंश्च नसिदानीं किमर्थमिति
वेत् त्वेषां लोपो माभूदिति व्यपकर्षवि।
ज्ञानात्सिद्धम व्यपकर्षविज्ञानात्सिद्धमे
तत् किमिदं व्यपकर्षविज्ञानादिति।
व्यपकर्षविज्ञानमपवादविज्ञानमप
वादविज्ञानादादिशेषः आदिशेषेणापि बा
तेनन्नचोक्तव्यमनस्यात्यस्मात्तस्मान्न
स्याबाधकस्यादिति इदं तावदयं प्रष्टव्यः
दितन्मोच्यत किमिह स्यात् हलादिशे
षः हलादिशेषश्चेदापामिहलादिशे
षश्चापवादेन बाधकं भविष्यति यदप्युच्य
ते प्राप्नोति बलपि संभवे बाधनं भवति
अपि भिदं संभवो यत्र भयं स्यादिति सत्य
पि संभवे बाधनं भवति तद्यथा दधिब्रा
ह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति स
त्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं नि
वर्तकं भवति एवमिहापि सत्यपि संभवे
नादिशेषः आदिशेषेणापि बाध्यते यायति
दर्शयति स्मिभूतनेनितिके यायतीति

किं निपात्यते धारयतेः आवभ्यासस्य च।
दीर्घत्वं णिलुक् च निपात्यते तूतुजान
वदभ्यासस्य दीर्घत्वं निपात्यते शु विदामित्यभ
विष्यति द्रुणेवाशो वभ्यासस्य दीर्घत्वं
[illegible]त्वं च निपात्यते तूतुजानवभ्या
स[illegible]र्घत्वं तु भवति बन्धस्मैपदं भविष्य
ति दर्धर्तीति किं निपात्यते धारयतेः आ
वभ्यासस्य चक्रस्मिकाणिलुक् च निपा
त्यते देवाग्रुङ्देवन्न कृद्यणीशुवि
वास्मिलन्भविष्यति द्रुडोवाभ्यासस्य
चक्रदयस्मैपदं च निपात्यते देवाशु
इद्वदृत्यु भवति बन्धस्मैपदं भविष्य
ति दर्धर्षीति किं निपात्यते धारयतेः
आवभ्यासस्य चक्रणीलुक् च निपात्य
ते देवाग्रुङ्दवदृद्द प[illegible]षिवाभिल
कृभविष्यति द्रुडोवाभ्यासस्य चक्रदयस्म
स्मैपदं च निपात्यते देवाग्रुङ्ग्राबङ्डे
वद्रुद्द शुभ[illegible]बन्धस्मैपदं भविष्यति
चो[illegible] किं निपात्यते अवनेपंड्
दो[illegible]पात्यते नैनद्यक्ति
प्रयोजनत्वम् सहस्रो[illegible]त्वम् भूस
वोस्ति दीतिपवनर्दिनियमार्थं भविष्य

श्री
राम
भा
४५९

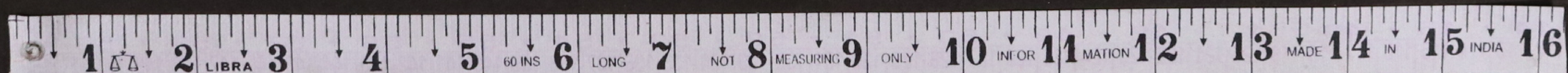
ति प्रद्वैवयदूलगोनस्य गुणो न भवति ना
त्यदेति कुमाभूत नोभवीति नेनिक्तेति।
किं निपात्यते निजेर्यङ् लुगन्तस्यात्मनेपदं
निपात्यते नैनदक्ति प्रयोजनम्[illegible]मत्रा
त्मनेपदमवदात् दि तस्मात्मनेपदाभ[illegible]निय
मार्थं नहि भविष्यति प्रद्वैवयङ् लुगन्तस्या
त्मनेपदं भवति नान्यत्र कुमाभूत नेनिये
ति वेविक्तीति पुनिस्वाप्यो। किमर्थं स्वापेर
भ्यासस्य सम्प्रसारणमुच्यते यदा सर्वे स्वा
प्यासस्यात्मनेपदे स्वपेः सम्प्रसारणमस्कम स्वा
पिग्रहणं व्यपेतार्थं मस्वापिग्रहणं क्रियते
व्यपेतार्थमव्यपेतार्थं यमाभिः सहायापि
सपीति प्रक्लिप्रयोजनमेतत् किं नहीति
नवक्रदेने[illegible]गः नेवक्रदं नेनिप्रक्तो
भवति द्रढणघ्नोति स्वापकमिकेति
स्वापकोयते स्वापकीयते सन् सिस्वाप
यकोपिषनीति सिंहं[illegible]णि ग्रहणात् सि
हमेतत् कर्पणाति ग्रह[illegible]ग्रहणं क
लेदाम नकतेवा[illegible]नेनस्रु काणि
नस्य ग्रह[illegible]निला ख्यानेद[illegible]प्रमाणोपा
कः कालम सघ्याहि निर्देशात् स्येद्धपिग्र
मज्यते स्वापमकरोति स्वापयति स्वापय

नेःमन मिलि[illegible]षिनीतिनस्याग्रहणेक
नेव्यम किमोत्रग्रहणम् विग्रहणात यो
काम् [illegible] रणमनर्थक
म् इदिकारग्रहणमनर्थकात् अपवादविधा
दयः इत्यर्थेन हि विग्रहणोकर्तव्यम् श्रू
माणमिति ग्रहणमेव सपदास्यात् रहस्ता
भूत नहानि प्रतिनिषिध्यमाना प्रतिग्रहण
किमर्थम् [illegible] मीत्येवमिहम न
स्यात [illegible] भाः प्रवेन दीर्घिदेश
नियदतिग्रहणेक्रीनिन ज्ञापयत्याचार्यः
भवाद्यामनैः [illegible] मीतिकिमेत ज्ञापयते
प्रयोजनम इयर्ति पर्नत्रिहेभवति गुण
प र लकः पैचोर्दिः दीर्घसंज्ञः पेचोर्दि
दीर्घत्वं प्राप्नोति शोको हृते नो ज्ञोवान भवति
न नवहस्वत्वे कृते दीर्घत्वेनभविष्यति न
स्मिष्यति किं कारणम् हस्वत्वाद्विपरदीर्घ
त्वे हस्वत्वे क्रियमाणे दीर्घत्वमितिय इत्वा दीर्घ
त्वे [illegible] नवास्यासविकारेष्वपवा
दस्योत्सर्गबाधकत्वात् [illegible] किंका
रणम् अभ्यासविकारेष्वपवादस्योत्सर्गा
बाधकत्वात् अभ्यासविकारेष्वपवादा
उत्सर्गात्रबाधंतेत्येषापरिभाषाकर्तव्या

श्री
दा म
भा
४५०

कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि प्र
योजनंसम्वदभावस्य दीर्घत्वं प्राचीकरत्
अजीहरत् अत्वस्य सन्वदभावस्यापवादत्वाद्दीर्घत्वेन
बाध्यते [illegible] त्वस्य
मानप्रभृतीनां दीर्घत्वमपवादत्वादित्वेन
बाध्यते [illegible] त्वादिप्रोषस्य [illegible]
मपवादत्वाद्वहलादिशेषेण बाध्यते
इत्यप्रयुक्तेनदेते किमुत्त्वायुक्यत्वार्थदि
दीर्घत्वप्रसंगो [illegible] हि [illegible] दीर्घत्वमित्व
[illegible] बाध्यते नवा [illegible] विकारेष्वपवा
दस्योत्सर्गाबाधकत्वादिति नस्याद्यपरि
भाषायाः प्रयोजनानि [illegible] च्यते प्रयो
जनेसत्वस्य [illegible] दीर्घत्व मानप्रभृतीनांदीर्घ
त्वमित्वस्याणोदित्वे हलादिप्रोषस्येनिषि
नवमनवद्भावस्यपवादत्वाद्दीर्घत्वं बाध्यते
किंनदीर्घत्वात् नत्वस्येतिमानप्रभृतीनां
दीर्घत्वमपवादत्वादित्वेबाध्यते किंतर्हि
त्वेगत्वात् नत्वल्लिणोरित्वमपवा
दत्वाद्दलादिशेषेणबाध्यते किं नर्हि ग्रनव
काशत्वात् ग्रचेनदीर्घपरिभाषाकृ
अभ्यासविकारेष्वबाधकानबाध्यते
मानत्रयेषापरिभाषाकर्तव्यानकर्तव्या
ग्राचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिभवत्येषापरि

भावेति यद्ययं किल इति प्रतिषेधेषा
ति दीर्घः किं प्रदिनं इति किमर्थम
यंयम्यते [illegible] प्रकिल इ[illegible]
कं नेम क[illegible] भवति यंयम्यते यम
न इति न किं कृतेन समानं प्रत्युत्तरं प
दति प्रकिंदवनमम त्र किं हस्याभ्या
स[illegible] त्योतेति कृत्वार्थम प्रकिंदवनंकि
[illegible]प्रकार्थम किं ताप्यम पतन्ता
[illegible] किं हस्याभ्यासा
द्यासांत्यविधिर्न भवतीति किमेतस्य
ताप्यते प्रयोजनम प्रयोजनं ह्रस्वाको
ग्णोधु ह्रस्वत्वं प्रपञ्चकानः क्ष्मा चक्रुः
प्रत्यम चक्रेन्त्ताः चक्रतुः इत्यम विष्कावद
यिष्पति गुणः वोक्षि यम्यते न किं कृते
प्रनेन[illegible]विधयोत्स्वापवति वि
प्रतिषेधात्सिद्धम न[illegible]
नान्तिद्विप्रतिषेधात्ये नान्ति सिद्धाति न
क[illegible]किमकर्थ
थम [illegible]
[illegible] व्यत्वांतब्दिताप्येव्याभ्यासस्या
जनेस्स्य कार्यात्मेव्याकारांतस्थ गतस्य
ति कथं नहि प्रभ्यासेपाठ्यम्यासेयः
ककारः प्रभ्यासेयः ककारः प्रभ्यासेय

श्री
राम
भा
४५१

इगिति पदे च कृत्वा दीर्घ त्वं प्राप्नोति प
देन दीर्घमिह वाप्ये प्राप्तस्तदा लोपोन्त्य
पदिप्राप्ति किम प्रपव[illegible] दीर्घ
ति पदेन दीर्घसिद्धेस्मिन[illegible]कि ल इति
येषु प्राप्तिकिलन्ता यथा आचार्ये भवत्य
प्यति आपा प्रभ्यासविकारे ह्वयत्यकान
वां यतः इति किमेतस्य ताप्यते प्रयोज
नम ये यो यद्दि दीर्घत्व प्रसंगो[illegible]
ह्वि पदे दीर्घत्व मिम[illegible]
ति नयानां त्व नार्थं यंयम्यते यंयम्यते
इति रूपासिद्धिः न किं सति यंयम्यते
यंयम्यते इति रूपं न सिध्यति प्रनस्वा
गमवचनान्न सिध्यति प्रनस्वारग्राग
मोदकत्वाः पदमध्ये मेवेरूपं स्यान
यंयम्यन्त इन्तस्यात यंयम्यते इति
पंडात्नवचेतिदकत्वम वापदान्तस्य
ति वी[illegible] पदस्य च दीर्घत्वन इति
यो[illegible]र्थम दी[illegible] इति वक्त
म[illegible]म सं
योगान्तः प्रयोजयति [illegible]ते या
दीर्घ[illegible]ने वरीभज्यते क्रशिको मर्कत्य
ते मर्मृज्यमानास्त इति चोपसंख्यान
म मर्मृज्यमानास इति कस्य किमि

देऽकारग्रहणमंगविशेषणम् अ
कारान्तस्याङ्गस्येति आहोस्विदभ्या
सविशेषणम् अकारान्तस्याभ्यासस्ये
ति अंगविशेषणमित्याह कथमस्यापे
यदयमनयकरणं करोति कथं कृत्वा
ज्ञापकम् नहि कश्चिदभ्यासे दीर्घो
ऽस्ति यस्मिन्नित्वप्रतिषेधः क्रिय
ते अंगविशेषणे अकारग्रह
णमस्ति पुनस्तस्य करणे किं प्रयोज
नम् इदम् भूतचाकति चाकीतः
चाकिति किं सिद्धं चर्करीतान्ते पचनी
यत्र योन येन प्राप्ति तेन सह एतमेषा
ऽस्य तेन सत्रद्धः स भवतीति इह क
स्मान्न भवति अजजागरत् तद्गुणिव
गुरूपधाने बाधिते वा ... वृद्ध्या
म् इहापि न दीर्घं प्राप्नोति अचीकथ
अचीकरत् वचनाद्भविष्यति इहापि
वचनात् प्राप्नोति अजजागरत् येन
नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति
ना प्राप्ते तेन बाध्यते किं पुनः बचनम्
प्रा...
वर्ण तत्र भवति पुनः संख्यानेन व्यवधानं भव
ति एवमप्यविरतान् वचनं प्राप्नोति
पर्वतस्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्य

श्री
घम
भा
४५२

वे जातीयकानामित्वमिति यदयम
स्य ह्रस्वविधानप्रत्ययादीत्वमितीत्वं बा
धनार्थमकारं शास्ति सन्वद्भावदीर्घ
त्वेऽपि चाप्रसंख्यानम् सन्वद्भावदीर्घ
त्वे णौ चङ्परसंख्यानं कर्तव्यम् वारि
नर्तेत् अभ्योजितवान् अवीवदद्वीणां
परिवादकेनेति किं पुनः कारणं न सि
ध्यति णिचा व्यवहितत्वात् लोपे कृते
नास्ति व्यवधानम् स्थानिवद्भावाद्व्य
वधानमेव प्रतिषिध्यते अस्थानिवद्भा
वः दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवदिति पा
वमप्यनल्लोपे इति प्रतिषेधः प्राप्नोति
वृद्धौ कृतायां लोपः तत्रानल्लोपं भुवा
निवं वेदीदमिति संप्रधार्यम् वृद्धिः
क्रियतां लोप इति किमत्र कर्तव्यम् प
रत्वाद्वृद्धिः नित्यो लोपः कृतायामपि
वृद्धौ प्राप्नोत्यकृतायामपि प्राप्नोति
लोपो नित्यः अन्यस्य कृतायां वृद्धौ
प्राप्नोत्यन्यस्याकृतायाम् शब्दान्तरस्य च
प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति ... लो
ऽनित्यः परत्वाद्वृद्धिः वृद्धौ कृतायां
लोपः तत्रानल्लोपं भवति श्रीमादी

नोननेनप्रर्यग्गो मोमादीनीनेस्ता
षः ग्रामा लि [illegible] ग्रमोमयन सिडेन
नृपानिदेशान सिद्धेनेनकथं नृपा
निदेशोयम् सनिपाद्रूपानभ्यासद्
येननमुद्वग्राबेनानिर्दिश्यते नचयो
मादीनांसन्त्यभ्यासद्रूपनोति [illegible] श्रु
मन्यन्त्वान्तासिद्धम् ग्रग्यवाप्यपनमे
नदेगामयद्वृनितायेक्रुतेनोगमयन
भ्यानिबद्भावादेगामनकथं प्रजि
ज्ञापनम् ग्रनसत्वादिप्यपन्नस्योपादाने
ग्राबदृश्यामीदिति ग्रज्ञोगमन्त्वाभ्या
दभ्यासस्येयः स्यात् तस्मात्रूपेवय
दिनावःसिद्धंतन्नृपानिदेशादिति ३
श्रीमद्भगवत्स्येनतिमनिविरचिते
व्याकरणमहाभाष्येसमस्तस्याध्या
यस्यचतुर्थपादेप्रथमसमाहिकम
पादश्चतुर्थः समाप्तः सप्तमोध्यायः ॐन
नमःश्रीगणपतये सर्वस्यद्वे सर्वस्य
द्वेकिमर्थम् सर्वस्यचनमलोन्त्यवि
धिर्माभूत् सर्वग्रहणं क्रियते अलो
न्त्यविधिर्माभूत् अनेकाल्त्वाद्विष्यो
भवेनीसंस्यादिर्वचनमाभूदिति

श्री
हा म
भा
४५३

कथंपुनविहालोन्त्यनिवृत्यर्थेनार्थः स
र्वग्रहणेन निस्त्वोस्मयोर्वेति निस्त्ववी
कृयोनिस्त्वचने नचोत्तस्यादिर्वचनेन
निस्त्वनादोभावागमयते इदंहिप्रवे
देशेनास्मस्याप्यमीनास्यादिर्वचनेनैव
ग्रपोमालानागस्येन षष्ठीनिर्देशार्थंच
षष्ठीनिर्देशार्थंचसर्वग्रहणंकर्तव्यम्
षष्ठीनिर्देशोयथास्यात् अकल्पितेप्रथमेर्दे
शोदिश्यमानस्यसिद्धिः अकिमात
हिसर्वग्रहणेनसुस्यप्राप्रसिद्धिःस्या
त् कस्मादेतेयमनस्य कथंपुनविह
षष्ठीनिर्देशार्थेनार्थः सर्वग्रहणेन
याबान्नामसर्वत्रोपपत्सायते यो शेर्वे
वे ग्रयममुपोद्धारद्वाग्रेस्य यंस्यापः
षः षाष्ठीवाकादेवासुत्रितस्यति
शकत्ताम्बिनषष्ठीनिर्माणीस्मयोगिति
नत्वेवेषषष्ठीनैसप्तमी किंतर्हि
षष्ठीनिर्देशः शस्तः निवेशनैहलीया
ग्रमिति प्रलो [illegible] दित्रा
धीःसर्वप्रत्ययेन [illegible] द्याः
निस्त्वीप्रयोर्हेमवक्तश्य [illegible] प्र
देशाः कस्मात्त्रभवतीति एतावार्थप्रह

निर्त्तीयपति नहिप्राक् ह्रस्वादेशो भव
तीतिपर्यतेन स्पष्टमाम्रे हि मनदा
नेवेत्याह कर्थ्यं कृत्वा लोपक दिप्रा।
लोपसेकाय तस्मैक व्वात् तस्यप्रमा
न्वेति मत्वदान सिवेत त्रा इति पधप
तिव्वाचार्यः नहि प्राक् ह्रस्वादेशो भवती
ति ननस्पष्टमाम्रेहिन मनशानवे
त्याह यरिता हि नहि प्राक् ह्रस्वादेशो भ
वति केन दीर्घलोपाइ भवतः हिप्राह्
न पठ्यते किं पुनः तत हिप्रादेशो पे।
संख्या व्याख्या संक्षेप मर्थः संक्षेपे हि
भविष्यतः केपुनस्ते पदे वाक्ये माडे
वान यदा पदवाक्ये वा नदा नेकान्ता
त्स्वंव स्यादेपाः सिद्धः यदा ताव न्मा डे
गृपिष ग्र शतित दा ग्र नेकान्त सर्व
स्तिसर्वादेशो भविष्यति यदा तर्हि
पेमा डेन दा सर्वा देशो न सिध्यति ने
षदोषः नदापि सिद्धः नवार्थमात्र हि
त्स्यते किंकारणाम् इह व्याकरणे
यः सर्वेष्वेवास्त्यवयवहारः सुमा
ज्ञावद्व्यवहारः नार्थमात्र व्यावहारो
स्तितेनार्थमात्रमाडेन भवतः एव

श्री
राम
भा
४५९

मपिउपन्नप्रदेहे सविष्यतइति न पुनर्वा।
क्येवा स्पष्टं माडेवानि त्यवाप्य योः हे भवा।
न स्पष्टं नेनव सर्वहि देवह येन माडा हि देव
नेनवानित्यमाती ष्या वा ग्रत्ये दृष्टीति।
हेप्राणामे तत हि सदेवग्रहणं कृत वास्य न
वा पदाधिकारात नवाक्यवाधिकाराण
म पदाधिकारात पदस्येति प्रकृत्वमकृत्व म
हितं च नेव द्याति तस्य पदग्रहणाक
ते व्वाससमासतद्धितवाक्या निवृत्यार्थम
तद्धावप्रपदग्रहणाक नेव समकिंकारे
ण न समासनिवृत्त्यर्थम तद्धितानि
वृत्त्यर्थंवाक्यानिवृत्त्यर्थं च समासनि
वृत्त्यर्थं तावत् समपर्णाक्षपदः नहित
निवृत्त्यर्थं द्विपदिका त्रिपदिका माषपाः
कार्षापणाः वाक्य निवृत्त्यर्थं ग्रामे गा
मन्यानी यं माषे माघ देहि यथ क्रियमा
णोपि वेपदग्रहणो समासनिवृत्त्यर्थमि
ति कथमिदं विज्ञायते समासस्यनिवृ
त्त्यर्थः समासस्य निवृत्त्यर्थं मा भूदिति।
न समासे निवृत्त्यर्थमिति किंचातः यदि
न समासे निवृत्त्यर्थ
विज्ञायते समासस्य निवृत्त्यर्थं समासनि
वृत्त्यर्थं सिद्धं राजपर्णाः सम्पर्णीरस्य निष

णीइति सप्तपर्णाइति सप्तपर्णाभ्यां सप्त
पर्णोभ्यः इतिप्राप्नोति एषाविज्ञायतेसमा
सेतिहन्त्यर्थेसमासनिहन्त्यर्थमिति सप्तप
र्णाः सप्तपर्णाः सप्तपर्णाइति अत्रापिप्राप्नोति
तस्मात्नहितनिहन्त्यर्थमितिकस्मादिदंवि
ज्ञायते नहितस्यनिहन्त्यर्थेनहितनिहन्त्य
र्थमिति आहोस्विन्नहितेनिहन्त्यर्थेनहि
तनिहन्त्यर्थमितिकिंचातः यदिविज्ञाय
तेनहितस्यनिहन्त्यर्थेनहितनिहन्त्यर्थ।
मिति सिद्धम् द्विपदिका द्विपदिका द्विप
दिकाभ्याम् त्रिपदिकाभ्याम् माषशः
कार्षापणशः इतिप्राप्नोतिएषाविज्ञायते
नहितेनिहन्त्यर्थेनहितनिहन्त्यर्थ
मिति द्विपदिकात्रिपदिकाअत्रापिप्राप्नो
तितस्माद्वाक्यनिहन्त्यर्थमितिकस्मादिदं
विज्ञायतेवाक्यस्यनिहन्त्यर्थेवाक्यनिह
न्त्यर्थमिति आहोस्विद्वाक्येनिहन्त्यर्थेवा
क्यनिहन्त्यर्थमिति किंचातः यदिविज्ञा
यतेवाक्यस्यनिहन्त्यर्थमिति यदिवाक्ये
वीप्सायुक्तेभवितव्यमेव द्विवचनेनअ
थवाक्येनिहन्त्यर्थेवाक्यनिहन्त्यर्थे अथा
पिभवितव्यमेव नदेततक्रियमाणेपि

श्री
दा म
भा

४५५

पदग्रहणेप्यानुनवियोगोभवतिकिंचि
त्संगृहीतम् किंचिदसंगृहीतम् संगति
ग्रहणेच संगतिग्रहणेचकर्तव्यम् एषा
न्तिषु पचति प्रकरोति प्रकरोतिकिंका
रणम् नसिद्धान्तिकेपदेभवतिसमासनि
हन्त्यर्थेनतावत्तार्थः पदग्रहणेनसमासे
नोक्तत्वाद्वीप्सायाद्विर्वचनंभविष्यति किं
च भोः समासोवीप्सायामितिचोच्यते न
त्वत्रवीप्सायामितिचोच्यतेनहिसोर्थः त
तः किमुक्तसमासेनेतिकृत्वाद्विर्वचनेन
भविष्यति यत्रसमासेनानुक्तावीप्साभव
तितत्रद्विर्वचनम् तद्यथा एकैकचिताः
इतरेतरविहिताः ग्रन्थोन्यसहायाइति प्र
यावापदत्रवीप्सायुक्तम् नादः प्रयुज्यते
किंपुनस्तत् पर्वणिपर्वणिसप्तपर्णास्य
स्याः पंक्तौपंक्तौअष्टौपदान्यस्येतिनहि
तनिहन्त्यर्थेनचापिनार्थः पदग्रहणेन
नहितेनोक्तत्वाद्वीप्सायाद्विर्वचनंभवि
ष्यति नहितःखल्वपिवीप्सायामित्युच्य
तेयत्रचनहितेनानुक्तावीप्साभव
तितत्रद्विर्वचनम् तद्यथा एकैकपो
दत्तातिवाक्यनिहन्त्यर्थेनचापिनार्थः

पदग्रहणेन पदद्विर्वचनेनोक्तत्वाद्धी ष्मा पाः
द्विर्वचनेन भविष्यति यत्र च पदद्विर्वचनेना
नकारादीष्मा भवति तत्र द्विर्वचनम् तद्यथा
प्रपचति प्रपचति प्रकरोति प्रकरोतीति इ
तरोपयत्न हि पदग्रहणं कर्तव्यम् तस्य परस्मा
न्नैरितम् वक्तराने वेति वक्ष्यति तत्पदद्विर्वच
नेयथास्मात् वाक्यद्विर्वचने मा भूदिति म
ह्यं प्रदीष्यति मह्यं प्रदीष्यति मामभिव्या
हरिष्यति मामभिव्याहरिष्यति कथं वाक्य
द्विर्वचनम् वाक्यं समानस्वरोपि तद्विष्वाद
समादेवन भविष्यति उभयार्थमेव तर्हि
पदग्रहणं कर्तव्यम् पदस्य पदादिति वक्ष्य
ति तत्पदग्रहणं न कर्तव्यं भवति सर्वग्र
हणमपि तर्हि न कर्तव्यम् अनन्तरानुवृत्तेम
पदादादिति वक्ष्यति तत्सर्वग्रहणं क
र्तव्यं न भवति उभयं क्रियते तत्रैवेदार्थं
मेवतद्विषष्ठीनिर्देशार्थम् सुबन्तस्य
तेषां षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने द्विर्वचने यथा
स्यात् द्विःप्रयोगो मा भूदिति किं च स्यात्
ग्रामग्रामपि पचसि देवदत्त ग्रामम्।
कोनग्रामे वितसमे तिकत्स्ये कोतरता
तस्यात् इह च यो नः प्रत्यपो नः शुनिकर

श्री
रा म
भा
४५६

ति सम्प्राति पदिकानां द्विनोऽस्मिन्ने
स्यात् यदिभिः स्यात् द्विर्वचने राजारा
जावाक्वाक पदस्याति तन्नलोपादी।
तिन सिध्यति इत्यमिकस प्रयापि द्विर्व
चने क्रियमाणेन लोपादय इति किमत्र
कर्तव्यम् परत्वात्रलोपादय इति शाभि
हानलोपादयः पूर्वत्रासिद्धमनलोपादी
ति सिद्धासिद्धयोश्च नास्ति समकम
त्वम् तत्र नास्ति विप्रतिषेधः एवं त
र्हि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति व
क्ष्यामि तत्रावश्यं वक्तव्यम् किं प्रयोज
नं विभक्तिनः प्रयोजयति दोग्धा
दोग्धा द्रोग्धा द्रोग्धेति इह तर्हि विभिसते
सम सकलतेन सकलम् आदेशप्रत्य
ययोरिति षत्वं प्राप्नोति आदेशप्रत्ययः स
कारः प्रत्ययः सकार इति एवमनेन
द्विस्तावत इह तर्हि कृषिभिः वृषिभिः वषा
भ्यां नेणानः समानपदे वृत्ति णत्वं प्राप्नो
ति समानपदस्थस्य वैवमानमेव
यदिवनैनदिसमानमेव किं व
क्तव्यमेतत् नहि कथमनुच्यमानं गं
स्यते समानपदग्रहणामव्यात्र यदि

दियत्समानेवासमानवनउस्मात स
मानग्रहणमनर्थकस्मात् अयबाधा
नस्तद्धि प्रयोगोहिवेवनम नवैवाल्
प्रापवामिपचामिदेवदत्त ः अमपको
नरमाम त्रिनमनेतिकस्येकोनरताद
प्राप्नोति नैषदोषः सुपाति प्रापदेविश
वापिष्यामः सप्तिद्दे नपदस्यस्माप्ति
द्धि थिः नरादितिसवेतेव नववेकेक
स्मादेवाउमनतिद्धि थिः समस्ययेपा
वाको पनिसमाप्तिः नयापदसंज्ञाकृत
पतन प्रासादो नेः पवेवप्राप्तमदी
नेभवति यदप्युच्यते इह्योनः पूर्णे
नः पुनिकरुति अआप्राप्तिपदिकत्वा
मदिनोमतिनं भवतीतिमन्तुदेवस
समर्थादित्येव भविष्यति अथवावा
पयहणिनिन्तोयपति भवत्येवनातीय
केभ्यस्तद्धितोत्पत्तिः पदंपकस्कादि
षुकौनसज्ञनप्राप्नोति निषेधाश्र
योः इहकस्मान्नभवति हिमवान् वा
वः याविद्यासुः समर्थ इति नित्येभ
वइतिप्राप्नोति नैवदोषः सूर्पनिक्षप
द्द ः प्रत्ययकृतं रूपं विवादितुभावे

श्री
हा म
भा
४५०

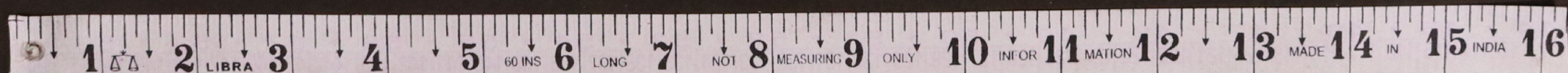
प्रवर्तते यथा यानि स्यायोः नित्याः पृथिवी
नित्यमाकाशमिति अप्रत्याभीदप्रवर्त्त
नेन यथा नित्यामिदं सिताः नित्यप्रजाति
न इति नयत्रभीहरपवर्तते नत्स्यै टेयुर
णा अथ किमिदवीप्सति प्राप्नोति रपं वि
सूत्री दि छायामर्थेस निपीयते ययै
वविकीर्षति जिहीर्षति इति अत्रा
पिप्राप्नोति नैषदोषः नैवविद्यायते वी
प्सायामभिधेयायामिति कथं तर्हि कर्त
द्विशेषमेनत् वीप्सतीति वीप्सः वीप्सः
वीप्सेकर्ताभवतीतिकः पुनर्वीप्सार्थः
अनवयवाभिधानेवीप्सार्थः अनवय
वेनद्रव्याणामभिधानमेषवीप्सार्थः
अनवयवाभिधानेवीप्सार्थ इतिवक्त
व्यमवयवेदिवं वनस्पमेग ः अनवयवा
भिधानेवीप्सार्थ इतिनेन ज्ञानख्यापा
द्दिवंवनेप्राप्नोति ब्रीहिः पवइति नवै
कार्थेनाज्ञातेः नतावदेषदोषः किंका
रणम् एकार्थेनाज्ञातेः एकार्थेहि
जातिः एकमर्थसंप्रत्याययिष्यामीति
जातिप्रह्ः प्रयुज्यते अनेकार्थेऽपि
त्वात् वीप्सायाः अनेकार्थाश्रयावद्

नवीप्सा अनेकमर्थं सम्प्रत्याययिष्यामि
तिवीप्सा प्रयुज्यते एकार्थानां त्वातेः अ
नेकार्थाश्रयत्वाद्वीप्सायाः जात्याख्या
यां हि द्विवचनेन भविष्यतीति वचनेकत्वाद्
अप्रयोगात्तेन हि द्विवचनन्निवर्त्यते किन्त
हि द्विवचनेनाधिके निवर्त्यते यावन्तस्ते
र्थास्तावतां पदानां प्रयोगः प्राप्नोति
तत्तेन निवृत्तिः क्रियते नित्यवीप्सयो
र्थयोर्यो देशावग्राह्यरूपप्रयोक्तव्यो नाति
रूपप्रयोक्तव्यमिति सर्वपदसमाप्तिग्रहणा
नर्थकेवार्थाभिधाने हि द्विवचनान् सर्व
ग्रहणं चानर्थकम् सर्वस्येव हि द्विवचने
नायोगस्यतेनावयवस्य पदग्रहणं
चानर्थकं पदस्यैव हि द्विवचनेनायो
गस्यतेनापदस्य समाप्तिग्रहणं चान
र्थकम् समाप्तिकस्यैव हि द्विवचनेना
योगस्यते नासमाप्तिकस्य किं पुनरिदं वी
प्सायां सर्वमभिधीयते आहोस्विदेके
कस्यात्र विशेषः वीप्सायां सर्वाभिधा
ने वचनासिद्धिः वीप्सायां सर्वाभिधा
नेवचनेन सिध्यति ग्रामो ग्रामः जनपदो
जनपद इति बहवस्तेर्थाः तत्र बहुषु।

श्री
महा
भा
४५८

बहुवचनमिति बहुवचनं प्राप्नोति अस्तु
नेत्येकम् एकाभिधाने सर्वबहुत्वगतिः ए
काभिधाने सर्वबहुत्वगतिर्न सिध्यति अस्तु
तर्हि सर्वाभिधानम् ननु चोक्तम् वीप्सायां
सर्वाभिधाने वचनासिद्धिरिति नवा पदार्थ
त्वात् नैष दोषः किं कारणम् पदार्थ
त्वात् पदस्य हि कस्यार्थो वीप्सा न प्रा
तिपदिकस्य सर्वेणैव पदस्य यावत्प्राति
पदिकादेकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधी
यन्ते यत्र हि प्रातिपदिकम् इयत् इय
त् इयत् अमित् अमित् इति यत्रापि प्रत
यत्त्वेन सर्वेन प्रातिपदिकेकथ्यते
हि बहुपर्यायस्यते पदस्यार्थो वीप्सा न प्रा
तिपदिके विभक्त्यर्थं वदति वीप्सायाः पु
ज्यते पदस्य बहुवचने द्विवचनेनैकत्वे
बहुत्वे वत्स्यात्यते ततो बहुवचनानुयोग
स्यते अर्थेदककयो भवितव्यम् पचति पच
ति नरो तिष्ठति आहोस्वित् पचति नरो प
चति नरो तिष्ठति तिष्ठति च तिनरो मितिभ
वितव्यम् किंकारणं द्विवचनेक्रियतामा
तिप्रातिपदिकाइति द्विवचनेन भविष्यति विप्र।

तिपव

निषेधेन इदन्तमीतिप्रातिपदिकत्वाद्द्विर्वच
नेनस्यात् आवाभ्यामात्मान्यमात्मानेयेति
शुक्लपत्रविशेषणं येनरागोऽत्रातिप्रातिपदिकः
कोनरंगनाग्राप्राप्रातिपदिकादतिप्राप्रि
कः पदस्याद्विर्वचने प्रातिप्रातिपदिकोपिना
नरंगः कथम् समर्थान्नहि नउत्पद्यते
सामर्थ्यं च सर्वनेन अथवा समर्थयामा
तिप्रातिपदिको विधीयते नवाऽनरंगप्रति
योगिनेऽसमर्थात्स्यते नन्वानाऽनरंगः पवन
हिंसावर्षा वक्कोनिवर्त्तीप्सेव प्रतिप्रा
यस्याद्विर्वचनेन निवृत्तीप्सेन हिनेनाति प्र
यः [illegible] प्रयोक्रनेक
मर्थेषु गणपदकं सम्भवाऽस्ति यद्ढकंस
भवोऽस्ति नदेतन्नप्रयोक्तयेष्यीनभवति
क्रमप्रयोगेचप्रयोक्ताधीने कुविन्वावि
वक्षन्ननचालभिर्भवति इदन्तावसचो
ति पचति निर्देशात् मितियथा प्रसन्नतमप
गतिः यत्रिस्वतस्मकालिप्रापद्यते इद
न्तामकमात्मानमात्मान्येयेप्राप्रसन्नतन
रागतिर्यस्यतिप्रापसन्नकाधीप्राप्यते प
देः परेरमसमासे परेरमसमासइतिवाक्यवा

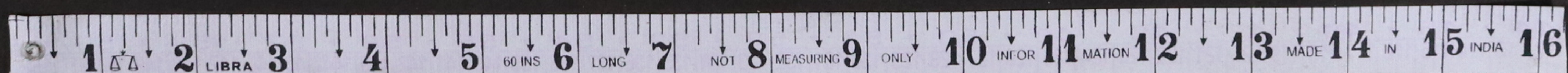
श्री
दाम
भा
८५५

म इदमाभूत् परित्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः ननु दे
वकत्वेन वक्तव्ये परेर्वर्जने इत्येव सिद्धम्
परेर्वर्जने इत्युच्यते न चात्र परिवर्जनेऽपितु
च्यते न चात्र परिवर्जनेऽवर्तनेकस्माद्विस्मा
सः परेर्वर्जनेवेति वक्तव्यम् परित्रिगर्तेभ्यो
वृष्टो देवः परित्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः वाक्ये
देः असूयाकुत्सनयोः कोपभर्त्सनयोः
श्रेकार्यत्वात् पृथक्कनिर्देशेन यंकः अ
सूयाकुत्सनमिसेकार्यः कोपोभर्त्सना
मित्येकार्थः असूयाकुत्सनयोः कोपभ
र्त्सनयोश्चैकार्थत्वात् पृथङ्निर्देशेन यक
न्नह्यलमसूयः कुत्सयनेन चाकुपितोभर्त्स
यते असूयाकुत्सनयोः कोपभर्त्सनयो
श्चैकफलत्वात् पृथक्केन निर्देशेन षष्ठी
कः ननु च भोः अनसूयेनापिकार्यापि
नः कुत्सयनोत्पद्यते अकुपितापि
स्कान भर्त्सयमानात्पद्यन्ते अकुपिता
नः नामाकुत्सिकुर्वेति याकुपितस्य भव
ति सामर्थ्यः पाणिनि सिद्धेति गुरवो न विषो
ति लैः लालनाश्रपिमा दोषाः लाडनाश्रपि
माऽगुणाः एकस्य इदकस्माद्वह्वीहिव
द्भावानभवति एकद्वाति एकस्याद्विर्वचन

संबंधेन एकस्य द्विर्वचनसंबंधेन बहु
व्रीहिवद्भाव उच्यते न वा द्विर्वचनपक्षा
मः एकस्य द्विर्वचनसंबंधेनेति चेदर्थो।
निर्देशः एकस्य द्विर्वचनसंबंधेनेति वे
न प्रथमानिर्देशः कर्तव्यः द्विर्वचनमत्र
कस्मान्न भवति तस्मादर्थनिर्देशः क
र्तव्यः वाच्यमेतदस्मिन्नर्थे भवतीत्य
हुव्रीहिवच्चेति न वा वीप्साधिकारात्
न कर्तव्यः किं कारणम् वीप्साधिका
रान्नित्यवीप्सयोरिति वर्तते अथ बहु
व्रीहिवत्त्वे किं प्रयोजनम् बहुव्रीहिव
त्त्वे प्रयोजनम् सुप्लोपपुंवद्भावौ सुप्लो
पः एकैकस्य पुंवद्भावः गतगता यतितय
तिना एवं सर्वनामस्वरसमासान्तेषु
दोषः सर्वनामस्वरसमासान्तप्रतिषेधो
भवति सर्वनामविधौ दोषो भवति एकै
कस्मै देहीति न बहुव्रीहाविति सर्वना
मसंज्ञानिषेधः प्राप्नोति सर्वनामस्वरव
च समस्तनसमभ्यासिते एकस्वरः प्राप्नोति
स्वरसमासान्तप्रक एकः पटुः पटुः अ
कबहुव्रीहेः पश्यामनन्तस्यतिसमासान्तः प्रा
प्नोति सर्वनामविधौ तावद्दोषः उक्तं

श्री
राम
भा
४५०

नत्र बहुव्रीहिग्रहणस्य प्रयोजनम् बहु
व्रीहिरेव यो बहुव्रीहिस्तत्र प्रतिषेधो य
था स्यात् बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्री
हिस्तत्र मा भूदिति स्वरसमासान्तेष्वपि
प्रकृतग्रहणमनुवर्तते तेन बहुव्रीहि
विशेषणविज्ञानात् सप्रयोगो बहुव्रीहिरि
ति कर्मधारयवत्कर्मधारयवच्चेका
र्थे प्रयोजनानि कर्मधारयवत्त्वे प्रयो
जनम् सुप्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि
सुप्लोपः पटुपटुः पुंवद्भावः पटुपटी
अन्तोदात्तत्वम् पटुपटुः प्रकारे गुणव
चनस्येति किमर्थम् अग्निर्माणवको
गौर्वाहीकः प्रकारे सर्वेषां गुणवचना
नां द्विप्रसंगः प्रकारे सर्वेषां गुणवचना
नां मा भूद्विप्रसंगः सर्वे हि प्रायाः प्रकारव
चनेमाना गुणवचनाः संपद्यन्ते तेनेहा।
पि प्राप्नोति अग्निर्माणवको गौर्वा
हीक इति सिद्धं तु प्रकृतस्य विशेषण
त्वात् सिद्धमेतत् कथम् प्रकृतस्य वि
शेषणत्वात् प्रकृतस्य विशेषणमेते
वैविज्ञायते प्रकारे गुणवचनस्येति क
थं नाम हि गुणवचनस्य ग्रहणं स्यादेव

नः प्रकारेवर्त्तमानस्येति अथवाप्रकारे
गुणवचनस्येत्यनेनसर्वेषामाहुः प्रकारे
वर्त्तमानोगुणवचनः सम्पद्यते तत्र
कथंगतिर्विज्ञायते साधीयोगुणवच
नइतिकथमाधीयः प्रकारेचयः प्राक्
प्रकाशात अथवाप्रकारेगुणवचनस्ये
त्यनेनसर्वेषामाहुः प्रकारेवर्त्तमानोगु
णवचनःसंपद्यते नपर्वं विज्ञास्यामः
प्राक्प्रकारायोगुणवचनइति अवृष्ट
शौहेमवतइतिवक्तव्यम मूले मूले स
र्वाःशाखाः अग्रेस्वाः स्वार्थेवयायंमा
णेनेकस्मिन स्वार्थेवयायंमाणेअने
कस्मिनहेमवतइतिवक्तव्यम अस्मा
त्कार्षापणादिदमवद्राणमाषंमाषंदे
हि अवयार्यमाणइतिकिमर्थम अस्मा
त्कार्षापणादिदमवद्राणमाषंदेहि कि
पुनः कारणेनसिध्यतिअनवयवाभि
धानेवीप्सायवयवाभिधानेवाऽगम्य
ते अनवयवाभिधानमेवोद्दिष्टे
इत्येहि अनेकस्मिन्नितिकिमर्थम अ
स्मात्कार्षापणादिदमवद्राणमाषं
देहि माषमवदेहि माषमवदेहि च

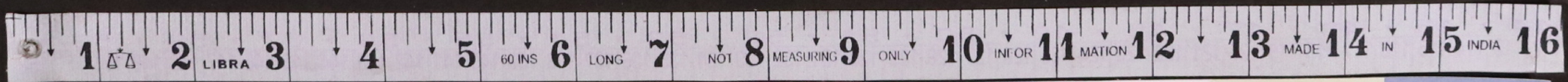
श्री
हाम
भा
४८

तेस्मात्कार्षापणादिदमवद्राणमाषंदेहि
ति माषंमाषमसैदत्वायोषधूक्तिति कि
मनेनक्रियतामिति यः पुरुषकथ्यते इ
मेकार्षापणांइदमवद्राणमाषंमाषंदे
हीति माषंमाषमसौदत्वातस्मीमास्त
वाप्नेहेमवतइतिवक्तव्यम अरिरर्क्षि
पुष्पस्पृष्ट्यास्य नावप्यंहेपद्यावड्िः
याहिः सोर्थोगस्यतेतावेतः प्रयोक्तव्याः
अरिरिरिरिः पुष्पस्पृष्ट्यास्यपुष्पसेवेति
क्रियासमभिहारेहेमवतइतिवक्तव्या
म समभवाललीलिलीलीलेवायंत्ता
नाति आभीक्ष्ण्येहेमवतइतिवक्तव्य
म भक्त्वाभक्त्वाव्रजति भोजंभोजंव्रजति
लुनिहेमवतइतिवक्तव्यं पटपटाया
ते प्रावषायते श्वंश्वप्रयोक्ष्योति
प्रायविवक्षायांहेमवतइतिवक्तव्यम
पूर्वंपूर्वंपुष्यन्तिप्रथमंप्रथमंपच्यन्ते
तुल्ययोःसमसमप्रधारणायां
सीतिसहभावेरत सुनमेयाः समस
मप्रधारणायांसीतिसहभावे हेमव
वतइतिवक्तव्यम उभाविमावाढ्यौ
कर्त्तव्याकर्त्तव्याकतमयोगायोर्वक्ता

सर्वे इमे ब्राह्मणाः कतमा कतमा कमाप
ठ्या ध्याठ्याना कमेवतिष्ठाम सर्वेनामन्त्रःस
मासवत्तवहृत्येवसानसमासवत्तपमे
कवचनेनदाहृर्वपदस्य कमेवतिष्ठारे
सर्वनाम्नो हे भवतः इति वक्तव्यम समा
सर्वस्य भवति वहूत्तम यदा च समास
वत्वस्य भेकवचन भवति तदा पूर्वपद
स्य ग्रन्योन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति
ग्रन्योन्यस्य भोजयन्ति इत्येतस्य भोज
यन्ति स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्य वा
भावः स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्य वा
म भावो वक्तव्यः ग्रन्योन्यमिमे ब्रा हि
ण्यौ भोजयतः ग्रन्योन्यौ भोजयतः इ
तरेतरं भोजयतः इतरेतरौ भोजयतः
ग्रन्योन्यमिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः
ग्रन्योन्ये भोजयतो इतरेतरं भोजयतो
इतरेतरे भोजयतः हृतम ग्रन्यतमस्य
वगितेलोकविज्ञाने हृ मित्यतमो
ब्योनम ग्रन्यतमस्य वदिने लोकवि
ज्ञाने हृ मित्यतम व्योनेकतेयम हे
हार्घावेवेश्च वणौ हृहस्कं प्रविष्टा
तौ हेहेनावरपदे वे ग्रन्यतमस्य व

श्री
साम
भा
५२२

विनइतिकिमर्थम हौ पुषिषिहिराजैनौ तो
कविज्ञातइतिकिम हौ देवदत्तयज्ञदत्तौ
ग्रभिव्यक्तिग्रहणाद्देवेनत्यमिहम हहस्कंध
विषालोपाभिव्यज्यते ग्रप्रजापिवस्कपने
हेहंपुहम हहानिपातनात्पादीनि हहः
समासः तस्मान हेहमिमेवनिपातनम
इदाहूवरणेरहस्यादिनवनिपातनमेतिम्ना
मेगः ग्रथ्यहेहमितिकिंनिपातनाते
पूर्वपदस्य पवाभ्यावउत्तरपदस्य चान्त्म
पूर्वपदस्य वाभावो निपात्यते उत्तरपद
स्यचान्तनिपात्यते नपुंसकत्वं च नपुंस
कत्वं च निपात्यते उक्तं वा किं मनमलि
गमलिशेषेनोकाग्रथवालिंगस्येतिनम
नपुंसकत्वमनिपातनम पदस्य पदात्
ग्राकृतः पदाधिकारः प्रागपदान्ताधिका
रात ग्रपदा नमस्त्ये मध्यतः प्राकपा
दाधिकारः ग्रप्यपदादिति प्राककृतः
पदात प्राकसपिकृन्मनात कृन्मनेव
सप्ताभ्यासादावितिववनतिप्रागेनस्मात
पतोकादेशा स्वरसन्धपदाधिकारा
त यतोकादेशास्वरसन्धेपदाधि
काराकेनेवः इकवचने स्पदान्त

स्याद्याप्तिः इहक्विक्रियमाणेपदांतस्याप्रा
प्तिःस्यात् उदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोनु
दात्तस्येति इहैवस्यात् कुमार्यौ किशोर्यौ
इहनस्यात् कुमार्यः किशोर्यः पकाद्यप्र
वृत्तेरोदात्तः इहैवस्यात् वृत्तौ इहनस्या
त् वृत्ताः नवा पदाधिकारस्यविशेष
णत्वात् नवापरोकारेणस्वरःकथंपा
दाधिकाराकर्तव्यः किंकारणमपदाधि
कारस्यविशेषणत्वात् पदस्येतिनेषा
स्यात्षष्ठी कात्तर्हि विशेषणषष्ठी
किंकर्तव्यमेतत् नहिकथमतव्यमाने
गम्यतेक्रियाव्याप्यतेस्यात् षष्ठी अन्तग्र
हणाद्धात्वलोपे प्रत्ययपदस्यलोपःप्रा
तिपदिकान्तस्येत्यन्तग्रहणंकरोतितज्ज्ञा
पयत्याचार्यः विशेषणषष्ठी नस्या
नषष्ठीप्रत्ययं सर्वत्रवचनेकिमर्थमस्येव
वचनमनादेशस्तदात्मार्थम सर्वग्रहणं कि
यतेनादेशस्तदात्मार्थं यथास्यादिति निङ्
निङ् इति इहैवस्यात् देवदत्तःपचतीति
इहनस्यात् देवदत्तः करोतीति सर्वेवच
नमनादेशस्तदात्मार्थमितिवचनं लदित्य
निषेधात्सिद्धं सर्ववचनमनादेशस्तदात्मा

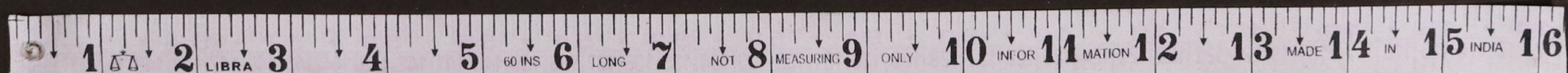
श्री
४५३

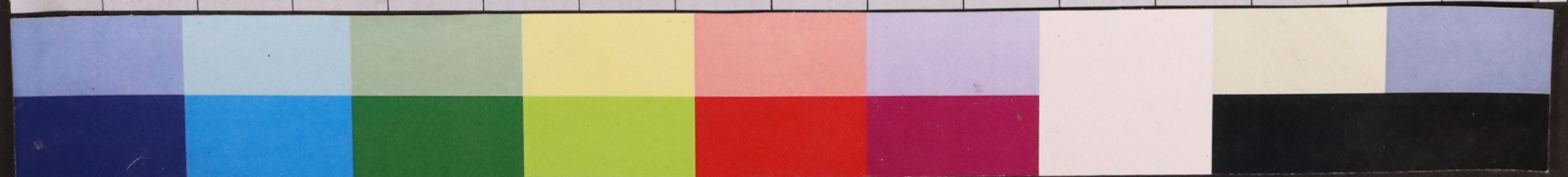
र्थमितिवचनं तत्किंमीरणम् लदित्प्रतिषेधा
त्सिद्धम यदयं लदित्प्रतिषेधंशास्तितज्ज्ञाप
यत्याचार्यः प्रत्ययादेरनन्तरोऽन्तवद्भवतीति
कथंकृत्वाज्ञापकेनहिल्लुङनमाफरात्तम
स्ति प्रत्ययविधिप्रसंगाल्लप्रत्ययस्यवि
धयोभवेतामन्तोऽन्यविधिःप्राप्नोति यत्र
द्यविधिर्नास्तिप्रत्ययस्यविधिनातनम
वितव्यम नत्रकोदोषः लिङ् तिङ् इति इहै
वस्यात् देवदत्तःपचतेऽकृतःइहनस्या
त् देवदत्तःकरोतीति लदित्प्रतिषेधात्सि
द्धम यदयंलदित्प्रतिषेधंशास्तितज्ज्ञा
पयत्याचार्योनन्यस्यप्रत्ययादेरन्तवद्भवती
तिति कथंकृत्वा ज्ञापकम नहिल्लुङतम।
तोदात्तमस्तिननवेदमस्तिभोदोषइति उक्त
वाकिमुक्तम नवापदाधिकारस्यविशेष
णत्वादिति इदंतर्हि प्रयोजनम पूर्वदस्य
देःषष्ठीवत्त्वाद्धितीयास्यपादेनाचावि
तिवक्ष्यति नेवानावादेयःसविभक्तिक
स्यस्थानस्येति पनदपिनास्तिप्रयोजनम
यदस्यैतिवर्तेतेविभक्त्यन्तपदं तत्रैनवेण
सर्वग्रहणमविभक्तिकस्यभविष्यति म
वेतिदण्डविभक्त्यानयधनस्तत्रविभक्तौ

यदेतत्तनमिष्यति ग्रामोवांदीयतेनेनवस्य
ग्रहणं क्रियते नसविभक्तिकस्यैव भवति
ग्रस्य त्यतस्य ग्रहणा स्य प्रयोजनं स किम् स्
यमाणाविशेषणां यथा विज्ञायेत गडवि
भक्तिः स्यू यनेन त्रयथा स्युः इहमाभूवन्निति
स्वर्णीदहानी समानवाक्ये निघातयुष्मद
स्मदादेशाः समानवाक्य इति क्रमनिघातयु
ष्मदस्मदादेशावक्तव्याः किं प्रयोजनम् ना
नावाक्ये माभूवन्निति युष्मत्पुत्रोदहानीति
समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः स
मानवाक्य इति प्रकृतानि घातयुष्मदस्मदा
देशा वक्तव्याः किं प्रयोजनम् नानावाक्ये
माभूवन्निति युष्मदेओदनं पचतव
भविष्यति मम भविष्यति यथापार्थे सप्रति
षेधः समानवाक्य इति प्रकृत्य वक्तव्याः इ
तरथा हि यदैव प्रथमान्तो युष्मदस्मदौ सा
धनेन त्रतिषेधः स्यात् ग्रामस्त्वां समेप्वसे
दः पचसमाहागतः ग्रामो मम स्वं समेप्वसे
दः पचसमीहागतः युष्मदस्मदोरनन्तरस्यो
पन्यादिषो युष्मदस्मदोरनन्तरस्योपन्वादिशा
इति वक्तव्यं ग्रामे केवलस्ते स्वम् ग्रामे केव
लो मे स्वम् ग्रामे केवलस्तव स्वम् ग्रामे केव

श्री
महा
भा
४५८

लो मम स्वम् सपूर्वायाः प्रथमाया विभा
षेति विभाषा स्यन्तरस्यामित्यनेनान्वा
देशे प्राप्ता इति किं सर्वं सप्रयो ग्रा
मे केवलस्ते स्वम् सप्रयो ग्रामे केवलो मे
स्वम् सपरग्रहणं सर्वे पदवानावादयः प्र
न्वादेशे विभाषा वक्तव्याः केवलस्ते स्वम् के
वलो मे स्वम् केवलो मम स्वम् ग्रतन्वा
देशे लि स्वम् सप्रयो केवलस्ते स्वम् सप्रयो के
वलो मे स्वम् तनदीदानीमिदं वक्तव्याम
सपूर्वायाः प्रथमायाविभाषेति वक्तव्य
म किं प्रयोजनं प्रान्वादेशार्थम् प्रन्वादे
शापि सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा यथा
स्यात् सप्रयो ग्रामे केवलस्ते स्वम् सप्रयो ग्रा
मे केवलो मे स्वम् सप्रयो ग्रामे केवलस्त
व स्वम् सप्रयो ग्रामे केवलो मम स्वम् ति
ङो किमिदं तिङो गोत्रादि ष्कुत्सनाभी।
ह्णय ग्रहणं याद विशेषणाम् कुत्सनाभी
क्ष्णयोर्यो तिङो गोत्रादीनि गोत्राय।
दिनानि तिङ्नदात्तानि इति किंवानदा
त्ते विशेषणमिति. कुत्सनाभीक्ष्णयोर्दानि कु
त्सनाभीक्ष्णयोर्गोत्रादीनि अनुदात्तानि भवे

तीति तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्णग्र
हणं पादशेषणम् गोत्रादिषु कुत्स
नाभीक्ष्ण्यग्रहणं क्रियते पादविशेष
णं यथा स्यादिति निघातं पादोने न विशे
ष्यते अनुदात्तविशेषणो ह्यत्र गोत्रा
दिग्रहणं कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणम्
अनुदात्तविशेषणे हि सति वचनविदि
त गोत्रादीन्यत्र कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहण
कर्तव्यम अनुदात्तग्रहणं वाकर्तव्य
म् अनुदात्तं गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण
योरेव यथा स्यात देवदत्तः पचति गो
त्रं देवदत्तो मन्यते पापमिति निघातवि
षयो भूत तस्मात्समुच्चयेने गोत्रादिग्र
हणे कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाद विशे
षणम् अनुदात्तविशेषणो ह्यत्र गोत्रादि
ग्रहणे कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणम् अनुदा
त्तग्रहणे चेति तिङ्ङः अतिङ इति किम
र्थम् इदमा भूत देवदत्तः पचति पठति
अतिङ् वचनमनर्थकं समानवाक्या
धिकारात् अतिङ् इति वचनमर्थकम्
किंकारणम् समानवाक्याधिकारा

श्री
का म
भा
८५५

त समानवाक्य इति वर्तते न च समानवाक्ये
हेतिङन्तः निपातैः निपातैरिति किमर्थ
म यत्कूजाति शाकटम यती कूजति शाक
टीयत कूजति वक्ष्यन्नत्र माभूत निपातैरि
ति शाकयमकर्तम कस्मान्न भवति यत्कूज
ति शाकटम यती कूजति शाकटी यत्कूजे।
यथा इति लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्त
स्यैवेति नैषा परिभाषा इह शक्याश्रयितुम्
इह हि दोषः स्यात् यावद्यथाभ्याम् इहश्रा
द्दाति यथाग्रपोजनेभ्यः कृणवन्वणावि
णी हृष्येदर्थो दहत्वः अर्थेवैमतिष्यति न
चायितुभ्यः क्रियते अप्राप्यमिति कृतेचस्या
नम् अवेद किमुदाहरणम् यदादिभिमत्रो
भवति पृथगेयतिने नदालिपकमजवदि
पुरुषमपरयत्कोनेनतभ्यमाधि वोता इदं
नदि श्रुतेरिमलीवदनिपाभावयते विपु
नाति यकौवलिप्रनिदिपुर्वमजयत
नामैतदनरजनत नपथप पूजायामितिव
गेमानेपुनः पूजाग्रहणं किमर्थम अतिवा
न अतिषेधार्थमवृधततन यदिंनद्वनवतेते
नह्रापनि चिाततप्रतिषेधः प्रमत्रोन ह्यते
वात्तनिवातः यथा पुनाससनयाव यथाभ्या

म भ्रुनिवातकरणाभ्यामनिवाते प्राप्ते भ्रु निवा
नम निषेध उच्यते इह दानीं चेनानि वाते प्राप्त
भ्रनिवातस्प्रतिषेध उच्यते इहापि पद्ममानि
न्यामिष्यव मादितः यदि किमप्यमिदम्
वातेन गाम्पोतोटात्तुरिष्येवमिदम निप
मार्यायमारम्भः यदि समन्येप्रदासपवपद्मा
स्यात क्रमाभूत यदि समन्येवस्थेनपास्यामी
ति जात किमिदमपूर्वं यद्वरणाजातविशे
षणाजानमाहाद्यपूर्वोनिरुक्तमिति प्राशे
ति मिरेत विशेषणाजानप्राह्यानिरुक्तमप्र
वेमिजातविशेषणमिमादकर्पसम्पते
यदर्पकिंकृतेवविडतरमित्याद कर्पक्र
तानापकेप्रज्ञाप्यापूर्वमित्येवानवर्तते
नवात्तिसंभवः यताकिंकृतेवविडतरेस्यात
तिरुः नेवाप्तवेम अज्ञापितिरुत विशेषण
मेवस्यात किंकृताद्विडतरात तिरुते
मपूर्वमितियन्नोदि प्रश्नोऽत्राहोवानेनवमि
तिग्रनेतरग्रहणोकरा यतस्याप्यक्लिवव
नेप्रयोजनम किंप्रोषप्रकृत्यर्थमेत।
स्यात प्रोषविभाषाकश्यपोष्ठइतिग्रन्ते
णाप्यतरग्रहणप्रकृतमःप्रोषःकश्यपोष
विभाषाकश्यपोषःसपूर्वःपोषइति इति

श्री
रा म
नो
४५५

मद्गुगवत्पतेनलिङ्गुनिरचितेव्याकरण
महाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे
प्रथममाह्निकम लृटः प्रकृतिभावे वर्त
मानस्यानयस्योपसंख्यानम कर्तव्यम्
नत्स्यान्त्वात लृटः प्रकृतिभावे कर्त
व्यस्पारकमन्यस्यानपतेउपसंख्यानेव्यो
नेकर्तव्यम आगच्छेदेवदत्तग्राममग्गे द
नेभोक्ष्यसे किंपुनः कारणेन सिध्यति
कारकान्यत्वात नचैवान्यकारकमर्वान्यदि
भुक्ते सर्वाभ्यामेकारकत्वं किंपुनः
कारणामसर्वान्यस्मिंतिषेपोवाश्रीयते
नपुनरसर्वान्यहिविप्राश्रीयते कर्तावा
ग्रामसर्वाम्यकारकेमव तितयकर्तुःसामा
न्यात्सिद्धम कर्तुःसामान्यात्सिद्धमिति चेक
त्सामान्याद्धमितिचेत्तदेवस्यसामा।
न्येप्रकृतिभावःप्राप्नोति आगच्छदेवद
त्तग्रामंलोन्यत्तदवपनानभोक्ष्यते एवंत
र्हिक्रमेवयदिनयाम नचैककर्तासर्वं
त्योरभुक्तीतिनदेकर्तासर्वान्यइतिवे
दन्याभिधानेप्रतिषेधमेकं नचैककर्ता
सर्वान्यइतिचेत अन्याभिधानेप्रतिषे
धमेकेइच्छन्ति उच्यतेदेवदत्तेनयात

ष्ठः यन्तरमेन भोत्संते इति प्राप्नोति भोक्ष्यं
ते इति वेष्यते सिद्धं तु निशेर कद्वाभिधा
नात्सिद्धमेतत् कथम यगेति तु भ्यामे
कं द्वाभ्यामभिधीयमेते इति वक्तव्यम प्रा
म कस्माग्रं प्रतिषेधः आमपकोन्तरपेके
क्रमस्य प्रतिषेधः आमपकोन्तरमितियेक
क्रमस्य प्रतिषेधः प्रकोविज्ञानम
ग्रनेतिकइत्युच्यते स्थानांतिकं वा किमत्र
म हृयात्मेवुद्वावकक्रमतिकष्यते प्रति
प्रयोजनमेनन किं तर्हि हि निषानप्रसं
गास्तु प्राप्नोति प्राभो देवदत्तः आमश्चिन
मपदात्परस्मान्नदात्तत्वं प्राप्नोति आमप
कोन्तरमामेत्रितमनेतिक इति निघातम
तिषेधेन प्राप्नोति सिद्धं तु प्रतिषेधाभि
कारे प्रतिषेधवचनात्सिद्धमेतत् कथ
म प्रतिषेधाधिकारे प्रतिषेधवचनसा
मर्थ्यात्त्रिघातोन भविष्यति भवतात्
नरभ्येकक्रमत्वं प्राप्नो किंकारणमने
तिकइत्युच्यते भ्रमपद्भूहृतम भ्रमपदनेतिक
म एवं सतोपि हिनप्राप्नोति तत्त्वेनापि
हि हृत्यहितिरुच्यते उभमेवैतत्संग्रहीत
व्यम प्राभो देवदत्तं इत्येव भवितव्यम

श्री
हाम
भा
४५२

यदि किमर्थमिदमुच्यते पदात्परस्यामप
सर्वत्रैव निघातकारणार्थं योगोनि घातश्र
तिषेधउच्यते यथैवमपूर्वयोगाश्च ते परेर
पि स्यात् उत्तरपदति यदि तत्परस्य चेदमि
ष्ट निघातो न्यपरप्रतिषेधार्थम यदि त
परप्रतिषेधश्चेदस्य निघातउच्यते अन्य
परप्रतिषेधार्थः अन्यपरस्य प्रतिषेधो
माभूत आयतो रात्रीदावति अपदान्तो
हावेरावेन पुंकपदीतिनमकस्माद्भ
वति लोहचमानायोलोहमुलकइति प्राप्नो
ति न कहितमर्थः कथं नाम्नैयत रघगम
र्थो कर्मकाश्रिमपीडक्ष्यापावसहद
ननजीयतिभ्रगोतिपथाग्रहिपहनां
करोतिपदिबगालार्थः अरोहतिहाति
येमन्तत्वान्प्रोहयतिहतेोप्यत्वमन
यान्ता गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थश्चाद्भुक
र्मकाणामितिकर्मसंज्ञान प्राप्नोति
तस्मात्रेनजकोवक्तव्य नकृहिगोमर्थ
इति कस्माद्भवति रोहावेरन्तेनेप
कस्मोद्दीनेतरपकोटसन्ताना एवं सग
ति रथाम्नुगतिप्रहगोउपसर्गेपहला
म मानेडिन्नेपगनेः स्नातिवपीन्यत्र

गतिप्रकरणोऽपसर्गप्रकरणे द्रष्टव्यम् इह
माभूत् देवदत्तः शुक्लीकरोति वस्त्रं शु
क्लीकरोति यत्कारकृष्णीकरोतिग्रय
वमेवैवं वाहमिके गति प्रकरणोऽपसर्गप्र
करणे द्रष्टव्यम् गतिर्गतौ तिरिः चोदात्तव
तिवर्जमिति यत्र यत्र तावित्सव्यनेन वे
दं नसिध्यति यः पचति यं पचति कृन्तयं
क्रियो नहि भवनं ने प्रतीयात कथम् य
नवः पचति यं नमः पचति इति तनवरु
नमोवप्रतीयात कथम् यदा दृश्यते
यत्र दृश्यानिपछोपिदिति विभक्ति सत्तः क
येयावदान्तश्रेषः सर्वाजन्येभ्यः कृत एव
न यावद्यथाभ्यामित्येवं भविष्यति क
थंपद्माद्यागः पवेनेष्कामात्मेनद्द
मः पवेन दिग्यदस्मिन्नवर्ततेनेति पहुने
पहुनादित्येवं भविष्यति वायथकाम
वायथास्पदमितिकथम् यत्रकाचन
पवयन्नपवयजते प्रज प्रजितस्या
नदातत्वेकाष्टादिग्रहणम् प्रजित
स्या प्रजितस्यानदातत्वेकाष्टादिग्र
हणम् काष्टादिभ्यः प्रजनादितिव
कथम् इहमाभूज्जयणोभनोध्यापक

श्री
काम
भा

इति मत्तोपवचनेच मत्तोपवचनेवव
कथं दारुणाध्यापकः दारुणाभिरूपकः
सत्र सगतिग्रहणात्किमर्थम् सगतिग्रह
णमपदत्वात् सगतिग्रहणात्क्रियते यु
पदत्वात् परस्येतिवर्त्तनेन च सगतिके प
दं भवति उभयार्थंच उभयार्थंच सगतिग्र
णात्क्रियते उत्तमेन च सख्यगोत्रादेस्सगति
रपीति यथ चतिप्रति ग्रष्याधिग्रहणे।
किमर्थं ग्रगतिकस्यापि यथा स्यात्
काष्टापचडोमतत्वमोदसंबुद्धौ मतवसो
वादेशाविनत् उपसंख्यानम् मतवसोरादे
शोवनतउपसंख्यानेकर्त्तव्यम् यस्मायंते
वस्तुतास्मात्किरिमन्वयः सातिविज्ञोनीवि
भाषा भवत्प्रगवदवचतोमोध्यावसभ
वदवचतोविभाषाकर्त्तव्यः उवाशा।
स्यवक्तव्यः भोः भवः भगो भगवन् अघोः
अवचन संबुद्धौविसर्ज्यते नदेदन्नसिध्य
ति भोव्ललणाउतितयाविभक्तौलिगवि
पीहसम्पदाणे तिरुन प्रायोतिदेभोः
उपलाणिनेषशोषः अव्ययमेषभोः शब्दः ने
भोभवतः कलिः कण्टकवायवान्वित्ति भक्ति
स्वरप्रकृति पकाष्टनिपातानाम् भवंतीनिपा

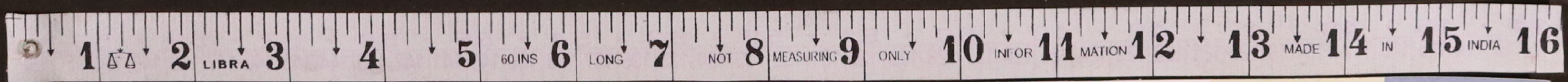
नमेता निपातोव्ययमित्यव्ययसंज्ञासमः
सदिप्रमुःस्वेषामपरेकानोस्त्रेदिति का
संपुंकानोमत्वे संपुंकानोमत्वेवक्तव्यम
संस्कर्ता पुंस्कामाकांस्कानिति रुविधा
वनिष्टप्रसंगः रुविधौमतिप्रतिषेध
मप्येते इदन्तावन्मस्कर्ताइतिवाधाशी
तिप्रसज्येत पुंस्कामित्यत्र उदपयस्पति
घनत्प्रसज्येत कांस्कानिति क्रयोःकः
पाविति प्रसज्येत नत्वहिंवक्तव्यं नव
क्तव्यम क्रियतेन्यासएवसमःसदीति।
द्विगकारकोनिर्देशोभवति तत्पकृतम
नवज्ञान्वर्त्तिष्यतेयदितिदितदनुवर्त्ततेन
कव्यप्रशानितिसिद्धापि प्राप्नोति यदाइ
इदेतिमवीस्तत्तिसंबद्धमनुवर्त्तिष्यते स
मःसदिप्रमःस्वेषामपरेसकारःनत्स्वे
प्रयाप्ते रुभवतिप्रमःस्वेषामपरेसकारः
कानोस्त्रेदितिमकारोभवतिप्रमःस्वेष
मपरेइतिनिहतम समासोवालोपमेकर
क्वेति संस्कर्तावेदलोपःदलोपपदान्त
हणा दलोपपदान्तग्रहणाकर्तव्यमस्त
मात्रत पालिष्ठाकृते मफलिष्ठाकृते नत
लोपपदान्तग्रहणाकर्तव्यमनकर्तव्यमसमा

श्री
व्या म
भा
४५९

मत्रवाप्यवांभविष्यति जश्त्वभावादिति
चेदुत्तरस्याभावादपवादप्रसंगः जश्त्वभा
वादितिचेदुत्तरस्याभावात उत्तरत्वदका
रस्याभावादसिद्धत्वादपवादप्रसंगः अप
वादेयंविज्ञायेतकस्यजश्त्वस्यतस्मात्सि
द्धवचनं तस्मात्सिद्धत्ववक्तव्यं सत्वस्य
ग्रहणंवा अपवादसंग्रहणाकर्तव्यम स
द्विदेइतिवक्तव्यम नत्वहिंवक्तव्यंमनव
क्तव्यम प्रातंतयोसिद्धाश्रयेणदकार
स्यदकारइति कविश्चसन्निपातकृतमा
नेनयेप्रासकृतमनाते तेयक्ते विश्वस।
न्निपातकृतेनप्रास्तकृतनपूर्वसन्निपा
तकृतमानेनेयप्रासकृतमनातपेजसे
नेवसन्निपातकृतेनप्रासकृतेयत्रकृते
सिद्धेवातनपौतदाश्रयिष्यामःस्वरवविस
र्जनीयमनवपदेविसर्जनीयातनपद्मति
वक्तव्य इदमापूत नाकुट नापत्यइतिमा
नहिंवक्तव्यंविसर्जनीयोविसर्जनीयपदइति
नवावाविहितेगतरुपाणवात नवावक्तव्यकिं
कारणंवाहितेगतरुपाणात् वाहितेगोवेफः
पूतेरगोविसर्जनीयः अमिहवविहितेगम
नवेगे नैषपुरुकः पविहारः पूतेरगवविहि

गमिति हं स्माविनावेनौमार्गौमतांतवं
गेव हिरंगमति ववहिरंगमति ववहि
रंगेऽतरंगे नवाऽतरंगवहिरंगयोर्युग
पत्समवस्थानमस्ति किं कारणम् असि
द्धत्वात्कथमसिद्धत्वं नानमितिद्वं तवहि
रंगतरंगेप्राप्नोति तत्रनिमित्तमेववहिरंग
स्यभवति अनिमित्तेववहिरंगमंतरंगस्य
किं कारणम् असिद्धत्वात् कथमसिद्ध
त्वम् पूर्वत्रासिद्धमितिअसिद्धंवहिरंगमे
तरंगइति कथंकार्यकालंसंज्ञापरिभा
षमिति एवंवमानयोर्विसर्जनीयः ऽपा
स्थितमसिद्धंभवति असिद्धंवहिरंगमंतर
गइतिपठमेवाऽसिद्धपरिभाषाभव
तिकुतोनावस्यतदयः परिभाषयोःसा
वकाशायोःसमवाप्तिर्नयोः पूर्वत्रासि
द्धमितिव असिद्धंवहिरंगलक्षणमंतरं
गलक्षणइतिवपूर्वत्रासिद्धमित्येतान्नय
स्त असिद्धंवहिरंगलक्षणमंतरंगल
क्षणइत्येतस्यावस्थामवतिष्यति नपुन
रसिद्धंवहिरंगलक्षणमंतरंगलक्षणइत्ये
तान्नपूर्वत्रासिद्धमित्येतस्यावस्था
स्यात् ततःकिमप्युतोग्र्यकोत्यंपरिहारः न

वावहिरंगलक्षणमंतरिनिगेऽपि कि
मर्थोऽसिद्धत्वात् नावरवमानयोर्विस
र्जनी यडत्वेवसिद्धमितियमार्थोयमा
देभः गोवेवस्त्रपिनाम्स्येतिक्रमाभून्
गोधुग्भूर्भुवोभवतोऽत्रचग्रहणमनर्थ
कं किं कारणमस्त्राभावात् नह्यत्र
कश्चित्युगदनःप्रयः नववायस्ति के
दस्य गुणस्सप्तेति किंपुनःकारणम्
सुकारपतोवादिपतेनपुनरयं हल
त्वत्स्तेनिप्रत्यवविशेषः विसर्जनी
येकृतेनभविष्यति नचवेहापि विस
र्जनीयेकृतेनभविष्यति केदस्य प
दस्य स्यान्निवृत्ताचाप्नोति हलत
त्रसनस्ट्रेति अवल्वियोस्यान्निवृत्ता
वः अप्यायमप्यसि लिपिः स्यात् पाक्षम
प्रायष्टणाम्सकत्वम बोटपाक्षम अति
पितत्वमविष्यति तत्कथमसिद्धस्ति
वोवीतिमतेववत्पातिविरवमानयोर्वि
सर्जनीयइतिदः नवेः अपिसूत्रीवि
सर्जनीयोऽसिद्धिरस्तेव इत्याशेनः
नमयेनन्दीवृन्जेनीयइतिग्रयद्ग्रहणं

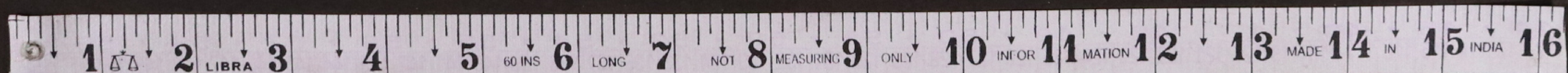

कर्त्तव्यम इतिसर्वेषां इतियायस्मात
इदमाभूत इहवयनेत्रस्मयः हतवक
रोति सदवकरोति डतेभार्गस्य कि
मर्थमिदमव्याने नलोपःशाकस्य
मेवमिदुम डेकारालोपवचनम नि
त्यार्थमनित्यार्थोयमारंभः उजिवपदे
यदइतिकिमर्थम नेवपुनेपदइतिथा
कर्त्तव्यम कस्मान्नभवति नेडइन
म नेवपुनमीतिलक्षणाप्रतिपदोक्त
योः प्रतिपदोक्तस्यैवेति डुलगार्थेनहि
पदग्रहणं कर्त्तव्यम डुगोरूस्वाद्यवि
हमतिलमितित्रयपदेमाभूत देडिना
शाकदिनयति देमपदेवा यवलपरे।
यवलपदेवा यवलपरेयवत्यावेनिव
कर्त्तव्यम यःकिंस्थः किंयवा किंव्य
ति किंह्रुयतिवलकिंल्हादयति इ
ति गुद नहाशिवक लोःकटुक यम
इह्रदकुणादिवुकेचिन्मूर्वान्तः किंयन्ते
केचिन्मावदयः तत्रयविपुनः मर्वेपद
वामूर्वान्ताः क्रियेत रावेपदवाया
दयः कस्यचविप्रोषः कुमारिपुरुत्वा

श्री
रा म
भा
४७८

प्रतिषेधः कुमारिपुरुत्वगाणयोःप्रतिषे
धोवक्तव्यः कुत्वस्यतावत सामिहसाधे
मफलिहसाधइति कृतार्ह्तितिकुत्वं
प्राप्नोति परादेशपुनःसतिनपूर्वताद्री
वत्वामितिप्रतिषेधः सिद्धोभवति णत्वस्य
ऊर्ध्वंप्रान्तेइतिरषाभ्यांनोणःसमानपद
इतिणत्वेप्राप्नोति परादेशपुनःसतिपदे
नस्यवेतिप्रतिषेधः सिद्धोभवति सेनने
इति परादेशः परादेशत्वविधिप्रतिषेधोप
दिपादेयः त्वविधेयोमत्वप्रतिषेधम
इहत्वविधेयं ऊर्ध्वंस्वेते लुमस्वेते नहि
तत्र प्राप्नोतीतिकृपः पदान्तादिरेवतत
किंपुनःकारणंकृपः पूर्वान्तादिरेवतत
इहमाभूत प्रवाकुरस्य विरूपोविरूपाः
त्विति इहपत्वेवप्रतिषेधम प्रनङ्मिच
ति इहडमिंचति प्राग्देशत्वप्राप्तिति
षत्वंप्राप्नोति पूर्वान्तेपुनःसतिसात्पदाद्यो
रितिषत्वप्रतिषेधः सिद्धोभवतितस्मात्
त्व यावद्भ्यास्यापरके चित्पूर्वान्ताः केचित
वादयः पूर्वेणत्वल्वसितकत्वणत्वेनियो
गतः पूर्वान्ताः कर्त्तव्याः तत्रऊर्ध्वंस्वेते लुम
स्वेते इति रषाभ्यांणोनः समानपदइतिण

त्वेप्राप्नोति नैषदोषः श्रुत्वेयोगविभागः
करिष्यते इदमस्तिन्न आदिशुनाणका
दोभवतिततः स्तोश्चनामसंनिपातेणका
दोनभवति ततःश्रुश्चश्रुत्वभवतिस्तोः
श्रुनामास्तिपातश्चतिङ मोहस्वात इमुदि
परदिमहणा इमुदिपदादिग्रहणाके
त्वेवं इदमाभूत्वेदेहिना ख्लुविणोति तन्न
दिकन्नेवानकतेश्च पदादितिवर्तते य
वमपिपरमपदेडिना परमक्वञ्रणोत्वे
प्राप्नोति नैषदोषःउकमेतन्न उभरपदत्वे
श्चापदादित्विधौत्तु मत्वाप्राभेप्रत्ययत्त्वे
णात्मभवति ततहिपदादिग्रहणावत्त्वे
परितन्यकृतेप्राकसापिकृत्तिमनादिसे
वेनत यवेनदिडःमपवायदःमधिद्धयने
प्रामपदस्येतिवर्ततेडः मइतिवन्वेषापं
चमीकानर्हिमेदेयवषीपदोनस्यडःमोः
मडवतिइस्वाइनस्याचीतियडिडः स्वप
वडःमुइक्रियते ऊंवन्नालित्तृत्पवन्नात्लेर
घाभ्योनोणाः समानपदइतिणत्वप्राप्नोति
नैषदोषःपदांतस्येनेतिप्रतिषेधोभविःष्य
ति पदांतस्येनेत्यत्रानेनवेषपदांतःपदांता
येकधापदांतभकः पदांतग्रहणान्नयादि

श्री
हाम
भा
५०२

ष्यते नमिथ्यतिक्रतपनन नवापदा
धिकारस्यविशेषणत्वादिति नेतनिर्दे
शिनातिः प्राकटित्यवडमहइप्राप्नोति
यवेनहिपदइतिवर्ततेकृत्प्रकृतमडसि
वपरइति मपडङो किमर्थमयडन्न
स्यडनोवोवेस्त्यानेनडकोपणावीस्येव
सिद्धमनासिष्यतिमपृत्वाः प्रकृत्येतिप्र
कृतिभावःप्रसज्यते यदिपुनस्तत्रैवे
त्यानेनडकोपणावि मपडनोवतिनैवप्रा
प्नम इहहिदोषःस्यात्त्वावयनमहादि
तिस्तोनस्वारःहलीतिप्रनस्वारःप्रसज्ये
तेपुनःसनसिडमनिविष्यतिविम
र्जनीय इहकस्मान्नभवतिहृदः सा
लडतिसंहितायामितिवर्तते यवमप्य
त्रप्राप्नोत्येवकिंकारणम यदःसंत्रिक
र्षः संहितेत्युच्यते येवपरेणसंनिकर्षे
पवेपूर्वेणापि यवेनन्हेनवकाशस्य
वमाने मत्ता संहितामेवोवाप्रेस्यते
प्रयामसंहितामत्तायाप्रकर्षणाति विना
यते इमप्रस्थापाभवति इष्यतेनडउ
नसमवमाने संहिताकार्यामिता नि
नमिष्यंति प्राणोप्रयत्नस्यानेनासिक

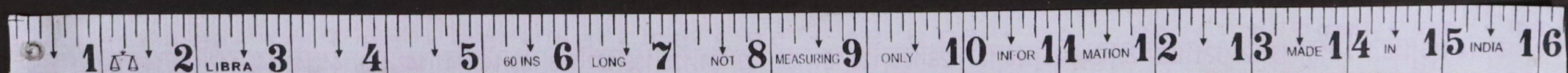
इति एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति
नर्वस्य विसर्ज्जनीयस्य सो भवतीति य
दयं विवक्षमानयो विसर्ज्जनीयस्याह
इतरथा हि विवक्षमानयोः सो भवती
त्यवक्तृयानस्य भवति विसर्ज्जनीयस्य
सेन न वक्तव्यं भवति एवं पर्यायपरि
विसर्जनीयस्य अत्र प्रवृत्तिर्निर्दिष्टा एवं वि
सर्जनीयग्रहणं कर्तव्यं एषोदानीम
नर्हयोः सान्निध्ये प्रत्यादपक्ष
ष्यते एवमपि कुपोः कःपौ चेति पव
मादिना प्रसङ्गकृमणे न बाध्यते विभा
षं गोत्र चाप्रवृत्तस्य पाणिनप्रत्तो ग्रह
णं कर्तव्यं स्यात् एवमप्येके विसर्जनी
यग्रहणं व्यार्थं भवति सोयमेवं ल
क्षीयमाणः स्यात् सिद्धे सति यद्विसर्जनीया
सेयत्न मारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यो न
सर्वस्य विसर्जनीयस्य सत्वं भवतीति
एवमप्यत्रैकान्तिकं ज्ञापकं एतद
ज्ज्ञापनेनैव सर्वस्य विसर्जनीयस्य स
त्वं भवतीति न तत्कृतत्व एतद्धि सवि
ष्यति हि तत्कृतं तत्कृते तेन प
नर्हेवः स्वरः इति आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा

सी
हा मा
मा

४०३

पयति नास्य विसर्जनीयस्य सत्वं भवती
ति यदयं पार्श्वे विसर्जनीयस्याह प्र
श्वावहलोमन्त्रवर्त्तने छत्रपुत्रातम इति
सर्वेषामिति यदि तदनुवर्त्तते सपञ्चमो
वोवाह इति चेति दस्यापि वत्स प्राप्नोति प्रा
प्नतः प्राप्तो प्राप्नोति एवं तर्हि विसर्ज
नीयस्य सत्वस्य त्राविरोधनवर्त्ति ष्य ने
प्रत्यवासं वहत्यनवर्त्तिष्यति वाशाति
वाशान्तं कर्णेव परेलोपः वाशान्तं
दोलोपे परेलोपो वक्तव्यः वृक्षास्यात
ः वृक्षास्यातारः वृक्षशीवति वृक्ष
षीवति कुपोः कःपौ च समस्त्रं ज्ञोः
विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयः
सत्कारस्य कुपोः विसर्जनीयजिह्वाम
लीयोपध्मानीयाः वक्तव्याः विसर्ज
नीयादेशोद्विसर्ज्जयो रादेशप्रसङ्गः
विसर्जनीयादेशोद्दिसत्तिपर्ययो
र्वक्तुयोः कःपौ स्यातां अद्भिः प्सा
तम वासः क्षौमम वचनात्तभावि
ष्यतः आलिवचनेप्रयोजने किंपुरु
षाम्सकमक इति तर्हि सकारग्रा

४०४

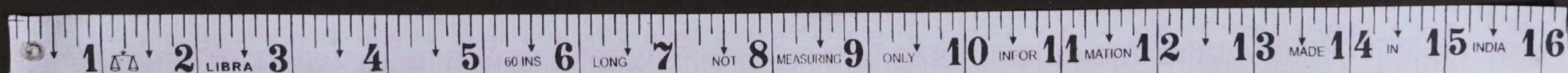

हापिकर्त्तव्यमनकर्त्तव्यम यदेतद्विस
र्जनीयस्य सइति विसर्जनीयग्रहणम
नडनवज्ञानवर्तिष्यते अस्मिंश्चार्थे
विसर्जनीयो सिद्धः नासिद्धः किंकार
म अपिकारोनाम त्रिप्रकारः कश्चिद
कदेशस्थः सर्वमवज्वलयति यथा प्र
दीपः सुप्रज्वलितः सर्वंवेश्माव ज्वलय
ति अपरो यथा रज्जायसा वा काष्ठम
नकृष्यते तदनकृष्यते अपरोधिका
रः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थइतियो
गे गे उपतिष्ठते तद्यथा यथपत्तः प्र
तियोगं तस्यानिर्देशार्थं इति तद्यदि
यदेतद्विसर्जनीयस्य सइति अत्र वि
सर्जनीयग्रहणमनवज्ञानवर्तिष्यते सर्व
मन्यवृत्यते नास्मिंश्चार्थे विसर्ज
नीयः सिद्धः एवं च सति श्चार्थे यथो वे
वकृवोः कः पोस्थानाम अद्विः पा
नम वासः सोमम इति एवं तर्हि
योगविभागः करिष्यते अर्थे वे वि
सर्जनीयः वा शरि ततः कृष्वोः कृपो
श्चार्थे यथोर्वे वविसर्जनीयस्यविस

श्री
हाम
भा

४२८

र्जनीयो भवति किमर्थमिदम कः पो
ते तिवत्स्यति तद्यथानार्थम कः पो कुः
पो न भवतः कुः षोरिति चार्थे वर्यारिति
निवृत्तम अथवा चार्थे विसर्जनीय
स्येत तकृपोः कः पोच सज्ञानवर्तिष्य
ते सोपदादौ सोपदादावनव्ययस्य
सोपदावनव्ययस्येति वक्तव्यं इह माभू
त प्रातः कल्पम वोः काम्यतीति यथा
यो वोकाम्य इति वक्तव्यम किं प्रयोज
नमतिथमार्थम गोरवेकास्यनास्य
ति हामाभूत गीः काम्यति भूः काम्य
तीति उपध्मानीयस्य च समवेवक्तव्यं कि
प्रयोजनम अपकृद्भिः उपध्मानीयोप
धः पदस्ते नस्यसेव तस्य भावयोः कृते
यो व भ कुः समकृत्स्येत् हृ यथा स्यात
यदि तर्हि उपध्मानीयोपधः पदस्यते उ
ब्जिनिवति उपध्मानीयादि द्विर्वचनं प्रा
प्नोति ह कारोपधेष्ण नः सति तन्नाः सप्त
गादयः अति ते धेयः सिद्धो भवति यदि
नहि दकारोपधः पदस्येकारूपइति उब्जि
ता उब्जिनस्य इति असिद्धेभङ्क्षेः इद मति
स्तोत्रेनापुब्जिनेतद्वक्ष्यामि भङ्क्षेः उक्षे

आसुनासन्निपाते भोभवतीति विकल्प
म् निपातनादेनास्ति इम किंनिपात
नमभुजस्य स्त्रीयापात्यपञ्चायपेशमि इरा
पिनर्हिप्राप्नोति अभ्रु इ समञ्जइति प्र
ञ्जनविषये निपातनम अथवानेन
दृञ्जः रूपम गमेवेषफपसंयोगो विधी
यते अभ्रुञ्जूतः अभ्र इ समञ्जूतः समञ्ज
इति इणःघः किमविशेषेणासनस्को
गुणाउनवस्यसकारस्यसकारस्य सत्व
मुच्यते आहोस्विदिणाउनवस्यसका
रस्य षत्वमुच्यते निहृत्तम निर्धारणम
इणाउत्तमनस्याभिहत्वानत्वमनेनप्राप्नोति
अथ इणात इत्तरस्यविसर्जनीयस्य षत्वं
विधीयते सत्वमप्यनवर्तते उक्तार्थान
किंचातःयद्यनुवर्ततेसत्वमपिप्राप्नो।
ति इहेनम नमस्पुरसो गत्योरिति ग्रसका
रग्रहणं कर्तव्यम तस्मिंश्च क्रियमाणे
सत्वमपिनवर्तते उक्तार्थानां किंचातः
यद्यनुवर्ततेषत्वमपिप्राप्नोति अथनिवृ
त्तेइइउपभस्यचाभिनयस्येति अथयका
रग्रहणंकर्तव्यम तस्मिंश्च क्रियमाणेस
त्वमपिनवर्तते उक्तार्थान किंचातःयद्य

श्री
राम
भा
४७५

नुवर्ततेनेसत्वमपिप्राप्नोति अथनिवृत्ते
ति रेणान्यतरस्याम् इत्यत्र सकारग्रहणं
कर्तव्यम तस्मिंश्च क्रियमाणेनत्वमा
प्यनवर्तते उक्तार्थान किंचातः यद्यनव
र्ततेषत्वमपिप्राप्नोति अथनिवृत्ते इ
हैव नररिति सन्धार्थेइसमोः सामर्थ्ये
तिं समासेन नरपस्य मे न्वा उषकार
ग्रहणं कर्तव्यम यस्मिंश्च सिनपात्व
मुच्चनावदविशेषेणासनसकारइणार
नरस्यसकारस्य नत्वमुच्यतइति नन्वेक
म निवृत्तम विशेषतस्मिन्नत्रसनस्यामि
उक्तान्नत्वं प्राप्नोति नैषदोषः आचार्य
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति नयोगेयोगाः प्रसिद्ध
इति किं नहि प्रकरणात् प्रकरणाप्रसिद्ध
मिति यत्ययमयमसंगोइसमासेपिणा
पदे प्रासेति अप्रसमासेपि पदहणं करो
ति अथवा पुनरस्त्वइणाउनवस्यविस
र्जनीयस्य षत्वं विधीयतइति ननुचो
क्तं सत्वमप्यनवर्तते उक्तार्थान किंचा
तः यद्यनुवर्ततेसत्वमपिप्राप्नोतीति
नैषदोषः संबन्धमनुवर्तिष्यते सोप
दादिविकिंचातः यद्यनुवर्त षणाम्भ

भुवर्गो गोत्रः सकारस्यात्तरस्यपकारः
नमस पुरुषोगोत्रः सकारः इउउपस्यवा
मयस्य षकारः नमस पुरुषोगोत्रः स
कारः निरसोऽन्तरस्याम् इउउपस्य
चाप्रत्ययस्य षकारः द्विस्त्रिश्चतुरिति कृ
त्वोर्थे इस्मोः सामर्थ्ये निसमासेन
तरपदस्थस्य षकारः निरसोऽन्तरस्या
मसकारः प्रनःकुकमिकंसकुंभपात्र
कुशाकर्णीष्वनव्ययस्येति सकारो नव
नेन षकारग्रहणानिवृत्तम् इउउपध
स्य इउउपधस्य चाप्रत्ययस्येति चेत्
प्रस्महसोः प्रतिषेधः इउउपधस्य वा
प्रत्ययस्येति चेत् पुम्महसोः प्रतिषेधो
वक्तव्यः पुंस्करोति महस्करोति
बहिर्भूतावास्तम् बहिर्भूतानोष्वे
वक्तव्यम् नैष्कुल्ये दुष्कुल्यम् सतानां
नादो वरूथो स्थानि वक्तव्यमपि इष्ट
व वर्षीः इत्वर नीः कुलटः कुलं नवा
बहिरंगलक्षणत्वात् इदं कस्मात् भ
वति मातः करोतीति प्रत्ययविस
र्जनीयस्येति सन्नप्रसंग प्रत्ययवि
सर्जनीयस्योच्यते प्रत्ययविसर्जनीय

श्री
हाम
भा

४२६

स्याय म लप्यतेऽप्रत्ययः राजस्येति एवं
द्विप्रातस्पुत्ररग्रहणान्नापकमेकारे प्रा
तिमितात षत्वप्रतिषेधस्य यदयं कस्का
दिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दं पठति तज्ञापयत्या
चार्यः नैकारे प्रातिमितत्वात्षत्वं भवती
ति द्विस्त्रिश्चतुः द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणात् किमर्थं
म इदमाभूत् चतुष्कपालः चतुष्कं टक
इति नैनशस्त्रिस्तेन विभाषा एवं पा
वनि प्राप्ते विभाषेति नाप्राप्ते एवं प्रा
इयं विभाषारभ्यते सा यथेवंरूपाधिका
चतुष्करोति चतुः करोतीति एवं चतुष्क
पाले पि बाधिकास्मात् नाप्राप्ते एवमे
ष्योतीति किं कारणम् प्रत्ययविसर्जनी
यस्याप्येतल्लभ्यते प्रत्ययविसर्जनीयः शास्त्र
स्येति तस्मात्कृते प्रग्रहणात्केवलम् द्वि
त्रिश्चतुर्ग्रहणात्प्रत्ययमकृतेमनस्मात्
भवति पंचकृत्वः करोतीति इउउपध
ति वर्तनेनेवं समास प्राक्रियमाणोऽद्वि
त्रिचतुर्ग्रहणेन विसर्जनीयो विशेष्यते
तच्चकोदोषः इदं कस्मात् द्विष्करोति द्विः
करोतीति इदं कस्मात् चतुष्करोति च
तुः करोतीति द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणाप्तनः

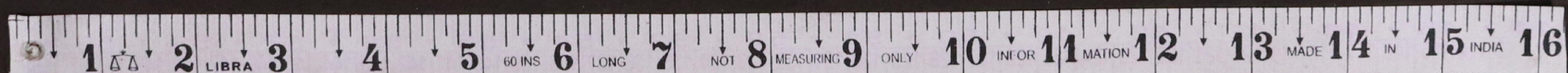
क्रियमाणोऽकृतो यो ग्रहणं न हि विद्य
न्तेऽकृतो यो वर्तमाना नानायो विसर्जनी
यइति यत्तदपि नाम किं प्रयोजनम् यदस्मि
निवर्तनेन कृतं न योगः भवतीति कस्मा
द्धु न कपालेष्वामस्व विभाषया भवन्
सिद्धं तत्र हुवेण्णा सिद्धं यं च विधीयते वक्ष्य
या मे यदादि कृतो यो ग्रहणं कृतो यो यद्
कस्य विसर्जनीयो विधीयते हि द्वानोर्द्धि
क्रिय वर्तनिर्नेन किं कार्यम् ग्रहणेन इ
द्दुप भः कृते ये कोऽपि रयास्तिग्र क्रियमा
णोग्रहणं विसर्जनीयस्य स्याद्विशेषेण
वर्तते ऽपि न सिध्यति न स्यात् कस्य विसर्ज
नीयो हि ग्रसिं स्य गृह्यमाणो युक्तं वर्तते
विशेषणं भवति प्रकृतं पदं तदं तस्या
पि विशेषणं स्यात् यास्य नित्य समा ग्रतुम
त्रपदस्येति किमर्थम् परमसर्पिः कुण्डि
का ग्रहणं दानी मे तेन मकृत्पूर्वेणा कस्मा
न्न भवति इसुसोः सामर्थ्ये इति नानापरा
र्थयो वर्तमानयोर्योगा व्यायते यदा यो
गः तस्मिन् यदा तत्कार्यं तत्फलं तत्र समेते
स्वयं पदानां सामर्थ्यं पूर्वो योगः न च द्व
यो स्तामर्थ्यं किं पुनः कारणाद्व्यपेता

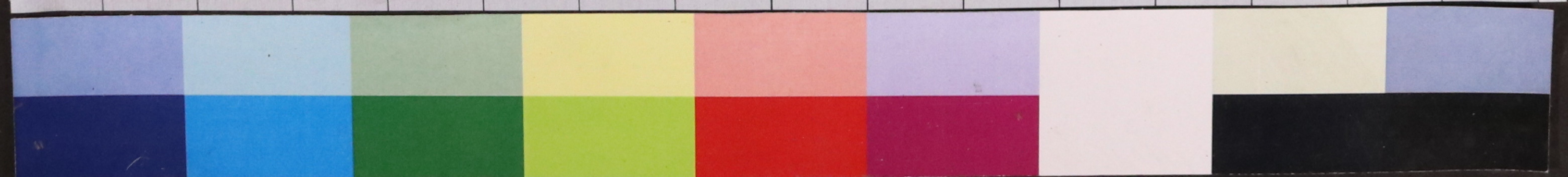
सामर्थ्यमाश्रीयते नद्य नेकार्थीभा
वः यथा तत्र एकार्थी सामर्थ्यं वा के
वलं न मे प्रसज्येत एकार्थी सामर्थ्यं स्या
त्तिवा के वलेन स्यात् सर्पिः करोति सर्पि
ष्करोतीति तस्मादिह व्यपेता सामर्थ्ये
सा फल्ये येते तस्मादिह व्यपेता सामर्थ्य
र्थं सिध्येन स्वाफल्यं ते स्तुत्रे वक्तुद
त मेलनस्या गीके ने व मेघ वर्तमा सिः
ग्रव वे कृदे त मेतम व्यासतित्य पिकेन
वत्वे प्राप्नोति किं कारणाम् ग्रमयग्र
हणं तस्मात् तदादेग्रहणं भवतीति
वा केन तद्विभाषेति परमसर्पिः क
रोतीति परमसर्पिष्करोतीति वाक्ये च म
विभाषा प्रतिषेधेन ग्रकल्पेन यदय
मन्नलस्य पदस्येति प्रतिषेधं शास्ति
न स्वा यथा मातार्यः भवति वाक्ये विभा
षेति स्त्रप त्वेतस्मिन् विभाषा नित्य सर्वे तथा
विभाषेयम् सृप्राप्तौ भृशं प्रतिषादि कं
ततो नित्य सर्वे प्राप्ते सर्वे विभाषा व्यते
सिद्धं च मेसमासे सिद्धं च मेसमासेऽथ वं
किमर्थं तदीरयन्त वाने प्रतिषेधाय स्व त्व

न्नोयम् अनन्तरस्य येति च वक्ष्यामीति
नानार्थाभ्यांवेति न मन्तव्यः । उच्यते य
द्योगः तत्क्रियाश्चैकार्यं तत्फलं त
चमेतेन पेकार्थीमा मध्यप्रवाकोचैव
त्वमेवमस्त्येन तस्मादिहत्वाप्येतासाम
र्थ्यंसाफसमेते सूपावेक्षतंतमेत
नप्यार्थिकेनैवमेभवे मार्गिः बाकेच
मेविभाषाप्रतिषेधेन प्रकल्पेन अप
वेक्षं लिङ्गानां निषेधतेन ता विभाषेप
म । सिद्धं चमेममासे प्रतिषेधार्थं त्वय
न्नोयम अपदानस्यापूर्वनाग्रहणं कि
मर्थम् न पुनरयादानस्यैव भवतीत्येवो
च्यते नैतायम् पाक्षः अकारग्रहणेन
कार्यं भवति अकृतमर्थवर्त्तेनेकृतप्र
कृतम् उगः अनलिने वेषाकोऽनु अवु ।
अपमेवकर्त्तेप्य मूर्धन्यग्रहणमिहार्थ्य
उत्तरार्थं च इहार्थं तावत उगः षीध्वं ल
ङ्लिटां धाविति मूर्धन्यग्रहणे न क्रियमाणे
वांभवति उत्तरार्थं खल्वपि णः समा
नपदे रषाभ्यां णकारग्रहणेनक्रियमाणे भव
ति नैतायमपक्षः पदान्तस्येति प्रतिषे

श्री
दाम
भा
४०८

धो न वक्तव्यो भवति अपरोऽभिसंबन्धः मू
र्धन्यग्रहणमनुवर्त्तते इति श्रीमदुग्र
वत्पाणिनिमुनिविरचिते व्याकरणमहा
भाष्ये अष्टमस्याध्यायस्य तृतीयपादे प्र
थमसाह्निकम् सहेः साडः सः । पदग्रहणं
किमर्थम् न सहेः साडो मूर्धन्यो भव
तीत्येवोच्यते सहेस्साडो मूर्धन्यो भवती
त्युच्यमानेऽस्य प्रसज्येत नन्वयम
र्मूर्धन्यवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा
सकारस्य भविष्यति ततो भावलेनदने
ष्ठाने पैष्ठानं मे सा तिसकारस्य भविष्यति
न पुनरकारस्य स्यात् स्थानेन तत्र मोम
वतीति सकारस्य भविष्यति भवेत्स्यका
ति तः श्रुतेन तत्र मतिस्तृतीसन्याः सिद्धं स्यात
ग्रहेश्चान्त्येन तन्मतिहृतौ सन्या का का
स्यात्प्रसज्येत तस्मात्सकारग्रहणं क
र्तव्यम् किंचान्यत् उत्तरार्थं च सकारग्र
हणं क्रियते आदेशप्रत्यययोरिति स
कारस्य यथा स्यात् इह मा भूत् चितस्त
नसीति प्रत्ययसादिग्रहणं किमर्थं सा
नः सो भवतीत्येवोच्यते सानः सो भवती

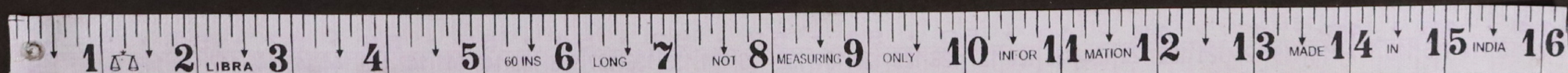

न्युच्यमाने माउष्यते समानतया हानोऽप्रति
षेधः माउः षत्वे समानमाहात्म्य प्रतिषेधो
वक्तव्यः माशेदेरुः मा शेष्ठ श्रीकरति अथ
वद्धहणात्सिद्धम् अथवनः माबदत्तावस्य
हणम् नवेषोर्धावात् अथ वद्धहणादि
ति चनहिनलोपे अर्थवन्मतिषेधः अथ
वद्धहणादिति चेत नहिनलोपे अर्थवद्ग्र
हणविशेषोवक्तव्यः सहस्रेनसाउः माउ
मापमास्राउः इमन्त्रप्राप्नोति ष्ठलकोरसि
द्वयकारेशाः यकारेपास्यामि ह ह्वाउैवमा
हमाहः एवमपि सहस्रेनसरः सउस्माद्ध
माउः इमत्रप्राप्नोति नस्मान्त्स्ट्रिग्रहण
नस्मान्त्स्ट्रिग्रहणं नस्मान्सहणकर्तव्य
म इसकोः लेविसर्जनीयस्थाबेवास्याति
नेः प्रतिषेधः नेविसर्जनीयशाधेवाये
तिसेः प्रतिषेधो वक्तव्यः तिसृतेः विसर्ज
इति यवेन हि वक्तव्यं नमेववाबायेविस
र्जनीयेनेव व्यवायेशादेन व्यवायेप्रतीकि
वक्तव्यमेतत न हिं कव्यमनव्यमानेन गं
स्यात प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिरहेति
नयथा हष्टिग्रगामं तेप्रत्येकं समवतः न

श्री
राम
भा

४३५

नुवायमपालिदंरहोनः समुदायेवाके
यविसमसिरिति नयथा गर्गाः शातेदेष्ठ
नामिति आयिन स्वराजानो हिरण्येन भ
वेति नवाप्रत्ययेकेदेरुयेति योगविभा
गात्सिद्धम यवेनहियोगविभागः किमि
थ्याते न्वावायेनतः विसर्जनीयस्य वा
येनतः पावेवापदिसन हि योगविभा
गः कर्तव्यः प्रत्येकं वायवा परिस
माप्याने आदेशप्रत्यययोः आदेशप्रत्य
ययोः षत्वे शरव्यप्रतिषेधः आदेयपयोः
षत्वे शरकप्रतिषेधोन कर्त्तव्यः हस्मरः अ
मरः अमरस्यमिट मुच्यनेसरकप्रतिस
रवर्णा दीनामिति वक्तव्यम् इहापिपथा
स्यात् ननांसम वत्संमिति न नरिश्वक
यंन वक्तव्यम उणादयोव्युत्पन्नानि प्रा
तिपदिकानि नवेनत्यत्रेपुक्षेविनाने
उणादयो व्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानी
ति इहन स्यात् सर्पिषा यजुषेति यवेन
हिं वरुले वचनात्सिद्धम वदले प्रत्ययेस
ताभवति अथ किमियमवयवषष्ठी आ
देशप्रत्ययः सकारः अथवामतः सकार

ति आदेशविन्समानाधिकरणा आदेशप्रत्यययोः
सकारः प्रत्यययोः सकार इति कस्मान्नवि
शेषः आदेशप्रत्यययोरिण्वयवषष्ठी
चेद्द्विर्वचने प्रतिषेधः आदेशप्रत्यययोरि
ण्वयवषष्ठी चेन्न द्विर्वचने प्रतिषेधो व
क्तव्यः सिसे सिसमक्षसन्तेसक्षसन्ते
समानाधिकरणानां चाप्राप्तिः समाना
धिकरणानां च प्राप्तिः यथा काश्यां न
वसन्तं हि समानाधिकरणायदि समाना
धिकरणाधिकेच सह आदेशप्रत्ययेन प्राप्नो
ति नश्चान्तद्विर्वचने स्थाने द्विर्वचनेशास
मास्यानस इत्यादिषु सत्वेन सदीसण
न इति तस्मान्न तद्धि आयोगोद्विर्वचन
म इत्यनर्थकमिति निर्दिशिष्यतीति अन्य
योः सकार इति षत्वेन प्राप्नोति अत्व
नश्च आदेशयोः सकारः प्रत्ययस्य यः सका
र इति इत्यनर्थकमिति प्रत्याख्यादिति
प्रत्ययस्य सकार इति षत्वेन प्राप्नोति सा
धृदेवमस आदेशयोः सकार इत्येवं भावि
ष्यति इत्यनर्थकं भेदिषत मरिषत्विति
प्रत्ययस्य यः सकार इति षत्वेन प्राप्नोति

श्री
राम
भा
४५०

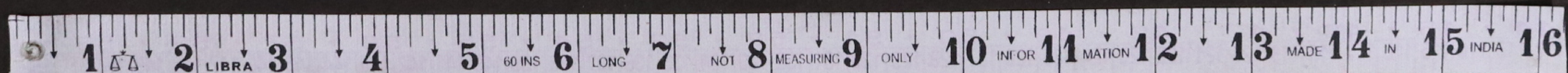
यथोपि इतिकृते प्रत्ययस्य सकार इत्यत्र
द्विः इहोमावषत सदेवाम यतत नानावि
भक्तीनां वसमासानुपपत्तिः नानविभ
क्तीनां वसमासोपपद्यते आदेशप्रत्यययो
रिति योग विभागः करिष्यते आदेशस्य स
कारस्य षो भवति ततः प्रत्ययस्य प्रत्ययस
कारस्य षो भवतीति समर्थयोगविभा
गः कर्तव्यो न कर्तव्यः कथम् अस्तु नाव
दवयवषष्ठी ननु चोक्तमादेशप्रत्यय
योरिण्वयवषष्ठी चेद्द्विर्वचने प्रति
षेधः सिसे सिसमक्षसन्तेसक्षसन्ते इति
नैष दोषः द्विर्वचनस यत्परन्त्याने समाना
धिकरणानां चाप्राप्तिः यथोकाश्यां दिनि
व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति अथवा उ
न वक्तव्य समानाधिकरणाकथं करिष्यति
इदि विष्यतीति आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भ
वत्येवं जातीयकानां षत्वमिति यदयं सा
भ्यासाहीति प्रतिषेधं शास्ति अथवा उ
न वक्तव्य आदेशयोः सकारः प्रत्ययस्य यः
सकार इति कथं इहोमावषतत सदेवान
ततः यथोपि व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति
सस्तनिर्व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः उक्तं।

वाकिमुक्तम न त्वचपदे शिवहृवनमेका
वोदेश प्रथमार्थम षवे चादेशा मंश्रप्रथमा
र्थम श्रवहृनाङ्गोकेविनानात्सिदमि
ति यदमुच्यते नानाविभक्तीनो वसमा
नयमतिः आदेशाश्च प्रथमेति आचार्य
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानाविभक्तिरेषसमा
सश्च नियदश्चत्र सिवृत्ति वसीनो वेतिव
सिप्रहणाकेति कप हलवात्तापकम
यदिदि आदेशस्य यःसकार इत्येवहृया
ते ससिपदश नाम नर्थके स्यात यमया
ति चाचार्यः आदेशेोयःसकारः तस्यवत्व
मिति नो श्रसिपदृशेकरोति स्तोति
नेवेव स्तोति सिपदृशकेमथम अ
स्तौतियंग्ताको माभूत सिसि तति अष
यसकारः कि मर्थम्ःनियमार्थःस्तौतिम
मानमेव नान्येषामिति नेनदृसिप्रयोज
नम सिदृ सिसियम माणोनतरेणो वका
रेनिवमार्थो भविष्यति इह स्तौवृ धायण
र्थः न हि केवले विनार्थने स्तौतिर्यं परेवा
सिसिसमेवे विज्ञापि स्तौति गपोःष्यप्या
नि किं वस्यात इहनस्यात नन्नाव अप्प
वाणो नि किम र्थं सिद्ध चकोविन ने नि

श्री
का म
पो
४८८

यः अविनते नियमो गा भूत सष्ठा
ति काः मानवेये नरोपःषमात्रेति
यमो माभूत सषविषयइदु सश्रवि
षइदेति अभ्यासादिति किमर्थम्
अभ्यासा या आप्तिः तस्यानियमोय
था स्यात उपसर्गा या प्राप्तिः तस्याः
नियमो माभूदिति अभिषिषिचति
परिषिषिचति नेनदाक्षिप्रयोजन
म अभिहमुपसर्गात्पत्वेनस्यासिड
त्वात्रियमो न भविष्यति इदं तर्हि प्र
योजनम सतिशोप्या सल स्या या प्रा
प्तिस्तस्या नियमो यथा स्यात यदि
योप्या सल स्या या प्राप्तिस्तस्या नि
यमो माभूत सोषुष्यते सन सोषुपि
षते अप्रावाभ्यासा या प्राप्तिः तस्या
नियमो यथा स्यात यानो प्राप्तिस्त
स्या नियमो माभूत अभीषिषति प्र
तिषिषति ननवृक्षणान्पत्वेनेषाणि
तिनेषापरसग्रमीत्वाक्या विहानम
सवाङ्गनेहिदिकृत्यानेनस्मादेषाम
नमकीषशीसनीति स्यादिषभ्या

५८

किमर्थमिदमुच्यते स्यादिष्टभ्यासा।
वचनेनियमार्थम् नियमार्थोयमपरं
भः स्यादिष्टेवाभ्यासमपप्यास्यात्
इद्माभूत् इद्माभूत् प्रभिसृष्टषति
किमर्थमभ्यासेनेवमुच्यते नेत्यवार्य
वायोपदेशार्थम् नेहावार्यवग्रभ्या
सवावायेयुपदेशाद्यपूर्वास्यात्
प्रभिक्षिषतीयिषति प्रवर्तनेष्वणि
प्रनिषेधार्थेव प्रवर्तनार्थम् प्रभि
नमो यदिनस्वो वाणिप्रतिषेधार्थव
यतिमिमिवदति उपसर्गात् उपसर्गा
मेवेतिम उपसर्गाद्व्यानेमतिरात्तवा
न उपसर्गामवेतिमउपसर्गाद्व्यानेक
नैवम नियिवति किंपुनः कारणा
सिध्यतिप्रतिनिनैत्वात् इणोमाउ
पसर्गादितिषत्वेनप्राप्नोति नवाव
र्गांत्रयत्वाम्यत्वमपत्वविशेषकउ
पसर्गो यात्स्रो भैवेविनायने उणा
माउपसर्गादितिकथ्यतेनेतिउणाउन
रमसकारस्यमवेन उणाउपसर्गस्य
सवेनसकारः सनोमादीनामिति त

श्री
हाम
भा
४८२

उपार्थ्येवायउम्मउशसिद्धयपेवेपात्पस।
र्गयोरभिमवेयोग्रक्लतोभवति नत्रकोदो
षः उहापिप्राप्नोति विशतः सेचकाग्रस्या
त् ग्रामात् विसंचकोग्रामः यात् उपसर्ग
यो स्याभिसवेयः कृतः कथमसनोस्यारिभि
रत्र उपसर्गा विशेषयिष्यामः सनोम्यादी
नांयः उपसर्गः तस्यषइति सनोम्यादी
नांषत्वेणत्वेन स उपसर्गाद्व्यानमपिकत्वा
त् सनोम्यादीनांषत्वेणत्वेनस्य उपसर्गाद्व्या
नेकत्वेवम् अभिषावयतिकिंपुणाका
रणानसिध्यतिप्रभिकत्वात् प्रतिनिकः
सनोम्यादिभिरितिनिकत्वावत्वेनप्राप्नो।
ति नवावयवस्यानन्यत्वात्नवावकव्य
मार्किंकारणंप्रवयवस्यानन्यत्वात् प्र
वयवोउत्राव्यउति नामयानोस्तप्रतिषे
धः नामयानोस्तप्रतिषेधोवक्तव्यः साव
कमिक्कतिसावकीयति अभिसावकीउ
ति नवानपसर्गत्वात् नवावकव्यः किं
कारणं सन्नुपसर्गत्वात् यनाकियायुक्ता
स्तेप्रतिगाम्युपसर्गसंज्ञोभवनः इत्युच्यते
नवाउननोतिक्रियायोगः किंतर्हि सा
वकीयतिउहापिनास्ति न प्राप्नोमि अभिषा

वयति पचिषा वयति यत्रापि न सन्नेति
प्रतिक्रियायोगः किं तर्हि भाव कीयति
प्रतिक्रियायोगः कथं नासावेव प्रयो
सन्न प्रभीतिः किं तर्हि उपसर्गविशिष्टा कि
यासमेवोपयाने प्रभिष्ठविति त्वेभः प्रवे
ति नवनेनेऽत्वाऽतोनि हृतामितिनि हृत्यामे
त्यार कथं त्वायनेयात विभागकरण
सामर्थ्यात इतरथा हि मदिक्लेभेर प्रत्यो
तिमेव प्रयात अस्त्वापयोगविभागक
रणे प्रयोजनम किम प्रवात्सोलेश्वनावि
वृवेयोरिति वक्ष्यति न त्वेभेवेव यथा स्या
त सतेःभत्रिति नैनेन दक्षिप्रयोजनम्
पकयोगे विमति प्रसक्तवनाविहृषेत
भस्य भविष्यति कस्यचात्वेभन विहृषेन्त
त्वेभेव अनविपर्यये प्रत्ययन्नशाणि
चकर्षे भवितव्याम अनमादेने सत्स्पाद
के आहोस्विदनन्तादेने मस्यादके इति
यदि तावदस्या नि नि विपरीतोपयने
अस्त्वाबाधानि निर्भवितव्यम् यत्नेन
अधानि प्रतिषेध आश्रीवते अस्त्व
भानि निक्रवान भवितव्यं किं पुनरत्रा
पर्वम प्रदेया अनिश्चायमित्यनर्थेने

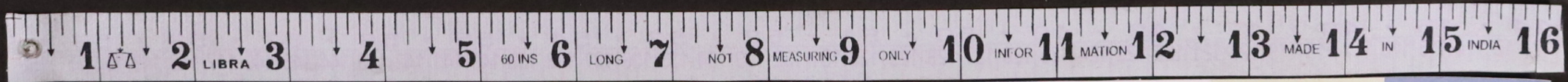
श्री
राम
श्री
४८३

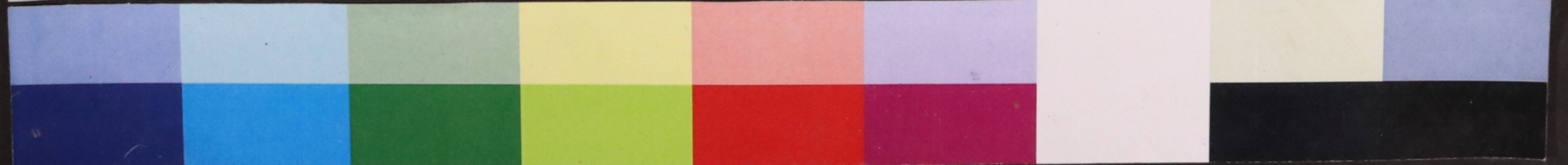
उत्तमो निहृत्ननिहत्नमित्यादकर्षत्वायते
योगविभागकरणसामर्थ्यात इतरथा
हि विपरिभ्यास्कन्देरनिष्ठायामित्येव ब्रूया
त इणः षीध्वंलुङ्विभाषेटः इणग्रहण
किमर्थम इणग्रहणादकवर्गान्निवृत्त्य
र्थम इणग्रहणं क्रियते कवर्गादुत्तमाद्
त पचीध्वं यक्षीध्वमिति किं पुनरिदमि
णग्रहणं प्रत्ययविशेषणमितउत्तरे षा
षीध्वंलुङ्लिटां धोऽयकारस्येति अहोस्वि
दकारविशेषणं इणउत्तरस्य धकारस्या
वेषीध्वंलुङ्लिटामिति किंचात्र विशेषः
न प्रत्ययपरत्वेऽदोलिलिढ्वं पराहिवा
न नत्र प्रत्ययपरत्वेऽत्रोढ्वं प्राप्नोति ल
विढेल्लविढ्वे किंकारणं पराहित्वा
न इडगादिवचनाद्भविष्यति यदिव
वेणप्रयोजनं किम अलविढ्वम् यते
विढ्वम अत्र तर्हि यकारविप्राप्नोत्य
यपरत्वेषीध्वमनन्तरादिटो विभा
षाभावः धकारपरत्वेषीध्वमिति अ
ननन्तरत्वात इटो विभाषा न प्राप्नोति ल
विषीढ्वम् लविषीध्वमवचनाद्भविष्य

ति अलिवचनेप्रयोजनमा किम् लल
विंहे ललविखेनेषदोषः इगाउन्नरस्यथ
कारस्यभूथः पञ्चमे वी खमस्यापिय
कारइगाउन्नरः यथेवेषी खमइगाग्रह
णमविशेषणांभवति नत्र कोदोषः इग
ग्रहणस्यवाविशेषणत्वात्तादिमात्रे
टत्वप्रसंगः इगाग्रहणस्यवविशेष।
णत्वात्तदादिमानेदंत्वप्राप्नोतिवृक्षी
ध्वम् यक्षीढ्वमित्येनेषदोषः अगारि
तिवृत्त्यामिअंग्रहणान्नुदोभवति उप
यक्षीपिढ्वेपयक्षीपिढ्वे योक्ष्यत्रग्रहणा
न्यथण नतस्मात्तवढइद तस्माहोतव
ढ तस्माहोतवढढ नासावेयोनरः य
थेकृशितयास्त अस्तत्त्वावस्थयस्य
विशेषणाम् ननुचोक्तम् प्रत्ययग्रहणे
इहोतिलिटत्वघरादिम्यात् ललविहे
ललविखेइतिवचनाद्भविष्यति नन
चोक्तमात्तिवचनेप्रयोजनम् किम्
अलविहम् अलविखमिति यदेतस्मि
न्योगेलिङ्ग्रहणात्तदनवकाशम् तस्मा
नवकाशत्वावचनाद्भविष्यति अथवा

श्री
राम
भी
४८४

पुनरस्तयकारविशेषणाम् ननुचोक्तम् य
कारयान्तेषीध्वमनेनेरत्वादिदोविभाषार
भावइतिलविषीढ्वम् लविषीध्वमितिवच
नाद्भविष्यति ननुचोक्तमात्तिवचनेप्रयोजन
नम् किम् ललविखे ललविढ्वे इति यदे
तस्मिन्योगेग्रहणमनवकाशम्
तस्मानवकाशत्वादवचनाद्भविष्यति यद
प्युक्तंनेइगाग्रहणस्यवाविशेषणत्वात्त
दादिमात्रेटत्वप्रसंगइतिअगारितिवृत्त्या
मि ननुचोक्तमंगाग्रहणात्तदोषोभवतीति
पूर्वस्मिन्योगेपूर्वंगाग्रहणात्तत्रनुनिह
नम् अथवापूर्वस्मिन्योगेइणग्रहणंत्र।
स्यविशेषणाम् ननुयकारविशेषण
म् अधेः ललनो अग्रेदीर्घोन्तोमस्य अग्रा
दीर्घान्तोमस्येतिवक्तव्यम् अग्रीषामः इ
नरयात्र्यानिषुप्रसंगः इनरयात्र्यानिषुप्र
सज्येत अग्निसोमसोमाणावकाविति ननदि
वक्तव्यमसदवक्तव्यम् गोणानृत्योगोऽव्य
संप्रत्ययः नयथागोदन्तवेधोजोशीषो
मीयइतिनचाहीकोनवध्यते कथंनदि
वाहीकेहृत्योनभवतः गोसितिहतिगात्मा

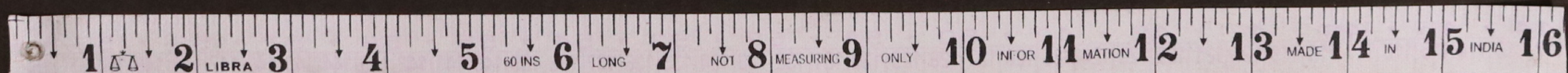

नयेति अर्णाख्यपणादेवं भवति यदि महा
श्रयं प्राह्य मात्रेनद्भवति प्रोह्या श्चेचेहह्याने
मातः पितः प्रोत्ताभ्यां चेति वक्तव्य मइस्स
पियपास्यात मातः स्वसा मातृष्वसा मा
तस्वसा पितः स्वसा पितृष्वसेति मातेपि
तरिति मातः ग्रहणापीवामकदेशविकृ
तस्यानन्यत्वात मातः पितरिति सोतग्रह
णमनर्थकम किं कारणं एकदेशवि
कृतस्यानन्यत्वात एकदेशविकृतमन
न्यवद्भवतीति सोतस्यापि भविष्यतिइयम
गं आप्तिग्रहणो किमर्थं इह माभूत अनेन
नमतिस्तनामिति नैतदस्ति प्रयोजनम
यत क्रियाप्रकार्सप्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भ
वतः न चैतेसं काप्रति क्रियाप्रका इह
पितहितम आप्नोति अभिषवति विषतीति न
ह्यास्ति क्रियावचनः कः पुनरार्हत्यास्तिः
क्रियावचनः इति क्रियावचनो स्तिः ख्यात
स्याक्रियावचनः व्यनुषते कस्मानेति क
मेवास्ति हारख्या क्रियाव्यति हारः आ उपाह्य
नद्दिमाभूदिति आउः स्तन आउः प्राह्यनि
यत विषयः इत्येवास्ति योगपववतेते उप

श्री
दा म
ना
४८५

सर्गातर्ह्रिसनेमाभूदिति इष्यते चोपसर्गा
त्यतेः षत्वम आतश्चेष्यते एवं स्याद उपस
र्गात्स्वति सनोति स्यति स्तौति स्तोभति ः
स्या सेनय सेध सिच सञ्ज स्वञ्जामिति आङः
प्राङ्तात्र्दिपते माभूदिति आङः प्रादुष्यनि
यत क्रिया विषयः इत्येवास्ति योगपववर्
तेते इदं तर्हि प्रयोजनम इह माभूत अ
नुस्तेतेर प्रसायः अनुसः अनुसः अपत्य
आतसेवः स्वतिति इतिभ्यः किमर्थं स्वपेः
स्यिभ्य णग्रहणो क्रियते स्वपेरवसे
यो माभूत स्वपेः षत्वमच्यते स्वपमाभूदि
ति विस्वसः विस्वसमिति विसधायेति
केन न विसधायेन त्रकस्मात्र भवति हृ
लादिशेषः सापि सर्वभवति इदमिह से
प्रयार्थ हलादिशेषः क्रियतां प्रसारण
मिति स्यस्मात् हलादिशेषः इहैव प्रसा
रणं स्यते हलादि शेषाः क्रियतां प्रसा
रणमिति विष आत श्चेष्यते एवं स्याद प्रभ्या
ससे प्रसारणे हलादि शेषाद्वि प्रतिषेधेने
ति एवं तर्हि स्यादि अभ्यासेन चाभ्यासस्य
तेन स्यात्रियमात्र भविष्यति स्यादीनां
नियमोनात्र प्राक सितादुत्तरः सर्पेः प्राक

सिनांष्ठः सव्यपिः प्राङ्क्वाब्लियमः उन्म
स्थापिसपिः पद्याने पर्वतं दिस्थौबहूह
गोनानर्थकमेवमेतस्थनसविष्यति
सूत्र्य्यकेविषुपुः यथांष्ठं वेतग्रहणाव
षुषुपुनविनिन् मिष्यतिनेवदोषः कपिष्ठ
पिष्ठलोद्दिकृत्याने पुष्पिष्ठलस्यादिववने
सपेःषत्वंसपेमांष्ठहिपुसाणेतिकेतन
हलादिपोहेनसंपिविष्ठ पूर्वेसमासाणां
स्थादीनांनियमोनात्रभाकसिनाङस्त्रः
सपि सूत्रर्थकेविषुपुः षपिष्ठलोहि
कृत्याने कपिष्ठलःकपिष्ठलोगोत्रप्रकृ
तौ कपिष्ठलोगोत्रप्रकृतावितिवक्त
व्यं गोत्रइतिकृत्यमानेइदैवस्मात का
पिष्ठलेः इहनस्यात कापिष्ठलःकापिष्ठ
लायनः इतिनन्वहिं [illegible] कथंनवक्तव्यम
कथंनैनेवविज्ञायनेकापिष्ठइतिगोत्रे।
निपात्यते कथंनहिंगोत्रेयःकपिष्ठल
प्राहुःतस्यषत्वंनिपात्यतेकथंतर्हिगोत्रे
यः कपिष्ठलप्राहुः तस्यषत्वंनिपात्यते
कृयत्रवेति प्रष्ठावको स्थाइतिमिदया
नग्रहणामाशेस्विदूपग्रहणामितिकिं
वाक्ःयदिभावग्रहणामोस्थानामितत्रा

विष्ठामोपिष्ठ्रयतूपग्रहणां मन्तिष्ठा प
रमेष्ठीसदेहसार्थीइतिनसिध्यति
स्थास्थिन्स्थॄणामिति वक्तव्यंसषामा
दिषुप्रविष्टिन तत्रोणाम् पूर्वेभ्यः सषा
मादिषुदृष्टव्यः हस्वान्तादौतिङ्इतिषे
यः हस्वान्तादौतिङ्ःप्रतिषेधोवक्तव्यः
भिन्नकृताम [illegible] इति स्नानस्तो
स्नानस्तोमयोश्छंदस्यनर्थकंवचनम
पूर्वपदादितिसिद्धत्वात पूर्वपदादि।
त्येवसिद्धम सनोतेरनः सनोतेरनइति
वाकिंवचनमर्थकम किंकारणमपूर्व
पदादितिसिद्धत्वात नियमार्थंतर्हीदं
वक्तव्यम सनोतेरनकारस्यैवयथास्या
त इहमाभूत गोसनिरितिसनोतेरनइ
तिनियमार्थं[illegible]तिचेत सवनादिकृतं
त्वात्सिद्धम सनोतेरनइतिनियमार्थं
मितिचेत सवनादिकृतत्वात्सिद्धम स
वनादिषुपाठः करिष्यते सनथैतस्मात
योइदंतर्हि वक्तव्यं मिमनिषति नैन द
न्तिप्रयोजनम सोतिराणोरेवषणीत्ये
तस्मान्नियमात्रभविष्यति तर्थंनर्हि

देवकावेभिसावयिषतीतिकथंपुनर
स्योदेवकर्णोस्येतस्मान्नियमात्रभविष्य
ति एषषोतेदी देवकावेभिसावयिषती
तीकथंपुनरस्येतस्य प्रतिषेधे नास्येतः
प्राप्नोति विस्पष्टमसामर्थ्यात् अस्येतस्य
प्रतिषेधवचनेप्रयोजनेनास्तीति कृ
त्वास्येतो विज्ञास्यते अथवाश्रयमस्ति
अस्येतः किमर्थनिषेधेरस्यपः सिसतोः
नरयर किमर्थंमवनादिषुग्रस्यसति।
प्राप्नुः यस्यसेते पूर्वपदादितिषेधप्राप्नो।
तिनत्वापनार्थमनेन दातिप्रयोजन
म् उगोनादितिवर्नेतेयतिसेन प्राप
नैवप्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेनयद्वेन
दिःसिद्धेसतियत्नमवनादिषुग्रस्यस
निप्राह्येपदमितिनत्वापयत्यर्थः निस
नादविलेस्यतीतिकिमेतस्यत्वापने
प्रयोजनम् साधः नस्पोदृमित्येतन
सिद्धं भवति अथवप्रकटे प्राविहन्ता
योयमारंभः अस्यमा इति सिद्धोयदि
अस्यउपसर्गाद्याप्राप्तिर्भवतितदानस्याः
प्रतिषेधेनउगादेन नमस्विन्हाम

किंकारणम् उपसर्गस्यनप्रतिषे
धविषयआरभ्यते नयथैवपदादि
लत्वंप्रतिषेधेबाध्यते एवमिवो
पदीसेनदापिबाध्यते किंकारणं
येननाप्राप्ते तस्यबाधनंभवति न
वाप्राप्तेपदादिलत्वेप्रतिषेधउ
पसर्गात्वमारभ्यते सिद्धोपदी
सेनास्मिन्नतः प्राप्तेवाप्राप्तेच अ
थवाप्रकृत्यादयवाश्वनेतरानिवी
स्तार्येनइतिपदमुपसर्गात्वेपदादि
लत्वंप्रतिषेधेबाधिष्यते सिद्धोप
दीसेनउवाधिष्यतेनस्मादमिसेसि
ध्यतइतिभवितव्यम् सोदः किमर्थं
सद्देः सोऽन्तस्यग्रणंक्रियतेयथा
सेनहन्तेनत्रयथास्यात् इह माभूत्
यतिषदने सन्धिं सन्धिमियाम
हान्तग्रुपसर्गात् सन्धिमिफम
हान्तइतिउपसर्गादितिवक्तव्यं किं
प्रयोजनम् उपसर्गायाप्राप्तिः नस्याः
पूर्वेणासंज्ञायामसंज्ञायामिति स्या
सेनेमत्पनेयोगविभागात्सिद्ध
म् योगविभागः करिष्यतेपूर्वेपरे

न्येत्ताया नतः श्रेणः श्रेणानामर्वैपरा
न नत्रयावतीनव ऋक्षिः नस्याः स
र्वेस्याः प्रतिषेधइति अप्रतिषेधा वा
यथा सर्वनामसंज्ञाया नवा धः प्रति
षेधेनानार्वनस्मात्प्रभवति यथा स
र्वनामसंज्ञायाकार्यं नासर्वनामसं
ज्ञायां उकं सर्वनामसंज्ञायां निपा
तनस्यत्वाभावइति यथा पुनस्त
त्रनिपातनं क्रियते सर्वनामनीति
इहीदं नो किं निपातनम इहापि नि
पातनमास्ति किमर्थणाणपनादि ।
स्मइति नैववा प्रत्यक्षपूर्वैणाणमपि
प्रोति किं कारणम समानपदइस
यते न चैत्समानपदम समासे क
तेसमानपदम समानपदमेवयदि
तं न चैन त्रिस्यसमानपदम किंवक
व्यमेतत न हिकयमनत्वमानेगस
तेसमानग्रहणासामर्थ्यात यदि हि
यत्समानेवासमानेचतत्रस्यात्समा
नग्रहणमनर्थकं स्यात विभाषा
इयत्रवलेभ्यइति वक्तव्यम इहमा
भूत देवदत्तवनम भद्रदत्तवनम वि

श्री
न्यास
भा

४२८

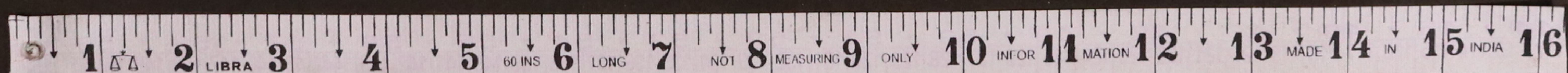
भाषोषपिवनस्पतिभ्यइतिकादिभ्यः
प्रतिषेधः विभाषौषधिवनस्पतिभ्य
इत्यत्र इतिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः
इरिकावनम् तिमिवनम् अहोदना
त् अहदनादइत्यस्येति वक्तव्यम इहमा
भूत् शैवीमारयदिति ततद्धिवक
व्यम् नलूक्तव्यम नेथा ग्रहशाह्यम
ष्ठी कार्तिकेयग्रहणाह्यम् यथा प्रवा
हणनिर्दिष्ट प्रग्रहावारियवारिथपा
टः करिष्याने वाहनम आहितोपस्थि
तयोरितिवक्तव्यम इहापि यथा स्या
त् इक्षुवाहणम् शरवाहणामिति
अपरआह वाहनेमूल्यादितिवक्त
व्यम यत्राहिगर्गाणावाहनमप
विहितश्रुति नदामाभूदिति वाध
करणोगि तिनपादीनामपसंख्या
नेकर्तव्यम गिरिनदी गिरिनदीवक्र
गिरिनदी वक्रनितम्बा प्रातिपाति
यदि वा नसमासे वसमासान्तप्रति
षेधाधेत्रसमासान्तस्यमाभूत ग
र्गभगिनी दत्तभगिनी नवा भवति
गार्गभगिनी दात्तभगिनीति भ

वतिपरापतन्ताके गर्गाणाभगः गा
र्गभगः गर्गभगोस्यास्तीति गर्गभा
गिनी यदात्वेतदाकं गर्गाणांभगि
नीगर्गभगिनीति तदानभवितव्यम
तदाभूरिति यदिसमासोनग्रहणं
क्रियतेमाषवापिणीव्रीहिवापिणी
मत्वनप्राप्नोति तिणविधिष्ठग्रहणे
चोक्तम किमुक्तेणतिकारकोपप
दानोकृदिः मदसमासवचनासि
ति तत्रपूर्वादिप्रतिषेधः तत्रपूर्वा
दीनांप्रतिषेधोवक्तव्यः आर्यपूना
हानियपूनाप्रपक्वानि यथेषुक्का
ति दीर्घाद्रीषादिति क्रमत्तिवष्ट्र
घोदकयथभवितव्यंव्रीहिकुंभवापे
ण माषकुंभवापेण किनित्यण
त्वेनभवितव्यम आहोस्विदिविभाषा
यदानावदेतदाकंभवति कुंभस्य
वापः कुंभवापः माषाणांकुंभवापः
माषकुंभवाप इति तदानित्यणत्वे
नभवितव्यम यदात्वेतदाकंभव
तिमाषाणांकुंभः माषकुंभः माषकुं
भस्यवापो माषकुंभवाप इति तदा

श्री
दा म
भा
४८५

विभाषयाभवितव्यम उपसर्गादसमासे
पिणोपदेशस्य असमासग्रहणं किम
र्थम समासइतिवर्तनेत्र समासेपियथा
स्यात प्रणामतिपरिणमतीति कथनः
समासग्रहणमकृतम पूर्वपदात्संज्ञाया
मग इतिकथंपूनस्तेनसमासग्रहणेश
क्योविज्ञातम पूर्वपदग्रहणसामर्थ्या
त समासस्यतद्भवति पूर्वपदमुत्तरप
दमितिष्ट्रथ्याविग्रहणं किमर्थम समा
सेपियथास्यात प्रणामकः परिणाम।
कः इति यदितर्हि समासेवासमासे चेष्ट।
तेनार्थः समासग्रहणेनतिहृते पूर्वपद
दिति प्रविशेषेणोपसर्गस्त्वेवत्वा।
त्सिसमासे यमाप्नोति असिद्धम
पसर्गात्सत्वंतस्यासिद्धत्वात्रियमोभविष्य
ति एवंतर्हिसिद्धे सति यदा समासेषुग्र
हणंकरोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः नयोगे
योगः आसिद्धः किंतर्हिप्रकरणेप्रकरण।
णासिद्धम किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनम
पत्कम निकृतम निष्पीतम सत्वस्या।
सिद्धत्वात्सत्वंनप्राप्नोतिसनत्वाभवति
णोपदेशात्सुपसर्गाभावादनिदेशः णि

पदेशोऽत्रस्य उपसर्गाभावादागमकोनिर्देशो
निर्देशः याक्रियायुक्तास्ते प्रतिगत्युपसर्ग
संज्ञे भवतः न चात्रोपदेशं प्रतिक्रियायोगः
पदेनचेदस्य उपसर्गादसमासेऽपि णोप
देशस्येति न चात्रोपदेशं प्रति क्रियायो
गः तत्र वचनादविष्यति वचनप्रामा
ण्यादितिचेन्नपरलोपे प्रतिषेधः वचनप्रा
माण्यादिति चेन्नपरलोपे प्रतिषेधोऽक
त्वः प्रगतः नायकाः प्रणायकाः प्रामान् प्रणा
यको ग्रामः सिद्धं तु यं प्रति उपसर्गास्तं तस्य
स्येति वचनात् यं प्रत्युपसर्गास्तं तस्यस्य व
णो भवतीति वक्तव्यम् सिध्यति सूत्रेणा
हिभियते यथान्यासमेवास्तु न नवोके
णोपदेशस्य उपसर्गाभावाद निर्देशाद
ति नैष दोषः णोपदेशस्येति नैवं विज्ञाय
ते णोउपदेशः णोपदेशः णोपदेशस्येति
हिनुमीना हिनुमीनां ग्रहणं विकृतस्यो
पसंख्यानम् हिनुमीनां ग्रहणे विकृतस्यो
पसंख्यानं कर्तव्यम् प्रहिणोति प्रमीणा
तः वचनादविष्यति यदि वचनात् प्रनम
किं प्रहिणतः प्रमीणातीति सिद्धमवः।
स्थानिवत्वात् सिद्धमेतत् कथम् अचः स्था

श्री
राम

५५०

निवत्वात् स्थानिवद्भावादत्र णत्वं भविष्य
ति प्रतिषिध्यते त्र स्थानिवद्भावः पूर्वत्रासि
द्धे नास्ति स्थानिवदिति दोष एवैतस्याः प
रिभाषायाः तस्य लोपः संयोगादिलोपल
त्वणत्वेष्विति आनिलोट् लोडिति किमर्थ
म् प्रहिमानिलोऽस्तानि प्रवपानि मासा
नि आनि [illegible] ग्रहणं न र्थवत्नमर्थवद्ग्रहण
न आनिलोड्ग्रहणमनर्थकं किंकार
णम् अर्थवद्ग्रहणात् अर्थवतः आनिशब्दस्य
ग्रहणमनर्थकं किं कारणम् अर्थवद्ग्रह
णात् अर्थवतः आनिशब्दस्य ग्रहणं नैवं
दोषोऽर्थवान् अन्तरुपसर्गाद्ग्रहणं वा यन्तक्रि
यायुक्तास्ते प्रतिगत्युपसर्गसंज्ञे भवतः
न चात्र आनिशब्दं प्रतिक्रियायोगः इहा
पि तर्हि न प्राप्नोति प्रयाणि परियाणीति
अत्रापि न आनिशब्दं प्रतिक्रियायोगः
आनिशब्दं प्रत्यपि क्रियायोगः कथं नै
वं विज्ञायते यस्याः क्रियायाः क्रियायान्ति
यायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इ
ति नैव [illegible] परभ्रमास्यति नेगदा
दिषु प्रत्ययवादुपसंख्यानम् नेगदादि
षु प्रत्ययवादुपसंख्यानं कर्तव्यं प्रणिग

दम्‌ आडाच आडाचनम्‌ षात्पदान्तात्‌ षा
त्पदादिपरवचनम्‌ षात्पदादिपरग्रहणं क
र्तव्यम्‌ इह माभूत्‌ सर्पिष्केण ग्रयजके
णानकांदिवक्तव्यम्‌ नैवं विज्ञायते पदस्य
न: पदान्त: पदान्तादिति किं पुनरिदं पदेऽन्तः
पदान्त: पदान्तादिति नपोः षष्ठस्य नयोर
णः नशोरणाइति वक्तव्यम्‌ इहापि यथा
स्यात्‌ श्रोणस्तिपरिणंस्यति नगादिवा
क्तव्यम्‌ इह नपोऽच्यःभावप्रतिषेधम्‌ सेप
मेवं सिद्धं भवति यदेतद्‌ ग्रहणं करोति न
स्येनस्यान्तम्‌ षात्पदपूर्वमात्रे यथा
स्यात्‌ पदव्यवाये अट्व्यवाये अनादिनत्व
वक्तव्यम्‌ इह माभूत्‌ आर्द्रगोमयेन शु
ष्कगोमयेनेति [illegible] परिषदवाविहित
नत्वणत्वप्रतिषेधः स्कन्नादिष्वपि
स्तोः श्चुना श्चुः किमर्थमिदं नोच्यते यानि
पदादिक्रियते न नत्वं हि विधेयोच्यते अन्ते
नत्वमात्रे श्चुत्वं यथा स्यात्‌ वनः पानीति
अप्रसंख्यातान्‌ दोषान्‌ कस्मान्न भवति
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति संख्यातान्‌ दोषा
न भवतीति यदयं शात्प्रतिषेधं शास्ति
स्तनाशः इहापि कथं नत्वं न दिश्यते ।

श्री
हरि म
भा
४१२

क्रियतेन त्वाविधेयोच्यते अन्तेनत्वमात्रे
श्चुत्वं यथा स्यात्‌ षेष्टास्वेदेति अप्रसंख्
यातानां दोषाः कस्मान्न भवति आचार्य
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति नसंख्यातान्‌ दोषान्
वर्तीति यदयं तोः षीति प्रतिषेधं शास्ति
न पदान्ताट्टोरनाम्‌ अनाम्‌ इति किमर्थम्‌
म षण्णां भवन्ति काषण्णः अनाम्‌
इत्युच्यते अनाम्‌ इति अनात्र भवति न
नवतीनामिति वक्तव्यम्‌ षण्णां भवन्ति
कष्वपः षट्‌ स्वतिः षट्‌ सगरी यथा नना
सिकेन नासिकोवा यथा न नासिकेन
प्रत्ययोति वचनम्‌ यथान नासिक
त्वेप्रत्यये भाषायां नित्यमिति वक्तव्य
म वाङ्मयमिति अन्यत्रापि च द्विवचने
यशोमयः द्विवचनेन गोमय इति वक्त
[illegible] उदाहरणम्‌ यदिय इति प
वनीमय इति षष्ठी उक्ता वल्मीकमि
ति उदाहरणम्‌ अथ मय इति पञ्चमी
षष्ठा इति षष्ठी दध्याच्चम स्पर्शेति उदा
हरणम्‌ स्पाशः त्वचः स्पाशः त्वच इति वा
ल्वमेकिमुदाहरणं यदि स्पश इति पञ्च
मी त्वच इति षष्ठी स्यात्‌ तस्योदाहरणम्‌

अभ्यासस्यइतिपंचमीयास्मतिषेधीवत्स्मः
त्पीरेत्यत्र अप्सरसाम्प्रदाहवणाम्
प्रवमानेच प्रवमाने वहेभवतइतेव
क्तव्यम् वाकवाकुलफलेक नताहि
वक्तव्यम् नवक्तव्यम् नायंपर्युदासःय
दन्यदवइति किंतर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः
अचिनेति नाद्विमाक्कोयोगस्यतादि
माक्कोयोप्रवृत्तस्यतस्येचेतिवक्तव्यम्
पुत्रपुत्रादिनी वाहननरपपरेवेतिव
क्तव्यम् पुत्रहती पुत्रहती पुत्रजग्धी
पुत्रजग्धी चयोद्वितीयाःशरिपौष्कर
सादेः चयोद्वितीयाभवन्तिशरिपरतः
पौष्करसादेराचार्यस्यमतेन वथ्यरः षी
रमायुरम् अप्सराः उदस्थास्तम्भोःपूर्व
स्य उदःपूर्वेस्मिंदस्यपसवर्णोत्त्वम् उ
दःपूर्वस्मिकदेशेदस्यपसवर्णोत्वंकर्त
व्यम् प्रश्लोषम्मक्म योगेव गेवेक्त
व्यम् उत्कमीगोगाः शाश्वोरिच्छिन
मपि तच्छ्रोकेन तच्छ्राफलेनेतिचयोग
नम तच्छ्रोकेन तच्छ्रमणीति कलोक
सिसवर्णां कलोकसिसवर्णाग्रहणसंख्या
संख्याप्रतिषेधार्थम् कलोकसिसवर्णाग्र

श्री
द्वाम
भा
८९२

हणंक्रियतेसममसंख्याप्रतिषेधार्थमसं
ख्यातान्देशोमाभूत् शिणदःपिवाति
अस्त्रकिमर्थमिदमुच्यते अकारोयमेत
सम्मासाचेविहितउपदेशः तस्यसंवृत्त
प्रत्यापत्तिःक्रियते किंपुनःकारणंविह
तउपदिश्यते आदेशार्थंसवर्णार्थंचा
कारोविवृतःस्मृतः आकारस्यतथाह्व
स्वकारेशंशयाणिनस्य आदेशार्थंता
वत् वृक्षाभ्यां देवदत्ताभ्यां आतेपनःवि
वृत्तस्यविवृतोदीर्घौप्लुतोयथास्यातम्
सवर्णार्थंच अकारःआदयेउसंख्यानेक
नव्यम् अप्रतीदम् नतवामहतादा
दिम्भाःगरादिग्रहणेनग्राहिष्यते न
भिष्यतिअप्राप्यस्तत्वादेविक्रणेने
वोगेनेसेसंयुतमभकः अकारोगरादि
ग्रहणेनपडीतम् यवेतर्हि अवधार्यइ
तिवेवेक्त्रकृतम् अहङ्कारप्तनुभव्य
वायोपीतितदैतस्य कार्यविशेषणंनिमि
त्तविशेषणेनवेदार्थाः तत्रापितिनिमि
विशेषणमेव अनिनेरंतः अंतरग्रह
णंकिमर्थम् अनितेरंतःग्रहणसंबद्ध
र्थम् अनितेःअंतग्रहणंक्रियतेसंबद्ध

यंम हेशाणा अपदृगाह अनितेअपदांत
स्याप्रनिते रेनग्रहणात्कियते पदांतस्य ने
ति प्रतिषेधः प्राप्नोति नहायं नाथ्यंम यो
वा तस्मात् नेनेरः अपायमेतशाङ्कः आ
स्येवायवबाचीन यथा वृक्षानो वसनो
नरति अग्निसामीप्ये वर्तते तस्य यथा उद
कांते गतः उदकसमीपं गतः इति गम्य
ते तथः सामीप्ये वर्तते तस्य ग्रहणं य
था विज्ञायते अग्निजि समीपे यो रेफस्य
योनकारः सस्य यथा स्यात् इह माभूत्
पर्यग्नीनि उभौ साभ्यामस्य साभ्यामस्य
हयोरिहम साभ्यामस्य द्वयोः णत्वमि
ष्यते माग्निगिकृति हेतेरस्मैवेस्य स्य
तेवेस्येति किमर्थंम पर्द्धेति यदि ह्रोति
हतेरस्मैवेवनउक्तम किमत्कम तत्स्था
वा ये ह्रादिषु प्रतिषेध इति उपसर्गात् उ
पसर्गादनोपरः कथमिदं विज्ञायते ओ
कारात्परः ओपरः नओपरः अनोपरः इति
अनोमे चम ओप्राप्नोति अथ विज्ञायते
ओकारः परः अस्मात् सोयमोपरः नओप
रः अनोपर इति प्राणो वनि देवताअपि
नप्रोति उभयथा अक्रमेदोषो भवति प्र

श्री
ह्राम
मा
४९३

नोमुंचतेभाविन्यपिनेष्यतेभाविन्यपिउ
कारेणानेष्यते यवंनहिं उपसर्गाद्बहुल
मिति वक्तव्यम् कृतश्चः कृत्स्थस्य णत्वेनि
विस्तस्योपसंख्यानम् कृत्स्थस्य णत्वेनि
विसंस्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् निर्विस्त्रो
द्रासेन वर्त्तिन णोर्विभाषा णोर्विभाषया
माधेन कावाय उपसंख्यानम् णोर्विभा
षायां साधन कावाय उपसंख्यानं कर्त्तव्य
म् प्राप्यमाणां आप्यमानम् पर्याप्यमा
णां प्राप्यमानम् पर्याप्यमाणाम पर्याप्य
मानम् नहिग्रानान्तिहम विहितविषो।
मणां नाग्रहणं यत्ता यो विहितइति अ
रुषिकारादा अयवाद्मवाय इति वर्त्तते इ
लादेः सनमः किमर्थमुच्यते नकृत्यचे
वसिद्धम् नियमार्थोयमारंभः इलादे
रेव सन्नद्वात नान्यस्मात् इकारादिनि
माभूत प्रमद्भनम् परिमद्भनम् सनुमो
णत्वेवयाखरणाम सिद्धिर्विधेयभावात् सन
सः णत्वे व्याकरणस्याप्रसिद्धिः किंकार
णम् विधेयस्याभावात् केमर्थकाद्विषमो
भविष्यति विधेयो नास्तीति कृत्वा इह वाक्ति
विधेयम किंतर्हि भाषामामानन्त्रादि

येणात्वे विधेयं न चापूर्वो विधिरस्तु नियमो
ऽस्त्विति अपूर्वविधिरेव विधिर्भविष्यति न नियमः
सिद्धं तु प्रतिषेधाधिकारेऽनुवचनात् सिद्ध
मेतत्कथम् प्रतिषेधाधिकारेऽनुवचनात्
प्रतिषेधाधिकार एवानेन ग्रहणं कर्तव्यम् न
माभूत् प्रक्रमिगमिष्यायिवेपिङमामिति
इहापि तर्हि न प्राप्नोति प्रेङ्गणाम् प्रेङ्गाणी
यमिति कृत्यस्य चणत्वेऽजादेः सनमोऽग्र
हणम् कृत्यस्य चणत्वेऽजादेः सनमोऽग्र
हणं कर्तव्यम् सिध्यति स्वत्वेन हि प्रियेतेय
याप्यामसमेवास्तु ननु चाकेसनमोणत्वे
वधारणाप्रसिद्धिर्विधेयभावादिति नैष
दोषः हलश्च तिवर्तने कृप्रकृतम् हलश्चे
जयपादिरिति तेनत्वाद्यादिविशेषणमश्चे
तविशेषणेन चेदार्थः कथं पुनरत्तायत्वेतया
दिविशेषणमिति अज्जयथादिरुच्यते नच
नार्थेन विशेषणेनन्याद्विविशेषणेन स
हितेन विशेषणं भविष्यति कथम् इहा
पि अजादेरित्युच्यते तेनत्वाद्यादिविशेष
णेन अथवा अजादेः सनमः अग्रणे विभा
षेत्येतदनुवर्तिष्यते न माभूत् प्रक्रमिगामि
ष्यायिवेपाम माटिभूत्रयत्रहणं कर्तव्यम्

ह्रस्वमाभूत् प्रवपणास्येति यापेतस्य वोपसं
ख्यानम् संपतस्य च ऽयसंख्याने कर्तव्या
म किकारमयवनेस्माद् अविशेषेण प्र
भावनम् यरिभावेसवर्णग्रहणेनाग्रा
कारमयिमाग्रहणीयात् अकारस्य
नयाह्रस्वः तथा अकारस्य ह्रस्व ऽच्यमा
नः त्रिह्रस्वः प्रसज्येत संवृतः स्यादिति
पुनरस्य भगवतः पाणिनेः सूत्रपति प्र
त्तिप्रयोजनमेनत् किं तर्हीति अकारस्य
प्रत्याहारे दीर्घप्रतिषेधो वक्तव्यः खेदो
माला यथैव प्रकृतितः सवर्णानां ग्रह
णं भवति एवमादेशोऽपि भविष्यति
तद्वानयेतः ह्रस्वस्य ह्रस्वः दीर्घस्य दीर्घो
भविष्यति आदेशस्य चानणत्वात्सवर्ण
ग्रहणम् आदेशस्य चानणत्वान्न सव
र्णानां ग्रहणं प्राप्नोति केषां सदानानु
दात्तस्वरितानुनासिकानाम् सिद्धं तु
तपरनिर्देशात् न यथानिर्देशः कर्तव्यः अ
न स्यादिति अपर आह अद्यत्ति अवतर
स्य प्रत्याहारे दीर्घस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः
खेद्वामालानेषदोषः दीर्घोच्चारणसाम
र्थ्यात् भविष्यति इदं तर्हि खट्वाभ्याम्

सत्ताभ्याम शब्दापि दीर्घवचनसाम
र्थ्यात्र भविष्यति अर्द्धह्रस्वापि काकः
प्रेपनापते ननचाप्यपि दीर्घवचनसा
मर्थ्यात्र भविष्यति गुरुत्वपदीर्घवचने
प्रयोजनम दर्शीयते आदेशास्वचाना
गत्वात्सवर्णाग्रहणम आदेशोस्यचप्रा
नगत्वात सवर्णाग्रहणेन प्राप्नोति के
षाम्यदानान्तरानस्वरितानुनासिका
नाम सिद्धंतत परनिर्देशात सिद्धमेत
कथम तपरनिर्देशः कर्तव्याः अत एवे
ति एकशोधनिर्देशा दास्वरभिचानना
सिकानां पाणिनेःसिद्धं एकशोशनि
र्देशा दास्वरभिचानुनासिकानां भगव
तः पाणिनेः सिद्धम एकशो निर्देशाय
म ग्रन्थ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनि
विरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथम
स्याध्यायस्य चतुर्थपादे प्रथममाह्निक
म पादश्चतुर्थः अध्यायस्य प्रथमपादः
॥

श्री
राम

1 2 LIBRA 3 4 5 60 INS 6 LONG 7 NOT 8 MEASURING 9 ONLY 10 INFOR 11 MATION 12 13 MADE 14 IN 15 INDIA 16

LIBRA
60 INS
LONG
NOT
MEASURING
ONLY
INFOR
MATION
MADE
IN
INDIA